Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Uttam Nagar, Amravati (M.S) 444606

3.3.2 Number of Books and Chapters in Edited Volumes/Books Published and Papers Published in National/ International Conference Proceedings per Teacher During last five years

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati. Regd. No. 1275/(Amravati)

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Uttamnagar, Amravati. Pin - 44 606 ☎ 9607181584

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
(Covered u/s 2 (f) and 12 (B) of UGC Act 1956)
NAAC Accredited B+ with a CGPA of 2.73

E-mail : drbamv.amt72@mgail.com Website - www.drbamvamt.org

Founder
Hon. Dr. Kamaltai R. Gawai

President
Mrs. Kirti Rajesh Arjun

Ref. No. :----------

Principal :- Dr. [illegible]

Date :- 26/10/2024

SELF DECLARATION

This is to certify that the Information, Reports, True copies of the supporting documents, numerical and web links furnished in this file are verified by the Coordinator of IQAC and the Head of the Institution and found it correct.

Co-ordinator
I.Q.A.C.
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA AMRAVATI MAHARASHTRA

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

Balasaheb Desai Foundation's

Smt. Vijayadevi Desai Senior College,

Daulatnagar, Tal. Patan, Dist. Satara, Maharashtra, India

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra, India.

One Day Online International Multidisciplinary Conference

"Research Methodology in Science, Applied Science, Library Science, Law, Engineering, Humanities, Social Science, Hotel Management, Home Science, Pharmacy, Sport Science, Atomic Science, Space Technology, Aviation Science, Computer, IT, Education, Commerce & Management, Science & Technology"

CERTIFICATE OF PARTICIPATION & PRESENTATION

This is to certify that Mr/Mrs/Miss/Dr/Prof. Varsha E. Gawande (Assistant Professor, Head, Department of English) *of* Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati, India *has participated and presented research paper entitled* " Theme of Social Milieu in the Select Works of Sudha Murthy " *in One Day International Multidisciplinary Conference held on* 30 July, 2023.

Dr. S. S. Sathe	Miss. P. R. Yadav	Miss. K. P. Desai	Mr. A. V. Patil	Mr. V. N. Kamble
Convener	Co - Convener	Co - Convener	IQAC Coordinator	Principal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission

सत्यमेव जयते
Ministry of Education
Government of India

UGC-MMTTC
(Also GAD-MMTTC)

Certificate

This is to certify that

DR. VARSHA E GAWANDE, DR.BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDHYALAYA AFFILIATED TO SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI.

has participated in a **One-Day National Webinar** entitled **"Artificial Intelligence and Future of Education"** organized by UGC-Malaviya Mission Teacher Training Centre (UGC-MMTTC/GAD-MMTTC), SGTB Khalsa College, University of Delhi held on **09th March 2024**.

Prof. Vimal Rarh
Coordinator
UGC-MMTTC

Unique Certificate Code: GAD-MMTTC-23-24-WEB-95-247

सत्यमेव जयते
Government of India

MALAVIYA MISSION
TEACHER
TRAINING PROGRAMME

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

NEP 2020 ORIENTATION & SENSITIZATION PROGRAMME

This is to certify that **DR.VARSHA E.GAWANDE** from **DR.BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDHYALAYA, AMRAVATI SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI** has completed the NEP 2020 Orientation & Sensitization Programme under Malaviya Mission Teacher Training Programme (MM-TTP) of University Grants Commission (UGC) Organized by UGC-MMTTC (GAD-MMTTC), Sri Guru Tegh Bahadur Khalsa College, University of Delhi from **09th January to 18th January 2024.**

Prof. Vimal Rarh
Coordinator, UGC-MMTTC

NEP-JAN-A-2024-00887-158

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

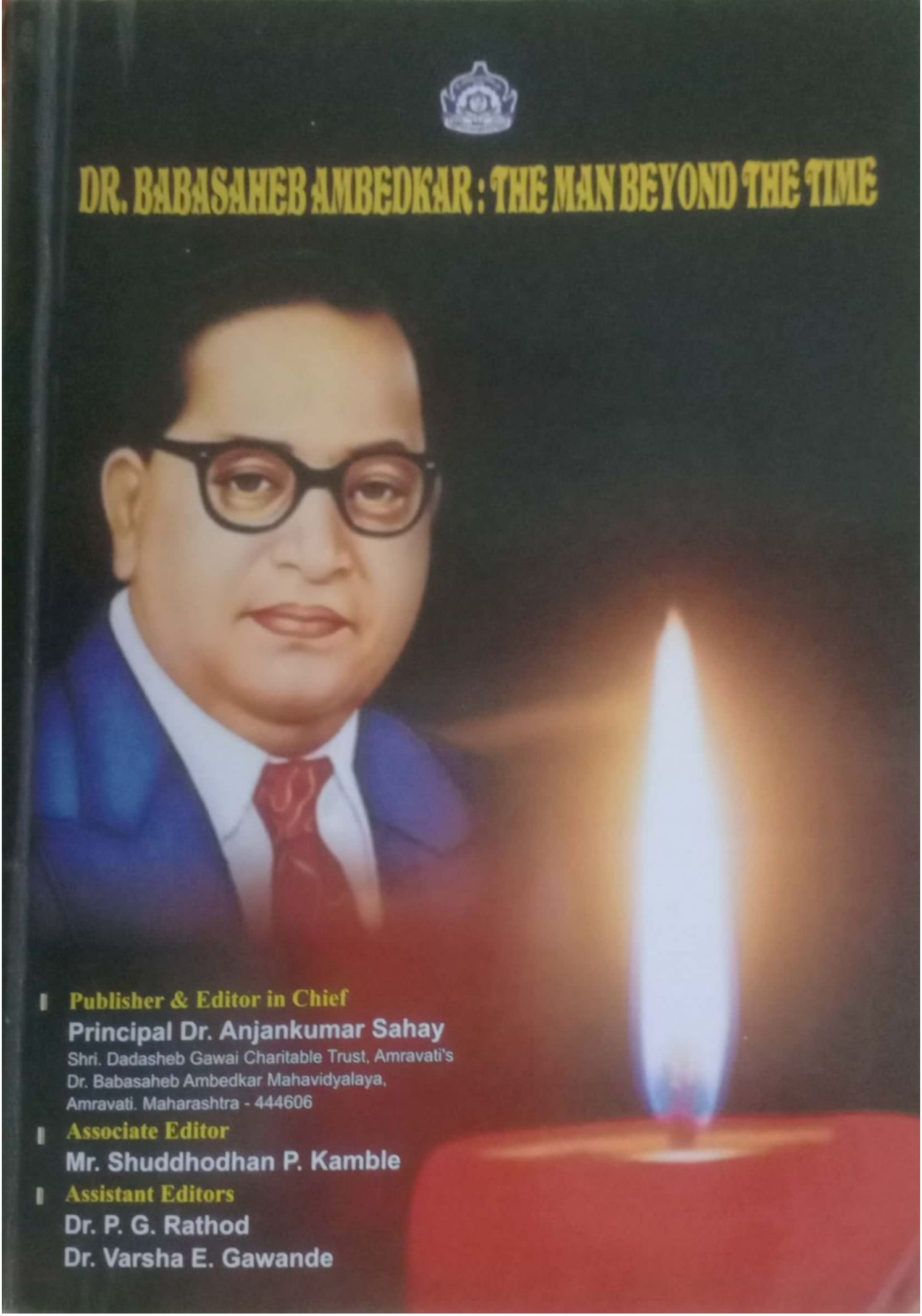

Publisher & Editor in Chief

Principal Dr. Anjankumar Sahay

Shri. Dadasheb Gawai Charitable Trust, Amravati's
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati. Maharashtra - 444606

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

CamScanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

CamScanner

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. No.
15)	DR BABASAHEBAMBEDEKAR'S VISION AND MISSION	MR. MANOHAR A. WASNIK	59
16)	VISSION AND MISSION OF DR BABASAHEB AMBEDKAR	DR PANKAJA SUDAM INGLE	62
17)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR, THE MAN BEYOND THE TIME	PRITI V. MESHRAM	66
18)	THE ROLE OF DR BABASAHEB AMBEDKAR IN WOMEN EMPOWERMENT	MITALI SANJAY PALSODKAR	69
19)	DR.B.R AMBEDKAR AS AN ECONOMIST : HIS CONTRIBUTION TO INDIAN ECONOMIC THOUGHT	PROF. SARITA UTTAMRAO CHANDANKAR (CHAPKE)	72
20)	A STUDY ON AMBEDKAR CONSTITUTION	PROF. RAHUL G. MAHURE	77
21)	DR. BABASHEB AMBEDKAR AND FORMULATION OF WATER POLICY IN INDIA	SHUDDHODHAN P. KAMBLE	82

CamScanner

ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Economics
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Introduction:

According to Yogendra Singh "Dr. Babasaheb Ambedkar is one such great thinker, leader and intellectual of its time in India who has not only changed the life of millions of untouchables but shaped India as a biggest democratic nation by writing its constitution. What is well known about Dr. Ambedkar is his fight against caste system in India. But what is not known is how Dr. Babasaheb Ambedkar had also impacted the Indian economy." Dr. Ambedkar had shown strong foundations for economic progress of citizens of his followers who were driven in wretchedness by barbarous social customs of the Hindu religion. He put forth the issue of economic progress of the untouchables during the Mahad Satyagraha. As well as according to Sunil Malkani, "from 1947 to 1991, India followed strictly a mixed economy pattern with more emphasis on socialistic pattern of society. And after 1991, the pattern followed had more emphasis on capitalistic market economy, envisaging larger share of private sector. During the entire planning period is that India is suffering from various socio economic problems like increasing inequalities of income, wealth, choices, entitlements and opportunities. Moreover, there is a continuous problem of inflation and increasing budget deficits. Seen this context, Economic Ideas of Dr. B. R. Ambedkar become so crucial. Hence according to above analysis the main objective of this chapter to focus on the some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar.

Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought:

According to Rajendra Kumar Arya and others, "Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar was the great architect of the constitution of India. He was one of the great personalities, who made dynamic change in the society. He was also a custodian of social justice and a champion of socialism and state planning Thought. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar analysed various social and political problems the thoughts were based on economic dimension. He published three books "The Problem of Rupee", provincial decentralization of imperial finance in British India and East India company administration economic policy. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar studied economic issue like land reforms, small holding and their remedies, problem of Indian currency, provincial finance and planning." The some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar are discussed as follows;

1) Nationalisation of Land and Collective Farming: According to Puja Mondal, After observing the unequal holdings and persistence of tenancy with unfair rents and uncertain tenures, by 1947 Ambedkar came out with radical solution of nationalisation of land and collective farming. He felt that neither consolidation of holdings nor tenancy legislation contributes for improving agricultural productivity. Moreover, these measures cannot help in solving the persistent problems of landless labourers and small farmers. He suggested nationalisation of entire agricultural land with collective farming as the solution for the ills of agrarian conditions.

2) **India's Currency Problems:-**According to R.Nageswari,Dr. Ambedkar's contemplations greatly affect current Indian cash framework. Under British standard when India Govt. was battling with falling estimation of Indian Rupee, Dr. Babasaheb Ambedkar in 1923 composed 'The issue of Rupee, its birthplace and arrangement. He concentrated his investigations and research on the state of Indian money during British India. He composed research proposition on it. In his theory, he contended that the gold trade standard does not have steadiness.

3) **Views on tax policy:-**Dr. B. R.Ambedkar expressed his views on taxation in the manifesto of the Swatantrata Majdurparty, 1936. He was opposed to the land revenue system its system and other taxes as their burden mainly fell on the poorer sections of the society. He enunciated that the principles of taxation should be based on the payer's capacity and not on the income. Further, the tax should be progressive with exemptions being allowed up to a certain limit. The land revenue tax should be more flexible and inequality between different sections in tax imposition should not be allowed. The taxation policy of any country should lead to a fall in the standard of living of the people. Land revenue tax on Agricultural income is unjustifiable. Ambedkar argued about the abolition of Article 107 of the Land revenue code and to bring Land revenue tax in the fold of income tax. He argued that the Indian tax system if faulty due to the presence of high production tax, land revenue tax, excise duty and also it is based on the principle of Discrimination and inequality among various sections.

4) **Strategy for economic development:-** Dr. B. R.Ambedkar believed that the strategy for India's Economic development should be based on Eradication of property elimination of inequities and ending exploitation of masses. He emphasized exploitation has many dimensions In fact in the India, social or religious exploitation is no less Oppressive than economic exploitation and it should be eliminated.

5) **Free Enterprises Economy:-** Dr. B. R.Ambedkar had already suggested free economy, globalization, liberalization and privatization as early as in 1923, Recently Indian government has adopted this policy. In this respect Dr. Ambedkar was a century a head. He had stressed that the value (Price)of a rupee must be kept stable if the policy of free economy is to be successful.

6) **Economic Upliftment of Indian Women:-** Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress of women is significant. According to him, participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and equality. But due to bad economic conditions of women in India, India's economic progress is hampered. So, it is important to improve the economic condition of women and give those equal rights and freedom of occupation.

Conclusion:

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress is most important and His economic thoughts onNationalization of Land and Collective Farming, India's Currency problems, Strategy for economic development,Views on tax policy, Strategy for economic

development, Free Enterprises Economy and economic philosophy of Indian Buddha has been useful to Indian economy.

References:-

1) Gagandeep Singh (2016), what are the Economic Thoughts of Dr. B.R. Ambedkar.
2) Sunil Malkani (2016), 'Economic ideas' of Dr. B.R. Ambedkar and its relevance to Indian economy.
3) Rajendra Kumar Arya and others (2014), The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to Agriculture Sector.
4) Puja Mondal (2017), Ambedkar's views on the Small Farmer Agrarian Economy
R.Nageswari (2019), Economic Visions of Dr.B.R.Ambedkar.

CamScanner

Online Education : Myths and Facts

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage
Mr. Sunil Rambhau Thorat
Dr. Sanjay Pandurang Kale

IIP

CamScanner

Online Education: Myths and Facts

First Edition

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

INSC International Publishers

CamScanner

Title of the Book: Online Education: Myths and Facts

Edition: First- 2021

Copyright 2021 © Author

Editors

Dr. Hemlata Ganeshrao Dhage

Mr. Sunil Rambhau Thorat

Dr. Sanjay Pandurang Kale

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this book. The publishers or editors don't take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-93364-25-8

MRP: 580/-

PUBLISHER & PRINTER: INSC International Publishers
Pushpagiri Complex, Beside SBI
Housing Board, K.M. Road
Chikkamagaluru, Karnataka
Tel.: +91-8861518868
E-mail: publish@iiponline.org

IMPRINT: I I P

CamScanner

Contents

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1.	Challenges and Opportunities of Online Education in Higher Education It's Concern and Relevance **-Dr. Yashovardhan G. Singh**	1
2.	Effects of Online Education **-Prof. Dr. Hemlata G. Dhage**	11
3.	Online Learning: Advantages & Disadvantages **-Prof. Dr. Sanjay P. Kale**	15
4.	Online Learning, Challenges & Solutions in The Covid-19 Era **-Mr. Sunil Rambhau Thorat**	19
5.	The Impact of Online Learning on Learners' Education and Health **-Dr. Sunil S. Kedar**	31
6.	Significant Shortcomings of The Online Education System in The Present Indian Context **-Dr. Mohammad Azeemuddin**	42
7.	Online Education – Beyond The Myths And Facts **-Dr. Sandip B. Dongare**	54
8.	Challenges of Persian Language Teaching in The Current Online Education System **-Asst. Prof. Sayyad Sajjad Sayyad Mushtaque**	57
9.	Online Education to class not to Mass, a Digital Inequality a Review **-Dr. Suresh D. Bansod**	64
10.	Problems Faced by Students and Teachers in Online Education **-Mr. Shubham Purushottam Dhonde**	67
11.	An Assessment of The Implementation of Printed Modular Distance Learning in The New Normal Infanta **-Leonardo F. Combalicer – Allan M. Penamora**	72
12.	Impact of Online Courses on Education **-Mangalavati G. Pandey**	82

CamScanner

13. Teacher's Role in Online Education: a Radical Shift and a Way Forward 88
-Asst. Prof. Savita Joon

14. Online Teaching and Learning : Advantages and Disadvantages 94
-Dr. Rajesh M. Deshmukh

15. Online Education: Opportunities & Career 99
-Mr. Manoj V. Jagtap

16. Impact of E-Learning During Covid in India 104
-Sangeeta - Sumit Kumar

17. Emerging Education Technologies in The Post-Covid Era 108
-Dr. Yogesh K. Agrawal

18. Impact of Online Education on Students 112
-Smt. Manisha Rajput

19. Impact of Covid-19 on Education 118
-Mr. Sandipan Babasaheb Jige

20. Ethical Issues in Online Education 125
-Dr. Vandana K. Mishra

21. Impact of Online Education on Students 131
-Manoj M. Pimple

22. Online Education: Merits and Demerits 134
-Dr. Amit. Y. Kapoor

23. An Analytical Study on Problems Faced by Teachers in Online Education 139
-Dr. Jyoti H .Lahoti

24. Online Education: Pros and Cons 144
-Agarsana T K

25. The SWOC Analysis of Online Learning During Covid-19 Pandemic 146
-Prasanna R Kovath - Angayarkanni. T

26. Impact of Online Edcuation on Students 152
-Jyoti Kashiv

CamScanner

Online Teaching and Learning- Advantages and Disadvantages

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

I. Introduction

According to Mya Poe and Matha L. A. Stassen, The term online learning or, as it is sometimes called, distance learning includes a number of computer-assisted instruction methods. Online learning is most effective when delivered by teachers experienced in their subject matter. The best way to maintain the connection between online education and the values of traditional education is through ensuring that online learning is delivered by teachers, fully qualified and interested in teaching online in a web-based environment. According to Betty A. Barr and Sonya F. Miller, "Today's students are exposed to a technological era in which they are engulfed with an array of mobile technology and learning tools to include, ipads, computers, iphones, interactive audio or videoconferencing, webcasts, instructional videos via CD-ROMs or DVDs and computer-based systems transmitted through the Internet. Mobile devices provide education to students by allowing them to download necessary materials, immediately, to help fulfill requirements for issues they are confronted with daily. Digital learning tools such as webcams, electronic books, and audio devices for recording lectures, to be used by students at their convenience, are effective tools offered by educational institutions to increase students' success rate with course requirements." Online teaching is the process of educating others on virtual platforms. This type of teaching involves live classes, video conferencing, webinars, and other online tools. It provides a lot of freedom to individuals to learn, teach, and develop skills at their own pace. According to above analysis the main objective of this paper is to focus on Advantages and Disadvantages of Online Teaching and Learning.

II. Concept of Online Teaching

Online teaching is the process of educating others on virtual platforms. This type of teaching involves live classes, video conferencing, webinars, and other online tools. The online applications are developed and designed to facilitate easy learning and better understanding. The advancement in technology has improved the quality of distance education and increased the trend of e-learning. Online tutors and learners are becoming comfortable with computers and the internet. It is helping them to create a better virtual learning environment.

III. Concept of Online Learning

Online learning refers to an internet-based learning environment that can connect students of diverse backgrounds who boast different perspectives. A higher education institution will use a learning management system, or LMS, to facilitate online learning, which can take the form of asynchronous learning where students are

CamScanner

not required to be online at the same time, and utilize discussion threads and e-mails to complete coursework or synchronous learning where students must be online at the same time.

1. **Advantages of Online Teaching**: According to Stacy G following are the Advantages of Online Teaching or Online Classes.

   - **Online classes allow for deeper connections**:- Student-teacher access can be more streamlined via online learning outside of virtual lessons, as well—in particular, when it comes to email and chat communications. Often when a student asks a teacher a question in person either before or after class, the response is somewhat compromised. This is because the teacher is either getting ready for the lesson to come or "decompressing" from the class that has just occurred while likely fielding a stream of questions from a line of students. However, if a teacher receives a question by email or chat, they have the luxury of a little extra time and space to mull it over, eventually replying with a more well-thought out answer.
   - **Online classes allow for easier communication**:- For some students, online classes are a real game changer because they reduce all of the distractions that come with the traditional, in-person classroom, making it easier to focus and learn. Along with this reduction in distractions come more simplified modes of communication. For instance, a teacher can ask if students understand an equation that was just explained, and students can reply with a simple "thumbs up" or "thumbs down."
   - **Online classes are more accessible**:- Whereas students may have been previously limited such as geographically, financially, or physically to the education they could receive, online classes drastically alter the face of such access. With the accessibility afforded by online learning, more and more individuals are benefiting from these opportunities.
   - **Online classes are more flexible**:- Online classes are also more flexible for a variety of learning styles. Since no two students learn exactly the same way, students in online classes can create environments that are more conducive to their individual learning styles.
   - **Online classes are more personalized**:- Since it's impossible for online classes to function with the constant, physical presence of a teacher guiding students through all aspects of a course from lessons, to help with homework, to reminders about project due dates online classes can allow students to take greater control and ownership of their learning experience.

2. **Disadvantages of Online Teaching**: According to Veerendra following are the Disadvantages of Online Teaching or Online Classes.

   - **Lack of Good Internet connection**:- As we all know that online classes/learning are more flexible and accessible from anywhere conveniently with the help of a good internet connection. If you are failed to connect your phone or computer with good internet connectivity then you may miss a lot of

CamScanner

important stuff because of buffering. Also, for a good internet connection parents need to spend money on a monthly or yearly basis which is a disadvantage for poor and middle-class families.

- **Limited**:- Digital learning does not apply to all disciplines and subjects. Areas that require practical are like engineering, science, and other subjects cannot be implemented fully with digital classes. Moreover, some practicals cannot be learned virtually.
- **Lack of socializing skills**: As there is no socializing included in digital learning several students who study through digital mode cannot acquire socializing skills. Also, it may lead to a decrease in the cooperative skills of a student.
- **Expensive**:-It is also expensive for economically weaker students. Parents who are jobless due to covid cannot afford smartphones or computers for students' online learnings. In such cases, digital learning may be accessible but it's not readily affordable.
- **Health Issues**:- Many parents are worried about their child's health as it is unhealthy to sit for hours in front of a computer screen. Looking at the screen for too long can also damage their eyesight. Not only that, back problems due to incorrect sitting positions may arise.

3. **Advantages of Online Learning**: According to Kelsey Miller following are the Advantages of Online Learning.

- **Refined Critical-thinking Skills**: - Online learning facilitates the ability to think critically about what you do every day. The goal in the classroom is to challenge to think differently. Critical thinking plays a role in any type of education; however, online learning forces todevelop critical thinking skills in ways that you might not have practiced in an in-person classroom setting.
- **New Technical Skills**:- Online Learning also equates to strong technical skills, a definite plus for any job seeker. As part of coursework will likely need to utilize digital learning materials, get familiar with new tools and software, and troubleshoot common issues.
- **A Broader, Global Perspective**:- In Online Learning the ability is to log on from any location, class discussions feature a broader range of perspectives, helping student enhance their own cross-cultural understanding. Students then not only have the opportunity to network with people from around the globe, but can also broaden their perspective and become more culturally aware.
- **Improved Virtual Communication and Collaboration**:- Learning to work with others in a virtual environment can make student a more effective leader. Student will develop critical leadership skills by utilizing specialized knowledge, creating efficient processes, and making decisions about best communication practices, such as what should be discussed in-person or electronically.
- **Added Flexibility and Self-Paced Learning**:- The flexibility of an online program provides individuals with the opportunity to learn while still working and growing professionally. When learning online, student can revisit past

CamScanner

material or stop the lecture to perform additional research or organize your notes.

4. **Disadvantages of Online Learning**: According to Sander Tamm following are the Disadvantages of Online Learning.

- **Online student feedback is limited**: - In traditional classrooms, teachers can give students immediate face-to-face feedback. E-Learning, on the other hand, still tends to struggle with student feedback. Students completing regular assessments become dissatisfied when they experience a lack of personalized feedback.
- **E-Learning can cause social Isolation**: - The E-Learning methods currently practiced in education tend to make participating students undergo contemplation, remoteness and a lack of interaction. As a result, many of the students and teachers who inevitably spend much of their time online can start experiencing signs of social isolation, due to the lack of human communication in their lives.
- **E-Learning requires strong self-motivation and time management skills**:- Lack of self-motivation among students continues to be one of the primary reasons why students fail to complete online courses. In traditional classrooms, there are numerous factors which constantly push students towards their learning goals. Face-to-face communication with professors, peer-to-peer activities, and strict schedules all work in unison to keep the students from falling off track during their studies.
- **Lack of communicational skill development in online students**:- E-Learning methods are proven to be highly effective at improving the academic knowledge of the students. However, developing the communicational skills of the students is an area often neglected during online lessons. Due to the lack of face-to-face communication between peers, students and teachers in an online setting, the students might find that they are unable to work effectively in a team setting.
- **E-Learning lacks face-to-face communication**:- The lack of face-to-face communication ties together with many of the previously mentioned disadvantages of online learning. A lack of any kind of face-to-face communication with the instructor inhibits student feedback, causes social isolation, and could cause students to feel a lack of pressure.

IV. Conclusion

From the above analysis of data collected by secondary source it is concluded that there are Advantages and Disadvantages of Online Teaching and Learning. The Advantages of online teaching are such as online classes allow for deeper connections, Online classes allow for easier communication, Online classes are more accessible, Online classes are more flexible, Online classes are more flexible and Online classes are more personalized. As well as there are some disadvantages of online teaching such as Lack of Good Internet connection, Limited, Lack of socializing skills, Expensive and Health Issues. The Advantages of online Learning are such asRefined

CamScanner

Critical-thinking Skills, New Technical Skills, A Broader, Global Perspective, Improved Virtual Communication and Collaboration and Added Flexibility and Self-Paced Learning. As well as there are some disadvantages of online learning such asOnline student feedback is limited, E-Learning can cause social Isolation, E-Learning requires strong self-motivation and time management skills,Lack of communicational skill development in online students and E-Learning lacks face-to-face communication. Even there are Advantages and Disadvantages of Online Teaching and Learning but in future better Learning outcome can be ensured in online teaching and learning process.

Reference

[1] Mya Poe and Matha L. A. Stassen (2002), Teaching and Learning Online Communication, Community, and Assessment- A Handbook for UMass Faculty.
[2] Betty A. Barr and Sonya F. Miller (2013), Higher Education: The Online Teaching and Learning Experience.
[3] Kelsey Miller (2019), The Benefits of Online Learning.
[4] Sander Tamm (2020), Biggest Disadvantages of E-Learning.
[5] Stacy G (2020), Benefits Of Online Learning: A Teacher's Perspective.
[6] Veerendra (2021), Advantages and Disadvantages of Online Classes.

CamScanner

संपादकाचा परिचय

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit., Gop., Soc., Pol., Sci., History
M.A.–History (SET- NET & Ph.D), M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication, D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C., C.C.H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, मनोर मांगल्य मागे, ओल्ड बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ९८६०८८२४५६

Email : omprakashbobade@gmail.com

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती, इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ. स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- ला श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ. स. २००८ पासून इ. स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सहसचिवपदी याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ. स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू - एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

प्रकाशन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उदय नगर, अमरावती

9 788194 883326

समग्र स्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : **प्राचार्य,**
  डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
  अमरावती
- आवृत्ती : **प्रथम**
- प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**
- ISBN : 978-81-948833-2-6

- © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

- अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**
- मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**
- मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**
- किंमत : रु. २००

सर्व हक्क सुरक्षित. या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारासी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेच नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रातच राहील

शुभेच्छा संदेश

आमच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती येथील इतिहास विभागप्रमुख **मा. डॉ. ओमप्रकाश बोबडे** यांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवन कार्यावर आधारित **'समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'** हा संपादित ग्रंथ ६ डिसेंबर या डॉ. बाबासाहेबांच्या स्मृतिदिनी प्रकाशित होत आहे याचा मनस्वी आनंद वाटतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या जीवनात केलेला संघर्ष हा जनसामान्यांनाच नव्हे तर बुद्धिजिवी लोकांना देखील तो प्रेरणादायी वाटतो. डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशास्त्र, इतिहास इत्यादी विषयातील ज्ञानाला तोड नव्हती. त्यामुळे त्यांनी आपली ग्रंथ निर्मिती करतांना केलेली संशोधनात्मक मांडणी, काढलेले निष्कर्ष हे आजही तंतोतंत उतरतात हे कोणीही नाकारु शकत नाही.

प्रस्तुत संपादकांनी **'समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'** हा ग्रंथ प्रत्यक्षात साकारण्यासाठी घेतलेले कष्ट, परिश्रम हे खरोखर कौतुकास पात्र आहेत. या ग्रंथातून ज्या - ज्या लेखकांनी डॉ. आंबेडकरांच्या विविध कार्यास आपल्या लेखणीद्वारे स्पर्श केला. या लेखकांअभावी हा ग्रथं प्रकाशित होऊ शकला नसता, त्यामुळे या सर्व लेखकांचे देखील मनापासून अभिनंदन करतो आणि **'समग्र सर्वस्पर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर'** या डॉ. ओमप्रकाश बोबडे यांच्या संपादित ग्रंथास पुढील वाटचालीसाठी अनंत शुभेच्छा देतो.

धन्यवाद !

डॉ. सुनीलकुमार चव्हाण
प्राचार्य,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

CamScanner

माहितीचा उपयोग हा सर्व समाजासाठी, इतिहास संशोधनासाठी, इतिहास प्रेमीसाठी व नवं संशोधकांसाठी होईल.

या संपादित पुस्तकाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे ऐतिहासिक मंथन स्मरणात राहावे म्हणून विविधांगी आमंत्रित लेखाचे पुस्तक संपादित केले आहे. या स्मरणीय संपादित पुस्तकाकरिता विविध महाविद्यालयाच्या प्राध्यापकांनी, संशोधकांनी संशोधनलेख पाठवून माझ्या संपादन कार्याला प्रेरणा दिली त्या बाबत सर्वांचे आभार व्यक्त करतो. या संपादित पुस्तका करिता आदरणीय मंडळीनी शुभेच्छा पाठविल्यात त्यांचेही आभारी आहोत. ट्रस्टच्या संस्थापक अध्यक्षा मा. आईसाहेब डॉ. कमलताई रा. गवई यांचे आशीर्वाद. संस्थाध्यक्षा सौ. कीर्तीताई राजेश अर्जुन यांनी दिलेली सततची प्रेरणा, केलेले मार्गदर्शन त्यामुळे त्यांचाही मी आभारी आहो. तसेच या संपूर्ण संपादन प्रक्रियेत प्रारंभापासून ते शेवटपर्यंत प्रामाणिक मदत करणारे माझे मार्गदर्शक ट्रस्टचे सचिव मा. प्रा . पी. आर. एस. राव सर यांचे आभार मानण्याऐवजी त्यांच्या ऋणातच राहणे मला योग्य वाटते.

तसेच या संपादित पुस्तकाकरिता ज्या थोर आंबेडकरवादी विचारवंताची प्रस्तावना लाभली असे डॉ. प्रदीप आगलावे सर यांचाही मी मनापासून आभारी आहो. तसेच हे संपादित पुस्तक निर्मित करण्यात मोलाचे योगदान देणारे अथर्व ग्राफिक्सचे संचालक श्री गजानन ढोले या सर्वांचे मी हार्दिक आभार मानतो.

हे पुस्तक संपादित करतांना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सुनील कुमार, मराठी विभागप्रमुख, प्रा. डॉ. पी. जी. राठोड, आय. क्यू. ऐ. सी. डायरेक्टर डॉ. शुद्धोधन कांबळे,विशेष सहाय्य करणारे प्रा. दिलीप वानखडे यांसह सर्व प्राध्यापक वृंद, शिक्षकेतर कर्मचारी यांनी वेळोवेळी मदत केली त्यांचा उल्लेख करणे मी माझे कर्तव्य समजतो.

शेवटी पुन्हा संशोधन लेख पाठविणाऱ्या सर्वांचे आभार मानतो व येणाऱ्या नुतन वर्षाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा देतो....

आपल्या सर्वांचे पुन:श्च मन:पूर्वक धन्यवाद !

– संपादक

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
१)	कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार प्रा.वडितके शंकर गोरक्ष	३१
७)	लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार अे. बी. वाघट	६७
१२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
१३)	राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे समविचारी पुरस्कर्ते डॉ. नरेंद्र सुखदेवराव बानखडे	८०
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धती नष्ट करण्यासाठी दिलेला लढा डॉ. गोविंद तिरमनवार	८७
१५)	डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये लैंगिक न्यायासाठी महिला आरक्षण डॉ. आशिष दि. काळे	९२
१६)	परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर डॉ. पी. जी. राठोड	९९
१७)	डॉ बाबासाहेब आबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. ज्योती सोपान टाले	१०२
१८)	भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन प्रा. दीपाली पडोळे	१०५
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार प्रा. सिम्रेला राजेश देशमुख	१०९
२०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे	११३
२१)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचारांचे महत्त्व डॉ. राजेश एस. देशमुख	११७
२२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा प्रा. एस. के. तंत्रपाळे	१२३

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान प्रा. दिलीप सुखदेवराव बानखडे	१२९
२४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ नारायण थोरात	१६५
२९)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबे[illegible]	

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पं.
34)	**Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on education** Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	208
35)	**Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature** Dr. Shuddhodhan P. Kamble	217
36)	**Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar** Dr. Naval D. Patil	221
37)	**Women's Reservation for Gender Justice in Dr.B. R. Ambedkar's Thoughts** Mr. Nitesh Wasudeorao Gulsundare	227

कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. राजू भा. खरडे

स्व. राजेंद्रसिंह उर्फ बाबा व्यास कला वाणिज्य महाविद्यालय, कोंढाळी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर थोर विचारवंत, महान अर्थतज्ज्ञ, दलित वर्गाच्या विकासासाठी सतत प्रयत्न करणारे, आणि भारतीय संविधान निर्माण करून सर्वांना समान अधिकार प्रदान करणारे महान व्यक्ती होते. इंग्लंड सारख्या जगावर राज्य करणाऱ्या देशातील स्त्रीयांना मतदानाच्या हक्कासाठी सरकारसोबत लढा द्यावा लागला. पण डॉ. आंबेडकरांनी उत्कृष्ट संविधान निर्माण करून स्त्री-पुरुषांना समान अधिकाराबरोबर, मतदानाचा अधिकार देऊन बरोबरीचा दर्जा दिला. यावरून त्यांचा स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन लक्षात येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कामगारांचे कैवारी सुद्धा होते. कामगार मजूर वर्गाच्या उत्थानासाठी, विकासाकरिता, त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी विशेष कार्य केले. डॉ. आंबेडकरांना कामगाराविशयी अतिशय कळवळ होती. डॉ. आंबेडकरांना ज्याप्रकारे दलित वर्गासाठी आयुष्यभर लढा दिला. त्याचप्रकारे कामगारांच्या हिताच्या दृष्टीनेही त्यांनी मोठा लढा देऊन, फार महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. आज भारतात कामगार व मजुरवर्गाला जे मोठया प्रमाणात अधिकार मिळालेले दिसत आहे. त्याचा पाया डॉ. आंबेडकरांनी रचला आहे. हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना :

कामगार व मजुरांच्या समस्या राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर मांडण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. या मजूर

CamScanner

न्यायमूर्ती गजेंद्रगडकर म्हणाले: 'जोपर्यंत लोकसंख्येच्या दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधाना त्वरीत आणि उदारतेने प्रोत्साहन दिले जात नाही, तोपर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक समानता प्रस्थापित करण्याचा आदर्श साध्य होणार नाही. राजकीय स्वातंत्र्य आणि अगदी मूलभूत अधिकार या प्रस्तावावर कोणीही वाद घालू शकत नाही. मागासवर्गीय, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांच्यासाठी फारच कमी अर्थ किंवा महत्व असू शकते, जोपर्यंत मागासलेपणा आणि विषमता समानता आणि लैंगिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महिला आरक्षण आवश्यक आहे.

संदर्भ

• अहिर, डी.भी. (१९९०) 'डॉ. आंबेडकरांचा वारसा' बी.आर. पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन, नवी दिल्ली

• 'हिंदू महिलांचा उदय आणि पतन', महाबोधी (कलकत्ता), ५९.५-६, १३९-१५१, १९५०. आर्य मुधा, महिला लैंगिक समानता आणि राज्य, दीप आणि दीप प्रकाशन, नवी दिल्ली. २०००.

• आर्य, मुधा, (२००) महिला लैंगिक समानता आणि राज्य, दीप आणि दीप प्रकाशन, नवी दिल्ली.

• डॉ. विनता बेरिवि 'Dr. B. R. Ambedkar's Vision for Women Empowerment' खंड ६, अंक २ एप्रिल २०१८ | ISSN: २३२०-२८८२ IJCRT १८९२८३८ International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT) www.ijcrt.org।

सोपडम, व्ही.एम. आणि मैटोवा, एल. २००५. महिला सक्षमीकरणाचे मोजमाप: वांशी, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये सहभाग आणि अधिकार. op cit., pp. 389-412.

सिलविया, डॉ. एस.आर., डॉ. बी.आर. आंबेडकर आणि भारतातील महिला सक्षमीकरण, जेस्ट जर्नल्स जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्स, खंड २ ब अंक १, २०१४.

भारताचा घटनात्मक फायदा, जे.एन. पांडे.

भारत सरकार: महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण २००१,

महिला आणि बाल विकास विभाग, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली, २००१.

सिलविया, डॉ. एस.आर.; डॉ बी आर आंबेडकर आणि भारतातील महिला सक्षमीकरण, मानवता आणि सामाजिक विज्ञानातील संशोधन जर्नल जेस्ट जर्नल, खंड २ ब अंक १, २०१४.

◆ ◆ ◆

परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर

डॉ. पी. जी. राठोड

मराठी विभागप्रमुख,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

उत्तम नगर, अमरावती.

भारतभूमी ही संस्कृती आणि इतिहास लाभलेली पावनभूमी आहे. जगातल्या सर्वच देशांहूनही आपल्या धर्मनिरपेक्षतेने संपूर्ण जगावर छाप टाकणारी येथील 'लोकशाही' ही प्रबळ आहे; आणि या लोकशाहीच्या पाठीचा मजबूत कणा 'भारताचे संविधान' मानले गेलेले आहे. या संविधानाचे शिल्पकार म्हणून ज्यांचा जगात गर्वाने नामोल्लेख केला जातो ते भारतीयांचे अनमोलरत्न म्हणजे विश्वभूषण, महामानव, बोधिवत्व डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर होत.

रत्नांच्या उच्चकोटीतील सदाचारची नीतिमत्ता ज्यांना जन्मत:च लाभलेली होती, असे आमचे बाबासाहेब! बाबासाहेबांचे समग्र जीवनच त्यांच्या अफाट प्रतिष्ठेवरच अवलंबून होते. जगातल्या इहिासातही इतके तास अभ्यास करणारा विद्यार्थी कदाचित अद्यापही जन्मलेला नाही. समाजसेवा व अभ्यास या व्यतिरिक्त कोणत्याही 'विलासाला' बाबासाहेब बळी पडलेले नाहीत. अथवा त्यांना तो 'विलास' प्रलोभित करू शकला नाही.

त्यांनी कधीही तत्त्वांशी तडजोड केली नाही. रत्नाच्या बाजारात हिरे, माणिक, पाचू असे अनेक विविध रत्नांचे मूल्य कमी-जास्त प्रमाणात असतात. परंतु जगातल्या कुठल्याही देशात बाबासाहेबांसारखं अनमोल रत्न समाजाच्या कोणत्याही क्षेत्रात मिळणे विरळंच. त्याकाळचे ज्ञानयोगी बाबासाहेब आणि आजचे ज्ञानयोगीही बाबासाहेबच

CamScanner

आहेत, हे त्रिकाल सत्य नाकारता येत नाही. ग्रंथाच्या सान्निध्यात खरेखुरे रमून जाणाऱ्या बाबासाहेबांची ज्ञानतृष्णा अमर्याद होती म्हणून 'तेच' खरेखुरे ब्राह्मण होते. परंतु रूढीग्रस्त समाजात मात्र ते अस्पृश्यच होते. परंतु परिवर्तनवादी युगात आज रूढीग्रस्त समाजांनीही बाबासाहेबांच्या विद्वत्तेला मोलाचे स्थान दिले आहे. हेच बाबासाहेबांच्या 'ज्ञान कर्तृत्वाचे' गुपीत आहे.

तलवारीच्या धारेप्रमाणे बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेतील सामाजिक परिवर्तनाच्या लेखणीतील 'मुकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'प्रबुद्ध भारत' यांतील अग्रलेख म्हणजे समाज जाणिवेच्या सुधारणेचे सर्वांगीण प्रवेशद्वार होते. 'पुनश्च हरिओम!', 'अस्पृश्यता निवारणाचा पोरखेळ', 'दु:खात सुख', 'आमचे टीकाकार', 'ढोंगीपणा, माथेफिरूपणा व गैरमुत्सद्दीपणा', 'अस्पृश्यता सत्याग्रहाची सिद्धी', 'अस्पृश्योन्नतीचा आर्थिक पाया', 'बहिष्कृत भारताचे ऋण हे लौकिक ऋण नव्हे काय? 'आजवरही होतो तुझे सत्तेखाली, तोवरी तो केली विटंबना' इत्यादी त्यांचे अग्रलेख त्याकाळी पांढरपेशाचा चेहरा उजळ करताना दिसतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे धर्माच्या बाबतीतही गाढे अभ्यासक होते. बौद्ध धर्म स्वीकारण्याआधी बाबासाहेबांनी त्यातील इतरही तत्त्वांचा सखोल अभ्यास केला होता. पहिला गुरू तथागत बुद्ध, दुसरा गुरू संत कबीर, तिसरा गुरू महात्मा फुले यांना त्यांनी आपले गुरू मानले व त्यांनी दाखविलेल्या विशाल विचारांच्या मार्गावर आपली समाजसेवा 'व्रत' मानून पूर्णत्वास नेली व बौद्ध धर्माचे उपासक बनले. बौद्ध दीक्षा 'नाग' लोकांच्या वस्तीतून घेतल्यानंतर माझा पुनर्जन्म झाला आहे, असे भावोद्गार त्या प्रसंगी त्यांनी काढले होते.

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अहोरात्र झटणारे बाबासाहेब केवळ समाजोन्नतीलाच जीवनाचे अंतिम ध्येय मानत होते. रोखठोक विचार मांडण्याचे धैर्य केवळ बाबासाहेबांतच दिसून येते. ते म्हणत, 'केवळ एखादी गोष्ट मी तुम्हाला सांगतो म्हणूनच ती सत्य असली पाहिजे असे तुम्ही बिलकूल मानू नका; ती तुमच्या विचारशक्ती व तर्कशक्तीला पटत असेल, तरच तुम्ही खरी माना; नाहीतर ती खुशाल टाकून द्या.'

बऱ्याच प्रसंगी बाबासाहेबांना अस्पृश्य आहे म्हणून मानापमानाला तोंड द्यावे लागत होते. कोल्हापूर संस्थानात राजर्षी शाहू महाराज हे अस्पृश्यता निवारणाचे शिक्षण प्रसाराचे आणि समाज सुधारणेचे कार्य मोठ्या धडाडीने करीत होते. अस्पृश्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था त्यांनी केली होती. एका मित्राच्या मध्यस्थीने आंबेडकरांची व शाहू महाराजांची भेट झाली. तेव्हा खूष होऊन वृत्तपत्र काढण्यास शाहू महाराजांनी त्यांना आर्थिक साहाय्य देऊन प्रोत्साहित केले होते.

बेकारीसोबतच आर्थिक परिस्थितीचे भयंकर दु:ख त्याही वेळी बाबासाहेबांनी अनुभवले होते. वाचनाचा छंद पूर्ण करण्यासाठी त्यांनाही कर्ज घ्यावेच लागले. सामाजिक विषमतेबरोबरच आर्थिक विषमतेचे चटकेही बाबासाहेबांनी सोसले आहेत आणि तप्त झोत भट्टीत बाबासाहेबांचे आयुष्य उजळून निघाले ते समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी.

डरकाळी फोडून वनात आपले अस्तित्व निर्माण करणाऱ्या वनराज सिंहासारखे एक दिवस जगा! शंभर दिवस शेळीप्रमाणे लाचारीचे जीवन जगण्याला अर्थ नाही, असा मोलाचा संदेश दीनदलित-दुबळ्यांना बाबासाहेबांनी देऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढविला होता. कर्तव्य पार पाडीत असताना, जसे विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्याप्रमाणे बाबासाहेबांनी सामाजिक, राजकीय जीवनात अनेक कठीण प्रसंगांना सामोरे जाऊन बाबासाहेबांसारख्या बाबासाहेबच ही सत्यता जगाला दाखवून दिली आहे.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ स.पा.प्रा. गवळी.
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे, महाराष्ट्र शासन, २०००.
३) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत - प्रा. आर.एम.गोखले.
४) राजकीय विचारवंत (पाश्चिमात्य आणि भारतीय) - श.गो.देवगावकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५) भीमराव अम्बेडकर - डब्ल्यू एन. कुबेर.
६) भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार - डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे

◆ ◆ ◆

CamScanner

डॉ बाबासाहेब आबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. ज्योती सोपान टाले
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
उत्तमनगर अमरावती.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते व्यक्तीला अस्तित्वाची क्षमतांची आणि सामर्थ्याची जाणीव करून देते ते म्हणजे शिक्षण होय. उच्च विद्याविभूषित शिक्षणतज्ज्ञ प्राध्यापक असलेले डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे एक आघाडीचे जागतिक विचारवंत होते. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यात सर्वात जास्त महत्त्व शिक्षणाला दिले आणि शिक्षणामुळेच मनुष्य उत्कर्ष करू शकतो असे त्यांनी प्रतिपदीत केले. 'शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा जन्मसिध्द हक्क आहे आणि हा अधिकार कुणालाही नाकारता येणार नाही' असे शिक्षणाबाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांच्या काळातील 'सर्वात शिक्षित' व्यक्ती होते. त्यांची शैक्षणिक योग्यता विद्वत्ता आणि प्रतिभा एवढी व्यापक आणि अतिभव्य आहे की त्यांना जगातील सर्वात बुद्धिमान व्यक्ती तसेच 'सिम्बॉल ऑफ नॉलेज' म्हणून ओळखले जाते.

ज्ञानसूर्य डॉ बाबासाहेब आबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य समाजासाठी फार महत्त्वपूर्ण आहे. बाबासाहेब हे असामान्य व कुशाग्र बुद्धिमत्ता असलेले उच्च विद्यासंपन्न मनुष्य होते. त्यांचे सामाजिक तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान आहे. त्यांचे जीवन कार्य आणि विचार आजही सर्वांसाठी प्रेरणादायी आहेत. डॉ बाबासाहेब हे एक आघाडीचे शैक्षणिक विचारवंत होते. त्यांचे शैक्षणिक विचार आणि शैक्षणिक योगदान महत्त्वपूर्ण आहे त्यांची शैक्षणिक कारकीर्द अतिशय भव्य व प्रेरक आहे. डॉ बाबासाहेब

आंबेडकर हे उच्च विद्याविभूषित शिक्षणतज्ज्ञ होते. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे आणि जो ते प्राशन करेल तो वाघासारखा गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही असे त्यांनी म्हटले आहे. प्राचीन हिंदू समाजातील जातीच्या नियमानुसार कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा हक्क नव्हता तर केवळ उच्च जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता.

शैक्षणिक जागृती :

हजारो वर्षापासून शिक्षण नाकारलेल्या कनिष्ठ जातीमध्ये अज्ञान व निरक्षरता होती. त्यामुळे उच्च जाती हलक्या प्रतीची कामे स्वतः न करता कनिष्ठ जातींकडून करून घेत. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कनिष्ठ जातींना त्यांच्या या दयनीय स्थितीचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच आहे याची जाणीव करून दिली. कनिष्ठ जातीतील लोकांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी त्यांना प्रोत्साहन दिले.

या मुलांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती. गणवेश, भोजन व निवारा अशा सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या अनुयायांना 'शिका,संघटित व्हा' असा संदेश दिला.

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना :

कनिष्ठ जातीतील लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व त्यांची सामाजिक आर्थिक स्थिती सुधारावी म्हणून २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथे डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' या संस्थेची स्थापना केली. या संघटनेच्या वतीने सोलापूर येथे ४ जानेवारी १९२५ रोजी एक वसतिगृह सुरू करून दलित गरीब विद्यार्थ्यांना निवास भोजन कपडे व शैक्षणिक साधनसामुग्री पुरवली. डॉ आंबेडकरांनी या वसतिगृहास सोलापूर नगरपालिकेकडून रू ४०,००० चे अनुदान मिळवुन दिले. या संस्थेने सरस्वती विलास नावाचे मासिक व एक मोफत वाचनालयही सुरू केले.

दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना :

१४ जून १९२८ रोजी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. दलितांच्या माध्यमिक शिक्षणाची सोय करणे हे या संस्थेचे मुख्य ध्येय होते. माध्यमिक शिक्षणाची जबादारी पेलण्यास ही संस्था समर्थ नसल्याने दलित विद्यार्थांना वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करुन देण्यासाठी मुंबई सरकारने या संस्थेस मदत करावी असे आवाहन बाबासाहेबांनी केले. त्यामुळे मुंबईच्या गव्हर्नरने ८ ऑक्टोबर १९२८ रोजी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी ५ वसतिगृहे मंजूर केली.तसेच गव्हर्नरने दरमहा रु ९०००/- अनुदानही वसतिगृहाना मंजूर केले. जेव्हा ही रक्कम खर्चासाठी कमी पडू लागली तेव्हा डॉ आंबेडकरांनी मुस्लिम व पारसी समुदायातील धर्मादाय संस्थांकडून व इतर काही देणगीदारांकडून आर्थिक मदत मिळवली.

CamScanner

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना :

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या संस्थेच्या वतीने सन १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिध्दार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, सन १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. सन १९५३ मध्ये मुंबईत सिध्दार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय तर १९५६ मध्ये मुंबई सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सर्व समाजासाठी सुरू केले सध्या देशभरात या संस्थेची ३० पेक्षा जास्त महाविद्यालये आहेत.

निष्कर्ष:

हा लेख डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य या विषयासंदर्भात आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान आहे.

संदर्भ:

१) भीमपर्व : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर - लेखक: शा. श. रेगे

२) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- लेखक: डॉ. वा. ना. कुबेर

◆ ◆ ◆

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन

प्रा. दीपाली पडोळे

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय

उत्तम नगर अमरावती

प्रस्तावना

भारताचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते .भारतातील समाज रचनेमध्ये वाईट परंपरा रूढी परंपरा याचा पगडा होता. समाजात परंपरेनुसार बलुतेदारी पद्धत अस्तित्वात होती यातून समाज बंदिस्त चाकोरीबद्ध झाल्यामुळे व्यक्तींना त्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवन जगावे लागत होते. इतिहासामध्ये अनेक उदाहरणे दिसून येतात जसे वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती त्यामुळे एका व्यवस्थेमधून दुसऱ्या व्यवस्थेकडे जाणे हे धार्मिक दृष्ट्या शक्य नव्हते. आणि अशा समाजाचा आर्थिक विकास साध्य होण्यास अनन्यसाधारण अडचणी निर्माण होत होत्या. परिणामी समाजातील सर्वच घटकांची प्रगती होऊ शकली नाही तसेच वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ग जो इतक्या दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता समाज रचनेची अमानुष अवस्था अस्तित्वात होती. या परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही समावेश होतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर घेतले जाते. त्यांना आपण घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ

CamScanner

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना :

अस्पृश्यांसह निम्न मध्यमवर्गास उच्च शिक्षण देण्यासाठी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची या शैक्षणिक संस्थेची स्थापना केली.

डॉ,बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या संस्थेच्या वतीने सन १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिध्दार्थ कला व विज्ञान महाविद्यालय, सन १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. सन १९५३ मध्ये मुंबईत सिध्दार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय तर १९५६ मध्ये मुंबई सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सर्व समाजासाठी सुरू केले सध्या देशभरात या संस्थेची ३० पेक्षा जास्त महाविद्यालये आहेत.

निष्कर्ष:

हा लेख डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य या विषयासंदर्भात आहे. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान आहे.

संदर्भ:

१) भीमपर्व : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर - लेखक: शा. श. रेगे
२) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- लेखक: डॉ. वा. ना. कुबेर

◆ ◆ ◆

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन

प्रा. दीपाली पडोळे
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
उत्तम नगर, अमरावती

प्रस्तावना

भारताचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते .भारतातील समाज रचनेमध्ये वाईट परंपरा रूढी परंपरा याचा पगडा होता. समाजात परंपरेनुसार बलुतेदारी पद्धत अस्तित्वात होती यातून समाज बंदिस्त चाकोरीबद्ध झाल्यामुळे व्यक्तींना त्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवन जगावे लागत होते. इतिहासामध्ये अनेक उदाहरणे दिसून येतात जसे वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती त्यामुळे एका व्यवस्थेमधून दुसऱ्या व्यवस्थेकडे जाणे हे धार्मिक दृष्ट्या शक्य नव्हते. आणि अशा समाजाचा आर्थिक विकास साध्य होण्यास अनन्यसाधारण अडचणी निर्माण होत होत्या. परिणामी समाजातील सर्वच घटकांची प्रगती होऊ शकली नाही तसेच वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ग जो इतक्या दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता समाज रचनेची अमानुष अवस्था अस्तित्वात होती. या परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही समावेश होतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर घेतले जाते. त्यांना आपण घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ

CamScanner

म्हणून ओळखतो. भारतीय अर्थकारणामध्ये आर्थिक विचाराच्या विकासाचा जर सखोल अभ्यास करावयाचा असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लिखाणाचा अभ्यास करावा लागतो. त्यांच्या व्यासंगी व्यक्तिमत्वाचा एक पैलू म्हणजेच ते जागतिक कितींचे व्यासंगी अर्थतज्ज्ञ होते. भारतीय आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात १९ व्या शतकात झाली, त्यात आंबेडकरांचे नाव घ्यावे लागते. कारण त्यांची अर्थतज्ज्ञ म्हणून ओळख आहे. अर्थशास्त्र ही मानवाच्या, समाजाच्या व देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा आहे. हे त्याना माहित होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचे योगदान आपल्याला अनेक ग्रंथामधून होते. एम.ए. च्या पदवीसाठी त्यांनी १९१५ मध्ये 'ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी' हा शोध मध्यकालीन निबंध लिहिला आणि हेच १९१५ चे पहिले पाऊल अर्थक्रांतीतील वादग्रस्त वादळी पाऊल होते. आपल्या ४२ पृष्ठांच्या शोधनिबंधातून त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि अर्थनिती यामधील फेर बदलाची कारण मीमांसाकरून ब्रिटिशांनी भारतीयांचे शोषण कसे केले याची मीमांसा केली.

इ.स. १८३३ ते १९२१ या प्रदीर्घ कालखंडामध्ये ब्रिटीश अमदानीत केंद्रसरकार आणि घटकराज्ये यांच्यामधील आर्थिक संबंध कसकसे विकसित होत गेले याची ऐतिहासिक मीमांसा प्रा. सेलिगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. साठी लिहिलेल्या 'The Evolution of Provincial Finance in British India' (ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक वित्तव्यवस्थेची उत्क्रांती) या ग्रंथामध्ये केली आहे.

लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' या पदवीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेला तिसरा आणि आर्थिक क्षेत्रातील महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे १९२३ मध्ये लिहिलेला 'The Problem of Rupee, its origin & its Solution' (रूपायाचा प्रश्न त्यांचे मूळ आणि समाधान) हा होय. (पृष्ठसंख्या सुमारे २८०) या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चलन पद्धती कोणती असावी यावर मुलभूत विचार मांडलेत. इ.स. १८०० ते इ.स. १९२१ या कालंखडामध्ये भारतीय रूपयाचा एक विनिमयाचे साधन म्हणून कसकसा विकास होत गेला याचे मुलगामी विवेचन केले. यामध्ये सुद्धा सर्वसामान्य माणूस हाच त्यांच्या विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात, ब्रिटीश राजवटीपूर्वी मोगल साम्राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पाया अकबराने घातला या काळापासून भारतात चलन म्हणून सोने, चांदी किंवा धातूचा वापर होत असे. व्यापार हे सामाजिक चलनाचे मुख्य साधन आहे. तसेच ब्रिटीशपूर्व राजवटीत नोकरांना व सैनिकांना वस्तू स्वरूपात पगार मिळत

असे. परंतु ब्रिटीशांनी रोख पैसा देण्यात सुरुवात केल्यामुळे लोकांकडून किंवा इतर रोख पैशाच्या स्वरूपात ते स्विकारावी लागे. जेव्हा सोने चांदी ची नाणी विनीमयाचे माध्यम म्हणून व्यवहारात वापरत असतांना त्यांच्या परस्परावलंबी किंमतीसारख्या असतात तेव्हा व्यवहारात नुकसान होते. हे कुणाच्याही लक्षात आले नाही.

भारताचा कारभार जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीकडे गेला तेव्हा कंपनीने स्वत:चे रूपयाचे नाणे अमलात आणले परंतु पुढे ते अपुरे पडल्याने चलनाच्या मागची पुरवठ्यामध्ये अस्थिरता निर्माण झाली. तो दूर करण्यासाठी १८६४ मध्ये कागदी चलन वापरात आणले यातून अनेक नवीन प्रश्न निर्माण झाले. भारतामध्ये रूपयाची जडणघडण सुवर्ण परिमाणात (Gold Standard) असावी याबाबत वाद निर्माण झाला. केन्सने सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली भूमिका कणखरपणे मांडून प्रा. केन्स यांच्यावर कोरडे ओढले.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, सुवर्ण विनिमय परिमानात स्थिरता राहत नाही. त्यामध्ये लवचिकता जरी असली तरी चलननिर्मितीवर मर्यादा राहणार नाही. 'आवश्यकतेपेक्षा चलननिर्मिती झाली तर भाववाढ होऊन रूपयाची किंमत घसरेल व विनिमयाचे साधन म्हणून रूपयाचे स्थान अस्थिर होईल. त्यासाठी त्यांनी ऐतिहासिक पुरावे दिले त्यामध्ये सुवर्ण परिमाणामध्ये वस्तूच्या किंमती स्थिर होत्या, तर सुवर्ण विनिमय परिमाण स्विकारल्या नंतर किंमती वाढत गेल्या यांचे विवेचन केले अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांनी हिल्टम यंत्र कमिशनपुढे डॉ. आंबेडकांनी आपले मत मांडले प्रा. केन्स यांनी आपल्या विश्लेषणात एका महत्वपूर्ण मुद्यांकडे दुर्लक्ष केले. डॉ. आंबेडकरांच्या शब्दात "This difference proceed from the Fundamental fact which seems to be quite overlooked by professor Keynes, that nothing will stabling the rupee unless we दुसऱ्या शिफारशीमुळे पहिल्या शिफारशीवर म्हणजेच सुवर्ण प्रमाणाच्या शिफारशीवर घातक परिणाम होईल. हे त्यांनी विचारात घेतले नाही. म्हणूनच रूपयाच्या स्थैर्यासाठी फाकलर समितीच्या शिफारशी त्यागल्या पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत यांच्याशी संबधित महत्वपूर्ण प्रश्न या फायदेशिर होता. भारताचा रूपया आणि इंग्लडचा पौड शोधप्रबंधात आत आहे. आंबेडकरांच्यामते सुवर्ण परिमाणात सुवर्णपीड रुपया हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असे दृढ मत होते की, जोपर्यंत रूपयाच्या सामान्य क्रयशक्तीमध्ये स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होणे शक्य नाही. आणि ही बाब सुवर्ण विनिमय प्रमाणामुळे शक्य होत नव्हती.

CamScanner

अशा प्रकारे अर्थशास्त्र म्हणजे केवळ तांत्रिक मार्गदर्शन नव्हे तर त्याला एक सामाजिक भूमिका असते असे सुत्र अर्थशास्त्रज्ञ म्हणूनत्यांनी मांडले त्यांचे विचार काळाची सिमा ओलांडणारे होते. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा पाया हा मानवी हक्क व समतामय विकास हा होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने आर्थिक धोरणाची अंमलबजावणी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविलेल्या अर्थिक धोरणावर झाली असती तर आज देशातील आर्थिक विषमतेला तोंड द्यावे लागले नसते. आणि त्या आर्थिक विकासाचा लाभ देशातील जनतेला निश्चितच मिळाले असते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराकडे दुर्लक्ष करून भारतीयांनी आपल्या पायावर धोंडा मारून घेतला आहे. हे नाकारता येत नाही. कारण डॉ. आंबेडकाचे आर्थिक तत्वज्ञान म्हणजे राष्ट्राला मानवाला त्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी लाभलेला प्रकाश आहे. डॉ. आर्थिक आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान सर्वांची गरज आहे. हे सत्य नाकारता येत नाही. प्राश्चात्य विचारवंताचे विवेचन कसे सदोष आहे. हे पुराव्यासह स्पष्ट करण्याची धमक त्यांच्या मध्ये रूपयाचा प्रश्न या ग्रंथामध्ये होते.

संदर्भ :-

१) डॉ. आंबेडकर बी. आर 'रूपयापुढील समस्या उगम व उपाय' अनुवाद एम. एस. यादव गोदो प्रकाशन, प्रकाशनस्थळ नमुद नाही २०११

२) डॉ. कुलकर्णी बी.डी., डॉ. हमदेरे एम. बी. 'आर्थिक विचार व विचारवत' डायमंड पब्लीकेशन पुणे. २००८.

३) सूर्वा अनिल, 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक धार्मिक राजकिय क्रांतीसूत्र', प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर-१२, १९

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार

प्रा. सिम्रेला राजेश देशमुख

विनायक विद्यामंदिर, महाविद्यालय,

अमरावती

प्रस्तावना

प्राचीन संस्कृतीत स्त्रीला आदितत्त्व, आदिशक्ती, आदिमानव मानले जात होते. याच संस्कृतीच्या आदिपर्वात स्त्री ही सर्जनाची देवता मानली गेली. 'जन्म' ही बाब मानवजातीला पवित्र वाटत होती. त्यामुळे जिच्या उदरात जन्मरहस्य सामावलेले आहे, अशा स्त्रीविषयी तो काहीसा कृतज्ञ होता. मानवी जीवनाचे सातत्य राखणारी स्त्री ही पृथ्वीप्रमाणे सहनशील आणि नदीप्रमाणे सौम्य वाटत होती. समाजाने तिला सर्वधारक, सर्वपोषक, सर्वनियंत्रक मानले आणि तिचा गौरव केला; पण हळूहळू काळ पालटला. पुरुष सत्ताधारी बनल्यामुळे हिंसक आणि आक्रमक झाला. तो स्वामी झाला आणि त्याने तिला गुलाम केले. भोग्या बनली. तिची अशी विडंबनापूर्ण स्थिती बनण्याची कारणे अनेक आहेत. चातुर्वर्णासारख्या अनर्थकारी समाजरचना पद्धतीमुळे स्त्रीचे स्थान पार रसातळाला गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एकोणीसशे छत्तीसच्या आपल्या 'जातीविच्छेद' या क्रांतिकारी अभिभाषणात म्हटले आहे की सामाजिक अधिकारासंबंधी मनु च्या मनुस्मृतीहून अधिक घृणास्पद आणि बदनाम धर्मशास्त्र या विश्वात नाही. जगाच्या कोणत्याही देशातील अन्यायासंबंधीचे उदाहरण या मनुस्मृतीच्या समोर ते फिके पडेल. वास्तविक हिंदू जातीमधील चालत आलेल्या भेदनीतीला ते तडा देऊ इच्छित होते. अस्पृश्यांच्या हलाखीच्या स्थितीची त्यांना जाण होती.

CamScanner

स्त्री जीवनाची जाणीव :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारानुसार माणसाने सुसंस्कृत होण्यासाठी त्याला कुसंस्कारांचे क्षण मिळावयला हवेत. स्वत चे पोट भरण्याच्या विवंचनेत त्याला वेळ तरी कुठून मिळणार? आणि संस्कारक्षम कसा होणार? पाठीमागे पोरवडा असलेल्या बाईला कष्ट करूनच त्यांच्या आणि स्वत च्या पोटाची खळगी भरावी लागतात. अशा वेळी तिचा विकास कसा होणार! तिच्या सर्वांगीण विकासाचा एक भाग म्हणून बाबासाहेबांनी कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व सांगितले. तिच्यातील संकुचित वृत्तीला आवाहन करीत म्हणाले की 'गर्भवती असतांना तुमची दृष्टी चपराशाच्या जागेकडे आशाळभूत न होता न्यायाधीशाच्या रिकाम्या झालेल्या खुर्चीकडे लागायला हवी. अशी दूरदृष्टी ठेवूनच 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा, त्याचा तिन्ही लोकी झेंडा' म्हणत कर्तबगार मुलांची माता व्हायला हवे. तुमच्या कुशीत जन्म घेताना आम्हाला अभिमान वाटायला हवा, धन्यता वाटायला हवी.' मुलीचा विकास व्हावा म्हणून त्यांनी आपल्या भगिनींना सांगितले की मुलगा-मुलगी असा भेद करू नका. दारिद्र्यामुळे आजदेखील मुलगी घराबाहेर पडू शकत नाही कारण पुरेशा वस्त्रांचा अभाव ! फाटक्या कपड्यांनी लज्जारक्षण होत नाही म्हणून ती उंबरठ्याबाहेर येऊ शकत नाही. अल्प स्वस्त मजुरीमुळे कशीतरी हाता-तोंडाची गाठ पडते. तिचे तिचा सर्वांगीण विकास कधी होणार? प्रत्येक चळवळीतील त्यांची जाण ही स्त्रीभोवती फिरत असे. आपल्या भाषणातून महिलांना उपदेश करताना ते म्हणायचे, 'आपल्या आयुष्याचा जोडीदार मुलीना निवडू द्या.' स्त्रीने स्वाभिमानाने जगावे असे म्हणत असताना तिच्याजवळ नीतिमत्ता असावी असा त्यांचा आग्रह होता म्हणूनच लग्न करून संसार करू इच्छिणाऱ्या वेश्यांची लग्ने त्यांनी करून दिली. चळवळीत प्रत्यक्ष सहभाग असणाऱ्या स्त्रियांना त्यांनी स्वतंत्र विचारमंच मिळवून दिला. त्यांनी चालविलेल्या वृत्तपत्रातून स्त्रियांच्या कार्याविषयीच्या तपशीलावरून हे समजते. 'जनता' वृत्तपत्राच्या कार्यकारिणीत दोन स्त्रिया कार्यरत होत्या. मजूर कामगार स्त्रियांसाठी सोयी उपलब्ध करून कामाच्या ठिकाणी पाळणाघरे असावीत असा त्यांचा आग्रह होता. मजूर स्त्रियांना बाळंतपणाची रजा दिल्यास आर्थिक विवंचनेच्या संकटातून त्या सुटाव्यात आणि त्यांचे स्वास्थ सुधारावे.

स्त्रीचे अधिकार :

आपल्या देशातील संस्कृतीला स्त्री शोषणाचे कोंदण असल्यामुळे ती निष्प्रभ ठरली आहे. अर्थव्यवस्थेचे केलेले शोषण आणि जातिव्यवस्थेने केलेले शोषण यातून जरी स्त्री बाहेर पडली तरी धार्मिक शोषणामुळे ती अंध झाली आहे. महात्मा फुल्यांनी

सामान्य शेतकऱ्याचे धर्माच्या निमित्ताने किती आणि कशा प्रकारे शोषण केले आहे याचे जे वर्णन केले आहे ते स्त्रीबाबत सुद्धा लागू होते. भारतातील विविध तीर्थक्षेत्री मंदिरे निर्माण करण्यासाठी खेड्यापाड्यातून पैसा कसा गोळा केला जातो याची हकीगत देऊन अशा माध्यमातून पुन्हा कसे शोषण होते हे सांगितले. मंदिर म्हणजे स्त्रीमनाचा कमकुवतपणा, याच्या विळख्यातून ती सुटलेली नाही. तिची अंधश्रद्धा तिच्या सगळ्या कर्तृत्वाला बाजा करीत आहे. निसर्गाशी समर्थपणे लढा देणारी स्त्री अंधश्रद्धेमुळे दुर्बळ बनते. मानवनिर्मित संकटाशी ती मुकाबला करू शकते; पण दैव या संकल्पनेपुढे मात्र हतबल होते. बाबासाहेबांच्या मते ईश्वरी योजनेचा सिद्धान्त तर्काच्या कसोटीवर उतरणारा नाही. म्हणून तो मान्य करता येणार नाही. इतिहास घडविण्यासाठी माणसाचा मोठा वाटा आहे असे सांगून त्यांनी माणसाचे महात्म्य सांगितले आहे. हे तत्त्वज्ञान सांगण्यामागचा त्यांचा हाच हेतू होता की पुरुषाबरोबर स्त्रीचा स्वाभिमान जागृत व्हावा. माणसाला धोरपणा येण्यासाठी त्याच्यात बुद्धिमत्ता आणि नीतिमत्ता जागृत व्हावी. सचोटी याचाही मिलाफ व्हावा असे ते म्हणायचे ,'बुद्धी हाच प्रकाश' असे त्याना वाटे

सामाजिक व राजकीय समता :

सामाजिक समतेच्या वाटचालीची ओळख स्त्रियांना झाल्यानंतर आपल्या भोगवटयाची जाणीव त्यांना झाली. आता प्रचलित व्यवस्थेला आव्हान द्यायचे मनात ठाणल्यामुळे बाबासाहेबांनी उभारलेल्या अनेक चळवळीत त्या सक्रिय झाल्यात. सर्व बाबींमध्ये निर्णय प्रक्रिया महत्त्वाची असते; पण त्याचे नियमन राजकारणातून होत असते; म्हणून आज स्त्रीला राजकारणात सहभाग महत्वाचा वाटतो. सर्व राजकीय पक्ष पुरुषी वर्चस्वाखाली आहेत. त्यामुळे राजकारणातील स्त्री-आरक्षणाचा प्रश्न म्हणजे बाहेरून पाठिंबा आणि आतून विरोध अशा स्थितीत आहे. बाबासाहेबांच्या मते स्त्रियांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यावर भर देणारी यंत्रणा अजूनही उपलब्ध झालेली नाही. आपल्या देशात निम्म्याहून अधिक समाज हा स्त्री-शूद्रांनी व्यापलेला असून त्यांना अत्यंत अवमानित आणि अमानुषपणे वागवले गेले. लोकशाही प्रणालीवर विश्वास ठेवणाऱ्या बाबासाहेबांना वाटत होते की या समाजातः प्रत्येकाला स्वतंत्र श्वास घेण्याची मुभा असावी. स्त्रीचा विकास झाला म्हणजे परिवार व्यवस्था मोडकळीस येईल अशी खुळचट कल्पना केली जाते; पण भगवान बुद्ध आणि बोधीसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्मरण करून हे निश्चितपणे सांगता येईल की प्रेम, समता, सहकार्य आणि विश्वास या चार भींतीच्या उभारणीत कुटुंबव्यवस्था सुरक्षित राहू शकते निर्मिकाने निर्माण स्त्री गुणसंपन्न आहे

CamScanner

स्त्रीची गुणसंपन्नता :

तिचा सर्वांगीण विकास बाबासाहेबांना अभिप्रेत होता. निसर्गानी स्त्री - प्रधान संस्कृती मान्य केली आहे. गर्भावस्थेत बाळाचे संरक्षण करणारी नैसर्गिक यंत्रणाच सांगतेय की स्त्री ही सामर्थ्यशाली आहे. बाबासाहेबांच्या तत्त्वानुसार माणुसकी आणि तारतम्य यांची सांगड घालून यापुढे ती आपला विकास करील यात शंका नाही. कारण अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची ऊर्जा तिच्यात आहे. विकसनशील स्त्री ही माणसासारखा जगण्याचा प्रयत्न करील. 'अरे मानसा मानसा; कधी होशील मानुस?' असा प्रश्न करणाऱ्या बहिणाबाई अजूनही उत्तराच्या प्रतीक्षेत आहेत. विकसित मानसिकता प्राप्त झालेली स्त्री स्वतःच्या बघण्याने, बोलण्याने आणि ऐकण्याने अर्थपूर्ण सक्षमतेचा मार्ग अधिक सुकरपणे चोखंदळणार आहे. आजच्या युगात मुक्त देहबोली, आधुनिक वेशभूषा आणि पाश्चात्त्य शैलीचे जगणे म्हणजे स्त्रीचा विकास झाला का? हे सर्व स्त्रीजवळ असणे म्हणजे भावनेचा आणि संवेदनशीलतेचा अभाव असणे का? काही वेळा जग हे चुकीची गृहीतकं बाबतीत राबवित असतं. म्हणूनच बुद्धी आणि भावना यांचं वैशिष्ट्यपूर्ण बळ एकवटत माणसासारखं जगायला हवं. भगवान बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानानुसार जगण्यामध्ये तिची विवेकाशी नाळ जोडलेली असायला हवी. स्त्रीला परिवर्तनाच्या मार्गावर नेणाऱ्या सावित्रीबाई फुलेंशी कृतज्ञता व्यक्त करणारी विकासनशील स्त्री बाबासाहेबांना अभिप्रेत आहे.

संदर्भ

१) खरात शंकरराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार ,इंद्रायणी साहित्य २७३,शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०

२) खरात शंकरराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा, श्याम कोपर्डेकर, इंद्रायणी साहित्य, शनिवार पेठ,पुणे

३) सबाणे अरुणा, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री आकांक्षा प्रकाशन २६५,मिलेनियम बिल्डिंग, वेस्ट हायकोर्ट रोड, बाजाजनगर

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण

डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराच्या माध्यमातून रेखाटलेले ते नवजीवनाचे स्वप्न... जीवनाच्या मूलभूत जाणिवेत बदल करविण्याचा तो संकल्प... त्यासाठीचा धम्मप्रवेश. लक्षावधी अनुयायांना बुद्ध धम्माची दीक्षा आणि नवजीवनाचे ते सूतोवाच... भारतीय जनतेचा सांस्कृतिक कायापालट करणारी ती क्रांती... जगातील क्रांतिकारकांनी वंदावे, अशी ही घटना १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी रक्ताचा एक थेंबही न सांडवता झाली. एक विचारक्रांती आणि त्यानंतर सुरू झाला आचारक्रांतीचा प्रवास. हा रथमागे जाणार नाही. याची जबाबदारी विश्वासाने अनुयायांच्या खांद्यावर देत, बाबासाहेबांनी जगाचा निरोप घेतला आणि आंबेडकरी जनता हादरली... त्यानंतर समाजाची अवस्था सुकाणू नसलेल्या जहाजासारखी झाली.

आज ५० वर्षांचा काळ लोटला. धम्मदीक्षेनंतरचे अर्धे शतक आंबेडकरी विचाराच्या आधारे घडले काय, हा प्रश्न अस्वस्थ करणारा असला तरी बाबासाहेबांनंतर या समाजाला पुढे नेण्यासाठी ज्यांनी ज्यांनी प्रयत्न केले ते अत्यंत महत्त्वाचेच आहेत. आपल्या अस्मितेसाठी आणि अस्तित्त्वासाठी जे लढे दिले, त्याला तोड नाही. सत्तेचे बळ पाठीशी नसताना या देशामध्ये जी आंबेडकरी महाशक्ती उभी केली, ती अजोड आहे. देशभर असलेल्या बाबासाहेबांच्या पुतळ्यांच्या रूपाने आणि बुद्धविहारांच्या रूपाने या शक्तीच्या पताका फडकत आहेत. जनजाणीव, जीवनमूल्ये आणि दृष्टिकोन यात

CamScanner

बदल झाला, तो निश्चितच धम्मदीक्षेचा परिणाम आहे.

या अर्धशतकात आंबेडकरी समाजाची जी प्रगती झाली, ती जगातील अभ्यासकांना आकर्षित करणारी आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही ज्यांची जीवनमूल्ये आहेत, तो फक्त बौद्ध समाजाचा माणूस आहे. भारतीय संविधानाच्या मूल्यांना खऱ्या अर्थाने जोपासणारा बौद्ध समाज हे धम्मदीक्षेचे फलितआहे.

भारत देशाचा चेहरामोहराचा धम्मदीक्षेने बदलून टाकला. धम्मदीक्षेच्या स्त्रोतातूनच या चळवळीला विचारऊर्जा मिळाली. ही विचारऊर्जा घेऊन सामाजिक चळवळ प्रवाहित झाली. २२ प्रतिज्ञांच्या आधारे समाजाची जडणघडण झाली. त्यामुळे जगातील सर्व बौद्धांपेक्षा वैचारिक दृष्टीने भारतीय बौद्ध समाज अतिशय विकसित आहे. कार्ल मार्क्सला पर्याय देण्याची क्षमता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या समाजाला दिली. 'बुद्ध ॲण्ड हिज धम्म' या ग्रंथाच्या आधारे जगातील सर्व बौद्धांनी आपली तात्विकता तपासून पाहावी, असा हा विचारक्रांतीचा दिग्दर्शक ग्रंथ आहे. बौद्धांच्या आचारक्रांतीसाठी बाबासाहेबांनी २२ प्रतिज्ञा दिल्या. या आधारे प्रत्येकाने आपले बौद्ध असल्याचे अस्तित्व तपासून पाहावे. हा आचार-विचारांचा दीपस्तंभ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षेच्या माध्यमातून दिला.

ब्राह्मणशाही आणि बुद्ध धम्म यांच्या संघर्षाचा इतिहास हाच भारताचा इतिहास आहे. यालाच क्रांती-प्रतिक्रांतीचा इतिहास म्हणतात. ब्राह्मणशाही ही प्रतिक्रांतीचे प्रतिनिधित्व करते आणि बुद्ध धम्म हा क्रांतीचे प्रतिनिधित्व करतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षेच्या आधारे बुद्ध धम्माच्या क्रांतिकारी इतिहासाला उजागर केले. ज्या ब्राह्मणशाहीने हजारो वर्षांपासून विविध समाजांना एकमेकांपासून तोडून ठेवले. त्यांच्यामध्ये इर्षा, मत्सर, उच्च-नीचता ठासून भरून ठेवली. त्या समाजामध्ये एकसंधतेची भावना निर्माण करण्याचे काम धम्मदीक्षेने केले. फुटीरवृत्तीचे नाव हिंदू धर्म आहे, तर संघवृत्तीचे नाव बुद्ध धम्म आहे. हाच धर्म आणि धम्म यामधील फरक आहे. ब्राह्मणवाद आणि बौद्ध धम्म या वैचारिक संघर्षात सच्च्या भारतीयाने कुणाच्या शामियानात जावे, याचा निर्णय प्रत्येकाने घ्यावयाचा आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अगाध बुद्धिमत्तेने आणि अव्यभिचारी कर्तृत्वशक्तीने जे मन्वंतर या देशात घडवून आणले, त्याला इतिहासात तोड नाही. या मन्वंतराचा आधार धम्मशक्तीच आहे. याचे पडसाद आता बहुजन समाजावर आणि दलित, आदिवासी समाजावर पडत आहेत. जो समाज ब्राह्मणशाही साहित्याच्या आधारवडावर विसंबून होता, तो आता बहुजन वा जनसाहित्याचा विचार पिंपळपानाने

पल्लवित करतो आहे. मातंग समाज आणि भटक्या जमाती धर्मांतरासाठी पुढे सरसावल्या आहेत. याचा स्पष्ट अर्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्धशतकाच्या प्रारंभी जी समतेची ज्योत प्रज्वलित केली होती, ती योग्य होती. याची जाणीव इतर समाजांना आता होत आहे. या परिवर्तनाचे आपण स्वागत केले पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक धम्मशक्तीचे नाव आहे. या नावाच्या आधारे बौद्ध समाज या देशातील ईश्वरवादी विरोधकांशी सामना करीत एकाकीपणे अर्धशतकापर्यंत झुंजत राहिला. हा समाज काही बाबतीत मोडला गेला असला, तरी तुटला गेला नाही. या समाजाच्या भीमसैनिकांत आजहीविजिगीषूता तशीच तेवत आहे. या समाजाला नाउमेद करता येणार नाही इतकी या समाजाने वैचारिकता धम्मशक्तीच्या आधारे सशक्त केली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वैचारिक दिशा आपल्या धम्मानुयायांसाठी आदर्शवत आहे. तरी पण 'बोधिसत्व', 'विपश्यना' यावर सवंग चर्चा करणारे महाभाग आमच्यात काही कमी नाहीत. यावर चर्चा करण्यापेक्षा बौद्धांच्या आरक्षणाचा प्रश्न, बौद्ध विवाह कायदा, बौद्ध विद्यापीठ, बौद्धांवरील अन्याय-अत्याचार, बौद्ध विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण, बौद्ध विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षणासाठी पाठविणे, बौद्धांसाठी खासगी उद्योग, बौद्धांसाठी संरक्षण कायदा या प्रश्नांवर जनमत चेतविण्यासाठी आपली लेखणी उगारण्याची गरज आहे.

धम्मदीक्षेनंतर बौद्ध समाजाची जी अवस्था आहे, तिचे मूल्यमापन खऱ्या अर्थाने झाले पाहिजे. बौद्ध धम्माच्या प्रचार-प्रसारासाठी ज्या योजना हाती घ्यायला पाहिजे होत्या, त्याकडे राजकारणाच्या धुमश्चक्रीत आपण साफ दुर्लक्ष केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३० ऑक्टोबर १९५३ रोजी महाबोधी सोसायटीचे वलीसिंह यांच्या नावाने एक पत्र लिहिले होते. त्यामध्ये त्यांनी स्पष्टपणे लिहिले की, 'माझ्या सांगण्यावरून ज्या जनसमामाने बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला व पुढेही करीत त्याला बौद्ध ज्ञान उपलब्ध करून देण्याच्या योग्य मार्गाचा आणि साधनांचा विचार झाला पाहिजे. लोकांना धम्म शिकविण्याकरिता आपण मोठ्या संख्येने कार्यकर्ते प्रशिक्षण देऊन तयार केले पाहिजेत. परंतु भिक्खू हेच त्याचा प्रचार करण्याचे सर्वोत्कृष्ट प्रतिनिधी होत.' (प्रबुद्ध भारत, दि. २८ सप्टेंबर १९६३) आज धम्मप्रचारक आणि भिक्खूंची अवस्था पाहिली की धम्मदीक्षेच्या अर्धशतकात आपण काय प्रगती केली, ते लक्षात येईल.

आपल्या विकासाचा अग्रक्रम मार्ग हा धम्म आहे, हे लक्षातच घेतलेले नाही. त्यामुळे राजकारणाच्या गोळा-बेरजेच्या नादात समाजाची वजाबाकी होत गेली. या राजकारणात आपण पोटजातीचाही विचार केला. त्यामुळे त्याचा दोष बौद्ध धम्माला

CamScanner

देता येणार नाही. आपली हिंदी धर्मातून पूर्णत: मुक्तता झाली नाही, हे त्यातून ध्वनित होते. त्यामुळे २२ प्रतिज्ञांपैकी पहिल्या १० प्रतिज्ञांची गरज आजही आम्हाला तितकीच महत्त्वाची वाटते.

या देशातील बौद्धांनी जी काही प्रगती केली ती खऱ्या अर्थाने नवी मूल्ये, जाणिवा व दृष्टिकोनाच्या आधारे केली आहे. हा राष्ट्रीय उन्नयनाचा विचार आहे. त्यामुळे या समाजाचे संवर्धन करणे हे भारतीयांचे इतिकर्तव्य ठरावे. राष्ट्रसमोर येणाऱ्या प्रश्नांमुळे हादरून न जाता त्याला सामोरे जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. केवळ प्रतिक्रिया व्यक्त करून राष्ट्राचा विकास साधता येणार नाही. मुक्त व्यापार, जागतिकीकरण आणि बाजारीकरण या नव्या आर्थिक नीतीमुळे संपूर्ण जग हादरून गेले आहे. जागतिकीकरणाचा तात्त्विक विरोध तर आपणास करावयाचा आहे; परंतु या प्रश्नाची एक दुसरीही बाजू आहे, ती लक्षात घेतली पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून या देशातील बौद्धांना विदेशात जाण्याची एक संधी प्राप्त झालेली आहे. त्याचाही विचार गांभीर्याने करावा लागेल. जगातील बौद्ध राष्ट्रांशी संबंध प्रस्थापित करून भारतातील बौद्धांना आपला विकास घडवून आणण्यासाठी काय योजना आखता येतील, हा कळीचा प्रश्न आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धम्मदीक्षेनंतर जगातील बौद्ध राष्ट्रांशी संबंध प्रस्थापित करून आपला विकास घडवून आणण्यासाठी आणि जागतिक स्तरावर बंधुत्वाची भावना विकसित करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. त्याचा आता तरी गांभीर्याने विचार करावा. त्यातच आपल्या विकासाचे रहस्य अनुस्यूत आहे. या देशातील बौद्धांचा विकास हा नव्या समाजाच्या दृष्टीचा, जाणिवेचा आणि मूल्यांचा विकास होय. बाबासाहेबांना अपेक्षित सामाजिक लोकशाही अर्थात न्याय-स्वातंत्र्य-समता, बंधुता यावर अधिष्ठित समाजनिर्मिती ही बौद्ध तत्त्वज्ञानाशिवाय शक्य नाही. धम्म स्वीकाराची चळवळ ही नवजीवनाची चळवळ आहे. सर्वांच्या कल्याणाची चळवळ आहे. याची जाणीव प्रत्येकात येणे यातच भारतीयांचे महामंगल आहे.

संदर्भ सूची –

(१) राजकीय तत्त्वज्ञान - प्रा. राम मुठाळ, अंशुल पब्लिकेशन.
(२) राज्यशास्त्रीय सिद्धांत - प्रा.शेख हाशम, प्रा.डॉ.राजेंद्र गवई, विश्व पब्लिकेशर्स, नागपूर.
(३) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत - प्रा. आर.एम.गोखले.
(४) राजकीय विचारवंत (पाश्चिमात्य आणि भारतीय) - श.गो.देवगावकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
(५) भीमराव अम्बेडकर - डब्ल्यू एन. कुंबेर.
(६) राजकीय विश्लेषण आणि तत्त्वज्ञान - ए. जी. सोमवंशी.
(७) भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार - डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचाराचे महत्त्व

डॉ. राजेश एम. देशमुख
वाणिज्य विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रास्ताविक :

आयुष मेहरोत्रा यांच्या मते, बाबासाहेबांची आर्थिक व्यवस्थेबद्दलची समज त्यांच्या DSc प्रबंधाचा भाग म्हणून लिहिलेल्या 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी: इट्स ओरिजिन अँड सोल्युशन' या त्यांच्या पुस्तकातून स्पष्ट होते. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ची स्थापना करताना विचारात घेतलेल्या हिल्टन यंग कमिशनसमोर त्यांनी आपले युक्तिवाद देखील मांडले. त्या काळात गोल्ड स्टँडर्ड विरुद्ध गोल्ड एक्स्चेंज स्टँडर्ड वरील वादविवाद जोरात सुरू होते आणि आंबेडकरांनी त्या काळातील सर्वात प्रमुख अर्थशास्त्रज्ञ जॉन मेनार्ड केन्स यांना विरोध केला. आंबेडकरांनी सुधारित सुवर्ण मानकांच्या बाजूने युक्तिवाद केला तर केन्स हे सुवर्ण-विनिमय मानकांचे समर्थक होते. आंबेडकरांचा मूळ युक्तिवाद असा होता की सुवर्ण मानकाने भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी चलनात एक प्रकारची स्थिरता प्रदान केली होती आणि पैशाचा पुरवठा सोन्याशी जोडण्याच्या कल्पनेच्या विरोधात होता. गरीब लोकांच्या मोठ्या फायद्यासाठी त्यांनी विनिमय दराच्या स्थिरतेपेक्षा किंमत स्थिरतेच्या महत्त्वावर जोर दिला. तसेच बी. आर. सूर्यवंशी यांच्या मते डॉ. बी. आर. आंबेडकर हे एक युगप्रवर्तक मानव मुक्तीकर्ते, समाजसुधारक, पुरोगामी राजकारणी, विद्वान कायदेतज्ज्ञ, प्रसिद्ध संसदपटू, महान घटनाकार आणि अतिशय उल्लेखनीय म्हणजे ते एक प्रख्यात कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञ होते. ते मुळात भारताचे

CamScanner

पहिले प्रशिक्षित अर्थतज्ञ होते. १९२७ साली त्यांनी कोलंबिया युनिव्हर्सिटी मुलभूत आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून अर्थशास्त्रातील संशोधन अभ्यास केला. राजकीय अर्थव्यवस्था आणि कृषी औद्योगिक विकास हे त्यांचे संशोधनाचे प्रमुख क्षेत्र 'पब्लिक फायनान्स' होते. अर्थशास्त्रातील त्यांचे विषयाचे योगदान 'पब्लिक फायनान्स' या विषयातील शिस्तीत उद्बोधनीय आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की डॉ. आंबेडकर हे मूलत: शैक्षणिक प्रशिक्षणाने अर्थशास्त्रज्ञ होते आणि सार्वजनिक वित्त आणि कल्याणकारी अर्थशास्त्राशी संबंधित समस्यांचे एक सातत्यपूर्ण संशोधक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्राच्या विचारांचे महत्त्व :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक प्रमुख भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि भारतीय राज्यघटनेचे मुख्य शिल्पकार होते. त्यांचे आर्थिक विचार आणि योगदान खालील अनेक कारणांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानता:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानतेच्या तत्त्वांभोवती खोलवर रुजलेले होते. आर्थिक विषमता हा सामाजिक न्याय मिळवण्यात मोठा अडथळा आहे असे त्यांचे मत होते. आर्थिक सुधारणांसाठी त्यांनी केलेल्या वकिलीचा उद्देश समाजातील उपेक्षित आणि शोषित वर्ग, विशेषत: दलित यांचे उन्नती करणे हा होता.

जमीन सुधारणा:- आंबेडकर हे खालच्या-जातीतील समुदायांमधील भूमिहीनता आणि जमिनीच्या मालकीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी जमीन सुधारणांचे जोरदार समर्थक होते. त्यांनी जमीन हा उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक सक्षमीकरणाचा एक महत्त्वाचा स्रोत म्हणून पाहिला आणि भूमिहीनांना जमीन उपलब्ध करून देण्यासाठी उपाययोजना प्रस्तावित केल्या.

आरक्षण धोरण:- आंबेडकरांनी भारतातील आरक्षण प्रणालीच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्याचा उद्देश ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी प्रदान करणे हा होता. हे धोरण ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेल्या लोकांना शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्या उपलब्ध करून देऊन आर्थिक असमानता दूर करण्याचे एक साधन होते.

औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकास:- आंबेडकरांनी आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व ओळखले. रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी आणि उपेक्षित समुदायांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला. आर्थिक विकासाची त्यांची दृष्टी सामाजिक उन्नतीशी घट्ट जोडलेली होती.

कामगार हक्क:- आंबेडकर हे कामगार हक्कांचे आणि कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करणारे होते. आर्थिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी आणि कामगार वर्गाचे आर्थिक कल्याण सुधारण्यासाठी कामगार सुधारणा, किमान वेतन आणि चांगली कामाच्या परिस्थितीच्या महत्त्वावर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक समावेश:- आंबेडकरांनी उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक समावेशाचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. आर्थिकदृष्ट्या वंचित लोकांना सशक्त करण्यासाठी कर्ज आणि आर्थिक संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक लोकशाही:- आंबेडकरांनी आर्थिक लोकशाहीच्या स्वरूपाची कल्पना केली जिथे आर्थिक संधी आणि संसाधने अधिक न्याय्यपणे वितरित केली गेली आणि आर्थिक निर्णय घेणे हे सर्वसमावेशक आणि सहभागात्मक होते. सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी आर्थिक लोकशाही महत्त्वाची आहे, असे त्यांचे मत होते.

स्वावलंबन आणि स्वाभिमान:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार देखील अत्याचारित समुदायांच्या आत्मनिर्भरता आणि स्वाभिमानाच्या कल्पनेभोवती केंद्रित होते. त्यांचा असा विश्वास होता की व्यक्ती आणि समुदायांना त्यांचा स्वाभिमान आणि प्रतिष्ठा परत मिळवण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे.

औद्योगिकीकरणाला पाठिंबा:- डॉ. आंबेडकरांचा आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाच्या महत्त्वावर विश्वास होता. नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी आणि आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला, ज्याचा समाजातील सर्व घटकांना फायदा होईल.

कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा:- आंबेडकरांनी कामगारांसाठी कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. कामगारांच्या आर्थिक कल्याणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि कामाच्या ठिकाणी न्याय्य वागणूक सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांनी कामगार सुधारणा आणि सामाजिक सुरक्षा उपायांवरील महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोन:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार भारतापुरते मर्यादित नव्हते. भारताच्या अनोख्या संदर्भाला अनुकूल अशी धोरणे तयार करण्यासाठी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय विचारांत आणि आर्थिक सिद्धांतांकडून प्रेरणा घेतली.

शिक्षण आणि आर्थिक गतिशीलता:- डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्ती आणि समुदायांना आर्थिक गतिशीलता प्राप्त करण्याचे साधन म्हणून शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. गरिबी आणि भेदभावाचे चक्र तोडण्यासाठी शिक्षण हे एक शक्तिशाली साधन आहे, असा त्यांचा विश्वास होता.

चलन आणि बँकिंग सुधारणा:- डॉ. आंबेडकर यांनी चलन आणि बँकिंग क्षेत्रातही योगदान दिले. त्यांनी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या चलनविषयक धोरणावरील सल्लागार समितीचे अध्यक्ष म्हणून काम केले. भारताचे चलनविषयक धोरण आणि बँकिंग प्रणाली तयार करण्यात त्यांच्या अंतर्दृष्टीने भूमिका बजावली.

श्रमाचा आदर:- डॉ. आंबेडकरांनी श्रमाच्या सन्मानावर भर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की सर्व प्रकारच्या श्रमांचा आदर आणि मूल्य असले पाहिजे, जात किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी विचारात न घेता. हा दृष्टिकोन त्यांच्या व्यापक आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वज्ञानात रुजलेला होता.

जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापन:- त्यांनी कार्यक्षम जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व अधोरेखित केले, जे त्यांना आर्थिक विकास आणि गरिबी निर्मूलनासाठी अविभाज्य मानले गेले.

घटनात्मक सुरक्षा:- भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून, डॉ. आंबेडकरांनी हे सुनिश्चित केले की त्यात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या सुरक्षेसह आर्थिक न्यायाच्या तरतुदी आहेत आणि आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने राज्य धोरणाची दिशानिर्देशक तत्त्वे आहेत.

महिला सक्षमीकरण:- ते लैंगिक समानता आणि महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी देखील एक वकील होते. महिलांचे हक्क आणि आर्थिक स्वातंत्र्यावरील त्यांच्या कार्याने महिलांच्या उन्नतीसाठी भविष्यातील धोरणांचा पाया घातला.

सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरण:- आंबेडकरांनी सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. कर आकारणी, खर्च आणि आर्थिक नियोजन यातील त्यांच्या अंतर्दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर परिणाम झाला.

नियोजन आणि विकास:- आंबेडकरांनी नियोजित आर्थिक विकासासाठी भारताच्या दृष्टिकोनाला आकार देण्यात भूमिका बजावली. औद्योगिकीकरण, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि आर्थिक नियोजन यावरील त्यांच्या कल्पनांचा स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर प्रभाव पडला.

कृषी आणि जमीन सुधारणा:- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला होता, संशोधन लेख लिहिले होते, शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी चर्चासत्रे आणि परिषदा आयोजित केल्या होत्या, तसेच शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले होते. शेतीविषयीचे त्यांचे विचार त्यांच्या

'भारतातील लहान वस्तू आणि त्यांचे उपाय' (१९१७) आणि 'स्थिती आणि अल्पसंख्याक' (१९४७) या लेखात आढळतात. त्यांनी नमूद केले की, मोजक्या लोकांच्या जमिनी धारण करणे ही भारतीय शेतीची एक गंभीर समस्या आहे ज्याचे विविध तोटे आहेत, जसे की लागवड आणि बाजार आणि संसाधनांमध्ये अडचणी, वाढती किंमत, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि निम्न जीवनमान. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शेतीची उत्पादकता केवळ जमिनीच्या आकारमानाशीच नाही तर भांडवल, श्रम आणि इतर निविष्ठ यासारख्या इतर घटकांशीही संबंधित आहे. त्यामुळे भांडवल, किंवा श्रम इ. पुरेशा प्रमाणात आणि गुणवत्तेत उपलब्ध नसल्यास मोठ्या आकाराची जमीनही अनुत्पादक होऊ शकते. दुसरीकडे ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्यास लहान आकाराची जमीन उत्पादक बनते. याच विचारातून स्वातंत्र्यानंतर 'जमीन मर्यादा कायदा' मंजूर झाला.

कर धोरण:- डॉ. आंबेडकरांनी १९३६ मध्ये 'स्वतंत्र मजदूर पार्टी'च्या जाहीरनाम्यात करप्रणालीबद्दल आपले मत व्यक्त केले. त्यांनी जमीन महसूल आणि त्याची व्यवस्था आणि त्यांच्या करांना विरोध केला कारण या करांचा बोजा समाजातील गरीब घटकांवर लक्षणीय आहे.त्यांचे खालीलप्रमाणे कर धोरणाबाबत विचार आढळून येतात.

- कर देणाऱ्याच्या क्षमतेवर लावला जावा, उत्पन्नावर नाही.
- कर गरीबांवर कमी आणि श्रीमंतांवर जास्त असावा.
- विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कर सूट दिली जावी.
- कर आकारणीत विविध विभागांमध्ये समानता असली पाहिजे.
- करामुळे लोकांचे जीवनमान खालावता कामा नये.
- जमीन महसूल कर अधिक लवचिक असावा आणि तो शेतजमिनीवर आकारू नये.
- त्यांनी सुचवले की त्यावेळची भारतीय कर प्रणाली भेदभाव आणि असमानतेवर आधारित होती.

निष्कर्ष:-

वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष प्राप्त होतो की, डॉ.बी.आर. आंबेडकरांचा आर्थिक विचार हा त्यांच्या सामाजिक सुधारणा आणि न्यायाच्या व्यापक दृष्टिकोनाचा अविभाज्य भाग होता. आर्थिक असमानता दूर करण्यासाठी आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या कल्पना धोरणे आणि उपक्रमांवर प्रभाव पाडत आहेत. सामाजिक न्याय आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित

CamScanner

तसेच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांच्या बचतीच्या उपयोगासाठी अर्थसाक्षरतेच्या क्षेत्रातील त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे आर्थिक असमानता दूर करण्यात आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी मदत करणारे होते. सामाजिक आणि आर्थिक न्यायासंदर्भात समकालीन चर्चांमध्ये त्यांचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ :-

१. आनंद तेलतुंबडे (२०२०), बाबासाहेब आंबेडकर : द पॉलिटिकल इकॉनॉमिस्ट
२. बी. आर. सुर्वेकरी (२०१२), महाराष्ट्रातील वंचित घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास
३. डॉ. बी. आर. आंबेडकर (२०२१ पुनर्मुद्रण) रुपयाची समस्या: त्याचे मूळ आणि त्याचे निराकरण
४. एस. पवार आणि इतर (१९९९), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा

प्रा. एस. के. गेडाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रस्तावना –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक, राजकीय, घटना निर्मिती इत्यादी संबंधीचे कार्य हे असामान्य आहेच, पण हा कार्यबोजाचा कामगारांच्या उन्नतीसाठी केलेले कार्याचे व कामगार वर्गाच्या संबंधीचे इतर ही कार्य उल्लेखनीय व महत्त्वपूर्ण आहे. बाबासाहेबांच्या या अफाट कार्यासंबंधी भारतीय कामगार व कामगार संघटनेस अजूनही पुरेशी जाणीव झालेली नाही, ही अत्यंत खेदाची बाब आहे.

कामगारांसाठी बाबासाहेबांनी दिलेले योगदान खालील प्रमाणे आहे :-

• डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली, ते अध्यक्ष होते. पक्षाचा जाहिरनामा 'टाइम्स ऑफ इंडिया' या इंग्रजी दैनिकात पहिल्यांदा प्रकाशित करण्यात आला होता. या जाहिरनाम्यात खेत - पोटाचे अतिशय सूक्ष्म पद्धतीने विचार करून तरतुदी होत्या.

• पक्षाचे धोरण ठरवण्यासाठी दरवर्षी सभेची परंपरा १२,१३ डिसेंबरची १९३८ ला मनमाड येथे झाली. स्वागतेच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हटले होते, 'ब्राह्मणशाही आणि भांडवलशाही हे भारतीय कामगारांचे दोन शत्रू आहेत.'

• १७ मार्च १९३८ मुंबईच्या स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या सर्वधारण सभेत डॉ. आंबेडकर म्हणाले - 'गरिबांच्या पक्ष गरिबांनी चालविला पाहिजे.' हा निर्लेप आशावाद क्षितिजाच्या पलीकडचा होता यात शंका नाही. सामाजिक अन्याय, अत्याचारा विरुद्ध, आर्थिक विषमते विरुद्ध कामगारांनी लढा दिला पाहिजे तेव्हाच कामगार संघटनेच्या बळावर प्रश्न सुटतील. तसेच 'परावलंबी असण्यापेक्षा स्वावलंबी व्हा' असा संदेश डॉ. आंबेडकरांनी दिला होता.

• १५ सप्टेंबर १९३८ च्या ट्रेड डिस्प्युट बिलाच्या संदर्भात कौन्सिल मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी कामगाराचा अधिकार आणि मालकाने लादलेली बंधने याचा कडाडून विरोध केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मताशी सहमती दर्शवून जमनादास मेथाने डिस्प्युट बिलाचा विरोध केला होता. याच पार्श्वभूमीवर ७ नोव्हेंबर १९३८ला स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि गिरणी कामगारांनी एक दिवसाचा लाक्षणिक संप करण्याचा निर्धार केला होता. जमनादास मेथा यांच्या अध्यक्षते खाली श्रीपाद डांगे, परुळेकर, मिरजकर इत्यादी कामगार नेत्यांनी व डॉ. आंबेडकरांनी संप यशस्वी करण्यासाठी पुढाकार घेतला होता. हा संप अयशस्वी व्हावा यासाठी गिरणी मालकाने पोलिस बळाचा वापर केला. त्यात ७२ कामगार जखमी झाले. ३५ कामगारांना अटक झाली. पण संप यशस्वी झाला. कामगार संघटनांचा विजय झाला. स्वतंत्र मजूर पक्ष बळकट झाला. या कामगारांच्या लढ्यामुळे मालक, भांडवलदार वर्गात प्रचंड खळबळ माजली होती.

• शेतकऱ्यांसाठी किमान वेतन दर असावेत अशी मागणी विधि मंडळात केली.

• १९३७ साली कोकणातील बहुजन कामगारांचे शोषण थांबविण्या संबंधी खोती पध्दत नष्ट करण्यासंबंधी बिल मांडले.

• १९३८ साली कोकणातील 'औद्योगिक कलह विधेयकानुसार' कामगारांचा संप करण्याचा अधिकार हिरावून घेतला गेला. पण बाबासाहेबांनी या बिलावर भाषण करतांना संप हा दिवाणी अपराध आहे, फौजदारी गुन्हा नव्हे असे मत दिले व पुढे कामगारांना संप करण्याचा कायदेशिर अधिकार मिळवून दिला.

• वरील बिलावर भाष्य करतांना मालकांनी आपले अंदाजपत्रक कामगारांसाठी जाहीर करण्याची मागणी केली.

• १९३८ मध्ये 'सावकारी नियंत्रण' विधेयक तयार केले.

• बिडी कामगारांना न्याय मिळवून देण्यासाठी बिडी कामगार संघ स्थापन केला.

• २ जुलै १९४२ ला ते व्हॉईसरॉय मंत्री मंडळात कामगार मंत्री झाले. ह्या कारकिर्दीत त्यांनी कामगारांसाठी बरेच कायदे निर्माण केले.

• २ सप्टेंबर १९४५ ला कामगार कल्याण योजना सादर केली. ही योजना लेबर वार्टर म्हणून प्रसिध्द आहे.

• युध्द साहित्य निर्माण करणाऱ्या कारखान्यात एक 'संयुक्त कामगार नियामक समिती' स्थापन केली.

• सेवा योजन कार्यालय (Employment Exchange) ची स्थापना केली.

• कामगारांना अगोदर भरपगारी रजा मिळत नव्हती. १४ एप्रील १९४४ ला बाबासाहेबांनी भरपगारी रजेचे विधेयक मंजूर केले.

• कामगारांना कमीत कमी वेतन ठरविण्याची तरतूद असलेले बिल मांडले. ह्यातूनच 'किमान वेतन कायदा १९४८' ची निर्मिती झाली.

• औद्योगिक कलह मिटविण्यासाठी समेट घडवून आणणारी यंत्रणा (लवाद यंत्रणा) उभारण्याची तरतूद केली.

• सप्टेंबर १९४३ रोजी भरलेल्या त्रिपक्षीय कामगार परिषदेचे बाबासाहेब अध्यक्ष होते. त्यात त्यांनी कामगारांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, सांस्कृतिक गरजा व आरोग्याचे उपाय तसेच कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षिततेसाठी उपाय यावरील ठराव संमत केले.

• ३१ जानेवारी १९४४ रोजी खाण कामगारांसाठी 'कोळसा खाण कामगार फंडाची' स्थापना करणारे विधेयक मांडले.

• ऑगष्ट १९४५ मध्ये औद्योगिक वसाहतीचे नियम व मालकाच्या जबाबदाऱ्या यावर विचार विनिमय करणाऱ्या स्थायी समितीचे अध्यक्ष पद भूषविले. त्यात त्यांनी उद्योगासाठी मौलिक सूचना केल्या.

• ८ एप्रिल १९४६ ला 'मिका माईन्स लेबर वेल्फेअर फंडाची' स्थापना करण्या संबंधीचे बिल संमत केले.

• 'इंडियन्स माईन्स (अमेंडमेंड) ऑर्डिनन्स १९४५' नुसार स्त्री कामगारांच्या मुलांसाठी पाळणा घराची व्यवस्था करण्याचे व्यवस्थापनावर बंधन घातले.

• डॉ. आंबेडकर ब्रिटिश मंत्री मंडळात मंजूर मंत्री (१९४२ - १९४६) होते. त्यांनी सेवा योजन कार्यालयाची (एम्प्लॉयमेंट एक्सचेंज) स्थापना केली. त्याकाळी जे अनुभवी नि अर्धाशिक्षित तज्ज्ञ निरनिराळ्या योजनातून तयार होत होते. त्यांना नोकरीसाठी भटकावे लागू नये, त्यांना नोकरी मिळविण्याचे मार्ग मोकळे असले पाहिजे, हा सेवा योजन कार्यालय स्थापण्याचा मुख्य उद्देश होता. भारतीय खाणी मध्ये भारतातील कामगारांना काम करण्यासाठी फारशी संधी दिली जात नसे. इंग्लंड मधून कामगार आयात

CamScanner

केले जात. डॉ. आंबेडकरांनी या आयातीवर प्रतिबंध लावला. भारतातील कामगारांना खाणी मध्ये कामावर घेतले जाऊ लागले. अस्पृश्यांना डावलले जायचे. डॉ. आंबेडकरांच्या कायद्यामुळे त्यांनाही खाणीत काम करता येऊ लागले. काही जिगरबाज स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून खाणीत काम करू लागल्यात. ते पाहून डॉ. आंबेडकरांना आश्चर्याचा धक्का बसला. मजूर मंत्री म्हणून खाण महिला आणि कामगारांसाठी कायद्यात विशेष तरतुदी केल्या. 'भारतिय खाण कायदा १९४६' तयार करून स्त्री कामगारांना खाणीत जमिनीच्या आत मध्ये काम करण्यास व रात्रपाळीस बंदी केली.

• १३ मार्च १९५४ ला कोळसा उत्पादन आणि स्त्री खाण कामगार या दोन्ही बाबींचा विचार मांडून कामगारांचा महागाई भत्ता, नुकसान भरपाई, असमान महागाई भत्त्याला मजूर संघटना जबाबदार, बेकारीच्या काळातील नुकसान भरपाईची पद्धत, कामगाराचा राजीनामा, खाण कामगारांचे वेतन व सबलती, मजूर खात्याचा नोकर वर्ग, कोळशाच्या उत्पादनाचा प्रश्न, स्त्री खाण कामगार आणि महिला परिषद यावर डॉ. आंबेडकरांनी भाष्य केले. ज्याप्रमाणे पुरुष खाण कामगारांबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी विचार व्यक्त केले त्याच प्रमाणे स्त्रियांबाबत ही २९ मार्च १९४० ला विधेयक आणून चर्चा केली. स्त्री कामगारांचे हित जोपासले. प्रसुतीच्या काळात विश्रांतीची तरतूद, रोख मदत इत्यादी तरतुदी केल्या. किमान चार आठवडे प्रसुती भत्ता मिळावा तसेच कामगार गैरहजर असताना त्यांना पगारी सुट्ट्या मिळाव्यात त्याच बरोबर कायद्याखाली नियम करण्याचा अधिकार आणि खाण कामगारांना शॉवर बाथची योजना सुद्धा अंमलात आणली होती. युद्ध काळात ही मजुरांना योग्य न्याय मिळावा यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायद्यातील नोकरीच्या अट शर्तीचा लवाद, मजुराचे प्रश्न व मजूर खाते, स्त्री पक्ष मजूर परिषदेचे महत्व, मजुराचे बहुरंगी पुढारी, पगारी सुट्यांचे वर्गीकरण केले. 'दि. माईन्स मॅटरनिटी बेनिफिट ॲक्ट' नुसार खाणीतील स्त्रीयांना बाळंतपणाची (प्रसूती पूर्वी व प्रसूती नंतर) रजा देण्याची शिफारस केली.

• 'दि फॅक्टरी अमेंडमेंट बिल' संमत करून कामगारांना १० दिवसाची पगारी रजा आणि बाल कामगारांना १४ दिवसाची पगारी रजा देण्या संबंधी कायद्यात दुरुस्ती केली.

• १९४६ च्या बजेट सेशन मध्ये आठवड्याचे कामाचे तास ५४ वरुन ४८ व दिवसाला १० तास ऐवजी ८ तास करण्याचे बिल मांडले.

• अपघात ग्रस्त कामगारांना मोबदला मिळावा म्हणून 'कामगार भरपाई कायद्याची' निर्मिती केली.

• २१ फेब्रुवारी १९४६ साली मध्यवर्ती कायदे मंडळात 'दि इंडियन ट्रेड युनियन्स (अमेंडमेंट) ॲक्ट' आणून ट्रेड युनियनला मान्यता देणे व्यवस्थापनाला मनिषेध करण्या संबंधीचे विधेयक मांडले.

• १९ एप्रिल १९४६ ला मध्यवर्ती कायदे मंडळात कमीत कमी मजुरी आणि कामगारांची संख्या किती असावी या संबंधी बिल मांडले व त्याचेच १९ फेब्रुवारी १९४८ ला कायद्यात रुपांतर झाले.

• बाबासाहेबांनी भारतीय घटनेची निर्मिती केली. त्यातील 'मार्गदर्शक तत्व' आर्टिकल ३९ (ड) नुसार पगारदार पुरुष इतकाच पगार त्याच पदावर काम करणाऱ्या स्त्रियांना ही मिळावा अशी घटनात्मक तरतूद केली.

• घटनेच्या कलम ४३ नुसार गर्भवती व बालंत स्त्रियांसाठी कामाच्या ठिकाणी योग्य व सुरक्षित व्यवस्था देण्याची तरतूद केली.

• कलम ४३ (अ) नुसार शासनाने कामगारांना व्यवस्थापनात सहभागी करण्यासाठी प्रयत्न करावेत अशी तरतूद केली.

• कलम ४३ नुसार शासनाने कामगारांचे जीवन मान उंचावण्यासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक संधी देण्यासाठी प्रयत्न करण्याची तरतूद केली.

• 'स्टेट्स ॲण्ड मायनॉरिटीज' या ग्रंथा मध्ये वेठबिगार कामगारांच्या प्रश्नाला हात घालतांना बाबासाहेब 'वेठबिगार हा गुन्हा आहे' असे मत मांडले आहे.

• कामगारांचे आर्थिक जीवन मान उंचावण्यासाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहीर नाम्यात आर्थिक धोरण स्पष्ट केले. त्यातील आर्टीकल २ सेक्शन २ (४) मध्ये आर्थिक शोषणाच्या विरोधात स्पष्टीकरण केले. त्यात कामगारांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी संपत्तीची जास्तीत जास्त समान वाटणी करण्याबद्दल राज्याने प्रयत्न करावेत अशी सुचना केली.

• शेतीच्या प्रगतीसाठी व शेतकऱ्यांच्या उत्कर्षासाठी सॅड मॉर्गेज बँक, शेतकऱ्यांची पतपेढी, खंडेरी विक्री संघ इत्यादी स्थापण करण्याविषयी धोरण व्यक्त केले.

कामगार मित्रांनो,

डॉ बाबासाहेबांनी भारतीय संविधान लिहिले जी एक महान गोष्ट आहे. संविधानात डॉ. बाबासाहेबांनी ज्या कायदेशीर तरतुदी केल्यात त्या संपूर्ण भारतीय समाजासाठी आहेत, त्याचाच हा घेतलेला आढावा. बाबासाहेबांचे वरील बहुमूल्य योगदान पाहता

आज कामगारांची जी सुस्थिती दिसत आहे, त्यात बाबासाहेबांचा निश्चितच सिंहाचा वाटा आहे. म्हणून बाबासाहेब हे सर्व कामगारांचे आदर्श आहेत. ही बाब सर्वांनी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

सारांश –

आज तर काही कामगारांची स्थिती वाईट आहे. नव्या कामगार धोरणाचा फारसा लाभ नाही. साम्राज्यवाद फोफावत आहे. जागतिकीकरण आले. यांत्रिकीकरण सुरू झाले. त्यामुळे सामान्य माणूस भरडला जात आहे. साम्राज्यवाद, नव वसाहतवाद, सांस्कृतिक दहशतवाद, बहुराष्ट्रीय कंपन्या इत्यादीमुळे माणसाच्या घामाचा दाम कमी आणि भांडवलदाराला जास्त नफा या दोहोंच्या फरकामुळे गरीब हा दिवसें दिवस गरीब तर श्रीमंत हा अधिकाधिक श्रीमंत होत आहे. सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांची घसरण होत आहे. माणसाचे अवमूल्यन होत आहे. माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या घटना घडत आहेत. अशा बुर्ज्वा व्यवस्थे विरुद्ध तसेच शासक समाज व्यवस्थे विरूद्ध आपण प्रतिरोध केला तरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातला भारत घडवू शकू. तेव्हाच प्रत्येकाचे जीवन सुंदर होईल. प्रगती करता येईल आणि चळवळ ही पुढे नेता येईल.

संदर्भ ग्रंथसूची –

कामगार चळवळ, प्रभाकर देशमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - मजुर कायदे

औद्योगिक कामगार कायदे व श्रमिक चळवळ - वा. सी. काळे

दैनिक लोकसत्ता व वृत्तपत्र आणी लोकराज्य मासिक - आग्रलेख

◆ ◆ ◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान

प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

उत्तम नगर, अमरावती

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील एक श्रेष्ठ संविधान तज्ज्ञ होते. त्यांनी जगातील अनेक देशांच्या संविधानाचा अभ्यास केला होता सोबतच जगभरातील प्रमुख धर्माचा देखील त्यांनी अभ्यास केला होता. ज्यावेळी भारतीय संविधान निर्माण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आली त्यावेळी भारतातील विविध जाती, धर्म, पंथ, प्रदेश, भाषा, संस्कृती, परंपरा, लिंग इत्यादींना संविधानाच्या माध्यमातून समान न्याय, अधिकार, हक्क, प्रगती व त्यांच्या विकासाच्या संधी त्यांना उपलब्ध करून देणे हे फार आव्हानात्मक होते पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या सर्वांशी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या तत्त्वमूल्यांची सांगड घातली त्यामुळे भारतीय संविधान हे सर्वसमावेशक झाले आहे. आज इतक्या वर्षानंतरही भारतीय संविधानाचे महत्त्व तसूभरही कमी झाले नाही. उलट जागतिक स्तरांवर ते आपले स्वातंत्र्य अस्तित्व घेऊन उभे आहे.

प्रस्तुत अभ्यासकाला 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान' या विषयाच्या अनुषंगाने अधिकाधिक प्रकाश टाकावयाचा आहे. यास्तव या शोधनिबंधातून धांडोळा घेतला आहे.

भारतानी त्यांची स्वतंत्र राज्यघटना तयार करावी यास्तव इग्लंडमधून भारतात आलेल्या कॅबिनेट मिशन योजनेनुसार दिल्ली येथे १९४६ रोजी घटना परिषदेची निर्मिती करण्यात आली. या परिषदेवर प्रांतीय विधिमंडळाद्वारे २९२ सदस्य निवडून आले. यापैकी २११ सदस्य काँग्रेस पक्षाचे प्रतिनिधित्व करणारे होते तर ७३ सदस्य मुस्लिम

CamScanner

जिला पश्चिमी प्रतिनिधित्व करणारे होते तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बंगाल विधिमंडळातून महाजेच जिंकून आणि स्वतःचा पराभूत निवडणूक लढवून जोगेंद्रनाथ मंडल यांच्या सहकार्याने आणि आपल्या जोरावर काहर केलेल्या मतदारसंघातून १७ डिसेंबर १९४६ रोजी घटना परिषदेत सदस्य म्हणून प्रवेश केला परंतु पुढे कॉंग्रेस आणि मुस्लिम लिग या दोन्ही पक्षांचे संबंध विकोपास गेले त्यातूनच मग मुस्लिम लिगने स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी रेटून धरली शेवटी कॉंग्रेसने मुस्लिम लीगची ही मागणी मान्य केली. ब्रिटीश संसदेने दिनांक १५ जुलै १९४७ रोजी स्वतंत्र पाकिस्तानचा ठराव समंत केला त्यामुळे डॉ. आंबेडकर ज्या बंगाल प्रांतातून घटना परिषदेवर निवडून गेले होते तो बंगाल प्रांतच पाकिस्तानात गेल्याने डॉ. आंबेडकरांचे घटना परिषदेची सदस्यत्व रद्द झाले.

पण तत्पूर्वी घटना परिषदेत पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी दिनांक १३ डिसेंबर १९४६ रोजी राज्य घटनेचे ध्येय आणि उद्दिष्ट यांचा ठराव मांडला होता या ठरावावर घटना परिषदेत खूप जास्त मुद्दाम चर्चा झाली. शेवटी घटना परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना पंडित नेहरूंच्या ठरावावर भाषण देण्यास पाचारण केले त्याप्रमाणे बाबासाहेबांनी केलेले उपरोक्त भाषण त्यांच्या कायदेविषयक पांडित्याची, सर्व समाजाप्रती असलेल्या सदभावनेची, देशभक्तीची आणि देशाच्या दीर्घकालीन हितचिंतनाची साक्ष देणारे होते, इतकेच नाही तर त्यानंतरच्या विविध प्रसंगावेळी त्यांनी केलेली घटना परिषदेतील भाषणे आणि त्यातील राष्ट्रहितैषी विचार आणि सूचना ऐकून डॉ. राजेंद्र प्रसाद आणि सरदार वल्लभ पटेल यांना वाटले की, डॉ. आंबेडकरांशिवाय राज्यघटनेचे काम पूर्णत्वास जाऊच शकणार नाही. म्हणून त्यांनी मुंबई प्रांतातून घटना परिषदेवर निवडून गेलेले बी. एम. आर. जयकर यांच्या राजीनाम्यामुळे रिक्त झालेल्या जागेवर डॉ. आंबेडकर यांना पुन्हा कॉंग्रेसच्या वतीने निवडून आणले. यासाठी मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांनी त्यांना खूप सहाय्य केले. त्यामुळे घटना परिषदेचे दार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना खुले झाले.

घटना परिषदेच्या झालेल्या बैठकीत श्री. सत्यनारायण सिन्हा यांनी ठराव मांडून २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी सात सदस्यीय मसुदा समितीचे गठन केले आणि ३० ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समितीच्या सदस्यांनी मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची एकमताने निवड केली ज्या व्यक्तीला आजपर्यंत भारतातील सवर्णांचे पुढारी कॉंग्रेसजन शत्रू मानत होते. त्यानाच अशा रीतीने देशाच्या संविधानाचे जिवंत शिल्प तयार करण्यासाठी आमंत्रण दिला यामागे डॉ. बाबासाहेबांची विश्व विख्यात विद्वत्ता, जाज्वल्य राष्ट्रप्रेम, निष्कलंक सचोटी आणि समस्त मानवतेप्रती अमर्याद करुणा पैशी

आणे

घटना परिषदेची / घटना समितीचे सल्लागार सर बी. एन. राव यांनी दिनांक २७ ऑक्टोबर १९४७ रोजी २४३ कलमे आणि १३ परिशिष्टे असलेला राज्यघटनेचा कच्चा मसुदा समितीकडे विचारार्थ सादर केला. त्यानंतर या मसुद्यात सुधारणा करण्यासाठी व त्यास पक्का मसुदा समितीच्या एकूण ४४ बैठका झाल्या. या समितीमध्ये वाद विवादाचे कामकाज सुरू होते पण या बैठकांमध्ये मसुदा समितीच्या सदस्यांची उपस्थिती फारच नगण्य, अत्यंत रहिनेती आहे त्यामुळे बाबासाहेबांना या मसुद्यात दुरुस्त्या व सुधारणा करण्यासाठी खूपच परिश्रम घ्यावे लागल्याचे या मसुदा समितीतील सदस्यांची उपस्थिती लक्षात घेतली तरी हे आपल्या लक्षात येईल डॉ. बाबासाहेब कर्मवे यांच्या 'डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना' या पुस्तकात याचे विवेचन आले आहे. 'या मसुदा समितीच्या कामकाजाच्या पहिल्या बैठकीला सहा सदस्य हजर होते त्यातील हुसेन इमाम आणि बी. एल. मित्तर सतराच्या ४३ बैठकांना उपस्थित राहिले नाहीत. हुसेन इमाम ऐवजी मौलाना सादुल्ला यांची निवड झाली. त्यांनी मसुदा समितीच्या ४४ पैकी फक्त ३० सभांना हजेरी लावली. अय्यर कृष्णा स्वामी अय्यर यांनी २७ तर के. एम. मुंशींनी फक्त २६ सभात भाग घेतला. देवीप्रसाद खेतान यांनी अवघ्या ३ सभांना हजेरी लावली त्यांच्या निधनानंतर एन. माधवराव यांची त्यांच्या जागी नेमणूक झाली त्यांनी २५ सभांना हजेरी लावली आणि एन. गोपाळ स्वामी अय्यंगार यांना काश्मीर प्रश्नासंबंधीची भारताची बाजू संयुक्त राष्ट्रसंघात मांडण्यासाठी जावे लागल्यामुळे ते मसुदा समितीच्या ४४ पैकी फक्त १० सभांना हजर राहू शकले दिनांक ११ ते २६ जानेवारी १९४८ या कालखंडात मसुदा समितीच्या ७ सभा झाल्या त्यात आंबेडकरांच्या बरोबर फक्त एन. माधवराव एकटेच उपस्थित होते.'

घटना परिषदेचे सल्लागार सर बी. एन. राव यांनी सादर केलेला मसुदा आणि घटना परिषदेच्या सर्व उपसमित्यांचे अहवाल अभ्यासल्यानंतर त्यात दुरुस्त्या केल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिनांक २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी संविधानाचा ३१५ अनुच्छेद आणि ८ परिशिष्टे असलेला अंतिम/ सुधारित मसुदा संविधानसभेत / घटना परिषदेत कलमवार चर्चेस घेण्यासाठी सादर केला हा मसुदा राजपत्रात प्रसिद्ध करून ८ महिनेपर्यंत जनतेच्या अवलोकनार्थ ठेवण्यात आला व ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी या सुधारित मसुद्यावर घटना परिषदेत पुन्हा चर्चेला सुरुवात झाली. घटना परिषदेत प्रत्येक सदस्यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तिखटपणे ताकदीने, कमावलेल्या कायद्यांच्या भाषेत उत्तरे द्यायचे पण विचलित होत नव्हते. त्यामुळे घटना परिषदेतील सदस्यांचे समाधान व्हायचे चर्चेनंतर अनुच्छेदाची संख्या ३८६ पर्यंत वाढली

झाले होती सुमारे ७६.३५ दुरुस्त्या घटना परिषदेने सुचविल्यात आल्या त्यापैकी २४७३ दुरुस्त्या स्वीकारण्यात आल्यानंतर अनुच्छेदांची ३९५, २२ भाग, ८ परिशिष्टे आणि एक जोडपत्र इतकी संख्या झाली आणि अशा प्रकारे भारतीय राज्यघटना/संविधान आकारास आले.

भारतीय राज्यघटना निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे खूप मोठे योगदान आहे. हे घटना परिषदेतील सर्वच सदस्य मान्य करतात आणि त्यांच्याबद्दल स्तुतीसुमने सुद्धा उधळतात. मसुदा समितीतील एक सदस्य टी. टी. कृष्णमाचारी यांचे दिनांक ५ नोव्हेंबर १९४८ चे घटना परिषदेतील भाषणांवर दृष्टिक्षेप टाकल्यास डॉ. आंबेडकर हेच राज्यघटनेचे खऱ्या अर्थाने शिल्पकार ठरतात. टी. टी. कृष्णमाचारी म्हणतात, 'अध्यक्ष महाशय, मी या सभागृहातील त्या सदस्यांपैकी एक सदस्य आहे की, ज्यांनी आंबेडकरांचे म्हणणे काळजीपूर्वक ऐकले आहे. राज्यघटनेचा मसुदा तयार करताना आंबेडकरांनी किती उत्साह दाखविला आणि किती कष्ट घेतले यांची मला कल्पना आहे. आपल्याला आता या क्षणाला या मसुद्याकडे लक्षपूर्वक बघावे असे वाटते. परंतु हा मसुदा जेव्हा तयार होत होता, तेव्हापासून समितीचे मात्र त्यांच्याकडे तिकडे लक्षपूर्वक पाहिलेले नव्हते याची मला जाणीव आहे. या सभागृहाला कदाचित हे ज्ञात असेल की, मसुदा समितीसाठी आपण ज्या ७ सदस्यांची नियुक्ती केली होती त्यापैकी एकाने आपल्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला आणि त्याची रिकामी जागा भरली गेली, दुसऱ्यांचे या कामात निधन झाले, तिसरे सदस्य अमेरिकेला गेलेले असल्यामुळे त्यांची जागा रिकामीच राहिली, चौथे सदस्य त्यांच्या राज्याच्या राज्यकारणात इतके गुंतले की, त्यांची पोकळी सतत जाणवत राहिली, पाचवे व सहावे सदस्य दिल्लीपासून खूप दूर राहत होते आणि मसुदा समितीचे काम करण्यासाठी त्यांना त्यांची प्रकृती साथ देत नव्हती, त्यामुळे या राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्याचे काम शेवटी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर पडले डॉ. आंबेडकरांनी हे कार्य ज्या चोखपणे पार पाडले ते निश्चितच प्रशंसनीय आहे. म्हणून त्यांच्या कार्याबद्दल आपण सर्वजण त्यांच्यासाठी कृतज्ञ आहोत'

डॉ. आंबेडकर हे घटना परिषदेतील सर्व सदस्यांची भाषणे खूप मन लावून ऐकत होते त्यांच्यातील विद्वत्ता तात्काळ जागृत झाली. आयुष्य जगताना सदैव विवेक जोपासणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'तुम्ही मला दिलेले श्रेय वास्तविक पाहता सर्वस्वी माझे नाही ते घटना परिषदेचे सल्लागार सर बी. एन. राव यांचे अंशतः आहे त्यांनी मसुदा समितीच्या विचारार्थ राज्यघटनेचा कच्चा मसुदा तयार केला होता. या श्रेयाचा काही भाग १४१ दिवस परिश्रम घेणाऱ्या मसुदा समितीच्या सदस्यांना आहे या श्रेयातील फार मोठा भाग राज्यघटनेचे प्रमुख मसुदाकार श्री. एस. एन. मुखर्जी यांच्याकडे

जाते.'

राज्यघटनेचा तयार झालेला मसुदा घटना परिषदेचे / घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना सादर करण्याच्या अगोदरच्या दिवशी म्हणजे २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी घटना परिषदेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे झालेले अभ्यासपूर्ण भाषण सर्व सदस्यांचे लक्ष खेचणारे होते. लोकशाहीच्या भवितव्याची चिंता, काळजी त्यांच्या तोमारोमांत होती. 'संविधान सभेतील डॉ. आंबेडकरांची भाषणे' या छोटेखानी पुस्तिकेत समाविष्ट डॉ. आंबेडकरांच्या घटना परिषदेतील शेवटच्या भाषणातील काही अंश येथे उद्धृत करत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "माझ्या मते संविधान कितीही चांगले असले, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्याच्यावर आहे ते जर अप्रामाणिक असतील तर, ते वाईट ठरल्याशिवाय राहणार नाही तसेच संविधान कितीही वाईट असो ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे ते जर प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय राहणार नाही.'

'आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आपण संवैधानिक मार्गाचीच कास धरली पाहिजे याचा अर्थ हा की, क्रांतीचा रक्तरंजित मार्ग आपण पूर्णतः दूर सारला पाहिजे.'

'केवळ राजकीय लोकशाहीवर आपण समाधान मानता कामा नये आपल्या राजकीय लोकशाहीचे आपण एका सामाजिक लोकशाहीत सुद्धा परिवर्तन करायला हवे राजकीय लोकशाहीच्या मुळाशी सामाजिक लोकशाहीचा आधार नसेल तर ती अधिक काळ टिकू शकणार नाही.'

'भारतात जाती आहेत जाती या राष्ट्रविरोधी आहेत कारण त्या जाती जातीमध्ये तिरस्कारांची भावना निर्माण करतात. आम्हाला वास्तवात जर राष्ट्र व्हायचे असेल तर या सर्व अडथळ्यांवर आम्ही मात केलीच पाहिजे राष्ट्रनिर्मितीनंतरच बंधूत्व व वास्तवात पाहावयास मिळेल. बंधूत्वाशिवाय असलेली समता आणि स्वातंत्र्य म्हणजे रंगाच्या बरवरच्या बरासारखा केवळ बाह्य देखावा असेल.'

नंतर दुसऱ्या दिवशी २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधान घटना परिषदेचे / घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना सोपवले त्यांनी ते आदरपूर्वक सन्मानपूर्वक स्वीकारले आणि २६ जानेवारी १९५० पासून प्रत्यक्षात त्या संविधानाची अंमलबजावणीस प्रारंभ झाला तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने भारतात प्रजेचे राज्य सुरू झाले म्हणूनच आपण २६ जानेवारी हा दिवस 'प्रजासत्ताक दिन' म्हणून उत्साहात साजरा करतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कष्टाने लिहिलेले संविधान वाचल्यानंतर या

संविधानावर बौद्ध धम्माचा खोलवर प्रभाव जाणवतो. खरे तर विद्यार्थी दशेपासूनच डॉ. बाबासाहेबांवर गौतम बुद्ध चरित्र आणि त्याच्या मानवतावादी धम्माचा प्रभाव राहिलेला आहे घटना निर्मितीचे काम करत असताना या प्रभावापासून ते अलिप्त राहू शकले नाही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही तत्त्वेसुध्दा त्यांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीपासून नव्हे तर धम्मापासून उचलली आहेत. डॉ. वसंत मनोहर लोकराज्य, 'धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक' ऑक्टोबर २००६ मधील आपल्या 'धम्म म्हणजे भारतीय संविधानाचे प्राण तत्त्व' या लेखातून धम्म प्रभावाची मांडणी सविस्तर करतात डॉ. वसंत मनोहर म्हणतात, 'संविधानातून अधोरेखित झालेले मूलभूत कर्तव्य आणि मार्गदर्शक तत्त्वे या भागातील संपूर्ण आशयावर धम्माचा प्रभाव पडलेला आहे. इतकेच नव्हे तर संविधानातील विविध कलमावर धम्माचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो.'०८

पुढील कलमे ते उद्धृत करतात :-

कलम १५ :- संविधान कोणताही भेद मानत नाही.०९

कलम ७ :- संविधानाने अस्पृश्यता नष्ट करून टाकली आहे.१०

कलम ४४ :- संविधान एकरूप समान नागरी संहितेचा पुरस्कार करते.११

कलम ४६ :- दुर्बळ घटकांचे हित संविधानाला महत्त्वाचे वाटते.१२

कलम ४७ :- संविधान मादक पेयांचा निषेध करते.१३

कलम ५१ झ :- हिंसाचाराचा संविधान त्याग करते.१४

कलम ५१ ज :- विज्ञान दृष्टी, मानवतावाद, शोधक बुद्धी आणि सुधारणा वादाचा पुरस्कार संविधान करते.१५

अशाप्रकारे मानवतावादी मूल्यांची प्रतिस्थापना करताना डॉ. आंबेडकरांनी संविधानात माणूस केंद्रीविचार रूजविला बुद्धिप्रामाण्य, तर्कशुद्धता, विज्ञाननिष्ठता यांच्या मुशीतूनच भारतीय संविधानाची त्यांनी निर्मिती केली. राष्ट्राचे अखंडत्व आणि सार्वभौमत्व त्यांनी श्रेष्ठ मानले. त्याला धक्का पोहोचेल अशा सर्व प्रवृत्तीचा बिमोड करूनच संविधान लिहिले. या संविधानाचे / राज्यघटनेचे मोल कदापिही आपणांस विसरता येणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना - डॉ. राजाराम कदम.

२) लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तनदिन, सुवर्णमहोत्सव, विशेषांक, ऑक्टोबर २००६.

३) संविधान सभेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, १५ ऑगस्ट २०२३

४) वृत्तान्त साप्ताह शतकोत्तर रौप्यमहोत्सवी महाविशेषांक २०१६, मुंबई .

५) आपला आदर्श, आपली प्रेरणा महात्मागण - प्रकाशन, महिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई १४ एप्रिल २०१७.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले

प्रपाठक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २०व्या शतकात मांडलेले मूलभूत आर्थिक विचार आज २१व्या शतकात खूप महत्त्वाचे वाटतात. त्यांचे विचार वाचताना लक्षात येते की त्यांचा दृष्टिकोण 'रुपयाचे विश्लेषण' या कठीण विषयावर त्यांचा प्रबंध वाचला की, त्यांची अर्थशास्त्रीय प्रतिभा लक्षात येते समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, धर्म, इतिहास, नागरिकशास्त्र, कायदेशास्त्र इ. जीवनोपयोगी विषयाचे विस्तृत ज्ञान असलेल्या बाबासाहेबांना अर्थशास्त्रीय विचार सामाजिक व राजकीय अंगानी मांडता आले. डॉ. अमर्त्य सेन यांनी गरिबांसाठीचे अर्थशास्त्र मांडले. बाबासाहेबांनी हेच गरिबांसाठीचे अर्थशास्त्र तिन्ही अंगानी आपल्यासमोर ठेवले. राजकीय, अर्थशास्त्र, सामाजिक अर्थशास्त्र व धार्मिक (आध्यात्मीक) अर्थशास्त्र असे तीन पैलू बाबासाहेबांनी चर्चिले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक क्रांतीसूत्र बहुआयामी आणि विविध लक्षणीय स्वरूपाचे आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे ग्रंथ, कार्य आणि कर्तव्याच्या आर्थिक सूत्रातून विचार केला तर डॉ. आंबेडकर हे विश्वाला प्रकाश देणारा आर्थिक क्रान्ती सूत्राचा कणीही न थांबणारा सूर्य हे प्रकर्षाने जाणवते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्राचे गाढे व्यासंगी होते कोलंबिया विद्यापीठात एम. ए. साठी 'प्राचीन भारतीय व्यापार' व पीएच. डी. साठी ही 'ब्रिटिश

हिंदुस्थानातील प्रतिक अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती' असे त्याचे विषय होते. तसेच लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये डी. एससी. साठी त्यानी 'रुपयाचे प्रश्न' हा प्रबंध लिहिला. हिल्टन यंग कमिशन पुढे त्यानी दिलेली साक्ष चलनाच्या प्रश्नाच्या दृष्टिने अत्यंत महत्वाची होती.

भूमीहीन मजुर, लहान जमिनी, खोतपद्धती, महार वतन, सामुदायिक शेती, जमीन महसुल आणि जमिनदाराचे उच्चाटन या विषयांवर त्यांनी वेगवेगळ्या वेळी विचार प्रकट केले. भारतीय घटनेवरील भाषणात प्रसंगानुरूप त्यांनी केलेले विवेचन यातून त्याच्या अर्थशास्त्रीय विचाराचा मागोवा घेता येतो.

भारताच्या सर्वांगीण विकासाचे स्वप्न हे स्वप्नच ठरत आहे. तर शोषणाची व्यवस्था कायम असून देशात गरिबी, बेकारी व विषमता उग्ररुप धारण करीत आहे. अशा स्थितित देशाचा, अर्थव्यवस्थेचा कणा मजबूत करण्यासाठी आणि देशाला स्वयंभू व विकसीत करुन देशात आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी आजही देशाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराची नितांत गरज आहे. म्हणुनच त्यांच्या अर्थशास्त्रीय अभ्यासाची व विचाराची ओळख व्हावी या हेतुने हा लेख प्रस्तुत करीत आहे.

१. प्रबंधात्मक ग्रंथातील डॉ. बाबासाहेबाचे आर्थिक विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोलंबिया विद्यापीठाला एम. ए. च्या पदवीकरिता १५ मे १९१५ ला 'ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन व अर्थव्यवस्था' या विषयावर प्रबंध सादर केला. यात त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि वित्त व्यवस्था कशी होती. त्यांची वैशिष्टे. महसुलाची पद्धत व प्रमाण मिळणाऱ्या महसुलाचा खर्च इत्यादी बद्दल सविस्तर माहिती दिली आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील महसुल धोरणाची चर्चा त्यांनी केली आहे. भारतातून वसुल केलेल्या महसुलातून मात्र कमी खर्च सर्वसाधारण लोकांच्या कल्याणासाठी केला जातो. त्यामुळे भारतीय लोक विकासापासुन वंचीत राहतात. ब्रिटीश सरकारच्या भारतातील कामगिरीचे विवेचन करतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, 'भारताने इंग्लंडसाठी केलेले आर्थिक योगदान हे जेवढे थक्क करणारे आहे. तेवढे इंग्लंडने भारतीयासाठी केलेले योगदान विस्मयकारक आहे.'

१९२४ मध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी पीएच. डी. पदवी प्राप्त करण्यासाठी कोलंबिया विद्यापीठाला सादर (१) केलेल्या "The Evolution of provincial Finance in british India" या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी स्थानिक स्वराज्य संस्था, त्यावेळेची घटक

राज्ये व ब्रिटिश केंद्र सरकार यांच्यातील आर्थिक व्यवहाराची मीमांसा केली आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी "The problem of Rupee" हा प्रबंध डीएस (D.Sc) साठी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सला सादर केल्यानंतर १९२३ला प्रकाशित करण्यात आला. सदर प्रबंधात्मक ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी सन १८०० ते १८९३ या कालखंडातील भारतीय चलनाची जडण-घडण कशी होत गेली यांची मिमांसा डॉ. बाबासाहेबांनी केली. सन १८७३ नंतर सोने आणि चांदी विनिमयाचा दर स्थिर ठेवणे कठीण झाल्यामुळे देशाचे कशे नुकसान झाले. याविषयी सविस्तर विश्लेषण डॉ. बाबासाहेबांनी यामध्ये केले आहे. आजच्या आर्थिक परिस्थीतीचे अवलोकन केले असता झालेली भाववाढ इत्यादी बाबीवर डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार होणे आवश्यक आहे.

२. डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक स्वातंत्र्यता व आर्थिक विकास :

जातीव्यवस्थेच्या अंतर्गत प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अनुवांशिक किंवा जातीगत व्यवसाय करण्यात कटीबंध राहतात. जरी त्यांना त्या व्यवसायामध्ये आवड किंवा आकांक्षा अनुरुप जरी नसले. यामुळे व्यक्तीमध्ये आर्थिक क्षेत्रात उदासिनता व अकार्यक्षमता निर्माण होते. त्यामुळे त्यांची कार्यकुशलता कमी होते. भिन्न-भिन्न व्यवसायावर भिन्न-भिन्न जातीच्या एकाधिकार असल्याने आर्थिक क्षेत्रात स्पर्धेमध्ये अभाव दिसुन येतो. तसेच आर्थिक क्षेत्रामध्ये अनुसंधान, उद्यम, प्रशिक्षण या गोष्टीचा मुद्दा विकास होत नाही.

अशाप्रकारे जातीव्यवस्था ही परंपरागत अर्थव्यवस्था आधुनिक अर्थव्यवस्थेत परिवर्तीत होण्याच्या प्रक्रियेमध्ये आड येते. आज भारतीय अर्थव्यवस्था विकसीत बनण्यामध्ये जो उच्चांक गाठत आहे. यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी आर्थिक स्वातंत्र्य संदर्भात आपले विचार मांडुन नवी दिशा दिली आहे. यावरुन असे दिसुन येते की जर समतामुलक समाज रचना तयार करायची असेल तर डॉ. बाबासाहेबांनी मांडलेल्या आर्थिक स्वातंत्र्यातुन होवु शकते हे स्पष्ट होते.

३. डॉ. बाबासाहेबांचे शेती विषयक सुधारणा :

डॉ. बाबासाहेब यांचे शेती विषयक विचार व कार्य हे भारताला नवी दिशा देऊन आर्थिक बाबतीत सक्षम बनवणारे आहे. स्मॉल होल्डिंग्ज इन इंडिया अँण्ड देअर रेमीडीज' हा लेख सर्वप्रथम Journal of the Indian economic society, Vol I" यामध्ये १९१८ मध्ये प्रसिध्द झाला. यामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी शेती विषयक मुलभुत प्रश्न मांडले आहेत. बाहेर देशातील धारण क्षेत्रातील उदा. देतांना ते म्हणतात इंग्लंडमध्ये

क्षेत्रे धारण क्षेत्र आहे. फ्रान्स मध्ये लहान धारण क्षेत्र आहेत. तसेच हॉलंड आणि डेन्मार्कमध्ये आहेत. पूर्व प्रदेशाचे उदा. देताना ते म्हणतात, येथील धारण क्षेत्र २५.९ एकरापासून तर पुण्याजवळील फिरता सौदागर येथील १ ते २ एकरापर्यंत आहे. हि धारण क्षेत्रे भारतीय शेतीकरिता फारच गंभीर बाब आहे असे म्हटल्या जाते. लहान धारण क्षेत्राबाबत डॉ. बाबासाहेब म्हणतात. "The evils of small holdings are certain. The evil of fragmentation are very great and must be met by a comprehensive scheme of consolidation" जमीनीच्या आकारामुळे शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम होतो. यावर उपाय सुध्दा डॉ. बाबासाहेबांनी सुचविला आहे. तो म्हणजे 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण होय. सामुदायीक शेती संदर्भात त्यांनी आपले विचार मांडून आदर्श शेती व्यवसायामुळे शेतकरी हा आपले राहणीमान बदलू शकेल हे ते जाण होते. तसेच डॉ. बाबासाहेबांनी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी बॉम्बे विधिमंडळात खोती जमीनदारी पद्धती रद्द करणारे पहिले विधेयक सादर केले. त्यांच्या विचार आणि कार्यामुळे महार वतन व खोती पद्धत रद्द करण्यासंदर्भात सरकार दरबारी विचार मांडून रद्द करण्यास भाग पाडले.

४. डॉ. बाबासाहेबांचे कामगारांचे आर्थिक प्रश्नांबाबत कार्य :

भारतातील कामगार वर्गाचे आर्थिक प्रश्न सोडवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब हे सातत्याने संघर्ष करीत राहिलेत म्हणूनच कामगाराची स्वतंत्र संघटना असावी असे त्यांना वाटत होते. कारण कामगारामध्ये आपआपसातील वाद भयंकर होते. त्यात जातीवादाने शिरकाव केल्यामुळे अस्पृष्ट कामगाराची स्थिती दयनिय होती. सावकाराच्या तडाख्यात दलित समाज सापडला असल्यामुळे त्यांची परिस्थिती बाईट होती. त्या विरुध्द कामगार पुढाऱ्यांनी आवाज उठवला नव्हता. अस्पृश्य कामगाराचे दोन प्रमुख शत्रू होते भांडवलशाही व ब्राम्हणशाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, कापड विणण्याचे काम स्पृश्यांनी केले काय? किंवा अस्पृश्यांनी केले काय? मालकाला त्यात सुख-दु:ख नाही, त्यांचा माल विकाला त्याचा फायदा झाला म्हणजे झाले. "गिरणी कारखान्यात कामगारामध्ये जातीभेद असला तरी कारखानदारांचा उद्देश नफा कमावण्याचा आहे. मग तो माल कोणी तयार करत असो. तर गिरणी कामगारांना काहीच आक्षेप नसे. परंतु कामगारांमध्ये अंतर्गत भेदभावपुर्ण व्यवहार धोकादायक आहे. म्हणुनच अस्पृश्य कामगारांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी न्याय मिळून देण्यासाठी आपले विचार मांडून कार्य केले.

५. डॉ. बाबासाहेबांचे चलनव्यवस्थेविषयी विचार :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा रुपयाचा प्रश्न त्यांचे मुळ आणि सर्वात पहीलीतली लिहलेल्या प्रबंधात चलनाविषयी माहिती मिळते. हा ग्रंथ १९२३ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. डॉ. बाबासाहेबांनी चलनपध्दतीचा ग्रामीण अर्थव्यवस्था वस्तुची अदलाबदल करुन व्यवहार चालवण्यापासून ते सोने-चांदी या धातुचे चलन आणि आजचे कागदी चलन खाल्यापर्यंत सांगोपांग व जिज्ञासू प्रवृत्तीने अभ्यास करुन त्यांचा शोध घेवून ग्रंथात अचूक व विस्तृत माहिती दिली. डॉ. बाबासाहेब सांगतात की, ब्रिटीश राजवटी पुर्वी मोगल साम्राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पाया अकबराने घातला. त्या काळापासून भारतात प्रामुख्याने चलन म्हणुन सोने-चांदी किंवा इतर धातुंचा वापर होत असे. तसेच ब्रिटीश पुर्वी राजकीय नोकरांना आणि सैनिकांना वस्तु स्वरुपाने पगार मिळत असे. ब्रिटीशांनी त्या ऐवजी रोख पैसे देण्यात सुरुवात केली.

डॉ. आंबेडकरांचे तर्कनिष्ठ आणि दृढ मत होते, की जोपर्यंत रुपयाच्या सामान्य क्रयशक्ती मध्ये स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होण शक्य नाही आणि प्रामुख्याने ही बाब विनिमय प्रमाणामुळे शक्य होत नव्हती. या व्यवस्थेमुळे रोगाचा मूळ कारणाचा शोध घेण्याऐवजी फक्त लक्षणे विचारात घेवून उपाय केला जात होता. डॉ. बाबासाहेबानी हे सुचवलेले विचार सत्य आणि मुलगामी होते.

६. डॉ. बाबासाहेबांचे औद्योगिकीकरण्यासंबंधी विचार :

औद्योगिकीकरणा संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'औद्योगिक नीती अशाप्रकारे असली पाहिजे की, ज्याच्या परिणाम स्वरुप अधिकतम उत्पादनाची निपुणता आणि उत्पादना बरोबरच आंतरराष्ट्रीय औद्योगिक बाजारामध्ये देशी उद्योग व त्याच्या उत्पादनाची प्रतिस्पर्धा क्षमता प्रतियोगिता पुर्ण आणि लाभकारी असली पाहिजे. उद्योग क्षेत्रात अशी परिस्थिती कायम राहिल्याने देशाचा औद्योगिक आणि आर्थिक विकासामध्ये गुणात्मक संवर्धन होणे संभव आहे. ते पुढे म्हणतात, 'कोणतेही राष्ट्र भांडवलशाही असो वा समाजवादी त्यांना उद्योग क्षेत्रामध्ये प्रगती व विकासासाठी हा सिद्धांत वापरावा लागेल.'

डॉ. बाबासाहेबांना क्रांतीकारी औद्योगिक विचाराला अनुसरुन भारताची इंडस्ट्रियल रिजोल्यूशन पॉलिसी-१९५६ तयार करुन हे मानवी कल्याणावर त्याचा कोणता परिणाम होतो. या दृष्टीकोनातुन त्यांनी आर्थिक हालचालीचा अभ्यास केला होता. हा अभ्यास संपत्ती किंवा आर्थिक संबंध यांच्या बदलाचा नव्हता. तर माणूस व त्यांची निवड यांच्याशी होता. विशेष म्हणजे सामान्यात न्याय नितीने संपत्तीचे विभागणी करणे हा हेतू त्यांचा विचारा मागे होता.'

भारताला सावरायचे असले तर डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारावर भर देणे कर्मप्राप्त ठरेल. त्यांच्या या विचार व कार्याला विचार वंदन.

संदर्भसूची

१. कुबेर, वा. ला. डॉ. आंबेडकर विचारमंथन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आ. १९९८, पृष्ठ क्र. २३६.

२. इंगळे, एम. आर. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व राजकीय विचार, नम प्रकाशन, अम, आ. २०११, पृष्ठ क्र. २०.

३. किता, पृष्ठ क्र. २८.

४. यादव, वीरेन्द्र सिंह, समता मूलक समाज एवंमय सामाजिक परिवर्तन के युग पुरुष: डॉ. भिमराव अम्बेडकर, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली, आ. २०११, पृष्ठ क्र. ३२९, ३३०.

५. इंगळे, एम. आर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व राजकिय विचार, नम प्रकाशन, अमब, आ. २०११, पृष्ठ क्र. ३१,३२.

६. कुबेर, वा ला. डॉ. आंबेडकर विचारमंथन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आ. १९९८, पृष्ठ क्र. २०

७. सूर्या, अनिल, डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक, धार्मीक, राजकीय कान्तीसुत्र, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर, आ. १९९८, पृष्ठ के २४.

८. पासवान सुकन, केवल दलितो के मसिया नही है अम्बेडकर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली. आ. २०११ पृष्ठ के ६०.

◆ ◆ ◆

जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना

डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

उत्तम नगर,अमरावती - ४४४६०६

प्रस्तावना :-

सर्वधर्मसमभाव
गुरूजी आम्हास सांगतात
शाळेत प्रवेश घेताना मात्र
दाखला जातीचा मागतात।

ह्या वास्तवदर्शी ओळींनी मन सुन्न होऊन आपल्या भारतीय समाजमनावर जातीची पकड किती घट्ट आहे, याची जाणीव होते.

शाळेमध्ये 'भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत' ही प्रतिज्ञा म्हणताना आपल्या देशाबद्दलच्या अभिमानाने मस्तक अधिक उंच होते. पण सारे भारतीय माझे बांधव आहेत हे केवळ बोलण्यापुरतेच मर्यादित आहे असे वाटते. कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज ७५ वर्षे लोटली, पण भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेली जातीय विषमतेची किड देशातून निघू शकली नाही ही शोकांतिका आहे.जिथे जातीजातीत उच्च-निच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद केला जातो तिथे आपण उच्चारतो सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. किती विरोधाभास आणि वाणीतला फोलपणा आहे हा !

म्हणूनच जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही. ही परिकल्पना नसून सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे.

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था :-

भारतीय समाजव्यवस्थेचा जातीव्यवस्था हा एक अविभाज्य घटक आहे. जगाच्या इतिहासात भारतीय संस्कृतीला श्रेष्ठ गणल्या जाते. पण भारतीय समाजसंस्था वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेच्या चक्रव्युहात गुरफटल्यामुळे संस्कृतीची उदात्तता रसातळाला गेली आहे.

भारतीय सामाजिक संरचनेचे तत्व म्हणजे चार वर्ण. ब्राम्हण - वेदपठन आणि धार्मिक क्रिया करणारा, क्षत्रिय - लढवय्या, वैश्य - व्यापार करणारा, शुद्र - सेवा करणारा. ह्या चार्तुवर्ण व्यवस्थेन्तर्गत येणाऱ्या जातींमध्ये भारतीय समाजातील लोकांची विभागणी, जातीची श्रेणीबद्ध रचना, जातीची उतरंड मनुस्मृतीद्वारे करण्यात आली. प्रारंभीच्या काळात वरील चार वर्ण होते. परंतु नंतरच्या काळात चार जाती बनल्या आणि नंतर चार जातींच्या हजारो जाती बनल्या. जातीव्यवस्थेने श्रमिकांचे विभाजन केले. त्यांचे काम अथवा व्यवसाय हा जन्मावर आधारीत असल्याने व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य जातीव्यवस्थेने पूर्णत: अमान्य केले होते. जातीव्यवस्थेने केलेली ही उद्योगाची प्रतवारी अत्यंत घातक होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात,'जात' हा शब्द समान दर्जाचा नाही. एक जात दुसऱ्या जातीच्या तुलनेत स्वत:ला श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ मानते. म्हणूनच आज विभिन्न जातीव्यवस्थेमुळे देशात लोकशाही शासनप्रणाली अस्तित्वात असताना जातीय दंगली, जातीयतेवरून होणारे अन्याय, अत्याचार, अस्पृश्यता संपुष्ठात आलेली नाहित.

आपल्या देशातील जात हा बंद वर्ग आहे. मनुष्य ज्या जातीत जन्माला येतो त्याच जातीत त्याचा शेवट होतो. तो कितीही शिकला, पुढे गेला तरीही जातीचे लेबल काढू शकत नाही. म्हणतात ना 'जी जात नाही ती जात'. पाश्चात्य देशात गरिब-श्रीमंत अशी वर्गपद्धती असल्यामुळे मनुष्य आपल्या कार्यकर्तृत्वाने, बुद्धिमत्तेने गरीब हा श्रीमंत होऊ शकतो. त्यामुळे आपल्या देशाच्या तुलनेत पाश्चात्य देशांची प्रगती झपाट्याने होत आहे. आपण मात्र आपल्या आवडीनुसार कोणत्याही दिशेने पळालो तरीही जातीचा राक्षस आपला रस्ता रोखून बसला आहे. या राक्षसाला ठार मारल्याशिवाय सुधारणेचे प्रवेशद्वार उघडणे अशक्य आहे.

अस्पृश्यता भारतीय समाजाला लागलेला कलंक :-

भारतीय समाजव्यवस्थेची अस्पृश्यता एक अमानवीय समस्या आहे. कारण अस्पृश्यता अप्रत्यक्ष गुलामी असून गुलामीपेक्षाही सर्वात वाईट, घृणास्पद प्रकार आहे. शोकांतिका अशी की अस्पृश्यता पाळणे म्हणजे धर्मानुसार आचरण करणे अशी

समाजमान्यता असल्यामुळे अस्पृश्यता नष्ट होत नाही. अस्पृश्य म्हणजे स्पर्श करण्यास अयोग्य. मानवजातीस जे साधे अधिकार असतात त्या अधिकारांपासून अस्पृश्यांना वंचित ठेवल्या जाते. मानवी विकासाची झेप थोपविण्याचे काम ह्या स्पृश्यास्पृश्य भेदाने केले आहे. भौतिक प्रगतीच्या कुठल्याही क्षेत्रात भारतीय समाजाने प्रगती केली नाही. विज्ञान-तंत्रज्ञान केवळ पश्चिमी देशातच विकसीत झाले. भारतात नव-नवे शोध का लागले नाहीत ? याला कारण हे होते की येथील मानवी बुद्धी जाती संस्कारात, स्पृश्यास्पृश्य भेदांमध्ये बांधल्या जाऊन त्यांची शोधक बुद्धी मारल्या गेली.

आपल्या समाजात जातीला पवित्र, दैवी, धार्मिक असल्याची मान्यता दिल्यामुळे जातीव्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारचे परिवर्तन होवू शकले नाही. तर ती अधिक मजबूत झाली.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते जातीव्यवस्था आणि त्यातून उदयास आलेली अस्पृश्यता ही सामाजिक समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्याला घातक आहे. मानवी मुल्यांच्या विरोधी आहे. जी व्यवस्था सामाजिक विषमतेचा पुरस्कार करते त्या व्यवस्थेकडून समता, बंधुत्व, स्वातंत्र्य आणि न्याय मिळेल अशी अपेक्षा करणे चुकीचे आहे.

भारतीय समाजातील अस्पृश्यतेचे स्वरूप :-

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून अस्पृश्यतेचे स्वरूप महाभयंकर होते. आजच्या आधुनिक काळात संविधानाने अस्पृश्यता पाळण्यावर कायद्याने बंदी घातली असली तरीही सत्य पचवणं जड जाईल,पण देशातल्या अनेक भागात अस्पृश्यता आजही जिवंत आहे. युगानुयुगे धर्मपरंपरेने चालत आलेल्या अस्पृश्यतेत फारसा फरक आढळून येत नाही. रस्त्यावरून चालताना कमरेला खराटा आणि गळ्यात गाडगं बांधून चालणाऱ्या अस्पृश्याच्या पावलांनी आणि सावलीनेही रस्ता अपवित्र होईल, अशी धारणा असलेला आपला भारतीय समाज ! चुकून अस्पृश्य व्यक्तीचा स्पर्श सवर्णाला झाल्यास भयंकर अशी कठोर शिक्षा अस्पृश्यांना मिळत असे. कारण अस्पृश्यतेला हिंदू धर्मातील एक धर्ममान्य रूढी म्हणून मान्यता मिळाली होती. त्यामुळे अस्पृश्यांना प्रत्येक क्षेत्रात सापत्नभावाची वागणूक मिळत असे. शाळा, मंदिरे, विहीरी, सरकारी कार्यालये, बँका, पोलिस खाते, न्यायालये अशा प्रत्येक सार्वजनिक स्थळी अस्पृश्यांना अपमान, छळ, हल्ला, मारहाण सहन करावे लागत.

ही प्रस्थापित व्यवस्था म्हणजे स्पृश्यांनी तयार केलेला कायदा होय. त्याचे पालन करण्यापलीकडे अस्पृश्यांनी त्याची अधिक चौकशी करायची नाही. या व्यवस्थेचा त्यांनी आदर बाळगला पाहिजे. त्यांना स्पृश्यांविरुद्ध कोणताही हक्क नाही. समान अधिकार

CamScanner

नाहीत. दाद मागावी असा न्याय त्याच्या बाजूने नाही. हक्क मिळावा म्हणून अस्पृश्याने आग्रह देखील धरू नये. मानवजातीस जे साधे अधिकार असतात त्या अधिकारांपासून देखील अस्पृश्यांना वंचित ठेवले गेले. मानवजात म्हणूनही अस्पृश्य अयोग्य आहेत अशी हिंदूंची भावना होती.

अस्पृश्यांच्या जगण्याचं भिषण वास्तव पुढील ओळीतून जाणवतं:

रक्ताळलेल्या मनात
एक स्वप्न वाहून गेलं
मलाही माणूस म्हणून जगायच होतं
पण, एका अस्पृश्याचं
माणूस म्हणून जगणं राहून गेलं !

स्वातंत्र्यानंतरच्या ७५ वर्षातील अस्पृश्यता :-

यावर्षी आपण स्वतंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा केला.पण जातीचे भूत आपल्या मानगुटीवर अजूनही कायम आहे. जातीअंताबाबत आपण कोणतेही प्रयत्न करत नाही. किंबहुना येथील राज्यकर्ते तसे होऊ देत नाहीत. आर्थिक स्तर बदलला की आपोआप सामाजिक सुधारणा होईल ही आपली धारणा साफ चुकीची आहे. जातीयता किती अवैज्ञानिक आहे हे शिक्षणातून शिकविले जात नाही. मग अस्पृश्यता निवारण कसे होईल ?एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे संक्रमित होणारे संस्कारच मुळात चुकीचे आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुरस्कृत केलेल्या आंतरजातीय विवाहाला कुटूंबाची, समाजाची मान्यता मिळत नाही. कारण जातीबाहेर, धर्माबाहेर विवाह म्हणजे पाप अशी धारणा समाजाची आहे. अस्पृश्यता पाळण्यावर कायद्याने कडक निर्बंध लादले आहेत. पण समाजमनोवृत्तीचे काय ? लोकांच्या मानसिकतेतून अस्पृश्यता गेली नाही. त्याचे पडसाद आजही समाजात दिसून येतात.

कर्नाटकातील कोटपल जिल्ह्यात दोन वर्षाच्या दलित मुलाने मंदिर प्रवेश आणि मुर्तिला स्पर्श केल्याकारणानेत्याच्या वडीलांवर ६० हजार रुपयांचा जबर दंड ठोठविण्यात आला.

चुंदूरमध्ये आजही दलित विद्यार्थ्यांना शाळेत इतरांबरोबर बसू न देण्यावरून जातीयवाद आणि त्यातून भिषण हत्याकांड घडले.

दलित तरूणांना केस कापण्याच्या कारणावरून गावातून बहिष्कृत करण्यात आले. कारण लिंगायत समाजातील उच्च जातीचे लोक केस कापू शकतात अशी धार्मिक मान्यता चुंदूरमध्ये आजही कायम आहे.

धुळ्याच्या मोहरगाव येथे दलित तरूणांना बैलपोळा मिरवणुकीत आपले बैल मिरविण्यासाठी मज्जाव व मारहाण करण्यात आली.

बीडमधील पिंपळगाव येथे २०१६ मध्ये पाणी टंचाईने दलित वस्तीपर्यंत पाणी पोहोचले नसल्याने १० वर्षांच्या मुलीचा मृत्यू झाला.

२०१६ मध्ये वाशिम जिल्ह्यातील कोळंबेश्वरमध्ये एका दलित महिलेस सवर्ण व्यक्तीने विहिरीवरून पाणी भरू न देता अपमानास्पद वागणूक दिली.

नॅशनल कॅम्पेन ऑन दलित ह्युमन राइट्सच्या (NCDHSR) रिपोर्ट्सनुसार देशातील २० % दलितांना स्वच्छ प्यायचे पाणी मिळत नाही. ४८.४% दलितांना पाण्याचा स्त्रोत नाकारला जातो. तर केवळ १०% दलित घरांना स्वच्छतागृहाचा वापर करता येतो.

शहरामध्ये २०% लोक आणि खेड्यामधील ३०% लोक अस्पृश्यता पाळतात. अस्पृश्यता पाळणाऱ्यांमध्ये ब्राम्हणांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. हा भेदभाव शहरातले ६२% ब्राम्हण आणि ३९% ब्राम्हण अजूनही पाळतात. यानंतर इतर मागासवर्गीय आणि ब्राम्हणेत्तर उच्चवर्णीय यांचा क्रम लागतो.

अस्पृश्यता विरोधी चळवळी

महात्मा जोतिबा फुल्यांची चळवळ :-

फुले हे सामाजिक समतेच्या चळवळीचे प्रवर्तक होते. त्यांनी अस्पृश्यांना शिक्षण देऊन आपल्या हक्काची जाणीव करून दिली. क्षुद्रांचे अध:पतन होण्यास कारणीभूत घटक त्यांनी 'शेतक-यांचा आसूड' या ग्रंथात समर्पकपणे मांडले आहे.

विद्येविना मती गेली
मतीविना नीती गेली
नीतीविना गती गेली
गतीविना वित्त गेले
वित्तविणा क्षुद्र खचले
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।

त्यामुळे अतिक्षुद्रांच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून 'महार-मांग इ. लोकांस विद्या शिकविण्यासाठी मंडळ' या नावाने संस्था काढली. जातीव्यवस्थेवर टिका करण्यासाठी 'गुलामगिरी', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथांचे लेखन केले. समाजात समता, बंधुता व स्वातंत्र्य हे विचार रूजावेत याकरीता १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चळवळ :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समतेचे कट्टर समर्थक होते. त्यांना बालपणापासून अस्पृश्यतेचे चटके सोसावे लागले. जे आपण भोगले ते आपल्या बांधवाच्या वाट्याला येवू नये यासाठी त्यांनी भारतातील दलित चळवळीचा चेहरा बदून अस्पृश्यता नष्ट करण्याकरीता कार्य केले. १९३० ते १९३५ या काळात नाशिक येथील काळाराम मंदिर सत्याग्रह, १९२७ रोजी महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, २५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे मनुस्मृतीचे दहन, १९३० मध्ये अस्पृश्य समाजाकरीता स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी करून अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क मिळवून दिले.

सन १९२४ ते ३५ अशी सलग ११ वर्षे बाबासाहेबांनी अनेक चळवळी केल्या. पण सवर्ण मानसिकता 'अधर्मेण धनप्राप्ती यो मन्यते तमस: वृता' या गीतापंक्तिप्रमाणे अधर्माला धर्म समजून विपरीत दुष्ट व्यवहार करण्यात धन्यता मानत होती. म्हणून १९३५ मध्ये येवला मुक्कामी 'मी हिंदू म्हणून मरणार नाही' अशी घोषणा केली. समाजातील व्यक्तीचे संबंध बंधुत्व, न्याय आणि समता या मूल्यांवर अधिष्ठित असावेत या विचारसरणीला अग्रणी ठेवून माणूसपणाची शिकवण देणारा, विज्ञानवादी बौद्ध धम्म आपल्या लाखो बांधवांसह स्वीकारून दलित, शोषित समाजासमोर समतेचा आदर्श ठेवला. धर्मनिरपेक्ष लोकशाही तत्वावर आधारलेली राज्यघटना लिहून देशाला न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता अशी मौलिक विचारधारा दिली.

भारतीय संविधानातील तरतुदी :-

देशातून अस्पृश्यतेचे उच्चाटन व्हावे याकरीता १९५५ साली संसदेने अस्पृश्यताविरोधी कायदा मंजूर केला. भारतीय घटनेतील कलम १४ ते १८ या कलमात समानतेचा हक्क आहे. त्यानुसार कलम १७ हा अस्पृश्यता नष्ट करण्यासंदर्भात आहे. भारतीय समाजात निव्वळ कायद्याने अस्पृश्यता आटोक्यात येणार नाही. कायद्याचे उल्लंघन व्यक्तीकडून झाले, तर कायदा फार काही करू शकत नाही. सामाजिक भान हेच सा-या हक्कांचे रक्षण करते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय समाजात होणारे दलितांवरील अत्याचार व शासनकर्त्यांची उदासिनता :-

ज्यावेळी मराठवाडा विद्यापीठाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ असे नामकरण झाले त्यावेळी महाराष्ट्रात जी जातीय दंगल उसळली ती दंगल म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासाला लागलेला डाग आहे. २९ सप्टें. २००६ रोजी महाराष्ट्रातील जिल्हा भंडारा, ता. मोहाडी येथील खैरलांजी गावात एका दलित कुटूंबातील चार जणांची

जातीयवादातून निर्घृण हत्या करण्यात आली. १२ नोव्हे. २०१२ रोजी अस्पृश्यता निवारण्यात प्रगतीशील समजल्या जाणाऱ्या तामिळनाडू राज्यात धर्मापुरी येथील सवर्ण मुलीने दलित मुलाशी विवाह केल्यामुळे तिच्या वडीलांनी आत्महत्या केली. आत्महत्येचा बदला म्हणून सवर्णांनी तीन दलित वस्त्यातील २६८ झोपड्या जाळून बेचिराख केल्या. अशा एक नाही अनेक घटना दलितांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या आहेत, ज्या त्यांचा स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार हिरावून घेतात. दलित स्त्रीयांवर होणा-या अत्याचाराकडे पोलिस यंत्रणा आणि शासनकर्तेसुद्धा दुर्लक्ष करतात. तेच एखाद्या सवर्ण स्त्रीबाबत झाल्यास संपूर्ण समाज एकत्र येतो. मोर्चे, निदर्शने काढली जातात. गुन्हेगारास शिक्षा होईपर्यंत पाठपुरावा केला जातो. दिल्लीत घडलेले 'निर्भया' प्रकरण याची साक्ष आहे.

ह्या समाजविघातक घटना पाहता देशातील कायदा, सुव्यवस्था, तपासयंत्रणा, दलित अत्याचार प्रतिबंधक अधिनियमातील त्रुटी यासंदर्भात प्रश्न उपस्थित होतात. समाजातअसलेली जातीय असहिष्णुता किती गडद आहे, हे लक्षात येते.

अस्पृश्यता नष्ट होईल कशा ? :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, अस्पृश्यता ही हिंदूधर्माच्या तत्वज्ञानातच लपविष्ट आहे. म्हणून बाह्य आचरणात जरी नाईलाज म्हणून लोकांनी अस्पृश्यता पाळली नाही, तरी ती त्यांच्या मनातून निखळून पडली आहे असे समजू नये. यावरून लक्षात येते की अस्पृश्यतेची समस्या सहज नष्ट होणे शक्य नाही. जेव्हा हिंदू आपली मानसिकता बदलतील त्यावेळी अस्पृश्यता नष्ट होईल. त्यासाठी भारतीय समाजाच्या जीवनपद्धतीत बदल करण्याची मानसिकता हवी. अंधश्रद्धा, धार्मिक रूढी, परंपरांना फाटा देऊन आधुनिक आणि विज्ञानवादी विचारसरणी आणि दृष्टीकोन जोपासल्यास अस्पृश्यता नष्ट होण्यास मदत होईल. जातीप्रथा, अस्पृश्यता समूळ नष्ट करण्याकरीता जातीव्यवस्थेवर आघात करून समाजात समानतेची मूल्ये रूजवावी लागतील. समाजमनात शास्त्रे आणि धर्मग्रंथ पवित्र असल्याबद्दलची श्रद्धा नष्ट करावी लागेल. कारण लोकांच्या मनावर अंधश्रद्धा बिंबविण्याचे व त्यानुसार त्यांची मने घडविण्याचे कार्य धर्मग्रंथ करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निवारण्याबाबत जो इशारा दिला आहे, तो फार महत्वाचा आहे. देशातील प्रत्येक स्त्री- पुरूषास शास्त्राच्या दास्यातून मुक्त करा, शास्त्राच्या पायावर आधारलेल्या अपायकारक कल्पनांपासून त्यांची मने स्वच्छ करा, तेव्हाच ते कोणाच्याही उपदेशाशिवाय सामाजिक परिवर्तनास तयार होतील. आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहांना मान्यता देवून त्यांचा प्रचार-प्रसार होणे आवश्यक आहे.

[illegible]

[illegible]

* * *

मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

स्वप्निल वि. मानकर
सहायक विद्यार्थी
वर्गणीय संशोधन केंद्र
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

ओबीसी यादीतील जातींना महाराष्ट्रात १४% आरक्षण लागू होते. १९८० साली केवळ २ दिवस महाराष्ट्रात आलेल्या मंडल आयोगाने मराठा समाजाला पुढारलेला समाज ठरवून आरक्षण नाकारले. २२ फेब्रुवारी २००० रोजी राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोगाने मराठा समाजाला परत एकदा प्रतिष्ठित समाज ठरवून आरक्षण नाकारले. २३ ऑगस्ट २००४ रोजी खत्री आयोगाने मराठा कुणबी आणि कुणबी मराठा जोडी असलेल्या मराठ्यांना आरक्षण यादीमध्ये कुणबी पोट जाती म्हणून आरक्षण लागू केले. मराठा समाजाला आरक्षण मिळावे यासाठी तत्कालीन मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख यांनी बापट आयोगाची स्थापना केली. बापट आयोगाचा संपूर्ण अहवाल मराठा समाजाच्या बाजूने असला तरीसुद्धा एका सदस्याच्या अपूर्वसंचितीत बापट आयोगाच्या सदस्यांनी मराठा समाजाला आरक्षण नाकारण्याचा निर्णय दिला. २०१४ मध्ये मराठा समाजाला ५०% बाहेरच्या बेकायदेशीर आरक्षणाचे गाजर दिले गेले, त्यास न्यायालयाने स्थगिती दिली. भाजपचे सरकार आल्यानंतर त्यांनीही २०१८ मध्ये गायकवाड आयोगाचा अहवाल असतानासुद्धा मागासवर्ग यादीमध्ये आरक्षण न देता ५०% च्या बाहेरील बेकायदेशीर आरक्षण दिले. हे आरक्षण टिकविण्यासाठी मुंबई हायकोर्टातील मराठा वकिलाच्या अथक परिश्रमातून यश आले. तथापि सुप्रीम कोर्टाने ५०% च्या बाहेरचे आरक्षण

केवलवंशीय ठरवत ५ मे २०२१ रोजी मराठा आरक्षण फेटाळून लावले. त्यामुळे मराठा समाजाला आरक्षण मिळण्याचा मार्गच बंद केला गेला. हे संशोधन पत्रिका सदरील मराठा आरक्षणाबाबत सर्वेक्षणात्मक विवेचन करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दृष्टिकोन व विचार समजून घेण्याच्या हेतूने 'मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' या संशोधन विषयाचा अभ्यासकेंद्रित आहे.

मुख्य शब्द:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मराठा आरक्षण, मराठा समाज, आरक्षण.

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मागासवर्गीयांसाठी एकूण ५२% आरक्षण दिले आहे. ज्यामध्ये ओबीसींना २७% (VJNT यांच्यासह) आरक्षण दिले आहे, तर अनुसूचित जातींना १३% आणि अनुसूचित जमातींना ७% आरक्षण दिले आहे. आर्थिक दृष्टीने मागासवर्ग १०% EWS आरक्षण आहे. महाराष्ट्र शासनाचे राज्यातील शासकीय नोकऱ्यात अनाथ व्यक्तींसाठी १% आरक्षण लागू केले आहे. भुमिपुत्रांमधील ३७ जातींचा ओबीसीमध्ये समावेश आहे. इ.स २०१४ मध्ये आघाडी सरकारने १६% मराठा आरक्षणाचा अध्यादेश आणून आरक्षण लागू केले परंतु तो अध्यादेश विधिमंडळात पारित होऊ शकला नाही. नव्याने मराठा आरक्षणाचा कायदा आणताना उच्च न्यायालयाच्या सूचनेनुसार व राणे उपसमितीच्या शिफारशीने नोव्हेंबर-डिसेंबर इ.स २०१८ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने मराठा समाजाला १३% आरक्षण देले होते. तत्पूर्वी राज्यात एकूण ५२% आरक्षण होते. मराठा आरक्षणाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात ॲड. डॉ. जयश्री पाटील यांनी याचिका दाखल केली. ५ मे २०२१ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने महाराष्ट्र सरकारचा निर्णय रद्द केला आणि मराठा आरक्षण हे असंवैधानिक असल्याचे सांगितले व त्यास अवैध ठरवले. पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने हा निर्णय दिले होता. मराठा आरक्षणाच्या मागणीसाठी संभाजीराजे छत्रपती यांच्या नेतृत्वाखाली कोल्हापुरात १६ जुन २०२१ रोजी मराठा क्रांती मूक आंदोलन करण्यात आले होते. या आंदोलनाची दखल घेत राज्य सरकारने संभाजी राजेसह मराठा समन्वयकांना चर्चेसाठी बोलावले होते. मनोज जरांगे या तरुणाने अंतरवाली सराटी येथे सप्टेंबर २०२३ मध्ये आमरण उपोषण सुरु केले. तेथे मराठा आंदोलकांवर पोलिसांनी लाठीचार्ज व गोळीबार केला. मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी न्या. संदीप शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली मराठा आरक्षणासाठी मराठा कुणबी नोंदी तपासण्यासाठी व पुरावे गोळा करण्यासाठी समिती नेमली आहे. मनोज जरांगे व मराठा आरक्षण आंदोलन समितीने

मराठा समाजाचा मागासवर्ग ओबीसीत समावेश करण्यास अनेक ओबीसी समाजाचे नेते छगन भुजबळ यांनी मराठा समाजाचा ओबीसीत समावेशास विरोध केला आहे व तीव्र आंदोलनाचा इशारा दिला आहे. स्वतंत्र आरक्षण देण्याची महाराष्ट्र सरकारची भूमिका आहे. मराठा व ओबीसीत आरक्षण कुणबी एकच असल्याचे मनोज जरांगे व मराठा आरक्षण आंदोलन समितीचे म्हणणे आहे. मराठा आरक्षण मुद्द्यावर दोन्ही बाजूचे वर्गभाव पडल्याने सरकारला आज दिसत आहे.

आंबेडकरी दृष्टिकोनावर मराठा आरक्षण :-

ज्या धर्म आणि समाजव्यवस्थेने असमृश्य समाजास सर्व मानवी पुरस्कृत मानवी अधिकार नाकारून त्यांना विकासाची संधी नाकारली अशा सर्वांना जाती समूहास या आणण्यासाठी बाबासाहेबांनी आरक्षणाची तरतूद केली. मात्र मराठा समाजातील एक वर्ग सर्व प्रकारच्या संधी असतानाही मागे राहिला यास मराठा समाजाच्यांचा लोकशिक्षणाचा अभाव जबाबदार ठरला. कॉंग्रेस-राष्ट्रवादी कॉंग्रेस आघाडी सरकारने राज्यात मराठा समाजासाठी १६% आणि मुस्लीम समाजासाठी ५% आरक्षण देण्याचा घेतलेला निर्णय राजकीय स्वरूपाचा आहे. शरद पवार यांनी म्हणूनच स्वरूपाचे सांगून टाकले कि, राष्ट्रवादी कॉंग्रेस हा काही साधु संतांचा पक्ष नसून आरक्षणामुळे जर आगामी विधानसभा निवडणुकीत राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाला राजकीय फायदा होत असेल तर तो घेण्यात काहीही गैर नाही. त्याचबरोबर जाती धर्मनिरपेक्ष राजकारणाचा गजर करणारे सर्वच पक्ष सत्ताकेंद्र होण्यासाठी जातीयतीचा नेहमीच वापर करतांना दिसतात. यशवंतराव चव्हाण यांनी मुख्यमंत्री असताना कॉंग्रेस-रिपब्लीकन युती करून दलित समाजाचे प्रश्न मार्गी लावतांना धर्मांतरित बौध्द समाजास राज्य घटनेतील सवलती बौध्द म्हणून देण्यास मान्यता दिली होती पण असे करताना नवबौद्धांना राज्यात बौध्द म्हणून सवलती दिल्यामुळे बौध्द समाजाची मते कॉंग्रेसला मिळणार असतील तर तो राजकीय फायदा आम्ही घेणार असे यशवंतरावांनी म्हटले जाते. यशवंतराव चव्हाणांनी राज्य निर्मितीच्या वेळेस असे म्हटले होते की, महाराष्ट्र हे मराठी राज्य होईल पण यशवंतराव चव्हाण त्याकाळी द्विज्ञीत (१९६२) संरक्षण मंत्री म्हणून गेले व तेव्हापासून महाराष्ट्र हे मराठी राज्य न होता मराठा राज्य होत आले. याचा पुरावा म्हणजे विधानसभेत आजही २८८ पैकी १५२ आमदार मराठा समाजाचे आहेत तरीही मराठा समाजाचा आरक्षण मागण्याची वेळ येते हा राज्यकर्त्यांच्या सामाजिक जाण नसल्याचा या कार्यात राज्यकारभाराचाच धिक्कार नसुन म्हटले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मागासवर्गीयांसाठी शैक्षणिक व नोकरीविषयक जे घटनात्मक आरक्षण ठेवले त्याचा

विकास सामाजिक, शैक्षणिक मागासलेपणावरच्या जात हा केवळ आरक्षणासाठी आर्थिक मागासलेपणाची कसोटी त्यांनी नाकारली होती. म्हणजेच त्या वर्ग सामाजव्यवस्थेचे अस्पृश्य समाजास सर्व तऱ्हेचे मूलभूत मानवी अधिकार नाकारून त्यांचा विकासाची संधीच नाकारली असा सर्वसाधारण जाती समूहास वर आरक्षणासाठी बाबासाहेबांनी मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली. केवळ पारंपरिक अस्पृश्यांना शिक्षण घेता येत नव्हते, नोकरी-धंदा करता येत नव्हता म्हणून हा घोर अन्यायाचा एकमेव व्यवहार भिकसांग धंदा होता. अशा जाती समूहांना विकासाची संधी मिळावी म्हणून बाबासाहेबांनी मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद केली. मुद्दा असा की, समाजव्यवस्थेचे मराठा समाजास मराठा म्हणून शिक्षण-धंदा-नोकरी नाकारली काय? गावकुसाबाहेरचे जे तत्कालीन भोग अस्पृश्यांच्या वाट्यास आले तसे ते इथ जातीच्या वाट्यास आले काय? नाही, तेव्हा मराठा समाजातील एक वर्ग सर्व प्रकारच्या सोयी असतानाही सारे राहिला बाप मराठा समाजाच्या लोकविरुद्ध कारभार जबाबदार होता. समाजातील प्रत्येक दुबळ्या घटकाचा विकास करणे हि जशी शासनाची जबाबदारी असते तद्वतच प्रत्येक समाजातील सधन वर्गाने कमी केडग्याची नैतिक जबाबदारी स्वीकारणे आवश्यक असते. मराठा समाजातील सर्वोच्चांच्या हातात ज्या सहकारी व शैक्षणिक संस्था आहेत त्या संस्थांनी मराठा समाजातील तरुणांच्या शैक्षणिक विकासाची जबाबदारीमुख्या एक सामाजिक भान म्हणून स्वीकारली पाहिजे. मराठा समाजातील शिक्षण महर्षींनी मराठा समाजातील विद्यार्थ्यांस कमीत कमी शुल्कात होस्टेलशिवाय प्रवेश देऊन दिन दुबळ्यांच्या शिक्षणास हातभार लावला पाहिजे तसेच मराठा समाजातील विद्यार्थ्यांना आपल्या संस्थांतून नोकऱ्याही दिल्या पाहिजेत.

मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :-

ज्या वेळेस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर घटना लिहत होते त्या वेळेस सकाळी सकाळी पंजाबराव देशमुख हे बाबासाहेबांच्या घरी आले व बाबासाहेबांनी त्यांना पाहिल्याबरोबर बाबासाहेब म्हणाले,'देशमुख हा घटनेचा कच्चा मसुदा तयार केला जरा वाचून बघा व मला काय चुकले ते सांगा मी सकाळी फिरून येतो' व तो मसुदा पंजाबराव देशमुख यांच्या हातात दिला. काही वेळाने बाबासाहेब आले आणि पंजाबराव देशमुख रडायला लागले. बाबासाहेब म्हणाले, 'काय झाले देशमुख तुम्हाला आवडले नाही हे संविधान?' तेव्हा मराठा पाटील पंजाबराव देशमुख म्हणाले, 'बाबासाहेब धन्य आहे तुमची आणि तुमची लेखणी. अहो मी ज्या कामासाठी, ज्या मागण्यासाठी इथे आलो ते तुम्ही आधीच भारतीय संविधान या ग्रंथात लिहून ठेवले.' मराठा समाजाचे पंजाबराव

देशमुख यांनी बाबासाहेब विधेयक आणायची कॉन्स्टिट्यूशन सभेमध्ये विधेयक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पूर्वीच्या प्रस्तावित आहे याचा बाबासाहेब म्हणतात, 'मला माझी कोणी गरज नाही, मला फेकायचा कधी देशमुख मला फेकणार नाही'. मराठा आरक्षण हे या बाबासाहेबांनी ७० वर्षांपूर्वीच घटित मांडून ठेवले आहे व ते संविधान जातीची (मराठा) १९५ कलम हे संविधान लिहिले आहे पण त्याचा कोणी हे समजून घेतले नाही म्हणून बाबासाहेबांची कायद्याची पदवी राष्ट्रीयत्व दिला. बाबासाहेबांची ही दूरदृष्टी होती कि आरक्षण हे काळाची गरज आहे पण त्या काळी मराठा मराठा बांधवांनी त्यांच्याच प्रतिनिधित्वाचा बाबासाहेबांच्या मागणी नाकारला व बाबासाहेबांना म्हणाले की, आम्ही काय तुलित नाही, ५८/१०० पक्षा जातीची आहेत आम्हाला. असे बोलून बाबासाहेबांचा अपमान केला परंतु बाबासाहेबांनी सांगत पत्रकार संरक्षणाचा प्रयत्न केला की, एक दिवस तुम्हाला आरक्षणाची गरज पडेल पण त्या दिवशी मी हे मागणार नाही, बाबासाहेबांचे मराठा बांधवांना आरक्षण देण्याचा स्वप्न पूर्ण झालेच पाहिजे व ती सांगत संविधानिक अधिकार आहे.

निष्कर्ष :-

घटनाकारांनी मागासवर्गीयांसाठी आर्थिक निकष हा जातीचे मागासलेपण हि कसोटी प्रमाण मानून शैक्षणिक सुविधा व आरक्षणाची तरतूद केली. महाराष्ट्रात आता आर्थिक मागासलेपण हा निकष ग्राह्य धरून मराठा समाजासही आरक्षण दिलाले पाहिजे, अशी मागणी होत आहे. तीपूर्वी मानून घेण्यासाठी आहे. मराठा समाजाचे प्रतिनिधी ग्रामपंचायती, जिल्हा परिषदांमधून राज्यसभांसंसदेत जी संख्या असले आणि सहकारी क्षेत्रात जी याच समाजाच्या नेतृत्वाचे प्रमुख असले तरी मूलभूत मराठा कुटुंबांचा विकास पाहता मोठा मराठा समाज आज दरिद्रतले ग्रस्त आहे हे नाकारता येत नाही. राजकीय नेतृ महाराष्ट्रांच्या परिवर्तनवादी चळवळीमुळे पश्चिम महाराष्ट्रात मराठा समाजात निर्माण झालेला प्रमाण उद्रेकवीय असले आणि सहकार चळवळीमुळे निर्माण झालेला मराठा समाज काहीसा सधन झालेला असला तरी विदर्भ-मराठवाड्यातील मराठा समाजाचे आर्थिक दुखणे कायम असून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण याच भागात अधिक आहे हे वास्तव आहे. मराठा समाज पूर्वापार शेती करीत आला आहे पण वाढत्या कुटुंबामुळे शेतजमिनीचे तुकडे होत गेले परिणामी एक-दोन एकर जमिनीवर गुजराण करणे मराठा कुटुंबास कठीण होऊन बसले. खत, बी-बियाणे यांच्या किमती वाढल्या, अवर्षण या अनिवृष्टीमुळे शेती पीक्षात आली. मराठा समाजासमोरच किमती शेतकरी जगत असलाच्या साठी, बंडाची या समाजाचीही आहे. खरे तर सर्व शेतकरी जातीची दरिद्रतची दुःखे सारखीच

[illegible]

संदर्भ :-

१. [illegible]

२. [illegible]

३. [illegible]

४. [illegible]

५. [illegible]

६. [illegible]

७. [illegible]

८. [illegible]

९. [illegible]

• • •

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

[illegible]

[illegible]

[illegible]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार

डॉ. रजनी भीमराव गेडाम
पाली विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जसे दलित अस्पृश्यांचे उध्दारक आहेत. तसेच ते स्त्रीयांचे ही उद्धारकते आहेत. तरी ही त्यांनी स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी केलेल्या प्रयत्नांची फारशी दखल घेतल्या गेलेली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जे तीन गुरु आहेत तथागत गौतम बुध्द, महात्मा कबीर, आणि महात्मा ज्योतीराव फुले भौतीक अर्थाने या तिन्ही गुरुचा वेगवेगळा स्वतंत्र कालखंड आहे. तरीही डॉ. बाबासाहेबानी त्यांना गुरु मानले याचे कारण या तिन्ही गुरुंनी आपआपल्या काळामध्ये समाजासाठी आणि

स्त्रियांच्या उद्धारासाठी जे जे कार्य केले होते. तेच डॉ. बाबासाहेबांना प्रेरणादायी वाटले आणि म्हणूनच त्यांना आपले गुरु मानले. तथागत बुध्दाच्या काळातही स्त्रीयांना समतेचा, मानाचा आणि प्रतिष्ठेचा दर्जा होता. हे तथागत बुध्दांनी तत्कालीन श्रावस्तीचा कोसलराजा पसेनदी भेटावयास आला तेव्हा राजाची राणी मल्लीका प्रसूत होवून तिला कन्या रत्न झाल्याचे वृत्त कळताच राजा खिन्न झाला. मुलगी झाल्याने त्याला वाईट वाटले. त्याबेळी तथागत राजाला म्हणाले, हे राजा कन्याही पुत्रा पेक्षा चांगली होण्याचा संभव आहे. कारण स्त्री ही सदगुणी कन्या, पत्नी आणि माता अशी विविध भूमिका पार पाडून अशा होणारा पुत्र हा पराक्रमी सम्राट व देशाचा मार्ग दाता होतो.'

महात्मा फुलेनी तर सावित्रीबाई फुलेना सोबत घेवून सर्व जीवनच दलित आणि स्त्रियांच्या उध्दारासाठी घालविले. हाच विचार बाबासाहेबांनी आयुष्यभर जोपासला आणि वाढवला. भारतीय समाज व्यवस्था ही स्पृश्य-अस्पृश्य आणि वर्णव्यवस्थेने महिलांची स्थिती पशु-पक्षा पेक्षाही दयनिय होती. अशा पार्श्वभूमीवर १९२० साली मानगाव येथे परिषद बोलवण्यात आली आणि परिषदेला लोकराजे छत्रपती शाहू महाराजांनी या वेळी प्रमुख पाहूणे म्हणून केलेल्या भाषणात म्हटले की, अस्पृश्यांनो डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरांच्या रुपाने तुम्हाला तुमचा नेता मिळालेला आहे. मला खात्री आहे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांचे नव्हे तर या देशाचे उज्वल भवितव्य घडविल्याशिवाय राहणार नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आबेडकर हे देशाचे कायदामंत्री मजूर मंत्री आणि भारताच्या राज्य घटनेचे शिल्पकार होवून त्यांनी शाहू महाराजांनी दाखवलेला विश्वास सार्थ केला.

स्त्री समानतेसाठी हिंदु कोडबिलाची निर्मीती:-

स्त्रीयांना सामाजीक आणि कौटुबिक हक्क समानतेने देण्यासाठी जाणिवपूर्वक हिंदु कोडबिलाची निर्मीती केली. आपल्या प्रकृतीची परवा न करता कायदे मंत्री असतांना, ७ फफेब्रुवारी १९४९ ला हिंदू कोडबिलाचा मसुदा लोकसभेत मांडला. आणि २४ फेब्रुवारी १९४९ रोजी सरकार तर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या बिला संबंधीचे विस्तृत विवेचन सतत दोन तास केले या वेळी त्यांचे भाषण ऐकण्यासाठी लोकसभेच्या गॅलरीत स्त्रीयांची मोठ्या प्रमाणावर गर्दी झाली होती. भारतीय लोकसभेमध्ये स्त्री विषयावर भक्कमपणे बाजू मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव नेते होते. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेसचे सरकार असले तरी ते कर्मठ हिंदुवादी होते. बिलाला डॉ. राजेंद्र प्रसाद, सरदार वल्लभभाई पटेल या सारख्या नेत्यांच्या दबावामुळे पंडित नेहरु ही नमले. त्यामुळे हिंदू कोड बिलाचे कायद्यात रुपांतर करण्याचे आश्वासन डॉ.आंबेडकरांना दिले होते त्याचबरोबर ही कोड बिल जर पास झाले नाही तर मी माझ्या प्रधानमंत्री पदाचा राजीनामा देऊन असे म्हणणारे नेहरू जेव्हा आपली खुर्ची जाते की काय? या संभ्रम अवस्थेत होते परंतु दिलेला शब्द जर पंतप्रधान पाळत नसतील तर अशा सरकारात राहण्यात काही अर्थ नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूर मंत्री पदाचा राजीनामा देऊन मंत्रिमंडळाच्या बाहेर पडले.

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानता प्रस्तापित :-

डॉ. आंबेडकरांवर सोपविलेली घटना निर्मीतीची जबाबदारी त्यांनी प्रामाणिकपणे पार पाडली आणि घटनेच्या कलम १४,१५,१६,१७, १८, १९ मध्ये स्त्री आणि

पुरुषात कुठलाही भेदभाव केला जाणार नाही अशा प्रकारची हमीच येथील स्त्रीयांना देवून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. विषेशतः कलम १४ व १८ स्त्री-पुरुषात कोणताही भेदभाव न करता समानता प्रस्थापित केली. गिरणी मजुर, बिडी मजुर, कष्टकरी, कामकरी, स्त्रीयांचे वेतन व स्त्रीयांचे शोषन थांबून संपूर्ण वर्गाला उच्च पदावर नेण्यासाठी घटनेत तरतुद केली आहे. म्हणून आज स्त्रीयाच्या विकासासाठी सरकार जे जे धोरण ठरवते त्यात अलीकडेच महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५०% आरक्षण देवून शिक्षा मार्तबच केले या सर्व तरतुदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यावेळी करून ठेवल्या त्याचेच फळ आपल्याला स्त्रियांच्या सबलीकरणतून स्पष्ट होताना दिसते

डॉ. आंबेडकरांचा स्त्री शक्तीवरील विश्वास :-

मुळातच डॉ.बाबासाहेब आबेडकर, हे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय मानवीहक्क या मुल्यांचे पुरस्कर्ते होते. जात, धर्म, वर्ण आणि लिंग या भेदाविरुध्दचे ते कड्वे लढवये होते. स्त्री वर्गाला नाकारलेले हक्क हे येथील वर्णाभिमानी लोकांची आणि पुरुष वर्गाची चालाखी आहे. ती नष्ट झाली पाहिजे स्त्रियांना त्यांचे हक्क स्वांतत्र्य मिळाले पहिने या मताचे ते होते. त्यांनी जातीयतेविरुध्द उभारलेल्या सर्व ल लढ्यामध्ये स्त्रीयांना आग्रहक्रमाने सहभागी करुन घेतले. महिला वर्गाना त्याच्या हक्कासाठी प्रेरित केले. त्याना मार्गदर्शन केले. महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळेस त्यानी जवळपास पाच हजार स्त्रीयांची सभा घेतली हाती. १९४२ साली नागपूरला दलित स्त्रीयांची परिषद (सभा) आयोजित केली हाती. त्या सभेत २०-२५ हजार स्त्रिया उपस्थतीत होत्या. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीयांना मार्गदर्शन करताना म्हणाले स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरुन एखादया समाजाची प्रगती मी मोजत असतो याचा अर्थ असा कि कोणत्याही समाजाच्या विकास तेथील स्त्रीयांचा उन्नतीवर अवलंबून असतो ते म्हणतात स्त्री व पुरुष यांनी मिळून समाजाचा संसाराचा अडचणी सोडवल्या पाहिजेत पुरुषानीच हे काम अंगावर घेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना फार अवधी लागेल तेच काम स्त्रियांनी जर अंगावर घेतले तर त्यांना त्या कामात लवकर यश प्राप्त होईल असा स्त्री शक्ती वरील विश्वास व्यक्त करतात

स्त्रियांची गुलामगिरी संपली पाहिजे :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एकाचवेळी स्त्रियांत स्वाभीमान जागवण्याची व प्रबोधनाची भूमिका बजावत. त्याचा ठाम विश्वास होता की स्त्रियांची हजारो वर्षाच्या धार्मीक गुलामगिरीतून मुक्तता झाल्या शिवाय त्याचा उध्दार होणे अशक्य आहे. धर्मनि

CamScanner

लांच केलेली धार्मिक गुलामगिरीतुन ती अबला बनली आहे. तिची सुटका यातुन व्हली पाहिजे तर हा समाज खऱ्या अर्थाने समतेच्या आणि स्वातंत्र्याच्या पायावर उभा राहु शकेल १९३६ साली लाहोरच्या जातपात तोडक मंडळाच्या अधिवेशनासाठी डॉक्टर आंबेडकर यांनी लिहिलेले भाषण या नावाने प्रकाशित झाले त्यात डॉक्टर आंबेडकर म्हणतात की प्रत्येक स्त्री पुरुषात शास्त्राचा दासातून मुक्त करा शास्त्रद्वारा प्रतिपादित हानिकारक धारणापासून त्यांचे मन स्वच्छ करा कारण या धारणा स्त्रियांना ज्ञान, समता आणि स्वातंत्र्य मिळवण्याचे नाकारतात स्त्रिया केवळ ही एक उपभोग्य वस्तू यापेक्षा वेगळी स्थान देत नाहीत समाजातील चालीरीती प्रथा परंपरा या स्त्रियांचे शोषण करण्याची हत्यार बंदी आहेत ते बंद झाले पाहिजे स्त्रियांना माणूस म्हणून मानणी दिली पाहिजे ते सतत चळवळीना मार्गदर्शन करताना म्हणणार म्हणत व्यक्तीच्या उन्नतीसाठी आत्म स्वातंत्र्य महत्वाचे असते ते संघर्षाने मिळवावे लागते भिक्षेने गुलामगिरी मिळते स्वातंत्र्य नाही याचाच अर्थ असा की स्त्रियांनी त्यांनी संघर्ष करून हक्क अधिकार मिळवावे असे होय.

स्त्री मुक्तीसाठी उभारलेले लढे :-

खरतर डॉक्टर बाबासाहेबांचा लढा हा येथील जाती विषमता वर्णव्यवस्थाविरुद्धचा लढा होता शुद्रातिशुद्र स्त्री पुरुषांच्या हक्काचा लढा होता. मनुस्मृती सारखा ग्रंथ येथील बहुजन स्त्री पुरुषांचे हक्क नाकारतो. त्यांना गुलाम करते. तो धर्मग्रंथ जाळून एकापरीने ते माणुसकी नाकारणाऱ्या हजारो वर्षाच्या नियमाचा निषेध करतात. एक प्रकारे समाजाला बंधमुक्त करतात. मुळातच स्त्रीया एवढी पवित्रता, सहनशीलता पुरुषांच्या अंगी सुध्दा नसते. परंतु पुरुष प्रधान देश व्यवस्थेने तिला तिचे सर्व हक्क नाकारले. क्षुद्रक कारणावरुन तिला जागो जागी मज्जाव केला. त्यामुळे ती जागचेजागी खिजून गेली. म्हणून डॉ बाबासाहेबांनी या व्यवस्थेवर घाव घालण्यास सुरवात केली. हे आपल्याला काळाराम मंदीर सत्याग्रह मावत सत्याग्रह. १९५६ साली त्यांनी केलेले धर्मांतर यात प्रकर्षाने दिसुन येते. हिंदू स्त्रियाची उन्नती व अवनतीइया महाबोधी सोसायटीच्या मासिकातील (१९५२) लेखामध्ये त्यांनी गौतम बुध्दानी आणि त्याच्या संघानी स्त्रीयांच्या ज्ञानर्जनासाठी आणि अध्यात्मीक उन्नतीसाठी कसे प्रयत्न केले. यांचे विवेचन केले आहे. गौतमबुध्द हे भारतीय समता, स्वांतत्र्य, बंधुत्वाचे पहिले उद्गाते होत. त्याची समतावादी शिकवणच समाजाला तारु शकेल म्हणून डॉ बाबसाहेबांनी आपल्या लाखो स्त्री-पुरुष अनुयायासह बौध्द धर्मात प्रवेश केला खऱ्या अर्थाने समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याकरीता त्यांनी प्रयत्न केला. स्त्रीयांना हजारो वर्षापुर्वी समतेन वावरणारे

गौतम बुद्ध यांचे गुरु बनले एक प्रकारे स्त्रियाच्या व्यक्तिमत्व विकासाला यामुळे धार्मिक आधारही मिळाला.

स्त्री हक्काची जपवणूक भारतीय संविधानात केली :-

डॉ. बाबासाहेबाचे राज्यघटनेच्या निर्मितीतील योगदान म्हणजे हजारो वर्षाच्या गुलामगिरीत पडलेल्या स्त्रियांच्या उत्थानाचे अधिष्ठानच. राज्यघटनेच्या सरन्यायालयच विषमतेला तिलांजली देण्यात आली आहे

स्त्री-पुरुषांना स्वातंत्र्य, समता, न्याय देण्याचे अभिवचन दिला गेले आहे त्यांचा कारभार लोकशाही मार्गाने प्रौढ मताधिकानुसार करण्यात येईल असे सांगितले म्हणजेच आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेले एक व्यक्ती एक मत हे तत्व अंगीकारले गेले . भारतीय राज्यघटनेने वर्ण, वर्ग, जात, धर्म, लिंग या भेदांना अमान्य करून सर्व नागरीक कायद्याने समान केले. त्यांना त्यांचे हक्क विशेषाधिकारावर न देता त्यांना भारतीय नागरिकत्वाची एकच कसोटी लावली. जन्मजात स्त्रीना छेद दिला राज्यघटनेमध्ये भाग तीन मधील बारा ते पस्तीस ही कलमे मूलभूत हक्कांसाठी तसेच स्त्रियांसाठी महत्वाचे ४ मधील कलम ३८ ते ४७ ही स्त्री वर्गासाठीचे फार महत्वाचे आहे. यात भाग ४ यात समान नागरिक कायदा, समान काम समान वेतन प्रसूतीसाठीच्या सुविधा यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली कलम ३०० क नुसार कायद्याने प्रतिकार दिल्या वाचून व्यक्तीला (स्त्री-पुरुष) संपत्तीवाचुन वंचित करावयाचे नाही. कलम ३२५ नुसार कोणत्याही व्यक्तीला धर्म, जात, किंवा लिंग या कारणावरुन मतदान नाकारता येणार नाही. तसेच भारतीय नागरिकत्वासंबंधीच्या घटनेतील तरतुदी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क देणारी आहे

स्त्रीयांना उपदेश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक महान पत्रकार होते. त्यांनी सुरु केलेली मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुध्द भारत ही पत्रे त्यांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक गरजेतून सुरु केली यामागे मानवी मूल्य स्त्री-सन्मान, स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, समता आणि सर्व प्रकारच्या न्यायाचे अधिष्ठान होते. केली. त्यात त्यांनी स्त्री प्रश्नांची चर्चा केली तसेच ते कुटुंब नियोजनाचे समर्थक होते .स्त्रीयांचे आरोग्य, कुटुंबाचे योग्य नियोजन याचा ते विचार करत असत. त्यांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणावर भर दिला ते स्त्रियांना म्हणत, लग्न झालेल्या प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रिण म्हणून त्याच्या कार्यात सहकार्य करावे. मात्र गुलामासारखे वागविल्यास तीने खुशिरपणे नकार दयावा व समतेसाठी

आजच्या घराच्या ते चांगले राहणीमान, मुलींचे शिक्षण, रोजगारी इ. बाबीसंदर्भात स्त्रीयांना मार्गदर्शन करत. हाच या चित्रपटाचा आवश्यक आहे असे हे चारशत खरोखरच.

समारोप :-

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचारसूत्र व कार्यसूत्र मूलत: मानवी हक्कावर, स्त्री पुरुष समतेवर आधारीत होते त्यांनी शक्य तेव्हा स्त्रीयांना आपल्या समतेच्या लढ्यात सहभागी करुन घेतले. आपल्या कार्यातील कमात शक्तीचा वापर स्त्री उत्थानासाठी केला. त्यांच्या लढ्याचे स्वरुप पाहिले तर हे प्रत्ययास येते. या लढ्याचा कळस म्हणजे स्त्रीयांचे हक्क राज्यघटनेत कोरुन ठेवले हे हक्क स्त्री चळवळीसाठी फारच मौल्यवान ठरले. त्यांनी केलेले स्त्री उद्धारासाठीचे अजोड प्रयत्न आज २१ व्या शतकातील मित्रेयांना दीपस्तंभ प्रमाणे मार्गदर्शन करत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ.

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म
२) सावके हमी शतपत्रोती सावित्री फुले
३) बाबासाहेब आंबेडकर (१९८५) - डॉ. भालचंद्र फडके - लोकवाङ्मय प्रकाशन, पुणे.
४) डॉ. आंबेडकर आणि चांगदेव खैरमोडे हिंदू कोड बिल - सुगावा प्रकाशन, पुणे
५) भारताचे संविधान (२००१) - संपादक/प्रकाशक, प्रदीप गायकवाड, समता सैनिक दल प्रकाशन, नागपूर
६) धर्म समाज आणि राजकारण- संपादक (नोव्हे. २००४) डॉ. अशोक गोसावीकर, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन मुंबई
७) लोकराज्य मासिक (अंक ऑक्टो. २००६)- संपादक, मनिषा पाटणकर, म्हैसेकर, माहिती व जनसंपर्क
८) आंबेडकर आणि स्त्री, संपादक अरुणा सबाने आकांक्षा प्रकाशन नागपूर

◆ ◆ ◆

CamScanner

Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature

Dr. Shuddhodhan P. Kamble
Associate Professor of English
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati (M.S.)

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature.

Keywords-

Dalit literature, Discrimination, equality.

Introduction-

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature. According to Nimbalker, one of the contemporary Dalit writers says:

CamScanner

The immense potential of Ambedkar and his philosophy, was not restricted to himself or anyone particular individual. He handed over to them the flares of his philosophy for development. His thoughts contained a graph of the progress of the people at the grass roots of the society. For this Doctor Ambedkar's life it-self has become a revolution. This revolution had changed the consciousness of the dalits. That is why Ambedkar and his philosophy is the source of Dalit literature.

Dr. Ambedkar's ideas about social justice are evident in his defence of the untouchables. Before the Southborough commission, the Simon commission, and the round table conferences his publications such as Mook *Nayak, Bahishkrit Bharat, Janatha and Samatha*, his efforts with *Bahishkrit Hitkarini sabha*, his entry into the *Kalaram Temple* and the burning of *Manusmrithi*, and the total life of Dr. Ambedkar and his work, ideas and message awakened the Dalit society, Dalit movement and the Dalit writers. The movement of his actions for rights and equality sowed the seed for Dalit literature.

Dr. Ambedkar and Dalit Literature-

Dr. Ambedkar is the doyen of Dalit literature, his message is the magnetic force for Dalit writers in India. He gave ultimate importance to humanist ideology. His speeches and wrings are mainly based on equality among human beings. Inspired by him, Dalit literature holds the human being to be its focal point. Dalit literature is a declaration of human freedom without caste and racist philosophies. It encourages human liberation believes in the greatness of human beings, and firmly opposes notion of race, religion and caste. Dr. Ambedkar said I like the religion that teaches liberty, equality and fraternity, and his words inspired many writers and the humanity became the religion of Dalit literature.

Dr. Ambedkar was portrayed as a living character and hero in some of Dalit literary works. Narendra Jadhav portrays him as a catalyst to their revolutionary life in his novel *Outcaste*; Dr. Ambedkar's struggles for the upliftment of dalits were often quoted throughout the text. The Mahad satyagraha in 1927, and the Nasik Kalaram temple entry movement in 1930, and few incidents were portrayed. Damu, the central character in the novel, sees Dr. Ambedkar during Mahad satyagraha he recollects when Babasaheb spoke everyone listens he urged the untouchables, to do away with the humiliating and enslaving traditions of village duties like carry away dead cattle. Dr. Ambedkar's idea that education as panacea was well examined in Narendra Jadhav's *Outcaste*, Jaanu, the son of Damu in the novel *Outcaste*, is a fine example of what

we can get through education. Damu remembering of words of Ambedkar:

Many years ago, babasaheb had told Dada, looking at Jaanu, "Educate your son well " ! Dada had obeyed babasaheb's command and in the process babasaheb advices his Dalit followers "Win the seeds of respect and power had borne fruit. (233)

Jaanu become, Indian Administrative Officer, and the family declares that the philosophy of Ambedkar was the cause of their success. Dr. B.R Ambedkar believed that education is the panacea for social evils. Dr. Ambedkar's ideas of social justice can be attributed to all ages; he is a true social scientist of world. Even we can project him as father of fourth world literature.

Anna Bahu Sathe, the Marati Dalit writer, his poem *Take a hammer to change the world*, portrays Dr.Ambedkar as Hammer to change this world of discrimination, and to liberate ourselves, let revolt from our under privileged stage, saying the name of Bhim, means Dr. Ambedkar, Anna Bahu Sathe's famous novel *Fakira*, won the award of the Maharashtra state, and he dedicated the award to Dr. Ambedkar as he got inspiration from Dr. Ambedkar's ideology like other Dalit writers. *Baluta* is another important and semi-autobiographical work by writer and poet Daya Pawar in 1978, its dealing with forced labour on dalits, there was no time table for dalits, and they had to work around the clock without rest. Dagdu, the protagonist who is a staunch follower of Dr. Ambedkar, believes that the forced labour can be eradicated through the ideas and philosophy of Dr. Ambedkar. Dr. Ambedkar's writing contain the narratives of the sub-v exploited and enslaved people who have been marginalized deliberately, by the upper class people, in this regard Limbale argues: "Dalit consciousness is an important seed for Dalit literature; it is separate and distinct from the consciousness of other writers. Dalit literature is unique because of this consciousness" (Limbale 32). In the work *Diwali*, written by Gujarati writer Dalaput chauhan, who was inspired by Dr. Ambedkar, has condemned Manusmriti.

Om Prakash Valmiki's *Joothan* is also an important work in Dalit literature. Valmiki faced many problems, even the girl whom he loved left him only for the cause he belonged to downtrodden section of the society. Valmiki struggled with downtrodden identity from his primary education days. Valmiki quotes the inspiration of Dr. Ambedkar on him, and his writings, he writes, "Dr. Ambedkar's life –long struggle had

CamScanner

shaken me up. I spent many days and nights in great turmoil. The restlessness inside me had increased. My stone-like silence had suddenly begun to melt. I proceeded to read all of Ambedkar's books that I found in library. (72)

Conclusion-

Dr. Ambedkar became the source of inspiration for Dalit literature in even in many Indian languages. Gurram Joshua, Katthi Padma Rao, Yendluri Sudhakar, Madduri Nagesh Babu, Paidi Theresh Babu, and many other poets remember Ambedkar in their writngs and all of them admitted that Dr.Ambedkar is the sole inspiration of their writing. All the movements of Dalits, as well as Dalit writers proudly hold him in high esteem as the father of Dalit-literature.

References-

1. Arjun Dangle. *Poisoned Bread*, Ed, Orient Blackswan, New Delhi, 2009.
2. Baby Kamble. *The Prisons We Broke*, Orient Longman, 2008.
3. Narendra Jadhav. *Outcaste: Memoir*, Penguin Books, New Delhi, 2003.
4. Om Prakash Valmiki. *Joothan: An Untouchable's life* CUP, 2008.
5. Sharan Kumar. Limbale *Towards aesthetics of DalIt Literature*, Orient Longman, New Delhi, 2004.

◆ ◆ ◆

CamScanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

Publisher & Editor in Chief

Dr. Anjankumar Sahay

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,

Maharashtra - 444606

■

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

■

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with CamScanner

Dr. Babasaheb Ambedkar : The Man Beyond The Time

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya, Amravati, (M.S.) - 444606

First Edition
December 2020

ISBN :
978-81-948833-3-3

Front Page :
Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Printer :
Athrav Graphics
Amravati

Publisher :
Dr. Anjankumar Sahay
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,
Maharashtra - 444606

Price :
Rs. 300 /-

Scanned with CamScanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

Scanned with CamScanner

ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Introduction :-

According to Gagandeep Singh, "Dr. Babasaheb Ambedkar is one such great thinker, leader and intellectual of its time in India who has not only changed the life of millions of untouchables but shaped India as a biggest democratic nation by writing its constitution. What is well known about Dr. Ambedkar is his fights against Caste system in India, But what is not known is how Dr. Babasaheb Ambedkar had also Impacted the Indian economy."Dr. Ambedkar laid down strong foundations for economic progress of crores of his followers who were driven to wretchedness by barbarous social customs of the Hindu religion. He put forth the issue of economic progress of the untouchables during the Mahad Satyagraha. As well as according to Sunil Malkani,"from 1947 to 1991, India followed strictly a mixed economy pattern with more emphasis on socialistic pattern of society. And after 1991, the pattern followed had more emphasis on capitalistic market economy, envisaging larger share of private sector.During the entire planning period is that India is suffering from various socio-economic problems like increasing inequalities of income, wealth, choices, entitlements and opportunities. Moreover, there is a continuous problem of inflation and increasing budget deficits. So in this context, Economic Ideas of Dr. B. R. Ambedkar become so crucial. Hence according to above analysis the main objective of this chapter to focus on the some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar.

Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought:

According toRajendra Kumar Arya and others,"Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar was the great architect of the constitution of India. He was one of the great personalities, who made dynamic change in the society. He was also a custodian of social justice and a champion of socialism and state planning Thought. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Abmbedkar analyzed various social and political problems the thoughts were based on economic dimension. He published three books "The Problem of Rupee", provincial decentralization of imperial finance in British India and East India company administration economic policy. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar studied economic issue like land reforms, small holding and their remedies, problem of Indian currency, provincial finance and planning."The some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkarare discussed as follows.

1) Nationalization of Land and Collective Farming: According toPuja Mondal, After observing the unequal holdings and persistence of tenancy with unfair rents and uncertain tenures, by 1947'Ambedkar came out with radical solution of nationalization of land and collective farming. He felt that neither consolidation of holdings nor tenancy legislation contributes for improving agricultural productivity.Moreover, these measures cannot help in solving the persistent problems of landless labourers and small farmers. He suggested nationalization of entire agricultural land with collective farming as the solution for the ills of agrarian conditions.

Scanned with CamScanner

2) India's Currency Problems:-According to R.Nageswari,Dr. Ambedkar's contemplations greatly affect current Indian cash framework. Under British standard when India Govt. was battling with falling estimation of Indian Rupee, Dr. Babasaheb Ambedkar In 1923 composed 'The issue of Rupee, its birthplace and arrangement. He concentrated his investigations and research on the state of Indian money during British India. He composed research proposition on it. In his theory, he contended that the gold trade standard does not have steadiness.

3) Views on tax policy:-Dr. B. R.Ambedkar expressed his views on taxation in the manifesto of the Swatantrata Majdurparty, 1936. He was opposed to the land revenue system its system and other taxes as their burden mainly fell on the poorer sections of the society. He enunciated that the principles of taxation should be based on the payer's capacity and not on the income. Further, the tax should be progressive with exemptions being allowed up to a certain limit. The land revenue tax should be more flexible and inequality between different sections in tax imposition should not be allowed. The taxation policy of any country should lead to a fall in the standard of living of the people. Land revenue tax on Agricultural income is unjustifiable. Ambedkar argued about the abolition of Article 107 of the Land revenue code and to bring Land revenue tax in the fold of income tax. He argued that the Indian tax system if faulty due to the presence of high production tax, land revenue tax, excise duty and also it is based on the principle of Discrimination and inequality among various sections.

4) Strategy for economic development:- Dr. B. R.Ambedkar believed that the strategy for India's Economic development should be based on Eradication of property elimination of inequities and ending exploitation of masses. He emphasized exploitation has many dimensions In fact in the India, social or religious exploitation is no less Oppressive than economic exploitation and it should be eliminated.

5) Free Enterprises Economy:- Dr. B. R.Ambedkar had already suggested free economy, globalization, liberalization and privatization as early as in 1923, Recently Indian government has adopted this policy. In this respect Dr. Ambedkar was a century a head. He had stressed that the value (Price)of a rupee must be kept stable if the policy of free economy is to be successful.

6) Economic Upliftment of Indian Women:- Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress of women is significant. According to him, participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and equality. But due to bad economic conditions of women in India, India's economic progress is hampered. So, it is important to improve the economic condition of women and give those equal rights and freedom of occupation.

Conclusion:

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress is most important and His economic thoughts onNationalization of Land and Collective Farming, India's Currency Problems, Strategy for economic development,Views on tax policy, Strategy for economic

Scanned with CamScanner

development, Free Enterprises Economy andEconomic Upliftment of Indian Women have been useful to Indian economy.

Reference:-

1) Gagandeep Singh (2016), what are the Economic Thoughts of Dr. B.R.Ambedkar?
2) Sunil Malkani (2016),'Economic ideas' of Dr. B.R. Ambedkar and its relevance for Indian economy.
3) Rajendra Kumar Arya and others (2014),The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to Agriculture Sector.
4) Puja Mondal (2017), Ambedkar's views on the Small Farmer Agrarian Economy. R.Nageswari (2019),Economic Visions of Dr.B.R.Ambedkar.

Scanned with CamScanner

20-21

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

Dr. Anil M. Tirkar

Dr. Wasudeo D. Golait

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Scanned with CamScanner

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

- © Dr. Anil M. Tirkar
- © Dr. Wasudeo D. Golait

The text of this publication, or any part there should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the Author and Publishers with the rights are reserved.

ISBN: 978-81-926813-9-9

Printed and Published By:

Shri Ganesh Raut
Plot No. 29 Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003,
Ph.9923693506,
E-mail- ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS
29, Indira Nagar,
Behind T.B. Ward,
Nagpur 440003,
Ph.9923693506

Type Setter :

Akshara Computer Works
Nagpur. Ph.: 7028020478

Scanned with CamScanner

Contents:

Sr. No.	Paper Title	Written By	Page No.
1.	Impact Of Covid-19 On Education System In India	Dr. Harshal R. Nimbhorkar	1-5
2.	A Study Of Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Mr. Bharat N. Ravan Mr. Datta N. Ravan	6-13
3.	Covid-19: A Boon Or Bane For Indian Education System	Dr. Gayatri S. Tiwari	14-21
4.	Impact Of Covid 19 On Conducting Final Year Exam	Mr. Manohar A. Wasnik	22-25
5.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Vandana K. Mishra	26-31
6.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Pallavi S. Kale	32-36
7.	Importance Of Physical And Mental Health During Covid-19 Pandemic	Dr. Rakesh A. Badgujar	37-40
8.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Nitin V. Deulkar	41-45
9.	Study Effects Of The Covid-19 On Higher Education System In India	Chandrakant B. Dhumale.	46-53

Scanned with CamScanner

21.	Effect Of Covid-19 On Education	Ku. Rinku V. Rukke	112-114
22.	Effects Of Covid-19 On Education situation In India	Dr. Wasudeo D. Golait	115-120
23.	Effects Of Covid-19 And Lockdown On Tribal Education In India	Ishtiaq Ahmed	121-125
24.	Effects Of The Covid- 19 On Current Education System In India	Dr. Rajesh M. Deshmukh	126-131
25.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System: An Analysis	Mrs. Bhagyashri Dhumale	132-138
26.	Covid 19 Effects On Education	Dr. Vijay B. Pande	139-141
27.	Impact Of Covid-19 On The Education System In India	Dr. M. Mahalakshmi	142-147
28.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System	Dr. Sachin Kadu	148-153
29.	Effects Of The Covid – 19 On Current Education System In India	Dr. Jyoti H. Lahoti	154-160
30.	Study The Impact Of Pandemic Covid-19 On Education.	Prof. Rahul G. Mahure	161-165
31.	The Consequences Of Covid-19 Pandemic On Indian Education And The Way Forward	Vivek R. Narkhedkar Swapna P. Kalbende	166-174
32.	Covid-19 And Higher Education In India: Challenges And Opportunities	Mr. Nishigandh Satav	175-182

Scanned with CamScanner

24

"EFFECTS OF THE COVID- 19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA"

Dr. Rajesh M. Deshmukh

Department of Commerce,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Introduction:-

According to Manju Gupta,"Today educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation." The history of Indian education has its roots to the ancient ages where they followed the Gurukul system - a system where the students resided in the house of their teacher until the teacher felt that he has imparted all that he could. The Knowledge attained would be passed on to the future generations. However, this system was changed during the Colonial era when the British set up schools that followed a curriculum confined to subjects. While the ancient system included more interaction with the nature, the modern education system was more classrooms oriented. According to Pravat Kumar Jena," The pandemic Covid-19 has spread over whole world and compelled the human society to maintain social distancing. It has significantly disrupted the education sector which is a critical determinant of a country's economic future." Hence according to above analysis the main objective of this chapter is to know the positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India.

Scanned with CamScanner

Education System in India:-

According to Parth Purohit, "Right from the beginning of their relationship with India, the British, who had come as traders and had become rulers and administrators, had influenced the economic, political and educational systems of the country. Their impact on the cultural and social life of India was gradual. Development of education system during the British period was determined by the needs of the colonial powers. Keeping their motives in mind, the British developed the education system accordingly."The Indian education system is quite an old education system that still exists. It has produced so many genius minds that are making India proud all over the world. However, while it is one of the oldest systems, it is still not that developed when compared to others, which are in fact newer. This is so as the other countries have gone through growth and advancement, but the Indian education system is still stuck in old age. It faces a lot of problems that need to be sorted to let it reach its full potential. According to Stefan Trines, "India is a rapidly changing country in which inclusive, high-quality education is of utmost importance for its future prosperity. The country is currently in a youth bulge phase.The Indian government rightly considers education the " key catalyst for promoting socio-economic mobility in building an equitable and just society." Gargantuan progress has been made in expanding access to growing segments of India's society over the past decades, but providing relevant educational opportunities for a majority of the country's burgeoning youth remains a pivotal challenge for Indian policy makers. The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India is shown in the following table No. 01.

Table No. 01.

The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India

Sr. No.	Year	Committees, Commission and Government Resolution
01	1813	The Charter Act of 1813
02	1823	The General Committee of Public Instruction

Scanned with CamScanner

03	1834	Macaulay's Resolution
04	1835	Lord Bentinck's Resolution
05	1854	Wood's Despatch educational policy
06	1882	The Indian Education Commission
07	1902	Lord Curzon's Educational Policy
08	1904	Indian Universities Act 1904
09	1913	Government Resolution on Education Policy, 1913
10	1917-19	Calcutta University Commission (1917-19)
11	1921-1937	Education under Dyarchy system (1921 -1937)
12	1921	Central Advisory Board of Education (CABE), 1921
13	1929	The Hartog Committee, 1929
14	1935	Education under Provincial Autonomy (Government of India Act 1935)
15	1948-49	The University Education Commission (1948-49)- Dr. S. Radha Krishnan
16	1952-53	Secondary Education Commission (1952-53)- Mudaliar Commission
17	1964-66	Education Commission / Kothari Commission' (1964-66)
18	1968	National Policies on Education
19	1986	The National Policy on Education (NPE), 1986
20	1992	Janardan Reddy Report
21	2005	National Curriculum Framework (NCF-2005)
22	2009	National Knowledge Commission (2009)
24	2019	New Education Policy 2019- K. Kasturirangan Committee

From the above Table No. 01 it shows that the various Committees, Commission and Government Resolution related to education have from time to

Scanned with CamScanner

time sought guidance from the Constitutional vision of India as a secular, egalitarian and pluralistic society, founded on the values of social justice and equality. Education has derived its content and meaning from the Constitution and the system has tried to democratize opportunities to move in the direction of education for all.

The Effects of the COVID- 19 on Current Education System in India: - **According** to Richa Choudhary," in the second week of March, state governments across the country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. It's close to a month and there is no certainty when they will reopen. This is a crucial time for the education. The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future. A large number of Indian students—second only to China—enroll in universities abroad, especially in countries worst affected by the pandemic, the US, UK, Australia and China. Many such students have now been barred from leaving these countries. If the situation persists, in the long run, a decline in the demand for international higher education is expected." As well as there are positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India

Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India:- According to Soumya Ghosh following are thePositive Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- The e-learning overcomes geographical barriers and ensures equitable access to education.
- It also facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access.
- Numerous ed-tech firms have leveraged this opportunity to offer lessons in an interesting and interactive way to students.
- E-learning seems a viable solution at the moment to fill the void created due to the absence of classroom learning.
- The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and a dedicated channel for students from Class 1 to Class 12 will liberalize distance and online learning regulatory framework.

Scanned with CamScanner

- Emphasis on community radio, podcasts, and customized content for differently-abled will enable more inclusivity into access to education.
- The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation.

Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India:-
According to Kamlesh Misra following are theNegative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- Many parents will avoid sending students abroad for higher education due to high risk from the pandemic.
- The sudden shift to online learning without any planning especially in countries like India where the backbone for online learning was not ready and the curriculum was not designed for such a format.
- A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India.
- Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning.
- The risk of losing students is so high that they will need to re-look at their admission practices, admission criteria and the overall selection process itself which will include new methods of outreach and application process itself.

Conclusion:-

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation. As well as there is most important role of various Committees, Commission and Government Resolution in development of education system in India. From the second week of March due to novel coronavirus there is change in current situation of all the sectors including educational sector of India. State governments across the

Scanned with CamScanner

country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. As well as there are Positive and Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India such as The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation,The e-learning overcomes geographical barriers, The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access are some main Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India. As well as Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning, A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India, Changes in admission practices, admission criteria and the overall selection process are some main Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

Reference:-

1) Manju Gupta (2007), Education in India.
2) Pravat Kumar Jena (2020) Impact of Pandemic COVID-19 on Education in India.
3) Stefan Trines (2018),Education in India.
4) Parth Purohit (2018), The History and Evolution of the Indian Education System.
5) Richa Choudhary (2020), COVID-19 Pandemic: Impact and strategies for education sector in India.
6) Soumya Ghosh (2020), Positive Corona: Positive Impact of COVID- 19 on Indian Education System.
7) Kamlesh Misra (2020), COVID-19: Negative impacts and 4 opportunities created for education.

******

Scanned with CamScanner

4G 4G 10:10 Vo) 1 LTE2 59
01
Image Word
1/231

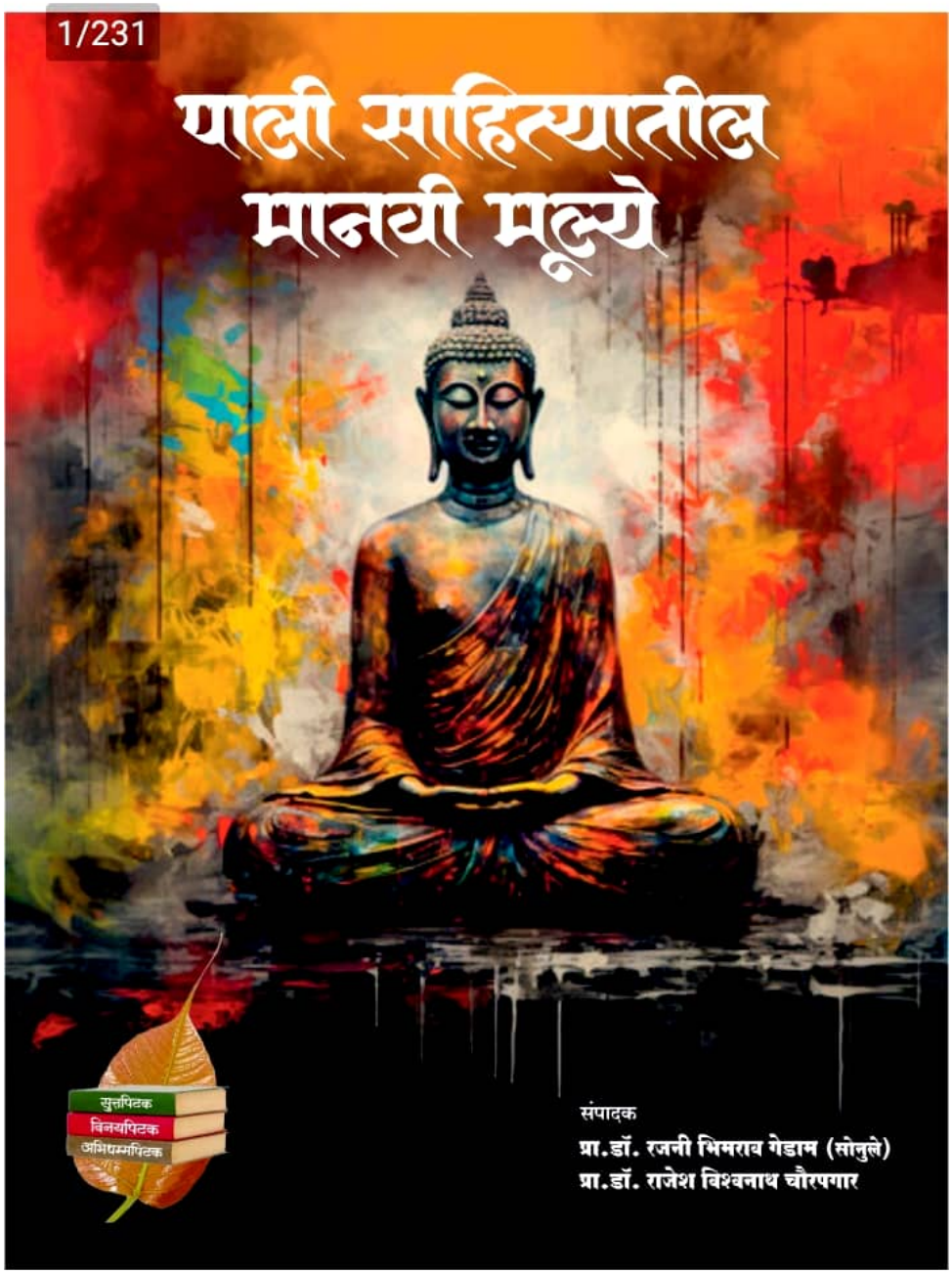

Rotate Markup Extract Text Signature Note
CamScanner

10:10

02

Image Word

2/231

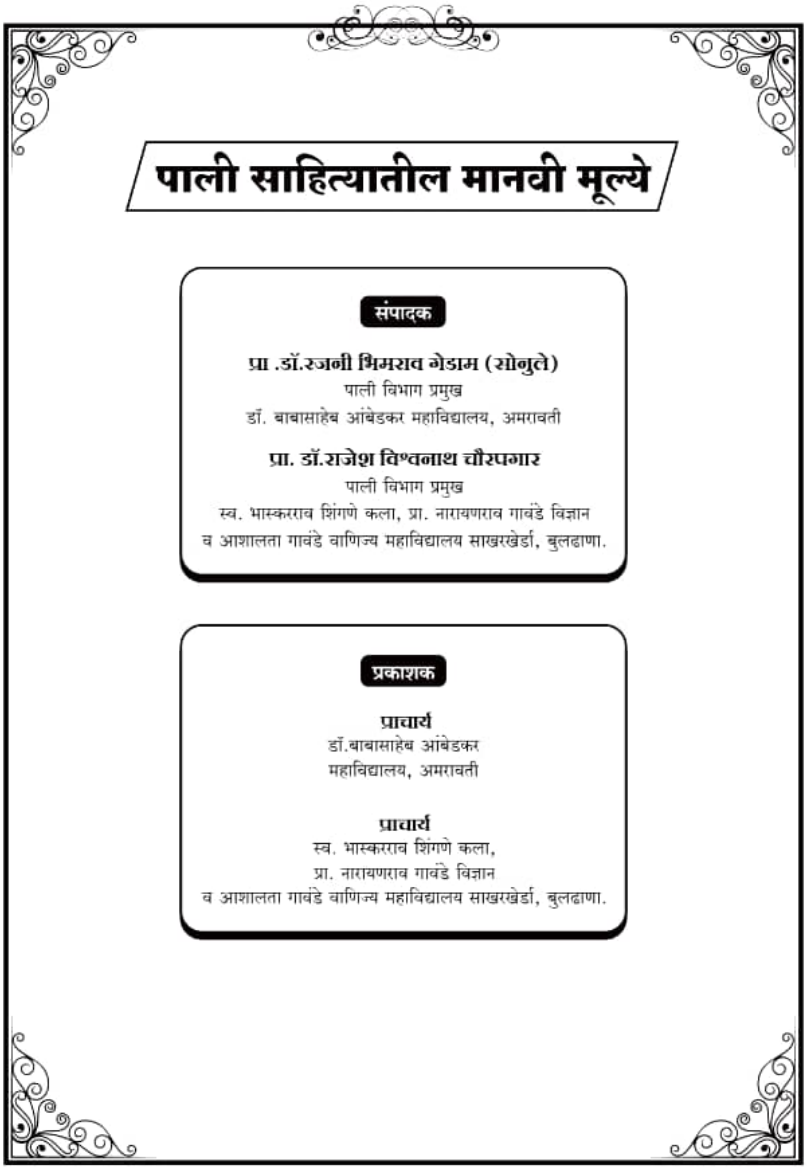

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक

प्रा .डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुते)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती

प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

Rotate Markup Extract Text Signature Note

CamScanner

10:10

03

Image Word

3/231

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक :
प्रा .डॉ.रजनी शिगराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९७६६५८९४६५
प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
मो.९४२०१८८४२४

प्रकाशक :
प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती
प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
* **आवृत्ती : प्रथम**
* **प्रकाशन तारीख :** २३ -०५ -२०२४
* ISBN : ९७८-८१-९७२३१८-६-५
© **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**
* **अक्षर जुळवणी : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली**
* **मुखपृष्ठ : कु.रागिनी आर. तापडिया**
* **मुद्रक : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली.**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद चिखली न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Rotate Markup Extract Text Signature Note

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : **प्राचार्य,**
  डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
  अमरावती
- आवृत्ती : **प्रथम**
- प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**
- ISBN : 978-81-948833-2-6

- © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

- अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**
- मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**
- मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**
- किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पृ. नं.
१)	**कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी** प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन** डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था** डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा.बडितके शंकर गोरक्ष	३९
७)	**लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान** प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	**बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद** प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह** प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	**बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार** अे. बी. वरघट	६७
१२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार** प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पृ.
१३)	राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे सर्वविचारी पुरस्कर्ते डॉ. नोंद सुखदेवराव वानखडे	[illegible]
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धती जप्त करण्यासाठी दिलेला लढा डॉ. गोविंद निरसनवार	[illegible]
१५)	डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये लैंगिक न्यायासाठी महिला आरक्षण डॉ. आशिष दि. काळे	[illegible]
१६)	परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर डॉ. पी. जी. राठोड	[illegible]
१७)	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. ज्योती सोपान टाले	[illegible]
१८)	भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन प्रा. दीपाली पडोळे	[illegible]
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार प्रा. सिंधुला राजेश देशमुख	[illegible]
२०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे	[illegible]
२१)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचारांचे महत्त्व डॉ. राजेश एस. देशमुख	[illegible]
२२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा प्रा. एस. के. तंत्रपाळे	[illegible]

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पृ. नं.
२३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान** प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
२४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार** डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	**जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना** डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	**मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ** नारायण थोरात	१६५
२९)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती** राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण** एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार** डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना** डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	**भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका** डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	तपशील	पृ.
34)	**Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on education** Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	209
35)	**Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature** Dr. Shuddhodhan P. Kamble	217
36)	**Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar** Dr. Naval D. Patil	221
37)	**Women's Reservation for Gender Justice in Dr.B. R. Ambedkar's Thoughts** Mr. Nitesh Wasudeorao Gulsundare	227

CamScanner

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचाराचे महत्त्व

डॉ. राजेश एम. देशमुख
वाणिज्य विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रास्ताविक :

आयुष मेहरोत्रा यांच्या मते, बाबासाहेबांची आर्थिक व्यवस्थेबद्दलची समज त्यांच्या DSc प्रबंधाचा भाग म्हणून लिहिलेल्या 'द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी: इट्स ओरिजिन अँड सोल्युशन' या त्यांच्या पुस्तकातून स्पष्ट होते. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ची स्थापना करताना विचारात घेतलेल्या हिल्टन यंग कमिशनसमोर त्यांनी आपले युक्तिवाद देखील मांडले. त्या काळात गोल्ड स्टँडर्ड विरुद्ध गोल्ड एक्स्चेंज स्टँडर्ड वरील वादविवाद जोरात सुरू होते आणि आंबेडकरांनी त्या काळातील सर्वात प्रमुख अर्थशास्त्रज्ञ जॉन मेनार्ड केन्स यांना विरोध केला. आंबेडकरांनी सुधारित सुवर्ण मानकांच्या बाजूने युक्तिवाद केला तर केन्स हे सुवर्ण-विनिमय मानकांचे समर्थक होते. आंबेडकरांचा मूळ युक्तिवाद असा होता की सुवर्ण मानकाने भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी चलनात एक प्रकारची स्थिरता प्रदान केली होती आणि पैशाचा पुरवठा सोन्याशी जोडण्याच्या कल्पनेच्या विरोधात होता. गरीब लोकांच्या मोठ्या फायद्यासाठी त्यांनी विनिमय दराच्या स्थिरतेपेक्षा किंमत स्थिरतेच्या महत्त्वावर जोर दिला. तसेच बी. आर. सूर्यवंशी यांच्या मते डॉ. बी. आर. आंबेडकर हे एक युगप्रवर्तक मानव मुक्तीकर्ते, समाजसुधारक, पुरोगामी राजकारणी, विद्वान कायदेतज्ज्ञ, प्रसिद्ध संसदपटू, महान घटनाकार आणि अतिशय उल्लेखनीय म्हणजे ते एक प्रख्यात कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञ होते. ते मुळात भारताचे

CamScanner

पहिले प्रशिक्षित अर्थतज्ञ होते. १९२० मध्ये त्यांनी कोलंबिया युनिव्हर्सिटी यूएसए आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून अर्थशास्त्रातील संशोधन अभ्यास केला. राजकीय अर्थकारण आणि कृषी औद्योगिक विकास हे त्यांचे संशोधनाचे प्रमुख क्षेत्र 'पब्लिक फायनान्स' होते. अर्थशास्त्रातील त्यांचे विषयाचे योगदान 'पब्लिक फायनान्स' या विषयातील शिस्तीत उल्लेखनीय आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की डॉ. आंबेडकर हे मूलत: शैक्षणिक प्रशिक्षणाने अर्थशास्त्रज्ञ होते आणि सार्वजनिक वित्त आणि कल्याणकारी अर्थशास्त्राशी संबंधित समस्यांचे एक मान्यताप्राप्त संशोधक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अर्थशास्त्राच्या विचाराचे महत्त्व :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक प्रमुख भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि भारतीय राज्यघटनेचे मुख्य शिल्पकार होते. त्यांचे आर्थिक विचार आणि योगदान खालील अनेक कारणांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानता:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानतेच्या तत्त्वांमध्ये खोलवर रुजलेले होते. आर्थिक विषमता हा सामाजिक न्याय मिळवण्यात मोठा अडथळा आहे असे त्यांचे मत होते. आर्थिक सुधारणांसाठी त्यांनी केलेल्या वकिलीचा उद्देश समाजातील उपेक्षित आणि शोषित वर्ग, विशेषत: दलित यांचे उन्नती करणे हा होता.

जमीन सुधारणा:- आंबेडकर हे खालच्या-जातीतील समुदायांमधील भूमिहीनता आणि जमिनीच्या मालकीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी जमीन सुधारणांचे जोरदार समर्थक होते. त्यांनी जमीन हा उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक सक्षमीकरणाचा एक महत्त्वाचा स्रोत म्हणून पाहिला आणि भूमिहीनांना जमीन उपलब्ध करून देण्यासाठी उपाययोजना प्रस्तावित केल्या.

आरक्षण धोरण:- आंबेडकरांनी भारतातील आरक्षण प्रणालीच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्याचा उद्देश ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी प्रदान करणे हा होता. हे धोरण ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित राहिलेल्या लोकांना शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्या उपलब्ध करून देऊन आर्थिक असमानता दूर करण्याचे एक साधन होते.

औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकास:- आंबेडकरांनी आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व ओळखले. रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी आणि उपेक्षित समुदायांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला. आर्थिक विकासाची त्यांची दृष्टी सामाजिक उन्नतीशी घट्ट जोडलेली होती.

कामगार हक्क:- आंबेडकर हे कामगार हक्कांचे आणि कामगारांच्या हिताचे संरक्षण करणारे होते. आर्थिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी आणि कामगार वर्गाचे आर्थिक कल्याण सुधारण्यासाठी कामगार सुधारणा, किमान वेतन आणि वाजवी कामाच्या परिस्थितीच्या महत्त्वावर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक समावेश:- आंबेडकरांनी उपेक्षित समुदायांसाठी आर्थिक समावेशाचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. आर्थिकदृष्ट्या वंचित लोकांना सशक्त करण्यासाठी कर्ज आणि आर्थिक संसाधनांपर्यंत पोहोचण्याच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.

आर्थिक लोकशाही:- आंबेडकरांनी आर्थिक लोकशाहीच्या स्वरूपाची कल्पना केली जिथे आर्थिक संधी आणि संसाधने अधिक न्याय्यपणे वितरित केली गेली आणि आर्थिक निर्णय घेणे हे सर्वसमावेशक आणि सहभागात्मक होते. सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी आर्थिक लोकशाही महत्त्वाची आहे, असे त्यांचे मत होते.

स्वावलंबन आणि स्वाभिमान:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार देखील अत्याचारित समुदायांच्या आत्मनिर्भरता आणि स्वाभिमानाच्या कल्पनेभोवती केंद्रित होते. त्यांचा असा विश्वास होता की व्यक्ती आणि समुदायांना त्यांचा स्वाभिमान आणि प्रतिष्ठा परत मिळवण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे.

औद्योगिकीकरणाला पाठिंबा:- डॉ. आंबेडकरांचा आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरणाच्या महत्त्वावर विश्वास होता. नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी आणि आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला, ज्याचा समाजातील सर्व घटकांना फायदा होईल.

कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा:- आंबेडकरांनी कामगारांसाठी कामगार हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. कामगारांच्या आर्थिक कल्याणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि कामाच्या ठिकाणी न्याय्य वागणूक सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांनी कामगार सुधारणा आणि सामाजिक सुरक्षा उपायांबाबत महत्वपूर्ण योगदान दिले.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोन:- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार भारतापुरते मर्यादित नव्हते. भारताच्या अनोख्या संदर्भाला अनुकूल अशी धोरणे तयार करण्यासाठी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय विचारवंत आणि आर्थिक सिद्धांतांकडून प्रेरणा घेतली.

शिक्षण आणि आर्थिक गतिशीलता:- डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्ती आणि समुदायांना आर्थिक गतिशीलता प्राप्त करण्याचे साधन म्हणून शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. गरिबी आणि भेदभावाचे चक्र तोडण्यासाठी शिक्षण हे एक शक्तिशाली साधन आहे, असा त्यांचा विश्वास होता.

CamScanner

चलन आणि बँकिंग सुधारणा:- डॉ. आंबेडकर यांनी चलन आणि बँकिंग क्षेत्रातही योगदान दिले. त्यांनी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या चलनविषयक धोरणावरील सल्लागार समितीचे अध्यक्ष म्हणून काम केले. भारताचे चलनविषयक धोरण आणि बँकिंग प्रणाली तयार करण्यात त्यांच्या अंतर्दृष्टीने भूमिका बजावली.

श्रमाचा आदर:- डॉ. आंबेडकरांनी श्रमाच्या सन्मानावर भर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की सर्व प्रकारच्या श्रमांचा आदर आणि मूल्य असले पाहिजे, जात किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी विचारात न घेता. हा दृष्टिकोन त्यांच्या व्यापक आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वज्ञानात रुजलेला होता.

जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापन:- त्यांनी कार्यक्षम जमीन आणि जलसंपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व अधोरेखित केले, जे त्यांना आर्थिक विकास आणि गरिबी निर्मूलनासाठी अविभाज्य मानले गेले.

घटनात्मक सुरक्षा:- भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून, डॉ. आंबेडकरांनी हे सुनिश्चित केले की त्यात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या सुरक्षेसह आर्थिक न्यायाच्या तरतुदी आहेत आणि आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने राज्य धोरणाची दिशानिर्देशक तत्त्वे आहेत.

महिला सक्षमीकरण:- ते लैंगिक समानता आणि महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी देखील एक वकील होते. महिलांचे हक्क आणि आर्थिक स्वातंत्र्यावरील त्यांच्या कार्याने महिलांच्या उन्नतीसाठी भविष्यातील धोरणांचा पाया घातला.

सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरण:- आंबेडकरांनी सार्वजनिक वित्त आणि वित्तीय धोरणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. कर आकारणी, खर्च आणि आर्थिक नियोजन यातील त्यांच्या अंर्तदृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर परिणाम झाला.

नियोजन आणि विकास:- आंबेडकरांनी नियोजित आर्थिक विकासासाठी भारताच्या दृष्टिकोनाला आकार देण्यात भूमिका बजावली. औद्योगिकीकरण, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि आर्थिक नियोजन यावरील त्यांच्या कल्पनांचा स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक धोरणांवर प्रभाव पडला.

कृषी आणि जमीन सुधारणा:- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला होता, संशोधन लेख लिहिले होते, शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी चर्चासत्रे आणि परिषदा आयोजित केल्या होत्या, तसेच शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले होते. शेतीविषयीचे त्यांचे विचार त्यांच्या

'भारतातील लहान वस्तू आणि त्यांचे उपाय' (१९१७) आणि 'स्थिती आणि अल्पसंख्याक' (१९४७) या लेखात आढळतात. त्यांनी नमूद केले की, मोजक्या लोकांच्या जमिनी धारण करणे ही भारतीय शेतीची एक गंभीर समस्या आहे ज्याचे विविध तोटे आहेत, जसे की लागवड आणि वापर आणि संसाधनांमध्ये अडचणी, वाढती किंमत, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि निम्न जीवनमान. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शेतीची उत्पादकता केवळ जमिनीच्या आकारमानाशीच नाही तर भांडवल, श्रम आणि इतर निविष्ठा यासारख्या इतर घटकांशीही संबंधित आहे. त्यामुळे भांडवल, किंवा श्रम इ. पुरेशा प्रमाणात आणि गुणवत्तेत उपलब्ध नसल्यास मोठ्या आकाराची जमीनही अनुत्पादक होऊ शकते. दुसरीकडे ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्यास लहान आकाराची जमीन उत्पादक बनते. याच विचारातून स्वातंत्र्यानंतर 'जमीन मर्यादा कायदा' मंजूर झाला.

कर धोरण:– डॉ. आंबेडकरांनी १९३६ मध्ये 'स्वतंत्र मजदूर पार्टी'च्या जाहीरनाम्यात करप्रणालीबद्दल आपले मत व्यक्त केले. त्यांनी जमीन महसूल आणि त्याची व्यवस्था आणि त्यांच्या करांना विरोध केला कारण या करांचा बोजा समाजातील गरीब घटकांवर लक्षणीय आहे.त्यांचे खालीलप्रमाणे कर धोरणाबाबत विचार आढळून येतात.

- कर देणाऱ्याच्या क्षमतेवर लावला जावा, उत्पन्नावर नाही.
- कर गरीबांवर कमी आणि श्रीमंतांवर जास्त असावा.
- विशिष्ट मर्यादिपर्यंत कर सूट दिली जावी.
- कर आकारणीत विविध विभागांमध्ये समानता असली पाहिजे.
- करामुळे लोकांचे जीवनमान खालावता कामा नये.
- जमीन महसूल कर अधिक लवचिक असावा आणि तो शेतजमिनीवर आकारू नये.
- त्यांनी सुचवले की त्यावेळची भारतीय कर प्रणाली भेदभाव आणि असमानतेवर आधारित होती.

निष्कर्ष:–

वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष प्राप्त होतो की, डॉ.बी.आर. आंबेडकरांचा आर्थिक विचार हा त्यांच्या सामाजिक सुधारणा आणि न्यायाच्या व्यापक दृष्टिकोनाचा अविभाज्य भाग होता. आर्थिक असमानता दूर करण्यासाठी आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या कल्याणाला चालना देण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या कल्पना धोरणे आणि उपक्रमांवर प्रभाव पाडत आहेत. सामाजिक न्याय आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित

CamScanner

गटांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांच्या बचतबद्धतेसाठी अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रातील त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हे आर्थिक असमानता दूर करण्यात आणि भारतातील उपेक्षित समुदायांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी मदत करणारे होते. सामाजिक आणि आर्थिक न्यायावरील समकालीन चर्चांमध्ये त्यांचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ:-

१. आयुष मेहरोत्रा (२०२०), बाबासाहेब आंबेडकर - द फॉरगॉटन इकॉनॉमिस्ट.

२. बी.आर.सूर्यवंशी (२०२२), महाराष्ट्रातील वंचित घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास.

३. डॉ. बी.आर. आंबेडकर (२०२१ पुनर्मुद्रण) रुपयाची समस्या: त्याचे मूळ आणि त्याचे निराकरण.

४. दया पवार आणि इतर (१९९९), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ.

◆ ◆ ◆

CamScanner

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati's

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

TAKSHASHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

RAMKRUSHNA MAHAVIDYALAYA, DARAPUR

In Association with

UNITED INTERNATIONAL BUDDHA DHAMMA SOCITY, USA

JOINTLY ORGANISES

Two Day International Interdisciplinary Conference

On

The Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era

18th & 19th October, 2019 at Bangkok,Thailand

CamScanner

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE - CCVII

The Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era

Dr. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Prof. P. R. S. Rao,
Editor :
Secretary, SDGCT, Amravati.

Dr. Varsha Gawande
Executive Editor :
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

CamScanner

INDEX

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	Quantumneurodynamics Of Vipassana Meditation	Bhikkhu Ananda	1
2	Relevance Of Buddhism In Human Rights Philosophy	Dr.P.S.Khadse	4
3	Manimekalai : On Buddhist Path Through Women Empowerment Incarnated In The Thoughts Of Buddha	Anoma Sākhare	10
4	Relevance Of Buddhism For Business Ethics & Management	Dr. Kishor M. Akotkar	12
5	Shopping Malls: The Changing Face Of Indian Retailing Market	Dr. Mallu Ahla Padaval	17
6	Buddhas Remedy To World Misery	Dr. Varsha E. Gawande	21
7	Bhutan: Buddhist Model Of Development	Prof. Yashwant V. Harne	24
8	Vipassana Meditation, Martial Arts And Buddha	Dr. Waman Gulabrao Jawanjal	27
9	Buddha's Teaching And World Peace	Prof. Dr. Mrs. Savita D. Thakare	31
10	Social, Political And Economical Issues Under Buddhism Philosophy And Dr. Babasaheb Ambedkar's Views	Prof. Nandkishor K. Ramteke	34
11	Buddhism In American Poetry: A Study Of Gary Snyder's Poetry	Prof. Shuddhodhan P.Kamble	38
12	"The Learning Gained By The Prospective Entreprenure From Buddhas Principle"	Ms. Mayuri Tatte	41
13	Buddha's Perspective On Gender Equality And Discriminations	Mr. Sachin M. Pandit	44
14	The Noble Eightfold Path Of Lord Buddha: A Boon To The World	Mrs. Priyanka A. Sarda	47
15	Exploring Ethics Of Management Rested In Buddhism	Dr. L. K. Karangale	51
16	Poverty In Economy And Role Of Buddhism	Dr. Mangala R. Bhate	55
17	The Relevance Of Buddhist Principles And Business	Dr. Rajesh M. Deshmukh	57
18	Global Peace And Buddhism	Asst.Prof.Dr. Dayanand U. Raut	60
19	Buddhist Economic	Dr. Ravindra J. Tayde	62
20	Buddhist Perspectives In Harry Potter Series.	Ms. S. S. Joshi	67

CamScanner

INDEX

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	Quantumneurodynamics Of Vipassana Meditation	Bhikkhu Ananda	1
2	Relevance Of Buddhism In Human Rights Philosophy	Dr.P.S.Khadse	4
3	Manimekalai : On Buddhist Path Through Women Empowerment Incarnated In The Thoughts Of Buddha	Anoma Sākhare	10
4	Relevance Of Buddhism For Business Ethics & Management	Dr. Kishor M. Akotkar	12
5	Shopping Malls: The Changing Face Of Indian Retailing Market	Dr. Mallu Ahla Padaval	17
6	Buddhas Remedy To World Misery	Dr. Varsha E. Gawande	21
7	Bhutan: Buddhist Model Of Development	Prof. Yashwant V. Harne	24
8	Vipassana Meditation, Martial Arts And Buddha	Dr. Waman Gulabrao Jawanjal	27
9	Buddha's Teaching And World Peace	Prof. Dr. Mrs. Savita D. Thakare	31
10	Social, Political And Economical Issues Under Buddhism Philosophy And Dr. Babasaheb Ambedkar's Views	Prof. Nandkishor K. Ramteke	34
11	Buddhism In American Poetry: A Study Of Gary Snyder's Poetry	Prof. Shuddhodhan P.Kamble	38
12	"The Learning Gained By The Prospective Entreprenure From Buddhas Principle"	Ms. Mayuri Tatte	41
13	Buddha's Perspective On Gender Equality And Discriminations	Mr. Sachin M. Pandit	44
14	The Noble Eightfold Path Of Lord Buddha: A Boon To The World	Mrs. Priyanka A. Sarda	47
15	Exploring Ethics Of Management Rested In Buddhism	Dr. L. K. Karangale	51
16	Poverty In Economy And Role Of Buddhism	Dr. Mangala R. Bhate	55
17	The Relevance Of Buddhist Principles And Business	Dr. Rajesh M. Deshmukh	57
18	Global Peace And Buddhism	Asst.Prof.Dr. Dayanand U. Raut	60
19	Buddhist Economic	Dr. Ravindra J. Tayde	62
20	Buddhist Perspectives In Harry Potter Series.	Ms. S. S. Joshi	67

CamScanner

21	Women Empowerment Incarcenated In Thoughts Of Buddha	Dr. Parag Kukade	71
22	Existentialist And Buddhist Perspectives In Modern Indian Novel	Dr. S. P. Joshi	75
23	Buddha: The Science Of 'Closed Eyes'	Dr. Satyendra B. Gadpayale	78
24	The Relevance Of Buddha And Business.	Prof. S.K. Tantrapale	83
25	The Economics Of Ecosystems And Biodiversity: The Ecological And Economic Foundations	Prof. Pritesh B. Patil	87
26	A Buddhist Approach To Management	Asst. Prof. Naval Daulatrao Patil	91
27	Empowerment Of Women And Buddhism: An Overview	Aruna Kadu	94
28	बुध्द धम्म विश्वकल्याणाचा मार्ग	प्रा. डॉ कल्पना त्र्यं. मेहरे	96
29	बौध्द धर्म भारतीय संस्कृतीला मिळालेली देणगी	प्रा. डॉ.माधुरी मनोहरराव पाटील	98
30	वर्तमान स्थितीत बुद्ध तत्त्वज्ञानाची गरज : एक चिंतन	डॉ. पूनम अभ्यंकर	101
31	बौद्ध तत्त्वज्ञानातील मानवतावाद	प्रा. पी.एल. अंबोरे	105
32	धर्म प्रार्थनास्थळात बंदिस्त धम्म : एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश स. धाकडे	108
33	बौद्ध धम्म : एक वास्तविकता	डॉ. पी. जी. राठोड	110
34	बौद्ध धर्म व संस्कृती	प्रा. प्रविन एन. वानखडे	113
35	बुद्धाचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन	प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के	116
36	नारी स्वतन्त्रता की अभिव्यक्ति : थेरीगाथा	डॉ. कमलाकर पायस	118
37	तणावमुक्तीकरिता विपश्यना	डॉ. सारिका एन. दांडगे (बोदडे)	121
38	बौध्द धम्म तत्वज्ञानाचा भारतीय लोकसंगीतावर प्रभाव	प्रा. कु. प्रिति बी. इंगळे (वाकपांजर)	124
39	प्राचीन बौद्ध वास्तुकला आणि आधुनिक महत्त्व विशेषत: महाराष्ट्राच्या संदर्भात)	डॉ.ओमप्रकाश सा.बोबडे	129
40	दु:ख मुक्ति की साधना – विपस्सना	प्रा.डॉ..रेखा,जे.वानखडे	133
41	लोकतंत्र मेंजागतिक शांतता के लिए बुध्दिझम एवंविपस्सना	प्रा. सुनिता श्रीखंडे	140

CamScanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

BUDDHAS REMEDY TO WORLD MISERY

Varsha E. Gawande
Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya, Amravati

Introduction :-

"Freeing yourself was one thing. Claiming ownership of that freed self was another."
('Beloved', 1987 - Tonimorrison)

The basis of any healthy, harmonious society is always the healthy, harmonious individual. Only if each individual has apure, peaceful mind can we expect peace and harmony in the society. Vipassana isaunique technique for obtaining peace and harmony within an individual at the experiential level. It is quite clear that the modern educational system completely sidesteps the emotional and spiritual aspects of the human personality, and caters only to physical and intellectual growth and this, too, only in superficial manner. It is not as if the educationists and education planners have not been aware of this deficiency, for as early as 1 966, the Kothari Commission recognized the need for inculcating social, moral and spiritual values through education.

Education should be concerned with the totality of life and not with immediate responses to immediate challenges. Broadly speaking, four different but interrelated aspects of human life can generally be recognized: viz., the physical, emotional, intellectual and spiritual. Holistic education should cultivate all these aspects m full measure. Similarly, emotional education should emphasize the type of training of mind that develops the positive human emotions of universal love, compassion, forbearance, humility, equanimity, etc., and eradicates the baser instincts such as greed, envy, pride, aggressiveness, etc. In this way, one can establish a healthy relationship with society. 'Intellectual education should require not only ".he development of the ability to think, out also the ability act independently, rationally and logically on the basis a deep understanding of the various phenomena of nature. Finally, spiritual education should cultivate a
refinement of the mind, to manifest that elusive "fourth : dimension' ' of the human personality from which springs forth any intuitive understanding of the very purpose of existence, and a charity of what ought to be done to achieve it.

Buddhas Technique for Peace :-

Viewed from the perspective of holistic education, Vipassana meditation can be described as a technique of purifying the mind of its baser instincts so that one begins to manifest the truly human qualities of univer-sal goodwill, kindness, sympathy, tolerance, humility, equanimity, etc., and simultaneously gains an insight into the true nature and purpose of human existence. This is achieved in a very scientific manner through a systematic cultivation of Right Mindfulness coupled with non-reactivity; that is to say, development of the habit of paying penetrating attention to whatever is happening in our total organism the body with its five senses and the mind which operates in and through it without any admixture of subjective judgments or reactions. The quality which purifies the mind at the deepest level is the mental factor of objectivity, or equanimity, which develops from the constant, thorough understanding of the impermanence of all components of the mind-body phenomenon.

An important prerequisite for the systematic practice of Vipassana is scrupulous observance of five basic moral precepts viz., abstention from killing, stealing, false speech, sexual misconduct, and intoxicants since any willful violation of these precepts causes violent mental agitation which makes it impossible to observe the mind objectively. Of course, Vipassana practice also helps one to gain the mental strength needed to observe the moral precepts in day-to-day life.

We can understand how "Vipassana can fill that vital gap in modern education viz., the training of mind, leading to a balanced, harmonious and purposeful life.

CamScanner

Vipassana meditation imparts a way to observe all the phenomena of this sensory v objectively and impersonally under the penetrating gaze of an equanimous mind.

This attitude of equanimity also reduces of obsessive preoccupation with indulgen unending materialistic desires, thereby allowing space for the manifestation of the so-called "h needs" the self-actualization needs of meaningfulness, justice, truthfulness, service, compassion, etc.,-which modern psychology recognizes as essential components of basic h needs. Recent research has shown that people able to manifest these "higher needs" are gen much more creative and innovative, be-cause self-actualization needs provide "a more durabl for creativity" than the drive for sensual gratification. The observation of mental contents is powerful tool of self-education because it reveals to the meditator a very clear picture of his points and strong points without doing damage to his self-esteem. The habitual attitude of hur glossing over one's weaknesses, or blowing one's strengths out of proportion, is thus checked gradually gains the inner strength needed to overcome one's weaknesses without a need to exer violent exertion of will or force Mrepression, both of which are harmful in the long run.

Another important benefit of the systematic practice especially of mindfulness of b which is of crucial significance in education is improvement in one's ability to concentrate on As explained earlier, the essence of the practice is to train the mind to keep the att continuously on an object (viz., the breath), and to rninimize the drifting of the mind into daydreams, which are the chief obstacle to concentration.

limpermanence *(anicca)* is the fundamental characteristic with which a Vipassana stu continually confronted. As this experience becomes ingrained, realization of the other characte viz., of suffering (ditkkha) and egoless-ness (anatta) automatically develops, leading one to understanding of the pur-pose of life and the way to achieve it the very acme of spiritual educa

Mediation and Language

"Language alone is Meditation"

- Toni Morrison (Nobel address 1993)

"I thought of myself as like the jazz musician- someone who practices and practic practices in order to be above to invent and to make his art look effortless and graceful. I was conscious of the constructed aspect of the writing process, and that art appears natural and only as a result of constant practice and awareness of its formal structures".

"I think mediation practice helped me to caln down and stop blaming the peop appeared to be responsible for all the problems. It helped me to see that. Circumstances are solid as we might think, and that situations and relationships can be penetrated and changed love and understanding".

Paula Saunders – The American debut novelist of the novel 'The Distance Home' (In with Lisa Allardice)

Thus meditation (Vippasana) is a noble form given to creative writers as well wh treasures of literature with the society.

Conclusion :-

It should be evident from the preceding brief description that (Vipassana) meditat purely scientific technique, a universal culture of mind, which does not subscribe to any s beliefs, dogmas or rituals. It should be universally acceptable, therefore, as an integral education. Its benefits have been corroborated by thousands of practitioners both young belonging to diverse castes, creeds, countries and religious beliefs. Vivekananda's dream of a "man-making education" could be fulfilled by the integration of Vipassana into modern e or any creative form of literature or even sports and the art of living human life for that matte

References :-

1. Sayagyi U Ba Khin Journal, Vipassana Research Institute, Igatpuri, India, 1993.

CamScanner

2. "Swami Vivekananda on Education," compiled by T.S. Avinashilingam, Sri Ramakrishna Mission Vidyalaya, Coimbatore, 1993.
3. Mahasatipatthana Suttam, Vipassana Research Publication, Igatpuri, 1993.
4. **Web Pages :** Toni Morrison (Nobel address 1993)
5. **Web Pages :** Paula Saunders – The American debut novelist of the novel 'The Distance Home' (Interview with Lisa Allardice)

CamScanner

BUDDHISM IN AMERICAN POETRY: A STUDY OF GARY SNYDER'S POETRY

Shuddhodhan P.Kamble
Assistant Professor in English, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Introduction-

The second half of the nineteenth century witnessed Chinese immigrants settling in Hawaii and California and bringing Mahayana Buddhist practices with them. The result was the building of numerous temples. At the end of the nineteenth century, Dharmapala from Sri Lanka and Soyen Shaku, a Japanese Zen master, attended the World Parliament of Religions in Chicago, which marked the beginning of Buddhist flowering in the United States. Their soul-cleansing speeches on Buddhism were warmly received by their audience and contributed to the rooting of both Theravada and Zen Buddhist traditions in America. Buddhism began to hugely influence the American society in the second half of the twentieth century. The Second World War, the Korean War, the flourishing materialism and the deteriorating morality combined to turn Americans' interest in Buddhism. The American writers raised during the Great Depression and living through World War I were disillusioned with the post-war culture of conformity and materialism.

The East enculturation of the West which developed after the war provided American poets with a new path to rid themselves of the backdrop of Cold War anxieties, urban sprawl, and conservative poetics. The literary and artistic groups in America were especially attracted to Buddhism for their artistic conception, plot, images and metaphors. Soon Buddhism gained a substantial following in America, and many Buddhist studies departments were established in the American universities.In the 1950's and 60's, many Westerners came to be interested in Zen Buddhism and Zen poetry anthologies came out in English translations.

Buddhism inspiredthe beats more deeply than any other religion, especially the Zen and Yogacara formulations of the Mahayana school. Buddhism attracted poets like Snyder and Kerouac because it seemed to make sense of the central facts of human experience, that is, suffering and impermanence, and to affirm the poets' intuition that life was dreamlike and illusory. American poets like them tried to draw inspirations from the classical texts of Mahayana Buddhism, such as the Lankâvatâra, Heart Sutra,Vimalakîrti Sûtra, and The Gateless Gate, meanwhile incorporating Chinese shi and Japanese haiku poems. And more importantly, by tracing the origin of suffering in desire, or the idea of ji in the Buddhist Four Noble Truths, the Buddhist sutras seemed to offer a way out for the depressed and the artistic.

The connection between Zen Buddhism and the Beat generation in America was especially strong. Poetry writing, Zen, and Asian philosophy were all complementing each other in their vehement development. Famous Beat poets like Jack Kerouac, Gary Snyder, Allen Ginsberg and Kenneth Rexroth shared a few crucial points of Buddhism, especially Zen and the Mahayana Yogacara school. They believed, among others, that life is characterized by suffering (dukkha) and impermanence (anicca);moreover, this world is ephemeral and illusory. Buddhist poetry denies exactitude and definitiveness and refuses conclusiveness, which is in accordance with Wallace's characterization of post language: "many post language writers refuse to fit singular and identifiable categories, in some cases even switching forms and influences radically … a tendency which makes them hard to anthologize, generalize, or even critique in more than individual cases or small groups" In the mid-1950s, the Beat Generation poets came to be greatly interested by Zen. Under the influence of Zen, the Beat writers' works are characterized by experimental styles and subjects, including spontaneous writing without regard for grammar, uninhibited discussion of personal experiences, and themes ranging from a rejection of American values and fear of nuclear war to sexual escapades and road trips. A special edition of the Chicago Review in 1958 included Snyder's

CamScanner

essay "Spring Sesshin at Sokoku-ji," Alan Watts' "Beat Zen, Square Zen, and Zen," "Meditation in the Woods" by Jack Kerouac, and D.T. Suzuki's translation from the Chinese"Sayings of Rinzai."

The grand new view of Buddhism with its horizon less space and all-encompassing awareness provided a powerful antidote to the restrictive views of the government, the literary establishment and organized religion.

Buddhism in Gary Snyder's Poetry-

Snyder's poems stress the Buddhist idea of the oneness of man and nature. This can be well illustrated in "By Frazier Creek Falls" (Turtle Island),which depicts a harmonious picture of nature: 'under a 'clear sky', the creek 'falls into a far valley', the 'strong wind' in the pines, whose trunk bodies are 'straight, still'. Then, the reader is told to 'listen'. The wind in the trees, the trickle of the creek reveal: 'This living flowing land / is all there is, forever' – this is a Zen way of seeing the world: hills, rivers and trees flow into each other, there a no clear boundaries – 'We are it / it sings through us -- / We could live on this Earthwithoutclothes or tools!' Neither are there clearboundaries between us, human beings, and 'nature': the land 'sings through us', the boundaries are blurred to the point where we 'are it'. This can be linked to both ecology and Buddhism, which play the major roles in Snyder's oeuvre.5

The well-known "Pine Tree Tops" can be regarded as Snyder's representative Zen poem, the poem that best demonstrates the charm of Zen in nature poetry:

In the blue night
frost haze, the sky glows
with the moon
pine tree tops
bend snow-blue, fade
into sky, frost, starlight.
The creak of boots.
Rabbit tracks, deer tracks,
what do we know.

The first five lines of the poem depict the scenery, drawing a simple yet profound picture of Zen flavor: the moon, the tree top, the sky and the snow are bathed by the starlight, with no traces of human interference; the human is part of the scene, or the human is the scene. According to Zen Buddhism, the moon symbolizes the Buddha nature; the fresh and cool scene the ideal atmosphere for achieving nirvana. The active creaking of boots and the static footprints of deer and rabbits blend perfectly, which is the essence of the Zen aesthetic.

"Mid-August at Sourdough Mountain Lookout" (Riprap), demonstrates the poet's pondering of the relationship between nature and self. The poem is composed upon Snyder's experience as a fire-watcher at Sourdough mountain in Washington State. This harmonious and no dualistic relationship is even manifested by the poem's structure. The first part of the poem depicts the landscape and the second the 'Self' which is an integral part of that same landscape scene, merging the perceived boundaries between land and self:

Down valley a smoke haze
Three days heat, after five days rain
Pitch glows on the fir-cones
Across rocks and meadows
Swarms of new flies.
I cannot remember things I once read
A few friends, but they are in cities.
Drinking cold snow-water from a tin cup
Looking down for miles
Through high still air

CamScanner

The poem achieves the desired result of writing after mediation. According to Buddhism, in the deep aspect of meditation, the human microcosm will be united with the Brahma, the Macrocosm and all distinctions and discriminations would disappear and dissolve. Both its form and its images serve to exemplify this point.

The poem "Wave" focuses on the wave-like energy (or the cosmic breath, qi in Chinese) that flows through and permeates all things and humans. This is a concept enforced in Mahayana Buddhism. Rather, "one of the objects of Buddhist meditation is to achieve awareness of impermanence in all aspects of reality, external and internal" (Almon 1997: 83). The other poems from Snyder's anthology Regarding Wave, from which "Wave" is extracted, "frequently offer the world placed under the microscope"(Almon1997: 81). This again echoes Snyder's Zen Buddhist influence, as "The mind serves properly as a window glass rather than as a reflector. The mind should give an immediate view instead of an interpretation of the world" (Alan Watts' famous statement about the mind). This idea is clearly seen at the beginning of "Wave," Grooving clam shell, streak through marble, sweeping down ponderosa pine bark-scale rip-cut tree grain—sand dunes, lava—flow. (Snyder 2351)

This all permeating cosmic energy confers a life-giving source to nature, which connects nature to human beings. In this view, men and nature are but one, and there need not be any distinction between the "I" and the objective world, between this and that, here and there, high and low, etc..In this way, Snyder promotes the Buddhist ideal of universal unity that leads us to discern the relationship between people themselves and their surrounding environment.

Conclusion

Snyder's simple, direct nature of poetry writing was inspired by his studies of Zen Buddhism (the koans in particular), as well as by his study and translation of the Monk Han-shan (a hermit saint in China's Tang Dynasty)'s poems, or hanshanshi (Cold Mountain poems), its definitive nature being monosyllabic. Snyder provides a new scheme for writing poetry and writing about life, forin his poems is found a paradigm of how man is reunited with nature, and if I could say, how man is nature. A clear mind sees only the ever-present moment. Buddhist concepts like no-thingness and impermanence provide a totally novel element to Snyder's poetic depictions of nature, as "A clear, attentive mind / Has no meaning but that / Which sees is truly seen" (Snyder, "Piute Creek")

The simplicity of Snyder's poetry is indebted to the profound influence of Zen Buddhism on his sensibility and thought. In sum, his poetic career is informed intellectually by the Buddhist thought and practice, and literarily by the tradition of Han Shan. To him, words are incapable of capturing the innermost part of human nature, for that part comes before language, signification, tradition and culture. Snyder's poetry does concern the ecological consequences of progress and civilization. In sum, Snyder creates a new kind of American poetry with a Buddhist ethic and aesthetic, pointing toward a new direction in American poetry in particular and Western poetry at large.

References

1) Almon, B. (1991) "Buddhism and Energy in the Recent Poetry of Gary Snyder," Critical Essays onGary Snyder. General Editor James Nagel. Northwestern University.
2) Fromm,E., Suzuki,D. T. and DeMartino R.(1970)Zen Buddhism and Psychoanalysis. New York:Harper and Row.
3) Gal, S.and Woolard,K. A. (1995) "Constructing Languages and Publics: Authority and Representation," Pragmatics: Quarterly Publication of the International Pragmatics Association.
4) Gitzen, J. (1973) "Gary Snyder and the Poetry of Compassion," Critical Quarterly .
5) Lazer, H. (2006) "Reflections on The Wisdom Anthology of North American Buddhist Poetry,"Talisman: A Journal of Contemporary Poetry and Poetics.Vol. 32-33.
6) Martin,J. (1987) "The Pattern Which Connects: Metaphor in Gary Snyder's Later Poetry, "WesternAmerican Literature 22: 99

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

THE RELEVANCE OF BUDDHIST PRINCIPLES AND BUSINESS

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. BabasahebAmbedkarMahavidyalaya, Amravati, Phone No. 09421822084/07276345454, E-Mail Id dr.rajesh.deshmukh30@gmail.com

Abstract:

A business that includes basic information such as the service or product, the target demographic, and a unique selling proposition that gives a company an advantage over competitors. A business concept may involve a new product or simply a novel approach to marketing or delivering an existing product. Once a concept is developed, it is incorporated into a business plan. Businesses create the goods and services that are the basis of our standard of living. The standard of living of any country is measured by the output of goods and services people can buy with the money they have.In the present era of globalization, the basic contours of organizing and doing business have been changing at a fast pace. Organizations are increasingly witnessing change, re-engineering, restructuring, downsizing, transformation or merger/acquisition. Some of the contemporary business trends that is noticeable in the changeful new economy at the global level.Businesses wanting to attract the best millennial talent might therefore learn a few lessons from ancient spiritual teachings, such as those of Buddhism. The fourth largest religion in the world has been focused on attaining a higher meaning and following the path to moksha – liberation – since the sixth century. Organizations, especially in the non-profit and charity sector, can re-energise their employees by aligning the way they measure performance with the principles of Buddhism.Buddhist principles such as enlightenment, Rely on cause and effect, Develop empathy and compassion for the customer, Impermanence: Adapt to a Changing World and Non-violence are most important for facing the challenges and problems in front of business in recent period and to make business strong.

Introduction: -

According to Sudip Puri, Business is an important activity of human beings. The word' Business' literally means 'a state a of being busy'. All economic activity undertaking with a view to earn profit thus the satisfaction of human wants can be term as a business. Involves regular production, distribution and exchange of goods and services with an objective of earning profit by satisfying the unlimited wanted of human being. All business activates are meant for earning profit by satisfying consumers. Business has got two concepts, they are-

a. **Traditional concepts**:- The traditional concepts explains that the business of business is to earn profit thought production and marketing of products may be of different types for example physical goods, services, ideas and maximize only profit as per traditional concepts

b. **Modern concepts**: - Consumer satisfaction is the central point of modern concepts of business. Profit can be earned by maintaining social responsibility. It survives to include every aspects of human civilization. It views the modern business as a socio-economic institution which always responsible towards the society.

In brief an idea for a business that includes basic information such as the service or product, the target demographic, and a unique selling proposition that gives a company an advantage over competitors. A business concept may involve a new product or simply a novel approach to marketing or delivering an existing product. Once a concept is developed, it is incorporated into a business plan.Businesses create the goods and services that are the basis of our standard of living. The standard ofliving of any country is measured by the output of goods and services people can buy with the money theyhave. According to Dave Valliere,There is a growing awareness among policy-makers and social leadersof the limitations of economics as a tool for assessing and maximizinghuman well-being. From the proposal of Gross National Happinessmeasures to supplant traditional Gross National Product, to challengesto the assumed primacy of pro-growth objectives

CamScanner

within traditionalcapitalist models, there is mounting interest in developing moreinclusive measures of progress for society in general, and for businessin particular. The current flowering of Buddhist thought in the Westhas provided a unique opportunity for engaging these needs and seekingways in which Right Livelihood considerations can help guide businessactivity. Hence according to above analysis for a paper The Relevance of Buddhist principles and Business this topic is selected.

The Relevance of Buddhist principles and Business: - According to Debi S. Saini,In the present era of globalization, the basic contoursof organizing and doing business have been changing at a fast pace. Organizations are increasingly witnessing change, re-engineering, restructuring, downsizing, transformation or merger/acquisition.Some ofthe contemporary business trends that are noticeable inthe changeful new economy at the global level are asfollows:-

- Big-sized companies, venture capitalists, and global consulting firms are largely driving today's economy.
- Strategic alliances, and mergers and acquisitions are taking place as devices to counteract competition.
- The incidence of customization in manufacturing aswell as services sectors operations is increasing.
- Product lifecycles are becoming shorter resulting inconstant need for research and innovations.
- The lines separating different businesses are getting blurred as technology and markets have been con-verging fast, giving rise to new opportunities forgrowth.
- Effective people-management and change management strategies are being evolved to cope with the emergent realities.

As Well as according to Misha Ketchell,Businesses wanting to attract the best millennial talent might therefore learn a few lessons from ancient spiritual teachings, such as those of Buddhism. The fourth largest religion in the world has been focused on attaining a higher meaning and following the path to moksha – liberation – since the sixth century.Organizations, especially in the non-profit and charity sector, can re-energise their employees by aligning the way they measure performance with the principles of Buddhism. This could also improve productivity, an important measure of economic activity and living standards.Buddhism is different from many other faith traditions in that it is not centered on the relationship between humans and a high god. Buddhists do not believe in a personal creator God. In a sense then, Buddhism is more than a religion; it is a tradition that focuses on personal spiritual development. To many, it is more of a philosophy and a humanistic way of life which can be summed up as striving to lead a moral life; being aware of one's thoughts and actions; and developing wisdom, compassion and understanding. The key principles with which are briefly outlined below.

Buddhism's Four Noble Truths, the Eightfold Path and The Middle Way: -The Four Noble Truths are for those seeking enlightenment and refuge from suffering. In brief, they are: (1) Suffering exists. (2) Suffering arises from attachment to desires. (3) Suffering ceases when attachment to desire ceases. (4) Freedom from suffering is possible by practicing the Eightfold Path.The Eightfold Path is expressed as the roads to the cessation of suffering and to enlightenment for the purpose of personal happiness and the happiness of all others. They are: (1) Right View/Right Understanding, (2) Right Thought/Right Intention, (3) Right Speech, (4) Right Action, (5) Right Livelihood, (6) Right Effort, (7) Right Mindfulness, and (8) Right Concentration. The path is usually divided by Buddhist practitioners into three sections – the wisdom section comprising of right understanding and right intention; the morality section comprising of right speech, right action and right livelihood; and the mental development section consisting of right effort, right mindfulness and right concentration. According to Alexander Berzin,We can use 5 Buddhist principles to make our business stronger. These principles are as follows-

- **Define the goal**: - Buddhism strongly emphasizes having a clear understanding of the goal and direction before becoming involved with Buddhist practice. The goal is to completely rid

CamScanner

ourselves of disturbing emotions and to realize the full potential of our minds and hearts. This final state is called "enlightenment."

- **Rely on cause and effect**: - Once the goal is defined, we need to figure out the causes that would lead to this goal. For enlightenment, the causes would be stopping our destructive behavior and training the good qualities of our minds, familiarizing ourselves with constructive, realistic ways of perceiving the world and dealing with it.
- **Develop empathy and compassion for the customer**: -Compassion is one of the most important Buddhist principles. According to Buddha's teachings Compassion is the wish for others to be rid of their sufferings.Based on that understanding, try to solve this problem in the best possible way. Compassion is the foundation for a customer-first or a user-centered approach to a business.
- **Impermanence**: Adapt to a Changing World:- Buddhist analysis brings us another valuable insight into reality: everything changes constantly – we ourselves, the environment, and all the people around us. It's very easy to get caught with an idea that seems to be obvious and solid; but, in a rapidly changing reality, it often becomes a cause for narrow-minded thinking, stubbornness and inflexibility.
- **Ethics**: Respect Yourself, Your Team and the Consumer: -Buddhist ethics is based on the principle of non-violence. We realize that everyone wants to be happy and doesn't want to suffer. If we base our actions on this understanding and try to avoid harming others, we gain their respect and trust.

Conclusion: - From the above analysis of data collected by secondary source it is concluded that Buddhist principles such as enlightenment,Rely on cause and effect,Develop empathy and compassion for the customer,Impermanence: Adapt to a Changing World and Non-violence are most important for facing the challengesand problems in front of business in recent period andto make business strong.

Reference:-

1) Sudip Puri(2011), Business Concept.
2) Lawrence J. Gitman and Others (2018), Introduction to Business.
3) Dave Valliere (2007),Business and the Buddha: Doing well by doing good.
4) Debi S. Saini (2005),The Indian Business Scene, Challenges of change, And Capacity-Building Throughpeople-Management Strategy.
5) Misha Ketchell (2017),what business can learn from Buddhism?
6) Alexander Berzin (2007),Buddhist Principles to Help Run a Business.

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

THE RELEVANCE OF BUDDHA AND BUSINESS.

Prof. S.K. Tantrapale
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidhalaya, Amravati-
Email - tantrapaleshyam@gmail.com 9075546939

Business Management

With the growing complexities of business—especially industrial business—the use of meditation techniques has become popular during the last few years. However, they have been used mainly as stress-relieving techniques for executives subjected to the tensions of achieving targets.

Management of a medium scale industrial business requires organization, quality control, production, purchasing, marketing, fund flow, administration, etc. Each of these operations requires clear thinking, planning, coordination, execution, cost accounting, and profitability projections. There are presently several colleges which teach this type of man-.agemenl. There arc special techniques of management for large organizations with turnovers of three hundred crores rupees (one hundred million U.S. dollars) and over. Research and development methods are also available for upgrading the technology of these business.

Need for Meditation

Where exactly does meditation come into the picture? To get an answer, we have to look to more industrialized countries such as the United States and Germany. The nature of the societies produced by advanced industrialization has been characterized by heavy alcohol, drug and cigarette consumption; pandemic divorces and broken families; economic recession and job insecurities; and strong feelings of competition and frustration leading to heart attacks, suicide and so on.

Fragmented Society

People who become business managers come from this fragmented society. Business schools teach them to work for more profits and higher salaries, and the stress involved leads to greater consumption of drugs and alcohol, and various health problems such as hyper-tension. The level of equanimity in such societies deteriorates. The business owners, executives and managers develop feelings of pride, prejudice, jealousy and arrogance and experience their concomitants: depression, anxiety, stress and other harmftil effects.

Positive Transformation

The Vipassana meditation technique improves the lives of executives and business managers by transforming their attitudes. Prejudice is replaced by compassion; jealousy changes into joy at the success of others; greed and arrogance are replaced by generosity and humility, and so on.

This transformation of attitude results in stress reduction, and mental equanimity and balance. It is a creative force capable of inducing a dynamic work approach in subordinate staff. The positive change is brought about by a change in the attitude and actions of the executive—to polite and compassionate behaviour, gentle speech, and a mind full of love and friendliness. This positive change in consciousness is the aim of genuine meditation practice, and it forms a new and advanced basis for business and industrial management.

Present Scene

Business management is presently judged by profits or "money-making" ability. Managers are evaluated by their ability (u make more money by increasing product turnover, developing new (ethnologies with better payoffs, or decreasing costs through new inventions. In return, they want higher salaries and more requisites. Although there is nothing inherently wrong with generating profits and an increase in incomes, the real aim of an economic venture is to create a wealth which combines money with health and happiness. Vipassana makes a significant contribution towards improving the mental health and happiness of individuals—vital components of wealth.

Human Resource Development

Many companies currently have human resource development departments, popularly known as HRD. HRD is a welcome new concept because human beings working in business or industry

CamScanner

should not be taken for granted. They need to be developed. (5ne of the parameters in this process is the development of mutual respect, which naturally improves interpersonal relations. Meditation will also help to achieve this, enabling us to overcome the hostility towards fellow human beings—colleagues, subordinates, superiors, government officers and others. This hostility manjfests as anger, arrogance, jealousy, vengeance, selfishness, greed, prejudice and ill will. Lectures, seminars, books, discussions and so on give some understanding of these subjects. Nevertheless, more than 95% of the negative material in the human mind remains unaffected despite an intellectual understanding of the value of overcoming hostility, negativity and selfishness. This statement stems from my own experience, as well as interviews with more than one hundred business executives during the last ten years.

Right Livelihood

The praetiee of Right Livelihood (Sammfl-ftjfva) is an important aspect of Vipassana meditation. It can become the foundation for business management practice, upon which can be based traditional management techniques of using statistical data such as of cash-ilow projections, return on capital, GNP, the turnover of profits, and so on. These parameters are useful if they arc based on the concept of Right Livelihood.

Briefly, the application of this concept means that income, whether of a business corporation or an individual, should not only be ethical, but the consciousness of the individuals producing this income should be reasonably clean, i.e., free from the negativities mentioned above. A mental climate free of negativities automatically becomes pure and exhibits the characteristics of genuine love, respect, co-operation, compassion and equanimity. Wealth produced by a group consciousness of this nature not only produces money, but also the mental health and happiness resulting from a stress-free mind.

Subconscious Mind

Without going into the details of Vipassana meditation, I will touch upon an important aspect of the transformation of consciousness: the subconscious mind. Very little is known about this mind which is filled with negativities which are counter-productive to wealth in its totality. While it is possible to recognize and experience these negativities, it is not possible to empty the mind of these defilements without a proper technique.

Most meditation techniques are unable to reach the subconscious mind, they are not colourless and can therefore "taint" the mind which further complicates the situation. Vi-passana bases every step on "reality—-as it is." Vipassana allows a meditator to experience moments of "no nutriment" to the mind. This starts the process of "detoxifying" the mind of its impurities.

Industrial Sickness

A mind which does not meditate and develops impurity causes grave consequences. When the minds of industry leaders are impure, the ramifications arc pervasive and serious.

This phenomenon is exemplified by the classic example of the management failure at the Bombay Textile Mills. Twenty years ago, it was a viable, profit-making unit; however, the greed for quick money caused a financial Iragcdy. The incoming cash, which could have been used for modernizing the plant and machinery, or for financing working capital, was syphoned out for the personal gain of the directors. Their livelihood was not "right livelihood". The defilement of greed killed the best interests of the directors and caused widespread misery to a large section of Bombay's workforce and economic system.

Vipassana meditation is a surgical operation of the mind. When practised properly, the pace of purification can be dramatically increased. The tcclinique frees one's mind from greed. A healthy mind is alert and capable of meeting the demands of a Situation. It naturally comes out of addictions and indulgences. The practice of Vipassana results in the diminishment of craving. A business conducted with the base of such a mind would have resulted in the growth of the textile industry rather than creating sick production units.

CamScanner

An analysis of the increasing industrial sickness and the failure of business management reveals a pattern. In many cases, over-anxiety for export or expansion causes the working capital to be diverted into the generation of fixed assets. The result is an acute shortage of working capital and excessive borrowing- clearly dangerous avenues for business practice. With a mind made mature by meditation, these kinds of desire-driven actions are checked by the calm and cool temper of equanimity, which reduces the possibility of making such mistakes.

Pure Mind:

The Basis of Management

Tile Vipassana technique does not create by itself a new technology of management, It contributes to the improvement of management by correcting the root of the problem— impurity of mind—so that a business is continually nourished by the pure food of right thoughts and action. It is excessive craving and greed which poison Ihe minds of managers; this impurity is corrected by meditation.

Attitude towards Competition

Vipassana also changes one's attitude towards competitors. When a business cuts out a competitor, there is a chain reaction: a vicious cycle starts. Many businesses have been ruined by this attitude. Vipassana purifies the mind and fills it with wisdom which enables the practitioner to appreciate that there is room for everyone to coexist. The purification resulting from Vipassana practice results, as it were, in fertile soil where seeds of healthy business management are nurtured. The soil of healthy minds brings forth management practices where the primary aim is to generate peace and happiness in the society, with the secondary aim of generating money as a means for buying goods and services, and attaining economic emancipation and a higher quality of life.

Case Study of Ananda Engineers n

My company, Ananda Engineers Pvt. Ltd. (Bombay) has a turnover of five crores (over one million U.S. dollars). All the directors, members of the senior staff and a majority of clerks and workmen have undertaken Vipassâna meditation. The way it was introduced was that first the managing director went to a course, then other senior staff followed his example. Other people noticed changes at the top, and they then wanted to try. Our experience has been that the group efficiency has increased, along with profits and an accompanying improvement in mental health and interpersonal relations. There may be larger companies with larger profits, but I have found that the happiness of the staff and workers comes not only from money but from warm and compassionate treatment by the management. This cordial treatment docs not come about by any means except Vipassana. (This statement comes from my own experience, A detailed project report is available upon request.)

Some highlights of the study are as follows:

Sixty percent of the employees have attended courses. About half of those have done more than one course.

Resultant changes In the organization havc bccn a shift from authority rule to consensus decisions taken at a lower level, Irom one-upmanship to team spirit and from inde-cisivencss and insecurity to self motivation in the work-force. Productivity has improved by 20%.

Vipassana is a great science, the science of understanding mind and matter phenomena. It is a process of mind purification and is free from any sectarian, caste or belief-based approach. Further, it works at the experiential level and leads to a happy life through continuous purification of the mind.

It is said that the major part of the mind is the subconscious or unconscious mind. Generally it is difficult to reach this part of the mind, which keeps on reacting according to its past conditioning. This reactive mind is the storehouse of our impressions (sankharn) of cravings and aversions, and makes our reactions to external events biased and thus lacking in objectivity.

Vipassana helps in breaking the barrier between the conscious and unconscious mind. Through the process of observing without reacting, the mind is cleansed of its negativities. With the technique of Vipassana, one reaches deep down to the unconscious level of the mind and experiences

CamScanner

sensations within the framework of the body without reacting to them. The law of nature is such that whatever actions we perform are stored in the form of its effect in the unconscious part of the mind. The collection of such impressions (sankhara) is not only from this life but also from earlier lives. This storehouse is the guide to our reactions to the outside environment.

At the experiential level, the major benefits derived are:

1. As more of the mind becomes conscious, one becomes more perceptive and better able to understand a wide variety of situations. In my personal experience, I have found solutions to many difficult problems by mediating.
2. By reducing craving and aversion, one is able to face situations in life more objectively, and thus improve the process of decision-making. It reduces irritation and disappointments under situations which would otherwise create pressure on the mind.
3. Business people, depending on the complexities of their work, generally have to face a lot of stress and strain. Such stress has an impact on physical health, and it is said that more than fifty percent of physical problems are psychosomatic in nature. As a side-effect of this meditation, physical health can be improved through the process of mind purification.
4. One often seeks power and position in business but is unable to enjoy them because of the negative effect they create through inflation of the ego. The ego stops us from developing the human qualities of love, compassion, peace and equanimity. Vipassana is beneficial in business, but more importantly, it helps us experience true peace of mind and happiness through a reduction of the ego. This comes with the understanding of the impermanence of both mind and matter.

References

1. "Krisharmurti on Education," Krushnamurti Foundation, 1992.
2. "Swami Vivekananda on Education, complied by T.S. Avinashilingam, Sri. Ramakrishna Mission Vidyalaya, Coimbatore, 1993.
3. A New Education," All India Magazine, Sri Aurobindo Society, Oct 1990 : and On Education, All India Magazine, Sri. Aurobindo Society, Nov. 1990.
4. P.L. Dhar and R.R. Gaur: "Appropriate Engineering Education," paper presented at National Workshop on Technology Assessment, a Futuristic Viewpoint, IIT, Delhi, 1988.
5. Report of Education Commission (1964-66) : Education and National Deve1opment, Ministry of Education, Govt. of India, 1966.
6. Venerable Nyannpouikn Thcia: "Tliv Henrt o Meditulinn," Kidcr, London iy
7. Amadeo Sole-Leris : "Traaquillity and Insight, Shambala, Boston 1986.
8. Sayagyi U Ba Khin Journal, Vipassana Research Institute, Igatpuri, India, 1991.
9. Mahasatipauhana Suttam, Vipassana Research Publications, Igatpuri, India, 1993.
10. A. Maslow: "Motivation and Personality," New York; Harper Press, 1954.
11. Pradeep N. Khandwala, "Fourth Eye: Excellence Through Creativity;" A.H. Wheeler and Co., Allahabad, 1984.
12. P.L. Dhar and R.R. Gaur: "Science and Humanism - Towards a Unified World View," Commonwealth Publishers, New Delhi, 1992.

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

बौद्ध तत्त्वज्ञानातील मानवतावाद

प्रा. पी.एल. अंबोरे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, असरावती.

प्रस्तावना -

ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून बौद्ध धर्म हा भारतातील एक अतिप्राचीन धर्म आहे आणि तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून हा जगातील सर्वात महान धर्म आहे. कारण बौद्ध तत्त्वज्ञान हे मानवतावादी आणि विज्ञानवादावर आधारलेले आहे. भारतात बौद्ध धर्माचा विकास इ.स.पूर्व ६ ते इ.स. ६ व्या कालावधीत झाला. बौद्ध संस्कृतिचे सर्वात मोठे योगदान मौर्य कला, गांधार कला व मथुरा कला यामध्ये आढळते. बौद्ध धर्माचा व तत्त्वज्ञानाचा प्रसार भारतासोबतच अनेक आजूबाजूच्या देशांमध्ये झालेला आहे. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव जगाच्या आणि भारतीय जीवनाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व धार्मिक बाजूंवर पडलेला आहे.

संशोधन विधान - "बौद्ध तत्त्वज्ञानातील मानवतावाद"

संशोधन पद्धती व साधने -

प्रस्तुत शोधनिबंधात बौद्ध तत्त्वज्ञानातील मानवतावादाचा मागोवा घेण्याच्या दृष्टीने तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आला असून त्यात प्रामुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे तसेच इंटरनेटचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये -

१) भगवान गौतम बुद्धाचे विचार अभ्यासणे.
२) बौद्ध तत्वज्ञान वस्तुनिष्ठपणे अभ्यासणे.
३) बौद्ध तत्त्वज्ञानातील मानवंतावाद अभ्यासणे.

शोधनिबंधाची गृहितके-

१) बौद्ध तत्त्वज्ञान हे समाजाभिमुख होते.
२) बौद्ध तत्वज्ञान सत्य, समता, अहिंसा या तत्वावर होते.
३) बौद्ध तत्वज्ञान विज्ञाननिष्ठ, मानवतावादी व मध्यम मार्गाचे होते.

माहितीचे विश्लेषण :-

भगवान गौतम बुद्धाचे तत्वज्ञान :-

गौतम बुद्धाचे तत्वज्ञान हे अत्यंत साधे व सरळ होते. त्यांनी आपले तत्त्वज्ञान लादण्याचा प्रयत्न केला नाही. कोणताही विधी, व्रत वा संस्कार यावर जोर दिला नाही. त्यांनी जीवनातील दु:खाच्या निरोधाचा मार्ग दाखविला. सदाचाराने विमुक्ती प्राप्त होते यावर त्यांचा विश्वास होता. ईश्वराचे अस्तित्व शोधणे म्हणजे बौद्धिक कसरत असून त्याची उत्तरे म्हणजे अर्धसत्य होय असे त्यांना वाटे. गौतम बुद्धांनी सरळ व साध्या शिकवणीतून सर्व सामान्यांना दु:खमुक्तीचा मार्ग सांगितला. बुद्ध ही ज्ञानाची उपाधि आहे. बुद्ध या शब्दाचा अर्थ आकाशाएवढा प्रचंड ज्ञानी असा आहे. भगवान बुद्धांनी पाली या लोकभाषेतून अत्यंत साध्या आणि सोप्या पद्धतीने बौद्ध धम्माची शिकवण, आचार-विचार सांगितले. त्यामध्ये चार आर्यसत्य, अष्टांग मार्ग (मध्यम मार्ग) व पंचशिल सांगितले.

चार आर्यसत्य -

भगवान बुद्ध म्हणतात, मानवी जीवन हे दु:खमय आहे. दु:खाची निर्मिती तृष्णेतून (वासना, इच्छा, आसक्ती, आवड) होते. म्हणून या तृष्णेवर म्हणजे आपल्या इच्छांवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. यासाठी मध्यम मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे. मानवी व्यवहाराच्या मुळाशी चार आर्यसत्ये आहेत. ती अशी -

१) दु:ख - मानवी जीवन हे दु:खमय आहे.
२) तृष्णा - मनुष्याच्या न संपणाऱ्या इच्छा हे दु:खाचे कारण आहे.
३) दु:ख निरोध - दु:खाचे निराकरण वा अंत सर्व प्रकारची आसक्ती सोडण्याने होते.
४) प्रतिपद - दु:ख निवारण्यासाठी सदाचारांचा मार्ग (अष्टांग मार्ग) आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते या चार आर्यसत्यांपैकी पहिले व शेवटचे हे दोनच आर्यसत्य महत्वाची आहेत. पहिले म्हणजे जीवन दु:खमय आहे तर शेवटचे प्रतिपद - दु:ख निवारण्याचा मार्ग आहे.

अष्टांगिक मार्ग -

CamScanner

तथागत बुद्धांनी सारनाथ येथे धम्मचक्र प्रवर्तनाचे विवेचन करताना नीती व सदाचाराला महत्व देवून मानवाचे जीवन सुखकर होण्यासाठी सहज मार्ग सांगितला.

अष्टांग मार्ग हा सदाचाराचा मार्ग होय. या आठ गोष्टींच्या पालनामुळे मानवाचे जीवन सुखमय होवू शकते. त्या गोष्टी पुढीलप्रमाणे -

१) सम्यक दृष्टी - जिवनी नियमाविरुद्ध कोणतीही गोष्ट होवू शकते ही गोष्ट न मानने.
२) सम्यक संकल्प - म्हणजे योग्य निर्धार, विचार
३) सम्यक वाचा - करुणायुक्त व सत्यपूर्ण वाचा ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.
४) सम्यक कर्मान्त - उत्तम कर्म म्हणजे योग्य कृत्ये करणे
५) सम्यक आजीविका - वाईटमार्गाने आपली उपजीविका न करता ती सन्मानीनेच करणे.
६) सम्यक व्यायाम - वाईट विचार निर्माण झाल्यास त्याचा त्वरीत नाश करणे.
७) सम्यक स्मृती - तात्त्वीक गोष्टीचे स्मरण करून मनाला जागृत ठेवणे.
८) सम्यक समाधी- कोणत्याही वाईट विचारांचा स्पर्श होवू न देता दुष्प्रवृत्तीपासून मन अलग ठेवून चित्त प्रसन्न आणि शांत ठेवणे.

बुद्ध धम्माची तीन अंगे -

१) शील - धम्माची पहिली शिकवण होती शील म्हणजे सदाचार. त्या काळातील जवळपास सर्व तत्त्वज्ञांनी शीलाचे महत्व स्वीकारीत असत. जेंव्हा कोणी व्यक्ती मनाला निर्मल ठेवून वाणी अथवा शरीराने कोणतेही कर्म करते तेंव्हा सुख तिच्या सावलीप्रमाणे तिच्या मागे असते.
२) समाधी - शरीर आणि वाणीच्या कर्मांना सुधारण्यासाठी मनाला नियंत्रित करणे आवश्यक आहे. मन ताब्यात असेल तरच तो दुराचारापासून वाचू शकतो व सदाचाराकडे वळू शकतो. यासाठी समाधी आवश्यक आहे. आपल्या मनाला वश करण्यासाठी येणाऱ्या - जाणाऱ्या सहज स्वाभाविक श्वासाची जाणीव ठेवून मन भरकटल्यास त्याला श्वासाच्या जाणीवेवर घेवून येणे यालाच समाधी असे म्हणतात.
३) प्रज्ञा - सहज स्वाभाविक श्वासावर ध्यान केंद्रीत केल्याने जी संवेदना प्राप्त होते त्यास प्रज्ञा म्हणतात.

पंचशील -

१) मी जीव हिंसेपासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
२) मी चोरी करण्यापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
३) मी कामवासनेच्या अनाचारापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
४) मी खोटे बोलण्यापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.
५) मी मद्य, मादक गोष्टी तसेच इतर मोहात पाडणाऱ्या सर्व मादक वस्तुंच्या सेवनापासून अलिप्त राहण्याची शपथ घेतो.

या बौद्ध तत्त्वांचा जीवनात अंगीकार केल्यास मानवाचे जीवन नक्कीच दु:खमुक्त होवून आदर्श जीवन जगू शकतो. अशा पद्धतीने बौद्ध तत्त्वज्ञान समाजाभिमुख असल्याचे दिसते.

बौद्ध तत्त्वज्ञानातील मानवतावाद -

मानवतावादाचा अर्थ सर्व मनुष्यप्राण्यांप्रती मानवीय दृष्टिकोनातून विचार करणे, कोणत्याही भेदभावाशिवाय त्यांच्या कल्याणाची इच्छा करणे, त्यासाठी प्रयत्नरत राहणे. मानवतावादाचा दैववादाला विरोध आहे. मानवतावाद मनुष्याच्या कल्याणाचा वाद आहे. त्याचा केंद्रबिंदू मनुष्य आहे. मानवतावाद अलौकिक, दैवी शक्तीवर विश्वास न ठेवता मनुष्याच्या कर्मावर विश्वास ठेवतो. तथागत बुद्धांचे विचार मनुष्याला प्रत्येक प्रकारच्या विकारांपासून मुक्त करण्यासाठी आहेत. बुद्धांच्या मूळ उपदेशाचा आधारच मानवतावाद आहे. बुद्ध, आत्मा आणि परमात्म्याच्या अस्तित्वाला नाकारतो. मानवतावाद हा समतेचा पुरस्कार करतो.बुद्धाचा मानवतावाद लिंगभेद करीत नाही. बुद्धाच्या मानवतावादाला भारतातील जातीव्यवस्था मान्य नाही. कारण या विषमतामुलक जातीव्यवस्थेमुळे समाजाचा विकास खुंटतो. बुद्धाच्या दृष्टीने सर्व प्राणीमात्र समान आहेत. त्यामुळे सर्व मनुष्यांसोबत समान व्यवहार केला गेला पाहीजे. तथागताचे तत्त्वज्ञान हे मानवाला जीवनाचा योग्य मार्ग दाखविण्यासाठी आहे. सर्व प्रकारच्या आसक्तीपासून मुक्त होवून दु:खाचा त्याग करता येतो व परमसुख प्राप्त करता येते, हा संदेश त्यांनी दिला. यावरून हे स्पष्ट होते की व्यक्ती आपल्या विशुद्ध आचरणामुळेच विकारापासून मुक्त होवून स्वत:च स्वत:चे कल्याण करू शकतो.

निष्कर्ष -

बौद्ध तत्वज्ञान हे वैचारिक स्वातंत्र्य, सद्गुणांचा विकास, समता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नैतिकता शिकवणारे, शिक्षणाला प्रोत्साहन देणारे, मानवतावाद निर्माण करणारे असेच होते. हिंदू धर्मातील कर्मकांड, हिंसा, यज्ञ यांना झुगारून संपूर्ण जगाला मानवतेचा, सत्याचा, समतेचा आणि शांतीचा संदेश देणारे होते.

संदर्भग्रंथ -

१) मोरे मा.शं., जगातील बुद्ध धम्माचा इतिहास, औरंगाबाद प्रकाशन.
२) गायधनी रं.ना., प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे-३०
३) डॉ.आंबेडकर बी.आर., भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म । सिद्धार्थ प्रकाशन, मुंबई-२००६.
४) पांडे, गोविंद चंद्र, बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास, लखनऊ, १९६३.
५) भदन्त धर्मकिर्ती महाथेरो : भगवान बुद्ध का इतिहास एवं धम्मदर्शन, प्रकाशक, भारतीय बुद्ध धम्मज्ञान विद्यालय संस्था, नागपूर.

CamScanner

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

धर्म प्रार्थनास्थळात बंदिस्त धम्म : एक विश्लेषण

डॉ. दिनेश स. धाकडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावतीजि. अमरावती, महाराष्ट्र (भारत)
Email : dinudhakade123@gmail.com मो.नं. 9307928580

मानव आणि प्राणी यात अनेक भेद असतील, पण मुख्य भेद विवेक हा आहे. उन्हाळ्यात चारा मिळणार नाही या विचाराने चाऱ्याची साठवणूक करण्याचा विवेक प्राण्यांकडे नसतो. तद्वतच, पेप्सी-कोलाच्या रंगढंगी जाहिरातीला भूलून पेप्सी-कोलाचा फॅन बनण्याचा अविवेकही प्राण्यांजवळ नसतो. निसर्गाने प्राण्यांची बुद्धी 'कन्डीशन्ड' केलेली असते. यालाच 'नॅचरल इन्स्टिंक्ट' असे म्हणतात. मानवाच्या बुद्धीला मात्र निसर्गाने खुले ठेवले आहे. म्हणूनच अहिंसा, प्रेम, करुणा, शांती, न्याय अशी विवेकाची भाषा मानव बोलू शकतो आणि उलट टोकाला दुसऱ्याच्या पोटात सुरा भोसकण्याचा अविवेकही करू शकतो.

धर्माने श्रद्धेच्या आडून खुल्या विचारांची गळचेपी केली. शब्दप्रामाण्य स्वीकारले व अंतिम सत्य सापडल्याचा अहंकार बाळगला. या उलट विज्ञानाने 'आम्हाला अंतिम सत्य सापडलेले नाही' ही नम्र भूमिका घेऊन सत्याच्या शोधाची प्रक्रिया अव्याहत सुरू ठेवली, सातत्याने चिकित्सा करण्याचे विज्ञानाला प्रवाहीपण प्राप्त झाले, तर चिकित्सा नाकारल्यामुळे धर्माला एक बंदपणा आला, साचलेपणा आला. त्यामुळे धावतो तो झरा असतो, थांबतं ते डबकं. डबक्यावर डास येतात, झऱ्यावर राजहंस! या न्यायाने विज्ञानाने नवनवीन शिखरे पादाक्रांत केलीत; धर्म मात्र रुढी, परंपरा, कर्मकांड, पुराहितशाही, पारलौकिकता यामध्ये रुतून बसला, धर्म बदलत्या तर्कबुद्धीच्या सहाय्याने स्वत:चे अस्तित्व प्रस्थापित करते, त्याप्रमाणे धर्मानेही तर्कबुद्धीचा आधार घ्यावा काय? विज्ञान आणि बाह्य सृष्टी यांचा शोध घेण्यासाठी जी साधने आणि ज्या पद्धती उपयोगात आणल्या जातात, त्याच धर्मशास्त्राला लागू कराव्यात काय? यावर माझे उत्तर आहे, होय. जे जेवढ्या लवकर घेऊ तेवढे बरे. जर असे केल्याने तो धर्म कोसळून पडणार असेल तर तो धर्म नसून एक निरर्थक, निरुपयोगी अंधश्रद्धा होती, असे मानावे लागेल. अशी अंधश्रद्धा कोसळून पडणे ही सर्वोत्तम गोष्ट आहे, याबद्दल काडीइतकी शंका नाही. सगळे बांडगूळ काढून टाकले पाहिजे आणि धर्माचे खरे सत्व या शोध प्रक्रियेत तावून सुलाखून उजळून निघाले पाहिजे. त्यामफळे तो अधिक सामर्थ्यशाली बनेल. गौतम बुद्ध तर एक महान बुद्धिप्रामाण्यवादी दार्शनिक होय. चिकित्सा, पुनर्विचार, पुनर्परीक्षण यांचे तो समर्थन करतो. बुद्ध म्हणतो, विचार स्वातंत्र्य हेच सत्याचा शोध घेण्याचा मार्ग होय. धर्माचा आधार ईश्वरीय नसावा तर तो सामाजिक असावा. ईश्वराची पूजा आणि प्रार्थना यासंबंधीच्या मिथ्या धोरणांचा त्याग करावा. म्हणजेच धर्माने श्रद्धेचा आधार न घेता चिकित्सेची पद्धत अंगीकारली पाहिजे, असेच बुद्धाचे मत होते. बुद्धाने तर आपल्या धम्मामध्ये स्वत:चे विशेष स्थानही निर्माण केले नाही. कारण वलयांकृत व्यक्तिमत्वाभोवती श्रद्धा गोळा होऊ लागते व ही प्रक्रिया खुल्या विचारांना व चिकित्सेला मारक ठरते, हे गौतम बुद्ध ओळखून होते. धम्माचे अस्तित्व तत्त्व आणि विचाराने जिवंत रहावे, असे बुद्धाचे मत होते.

भारतीय राज्यघटना सेक्युलर आहे. सर्वधर्मीयांना आपल्या धर्माप्रमाणे आचार-विचार ठेवण्याचे स्वातंत्र्य घटनेने दिले आहे. पण त्याचबरोबर कलम ५१ मध्ये नागरिकांची कर्तव्येदेखील घटनेत नमूद केली गेली आहेत. यातील अनुच्छेद ए(एच) म्हणतो की, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद, चौकसवृत्ती व सुधारणावृत्ती यांचा विकास करणे, हे प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे कर्तव्य होय. म्हणजेच धर्माबाबत पूर्ण स्वातंत्र्य देताना आपला भरतीय समाज जुनाट रुढी, परंपरा, निरर्थक कर्मकांड आणि अंधश्रद्धेच्या चिखलात बुडून राहू नये, म्हणून राज्यघटनेने योग्य ती दखल घेतलेली दिसते. जुनाट रुढी, परंपरांना आणि अवैज्ञानिक विचारांना चिकटून राहिल्यामुळे भारतीय समाजाने याआधी आपले अतोनात नुकसान करून घेतले आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे जगातील एकमेवाद्वितीय असलेली जाती व चातुर्वर्ण्य संस्था. या संस्थांनी समता, न्याय, लोकशाही ही सर्व मानवतावादी मूल्ये पायदळी तुडविलीत व अमानवीयतेचे एक हिडीस उदाहरण जगापुढे ठेवले. ज्या काळात मानव चंद्रावर पाय ठेवण्याच्या तयारीत होता, त्या काळात अमेरिकन डुकरांचे खाद्य 'मिलो' मिळविण्यासाठी आम्ही कंट्रोलच्या दुकानात रांगा लावीत असू! याबाबत भारतीयांमध्ये फारशी खेदाची किंवा अपमानाची भावना दिसून येत नाही.

आज सर्वच धर्मांमध्ये अनावश्यक कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा फोफावलेल्या दिसतात. विवेकाला आधार मानणाऱ्या बुद्धाच्या धम्मामध्येही कर्मकांडांचा आणि अंधश्रद्धांचा शिरकाव झालेला दिसून येतो. पारलौकिक बाबींमध्येही बौद्ध बांधव रस घेताना दिसून येतात. तेरवीसारखे कर्मकांड याची साक्ष आहे. सत्यनारायणसारख्या भंपक कर्मकांडावर गाडगे महाराजांनी कडाडून हल्ला चढविला. परित्राणपाठासारख्या कर्मकांडामध्ये आज बौद्ध बांधव आकंठ बुडालेला आहे. 'धम्म मार्गाचे ईश्वर आणि आत्मा

CamScanner

यांच्याशी काहीही देणेघेणे नाही. मृत्यूनंतरच्या जीवनाशी या धम्माला काहीही कर्तव्य नाही. या धम्माचे धर्मविधी आणि कर्मकांडाशी काहीही सोयरसुतक नाही' हे बुद्धाचे कथन आहे. बुद्ध म्हणतो, या धम्माचा केंद्रबिंदू मनुष्य आहे. या पृथ्वीवर जिवंतपणी माणसा-माणसातील संबंध हा या धम्माचा केंद्रबिंदू आहे. अशा या भौतिकवादी व विज्ञानवादी धम्मामध्ये ज्या अंधश्रद्धा आज घुसलेल्या आहेत. त्यांना वेळीच आवर न घातल्यास बाबासाहेबांनी ज्या धर्माला विज्ञानवादी मानले, त्या बुद्ध धम्मात व इतर धर्मात फरक राहणार नाही. बुद्धाच्या दाताचे थायलंडमधील मंदिर (हा दात बुद्धाचा आहे, याविषयीही वाद आहेच), बौद्ध स्तुपामध्ये चालणारे पूजापाठ, बुद्धाला 'भगवान' म्हणून संबोधणे, त्याच्यासमोर नैवद्य ठेवणे, त्याच्या नावाने नवस बोलणे, बुद्ध मंदिरांची निर्मिती, तेरवी, परित्राण पाठ, विक्कुबाबासारख्या बुद्धिमंद व्यक्तीला देवपुरुष (म्हणजे बुद्ध भगवानाचा अवतार) मानून त्याला बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसोबत स्थान देणे, अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. या बाबी चिकित्सा आणि विवेकाच्या कसोटीवर घासून बघणे आवश्यक आहेत. प्रसिद्ध बुद्धिप्रमाण्यवादी डॉ. अब्राहम कोवूर म्हणतात, सध्या अस्तित्वात असलेल्या आणि आजपर्यंत होऊन गेलेल्या धर्मामध्ये खरा बुद्ध धर्म हा अत्यंत बुद्धिप्रामाण्यवादी धर्म आहे. विश्वनिर्माणकर्त्या ईश्वराचा नकार, आत्मा न मानणे आणि उत्क्रांतीच्या तत्त्वाचा स्वीकार ही बुद्ध धम्माची विज्ञानवादी वैशिष्ट्ये होत. पूजापाठाचे स्तोम माजणे व विज्ञानवादी तत्त्वांचा विसर पडणे हा बुद्धाच्या बुद्धिप्रामाण्यवादाचा पराभव होय, स्वतः गौतम बुद्धाने सांगितलेल्या मार्गापासून हे ढळणे होय. विपश्यनेच्या वाढत्या स्तोमापासूनही आपण सावध झाले पाहिजे. कारण 'ध्यानधारणा आत्मज्ञानाकडे नव्हे, तर वेडेपणाकडे नेते' असे डॉ. अब्राहम कोवूर यांचे म्हणणे आहे. डॉ. कोवूरांचे मत आपण आंधळेपणाने स्वीकारण्याची गरज नाही; परंतु ध्यानधारणेमध्ये संपूर्ण समाज गुंतून पडण्याआधी आपण याबाबतीत सावध होणे आवश्यक आहे.

'जर प्रत्येक वेळी धम्म शासनाच्या प्रस्थापनेसाठी धम्म संस्थपकांच्या नावाचा घोष करणे आवश्यक असेल तर तो धम्मच नव्हे.' 'बुद्ध मार्गदाता आहे, मोक्षदाता नाही', 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या ग्रंथातीला वरील वचनांचा अर्थ हाच आहे की, बुद्धाची पूजा मांडून नव्हे, तर बुद्धाने दाखविलेल्या मार्गाने जाणे म्हणजे बुद्ध धम्माचा अंगीकार होय. धम्माचा अर्थच मार्ग असा आहे. बाबासाहेबांनी हा शब्द जाणीवपूर्वक योजला आहे. 'भगवान' बुद्धाची पूजा मांडून त्याला मोक्षदाता बनविणे, हा बुद्धासारख्या बुद्धिप्रामाण्यवादी व्यक्तीचा अपमान होय.

मानवी समाजात श्रद्धा आणि चिकित्सा यांची सतत रस्सीखेच चालू असते. जेव्हा श्रद्धा वाढते, तेव्हा चिकित्सा लंगडी पडते. ज्या समाजात चिकित्सेचे पारडे जड असते, तो समाज प्रगतिपथाकडे जातो. आपण कोणत्या पारड्यात वजन टाकायचे याचा समस्त बौद्ध धम्म बांधव आणि जगातील समस्त मानव जातीने विचार करायला पाहिजे.

संदर्भ :-

१. 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म', डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, २.२.२.१४
२. 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म', डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, २.२.२.१५
3. On Budhism- Dr. Abraham T. Kovoor, Skeptic Club Book No.8, Published by ISCOP, P.80.
4. On Budhism- Dr. Abraham T. Kovoor, Skeptic Club Book No.8, Published by ISCOP, P.80.
५. 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म', डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ३.१.१
६. 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म', डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ३.१.१.३०
७. 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म', डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ३.१.१.३२
८. 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म', डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, ३.१.२

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

बौद्ध धम्म : एक वास्तविकता

डॉ. पी. जी. राठोड
मराठी विभाग प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, उत्तम नगर, अमरावती., मो. ९४२३४२४५९२

प्रस्तावना :

बौद्ध एक धर्म नसून धम्म आचरणप्रणाली आहे. या बौद्ध धम्मामध्ये सर्वांना समान दर्जा व अधिकार प्राप्त झालेला आहे बौद्ध धम्म एक जीवनमार्ग आहे. या धम्मामध्ये सामाजिक अहिंसेचा पुरस्कर्ता आहे. भगवान बुद्धाला ज्ञान प्राप्ती झाल्यानंतर त्यांनी धम्मामध्ये स्वतंत्रता, बंधुभाव आणि प्रेम आदी तत्त्वाचा स्वीकार केला. बौद्ध धम्माचे संस्थापक तथागत गौतम बुद्ध यांनी धम्मक्रांती बरोबरच सामाजिक क्रांतीची विचारधारा निर्माण केली. वैदिक परंपरेमध्ये हजारो वर्षे जखडलेल्या समाजबांधवाना बाहेर काढून नवविचार आणि आचार रुढ करण्याचा प्रयत्न केला. धम्म सर्वच मानवजातीला समृध्द बनविते, एक जीवन मार्ग शिकविते. या धम्माची संकल्पना मानवी विचारधारा याने युक्त आहे. धम्माच्या इतिहासामध्ये तथागत गौतम बुद्धाचे स्थान अद्वितीय आहे. बुद्धांनी आपल्या ज्ञानाने सर्व समाजाला दु:खमुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विश्वामध्ये शांती प्राप्ती होण्यासाठी बुद्धाचा विचारच दु:ख मुक्त करुन शांती मिळून देवू शकतो असा हा तथागतांचा जीवनमार्ग म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन होय.

बौद्ध धम्म नसून एक जीवन मार्ग आहे. या धम्माची संकल्पना अत्यंत व्यापक आहे. बौद्ध धम्माचे संस्थापक व प्रवर्तक तथागत गौतम बुद्ध असून या बौद्ध धम्माचा इतिहास २७०० सालाचा आहे. भगवान बुद्धाच्या धम्माच्या प्रारंभ काळापासूनच 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, ... ' यावर आधारीत आहे. भगवान बुद्धांनी बौद्ध धम्माची स्थापना लोकांच्या कल्याणासाठी केली असून हा धम्म मानवतावादी, लोककल्याणकारी धम्म (धर्म) आहे.

विश्वात अनेक धर्म असून त्यापैकी ख्रिश्चन, हिंदू, मुस्लिम, शिख, ईसाई, जैन, आदी धर्माचे अस्तित्व आहे. त्यांची वैचारिक चळवळ मानवतावादी दृष्टीकोनाचा विचार पाहावयास मिळतो. प्रत्येक धर्माची संकल्पना पवित्र आणि आध्यात्मिक असून सर्व मानव जातीच्या एकूण जीवनावर धर्माचा पगडा व परिणाम दिसून येतो. बौद्ध धम्म हा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा मानवतावादी कल्याणकारी आहे. साधारणपणे धर्म म्हणजे धारण करणे. एका विशिष्ट प्रकाची जीवन पद्धती व जगण्याची शैली आहे. धम्म म्हणजे धारण करणे, धम्माचा अंगिकार व स्वीकार करणे होय. मानव समाजात जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत प्रत्येक व्यक्तिच्या जीवनात अनेक संस्कार त्या धार्मिक पध्दतीने घडत असतात. मानव जातीचा जेवढा प्राचीन इतिहास आहे, तेवढाच जुना धर्माचा इतिहास पण आहे.

बौद्ध धम्म एक ज्ञान मार्ग आहे. धम्माच्या मार्गाने पुढे चालल्यास तुमच्या पावलोगणती माणुसकीचे मूल्य दिसून पडते. भगवान बुध्द स्वत:ला देवाचा अवतार मानित नव्हते. म्हणजे अवताराची मूळ संकल्पना बौद्ध धम्मात नाही. परंतु कार्हीनी बुध्दाचे महात्मे वाढवीत बुध्दाला देवाचा अवतार समजू लागले. या देवाच्या संकल्पनेला बौद्ध धम्मात अजिबात थारा दिलेला नाही. भगवान बौद्धाचा आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा व क्रांतीचा केंद्रबिंदू देव-दैव नसून 'माणूस' हाच आहे. बुध्दाने पारमार्थिक कल्याणापेक्षाही माणसाचे मूलभूत भौतिक कल्याण साधाणारा आहे. म्हणूनच नितीधम्म जगात कोणी रुजविला असेल तर तथागत गौतम बुद्धांनी सर्व प्रथम भारतात रुजविला आहे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानात त्यांनी प्रज्ञेवर भर दिला आहे. प्रत्यक्ष समाजकार्यात महाकरुणेला म्हणजे मानवतावादाला केंद्रस्थानी मानले आहे. माणसाचा विकास महाप्रज्ञा व महाकरुनेनेच होतो. हे त्यांनी विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून सिद्ध करुन दाखविले आहे.

माणसाने माणसाची केलेली पिळवणूक भगवान बुद्धाला तत्कालीन काळात प्रत्यक्ष दिसून आली. ही होत असलेली पिळवणूक धर्माच्या व अंधश्रद्धेच्या नावाखाली झाली. ही पिळवणूक बुद्धांनी पाहिली. पुढे भगवान बुद्धाने मानविय दु:खाची खरी मिमांसा केली. मानवाच्या सर्वांगिण मुक्तीचा सिध्दांत मांडला. आध्यात्मिक व धार्मिक मुक्तीपेक्षा अमानुष व्यवस्थेतून भौतिकदृष्ट्या माणूस मुक्त झाला पाहिजे. याविचाराच्या सिंद्धांतावर भगवान बुद्धाने आपल्या धम्मप्रसाराचे कार्य मानवकल्याणासाठी पुढे नेले.

CamScanner

बौद्ध धम्माची महानता त्यांच्या करुणा, मानवता व समतेच्या विचारधारेत आहे. तो दैववादाच्या ऐवजी मानवतेचा पुजारी आहे. पाप कर्म न करणे, कुशल कार्याचा संचय करणे व चित्त शुद्ध ठेवणे हे बुद्धाचे आदर्श मुलतत्त्व आहे. बौद्ध धम्म हा प्रज्ञा-शील-करुणा व सम्यक समाधी यावर आधारीत आहे. जगात ज्या ज्या ठिकाणी बौद्ध धम्माचा विचार आत्मसात केला आहे त्या-त्या ठिकाणी मानवी संस्कृतीचा व मानवी कल्याणाचा विकास झालेला दिसून येईल. बौद्ध धम्म जेथेही गेला त्या ठिकाणची वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला व संस्कृतीचा इतिहास दैदिप्यमान दिसून येते. अनेक राष्ट्रात हिंसेचा इतिहास होता. परंतु ज्या ज्या ठिकाणी बौद्ध धम्माचा विचार आत्मसात केला. त्या त्या ठिकाणी बौद्ध धम्माच्या प्रभावाने शांती निर्माण झाली. म्हणजे विश्वात विश्वशांतीच्या निर्मितीत बौद्ध धम्माचे अमूल्य योगदान आहे. बौद्ध धम्माचा इतिहास हा रक्तरंजित इतिहास नाही. या जगात वैर किंवा युध्दाची शांती ही वैर किंवा युध्दाने होत नाही, तर ती प्रेमानेच होते. हा बुद्धाचा आदर्श संदेश आहे. बुद्धाचा शांतीचा अर्थ म्हणजे ती एक मानसिक अवस्था आहे, जी द्वेषरहीत आहे. बौद्ध धम्म विश्वशांतीसाठी एक महान आदर्श ठरला आहे. बौद्ध धम्माचे प्रतिक असलेले अशोक स्तंभावरील चार सिंह जगाच्या चारही दिशेला भयमुक्त मानवतेची घोषणा करतात. बर्टांर्ड रसेल यांनी म्हटले की, जर कोणत्या धर्माचा स्वीकार करण्यास म्हटले तर ज्या धर्माचा स्वीकार केला जाईल तो म्हणजे बौद्ध धम्मच राहील.

भगवान बुध्दाने सर्वप्रथम मानसशास्त्रीय सिद्धांताचा पुरस्कार केला. वंशपरंपरेतून मनुष्याचे चांगुलपण ठरत नाही तर, त्यांच्या चांगल्या आचाराने, विचाराने, वागण्याने, सम्यक मार्गाने व त्याच्या चारित्र्याने ठरत असते. हा नवा विचार संपूर्ण भारतीयांना प्रथम भगवान बुद्धाने दिला. पुढे जाती व्यवस्थे विरुध्द वर्धमान महावीरांनी प्रथम चळवळ निर्माण केली. पुढे भगवान बुद्धाने वेद प्रामाण्यवादी, जन्मजात श्रेष्ठतावादी आदी नाकारुन जात व वेद हे दैवी नाहीत हे ठासून सांगितले. आपल्या विचाराच्या अनुभवाला जे येते व जे वैज्ञानिक कसोटीवर टिकते, ते सत्य सिद्धांत बुद्धाने सांगितले. माणसाने धर्मग्रंथावर अजिबात विश्वास ठेवू नये, ते नाकारावे, त्यांच्याशी विद्रोह करावा अशी शिकवण बुद्धांनी दिली. माणसाला सर्व प्रथम बुद्धिवाद शिकविला. माणसाच्या मन स्वातंत्र्यापासूनच विचार स्वातंत्र्य येते. ही विचारधारा भगवान बुध्दाने पिडीत, शोषित ग्रांच्या लक्षात आणून दिली. अन्याय ग्रस्तांना लढण्याची उर्मी बुद्ध विचाराच्या प्रेरणेने दिली.

समतेसाठीच भगवान बुद्धाने संघनिर्मिती केली. बौद्ध भिक्षु हे जीवनापासून पलायन करणारे साधू नसून ते धम्मरक्षक, शिक्षक, प्रसारक आहेत. त्यांच्यावर संघमाध्यमातून सामाजिक समता स्थापण्याची मोठी जबाबदारी आहे. बुद्धाने सांगितले की, तृष्णा म्हणजे वासना हे सगळ्या दु:खाचे मूळ कारण आहे. व्यक्तिला अनेक गोष्टीचा लोभ असतो. भौतिक जीवन सुखी करण्यासाठी त्याला अनेक गोष्टी पाहिजे असतात. त्या मिळविण्यासाठी तो सतत धडपड करु लागतो. या धडपडीतूनच दु:खाची उत्पत्ती होत असते. यावर उपाय म्हणजे अविद्येचा नाश करुन चार आर्य सत्य व अष्टांगिक मार्ग याचे ज्ञान प्राप्त करुन व्यक्ति निर्वाण करुन शकतो. असे भगवान बौद्धांनी सांगितले. दु:खाचे रहस्य गौतम बुद्धाने आपल्या शेवटच्या उपदेशात महानिर्वाणाच्या वेळी समजावून सांगितले होते. जन्म, जरा, रोग, मृत्यू, इष्ट वस्तूचा वियोग, सिद्धीचा अभाव ही सगळी दु:ख होती. हा सगळा जन्मच दु:खमय आहे. हे रहस्य पहिले आर्य सत्य आहे.

समारोप व निष्कर्ष :

बौद्ध धम्मातील तत्त्वज्ञान वास्तविकतेवर आधारीत आहे. बौद्ध धम्माची विचारधारा मानवीकल्याणासाठी आहे. बौद्ध धम्मातील तत्त्वज्ञान त्रिशरण, पंचशील हे तत्त्व बुद्धापूर्तेच मर्यादित नसून सर्व मानव जातीच्या कल्याणाकरिता आहे. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे एकूणच सार खालील दोन ओळीत सामावलेले आहे.

सब्ब पापस्य अकरणं, कुसलस्स उपसंपदा
सचित परियोदपनं एतं बुध्दस्य सासनं ।।

बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानानुसार वाईट गोष्टी वर्ज करणे, चांगले करावे आणि चित्त शुद्ध करावे. या बुद्धाच्या आज्ञा आहेत. बौद्ध एक धम्म नसून एक विचारधारा आहे. बौद्ध एक विचारधारा नसून एक वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर आधारीत धम्म आहे. बौद्ध हा एक जीवन मार्ग आहे. या धम्माची वस्तुनिष्ठता व वैज्ञानिक दृष्टिकोन सर्वकाळासाठी लागू पडणार आहे. तथागत बुद्धाने धम्माची शिकवण देतांना असे सांगितले होते की, प्रत्येकाने स्वत:च्या तर्क बुद्धिने विवेचन करुन तत्त्वज्ञान अंगीकारावे. केवळ मी सांगतो म्हणूनच ते स्वीकारु नये. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अनेक धर्माचा सखोल अभ्यास करुन बौद्ध धम्म

CamScanner

स्वीकारला. त्यांच्या विचारात ते म्हणतात. 'बौद्ध धम्म' हा विज्ञानवादी असल्यामुळे तो कोणत्याही काळात टिकून राहू शकतो. तो नित्य परिवर्तनीय आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच नाही तर आईनस्टाईन, ओशो, रसेल या सारख्या अनेक महान विचारवंतानी बुद्ध धम्माची वास्तविकता, वस्तुनिष्ठता व वैज्ञानिक दृष्टिकोन सर्व काळासाठी लागु पडणारा आहे असे सांगितले.

आधारभूत ग्रंथ :

१) भगवान बुद्ध व त्यांचा धम्म- डॉ. बी. आर. आंबेडकर, धम्म शासन, बल्लारपूर, १९९७.
२) बौद्ध संस्कृती- राहूल सांस्कृत्यायन, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
३) भगवान बुध्द का प्रेरणादायी जीवन - डॉ. विमल किर्ती, परमेश्वरी प्रकाशन दिल्ली, २०१०.
४) सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गौतम बुद्ध,- डॉ. आ. ह. साळुंके, राकेश साळुंके, प्रकाशन सातारा,२००७.
५) जगातील बुध्द धम्माचा इतिहास- मा. श. मोरे, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद. २००६
६) बौद्ध धम्म आणि तत्त्वज्ञान- सिंधु डांगे, म. वि. ग्रंथ निर्मिती मंडळ, पुणे १९८०.

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

प्राचीन बौद्ध वास्तुकला आणि आधुनिक महत्त्व

(विशेषत: महाराष्ट्राच्या संदर्भात)

डॉ.ओमप्रकाश सा.बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, मो.९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

बौद्ध धर्म हा जागतिक धर्म असून जागतिक स्तरावर चौथ्या क्रमांकाचा धर्म आहे. भारतीय बौद्ध वास्तुकला ही भगवान बुद्धाच्या मरणोपरांत (महापरिनिर्वाणानंतर) स्मृतींची जपणूक तसेच धर्माचा प्रचार व प्रसाराची प्रतिके या स्वरुपात निर्मित केलेली आढळून येते. स्तुप, चैत्य, लेणी (लयण) व विहार या प्रमुख चार वास्तू प्रकारांत बौद्ध वास्तुकला विभागलेली आढळून येते. स्तुप हा बौद्ध अवशेषावर निर्मित वास्तुप्रकार होय. सांची भारतात अमरावती येथील स्तुप हे सर्वाधिक प्रसिद्ध स्तुप आहेत. चैत्य, लेणी हा वास्तुप्रकार (पहाडातील दगडांना कापून विशिष्ट आकार देवून निर्मित केलेला प्रार्थना स्थळाचा वास्तुप्रकार होय. बारबल पहाडी अजिंठा, वेरुळ येथील बौद्ध लेण्या जगप्रसिद्ध असून जागतिक वारसा म्हणून मान्यता प्राप्त आहेत. विहार हा प्रकार सुद्धा निवासस्थान तसेच प्रार्थनागृह वास्तू प्रकार होय. बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसार यासाठी प्रामुख्याने विहार ही वास्तू महत्त्वाची मानली गेली आहे. बौद्धवास्तुकलेत विहार या वास्तूंचीच सर्वाधिक निर्मिती झाल्याचे आढळून आले. प्राचीन काळात निर्मित वास्तुकला ही कालौघात क्षतीग्रस्त झालेली असून आज आधुनिक पद्धतीने संरक्षण करण्यात येवून त्यांचे नुतनीकरण करण्यात येत आहे. अजिंठा, वेरुळ येथील लेण्यांचे संरक्षण हे जपान सरकारच्या सहकार्याने करण्यात येत आहे. जगप्रसिद्ध बौद्ध वास्तू ह्या जागतिक वारसा म्हणून मान्यता पावलेल्या आहेत. काही वास्तूंना मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लिम आक्रमकांनी क्षतिग्रस्त केल्याचे दिसून आले. आधुनिक काळात बौद्ध वास्तू ह्यांना बौद्ध तीर्थस्थळाचा दर्जा प्राप्त झाल्यामुळे त्यांचे आधुनिक महत्त्व वाढलेले दिसून आले. बौद्ध वास्तू जगप्रसिद्ध असल्यामुळे जागतिक व स्थानिक पर्यटनाला चालना मिळालेली दिसून आली.

आर्य संस्कृतीच्या प्रसारानंतर संपूर्ण भारतात १६ महाजन पदांची निर्मिती झाली. वैदिक संस्कृती स्थीर झाल्यावर त्या संस्कृतीमध्ये अनेक बदल झालेत तसेच अनेक दोषही निर्मित झालेत. वेद – ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, आरण्यके, ब्राह्मणके, उपनिषदे, महाकाव्ये, १६ संस्कार, सहा वेदांगे इत्यादी वैदिक साहित्याची निर्मिती झाली. निसर्गाविषयी कुतूहल, कृतज्ञता व भिती ह्यातूनच मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात निसर्गपुजेचा प्रारंभ झाला. त्यामुळेच वैदिक कालखंडात पुजा पद्धतीमध्ये आमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. मुळात आर्यांचा धर्म हा धर्मसंस्थेभोवती केंदित झालेला होता. विविध देवतांना प्रसन्न करण्याच्या हेतूने यज्ञ संस्था वाढत गेली. उत्तर वैदिक कालखंडात यज्ञ संस्थेत अनेकविध बदल झालेत. मोठ्या प्रमाणात यज्ञ होवू लागलेत आणि यज्ञात आहुती म्हणून पशुंचा बळी देण्याची प्रथा सुरू झाली. यज्ञ संस्था आर्थिकदृष्ट्या सर्वसामान्य लोकांना परवडणारी नव्हती. यज्ञ संस्थेचा विरोध होण्यास सुरुवात झाली. वैदिक धर्माचा सुद्धा विरोध सुरु झाला. अशातच वेगळे तत्त्वज्ञान सांगणारे पंथ सुद्धा ६ व्या शतकात निर्मित झाल्याचे प्रथमदर्शनी दिसून येते. अशा परस्पर विरोधी परिस्थितीमध्ये सर्वसामान्य जनतेच्या भाषेत भगवान बुद्धांनी जनतेला मुक्तीचा नवा संदेश दिला तो म्हणजेच बौद्ध धर्म होय.

बौद्ध धर्म :

बौद्ध धर्म हा एक जागतिक धर्म म्हणून मान्यता पावलेला धर्म आहे. या धर्माचे संस्थापक भगवान गौतम बुद्ध उर्फ शाक्यमुनी उर्फ सिद्धार्थ शुद्धोधन शाक्य होते. बौद्ध धर्म हा सर्वथा भ.गौतम बुद्धाचा विज्ञानवादी शिकवणीवर आधारीत आहे. आधुनिक विहारासह संपूर्ण भारतामध्ये भ.बुद्धाच्या कालावधीच हा धर्म प्रचारीत आणि प्रसारीत झालेला आहे. ६ व्या शतकात स्थापित ह्या धर्माचा प्रसार मौर्य सम्राट अशोकाच्या कारकिर्दीत भारताबाहेर झालेला दिसून येतो. इ.स.पू. ३८१ मध्ये वैशाली येथे दुसऱ्या धर्मपरिषदेत बौद्ध धर्म महायान आणि हिनयान या दोन पंथामध्ये विभागला गेला. या दोन पंथाअंतर्गत विविध विषयावर बौद्ध तत्त्वज्ञानावर विपूल अशी ग्रंथसंपदा निर्माण झाली. या दोन पंथातील तत्त्वज्ञान हेच महान बौद्ध धर्माचे तत्त्वज्ञान होय. या दोन पंथाव्यतिरीक्त ही बौद्ध धर्माच्या विविध शाखा आहेत. त्या शाखा अंतर्गतही विविध विषयांवर ग्रंथसंपदा निर्मित झालेली दिसून येते. या धर्माचा प्रचार आणि प्रसार संपूर्ण जगभर झालेला असून हा धर्म लुंबिनी, सारनाथ, बोधगया, कुशीनगर तसेच महाराष्ट्रातील अजिंठा, एलोरा, कार्ले, भाजे, बेडसा इत्यादी तीर्थ स्थळी महत्त्वपूर्ण आहेत.

CamScanner

बौद्ध स्थापत्यकला :

प्रसिद्ध अशा बौद्ध वास्तुकलेचा विकास भारतासह संपूर्ण भारतीय उपखंडात झालेला दिसून येतो. या वास्तुकलेअंतर्गत प्रामुख्याने स्तुप, विहार, चैत्य व लेणी (लयण) यां प्रमुख चार प्रकारांचा समावेश होतो.

१) स्तुप :

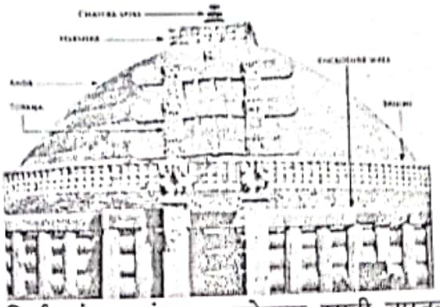

भगवान गौतम बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या अवशेषावर स्मृती वास्तूच्या स्वरुपात निर्मित झालेला वास्तुप्रकार होय. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकापासून स्तुप निर्मिती केली जात आहे. कालौघात मात्र स्तुपांच्या प्रकारात बदल झालेले दिसून येतात. शारीरिक स्तुप, स्मारक स्तुप, प्रतीक स्तुप, प्रार्थना स्तुप इत्यादी प्रमुख प्रकार आहेत. स्तुप या राष्ट्राचा शब्दशः अर्थ मातीचा ढिगारा असा होतो. भारतातील सर्वात प्राचीन स्तुप हे चौथ्या शतकात निर्मित झालेले आहेत. सांची, भरहूत, अमरावती, पिपरवा, सारनाथ, भोन, नागार्जुन कोंडा तसेच नालासोपारा, काण्हेरी लेणीतील स्तुप भारतातील सर्वात प्राचीन स्तुप आहेत. स्तुपाला भगवान बुद्धाच्या सजिव देहस्वरुप वर्णिले जाते. ध्यानस्थ बुद्धाचे प्रतिक म्हणून स्तुप ह्या वास्तुला पाहिले जाते. शिखर, चौकाणाकार आकार-आधार, अंगे आणि पाययऱ्या तसेच प्रतिवेदिका म्हणजेच सिंहासन होय. थोडक्यात हर्मिका, वेदी आणि वेदिका हे स्तुपाचे प्रमुख अंग आहेत.

बौद्ध धर्मात स्तुप ही वास्तू सर्वांगिण पूजनिय आहे. या वास्तूची निर्मिती माती, लाकूड व विटा या द्वारा निर्मित केलेले आढळून आली आहे.

१) विहार :

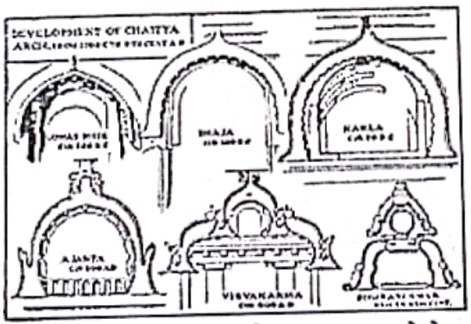

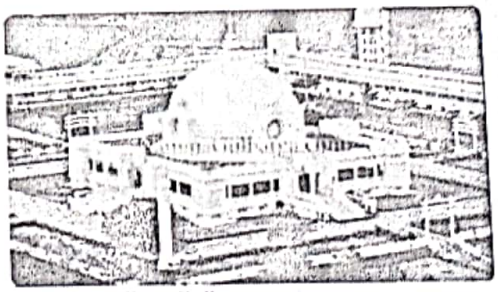

Buddha Vihar, Gulbarga NammaGulbarga.com

विहार या शब्दशः अर्थ राहण्याचे स्थान असा होतो. वर्षावासामध्ये बौद्ध भिख्खूंच्या निवासाचे स्थान म्हणजे विहार होय. कालौघात विहाराचा उपयोग राहण्याचा स्थानाकरीताच होऊ लागलेला दिसून येतो. मुळात दिक्षारंभ व अध्ययन प्रक्रिया यासाठी प्रथमतः या वास्तूंची निर्मिती झाली. सद्यस्थितीत बौद्ध प्रार्थनागृह म्हणून विहार ही वास्तू ओळखली जाते. विहार गोलाकार असतात. मधोमध बुद्ध मूर्ती आणि सभोवताल भिख्खू निवासस्थान अशी रचना केलेली असते. ८४००० विहारांची निर्मिती मौर्यकाळात केल्या गेल्याचे दिसून येते. बोधगया विहार हे संपूर्ण बौद्ध जगतात प्रसिद्ध विहार आहे.

CamScanner

चैत्य :

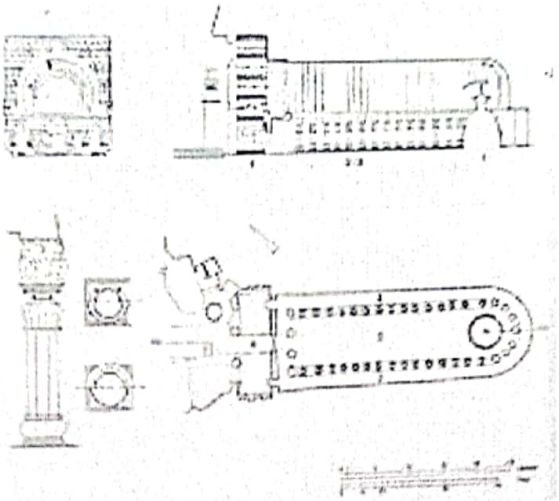

चैत्य म्हणजे शुद्ध प्रार्थना गृह होय. यास मंदिर असेही म्हणतात. या वास्तूमध्ये मधोमध स्तुप निर्मित केलेला असतो. या वास्तूमध्ये अनेक भिख्खू एकाच वेळी प्रार्थना तसेच ध्यानधारणा करु शकत असत. काही चैत्य आयताकार, चौकोनाकार निर्मित केलेले दिसून येतात. दगडांना कापून वास्तूंची निर्मिती केलेली आढळून आली. काही चैत्य अर्धगोलाकार सुद्धा आहेत. वेरुळ येथील लेणी क्र.१० मधील चैत्यगृह, अजिंठा येथील चैत्यगृह, काण्हेरी लेणी चैत्यगृह तसेच कार्ले येथील चैत्यगृह महाराष्ट्रातील प्रमुख चैत्यगृह आहेत.

लेणी (लयण) :

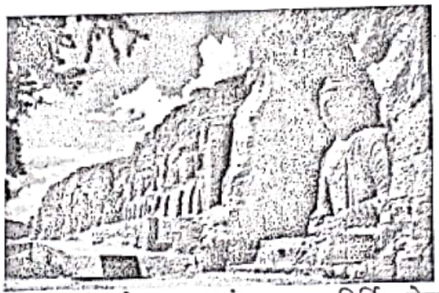

ही वास्तू मुळात दुर्गम जंगलामध्ये, पहाडी प्रदेशात दगडांना कापून निर्मित केलली वास्तू होय. लेणी मध्ये विविध चित्रे चितारलेली असून ती बुद्धाच्या जीवनातील विविध घटनांशी संबंधित आहेत. अजिंठा, वेरुळ येथील लेण्या जगप्रसिद्ध आहेत. ह्या लेण्यामध्ये दगडात कोरलेला बुद्ध मूर्ती आणि चित्रे चित्रीत केलेली आहे. राजाश्रयामुळे लेण्यातील चित्रे, मूर्ती या अलंकारीक झालेल्या दिसून येतात.

प्राचीन बौद्ध वास्तुकलेचे आधुनिक महत्त्व :

प्राचीन बौद्ध वास्तुकलेअंतर्गत येणाऱ्या वास्तू ह्या स्तुप, विहार, चैत्य व लयण ह्या प्रमुख प्रकारात विकसित झालेल्या आहेत. सद्धस्थितीत विविध बौद्ध वास्तूंना जागतिक, राष्ट्रीय तसेच राज्यसंरक्षित वास्तूंचा दर्जा प्राप्त झालेला असून संशोधनाच्या व पर्यटनाच्या दृष्टीने ह्या वास्तूंचे महत्त्व वाढलेले असून स्थानिक नागरिकांना रोजगार प्राप्तीची साधने उपलब्ध झालेली आहेत. बौद्ध वास्तू बौद्ध धर्मातील धार्मिक तीर्थस्थळे आहेत. त्या अनुषंगाने तीर्थस्थळे धार्मिक पर्यटनाचे केंद्र झालेली आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून तसेच शास्त्रशुद्ध पद्धतीने संरक्षण केल्यामुळे आधुनिक काळात वास्तुकलेच्या संशोधनास चालना मिळालेली दिसून येते.

निष्कर्ष :

१) बौद्ध वास्तू आणि वास्तू कलेची निर्मिती ही भगवान बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर झालेली दिसून येते.

२) वास्तू निर्मिती ही भव्य स्वरुपात व अंलकारिक करण्यात आलेली दिसून येते.

CamScanner

३) तत्कालीन परिस्थितीत राजाश्रय मोठ्या प्रमाणात प्राप्त झाल्यामुळेच संपूर्ण भारतभर बौद्ध वास्तूकला निर्मित झालेली आढळून आले.
४) बौद्ध वास्तू ह्या शास्त्रीय आधारावर तसेच तंत्रज्ञानाचा सर्वाधिक वापर करून निर्मित करण्यात आलेली आढळून येते.
५) बौद्ध वास्तुकला ही माती, चुनागारा-वीटा तसेच लाकडी साधनांचा उपयोग करून निर्मित करण्यात आली आहे.
६) चैत्य, लेणी हा वास्तू प्रकार पहाडातील मोठमोठ्या दगडांना कापून निर्मित करण्यात आलेल्या दिसून येतो.
७) भारतीय बौद्ध वास्तुकला ही संपूर्ण भारतभर स्तुप, चैत्य, लेणी, विहार या स्वरुपात निर्मित झालेली आढळून आली. स्तुप हा वास्तुप्रकार सर्वात प्राचीन वास्तुप्रकार होय.
८) स्तुप हा वास्तुप्रकार भगवान बुद्धाच्या अवशेषावर आधारीत असून ध्यानधारणा करीत असलेले भगवान बुद्ध वा ध्यानस्थ अवस्थेत भगवान बुद्ध ही संकल्पना सामोरे ठेवून स्तुप हा प्रकार निर्मित केलेला आढळून येतो.
९) बौद्ध वास्तुकलेवर हिंदू वास्तुकलेचा वा तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव दिसून येतो.
१०) सद्यस्थितीत बौद्ध वास्तुकला निर्मित स्थळे ही आधुनिक काळात पर्यटन स्थळांचा तसेच बौद्ध तीर्थस्थळाचा दर्जा प्राप्त ठिकाणे झालेली आहेत.
११) भारताबाहेर चीन, श्रीलंका, भूतान, अफगाणिस्तान, मंगोलिया, कोरिया, इंडोनेशिया, जपान तथा अन्य देशांमध्ये सुद्धा बौद्धवास्तुकला विविध स्वरुपात निर्मित झालेली आढळून आली.
१२) मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लिम आक्रमणकाऱ्यांच्या आक्रमणाद्वारा बौद्धवास्तुकलेची तोडफोड, भग्नता झाल्याने अपरिमित हानी झाल्यानचे आढळून आले.
१३) पगोडा नावाचा परदेशस्थ बौद्ध वास्तुप्रकार हा भारतीय स्तुपाचा विकसित प्रकार होय.
१४) बौद्धवास्तुकला ही विविध राजवंशाच्या काळात तसेच विविध कालावधीत निर्मित झाल्याचे आढळून आले.
१५) आधुनिक काळात बौद्ध वास्तूंना तीर्थस्थळांचा दर्जा प्राप्त झालेला दिसून येतो. त्यामुळे त्यांचे धार्मिक महत्त्व वाढलेले दिसून आले.
१६) जगप्रसिद्ध बौद्ध वास्तू ह्या जागतिक राष्ट्रीय वारसा मान्यता प्राप्त वास्तू आहेत. त्यामुळे त्यांचे पर्यटनाच्या दृष्टीने अनन्यसाधारण महत्त्व वाढलेले आढळून आले.
१७) सांप्रत स्थितीमध्ये बौद्ध वास्तुकला केंद्रे ही सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून महत्त्वाची असून आर्थिक उलाढालीचे केंद्रे झालेली आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

१) डि.एन.झा आणि के.एम. श्रीमाली (संपा); प्राचीन भारत का इतिहास, हिंदी माध्यम कार्यान्वयन निर्देशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
२) मौर्य साम्राज्य का इतिहास, सत्यकेतू विद्यालंकार
३) दक्लांसिकल अकाऊंट ऑफ इंडिया, आर.सी.मुजूमदार
४) प्राचीन भारत मे जनतंत्र, देवीदत्त शुक्ल
५) भारतीय शिल्प, प्रदिप सिंह
६) जोशी, महादेवशास्त्री; भारतीय संस्कृती कोष, खंड-३, प्रकाशन भारतीय संस्कृतीकोष मंडळ
७) जी व्यंकट (रेड्डी); आलयम, द हिंदू टेम्पल अँड पिरोमी ऑफ हिंदू कल्चर
८) उपाध्याय, वासुदेव; प्राचीन भारतीय स्तुप, गुहा एवं मंदिर, हिंदी ग्रंथ अकादमी, पटना
९) गुनपेडेल, बुद्धिस्ट आर्ट इन इंडिया
१०) पांडे, गोविंदचंद; बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास
११) शेज डेविडस; बुद्धिस्ट इंडिया
१२) दि स्तुप ऑफ भरहूत, दि ग्रेट बुद्धिस्ट टेंपल ॲट बोधगया, निंघम
१३) शोधपत्रिका, इंडियन आर्किओलॉजि, नई दिल्ली
१४) इंडियन कल्चर, कलकत्ता
१५) कल्चरल हेरिटेज ऑफ इंडिया, रामकृष्ण मिशन, कलकत्ता
१६) गुगल सर्च इंजिनवरून चित्रे साभार

CamScanner

DALIT LITERATURE
PAST, PRESENT & FUTURE

Editors
- Dr. Balasundari
- Dr. Shuddhodhan Kamble

Scanned with ACE Scanner

Published by

© **Vidhan Publishing Company**
Nalanda Colony, Bhimtekadi,
Amravati. 444 606
Mo. 9284733513
Email : vidhanpublishing@gmail.com

DALIT LITERATURE PAST, PRESENT & FUTURE

First Edition
2024

ISBN -
9788196520830

Price :
Rs.299/-

Printer and Typist
Atharv Graphics
Amravati, Maharashtra

Cover Design
Mr. Gajanan Dhole

Disclaimer
Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

Scanned with ACE Scanner

EDITORS' NOTE

Dalit literature is a significant body of literature that emerged in the mid-20th century, written by authors who identify as Dalits, a term used for socially and economically marginalized groups in India. It is a powerful medium that gives voice to the historically oppressed and marginalized Dalit communities, challenging the mainstream narratives and offering a platform for their unique experiences and perspectives. It is not just about the representation of the Dalit experience. It is a radical form of literature that questions, critiques, and challenges the social order and the established systems of oppression. It confronts the traditional caste-based social structure and its inherent injustices, and advocates for equality, dignity, and social justice.

Dalit literature's significance lies in its ability to subvert the dominant discourse and to redefine the literary and cultural landscape. It provides a counter-narrative to the mainstream, often upper-caste, literature and offers a profound critique of the social, political, and economic structures that perpetuate inequality and discrimination. Dalit literature is a form of cultural and political expression aimed at the liberation of Dalits and the oppressed in India. It serves as a means of protest and aims to challenge the dominant caste narratives. Dalit literature emphasizes the importance of representing the historical struggles and deep psychological aspects of the oppressed community.

Dalit literature enriches the diversity and inclusivity of the Indian literary landscape by introducing alternative narratives, voices, and aesthetic sensibilities. It challenges dominant literary norms and expands the boundaries of literary expression, fostering a more pluralistic and inclusive literary canon and has played a pivotal role in inspiring social movements, activism, and advocacy for Dalit rights and social justice. By raising awareness and empathy among readers, Dalit literature mobilizes collective action and solidarity, contributing to broader movements for social change and equality. In short, Dalit literature occupies a central place in contemporary Indian literature by amplifying marginalized voices, challenging dominant narratives, and advocating for social justice and equality. Its significance lies not only in its artistic and literary merit but also in its transformative potential to catalyze social change and foster a more inclusive and just society.

The present book *Dalit Literature: Past, Present and Future* consists of 18 articles from authors across different parts of the country, each bringing a unique perspective to the table. These articles delve into diverse themes, reflecting the rich tapestry of experiences, struggles, and triumphs of the Dalit community. They explore the historical roots of Dalit literature, its evolution over time, and its significance in the contemporary socio-political landscape.The diversity of themes in these articles underscores the multifaceted nature of Dalit literature. From poignant narratives of caste-based discrimination to inspiring stories of resilience and resistance, these articles offer a comprehensive understanding of the Dalit experience.

One of the primary purposes of this book is to document the historical contexts and evolution of Dalit literature. By tracing its origins, development, and key milestones, the book provides readers with a deeper understanding of the socio-political conditions that gave rise to Dalit literary movements and the challenges faced by Dalit writers over time. The book also serves as a platform for envisioning the future of Dalit literature. Through discussions on emerging trends, potential challenges, and opportunities for innovation, the book stimulates dialogue and debate about the trajectory of Dalit literary movements and the possibilities for further growth, diversification, and impact in the years to come. By bringing together scholarly insights, critical analyses, and creative expressions from diverse voices within the field of Dalit literature, the book fosters greater awareness and understanding among readers. It encourages readers to engage with Dalit literary texts, themes, and perspectives, thereby promoting empathy, solidarity, and cross-cultural dialogue.

Scanned with ACE Scanner

The book *Dalit Literature: Past, Present, and Future* fulfills a vital need by documenting the history, analyzing the contemporary relevance, and envisioning the future trajectory of Dalit literature. It promotes awareness, understanding, and empowerment while advocating for greater recognition and appreciation of Dalit voices within Indian literary and social contexts.

We are deeply grateful to all the authors for their valuable contributions. Their insightful perspectives have enriched this edition, making it a treasure trove of knowledge and understanding about Dalit literature.

We hope that this edition will serve as a valuable resource for scholars, students, and anyone interested in Dalit studies. It is our sincere hope that these articles will inspire thoughtful discussions, foster empathy, and contribute to the ongoing struggle for social justice.

- Editors

Scanned with ACE Scanner

INDEX

1) Dalit Literature Today : Some Critical Musings 1
Dr. Amar Nath Prasad

2) Caste Puzzle In Bama's *Vanmam* 8
Dr. M. Charmaigne Owenita

3) Representation Of Dalit Identity In Cinema with Special Reference to *Masaan* 17
Dr. Nirmala S. Padmavat

4) The Representation Of Exploitation And Self Assertion In Urmila Pawar's Autobiography *The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir* 24
Prof. Dr. Ravi Prakash Chapke

5) An Elucidate Of Voiceless and Alienated in P. Sivagami's *The Grip Of Change* 29
Dr. V. Chithra Devi

6) Dr. B. R. Ambedkar's Perspective On Cultural And Social Values In Indian Society 33
Dr. Gautam Chandrabhan Satdive

7) A Panoptic Analysis On Discrimination Attitude with Reference To Meena Kandasamy's *The Gipsy Goddess* 38
Dr. S. Bala Sundari
K. Nithya

8) A Study of Dalit Feminism In Shantabai Kamble's Autobiography *Majya Jalmachi Chittarkatha* 43
Dr. Sidhartha B. Sawant

9) Social Realism: A Detailed Study Of Bama's *Karukku* 48
Ms.V. Ahilabai
Dr. R. Ananth Babu

10) Food Politics in Sharankumar Limbale's *The Outcaste* 52
Joe Vincila L
Dr. R. Ananth Babu

11) Through The Dalit Lens: Self-Reflection And Social Critique In Bama's *Karukku* 55
Dr.R.Kumara Balaji

Scanned with ACE Scanner

12) Giving Voice to the Marginalized : Emergence of Dalit Literature in India 59
Dr. Neelam Mulchandani

13) Marginalization of Dalit Women In Bama's *Sangathi* 64
Dr. S. Sudha

14) Navigating The Caste Cultural Marginalization: Urmila Pawar's Autobiography *Aaydaan - as a Memoir* of Intra - Culture and Inter - Cultural Discrimination 73
Mounita Roul

15) Evolution Of Dalit Literature : Past, Present and Beyond 77
Malavika M P
Dr.V.Tamil Selvi

16) Dalit Feminism 80
Dr. M. Manimozhi

17) Baburao Bagul – A Pioneer of Dalit Literature 84
Dr. Pavan Nagnath Emekar

18) Dr. Ambedkar's *Waiting For A Visa* : Plight Of Untouchable. 88
Dr. Archana Badne

19) *Fakira* : A Tale Of Resilience, Social Justice And Transformation 91
Dr. Asha Gangadhar Dhumal

20) Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature 95
R. Ali

21) Dalit Literature and Social Values 98
Beula Ruby A
Kokilavani M

22) Celebrating the Aesthetics of Tribality from the Narratorial Discourses of Sowvendra Shekhar Hansdas Novels 101
Priyanko Sarkar
Dr. Anamika Ganguly

◆ ◆ ◆

Scanned with ACE Scanner

1

Dalit Literature Today : Some Critical Musings

Dr. Amar Nath Prasad
Professor and Head,
University Department of English,
Jai Prakash University, Chhapra, Bihar

Abstract :

The world is passing through several fundamental changes in almost every field. Dalit Literature seems to be the product of this root level changes in the society. It came into existence for raising the voice of the voiceless. Consequently we notice today that three types of prominent discourses are mostly being practiced and explored in the form of various seminars, conferences,workshops, and above all various teaching and reading courses of studies these days. They are: Women Empowerment, Tradition versus Modernity and Dalit Discourses. It's a great fact that from the time immemorial the dalit and the marginalized,the untouchables and the deserted have to bear the brunt of social disparity, inequality and injustice. These persecuted and miserable people of society had to suffer a lot both physically and mentally right from their cradle to grave. Now after several movements and constant demands ,almost all the governments of the world are being seen very cautious and caring for their causes and several new changes are on progress in the life of the dalit and the deserted; but in spite of several stern actions and acts, still we see today some unbecoming and very hateful incidents and occurrences of this section of society. The role of Dalit literature particularly the regional dalit literature can not be forgotten for uplifting and upgrading the miserable and corroding situation of the Dalit.

Key Words :

Dalit Literature, Miserable People, The Marginalized communities, Untouchability, B R.Ambedkar, Search for root, Protest literature.

Today the topic, "Dalit literature" is gaining its ground by leaps and bounds in literature as well as in social sciences. It has become a matter of literary and critical discussion all over the world. The non-brahmanical spiritual leaders like Kabir, Ravi Das, Valmiki, Vedvyas, Chokhamela brought a new change by hammering hard on the callous and rigid traditional rules and regulations meant for clutching the freedom of the Dalit and the deserted. The other eminent social reformers like Jyotiba Phule, Narayna Guru, E.V.Rama Swami Naicker and Dr. Bhim Rao Ambedkar have exposed and satrised the religious bigotry, hypocrisy and the callousness of the upper caste people. Social and revolutionary writers like Mulk Raj Anand, Premchand, Shiv Shankar Pillai, P.K.Atre, Durga Bhagwat, Vijay Tendulkar, Dilip Chitre, Namdev Dhasal, Baburao Bagul, Joseph Macwan, Harish Manglam, Pravin Gadhvi, Dalpat Chauhan M.B.Gaijan and some other modern Dalit writers have presented the real voice of the sufferings and the persecutions in their respective works. The present paper is a modest attempt to dive deep into the old and the new literature of Dalit sentiments and to churn out the real passion and proport of the Dalit literature. It also explores the various poetic tools used by the Dalit writers to turn their feelings into a great piece of the work of art.

From time immemorial, the Dalit have been suffering from the untold miseries. The seed of this brutal persecution and several other social and cultural bonds lies in the writings of Manusmriti in which the untouchable have been treated as an object. In the Manusmriti, the untouchable have been debarred from gaining knowledge particularly the Vedic knowledge. An untouchable, according to this book has no right to go to the temples; no liberty to listen to the incantations of the Vedas or other great scriptures. They are also deprived of the right of

Scanned with ACE Scanner

reading and studying the language, Sanskrit which is supposed to be the richest language of the world. And this resulted in the deterioration of this great language, So one of the causes of the degeneration of Sanskrit language is untouchability and perhaps this is why Mahatma Gandhi and Ambedkar, R.N.Tagore and Swami Vivekananda, Maharshi Dayanand and Bal Gangadhar Tilak—all have given a scathing attack on the castist mentality of India. Mahatma Gandhi went to the extent of saying the untouchable, 'Harijan', that is the man of God. But in spite of their best efforts and many constitutional provisions, untouchability is still seen somewhere in direct form and elsewhere in a subdued way. Mulk Raj Anand presents a truthful portrayal of untouchability in his famous novel, Untouchable. Bakha, the protagonist of the novel, has to suffer insult and abuse without any rhyme or reason. He suffers only because he is untouchable. In a fit of anger he bursts out:

> Why are we always abused? The sanitary inspector that day abused my father. They always abuse us. Because we are sweepers. Because we touch dung. They hate dung. I hate too; that is why I came here. I was tired of working on the latrines every day. That is why they don't touch us-the high castes.[1]

Thus, untouchability is that disease which creates contagion in our social structure. It is the evil which eats into the vitality of a healthy nation. E.M.Forster rightly observes:

> The sweeper is worse off than a slave, for the slave may change his master and his duties and may even become free, but the sweeper is bound forever, born into a state from which he can't escape and where he is excluded from social intercourse and the consolation of his religion. Unclean himself, he pollutes others when he touches them. They have to purify themselves and to rearrange their plans for the day. Thus he is a disgusting as well as a disquieting object to the orthodox as he walks along the public roads, and it is his duty to call out and warn them that he is coming. I remember on my visits to India noticing that the sweepers were more sensitive looking and more personable than other servants and I knew one who had some skill as a poet.[2]

The centre of Dalit literature and Dalit movement is the Mahar movement, the Buddhist conversion and the revolutionary thoughts of Dr. B.R.Ambedkar. It is Dr. Ambedkar whose bold assertions gave a new shape to Dalit literature. He was a great champion of the thoughts of Lord Buddha and Chokhamela, the great saint of Maharashtra. Chokhamela says:

The only impurity is in the Five elements
There is only one substance in the world
Then who is pure and who is impure?
The cause of pollution is in the creation of the body.
At the end,
There is nothing but pollution.
No one knows anyone who is born pure
Chokha asks, in wonder
who is pure?[3]

The saint, Chokhamela was a great devotee to God. He thought that the outward appearance, shape and colour don't matter; the only thing that matters most is one's inner self, the conscience and his good behavior and nature. The deserted, the hated, the deformed and the ugly are always loved by God who is full of mercy and grace. In Abhanga fifty two, he rightly bursts out:

Cane is crooked, but its juice is not crooked
Why be fooled by outward appearance?
The bow is crooked, but the arrow is not crooked
Why be fooled by outward appearance?
The river is twisting, but its water is not crooked
Why be fooled by outward appearance?
Chokha is ugly but his feelings aren't ugly
Why be fooled by outward appearance.[4]

The other important figure in Dalit writing was Kisan Fago Bonsode who

Scanned with ACE Scanner

Dr. Balasundari is a Professor in the School of English and Foreign Languages, The Gandhigram Rural Institute. She holds a PG degree in English Language and Literature as well as in Education. As a passionate and socially committed academician, she is the author of several books and scholarly publications. Her areas of research interest include Dalit Literature, Indian Literature, Subaltern studies, Menstrual literature and ELT. With two decades of teaching experience, she has held several significant academic positions. She is a life-time member of the ELTAI and the Dravidian Language Association(DLA). She is also a reviewer of the English Textbooks of primary classes in Tamilnadu and a much noted resource person and a trainer for English teachers' training programme across the state.

Dr. Shuddhodhan P. Kamble is an Associate Professor and Coordinator, IQAC at Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati. He has teaching experience of 19 years and published Research Papers in National and International Conferences and Seminars. He has also published 28 Research Articles in reputed Rsearch Journals. His area of interest is Dalit Literature and Film Studies, he is also the editor of two books.

Vidhan Publishing Company
Write the Right.

VIDHAN
Publishing Company, Amravati
vidhanpublishing@gmail.com

9 788196 520830

Rs. 299/-

Scanned with ACE Scanner

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST
AMRAVATI

Feminine Essence 2K24

Celebration of Women's Resilience and Triumphs

Scanned with ACE Scanner

Shri Dadasaheb Gawai
Charitable Trust
Amravati

Published by
Academic Excellence Committee
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

**"Feminine Essence 2K24 :
Celebration of Women's Resilience and
Triumphs"**

First Edition
14 April, 2024

ISBN
978-81-948833-9-5

Editorial Board
1. Prof. P. R. S. Rao
2. Dr. Varsha Gawande
3. Dr. Pranali Pete

Advisory Committee
Dr. Mallu Padwal
Dr. Kamlakar Payas
Dr. Bhagwan Phalke
Prof. Sachin Pandit
Prof. Rekha Wankhade

Printer and Typist
Atharv Graphics
Amravati, Maharashtra

Disclaimers :

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or any means, electronics or mechanical, photocopying and recording without the permission in writing from editors / contributors / publishers.

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
33)	A Study of Network Intrusion Detection Artificial Intelligence Systems Using	Thamraj N. Ghorsad Dr. Amol Zade Swati T. Ghorsad	135
34)	Image Forgery detection	Apeksha P. Ingle	150
35)	Career Development and the Challenges of Women	Mr. Pranit Ramteke	155
३६)	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक आणि शारीरिक समस्या आणि त्यावरील उपाय	प्रा. अनिता गंगादास राठोड, डॉ. जगदीश वि. मनवर	१५८
३७)	स्त्रियांचे उध्दारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	१६३
३८)	आदर्श व्यक्तिमत्व : महाप्रजापती गौतमी थेरी	प्रा.डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१६६
३९)	महिला सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व योगदान	डॉ.संदिप भिकाजी खंडारे	१६९
४०)	शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. खेमानंद सुखदेव फुलझेले	१७२
४१)	सामाजिक क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. प्रकाश वामनराव म्हस्के	१७५
४२)	बुद्ध धम्म व स्त्री – पुरुष समानता	सहा. प्रा. गंगाधर पांडे	१७८
४३)	लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे	१८०
४४)	महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषतः साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	१८४
४५)	मराठी कादंबरी साहित्यातील देवदासी स्त्री– जीवन	प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत	१८७
४६)	१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार	सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे	१९२
४७)	बुद्धिझम व स्त्री सक्षमीकरण	प्रो. डॉ. आर. जे. वानखडे	१९४
४८)	महिलांचे मानसिक आरोग्य	प्रा. डॉ. सारीका एस.बोदडे	१९६
४९)	आदर्श व्यक्तिमत्व : विशाखा थेरी	प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	१९९
५०)	भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाचे प्रमाण	प्रा. डॉ. प्रशांत वा. खेडकर	२०३

Scanned with ACE Scanner

१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार.

सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती.

प्रस्तावना

अर्थव्यवस्थेच्या दिर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता देशातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाचा आर्थिक विकासाचा आलेख तपासताना भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीतील परिस्थिती अभ्यासणे आवश्यक आहे. स्वातंत्रपूर्व कालखंडाच्या आर्थिक विश्लेषणाकरता आर्थिक विचारांचे निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञ, व्यापारवादी अर्थशास्त्रज्ञ तसेच सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ अशी विभागणी केली जाते .इ.स.१७७६ मधील राष्ट्राची संपत्ती या ग्रंथामुळे ॲडम स्मिथ यांना अर्थशास्त्राचे जनक संबोधले गेले. जगातील विविध देशांमधली आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक परिस्थिती भिन्न असल्यामुळे वेगवेगळ्या देशांचा आर्थिक विकासाचा आलेख वेगवेगळा आहे .भारताच्या आर्थिक विकासाच्या अवलोकना करीता १९ व्या शतकाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीत इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये भारताची आर्थिक लूट करण्यात आली. संपत्तीचा ओघ इंग्लंडमध्ये गेला. तेथील औद्योगिक क्रांतीला चालना मिळाली असे अनेक व्यक्तींचे मत आहे. व्यापार करण्याच्या दृष्टिकोनाणे हिंदुस्थानात केलेला प्रवेश आणि हळूहळू प्रत्येक संस्था उद्ध्वस्त करून त्या ठिकाणची प्रशासकीय जबाबदारी ईस्ट इंडिया कंपनीने मिळवली. ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर खाजगी व्यापार करत तसेच व्यक्तींचे, राष्ट्राचे सर्वतोपरी शोषण करत. हिंदुस्थानातील गरीब शेतकरी, विणकाम करणारे, कला कुसरीचे काम करणारे व्यावसायिक इंग्रजांच्या मालासमोर आपला टिकाव धरू शकले नाही.

इग्रजांनी भारतावर सुमारे २००वर्ष राज्य केले. भारताच्या राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रगतीस इंग्लंडने अंशतः हातभार लावला यात शंका नाही इंग्रजांच्या राजवटीमुळे भारताला कायदा व सुव्यवस्था लाभले. अन्य क्षेत्रातील प्रगतीसाठी कायदा व सुव्यवस्था या गोष्टी आवश्यक असल्याचे लक्षात आल्याने इंग्लंडने भारताला शिक्षण विषयक सुविधा, रेल्वे, या सुविधा निर्माण करून भारताचे सर्वतोपरी आर्थिक शोषण केले. या घटकांचा विचार करताना भारतातील १९व्या शतकातील काही निवडक समाज सुधारकांच्या स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचारांचे अध्ययन महत्त्वाचे ठरते

संशोधनाचा उद्देश–

१– १९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक विचार अभ्यासणे.

२. १९ व्या शतकातील समाज सुधारकांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.

वास्तविक पाहता मानवाच्या आर्थिक क्रियांचे अध्ययन करताना सभोवतालची आर्थिक ,सामाजिक ,सांस्कृतिक,

978-81-948833-9-5

Scanned with ACE Scanner

राजकीय, शैक्षणिक संसाधनांची उपलब्धता तिचा योग्य वापर उपलब्धता यावर आर्थिक वृद्धी व विकास अवलंबून असतो.सर्वांगीण परिवर्तनाच्या अध्ययनाच्या अनुषंगाने १९व्या शतकातील महान समाज सुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले इ.सन. १८२७ ते इ.सन १८९० तसेच विचार सदैव प्रेरणादायी व आर्थिक विकासासाठी आवश्यक ठरतात. १९ व्या शतकापर्यंत तसेच त्यापूर्वी शिक्षणाचा प्रचार प्रसार होण्यापूर्वी भारतात सामाजिक परिस्थिती अत्यंत भयावह होती. शिक्षणाचा अभाव, परिणामी वैज्ञानिक प्रगतीचा अभाव, जुन्या बुरसटलेल्या सामाजिक चालीरीती त्यांचा प्रभाव समाजावर होता स्त्रियांची अत्यंत दयनीय अवस्था होती. अशा समाजाच्या परिवर्तनाकरीता अत्यंत प्रखर विचारांच्या दृष्ट्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. समाजाचा खालावलेला जीवनमानाचा दर्जा तसेच आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी समाजातील असलेला जातीभेद , अस्पृश्यता नष्ट करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली होती, मानवाच्या सर्वांगीण उद्धराकरता जातीभेद , गरीब-उच्च वर्णभेद या समस्या दूर करण्याकरिता अनंतकाळ आदर्श जीवन जगण्यास प्रेरणादायी ठरणाऱ्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले आपले विचार मांडून समाजातील स्त्रियांचे व समाजाचे परिवर्तन आणले आहे.

तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले, संपूर्ण जीवन खर्च केले महात्मा फुलेंनी शिक्षणासाठी महत्त्वाचे कार्य केले .शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन तर दिले शिवाय स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्काचे संरक्षण करणारे अनेक कायदे केले. त्यामुळे स्त्रियांची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली.

संशोधन लेखाचे महत्त्व व आवश्यकता -१- १९व्य शतकात भारतातील सामाजिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती. शिक्षण, आरोग्य तसेच निम्न दर्जाचे राहणीमान ,स्त्रियांवरती होणारे अत्याचार या परिस्थितीला सुधारण्यासाठी समाज सुधारकांची आवश्यकता होत.

२- १९ व्या शतकात ई सन १८४८ साली महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांसाठी शाळा काढल्या .. समाजातील समस्या बेरोजगारी कमी व्हावी जातीभेद नष्ट व्हावा यासाठी आरक्षण जाहीर केले .

१) ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार-

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या तत्त्वांवरती वागणारे शेतकरी व कामकरी यांच्या दारिद्र्याचे समस्या स्त्रीयांच्या समस्या निवारण करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे महत्त्वाचे व्यक्ती आहेत. इ. सन १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा काढली, दलित शोषित आणि पीडित तसेच सर्व जातीच्या लोकांना शासनाने प्राथमिक शिक्षणाची संधी उपलब्ध करावी अशी मागणी केली. तसेच नंतर तीन ते चार वर्षाच्या काळात एकूण बारा शाळांची सुरुवात केली. प्राथमिक शिक्षणासाठी त्रीभाषा सूत्राचा पुरस्कार केला. बहुजन समाजाच्या शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी शिष्यवृत्ती, वस्तीगृहाची सोय व्हावी याचा पाठपुरावा केला. महात्मा फुले यांनी मुलींसाठी अनेक शाळा काढल्या मी शिक्षिका मिळावी म्हणून आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षिका बनविले.

२) महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार-

समाजातील दारिद्र्य, बेकारी आणि निम्न दर्जाचे जीवन या आर्थिक समस्यांचे निवारण करण्याकरिता महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला. तसेच आरोग्य विषयक सुविधा निर्माण करण्याचे आवाहन केले. भारतातील शेती क्षेत्रातील अनेक अडचणींना दूर करण्यासाठी व्यावसायिक शेतीला प्रोत्साहन दिले. ग्रामीण भागातील उद्योगांना द्यावे असे शासनाला आवाहन केले. हिंदुस्तानच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी शिक्षणाला महत्त्व दिले. समाजविकासाशी निगडित शिक्षण व्यवस्था असावी याकरिता शिक्षण पद्धतीची पुनर्रचना करण्याची मागणी केली. तसेच समाजातील बेरोजगारी नष्ट करण्याच्या अनुषंगाने व्यावसायिक शिक्षण देण्याची मागणी केली. ग्रामीण व शहरी भागात व्यवसायिक शिक्षण देण्या साठी तांत्रिक शाळांच्या निर्मितीला प्राधान्य द्यावे. समाजातील दारिद्र्य गुलामगिरी कर्जबाजारीपणा यातून शेतकऱ्यांची मुक्तता व्हावी याकरिता शेती व्यवसायाला सिंचन सुविधा, विपणन व्यवस्था असावी मागणी केली.

निष्कर्ष-

१९ व्या शतकातील भारतीय व्यवस्थेची खालावलेली आर्थिक स्थिती ,समाजाची सर्वांगीण परस्थिती उंचावण्यासाठी दीर्घकालीन सुधारणाघडवून अनन्या करिता महात्मा फुले यांनी संपूर्ण जीवन खर्च केले. स्त्री सक्षमीकरण केल्याने समाजाचा विकास झाला. शेती ,लघु उद्योग, हातमाग, शेतीपूरकव्यवसाय .यांना चालना मिळाली. स्त्रियाना शिक्षण प्रवाहात आल्याने कुटुंबाची सर्वांगीण विकास होण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ-

१) भांडारकर पू.ल (१९७६) सामाजिक संशोधन पद्धती. मरा. ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

२) कीर धनंजय (१९०९) महात्मा ज्योतिबा फुले , पौपुलर प्रकाशन प्रा. लि..ताडदेव.मुंबई.

३) भोळे भास्कर लक्ष्मण (१९९६) महात्मा ज्योतिबा फुले साहित्य अकॅडेमी मुंबई.

४) घडीयाल रेहना, समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया(२००८) मराठी अनुवाद,मंजुषा गोसावी.

५) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले ज्योतीपर्व (२०१०) रुद्रायनी ऑफसेट औरंगाबाद.

Scanned with ACE Scanner

ISSN : 2278-4632

JUNI KHYAT
जूनी ख्यात

(सामाजिक विज्ञान, कला एवं संस्कृति की शोध पत्रिका)

A Peer-Reviewed and Listed in UGC Care List

Scanned with ACE Scanner

JUNI KHYAT

जूनी ख्यात

(सामाजिक विज्ञान, कला एवं संस्कृति की शोध पत्रिका)

A Peer-Reviewed and Listed in UGC CARE List
ISSN 2278-4632

संपादक
डॉ. बी. एल. भादानी
प्रोफेसर

प्रबंध संपादक
श्याम महर्षि

मरुभूमि शोध संस्थान
संस्कृति भवन
एन.एच. 11, श्रीडूँगरगढ़ (बीकानेर) राजस्थान

Scanned with ACE Scanner

INDEX

S.No.	TITLE	Page No.
1	A STUDY ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREA THROUGH FINANCIAL INCLUSION IN INDIA	1
2	IRREGULAR TIME SERIES: ECONOMIC IMPACT OF COVID-19 ON INDIA AN OVERVIEW	6
3	AN ANALYTICAL STUDY OF MUTUAL FUND INVESTMENT AND ITS PERFORMANCE IN INDIA	13
4	"आर्थिक राजकारणात इलेक्टोरल बॉंड : एक विवाद"	22
5	AN ECONOMIC PLAYERS OF VIKSIT BHARAT	29
6	ROLE OF AGRICULTURE SECTOR IN VIKASIT BHARAT	37
7	DIGITAL MARKETING: NEW ERA OF BUSINESS	44
8	शेतकरी आठवडे बाजारातील उपक्रम व नियमावलीचे अध्ययन	52
9	PROMOTING INCLUSIVE ECONOMIC DEVELOPMENT: STRATEGIES FOR ACHIEVING INCLUSIVE GROWTH	60
10	ADVANCING FINANCIAL INCLUSION FOR VIKSIT BHARAT: A MULTIDIMENSIONAL APPROACH	6-
11	'A PILLAR OF THE NATION: CONTRIBUTION OF AGRICULTURE TO THE INDIAN ECONOMY'	7
12	IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON CONSUMER BUYING BEHAVIOUR	7
13	CHALLENGESIN EMPOWERING WOMEN ENTREPRENEURS IN THE INDIAN AGRICULTURAL SECTOR: A SUBSTANCE FOR VIKSIT BHARAT	8
14	TO STUDY THE IMPACT OF CORONA PANDEMIC ON ONLINE RETAILING	9
15	AN EMPIRICAL STUDY OF THE IMPACT OF THE BILL ON THE BELOW POVERTY LINE PEOPLE UNDER THE FOOD SECURITY BILL 2013 IN INDIA SPECIAL REFERENCE LOHA TALUKA DISTRICT, NANDED	1
16	A STUDY ON RECENT TRENDS IN SOCIAL MEDIA MARKETING STRATEGIES ADOPTED BY CLOTHING BRANDS IN INDIA	1
17	A STUDY OF FOSTERING CREATIVE EDUCATION AND SKILL DEVELOPMENT FOR THE FUTURE WORKFORCE	1
18	A STUDY ON ROLE OF WOMEN ENTREPRENEURS AND ECONOMIC CRISES IN SOCIAL LIFE	1

Scanned with ACE Scanner

Juni Khyat (जूनी ख्यात)
(UGC Care Group I Listed Journal)
ISSN: 2278-4632
Vol-14, Issue-5, No.06, May: 2024

ADVANCING FINANCIAL INCLUSION FOR VIKSIT BHARAT: A MULTIDIMENSIONAL APPROACH

Mr. Sandip Bhimrao Sable, Assistant Professor, Deptt. of Economics, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science & Commerce, Baramati. Dist – Pune. 413102, MS, India.
Mrs. Dipali Atul Padole, Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalay Uttam Nagar Amaravati Dist – Amaravati 444606, MS, India. dipali.yadav8@gmail.com

Abstract:
Financial inclusion is recognized as a crucial component for fostering economic growth, reducing poverty, and promoting sustainable development. Financial inclusion is not all about expanding credit facility to all segments of society. It requires a holistic approach and hence a more historical perspective and not in the manner of an arm chair critic look to critically at events. The fundamental objective of financial inclusion is to reach the large sections of the financially excluded Indian population. Despite notable progress in recent years, challenges persist, particularly in the context of emerging economies like India. The Government of India and the Reserve Bank of India have been making continuous efforts for financial inclusion through banks in India. This paper presents a comprehensive review of the concept of financial inclusion, its significance, challenges, and opportunities, with a specific focus on Viksit Bharat. Through a multidimensional lens, researcher analyzes the various factors influencing financial inclusion in Viksit Bharat and propose strategies for its advancement. Drawing upon existing literature, empirical evidence, and policy insights, this paper contributes to the discourse on enhancing financial inclusion in India, with implications for policymakers, practitioners, and researchers. Secondary data is used which has been analyzed by multiple regression model as a main statistical tool.

Keywords: Financial inclusion, Viksit Bharat, Inclusive growth, Poverty alleviation, Sustainable development, Policy interventions.

Introduction:

The Indian government has launched several schemes and initiatives to promote financial inclusion. One of the notable initiatives is the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), launched in 2014, aimed at providing universal access to banking facilities, including savings and deposit accounts, remittances, credit, insurance, and pension to the marginalized sections of society. Banking infrastructure has been expanded to basic banking services in areas where establishing a traditional bank branch may not be feasible. The adoption of mobile banking, internet banking, and digital payment systems has made financial services more accessible to a broader population, including those in remote areas. E.g. UPI, QR Code etc. Microfinance institutions offer microloans, savings facilities and insurance products tailored to the needs of low-income individuals including small scale entrepreneurs and women in rural areas. Various programs and campaigns have been launched for financial literacy and awareness. The RBI and other regulatory bodies have introduced policies and regulations aimed at promoting financial inclusion.

Despite significant progress, challenges remain in achieving full financial inclusion in India. These include the lack of infrastructure in remote areas, low levels of financial literacy, cultural barriers and the digital divide, which limits access to technology in certain segments of the population. Overall, financial inclusion in India has made substantial progress, but concerted efforts are needed to address remaining challenges and ensure that all segments of society have access to affordable and convenient financial services.[1] (Nautiyal, Tanya & Ismail, Saba. 2022).

Financial inclusion is essential for unlocking the economic potential of individuals and communities, promoting sustainable development, Reducing Poverty, Enhancing Productivity, Promoting Gender Equality and Social Inclusion, Strengthening Financial Stability and Formalization and building more inclusive and resilient economies. By expanding access to financial services, countries can create opportunities for prosperity and improve the well-being of their citizens. Contextualizing financial inclusion within the framework of Viksit Bharat underscores its integral role in achieving

Copyright @ 2024 Auth

Scanned with ACE Scanner

the overarching goals of economic development, poverty alleviation, empowerment, inclusive growth, digital transformation, social development, and sustainable progress. By prioritizing financial inclusion as a catalyst for positive change, Viksit Bharat aims to build a more prosperous, equitable, and resilient India.

Research gap

Financial inclusion is an important step towards inclusive growth. It helps in the overall economic development of the underprivileged population. In India effective financial inclusion is needed for development of the poor and disadvantaged people by providing them the modified. Financial products and services. This leads to inclusive growth encompassing the deprived and marginalized sections. Some studies are done on the financial inclusion by analyzing selected banks and other work has been found on state wise growth of financial inclusion. A few studies have been analyzed the impact of financial inclusion on Indian economic growth and found mixed results. With this backdrop, this research study is an attempt to find out the present scenario of financial inclusion in India and assessing the role of financial inclusion in economic growth of the country.

Review of Literature:

Dahiya & Kumar studies the linkage between economic growth and financial inclusion in India applying Bayesian Vector Autoregressive Model(VAR) from 2005 to 2017. The findings of the research confirm a significant and positive relationship between GDP per capita growth and usage of financial services.

Garg & Agarwal in their study attempts to understand the importance of financial inclusion in the overall development of the economy. the author also highlighted the empowering role of MSME in achieving inclusive growth which will further generate demand for local goods and employment for millions.

Sethy studied how to develop an index that can measure financial inclusion and identify the indicators required for constructing financial inclusion index (FII). The author developed four formulas for the calculation of FII and depending on the value of FII the author categorized states into medium, low and high categories of financial inclusion. The author's computation reveals that the trend line of demand side FII is increasing more than the supply side FII. The author also computed state-wise IFI, with Delhi scoring the highest IFI and Mizoram scoring the lowest.

Bag in his research tried to analyze supply side factors of Financial Inclusion state-wise in India. The author has computed the index of financial inclusion based on the UNDP Goal Post Method for all 36 states and Union Territories for the period 2006-2013. Later the author applied Herfindahl-Hirschman Index (HHI) for estimating the level of concentration in the financial availability index. The results of the research reveal that there exists a huge inter-state disparity in the index value of Financial Inclusion with states like Chandigarh, Goa, Delhi, and Kerala being on the top with the highest index values whereas Manipur, Nagaland, Bihar, and Jharkhand scoring the lowest index values.

Paramasivan & Ganeshkumar in their research compared India's position in financial inclusion with other countries of the world and they also showed a glimpse of the progress made in the country in terms of financial inclusion. The author concluded that merely increasing the literacy rate and investment awareness would not work and branch density has a significant impact on financial inclusion.

Sangwan in his work discovered the determinants of financial inclusion. The author used multiple regression models using cross-sectional data of all the States/Regions/UTs for the year 2006 where the dependent variable was the state-wise percentage of adults in terms of saving and credit accounts and the independent variable was branch density, literacy, income, and adults covered under SHGs. The results of the regression revealed that branch density has a positive and significant relationship with the percentage of adults with saving and credit accounts.

Nautiyal & Ismail in their research attempts to find out the status of Financial Inclusion in the districts of Uttar Pradesh and Uttarakhand. The author used multiple regression models with a dummy variable to analyze the degree of relationship between socio-economic development

Copyright @ 2024 Author

Scanned with ACE Scanner

the overarching goals of economic development, poverty alleviation, empowerment, inclusive growth, digital transformation, social development, and sustainable progress. By prioritizing financial inclusion as a catalyst for positive change, Viksit Bharat aims to build a more prosperous, equitable, and resilient India.

Research gap:

Financial inclusion is an important step towards inclusive growth. It helps in the overall economic development of the underprivileged population. In India effective financial inclusion is needed for upliftment of the poor and disadvantaged people by providing them the modified. Financial products and services. This leads to inclusive growth encompassing the deprived and marginalized sections. Some studies are done on the financial inclusion by analyzing selected banks and other work has been found on state wise growth of financial inclusion. A few studies have been analyzed the impact of financial inclusion on Indian economic growth and found mixed results. With this backdrop, this research study is an attempt to find out the present scenario of financial inclusion in India and assessing the role of financial inclusion in economic growth of the country.

Review of Literature:

Dahiya & Kumar studies the linkage between economic growth and financial inclusion in India applying Bayesian Vector Autoregressive Model(VAR) from 2005 to 2017. The findings of the research confirm a significant and positive relationship between GDP per capita growth and usage of financial services.

Garg & Agarwal in their study attempts to understand the importance of financial inclusion in the overall development of the economy. the author also highlighted the empowering role of MSME in achieving inclusive growth which will further generate demand for local goods and employment for millions.

Sethy studied how to develop an index that can measure financial inclusion and identify the indicators required for constructing financial inclusion index (FII). The author developed four formulas for the calculation of FII and depending on the value of FII the author categorized states into medium, low and high categories of financial inclusion. The author's computation reveals that the trend line of demand side FII is increasing more than the supply side FII. The author also computed state-wise IFI, with Delhi scoring the highest IFI and Mizoram scoring the lowest.

Bag in his research tried to analyze supply side factors of Financial Inclusion state-wise in India. The author has computed the index of financial inclusion based on the UNDP Goal Post Method for all 36 states and Union Territories for the period 2006-2013. Later the author applied Herfindahl-Hirschman Index (HHI) for estimating the level of concentration in the financial availability index. The results of the research reveal that there exists a huge inter-state disparity in the index value of Financial Inclusion with states like Chandigarh, Goa, Delhi, and Kerala being on the top with the highest index values whereas Manipur, Nagaland, Bihar, and Jharkhand scoring the lowest index values.

Paramasivan & Ganeshkumar in their research compared India's position in financial inclusion with other countries of the world and they also showed a glimpse of the progress made in the country in terms of financial inclusion. The author concluded that merely increasing the literacy rate and investment awareness would not work and branch density has a significant impact on financial inclusion.

Sangwan in his work discovered the determinants of financial inclusion. The author used multiple regression models using cross-sectional data of all the States/Regions/UTs for the year 2006 where the dependent variable was the state-wise percentage of adults in terms of saving and credit accounts and the independent variable was branch density, literacy, income, and adults covered under SHGs. The results of the regression revealed that branch density has a positive and significant relationship with the percentage of adults with saving and credit accounts.

Nautiyal & Ismail in their research attempts to find out the status of Financial Inclusion in the districts of Uttar Pradesh and Uttarakhand. The author used multiple regression models with a dummy variable to analyze the degree of relationship between socio-economic development

Copyright @ 2024 Author

Scanned with ACE Scanner

variables and financial inclusion in the 2 states. Finally, the research reveals that literacy rate and urbanization are significant factors in determining financial inclusion.

Chhabra attempts to access Financial Inclusion in India and analyzes the patterns and trends of regional disparities across Indian states. Further, the study discusses the relationship between development and financial inclusion taking IFI and HDI of 15 states and 6 UTs. Besides this other socio-development indicators like Employment rate, Sex ratio, and Literacy rate were also used to analyze the degree of relationship between these variables and IFI using a multiple regression model.

Conceptual Framework:

Financial inclusion can be defined as the process of ensuring access to and usage of appropriate financial products and services by all segments of society, especially those traditionally excluded from the formal financial system. It encompasses various dimensions aimed at providing individuals and businesses with the tools and resources necessary to participate fully in the economy. Access to Financial Services, Affordability, Awareness and Financial Literacy, Quality and Suitability, Security and Consumer Protection, Institutional and Policy Environment etc are the key dimensions. Inclusive growth refers to a pattern of economic development that benefits all segments of society, particularly the marginalized and vulnerable populations. It is characterized by equitable opportunities, access to essential services, and reduced disparities in income and wealth. Poverty alleviation refers to efforts and initiatives aimed at reducing and ultimately eliminating poverty in its various forms. Sustainable development refers to development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.[3] (Dahiya S, Kumar M. 2020).

Financial inclusion is closely intertwined with broader development objectives such as poverty alleviation, economic growth, social inclusion, resilience, and sustainability. By expanding access to financial services and resources, financial inclusion plays a crucial role in advancing these development goals and building more inclusive, resilient, and sustainable societies.

Status of Financial Inclusion in India:

As of the fiscal year 2023, the financial inclusion index of India was 60.1, according to the Reserve Bank of India. It rose from 43.4 in 2017 to its current state, indicating improved financial inclusion.

- Regional disparities and demographic dimensions
- Access to formal financial services: banking, insurance, and digital payments
- Challenges hindering financial inclusion efforts

Factors Influencing Financial Inclusion in Viksit Bharat

- Socio-economic factors: income levels, education, and employment
- Infrastructure and technological barriers
- Regulatory environment and policy frameworks
- Cultural and behavioral factors
- Gender disparities in financial access and usage

Strategies for Advancing Financial Inclusion

- Strengthening financial infrastructure: expanding banking network and digita connectivity
- Promoting financial literacy and education
- Leveraging technology: mobile banking, digital wallets, and biometric authentication
- Enhancing regulatory frameworks to foster innovation while ensuring consum protection
- Tailoring financial products and services to meet the diverse needs of underserv segments
- Public-private partnerships for inclusive finance initiatives

Policy Implications and Recommendations

- Policy interventions to accelerate progress towards financial inclusion goals

Copyright @ 2024 Auth

Scanned with ACE Scanner

ISSN: 2278-4632
Vol-14, Issue-5, No.06, May: 2024

- Coordinated efforts between government, financial institutions, civil society, and other stakeholders
- Monitoring and evaluation mechanisms to track the effectiveness of interventions
- Long-term sustainability and scalability considerations

Conclusion

- Recapitulation of key findings
- Call for concerted action to advance financial inclusion in Viksit Bharat
- Implications for achieving inclusive growth and sustainable development

Research Methodology:

This study is based on secondary data that was mainly collected from Report of RBI, Ministry of Finance, Government of India, Reports on trend and progress of banking in India, Newspapers, Research Articles, Research Journals, E-Journals, Books and Magazines. Various websites were also used like RBI, Ministry of Finance, and Government of India (GoI). The period under consideration for the study is ten years from 2012–2013 to 2021–2022. Data has been analyzed by applying multiple regressions as a main statistical tool. Multiple regression analysis has been used to establish an empirical relationship between Financial Inclusion and growth of the country. The present study taking Gross Domestic Product (GDP) as a dependent variable and independent variables are Number of Bank Branches in the country, ATMs growth rate across the country and Credit deposit ratio.

$Y = b0 + b1X1 + b2X2 + b3X3 + e$

Where Y = Gross Domestic Product (GDP)

$X1$ = Number of Bank Branches

$X2$ = ATMs growth rate

$X3$ = Credit deposit ratio

Hypothesis of the Study:

On the basis of the objectives of the study, following hypothesis has been formulated:

H01. There is no significant impact of financial inclusion on the growth of Indian economy.

HA1. There is a significant impact of financial inclusion on the growth of Indian economy.

Sub-hypotheses

H01.1. There is no significant impact of Number of bank branches on Indian GDP.

HA1.1. There is a significant impact of Number of bank branches on Indian GDP.

H01.2. There is no significant impact of Credit deposit ratio on GDP of Indian economy.

HA1.2. There is a significant impact of Credit deposit ratio on GDP of Indian economy.

H01.3. There is no significant impact of ATM growth on GDP of Indian economy.

HA1.3. There is a significant impact of ATM growth on GDP of Indian economy.

Limitations of the Study:

The study has the following limitations.

1. The study covers individuals only and does not cover households and firms.
2. The study covers secondary data pertaining to the Scheduled Commercial Banks, Regional Ru Banks and Co-operatives banks.
3. The branch manager or the head of a bank branch has been considered as representative of branch.
4. The study is subject to common limitations of sample survey.

Data Analysis and Interpretation:

The study focuses on growth of Indian economy through financial inclusion to measure growth of Indian Economy. Gross Domestic Product is considered for a period of ten years billions of US Dollar. The GDP of India is growing on a year on year basis as seen in Table no. 1

Copyright @ 2024 Autl

Scanned with ACE Scanner

ISSN: 2278-4632
Vol-14, Issue-5, No.06, May: 2024

Table 1: Dependent and Independent Variables

Year	GDP (Billions of US $)	Branches	Total ATMs	Credit to Deposits Ratio
2011 – 2012	1,827.64	103252	96742	79.7
2012 – 2013	1,856.72	111382	116378	81.16
2013 – 2014	2,039.13	123001	162543	81.39
2014 – 2015	2,103.59	131786	182480	81.36
2015 - 2016	2,294.80	140810	199954	81.95
2016 – 2017	2,651.47	146470	207813	80.53
2017 – 2018	2,702.93	149235	205184	79.1
2018 – 2019	2,835.61	151467	202196	80.6
2019 – 2020	2,671.60	157932	230760	80.8
2020 - 2021	3,150.31	159347	213575	79.5

Source: Compiled by researcher from various publications of RBI.

Figure 1: GDP of India

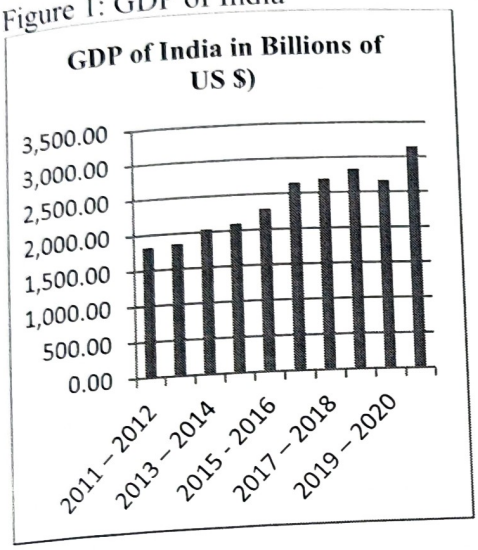

Source: Prepared by researcher

The above figure-1 depicts the GDP of India for a period of ten years the GDP has grown at a rate of 7.41% from 2013 to 2014, it grew at a rate of 8.13% from 2014 to 2016, the growth rate was -5.83% for the year 2019 - 2020, it grew at the rate of 9.05% from 2020to 2021. We can observe that on an average the GDP growth rate has been ranging between 6.85 for nine years out of ten years and 5.83% for a year 2019-20.

Figure 2: Number of Bank Branches

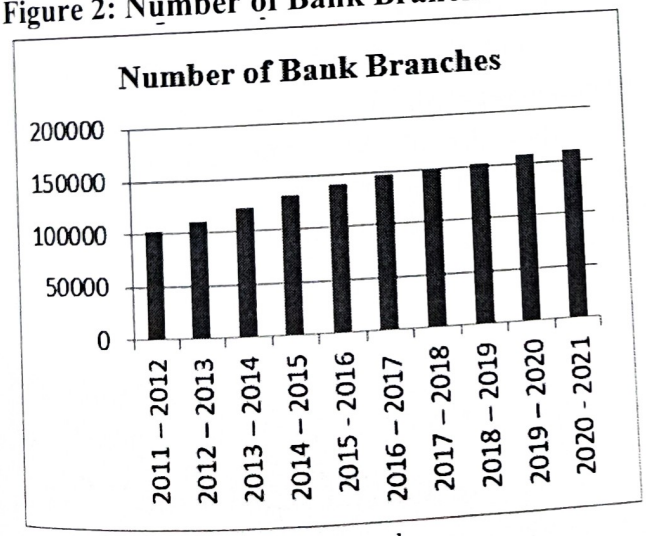

Source: Prepared by researcher

Copyright @ 2024 Au

Scanned with ACE Scanner

ISSN: 22
Vol-14, Issue-5, No.06, M

The growth in bank branches over the 10 years in India is depicted in figure 2. It can be that banking branches have covered a wide area in the economy and have moved ev remotest areas to achieve the objective financial inclusion and inclusive growth of the Indian economy.

Figure 3: Number of ATMs in the Indian Economy

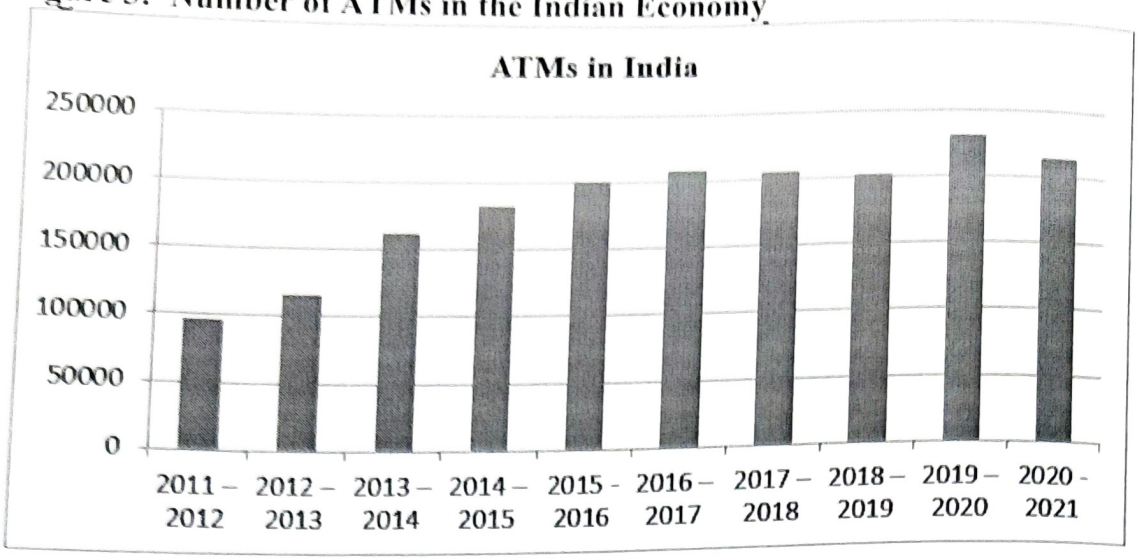

Source: Prepared by researcher

The above figure no. 3 depicts the onsite and offsite ATMs located in various parts of the which allows the individuals of the country to access the financial requirements from without visiting the bank branch. The ATMs have grown tremendously in the last 10 years agenda behind it was financial inclusion.

Figure 4: Credit to Deposits ratio

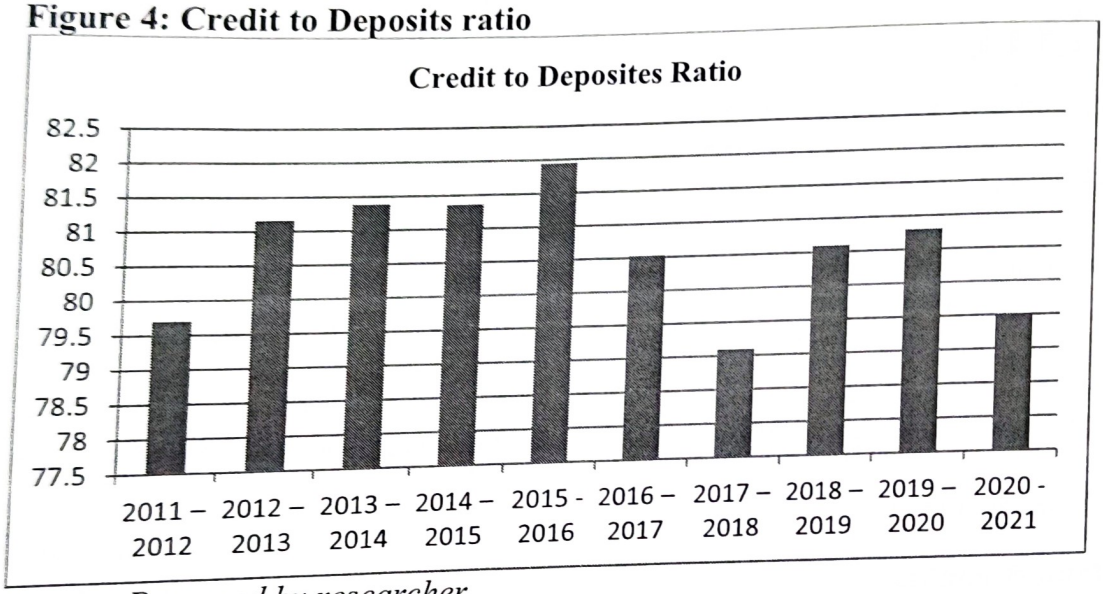

Source: Prepared by researcher

Figure no. 4 depicts the credit to deposit ratio of Indian banks on an average Indian ba providing 70% to 80% credit to customers as against their deposits of 100%. This indicates i of deposits contributes to overall growth of the economy. With the introduction of sche Mudra loans government is trying to achieve its objective of inclusive growth by providing start ups.

Findings:

Underpinnings of banking services, less cash economy and financial regulatory fran prioritiesare the predominant challenges faced by the financial institutions in their proc financial inclusion. Theyare baffled to decide important service to the rural areas for their ec

Copyright @ 2024 A

Scanned with ACE Scanner

empowerment and less cash economyprevailing in the state hampers them to financially include the abandoned household in different geographicalbases. The financial regulatory frame works formulated by RBI have their practical difficulties at the implementation level.
The cluster analysis revealed that 32.4% dynamic respondents strongly agree towards facingall the challenges to financially include less privileged in rural areas and 45.1% Achievers moderately agreedtowards facing challenges in underpinnings of banking services, less cash economy, financial regulatoryframework priorities and facing the challenges towards financial inclusion objectives.
Further it is found that22.5% mechanical respondents moderately agreed for the factors underpinnings of banking services, less casheconomy, financial regulatory framework priorities and strongly agree for financial inclusion objectives.
Employeesin the age group 25 to 30 years strongly agree for stagnant services, regime uncertainty, infrastructure bottlenecks in their bank and employees in the age group 31 to 35 years strongly agree for the technological latency.Further it is found that the employees in the age group under 25 years age group strongly agree for in convergence of
regulatory and service providers and above 45 years age group employees strongly agree for underpinnings ofbanking services as well as financial regulatory framework priorities.

Suggestions:

1. A financial literacy and credit counseling center shall be organized by the banks in every district withsuitable financial experts, bank officials, so as to impart necessary skills with regard to financialinclusions among the households. Government can promote nodal agencies through wellestablished for promoting fully financial activities and other assistances to the rural households forimproving their standard of living.
2. The state Government may focus on the promoting of households in underdeveloped areas.Since development of rural households play a crucial role in alleviation of poverty.Motivational campaign may beconducted frequently by the bankers for inculcating saving habit in the minds of the rural.
3. The Government and financial institutions shall focus more on the development of ruraldomain to reduce poverty by implementation of various financial inclusions. The ruralhouseholds shall form their own norms for group savings and focus on the savings habits regularlyas per the prescribed norms.
4. Banks and NGOs need to carefully monitor the credit linked groups especially when the amountsare much higher than the average, in order to ensure an excellent recovery performance.

Conclusion:

It is concluded that the main objective of financial inclusion is to attach the income generating activities ofindividuals to banking transaction with multiple channels. The government intended to communicate their policies through financial inclusion of all individuals. As a financial intermediary, thebanks contribute to the economic growth of the country by identifying the entrepreneurs with thebest chances of successfully initiating new commercial activities and allocating credit to them. [4](Chakrabarty, 2013). The present study found the positive significant impact of number of bank branches and credit deposit ratio of banks (proxies of financial inclusion) on GDP of the country. Whereas one indicator of financial inclusion, ATMs growth rate has been shown a statistically insignificant impact on Indian GDP. Hence, the study observed that financial inclusion is strongly associated with the progress and development of the economy. The study also concludes that government effort is the only way for effective financial inclusion. Thus, financial inclusion is a big road which India needs to travel to make it completely successful.

References:

1. Nautiyal, Tanya & Ismail, Saba. (2022). Financial Inclusion in India: A Regional and District Level Analysis. Asian Journal of Economics, Business and Accounting. 22. 280-290. 10.9734/AJEBA/2022/v22i2230732.

Copyright @ 2024 Author

Scanned with ACE Scanner

2. Garg, Sonu & Agarwal, Parul. (2014). Financial Inclusion in India – a Review of Initiatives and Achievements. IOSR Journal of Business and Management. 16. 52-61. 10.9790/487X-16615261.
3. Dahiya S, Kumar M. Linkage between Financial Inclusion and Economic growth : An Empirical study of the emerging Indian Economy. Vision- The Journal of Business Perspective. 2020;24(2): 184-193.
4. Chakrabarty, K. C. (2013, September). Keynote address on financial inclusion. Mumbai.
5. Sethy SK. Developing a financial inclusion index and inclusive growth in India. Theoretical and Applied Economics. 2016;23(2):607.
6. Bag S. State-Wise Analysis of Supply Side Factors of Financial Inclusion in India. Westleyan Journal of Research. 2018; 11(1).
7. Paramasivan C, Ganeshkumar V. Overview of Financial Inclusion in India. International Journal of Management and Development Studies. 2013;2:45-49.
8. Sangwan S. Financial Inclusion and Self-Help Groups. GM. NABARD. 2006;5150 (2):2008.
9. Nautiyal T, Ismail S. Financial Inclusion in India: A Comparative Study of Uttar Pradesh and Uttarakhand. Orissa Economic Journal. 2021;52(2):136-153.
10. Chhabra N. Financial Inclusion in India. (Doctoral dissertation). Maharshi Dayanand University, Haryana, India; 2015.
11. Singh, Paramjeet Kaur, A Study on Financial Inclusion - Role of Indian Banks in Implementing Scalable and Sustainable Financial Inclusion Strategy (November 1, 2014). International Journal Management (IJM), Volume 5, Issue 11, November 2014, pp. 103-110.
12. Jamnani, Jyoti. (2020). Banking Sector and financial inclusion in India. PRAGATI Journal Indian Economy. 6. 13-24.
13. www.planningcommission.nic.in.
14. www.indiabudget.nic.in.
15. www.rbi.org.in

Scanned with ACE Scanner

2. Garg, Sonu & Agarwal, Parul. (2014). Financial Inclusion in India – a Review of Initiatives and Achievements. IOSR Journal of Business and Management. 16. 52-61. 10.9790/487X-16615261.

3. Dahiya S, Kumar M. Linkage between Financial Inclusion and Economic growth : An Empirical study of the emerging Indian Economy. Vision- The Journal of Business Perspective, 2020;24(2): 184-193.

4. Chakrabarty, K. C. (2013, September). Keynote address on financial inclusion. Mumbai.

5. Sethy SK. Developing a financial inclusion index and inclusive growth in India. Theoretical and Applied Economics. 2016;23(2):607.

6. Bag S. State-Wise Analysis of Supply Side Factors of Financial Inclusion in India, Wesleyan Journal of Research. 2018; 11(1).

7. Paramasivan C, Ganeshkumar V. Overview of Financial Inclusion in India. International Journal of Management and Development Studies. 2013;2:45-49.

8. Sangwan S. Financial Inclusion and Self-Help Groups, GM, NABARD. 2006;5150 (2):2008.

9. Nautiyal T, Ismail S. Financial Inclusion in India: A Comparative Study of Utttar Pradesh and Uttarakhand. Orissa Economic Journal. 2021;52(2):136-153.

10. Chhabra N. Financial Inclusion in India. (Doctoral dissertation). Maharshi Dayanand University, Haryana, India; 2015.

11. Singh, Paramjeet Kaur, A Study on Financial Inclusion - Role of Indian Banks in Implementing a Scalable and Sustainable Financial Inclusion Strategy (November 1, 2014). International Journal of Management (IJM), Volume 5, Issue 11, November 2014, pp. 103-110,

12. Jamnani, Jyoti. (2020). Banking Sector and financial inclusion in India. PRAGATI Journal of Indian Economy. 6. 13-24.

13. www.planningcommission.nic.in.

14. www.indiabudget.nic.in.

15. www.rbi.org.in

Scanned with ACE Scanner

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

June-2024 Volume-16 Issue-8

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole

UGC Listed
Journal Listed No-64768
Up to-May, 2019
(Now Peer Review)

Publication Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 42

Scanned with ACE Scanner

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

June-2024 Volume-16 Issue-8

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD

Nguyen Kim Anh *[Hanoi] Virtnam*	***Prof. Andrew Cherepanow*** *Detroit, Michigan [USA]*	***Prof. S. N. Bharambe*** *Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede *Nanded [M.S]*	***Prof. B. P. Mishra,*** *Aizawal [Mizoram]*	***Prin. L. N. Varma*** *Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari *Pottikona [AP]*	***Prof. R. J. Varma*** *Bhavnagar [Guj]*	***Dr. D. D. Sharma*** *Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj *Benglore[Karanataka]*	***Dr. VenuTrivedi*** *Indore[M.P.]*	***Dr. ChitraRamanan*** *Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan *Khiroda[M.S]*	***Prin. A. S. KolheBhalod*** *[M.S]*	***Prof.KaveriDabholkar*** *Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Scanned with ACE Scanner

23	Brand Management in India: A Case Study of FMCG Companies **Kuhasa Rani**	104-107
24	Recognising Gender-Based Reactions to Marketing Techniques through Framing Perceptions **Prof. Manoj Kumar, Pankaj Kumar**	108-113
25	ग्रंथालयामध्ये क्यू आर कोडचा वापर **प्रा. राहुल जगन्नाथ इंगवले, कु. स्वाती तानाजी बोकेफोडे**	114-118
26	सुशीला टाकभौरे के काव्य में अम्बेडकरवादी चेतना **प्रा. डॉ.संगीता विष्णु भोसले**	119-123
27	हिंदी उपन्यासों पर फ्रायड के मनोविश्लेषण सिद्धांत का प्रभाव **डॉ. अमलपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ**	124-129
28	ग्रंथालयातील इलेक्ट्रोनिक माहिती संसाधने : मार्केटिंग तंत्र व पद्धती **श्री संजय दत्तात्रय आहेर, श्री शरद शांतीलाल पाटील**	130-134
29	मधुबनी जिला (बिहार) मे माखाना उत्पादन की समस्या एवं समाधान का भौगोलिक विश्लेषण **डॉ. राजेश्वर राय**	135-138
30	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : संधी आणि आव्हाने **डॉ. रमेश वाघमारे**	139-143
31	प्रगतिशील हिन्दी कविता में जन, जनपद और उनकी लोक- संस्कृति (नागार्जुन की कविताओं के संदर्भ में) **डॉ. गजेन्द्र भारद्वाज**	144-147
32	विद्यार्थ्यांमधील मनस्ताप आणि त्यांचे विज्ञान विषयातील संपादन - एक सहसंबंधात्मक अध्ययन **डॉ. डी. एम. तिडके**	148-150
33	जनजातिओं का उद्गम एवं प्रगति पर विमर्श **पुजा सिन्हा**	151-154
34	अँडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची वर्तमान काळातील उपयुक्तता **प्रा. दिपाली पडोळे**	155-159
35	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये सामाजिक माध्यमांचा उपयोग : एक सर्वेक्षण **डॉ उध्दव रामराव आघाव, प्रा संजय महादेव देवकर**	160-168
	बुद्धधम्म का दक्षिण पूर्व एशियापर भौगोलिक प्रभाव **डॉ. संदीप रुपरावजी मसराम**	169-171
	हिंदी में रोजगार के अवसर **डॉ. रश्मि बी. वी**	172-174
	महिला उद्योजक व्यवसायासाठी शासकीय योजना **डॉ. अनिल विजय शितोळे**	175-178
	तृतीय रत्न' : एक सामाजिक नाटक **डॉ. मिलिंद कांबळे**	179-187
	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा कळमनुरी येथील इयत्ता दुसरीतील विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्यदायी सवयी निर्माण होण्यासाठी राबविलेल्या उपक्रमाची परिणामकारकता तपासणे एक अभ्यास **डॉ. बाशेट्टी. एस. डी.**	188-191
	The Impact of Reward Systems on Employee Motivation and Performance **Dr. Nilesh Shinde, Dr. Rajesh Pawde**	192-194

Scanned with ACE Scanner

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June-2024, Volume-16 Issue-8

CONTENTS

Sr. No.		Page No.
1	Banjara women's livelihood and the revival programs of organizations in Telangana **Rupa Vani Talari**	1-9
2	Analytical Study of Democratic Values in the Constitution of India **Shashikant Sarjerao Maghade**	10-12
3	Spatio-Temporal Changes in Cropping Pattern in Satara District **Dr. Tilekar Sharad B.**	13-16
4	Zooplankton Diversity of Dongergaon Water Tank Dongergaon Dist Latur (M.S) **Dr. Rahul Ramesh Jadhav**	17-18
5	"Understanding Political Participation of Women in Urban Local Governance: Evidences from Guwahati Municipal Corporation, Assam" **Topu Choudhury, Dr. Juti Rani Devi**	19-21
6	Balancing Development and Environment: The Role of the National Green Tribunal **Dr. Pawan Kumar Srivastava**	22-26
7	The Governance and Accountability of Non-Governmental Organisations (NGOs) in India **Dr. A. Shankar Kumar**	27-31
8	Recasting Sedition in Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023 – Abolishing or Reinforcing Colonial Sedition Law in India? **Dr. Sampada Jagannath Kangane**	32-36
9	A Jain Sculptures Of Badami **Dr. M N. Bennur, Dr. C N. Koligudde**	37-38
10	Microfinance and Women's Economic Empowerment: A Comparative Study of Rural and Urban Areas in West Bengal, India **Dr. Dipak Biswas, Dr. Debasish Biswas, Atanu Manna**	39-47
11	Reading Comprehension: A Strategy for Enhancing Academic Performance **Sonal G. Chavan, Dr. Meena Kute**	48-50
12	Customer Satisfaction Regarding the Usage of Jio Network in Sivakasi **Dr. C. Anupriya, Dr. T. Jeeba Sheela**	51-55
13	Model Fitness of Effective Advertisements Using Brand Identity among Gen Z (As Part of Research Thesis) **V. Pattammal, Dr. K Gunasekaran**	56-63
14	Balancing Roles: A Comparative Exploration of Role Overload Challenges among Educators in Government and Private Institutions in Bihar **Poonam Kumari**	64-69
15	Water Resources Management in Drought Prone Area: A Critical Analysis **Dr. Ashok Shamrao Patil**	70-73
16	Empowering Music: Embracing Feminist Perspectives for Gender Equity in Musicology **T. R. Thriveni**	74-78
17	Empowering Women through Education: Investigating the Impact of India's National Education Policy (Nep) 2020 on Career Advancement **Dr. Sandhya Mishra**	79-83
18	Threads of a Nation: How Amitav Ghosh's 'The Shadow Lines' Weaves India into the Global Tapestry" **Mr. Shripad Rajendra Medhe, Dr. Dnyanoba B. Mundhe**	84-87
19	Industrial Growth Analysis in Maharashtra: A Study from 2011 to 2021 **Dr. Daksha Dave, Anju Chavan**	88-92
20	Literature in the Age of AI: Ethical Reflections and Creative Frontiers **Mrs. P Femina, Mrs. K Subhashini**	93-95
21	Ancient Greek Drama: Origins, Evolution, and Legacy **Prof. Alaknanda Sarang**	96-97
22	Green Marketing: A Strategy for Sustainable Development **Mankesh**	98-10

Scanned with ACE Scanner

ISSN : 2278-4632
JUNI KHYAT

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June-2024, Volume-16 Issue-8

अँडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची वर्तमान काळातील उपयुक्तता

प्रा. दिपाली पडोळे

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, उत्तम नगर अमरावती.

Corresponding Author- प्रा. दिपाली पडोळे

Email- dipali.yadav8@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.12739451

सारांश

अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांचा जन्म ५ जून १७२३ स्कॉटलंड मधील किकार्डी या गावी झाला . वयाच्या १४ व्या वर्षी ग्लासगो विद्यापीठामध्ये स्मिथ यांनी प्रवेश केला. इसवी सन १७६२ मध्ये ग्लासगो विद्यापीठांने एल.एल.जी ही पदवी दिली. इसवी सन १७७६ मध्ये ' राष्ट्राच्या संपत्तीचे स्वरूप व तिच्या उद्भवाची कारणे याचे विवेचन' हा ग्रंथ मांडला. ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांमध्ये ॲडम स्मिथ यांचा निसर्गवाद, आशावाद, उदारमतवाद ,अर्थव्यवस्थेतील श्रम विभागणी, स्मित यांचे मूल्य विषयक विचार, विभाजन, वेतन सिद्धांत, खंड, भांडवल ,श्रमाची उत्पादकता, चलन व बँका, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, करविषयक विचार अशा विस्तृत आर्थिक घटकांची सविस्तर मांडणी केली होती. स्मिथ यांचा निसर्गवाद -निसर्गवादी मॅडेव्हील, हचेसन यांचा प्रभाव स्मिथ यांच्यावर होता. निसर्गवादाशी मिळते जुळते तत्त्वज्ञान स्मिथ यांचे असले तरी यांचा ग्रंथात विनिमय, श्रम विभागणी, पैसा, भांडवल संचय, किंमत यंत्रणा यांचा समावेश आहे. स्मिथ यांच्या मते मानवाची स्वहित तत्परता ही स्वाभाविक प्रवृत्ती असून उदा. वस्तू व सेवा यांचा विनिमय ही आर्थिक संस्था प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वहित साधण्याच्या प्रयत्नातून निर्माण होते. विनिमयाप्रमाणे श्रम विभागणीच्या उदयाची कारणे श्रमविभागणीमुळे कार्य कुशलतील सुबत्तेत भर पडते. याची जाणीव मनुष्याला होते. वस्तू विनिमयातील अडचणींमुळे 'पैसा' या चलनाची निर्मिती झाली. किंमत यंत्रणेच्या कार्यात आर्थिक संस्थांची आर्थिक अंतरक्रिया आपोआप घडून येते.सर्व आर्थिक संस्था मानवाच्या स्वहित साधण्याच्या नैसर्गिक प्रेरणे मधून निर्माण होतात .ही कल्पना, ॲडम स्मित यांच्या कल्पनेतून सिद्ध होते. श्रम विभागणी, विनिमय, यामुळे केवळ त्यात भाग घेणाऱ्या व्यक्तीचे हित होते असे नाही तर एकूण उत्पादन वाढल्यामुळे व सरासरी उत्पादन खर्च घटल्याने सर्व समाजाचेच हित होते.

ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची वर्तमानकालीन यथार्थता -१) स्वहित तत्परता, २) श्रम विभागणी,३) विनिमय संस्था ,४) स्मिथ यांचे विभाजन विषयक विचार, ५) स्मिथ यांचे खंड विषयक विचार ,६) भांडवल विषयक विचार ,७)चलन व बँका याविषयी स्मिथ यांचे विचार स्पष्ट करता येतात.

बीज शब्द: ॲडम स्मिथ यांचा निसर्गवाद आशावाद आणि उदारमतवाद

प्रस्तावना

ऐतिहासिक कालखंडामध्ये १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व्यापारवादी विचार मांडले गेले . त्यानंतर निसर्गवादाचे प्रणेते डॉ. क्वेन्से यांच्या इसवी. सन १७५६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या लेखांमध्ये सर्वप्रथम निसर्गवादी विचार मांडले. इसवी सन १७७६ साली प्रसिद्ध झालेल्या राष्ट्राची संपत्ती या ग्रंथात अर्थशास्त्रीय विचारांचे विस्तृत मांडणी ॲडम स्मिथ यांनी केली. अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांचा जन्म ५ जून १७२३ स्कॉटलंड मधील किकार्डी या गावी झाला . वयाच्या १४ व्या वर्षी ग्लासगो विद्यापीठामध्ये स्मिथ यांनी प्रवेश केल इसवी सन १७६२ मध्ये ग्लासगो विद्यापीठांने ए एल. जी ही पदवी दिली. इसवी सन १७७६ मध राष्ट्राच्या संपत्तीचे स्वरूप व तिच्या उद्भवाची का याचे विवेचन' हा ग्रंथ मांडला. ॲडम स्मिथ यां आर्थिक विचारांमध्ये ॲडम स्मिथ यांचा निसर्ग आशावाद, उदारमतवाद, अर्थव्यवस्थेतील विभागणी, स्मित यांचे मूल्य विषयक वि विभाजन, वेतन सिद्धांत, खंड, भांडवल, श्र उत्पादकता, चलन व बँका, आंतरराष्ट्रीय व्या करविषयक विचार अशा विस्तृत आर्थिक घट सविस्तर मांडणी केली होती. राष्ट्राची संपत्त

Scanned with ACE Scanner

ग्रंथामध्ये सर्व आर्थिक घटकांची आंतरक्रिया स्पष्ट करून सांगितली सदर संशोधन लेखांमध्ये ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांचे अध्ययन केले जाईल.

संशोधनाचा उद्देश- १) स्मिथ यांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.

२) ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता.

सन १७६० ते १८३० हा कालखंड स्थूल मानाने इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. याच काळात धावत्या धोट्याचा शोध, वॉटर फ्रेम चा शोध ,जेम्स वॅट यांनी वाफेचे इंजिन यांचा शोध लावला या काळात इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक प्रगती घडून आली. उदारमतवादी विचार करणारे ह्युम यांच्या विचारांचा प्रभाव आणि स्मिथ यांच्यावर होता.

स्मिथ यांचा निसर्गवाद –

निसर्गवादी मॅंडेव्हील, हचेसन यांचा प्रभाव स्मिथ यांच्यावर होता. निसर्गवादाशी मिळते जुळते तत्त्वज्ञान स्मिथ यांचे असले तरी यांचा ग्रंथात विनिमय, श्रम विभागणी, पैसा, भांडवल संचय, किंमत यंत्रणा यांचा समावेश आहे. स्मिथ यांच्या मते मानवाची स्वहित तत्परता ही स्वाभाविक प्रवृत्ती असून उदा. वस्तू व सेवा यांचा विनिमय ही आर्थिक संस्था प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वहित साधण्याच्या प्रयत्नातून निर्माण होते. विनिमयाप्रमाणे श्रम विभागणीच्या उदयाची कारणे श्रमविभागणीमुळे कार्य कुशलतील सुबत्तेत भर पडते. याची जाणीव मनुष्याला होते. वस्तू विनिमयातील अडचणींमुळे 'पैसा' या चलनाची निर्मिती झाली. किंमत यंत्रणेच्या कार्यात आर्थिक संस्थांची आर्थिक अंतरक्रिया आपोआप घडून येते.सर्व आर्थिक संस्था मानवाच्या स्वहित साधण्याच्या नैसर्गिक प्रेरणे मधून निर्माण होतात .ही कल्पना, ॲडम स्मित यांच्या कल्पनेतून सिद्ध होते. श्रम विभागणी, विनिमय, यामुळे केवळ त्यात भाग घेणाऱ्या व्यक्तीचे हित होते असे नाही तर एकूण उत्पादन वाढल्यामुळे व सरासरी उत्पादन खर्च घटल्याने सर्व समाजाचेच हित होते. लोकसंख्येच्या संदर्भात देखील स्मिथ यांचा आशावादी दृष्टिकोन होता, मजुरीच्या दरातील चढउतारामुळे समाजाला आवश्यक इतकी लोकसंख्या प्रस्थापित होते असे त्यांचे मत होते. समाजाला अधिक मजुरांची गरज असेल तेव्हा वेतन दर वाढेल व त्यामुळे जास्त मुलांचे पालन पोषण करणे मजुरांना शक्य होऊन लोकसंख्या वाढेल मजुरांची फारशी गरज समाजाला नसल्यास वेतन घटेल व अपुऱ्या पोषणामुळे मुलांचे अल्पवयामध्येच मृत्यु पावतील व लोकसंख्या मर्यादित राहील.

ॲडम स्मिथ यांच्या मते आर्थिक संस्था आपोआप निर्माण होणाऱ्या आहेत परंतु सर्वच आर्थिक संस्था समाजाच्या उपयोगाच्या नाहीत असे त्यांचे मत होते. भांडवल आर्थिक घटक ,गुंतवणुकीच्या संदर्भात त्यांचे वेगळे मत आहे स्मित यांच्या मते शेती उद्योगधंदे घाऊक व्यापार व किरकोळ व्यापार या चार व्यवसायांमध्ये भांडवल गुंतवणूक करणे शक्य होते. शेतीक्षेत्र भांडवल गुंतवणुकी करता उपयुक्त तर व्यापार हा कमी उपयुक्त मार्ग मानला. भांडवल गुंतवणुकीच्या क्षेत्रात सरकारने हस्तक्षेप केला नाही तर स्वहित तत्परतेच्या प्रेरणेने होणारी भांडवल गुंतवणूक याच सामाजिक उपयुक्ततेच्या दृष्टीने योग्य ठरते. विभाजन विषयक प्रश्नांची चर्चा करताना स्मित यांच्या आशावादास बंधन निर्माण झाले श्रमिकांनी निर्माण केलेल्या वस्तूंच्या किमतींमधून व्याज व खंड दिला जातो भांडवलदार मजुरांना कमी मोबदला देऊन त्यांच्याकडून जास्तीत जास्त काम करून घेतात परिणामी अनुकूल आशावाद वाटत नाही. राज्यसंस्थेने व्यक्तीच्या आर्थिक निर्णयात ढवळाढवळ करणे अनिष्ट आहे. हा विचार ॲडम स्मिथ यांनी अनेक प्रकारच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या संदर्भात स्पष्ट केला आहे.आंतरराष्ट्रीय व्यापार अनुकूल असावा मत त्यांचे होते. यांनी प्रभावीपणे निर्हस्तक्षेपाचे तत्व मांडले परंतु व्याजदराचे नियंत्रण, सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, बँक निर्मिती चलन इत्यादींमध्ये सरकारचा हस्तक्षेप असावा असे त्यांचे मत होते.

स्मिथ यांच्या ग्रंथातील जवळजवळ एक तृतीयांश भागामध्ये सरकारी आयव्यय याविषयी चर्चा करण्यात आली आहे. करआकारणी करताना सरकारने कोणत्या तत्त्वांचे पालन करावे याविषयी स्मित यांनी उदाहरणासहित चर्चा केली आहे. ॲडम स्मिथ यांनी मांडलेली ही तत्वे कर कसोट्या म्हणून प्रसिद्ध आहेत पाचव्या विभागाच्या दुसऱ्या प्रकरणात त्यांची चर्चा केली आहे ही तत्व पुढीलप्रमाणे

Scanned with ACE Scanner

१) समतेचे तत्व - प्रत्येक नागरिकांनी थोड्याफार प्रमाणात कर दिले पाहिजेत असे स्मिथ यांचे मत होते प्रत्येकाने नेमकी किती रक्कम भरावी हे त्या व्यक्तीच्या कुवतीवर अवलंबून राहील.ही कुवत व्यक्तीच्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात असेल असे विधान त्यांनी सुरुवातीला केले असेल तरी नंतर घर भाड्यावरील कराची चर्चा करताना वाढते उत्पन्नावर वाढत्या प्रमाणात कर आकारण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली होती. आधुनिक अर्थशास्त्र अशा करांना प्रगतिशील कर म्हणते स्मिथ यांच्यापूर्वी मोटर यांनी स्पिरिट ऑफ द लॉज (कायद्याचा आत्मा) पुस्तकात ग्रीसमधील प्रगतिशील करांची चर्चा केली आहे स्मित यांच्या पुस्तकातील अनेक संदर्भावरून त्यांनी मॉन्टेस्क्यू यांचे लिखाण वाचले होते असे स्पष्ट होते स्मिथ यांनी या संदर्भात केलेल्या एकूण चर्चेवरूनही समतेचा त्यांचा अर्थ उत्पादन वाढवून अधिक प्रमाणात कर वाढवणे हाच होता हे स्पष्ट दिसते.

२) निश्चिततेचे तत्व -'प्रत्येक व्यक्तीला आपल्याला किती कर भरावयाचे आहेत केव्हा भरावयाचे आहेत व कुठे भरावयाचे आहेत हे निश्चित माहीत असले पाहिजे

३) सोयीस्कर पणाचे तत्व- करदात्यांना कराची रक्कम केव्हा व कोठे भरवायची इतकेच फक्त माहीत असून चालणार नाही कर भरण्याची वेळ व कर भरणी करावयाचे स्थळ करदात्यांच्या दृष्टीने सोयीचे असणे की आवश्यक आहे.

४) मितव्ययतेचे तत्व प्रत्येक कराची रक्कम गोळा करण्यासाठी सरकारला काही खर्च करावा लागतो. चांगल्या कर पद्धतीत हा कर गोळा करण्याचा खर्च कमीत कमी असावा. लोकांनी कराच्या स्वरूपात भरलेला पैसा व सरकारी खजिन्यात कर गोळा करण्याचा खर्च वजा जाता जमा होणारे निव्वळ उत्पन्न यातील फरक कमीत कमी असले पाहिजे. ज्या कर पद्धतीत हे अंतर कमीत कमी असते तिला मितव्ययी कर पद्धती म्हणता येईल.

स्तिथ यांनी सुचविलेल्या या चार कर कसोट्या नंतरच्या काळातील इतर सर्व अर्थशास्त्रज्ञांनी मान्य केलेल्या आढळतात .आजही आदर्श कर कसोट्यांमध्ये त्यांचा प्रामुख्याने समावेश केलेला आढळतो.

स्मिथ यांनी करकसोटया प्रमाणेच विशिष्ट करांच्या संदर्भात विचार केला आहे. या चर्चेत खंडावरील कराचा एक योग्य कर म्हणून उल्लेख केलेला आढळतो. मजूरावर कर लादल्यास वेतनदर व परिणामी वस्तुकिमती वाढून सर्वसामान्य माणसा त्रास होईल तर नफ्यावर कर लादल्यास उत्पाद घटेल व त्यामुळे किमती वाढून परत सामान माणूसच भरडला जाईल असे मत स्मिथ यांनी व्य केले. कराचा भार किंवा बोजा शेवटी उत्पन्नावर पडतो म्हणून खंडाच्या स्वरुपाच्या निश्चि उत्पन्नावरच कर बसविणे योग्य ठरेल असे त्य विचार होते. या विचारावर काही प्रमाण निसर्गवादाचा प्रभाव आढळतो.

स्वतः जमीन कसणाऱ्या जमीनदारावर क कर लादावेत, कुळाकडून जमीन कसून घेणाऱ्या जास्त कर लादावेत व कुळावर खंडाच्या स्वरू अन्याय जमीनदारावर जास्त कर आकारावेत अ त्यांची सूचना होती. या सूचनेद्वारा राज्य संस्थे हस्तक्षेपास अप्रत्यक्ष अनुमती मिळते व त्यामुळे सूचना निर्हस्तक्षेपाच्या तत्त्वास विरोधी ठरते. प स्मिथ यांच्या लक्षात आलेले दिसत नाही

ॲडम स्मिथ यांचा राष्ट्राची संपत्ती हा ग्रंथ प्र झाल्यानंतर जगात अर्थशास्त्राचे जनक म्हणून त्य नावलौकिक झाले .18 व्या शतकापूर्वी व्यापार व निसर्गवाद या दोन विचार शाखांनी अर्थशा विचारांच्या विकासाला हातभार लावला अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक लहानातील लहान आ घटकांच्या वस्तुनिष्ठ कार्यप्रणालीचा तसेच प समन्वयाचा विस्तृत विवेचन राष्ट्राचे संपत्ती ग्रंथात केले गेले.

ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचा वर्तमानकालीन यथार्थता -

१) स्वहित तत्परता- स्मिथ यांच्या अ विश्लेषणात अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक प्रतिक्रिया आर्थिक घटकांमधील निसर्गतः अस्ति असणारी स्वहित तत्परता हा आहे. वर्तमानक अर्थव्यवस्थेतील अस्तित्वात असणाऱ्या क्षेत्रांमधील शेती ,उद्योग,सेवा क्षेत्रामध्ये हि होणारी आंतरक्रिया ही परस्परावलंबी व साध्य करण्याच्या हेतूनेच घडून येते कारणास्तव स्वहित तत्परता हे तत्व सदा प्रत्येक आर्थिक घटकांमध्ये असलेले आपणास येते.

२) श्रम विभागणी- ॲडम स्मिथ यांच्य समाजातील सर्व व्यक्तींचे जीवन परस्परा असून प्रत्येक उत्पादन प्रक्रियांमध्ये श्रम विभ कडून आल्याने उत्पादन घटकांची वाटणी व स सेवांचे उत्पादन आपोआप घडून येते

Scanned with ACE Scanner

अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक विकास साध्य होतो म्हणूनच श्रम विभागणीचे तत्व अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक क्षेत्रात आजही महत्त्वाचे व अविभाज्य आहे.

३) विनिमय संस्था- विनिमय प्रक्रिया घडून येताना श्रमविभागनी , वस्तू व सेवांची निर्मिती ही व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष उपभोगाकरिता असते तसेच विनिमय घडून येताना वस्तू व सेवांची मूल्य निर्धारणा घडून येते .मूल्य निर्धारित करण्याकरता वस्तूंची मुबलकता व दुर्मिळता या गुणधर्मानुसार वस्तूची मूल्य निश्चिती घडून येते या कल्पनेच्या आधारावर मूल्य निर्धारण सिद्धांताला महत्त्व प्राप्त झाले .मूल्य निर्धारण सिद्धांताला वर्तमान काळात देखील तितकेच महत्त्व आहे वर्तमान काळात अनेक वस्तू व सेवा नवनवीन उत्पादन निर्माण होऊन उपयोगितांची तसेच संपत्तीची निर्मिती होते तसेच संपत्ती आणि उत्पादन प्रत्यक्ष उपभोक्त्यापर्यंत पोहचण्याची प्रक्रिया हि विनिमय व पैशाचा वापर, मूल्य निर्धारण या सर्व प्रक्रियांनी युक्त असते.

४) स्मिथ यांचे विभाजन विषयक विचार- अर्थव्यवस्थेतील सर्व सूक्ष्म आर्थिक संस्था एकमेकांवर परिणामकारक असतात तसेच परस्परावलंबित्वातूनच अनेक सिद्धांत निर्माण झालेले आहेत. स्मिथ यांनी मूल्याच्या श्रम मूल्य सिद्धांताप्रमाणे सर्व मूल्य श्रमातून निर्माण होते तर उत्पादन खर्च सिद्धांतानुसार खंड वेतन व नफा यांच्या सर्वसामान्य वा नैसर्गिक मूल्यानुसार जो उत्पादन खर्च होतो त्यावरून वस्तूमूल्य ठरत असते तसेच खंड वेतन व नफा यांचे नैसर्गिक मूल्य आणि प्रत्यक्ष अर्थव्यवस्थेतील बाजार मूल्य यातील तफावत उत्पादकास महत्तम लाभदायक ठरते. मागणी व पुरवठ्याच्या संतुलनाने प्रस्थापित होणारी मूल्यनिर्धारण प्रक्रियेवर अल्पकाळ व दीर्घकाळाचा परिणाम होतो अशा अनेक आर्थिक आंतरक्रिया विषयक स्मिथ यांचे विचार वर्तमान काळात देखील पूर्णतः तसेच अंशतः देखील कार्यरत असलेले दिसतात.

५) स्मिथ यांचे खंड विषयक विचार-स्मिथ यांनी खंड विषयक विचार मांडताना प्रत्यक्ष जमीन कसणारी कुळे व जमीन मालक यांच्या यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला आहे.तसेच खंड विषयक कल्पना मांडताना जमिनीच्या सुपीकतेनुसार जमीन मालकाला खंड प्राप्त होतो. बाजारपेठ दळणवळण सुविधा यानुसार खंडाची संकल्पना स्पष्ट केली. याची सिद्धता वर्तमान काळात देखील अनुभवास येते .

६) भांडवल विषयक विचार - देशाची उत्पादकता भांडवल गुंतवणुकीवर व भांडवल गुंतवणुक बचतीवर अवलंबून असते असे मत स्मिथ यांचे होते श्रम विभागणी व भांडवल गुंतवणुक यांचा परस्पर संबंध स्मिथ यांनी स्पष्ट केला. भांडवलाचे स्थिर व फिरते भांडवल असे दोन प्रकार सांगितले. शेती, उद्योगधंदे, घाऊक व्यापार व किरकोळ व्यापार या चार प्रकाराने भांडवल गुंतवणूक करणे शक्य आहे असे मत स्मिथ यांनी मत व्यक्त केले .भांडवल गुंतवणुकीचा किफायशीरपणा ठरवण्यासाठी त्यापासून मिळणारा रोजगार व त्यामुळे प्रतिवर्षी राष्ट्राची राष्ट्राच्या उत्पन्नात विनिमय मूल्याच्या स्वरूपात पडणारी भर हे दोन निष्कर्ष सांगितले या सर्व आर्थिक घटकांचे महत्त्व व कार्यप्रणाली आजही अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विकासाकरता लाभदायक योजनांची आखणी व अंमलबजावणी करिता आवश्यक ठरते.

७)चलन व बँका याविषयी स्मिथ यांचे विचार- वस्तूविनिमय पद्धतीतील अडचणी लक्षात घेऊन मानवाने विनिमयाकरिता पैसा हे चलन निर्माण केले. चलनाच्या साठ्यातून वस्तू व सेवांची देव-घेव घडवून आणणे त्यात काळानुरूप बदल होत गेला गौण धातूंचा वापर नंतर सोने, चांदी या मौल्यवान वस्तूंचा चलन व संपत्ती म्हणून वापर वाढल्याने स्मिथ यांनी याविषयी खंत व्यक्त केली आहे. अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन साधन संपत्ती हीच खरी संपत्ती आहे असे स्मिथ यांचे मत होते. व्यवहारिक अंतरक्रिया होताना पैशाच्या मागणी व पैशाचा पुरवठा यांच्या स्वयंचलित समतोल साधला जातो. पत पैशाचा देखील समतोल साधला जातो . वर्तमान काळात अर्थव्यवस्थेतील आधारभूत पैसा, बँकांमार्फत निर्माण होणारी पत पैसा या सर्व आर्थिक विश्लेषणाकरिता स्मिथ यांचे आर्थिक विश्लेषण उपयुक्त ठरते.अशा रीतीने ॲडम स्मिथ यांचे विचार आजही अर्थ व्यवस्थेत उपयोगाचे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ-

1. डॉ.श्री. वि. खांदेवाले प्रा. सौ अमरजा नेरुरकर (१९८४) अर्थशास्त्रीय मतप्रणालींचा इतिहास. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी श्री वसंत पिंपळापुरे विद्या बुक्स औरंगाबाद.
2. बी सिंह गहलोत (२०१३) आर्थिक विचारून का इतिहास अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस अन्सारी रोड घरी या दरिया गंज नई दिल्ली 110002

Scanned with ACE Scanner

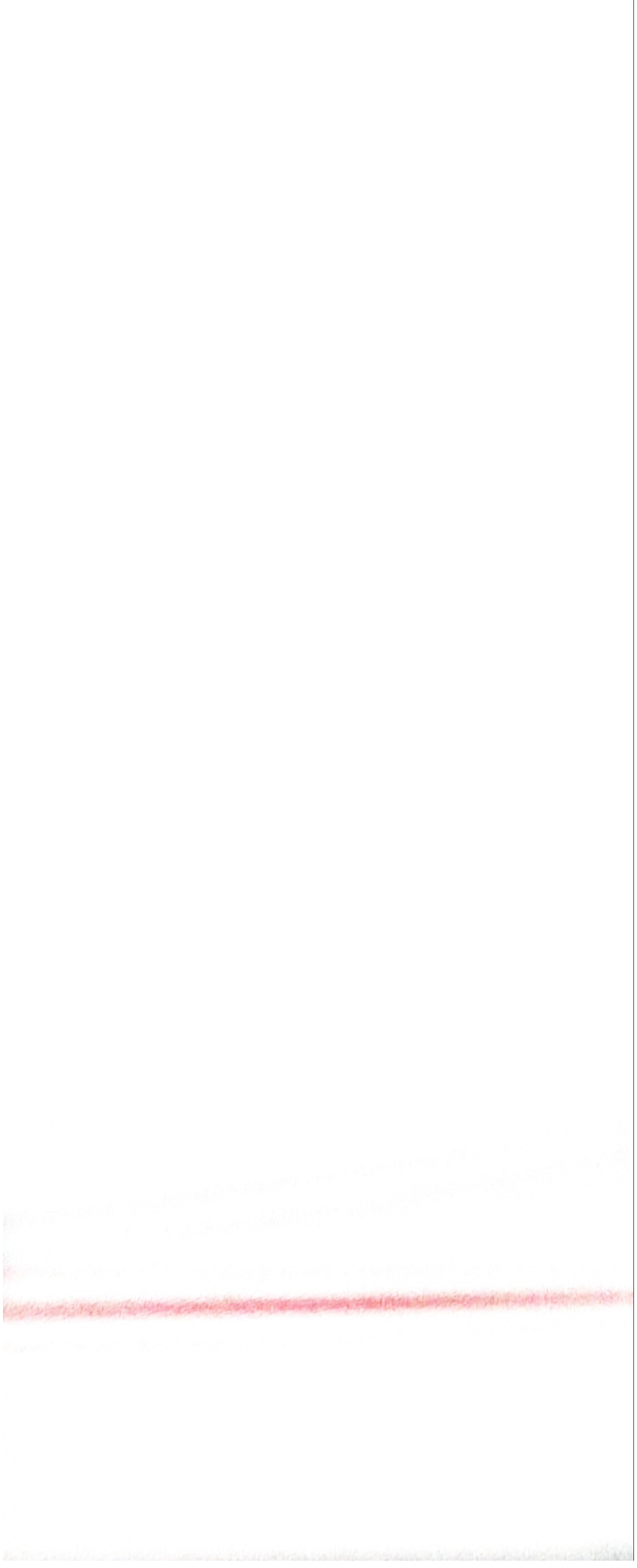

Scanned with ACE Scanner

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अक्र	तपशील
१३)	**राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे समविचारी पुरस्कर्ते** डॉ. नरेंद्र सुखदेवराव वानखडे
१४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धती नष्ट करण्यासाठी दिलेला लढा** डॉ. गोविंद तिरमनवार
१५)	**डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये लैंगिक न्यायासाठी महिला आरक्षण** डॉ. आशिष दि. काळे
१६)	**परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर** डॉ. पी. जी. राठोड
१७)	**डॉ बाबासाहेब आबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य** प्रा. ज्योती सोपान टाले
१८)	**भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन** प्रा. दीपाली पडोळे
१९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार** प्रा. सिम्रेला राजेश देशमुख
२०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण** डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे
२१)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचारांचे महत्त्व** डॉ. राजेश एम. देशमुख
२२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा** प्रा. एस. के. तंत्रपाळे

Scanned with ACE Scanner

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन

प्रा. दीपाली पडोळे
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
उत्तम नगर अमरावती

प्रस्तावना

भारताचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते .भारतातील समाज रचनेमध्ये वाईट परंपरा रूढी परंपरा याचा पगडा होता. समाजात परंपरेनुसार बलुतेदारी पद्धत अस्तित्वात होती यातून समाज बंदिस्त चाकोरीबद्ध झाल्यामुळे व्यक्तींना त्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवन जगावे लागत होते. इतिहासामध्ये अनेक उदाहरणे दिसून येतात जसे वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती त्यामुळे एका व्यवस्थेमधून दुसऱ्या व्यवस्थेकडे जाणे हे धार्मिक दृष्ट्या शक्य नव्हते. आणि अशा समाजाचा आर्थिक विकास साध्य होण्यास अनन्यसाधारण अडचणी निर्माण होत होत्या. परिणामी समाजातील सर्वच घटकांची प्रगती होऊ शकली नाही तसेच वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ग जो इतक्या दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता समाज रचनेची अमानुष अवस्था अस्तित्वात होती. या परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही समावेश होतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर घेतले जाते. त्यांना आपण घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ

Scanned with ACE Scanner

म्हणून ओळखतो. भारतीय अर्थकारणामध्ये आर्थिक विचाराच्या विकासाचा जर सखोल अभ्यास करावयाचा असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लिखाणाचा अभ्यास करावा लागतो. त्यांच्या व्यासंगी व्यक्तिमत्वाचा एक पैलू म्हणजेच ते जागतिक किर्तीचे व्यासंगी अर्थतज्ज्ञ होते. भारतीय आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात १९ व्या शतकात झाली, त्यात आंबेडकरांचे नाव घ्यावे लागते. कारण त्यांची अर्थतज्ज्ञ म्हणून ओळख आहे. अर्थशास्त्र ही मानवाच्या, समाजाच्या व देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा आहे. हे त्याना माहित होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचे योगदान आपल्याला अनेक ग्रंथामधून होते. एम.ए. च्या पदवीसाठी त्यांनी १९१५ मध्ये 'ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी' हा शोध मध्यकालीन निबंध लिहिला आणि हेच १९१५ चे पहिले पाऊल अर्थक्रांतीतील वादग्रस्त वादळी पाऊल होते. आपल्या ४२ पृष्ठांच्या शोधनिबंधातून त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि अर्थनिती यामधील फेर बदलाची कारण मीमांसाकरून ब्रिटिशांनी भारतीयांचे शोषण कसे केले याची मीमांसा केली.

इ.स. १८३३ ते १९२१ या प्रदीर्घ कालखंडामध्ये ब्रिटीश अमदानीत केंद्रसरकार आणि घटकराज्ये यांच्यामधील आर्थिक संबंध कसकसे विकसित होत गेले याची ऐतिहासिक मीमांसा प्रा. सेलिगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. साठी लिहिलेल्या 'The Evolution of Provincial Finance in British India' (ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक वित्तव्यवस्थेची उत्क्रांती) या ग्रंथामध्ये केली आहे.

लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' या पदवीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेला तिसरा आणि आर्थिक क्षेत्रातील महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे १९२३ मध्ये लिहिलेला 'The Problem of Rupee, its origin & its Solution' (रूपायाचा प्रश्न त्यांचे मूळ आणि समाधान) हा होय. (पृष्ठसंख्या सुमारे २८०) या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चलन पद्धती कोणती असावी यावर मुलभूत विचार मांडलेत. इ.स. १८०० ते इ.स. १९२१ या कालंखडामध्ये भारतीय रूपयाचा एक विनिमयाचे साधन म्हणून कसकसा विकास होत गेला याचे मुलगामी विवेचन केले. यामध्ये सुद्धा सर्वसामान्य माणूस हाच त्यांच्या विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात, ब्रिटीश राजवटीपूर्वी मोगल साम्राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पाया अकबराने घातला या काळापासून भारतात चलन म्हणून सोने, चांदी किंवा धातूचा वापर होत असे. व्यापार हे सामाजिक चलनाचे मुख्य साधन आहे. तसेच ब्रिटीशपूर्व राजवटीत नोकरांना व सैनिकांना वस्तू स्वरूपात पगार मिळत

Scanned with ACE Scanner

असे. परंतु ब्रिटीशांनी रोख पैसा देण्यात सुरूवात केल्यामुळे लोकांकडून किंवा इतर रोख पैशाच्या स्वरूपात ते स्विकारावी लागे. जेव्हा सोने चांदी ची नाणी विनीमयाचे माध्यम म्हणून व्यवहारात वापरत असतांना त्यांच्या परस्परावलंबी किंमतीसारख्या असतात तेव्हा व्यवहारात नुकसान होते. हे कुणाच्याही लक्षात आले नाही.

भारताचा कारभार जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीकडे गेला तेव्हा कंपनीने स्वतःचे रूपयाचे नाणे अमलात आणले परंतु पुढे ते अपुरे पडल्याने चलनाच्या मागची पुरवठ्यामध्ये अस्थिरता निर्माण झाली. तो दूर करण्यासाठी १८६४ मध्ये कागदी चलन वापरात आणले यातून अनेक नवीन प्रश्न निर्माण झाले. भारतामध्ये रूपयाची जडणघडण सुवर्ण परिमाणात (Gold Standard) असावी याबाबत वाद निर्माण झाला. केन्सने सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली भूमिका कणखरपणे मांडून प्रा. केन्स यांच्यावर कोरडे ओढले.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, सुवर्ण विनिमय परिमानात स्थिरता राहत नाही. त्यामध्ये लवचिकता जरी असली तरी चलननिर्मितीवर मर्यादा राहणार नाही. 'आवश्यकतेपेक्षा चलननिर्मिती झाली तर भाववाढ होऊन रूपयाची किंमत घसरेल व विनिमयाचे साधन म्हणून रूपयाचे स्थान अस्थिर होईल. त्यासाठी त्यांनी ऐतिहासिक पुरावे दिले त्यामध्ये सुवर्ण परिमाणामध्ये वस्तूच्या किंमती स्थिर होत्या, तर सुवर्ण विनिमय परिमाण स्विकारल्या नंतर किंमती वाढत गेल्या यांचे विवेचन केले अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांनी हिल्टम यंत्र कमिशनपुढे डॉ. आंबेडकांनी आपले मत मांडले प्रा. केन्स यांनी आपल्या विश्लेषणात एका महत्वपूर्ण मुद्यांकडे दुर्लक्ष केले. डॉ. आंबेडकरांच्या शब्दात "This difference proceed from the Fundamental fact which seems to be quite overlooked by professor Keynes, that nothing will stabling the rupee unless we दुसऱ्या शिफारशीमुळे पहिल्या शिफारशीवर म्हणजेच सुवर्ण प्रमाणाच्या शिफारशीवर घातक परिणाम होईल. हे त्यांनी विचारात घेतले नाही. म्हणूनच रूपयाच्या स्थैर्यासाठी फाकलर समितीच्या शिफारशी त्यागल्या पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत यांच्याशी संबधित महत्वपूर्ण प्रश्न या फायदेशिर होता. भारताचा रूपया आणि इंग्लडचा पौड शोधप्रबंधात आत आहे. आंबेडकरांच्यामते सुवर्ण परिमाणात सुवर्णपीड रुपया हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असे दृढ मत होते की, जोपर्यंत रूपयाच्या सामान्य क्रयशक्तीमध्ये स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होणे शक्य नाही. आणि ही बाब सुवर्ण विनिमय प्रमाणामुळे शक्य होत नव्हती.

Scanned with ACE Scanner

अशा प्रकारे अर्थशास्त्र म्हणजे केवळ तांत्रिक मार्गदर्शन नव्हे तर त्याला एक सामाजिक भूमिका असते असे सुत्र अर्थशास्त्रज्ञ म्हणूनत्यांनी मांडले त्यांचे विचार काळाची सिमा ओलांडणारे होते. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा पाया हा मानवी हक्क व समतामय विकास हा होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने आर्थिक धोरणाची अंमलबजावणी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविलेल्या अर्थिक धोरणावर झाली असती तर आज देशातील आर्थिक विषमतेला तोंड द्यावे लागले नसते. आणि त्या आर्थिक विकासाचा लाभ देशातील जनतेला निश्चितच मिळाले असते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराकडे दुर्लक्ष करून भारतीयांनी आपल्या पायावर धोंडा मारून घेतला आहे. हे नाकारता येत नाही. कारण डॉ. आंबेडकाचे आर्थिक तत्वज्ञान म्हणजे राष्ट्रला मानवाला त्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी लाभलेला प्रकाश आहे. डॉ. आर्थिक आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान सर्वांची गरज आहे. हे सत्य नाकारता येत नाही. प्राश्चात्य विचारवंताचे विवेचन कसे सदोष आहे. हे पुराव्यासह स्पष्ट करण्याची धमक त्यांच्या मध्ये रूपयाचा प्रश्न या ग्रंथामध्ये होते.

संदर्भ :-

१) डॉ. आंबेडकर बी. आर 'रूपयापुढील समस्या उगम व उपाय' अनुवाद एस. एस. यादव रोडो प्रकाशन, प्रकाशनस्थळ नमुद नाही २०११

२) डॉ. कुलकर्णी बी.डी., डॉ. ढमढेरे एम. व्ही. 'आर्थिक विचार व विचारवंत' डायमंड पब्लीकेशन पुणे, २००८.

३) सूर्या अनिल, 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक धार्मिक राजकिय क्रांतीसूत्र', प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर- १२, १९

◆ ◆ ◆

Scanned with ACE Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with ACE Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

■

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

■

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with ACE Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

© प्राचार्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रथम आवृत्ती :
डिसेंबर २०२०

ISBN :
978-81-948833-5-7

मुखपृष्ठ :
प्रा. शुद्धोधन कांबळे

मुद्रक :
अथर्व ग्राफीक्स
अमरावती

प्रकाशक :
डॉ. अंजनकुमार सहाय
प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

किंमत :
३५० रु.

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१)	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. गंगाधर रामराव भुक्तर	१
२)	इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. मोहन राजाराम कापगते	६
३)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. व्यंकटेश काळुराम मदनुरे	१३
४)	आंबेडकरी माध्यमांची शतकपूर्ती मूकनायक ते मल्टिमिडीया	डॉ. कमलाकर पायस	१६
५)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार	डॉ.लाजवंती आर. टेंभूर्णे	२४
६)	मुक्या जनतेचा प्राण–डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.	प्रा. पद्मा विश्वनाथ नागदेवे	२८
७)	विकसनशील भारतासाठी डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान	प्रा. राजू संभा धुळे	३४
८)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आणि सद्यस्थिती	शंकर उत्तमराव दांडगे	३७
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय रिपब्लिकन पक्ष	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	४१
१०)	भारतीय संविधानाचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. विनय खेमा वाघ	४६
११)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य व कर्तृत्व : एक अभ्यास	डॉ. वसंत डोंगरे	५२
१२)	पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	५५
१३)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार	मीनाक्षी वि. भोयर	५८
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत धम्मातील तत्त्व आणि सत्व : एक आढावा	प्रा. सिद्धार्थ कुंडलिक इंगोले	६३
१५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष	प्रा. अंशुमती भास्करराव पेंडोखरे	६७
१६)	शिक्षण तज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विचार आणि कार्य	डॉ. पी. जी. राठोड	७२
१७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारांसंदर्भातील योगदान	प्रा. विक्रांत कृष्णराव मेश्राम	७५

Scanned with ACE Scanner

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१८)	भारतीय समाजाच्या उत्थानाकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. पी. एल. अंबोरे	७७
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक द्रष्टे विचारवंत	प्रा. सचिन दांडगे	७९
२०)	आदर्श अर्थशास्त्रज्ञ: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. दीपाली पडोळे	८२
२१)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणेविषयक विचार	प्रा. लालबा चां. दुमटकर	८६
२२)	भारतातील वर्ण व्यवस्थेचा आढावा	प्रा. शाम किसनराव तंत्रपाळे	८९
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगारविषयक कार्य	प्रा. दीपक स. वानखडे	९३
२४)	धम्म आणि धर्म : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोणातून एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे	९६
२५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर	प्रा.डॉ. संजय जे. भगत	९८
२६)	अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि डॉ. आंबेडकरांचे विचार	प्रा. स्वप्नील विश्वासराव मानकर	१०१
२७)	भारतीय नारी वर्ग के उन्नति में डॉ. अम्बेडकर का योगदान	डॉ. सरिता मंजु सिंधी	१०४

Scanned with ACE Scanner

अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. गंगाधर रामराव भुक्तर
सहायक प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
विश्वासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय
शिराळा, जि. सांगली

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या घरामध्ये कोणतीही शैक्षणिक विद्वतेची पार्श्वभूमी नसताना सामाजिक अपमानाचे असह्य घोट गळ्यामधे रिचवीत आपली ज्ञान भुक तृप्त करित राहिले. अशा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन चरित्रच गरिबातील गरीब भारतीयांना प्रगतीसाठी प्रेरणा देण्यास पुरेसे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शैक्षणिक इतिहासिक कायदा, राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक इत्यादी विचाराबरोबरच त्यांनी आर्थिक विचारांचे तत्वचिंतन मोठ्या प्रमाणात केले आहे. म्हणूनच खऱ्या अर्थान अर्थतज्ञ होते असे म्हणता येईल.

डॉ. बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारांचा विस्तार व आशयांची क्षमता एवढी प्रगल्भ होती की, स्थूल अर्थशास्त्रातील तज्ज्ञ असणारे सुप्रसिध्द अर्थशास्त्रज्ञ प्रोफेसर लॉर्ड केन्स यांना विरोध करू त्यांचा ''सुवर्ण विनिमयाचा विचार चूकीचा ठरवून भारतासाठी सुवर्ण मानकच'' कसे योग्य आहे हे ऐतिहासिक पुराव्यासहित सिध्द करून दाखविले. अर्थशास्त्र हा त्यांचा जिव्हाळयाचा एक महत्वाचा विषय असून अर्थशास्त्रातील त्यांचा अधिकार तितकाच मोलाचा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जे लेखन केले आहे त्या सर्व लेखनातून त्यांचे सैध्दांतिक व आर्थिक प्रश्नासंबंधिचे आर्थिक दृष्टीकोन पुढे आले आहेत. यामधूनच ते एक अर्थतज्ज्ञ होते गाडे अभ्यासक होते. १९१५ ला त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्र एम.ए. पदवी संपादन केली. १९१७ ला याच विद्यापिठातून त्यांनी अर्थशास्त्रातील डॉक्टरेट संपादन केली. त्यानंतर त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून अर्थशास्त्रातील डॉक्टर ऑफ इकॉनॉमिक्स मधून त्यांनी अर्थशास्त्रात डॉक्टर ऑफ सायन्स संपादन केली. अर्थशास्त्रात अशी पदवी मिळविणारे डॉ. आंबेडकर, एकमेव भारतीय आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक दृष्टीकोनासंबंधी मौलिकता लक्षात घेता ते खऱ्या अर्थाने अर्थतज्ञ होते हे त्यांच्या पुढील कार्यकर्तुत्वावरुन लक्षात येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रातील संशोधन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अर्थशास्त्रातील संशोधन हे त्यांनी मिळविलेल्या वेगवेगळया पदव्यांच्या स्वरूपात केलेले दिसून येते. त्यांनी एम.ए. च्या पदवीसाठी सुरूवातीला कोलंबिया विद्यापीठात Ancient Indian Commerce या विषयावर शोधनिबंध लिहिला. नंतर त्यांनी या विषयाऐवजी Administration and finance of the East India Company हा शोध निबंध १९१५ मध्ये सादर केला. हा शोधनिबंध ७२ पानाचा होता. यातील पहिल्या प्रकरणामध्ये आणि दुसऱ्या प्रकरणामध्ये मध्यपूर्वीशी असणारे व्यापार संबंध याबाबत विवेचन केले आहे. आणि या शोधनिबंधातील प्रकरण तिसऱ्यात ब्रिटीश काळातील भारताच्या आर्थिक परिस्थितीचे सविस्तर विश्लेषण डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर यांनी केले आहे. हा शोधनिबंध अर्थशास्त्रीय विश्लेषणावरचा होता असे म्हणता येईल.

Scanned with ACE Scanner

श्री दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित (रजि. नं. ई-२४५)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय उत्तमनगर, अमरावती.

(आय. एस. ओ. मानांकित २००१:२०१५) (Re-Accredited B+ by NACC with a CGPA of 2.7) स्थापना वर्ष १९७२

(महाराष्ट्र शासनाद्वारे बौद्ध धार्मिक अल्पसंख्यांक दर्जा प्राप्त संस्था)

कला व वाणिज्य (पदवी व पदव्युत्तर पदवी), कनिष्ठ कला, वाणिज्य व उच्च माध्यमिक व्यावसायिक अभ्यासक्रम

Ph. : 9607181584 WWW.drbamvamt.org Email Id. drbamv.amt72@gmail.com

महविद्यालय एका दृष्टिक्षेपात ....

सुसज्ज व्यावसायिक अभ्यासक्रम कार्यशाळा

टेबल टेनिस कोर्ट

मंहाविद्यालयीन इमारत

इनडोअर स्टेडीअम

अत्याधुनिक स्विमींग पूल

महाविद्यालयाचे विहंगम दृश्य

अत्याधुनिक संगणक कक्ष

बॅडमिंटन कोर्ट

प्रकाशक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय

अमरावती, महाराष्ट्र - ४४४ ६०६

9 788194 883357

Scanned with ACE Scanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

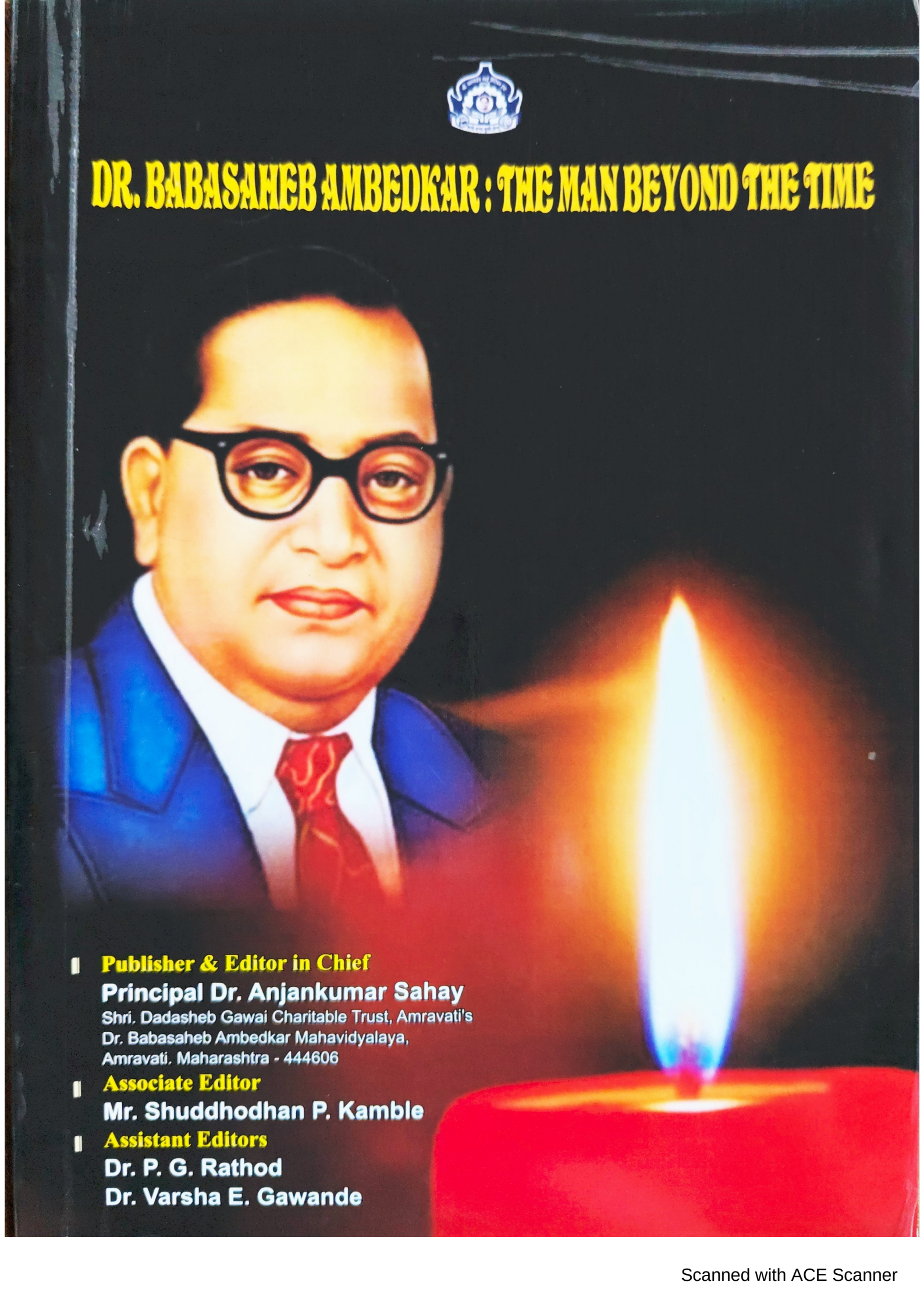

Publisher & Editor in Chief

Principal Dr. Anjankumar Sahay

Shri. Dadasheb Gawai Charitable Trust, Amravati's
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati, Maharashtra - 444606

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with ACE Scanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

Publisher & Editor in Chief

Dr. Anjankumar Sahay

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,

Maharashtra - 444606

■

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

■

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with ACE Scanner

Dr. Babasaheb Ambedkar : The Man Beyond The Time

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya, Amravati, (M.S.) - 444606

First Edition
December 2020

ISBN :
978-81-948833-3-3

Front Page :
Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Printer :
Athrav Graphics
Amravati

Publisher :
Dr. Anjankumar Sahay
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,
Maharashtra - 444606

Price :
Rs. 300 /-

Scanned with ACE Scanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

Scanned with ACE Scanner

. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
15)	DR.BABASAHEBAMBEDEKAR'S VISION AND MISSION	MR. MANOHAR A. WASNIK	59
16)	VISSION AND MISSION OF DR BABASAHEB AMBEDKAR	DR PANKAJA SUDAM INGLE	62
17)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR, THE MAN BEYOND THE TIME	PRITI V. MESHRAM	66
18)	THE ROLE OF DR BABASAHEB AMBEDKAR IN WOMEN EMPOWERMENT	MITALI SANJAY PALSODKAR	68
19)	DR.B.R. AMBEDKAR AS AN ECONOMIST : HIS CONTRIBUTION TO INDIAN ECONOMIC THOUGHT	PROF. SARITA UTTAMRAO CHANDANKAR (CHAPKE)	72
20)	A STUDY ON AMBEDKAR CONSTITUTION	PROF. RAHUL G. MAHURE	77
21)	DR. BABASHEB AMBEDKAR AND FORMULATION OF WATER POLICY IN INDIA	SHUDDHODHAN P. KAMBLE	82

Scanned with ACE Scanner

DR. BABASHEB AMBEDKAR AND FORMULATION OF WATER POLICY IN INDIA.

Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (M.S.)

INTRODUCTION

His natural intelligence and acquired knowledge made him a great authority on current economic and political issues of India. It is to be noted that Dr. Ambedkar was essentially an economist by academic training and a researcher in problems pertaining to public finance and political economy. He studied thoroughly the economic problems facing British-India and provided bold solutions to them, which are relevant even today.

The development of infrastructures such as electric power, irrigation, roads, communication and transport services and technical manpower were treated as prerequisites for agriculture and industrial development and therefore received top priority in the plan. It was believed that development of infrastructure would bring a relatively higher growth in dustrial output and employment than the growth in rural labour force and help to absorb the surplus labour from agriculture. In a policy Committee on public work and electric power. Dr. Ambedkar emphasized that the country needed, "cheep and abundant electricity" without it, no effort for industrialization could succeed. Development of irrigation and electric power were long-term projects involving large capital expenditure. The development of electric power (an transport, road and communication) was crucial for industrial and agricultural development. Improvement in irrigation facilities was expected to raise agricultural productivity.

Water and Indian Constitution –

The question of provincial jurisdiction had become a major obstacle in promoting multipurpose projects on inter-state river, which needed to be overcome. While the Labour Department in the Central Government had an all-India outlook both as regards the costs and befits of the inter-state river project, the Provinicial and State Goverments needed much convincing to have similar outlook. Copromises had to be made and delays were inevitable. It was fortunate that Dr. Ambedkar expert on constitutional matters, which knowledge helped for Labour Department to evolve alternative ways within the framework of the provisions of the 1935 Act when he was made the chairman of the Ddrafting Committee of the Indian Constitution, the country had the benefit of his knowledge and experience. This was expecially useful in making provisions about water resources in the Indian Constitution. In this content we examine the role played by Dr. Ambedkar in the light of his experience in evolving solutions agreeable to all concerned in the case of multipurpose projects.

In 1919, the first comprehensive constitutional reform was introduced as a part of "The Montague-Chelmsford Reform Act" Under it, "irrigation, canal, drainage, embankment and water storage including famine relief and agriculture and forest" became a provincial but reserve subject, Upto to March 1937, the Government of India and the Secretary of State in

Scanned with ACE Scanner

London exercised powers of Superintendence, direction and control on all large-scale consumptive use of water by the provinces of British India from the rivers in the country. Under the 1935 Act, which introduced another set of constitutional reforms, provincial autonomy was enhanced and the provincial Governments got exclusive powers over "water, that is to say, water supplies irrigation and canals, drainage and embankments, water storage and water power". The only items reserved for the central list were "shipping and navigation on tidal waters", and for the concurrent Legislative List, "shipping and navigation on inland waterways as regards mechanically propelled vessels, and the rule of the road on such waterways, carriage of passengers and goods on inland waterways.

Constitutional Issues and Inter-State Rivers –

The 1935 Act gave exclusive power to the provinces to control the water of all rivers and the Central Government was not concerned with the development of irrigation, there was no office at the Centre to look after the development of electricity in India and there was hardly any data on the production, distribution and administration of irrigation and electricity in India. This was the state of affairs when Dr. Ambedkar took charge of the Irrigation and Electric Power Department in July 1942. Under the existing arrangement, under which the Central Government had no say in the matter of India's water policy and referring to the Act of 1935, he observed that,

"we have not taken sufficient account of the fact that there is no difference between railways and waterways, at any rate those that flow from province to province. On the contrary we have allowed our constitution to make a distinction between railway and waterways. With the result that railways are treated at Central, but waterways are treated as Provincial."

Dr. Ambedkar argued, therefore needed the reversion of the Constitution, treating waterways on the same footing as the railways. Till such time, he suggested as an alternative, an independent Authority giving the Central Government a leading role and participation for development of water resources on inter-state rivers. A similar alternative was also recommended for the development of electric power on inter-state rivers for integrated and regional development of the entire river basin.

For Electricity as for waterways, he said, suitable schemes could be limited by provincial boundaries and though clearly there had to be the closest co-operation and coordination between the Centre and the Provinces, it did seem advisable that the Centre should be able to step in where Central control was found necessary for regional development and where a province did not itself whis to bring an undertaking under state control.

Indian Constitution, Inter-State Rivers and Dr. Ambedkar's Role-

Dr. Ambedkar's this line of thinking, which led to the creation of river valley Authority, was also reflected in the framing of the new constitution for implement India. When the draft constitution was submitted on February 21, 1948, it was obvious that it had benefited from the influence of Dr. Ambedkar, who was chairman of its Drafting Committee, especially as regards independent India's water policy. The Draft Constitution included Articles 239-242 corresponding closely to Sections 130-134 of the Government of India Act, 1935, as adapted in 1947. These articles used the earlier phrase "water from any natural source of supply." List I of the Seventh Schedule (viz. Union List) to the Draft Constitution, however, made a major

Scanned with ACE Scanner

departure from the 1935 Act and placed the development of "inter-state waterways" under the Union List, the relevant item being : "74, The development of inter-state waterways for purposes of flood control, irrigation, navigation and hydroelectric power".

On September I, 1949, Dr. Ambedkar moved an amendment to entry 74 in the Constituent Assembly as follows-

74, The regulation and development of inter-state rivers and river valleys to the extent to which such regulation or development under the control of the Union is declared by Parliament by law to be expedient in the public interest. On September 9, 1949, Dr. Ambedkar another amendment to insert article 242A as follows, in place of draft Articles 239-242 :

"Adjudication of disputes relating to water of inter-state rivers or river valleys." In proposing this amendment, Dr. Ambedkar referred to various corporations being created (like the Damodar Valley Corporation set by Act No. XIV of 1948) and the need, therefore, of a body to deal with such disputes as might arise from the activities of such corporations. He said that, "the original draft or proposal was too hide-bound or too stereotyped to allow any elastic actica that may be necessary .... Consequently I am now proposing this new article which leaves it to Parliament to make laws for the settlement of these disputes."

The draft article came to be adopted as Article 262. In accordance with this provision, Parliament enacted the Inter-State Water Disputes Act, 1956 and the River Boards Act, 1956. The former provides, in the words of its preamble, "for the adjudication of disputes relating to the waters of inter-state rivers and river valley." The River Boards for the regulation and development of Inter-State rivers and river valleys, in terms of entry 56.

CONCLUSION

Dr.Ambedkar with his political status, immense concerns and high Scholarship was successful in persuading the provinces to have an all India policy, to develop the instrument of River Valley Authority to manage the project on inter-state rivers for multipurpose development and with active participation of the Central Government. In the establishment of the Central Waterways, Irrigation and Navigation Commission (CWINC) on April, 1945 Dr. Ambedkar and his Department laid down the foundation for a new water policy on the eve of independence preparing the ground for the prosperity of the emerged nation.

REFERENCE :-

1. Dr. Narendra Jadhav (1991). "Dr.Ambedkar's Economic Thought and Philosophy, Bombay Popular Prakashan, 1999.
2. Dr.Babasaheb Ambedkar (1989), Writings and Speeches, States and Minorities, Government of Maharashtra, VolI, 1989.
3. Speech by the Hon'ble Dr. B.R. Ambedkar delivered in the Constituent Assembly on Thursday the 6th November, 1948 in support of the motion for consideration of the Draft Constituent as settled by the Drafting Committee.
4. Balchandra Mungekar (1998), Government Expenditure on Social Services in the post Reforms period: An Ambedkarian Perspective, Paper presented to the National Seminar, Jawaharlal Nehru University (JNU), New Delhi on dated, 27th-29th, August.
5. M.I.Ranga (1994), B.R. Ambedkar, Work and Relevance, Nagpur.
6. Sukhadeo Thorat (1998), Ambedkar's Role in Economic Planning and Water policy, Shipra Publications, New Delhi.

Scanned with ACE Scanner

श्री दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित (रजि. नं. ई-२७५)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय उत्तमनगर, अमरावती.

(आय. एस. ओ. मानांकित ९००१:२०१५) (Re-Accredited B+ by NACC with a CGPA of 2.7) स्थापना [illegible]२९२

(महाराष्ट्र शासनाद्वारे बौद्ध धार्मिक अल्पसंख्यांक दर्जा प्राप्त संस्था)

कला व वाणिज्य (पदवी व पदव्युत्तर पदवी), कनिष्ठ कला, वाणिज्य व उच्च माध्यमिक व्यावसायिक अभ्या[illegible]

Ph. : 9607181584 WWW.drbamvamt.org Email Id. drbamv.amt72@gmail.com

महविद्यालय एका दृष्टिक्षेपात ....

सुसज्ज व्यावसायिक अभ्यासक्रम कार्यशाळा

टेबल टेनिस कोर्ट

मंहाविद्यालयीन इमारत

इनडोअर स्टेडीअम

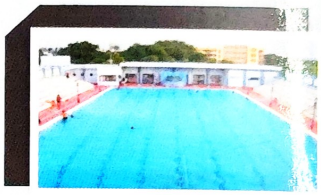

अत्याधुनिक स्विमींग पूल

महाविद्यालयाचे विहंगम दृश्य

अत्याधुनिक संगणक कक्ष

बॅडमिंटन कोर्ट

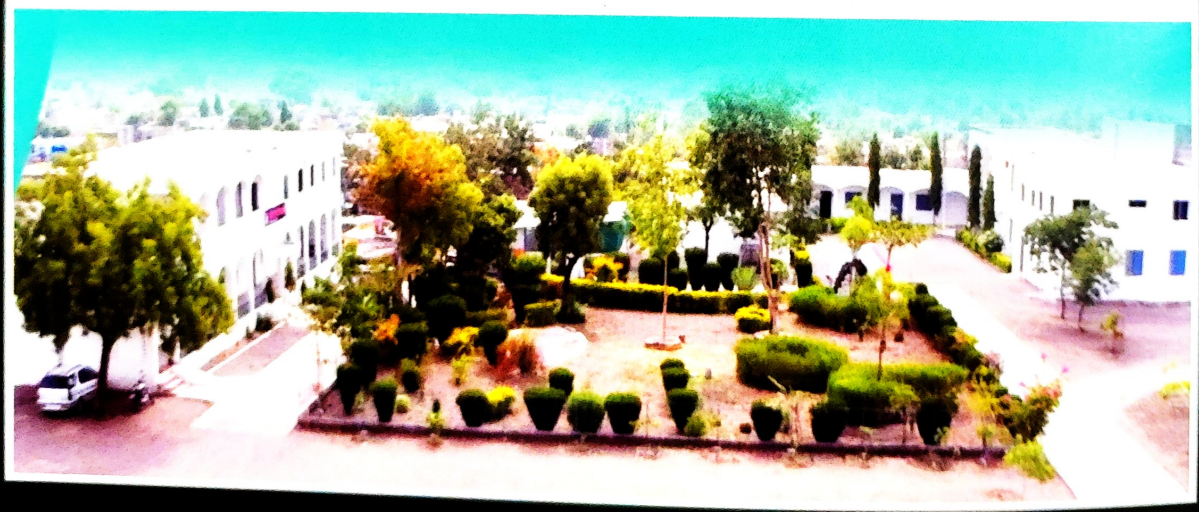

Publisher

Principal Dr. Anjankumar Sahay

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,

Amravati. Maharashtra - 444606

9 788194 883333

Scanned with ACE Scanner

68th ANNUAL ILA CONFERENCE
PROCEEDINGS

International Conference on

Re-engineering of Libraries in the Context of Emerging Technologies: Myth or Reality

Chief Editors
Dr. O. N. Chaubey & Dr. Pardeep Rai

Editors
Dr. Dharam Kumar
Dr. Abhijeet Sinha
Mr. Qumar Abbas

Organised by
Indian Library Association, Delhi
and
J. L. N. Medical College, Ajmer (Rajasthan)
in association with
Rajasthan Technical Library Association, Jaipur
2023

Scanned with OKEN Scanner

11.	Re-Engineering of Academic Libraries in the context of NIRF: Implications of Five Laws of Library Science *Dr. Rasmita Mohanty, Dr. Ranjit Kumar Das*	90
12.	Green Library: A New Vision of the 21st Century *Rezwan Mohammad Shekh, Dr. Saiyed Faheem Ali*	96
13.	Re-Engineering of Academic Libraries: A Case-Study of Osmania University Library, Hyderabad *Dr. S.Sandhya Rani*	103
14.	Re-Engineering of Academic Library Services: Marketing and Promotion *Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe*	116
15.	Green Library Buildings: A Study on National and nternational Rating Systems *Dr. Sunil Sharma, Umesh Sharma, Sobhagyawati Gupta*	124
16.	Re-Engineering process in College Libraries affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Maharashtra *MSudhir B. Sangole, Dr. Vaishali P. Gudadhe*	140
17.	Intelligent Lighting System Based on Human Detection: An Application to Library System *Dr. Suman Muddapur, Dr. Satish Kanamadi, Dr. V S Malemath*	151
18.	Re- engineering of Libraries : What? Why ? and How? *Prof. Swati S. Toraskar*	160
19.	Re-engineering of Libraries: Present Scenario *Mrs. Vandana Dhumal, Dr. Rekha Phatak*	171
20.	Re- Engineering in College Library Services *Dr.Vijay P. Jadhao*	178

Theme 3: Emergence of Digital Libraries including IRs and ETDs due to Re-engineering

21.	An investigation on the role of I3 (Information, Infrastructure, and Innovations) in nation-building *Prof (Dr.) R. P. Bajpai, Anita Singh, Anshita Hayaran, Dr. Kapil Singh Hada*	184
22.	Emergence of Digital Libraries due to Re-Engineering *Mr. Atul Ramdas Nagarkar, Dr. Shivshankar K. Ghumre*	201

Scanned with OKEN Scanner

Re-Engineering process in College Libraries affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Maharashtra

Sudhir B. Sango
Librarian, Ramkrushna Mahavidhyala, Darap
sudhirsangole22@gmail.co

Dr. Vaishali P. Gudadh
Professor & Head, DLIS, Sant Gadge Baba Amravati, University, Amrava
vgudadhe020@ gmail.co

Abstract: The process of re-engineering and redefining has received much of impetu from necessity, as old methodologies have proved ineffective in the context of many pre sentday situations and must, therefore, give away to new approaches. The proponent argue that the re-engineering has the advantages like cost savings, increased customer o user satisfaction, improved sales and service effectiveness, and greater ability to respon to competitive threats, etc. All libraries are striving to provide information services t their clientele based on the resources available within the library as well as that are avail able elsewhere. The authors tried to study the status of the ICT implementation in the college Libraries affiliated to the Sant Gadge Baba Amravati University.

Keywords: Information Professionals; Re-Engineering; Challenges in Libraries; Changing role of Library Professionals

1. Introduction

Re-engineering, which has been very popular in the business world during the 1990's, is reinventing the way one does business. It involves redesigning key processes, while keeping the customer at the center of process redesign. One can find many examples of re-engineering in the business literature. With the growing emphasis on quality improvement libraries are also searching for methods for cutting costs and improving services.

The rapid expansion of networked information services, together with the increased emphasis on quality assurance processes, highlights some interesting problems for academic libraries. While strategic planning in academic libraries now reflects a more customer-focused approach, the principal assumption behind most of the planning is that academic libraries are still firmly in the right business and that continuous improvement of existing practices will lead to greater user satisfaction.

Added to this, there are important factors affecting academic libraries in the external environment. These factors arise out of changes in relationships within

Scanned with OKEN Scanner

the publishing and information industry and changes in information technology (IT). Traditionally, academic libraries have followed the "local ownership" approach by acquiring substantial serial holdings to meet the needs of their clients. As a result they have always been the largest purchasers of serials and, as such, are tied to the future of the large serial publishers. The spiraling price of serials causes libraries to cancel more, which in turn causes publishers to raise the price to cover smaller production runs. At the same time, communications technology and photocopying make it easier to obtain copies of individual articles rather than rely on a serial subscription. This puts pressure on the publishing industry and means that traditional sources supply are no longer clear. The changing economics of providing access to the serial literature mean that libraries can no longer be self-sufficient and are faced with increasing uncertainty in choices for document supply.

The advent of commercial document delivery services has added a new dimension to service delivery, and many academic libraries now make use of them. It is the emergence of these services that has led to the "just-in-time" versus "just- in-case" debate and to the development of so-called "access versus ownership"policies. There is, however, great uncertainty as to how the process of procurement should be managed- for example, whether the library or the client should pay for the service, and whether the library or the client should deal directly with the vendor. Such services present a challenge to traditional academic library philosophies, and there seems to be no consensus of opinion on how they should be integrated into library service strategies.

2. Appearance of Reengineering

The Reengineering started to reduce excess staff in a system, before that the situation was every executive was interested in increasing his own staff to show his "position", and was of the opinion that their position is nothing to do with their customers/users. To start reengineering means to start surgery on the management i.e. cutting the quantity of overheads (staff).

"Reengineering offers an easy way out reengineering calls for throwing out everything that exist and recommends reconstituting a workable organization on the basis of completely fresh ideas" (Agrawal and Singh, 2011), This process is applied to those organization/system which require to produce profit for their survival or otherwise they will die/end.

By applying this technique, instant relief is achieved by executive by executive board. The experts of reengineering comments that "American manager...must

Scanned with OKEN Scanner

8. Research Methodology

In Present study the researcher adopted the survey method. The questionnai technique was used to collect the data from the Library professionals, who a directly involved in reengineering of the college libraries. The questionnaire w framed to collect the data, which focused on the following factors:

1. Reengineering process
2. Organizational structure
3. Human resource Development
4. Various skill and competencies
5. Outsourcing
6. Information Retrieval system
7. Problems and prospects of reengineering process

402 Questionnaires were distributed to librarians of affiliated colleges to Sant Gadg Baba Amravati University, Amravati, among which 271 librarians' responded. Afte scrutiny of the questionnaires, 33 questionnaires were filled incomplete and some colleges didn't have library automation software in the library. Hence researcher dropped these 33 questionnaires and selected 238 questionnaires, which were filled completely. Tabulated data was analysed, applied statistical chi-square test and presented as following:

Fig. No. 1: Research Study Area - Sant Gadge Baba Amravati University Jurisdiction Indicating 5 Districts

Scanned with OKEN Scanner

Table no.1: Questionnaires Distributed and Responded from Librarian

Sr. No	District	No. Of Colleges	Response Received	Percentage
1	Amravati	126	89	22.14
2	Akola	62	48	11.94
3	Buldhana	83	36	8.96
4	Washim	94	41	10.20
5	Yavatmal	37	24	5.97
Total		402	238	59.20

Source : Computed from the Survey Data

It was found from the table no. 1, that 402 questionnaires were distributed among of which 238 questionnaire were from the librarians of colleges affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Table no.2: Software used by Libraries for Automation

S.No.	Software used by library for Automation	No	%
1	WINISIS	1	0.42
2	SOUL	153	64.29
3	LIBSYS	4	1.68
4	SLIM	1	0.42
5	LIBMAN	29	12.18
6	LIBRARIAN	13	5.46
7	SANJAY	0	0.00
8	E-GRANTHALAYA	10	4.20
9	Any other	27	11.34
		238	100

Source : Computed from the Survey Data

The table no. 2 shows that most of the libraries use SOUL Library software i.e 153(64.29%), followed by LIBMAN i.e. 29(12.18%), LIBRARIAN used by 13 (5.46%0 librarian, E-Granthalaya by 10 (4.20%) librarian, LIBSYS and SLIM used by only one college, while 27 (11.34%) college libraries use in-house or use MS-Excel to maintain library data and circulation. The reason behind this may be library software not purchased oand hence using MS-Excel sheet.

Scanned with OKEN Scanner

Table no. 3: Use of Bar-code/RFID Technology

S.No.	Use of Bar-code/RFID Technology	No	%	df	X^2 Table value
1	Bar-code	121	50.84	2	113.31
2	RFID	2	0.84		
3	None	115	48.32		
Total		238	100.00		

Source : Computed from the Survey Data

X^2 Table value for 2 df at 5% level of significant is 5.99

H_0-There is no significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology.

H_1-There is significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology

The calculated value of X^2 for the Use of Bar-code/RFID Technology is 113.31 and the table value of X^2 for 2 degree of freedom at 5 percent level of significant is 5.99. The calculated value of X^2 is more than table value, the null hypothesis is rejected. Hence there is no significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology.

The table no. 3 shows that 121 (50.84%) college libraries found using barcode technology, RFID mentioned by only two college libraries, while 115 (48.32%) college libraries found not yet using barcode technology. These 48.32% college libraries may be in the first phase of Library automation.

Table no.4: Re-engineering process

S.No.	Re-engineering process solution for managerial problems of library	No	%
1	Yes	213	89.50
2	No	25	10.50
	Total	238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

The table no. 4 shows that 213(89.50%) agreed that Re-engineering process is solution for managerial problems of library, while 25(10.50%) librarians found negative regarding to re-engineering process.

Scanned with OKEN Scanner

Table no.5: Reason for acquiring journals in electronic form

S.No.	Reasons For Acquiring Journals In Electronic Form	No	%
1	Economic to acquire	63	26.47
2	Easy to maintain	211	88.66
3	Solves the problems of Theft and Mutilation	74	31.09
4	Quick Retrieval	133	55.88
5	Provides services in networking facility	68	28.57
6	Much user-friendly	154	64.71
7	Any other reason	46	19.33

Source : Computed from the Survey Data

The respondents were asked about the reasons of acquiring journals in electronic form and found 63(26.47%) expressed that it is economic to acquire, 211(88.66%) said it is easy to maintain, 74(31.09%) expressed it solves the problems of theft and mutilation, 133(55.88%) opined quick retrieval, 68(28.57%) provides services in networking facility, 154(64.71%) expressed more user-friendly and 46(19.33%) mentioned any other reason i.e it is necessary to provide journals in electronic form to techno-savvy users.

It can be concluded that though some respondents do not subscribe journals in electronic form but still they are of opinion that journals in electronic form are very much important in 21st era and also easy to search research related information for the users.

Circulation, Information Services & Resource Sharing

The Information Technology has made its impact on the academic library in recent years in India. The library services are redefined with changing Information Technology environment. Circulation, providing library services and resources sharing among other libraries become easy.

Table no.6: Issuing circulars, reminders, notices, etc. to the users via e-mail/SMS

S.N.	Issuing Circulars, Reminders, Notices, Etc. To The Users Via E-Mail/SMS	No	%
1	Yes	133	55.88
2	No	105	44.12
		238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

Scanned with OKEN Scanner

The table no. 6 shows 133(55.88%) respondents mentioned that they issue circulars, reminders, notices, etc. to the users via e-mail/SMS while 105(44.12%) mentioned that they do not mail or SMS to the users.

It can be concluded that mostly respondents use e-mail or SMS system to correspond with the users regarding to the library information.

Table no.7: Organisation of user education and user orientation programmes

S.No.	Organisation Of User Education And User Orientation Programme	No	%
1	Yes	211	88.66
2	No	27	11.34
3		238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

It was found that 211(88.66%) mentioned, they organise user education and user orientation for the users while 27(11.34%) do not organise user education and user orientation.

It can be concluded that most of the colleges organise User Education programme in the starting of the session for new coming users and also arrange lectures in the class for P.G. students to literate them with the resources of the library.

9. Conclusion

Library staff and library patrons are becoming more adept at handling technological changes. And, perhaps, most important, the Library can now provide for the patrons, 24 hour access for selected materials with the help of Library websites or Library web portal. Most of the Libraries began its re-engineering efforts and continues. One of the things we have come to realize is that re-engineering is an ongoing process. Change is an opportunity, but sometimes also a problematic fact of life. Planned and managed change remains the goal. The User Education, Information Literacy programme is need of the hour to use the library effectively and efficiently. Among many possible solutions to survive the change one is the re-engineering of library services. Re-engineering is about changing to the way one do things. Change is the basic need of re-engineering means starting over.

Financial constraints are the major organizational levels. As a result the implementations of information communication technology for libraries are

Scanned with OKEN Scanner

not receiving adequate support from their parent body. Thus, re-engineering of library activities is important. In the context of current user's demand and growth and development of library, re-engineering of library services is essential. The ultimate aim of reengineering college libraries is to provide the right information to the right user at the right time as the modern library is now generally called an information market and the library user is a consumer of information. As librarians should be actively marketing and promoting library services. The basic aim of is to know and understand the users in order that the library is able to satisfy those needs in an effective way. Libraries are making efforts to change in ways that will make them more responsive and effective in the future.

10. References

1. Agrawal, Anil and Singh, D.K. (2011) "ICT Application in Academic Libraries: A case study of Banaras Hindu University system". Edited by Swain, N.K.et at. In Paradigm Shift in Technological Advancement in Librarianship. Jodhpur, Scientific Publishers., p 507.

2. Ahadi, H. R. (2004). An examination of the role of organizational enablers in business process reengineering and the impact of information technology. *Information Resources Management Journal,* 17(4), 1-19. Retrieved from http://search.proquest.com/docview/215882078?accountid=35054

3. Ahmed, N.U. and Montagno, R.V. (1996). Operations strategy and organizational performance: an empirical study. *International Journal of Operations & Production Management.* 16(5), 41-53.

4. Caudle, Sharon L. (1995). Reengineering for Results: Keys to Success from Government Experience. Washington: National Academy of Public Administration. 128p.

5. Chen, Kuan-Nien (2006). Library evaluation and organizational learning: a questionnaire study. *Journal of Librarianship and information Science,* 38 (2), 93-104.

6. Gavgani, V. Z., PhD., Nanekaran, F. S., &Shiramin, A. R. (2011). Need for content reengineering of the medical library and information science curriculum in Iran. *Library Philosophy and Practice,* , 1-13. Retrieved from http://search.proquest.com/docview/870326844?accountid=35054

7. Krishan Kumar (2000). Library Manual, New Delhi: Vikas Publishing House, 386p.

Scanned with OKEN Scanner

Cert. No. : DP/2022/SP1/0014

Date : March 01,2022

Bhagwantrao Shivaji Patil Mahavidhyalaya,
Paratwada, Dist. Amravati. (MH)

Sant Gajanan Maharaj Arts College
Borgaon (Manju), Dist. Akola (MH)

Jijamata Arts College,
Darwha, Dist. Yavatmal. (MH)

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify

Dr. Sandip B. Khandare

Has Published his/her chapter in the edited book on

"The Role Of Information Communication Technology New Invention And Development In the Library."

bearing ISBN " 978-93-91331-17-7" Entitled

Changing Role of Information and Communication Technology (ICT) in the Library Services

Dr. Praful N. Kadu
Editor

Prof. Umesh J. Gawande
Editor

Dr. Rajesh S. Gedam
Editor

DnyanPath® Publication
ISO 9001 - 2015
Leading National Level Publisher

Scanned with OKEN Scanner

The Role Of Information Communication Technology New Invention And

- EDITORS -
Dr. Praful N. Kadu
Mr. Umesh J. Gawande
Dr. Rajesh Gedam

DNYANPATH
PUBLICATION

Scanned with OKEN Scanner

Copyright © DnyanPath Publication, Amravati (INDIA)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

या संपादकीय ग्रंथात समाविष्ट सर्व संशोधनपर लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.समाविष्ट सर्व लेखांची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकांची असेल.

The Role Of Information Communication Technology New Invention And

EDITORS :
- Dr. Praful N. Kadu
- Mr. Umesh J. Gawande
- Dr. Rajesh Gedam

Published by the **DnyanPath Publication (INDIA)**
A Leading National Books Publishing House In India
The First edition published in 1st March 2022

ISBN 13 : 978-93-91331-17-7

ISO 9001 : 2015
ज्ञानपथ® पब्लिकेशन

Visit us
www.dnyanpath.org

Reg. Office	:	FFS-A, Block C,First Floor, Venus Plaza, Shegaon Naka, V.M.V. Road, Amravati - 444 603 (Maharashtra)
Our Network	:	Maharashtra, Delhi, Gujrat, Chattisgarh, Telangana, Bihar.
Visit us	:	www.dnyanpath.org
Contact us	:	dnyanpathpub@gmail.com
Phone	:	08600353712, 09503237806

Printed at Shri Gurudeo Printers, Amravati.
Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka,
V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

Price : ₹ 599/-

Scanned with OKEN Scanner

The Role Of Information Communication Technology New Invention And Development In the Library

- I N D E X -

PART - A

Electronic Resources Management

1. **e-Learning and MOOCs** 1-5
   Dr Prabhakar S. Mohe

2. ***Problems In Accessing Ugc Infonet E-journals Consortium Among*** 6-14
   The Research Scholars: A Survey Of Pune University Jaykar Library
   Mr. Jagdish S.Moon

3. **Use Of E-resources In Higher Education: Advantages And Concerns.** 15-20
   Ms.Sushma Mawande

4. **Use And Awarness About N-list E-resources By The Under** 21-24
   Graduate Students
   Dr.Ranjana K. Jawanjal

5. **E-consortia In The Digital Era - Special Reference To N-list** 25-28
   Dr. Rahul R. Dhuldhule

6. **Title: Free E-resources for students, Research scholars and Faculties** 29-38
   Mr. Vrushabh S. Dahake, PrajwalDhande, Sumedh S. Tayade

7. गांधीतीर्थ ई – ग्रंथालय : ज्ञात अज्ञात गांधी स्त्रोत 39-44
   अशोक नि. चौधरी

8. ग्रंथालयातील इलेक्ट्रॉनिक संसाधने आणि व्यवस्थापन 45-47
   डॉ. पंकज पुंडलिकराव कावरे

Transforming Academic Libraries in to Digital Libraries

9. **Why Digital Libraries?** 48-51
   Dr.Madhuri M. Deshmukh

10. **Status of College Library Automation in Educationally Backward Districts in Maharashtra** 52-58
    Dr. Gajanana B. Ghayal

11. **Benefits Of Digital Library In Teaching And E-learning** 59-61
    Prof. Nilesh Ashokrao Dewar

12. **Changing Role of Information and Communication Technology (ICT) in the Library Services** 61-65
    Dr. Sandip B. Khandare

Scanned with OKEN Scanner

Changing Role of Information and Communication Technology (ICT) in the Library Services

Dr. Sandip B. Khandare
Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Abstract :

The Information and Communication Technology (ICT) has growing a very speedily in the modern era. The information technology around the world is changing day to day and growing at a tremendous seeds due to the emergence of the web based information and communication technology. In the present era information Technology has brought a lot of changes not only on the library services but also on the roles and expectations of the library professionals to satisfy their user's information demand. Library and information professionals are being affected by a range of digital developments and so find their roles changing world wide. A Librarian with diverse talents and training and who is flexible, will be able to meet the challenges of future library scene. Due to the rapidly growth of ICT the Library has changed their daily housekeeping work and moved from traditional to modern era.

The present paper has discusses on the development of information and communication technology and its application in the library services.

Keyword: Information and Communication Technology, Information Environment, Library Services, Information Technology, Information Services.

Introduction :

In the present era the Information and Communication Technology plays a very important role in human life. Now the ICT is the one of the important part of everyday activities. The ICT also play a very important role in Education. Internet is one of the important tools of ICT. So, the ICT has also changed the path of activities and services of library. The ICT has also changed the totally work of library as well as Library management system, access method of information and library services, by using new advanced devices.

LIS Professionals have been playing a versatile role beyond their traditional job. They have to gather adequate knowledge of computer and communication technologies, network and networking, operating system, internet concepts, database management system, along with adequate practical exposure to handle technological devices. The role of librarian and the needs of user also changed due to the all these development. The librarian has changing its role form library custodian to library facilitator or information manager. In this changing scenario, objective, role and function of library and librarian need to change and be reconstructs. If library and library profession has to continue in the changing era, creation of electronic libraries, digital libraries or virtual libraries are the products of this ICT development. ICT is used in housekeeping operations such as cataloguing, circulation, acquisition, serial control, library services and digital library section etc. Through this modern information technology the library is providing 24 hours services to its users on very low cost and very short time. This change of

Scanned with OKEN Scanner

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST
AMRAVATI

Feminine Essence 2K24:

Celebration of Women's Resilience and Triumphs

Scanned with CamScanner

Shri Dadasaheb Gawai
Charitable Trust
Amravati

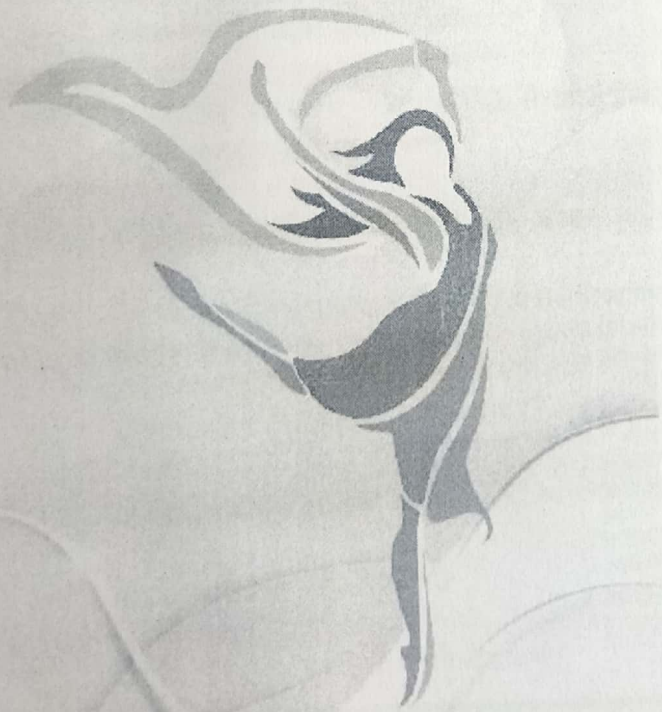

Published by
Academic Excellence Committee
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

**"Feminine Essence 2K24 :
Celebration of Women's Resilience and
Triumphs"**

First Edition
14 April, 2024

ISBN
978-81-948833-9-5

Editorial Board
1. Prof. P. R. S. Rao
2. Dr. Varsha Gawande
3. Dr. Pranali Pete

Advisory Committee
Dr. Mallu Padwal
Dr. Kamlakar Payas
Dr. Bhagwan Phalke
Prof. Sachin Pandit
Prof. Rekha Wankhade

Printer and Typist
Atharv Graphics
Amravati, Maharashtra

Disclaimers :

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or any means, electronics or mechanical, photocopying and recording without the permission in writing from editors / contributors / publishers.

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
33)	A Study of Network Intrusion Detection Artificial Intelligence Systems Using	Thamraj N. Ghorsad Dr. Amol Zade Swati T. Ghorsad	135
34)	Image Forgery detection	Apeksha P. Ingle	150
35)	Career Development and the Challenges of Women	Mr. Pranit Ramteke	155
३६)	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक आणि शारीरिक समस्या आणि त्यावरील उपाय	प्रा. अनिता गंगादास राठोड, डॉ. जगदीश वि. मनवर	१५८
३७)	स्त्रियांचे उध्दारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	१६३
३८)	आदर्श व्यक्तिमत्व : महाप्रजापती गौतमी थेरी	प्रा.डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१६६
३९)	महिला सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व योगदान	डॉ.संदिप भिकाजी खंडारे	१६९
४०)	शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. खेमानंद सुखदेव फुलझेले	१७२
४१)	सामाजिक क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. प्रकाश वामनराव म्हस्के	१७५
४२)	बुद्ध धम्म व स्त्री – पुरुष समानता	सहा. प्रा. गंगाधर पांडे	१७८
४३)	लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे	१८०
४४)	महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषतः साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	१८४
४५)	मराठी कादंबरी साहित्यातील देवदासी स्त्री– जीवन	प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत	१८७
४६)	१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार	सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे	१९२
४७)	बुद्धिझम व स्त्री सक्षमीकरण	प्रो. डॉ. आर. जे. वानखडे	१९४
४८)	महिलांचे मानसिक आरोग्य	प्रा. डॉ. सारीका एस.बोदडे	१९६
४९)	आदर्श व्यक्तिमत्व : विशाखा थेरी	प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	१९९
५०)	भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाचे प्रमाण	प्रा. डॉ. प्रशांत वा. खेडकर	२०३

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषत: साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे.
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश :-

समाजपरिवर्तनामध्ये प्रक्रिया अत्यंत सावकाशपणे होत असते. समाजाच्या कोणत्याही अंग उपांगामध्ये परिवर्तनाधी प्रक्रिया बाह्य व आंतरिक स्वरूपाने होते. स्त्रियांचा प्राचीन काळापासूनच्या विकासाचा आढावा घेतला असता महिला विकासाची प्रक्रिया आंतरिक व बाह्य अंगाने अत्यंत सावकाशपणे सुरू असल्याचे दिसून येते. प्रामुख्याने महिला विकासाच्या प्रक्रियेत इंग्रजी राजवटीत खऱ्याअर्थाने वेग आला असलाचेही दिसून येते. महाराष्ट्रामध्ये महिला विकासाचा आढावा घेतला असता. असे दिसून येते की महाराष्ट्र राज्य महिला विकासांमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व व तसेच स्वातंत्र्योत्तर कारकिर्दीत सर्वाधिक प्रगतीपथावर असून प्रगती चा वेग व महिला सहभागीतेची विविध क्षेत्रे यांच्यात लक्षणिय बाढ झालेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये महिलांनी आपला सहभाग सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक, क्रिडा, कला व साहित्य इत्यादी क्षेत्रात दर्शविलेला असून त्या सहभागाची तीव्रता ही महाराष्ट्रात सर्वाधिक आहे. महिलांनी केलेली विविधांगी क्षेत्रातील रचनात्मक कामे ही भावी पीढीतील महिलांसाठी प्रेरणादायी ठरलेली असून महिला विकासाच्या पुढिल वाटचालीस दिशादर्शक ठरणारी आहेत. तसेच विशेषत: महराष्ट्रातील महिलांनी केलेली साहित्य शेत्रातील प्रगती वाखानण्यासारखी आहे, साहित्याच्या विविधांगी क्षेत्रात महिला सतत व निरंतर प्रगती करीत आहेत, विविध साहित्य कृतीतून महिलांनी सद्यस्थितीतील समाज जीवनाचे चित्र रेखाटल्याचे आढळून येते.

भारत हा विविध संस्कृतीचा देश मात्र तो अनेक वर्षापासून विविध सत्तांचा गुलाम होता. गुलामीच्या काळात स्त्री पुरुष या दोघांचाही हवा तसा विकास झालेला दिसून येत नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये खरे तर सर्वांगिन विकासच मुळात कमि जास्त प्रमाणात झालेला होता. यामध्ये ही महिलांचा विकास व विकासामध्ये महिलांची सहभागिता हि कमीच होती. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकिय क्षेत्रातील सहभागाव आढावा घेण्या आधी स्त्रियांचा ऐतिहासिक काळापासूनच्या वाटचालींचा थोडक्यात आढावा घेणे अत्यावश्यक आहे. उत्तर वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांची स्थिती फारशी चांगली नव्हती एकोणविसावे शतक हेच खरे भारतीय उपखंडात स्त्रियांच्या प्रगतीची सकारात्मक वाटचाल करणारे शतक होय. ती वीसाव्या शतकापर्यदिन ऋवेदीक कालावधीपासून स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्त्रियांचा पाहिजे तसा सहभाग सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक,साहित्य व क्रिडा क्षेत्रात नव्हता तर महिलांशी संबंधीत समस्या सुध्दा पूर्णत: २० व्या शतकापर्यंत नष्ट झालेल्या नव्हत्या. सतीप्रथा, पडदा प्रथा, बहुविवाह, बालविवाह, विधवा समस्या इत्यादी कुरिती

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2023

ISSUE No - (CDXXV) 425

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2023

ISSUE No - (CDXXV) 425

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

40	Some Reflections On Partition Meta Narratives Of Selected Indian Texts **Dr. Ajay G. Murkute**	167
41	Belgaum Region Under Khusro Auqa Turk, Muhammad Asad Khan Lari, A Governor of Belagaum **Mr.Saddamhusain Mujawar, Dr.Chandrakant Koligudde**	171
42	Statutory Reservoirs of Vijayapur District **Shri. Girish Hanamreddy, Dr. K.L.N. Murthy**	174
43	प्राचिन भारतीय स्त्री–जीवन: वंचितांच्या इतिहासातील उपेक्षित दालन डॉ. अरविंद बी ढोके	179
44	"औपनिवेशिक भारत में दलित महिलाओं का प्रतिरोध और सशक्तिकरण": जानें कि कैसे दलित महिलाओं ने औपनिवेशिक काल के दौरान अपने अधिकारों और सशक्तिकरण की वकालत करने वाले सामाजिक और राजनीतिक आंदोलनों में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। Ravina Kumari	183
45	कुशल मनुष्यबळ निर्मितीसाठी 'कौशल्याधारित शिक्षण' गरजेचे डॉ. बाळू दत्तात्रय राठोड	191
46	फकिरा' मराठी साहित्याला मानवता वादाचे योगदान मोनाली प्रकाश मेश्राम (राऊत)	195
47	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यछटा व स्फूट ओव्या प्रा. डॉ. अनंत वराडे	198
48	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील हरित उद्योगांच्या माध्यमातून जिल्ह्याच्या शाश्वत विकासाचा अभ्यास प्रा.डॉ. देविदास विक्रम हारगिले,	202
49	ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील प्रमुख जैन मंदिरे डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	208
50	Harmonics is the Fundamental Frequency **Manisha Digambar Shinde**	213
51	Child Adoption in India: Issues and Challenges **Mrs. Rohini Swapnil Dhikale**	216

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXV) 425

ISSN : 2278-9308 August, 2023

ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील प्रमुख जैन मंदिरे

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. प्राचीन कालखंडापासून ते पूर्व मध्यकाळात अचलपूर शहरावर हिंदू धर्मीय तसेच जैन धर्मीय राज्यांचे शासन होते. राष्ट्रकुटापैकी काही शासक जैन धर्मीय असल्याचे आढळून आले आहे. त्यांचाच कारकिर्दीत जैन धर्म अचलपूर शहरात प्रसारित्त झालेला दिसून येतो. अचलपूर शहरात जैन धर्मीय श्वेतांबर तसेच दिगांबर यादोन्ही पंथाचे अनुयायी आढळून येतात. प्राचीन काळापासून जैन धर्मीय उपासना स्थळाचे (जीनालयाचे) अस्तित्व अचलपूर शहरात होते असेही दिसून आले आहे. कलचुरी, राष्ट्रकुट यांच्या कारकिर्दीत अचलपूर हे प्रमुख सांस्कृतिक केंद्र झाले होते. जैन धर्मातील विविध मंदिरांची व मूर्ती शिल्पांची निर्मिती ही मूसलमान पूर्व कालखंडातच झालेली दिसून येते. अचलपूर शहरात सरमस्त,सुलतानपुरा, व बिलनपुरा या पुऱ्यामध्ये प्रमुख जैन प्राचीन मंदिरे अस्तित्वात आहेत. या सर्व मंदिरामध्ये क्षेत्रपालसह चोवीस तीर्थंकरांच्या मूर्ती प्राणप्रतिष्ठित आहेत. काही प्राचीन जैन मंदिराचे नुतनीकरण करण्यात आल्याचे दिसून आले तर सरमस्तपुऱ्यातील मंदिर मात्र अजूनही मध्ययुगीन कालखंडातील बांधकाम स्वरुपात अस्तित्वात आहे.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 472

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March, -2024

ISSUE No - (CDLXXII) 472

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,
In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

Scanned with CamScanner

22	समकालीन मराठी कथा डॉ .सुवर्णा राजेश जाधव	77
23	आतंकवाद : अल्पसंख्यांक राष्ट्रवाद डॉ.कन्हाळे व्हि.एल	81
24	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार डॉ.हर्षल दादाराव बोरचाटे	84
25	राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या कामातून ग्रामीण महिला मजुराचा आर्थिक व सामाजिक विकास एक सर्वेक्षण (भंडारा जिल्हाच्या अनुषंगाने) प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरस्कर	88
26	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राष्ट्रीय विधिमंडळातील (संसद) महिलांचे प्रतिनिधीत्व प्रा. परशराम एम. ठाकरे	93
27	जागतिक भरड धान्य वर्ष आणि ज्वारीचे महत्त्व. प्रा. डॉ. सुनिता कलाखे	96
28	गणित अध्यापनात पारंपारिक पध्दती व संबोध साध्यता प्रतिमानाच्या माध्यमाने केलेल्या अध्यापनातून येणाऱ्या अध्ययन निष्पत्तीचा तुलनात्मक अभ्यास. वाघमारे अपर्णा शिवाजी, डॉ .केशव वामनराव इंगोले	100
29	विद्यार्थ्यांच्या जीवनात योगाचे महत्त्व भारती रंगनाथ भगत	104
30	नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षकाची भूमिका डॉ. अलका अनिल मानकर	107
31	भारत में महिला सशक्तिकरण: एक अवलोकन डॉ. चक्रधर ग. बागडे	110
32	मध्ययुगीन ऐतिहासिक अचलपूर शहराला जोडणारे प्रमुख रस्ते डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	115
33	Line Is The Most Effective Language Of Communication In Indian Contemporary Paintings **Mrunal V Joharapurkar,Dr.Shashikant Rewade**	119
34	William Shakespeare's 'Hamlet': A Study of Female Psychology **Dr.Prafullachandra Ramesh Bhoge**	123

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXII) 472

ISSN : 2278-9308 March 2024

मध्ययुगीन ऐतिहासिक अचलपूर शहराला जोडणारे प्रमुख रस्ते

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्रातील अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. शहराच्या निर्मिती पासून म्हणजेच प्राचीन काळापासून ते सन 1947 पर्यंतच्या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्याचे आढळून आले . अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर आहे. अचलपूर शहर हे दक्षिण भारतातील एक मुख्य शहर असून या शहराचे नागरिकरण हे दक्षिणेकडे जाणाऱ्या मुख्य रस्त्यावर झाल्याचे आढळून आले. मध्ययुगीन कालखंडातील नगरे व त्यांचा विकास प्रामुख्याने रस्त्याच्या विकासामुळेच झालेला आढळून येतो. अचलपूर शहरामध्ये येणारे रस्त्याचे जाळे प्राचीन काळापासून निर्मित झाल्याचे आढलळे. तीर्थयात्रा, तीर्थाटन व धर्म सम्मेलने यासारख्या धार्मिक कृत्यामुळे अचलपूर शहर भारतातली ईतर प्रमुख शहरांशी जुळलेले दिसून आले. तसेच राजकिय ईतर सत्ता केंद्राशी अचलपूर शहरातून जे रस्ते तत्कालीन परिस्थितीत अत्यंत महत्वाचे होते त्या सर्व रस्त्याचे महत्व आज कमी झालेले दिसून आले. काही रस्ते तर आज अस्तित्व हीन स्वरुपात आहेत. तत्कालीन जे रस्ते राजमार्ग स्वरूपाचे होते ते आज साधे ग्रामीण रस्त्याच्या स्वरुपात सुद्धा अस्तित्वात नाहीत. थोडक्यात तत्कालीन मध्ययुगीन महत्वपूर्ण रस्ते अस्तित्वहीन झालेले आहेत. त्यांचे महत्व कालोघात कमी झालेले आढळून आले. मात्र ते रस्ते आजही वापरात आहेत तसेच ग्रामीण संपर्काचे व परिवहनाचे साधन म्हणून उपयोगात आहेत.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 475

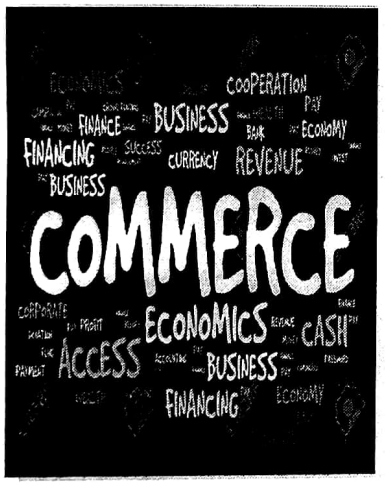

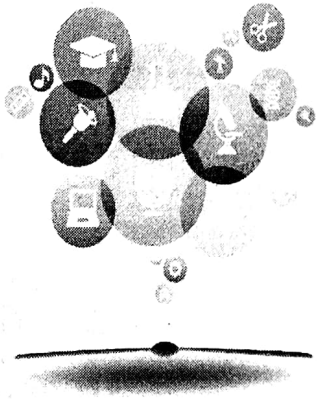

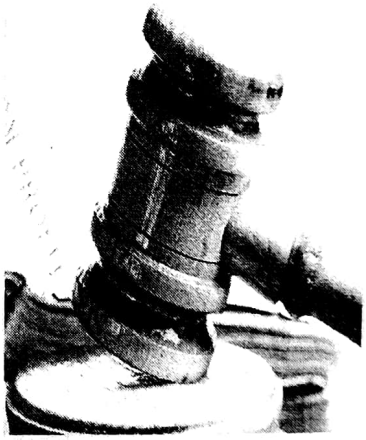

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April, -2024

ISSUE No - (CDLXXII) 475

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

19	अमरावती जिल्हयातील यावली येथील स्वातंत्र्य संग्राम प्रा.डॉ. मिलिंद दशरथराव तायडे	84
20	भारतीय लोकशाही व मतदार वर्तन – एक विश्लेषण डॉ. चक्रधर ग. बागडे	86
21	भारतातील बहुआयामी दारिद्रय: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर,	90
22	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्ष पुनम कांटिया	96
23	मूल्यशिक्षण व नवीन शैक्षणिक धोरण -2020 सुचिता उमाजीराव खल्लाळ,	99
24	स्वावलंबी भारत: नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 द्वारे जागतिक कामगिरी सुधारणे व्यंकटेश ज्ञानोबाराव चौधरी	102
25	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास ज्ञानोबा दत्ता चव्हाण,,राजू भाऊसाहेब बडे,डॉ. सुनिता एम. कलाखे	106
26	तमाशा: मराठी माणसाची सांस्कृतिक ओळख डॉ राजेश मिरगे	116
27	कबीर के काव्यन में पर्यावरण चेतनावादी प्रासंगिकता डॉ.अनिल अ. पाखरे	119
28	चलनवाढीमुळे सामाजिक नैतिकता संपुष्टात प्रा. अनिल रवीशंकर राऊत	123
29	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समाजार्थिक स्थिती व बालकांचा आहार प्रा.ज्योती य.देशमुख प्रो.डॉ.सीमा बा.अढाऊ	125
30	कौटुंबिक वातावरणाचा कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास डॉ. सिमा दिगंबर चिखले (माटे)	130
31	पालक-बालक संबंध एक अध्ययन रूपाली सुभाषराव कणसे	133
32	महिलांचा राजकीय सहभाग व वास्तव स्थिती **डॉ. स्वाती एम. उगेमुगे**	136
33	प्राचीन ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील मंदिर स्थापत्याचा आढावा डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	139
34	अमरावती शहरातील ज्येष्ठ व्यक्तींच्या समस्यांवर वय आणि शैक्षणिक स्तर यांचा परिणाम कु.रश्मी म. खेडकर प्रा. डॉ. सीमा बा. अढाऊ	144

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

प्राचीन ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील मंदिर स्थापत्याचा आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. प्राचीन कालखंडापासून ते पूर्व मध्यकाळात अचलपूर शहरावर हिंदू धर्मीय तसेच जैन धर्मीय राज्यांचे शासन होते. राष्ट्रकुटापैकी काही शासक जैन धर्मीय असल्याचे आढळून आले आहे. त्यांचाच कारकिर्दीत जैन धर्म अचलपूर शहरात प्रसारित्त झालेला दिसून येतो. अचलपूर शहरात जैन धर्मीय श्वेतांबर तसेच दिगांबर यादोन्ही पंथाचे अनुयायी आढळून येतात. प्राचीन काळापासून जैन धर्मीय उपासना स्थळाचे (जीनालयाचे) अस्तित्व अचलपूर शहरात होते असेही दिसून आले आहे. कलचुरी, राष्ट्रकुट यांच्या कारकिर्दीत अचलपूर हे प्रमुख सांस्कृतिक केंद्र झाले होते. जैन धर्मातील विविध मंदिरांची व मूर्ती शिल्पांची निर्मिती ही मूसलमान पूर्व कालखंडातच झालेली दिसून येते. अचलपूर शहरात सरमस्त,सुलतानपुरा, व बिलनपुरा या पुऱ्यामध्ये प्रमुख जैन प्राचीन मंदिरे अस्तित्वात आहेत. या सर्व मंदिरामध्ये क्षेत्रपालसह चोवीस तीर्थंकरांच्या मूर्ती प्राणप्रतिष्ठित आहेत. काही प्राचीन जैन मंदिराचे नुतनीकरण करण्यात आल्याचे दिसून आले तर सरमस्तपुऱ्यातील मंदिर मात्र अजूनही मध्ययुगीन कालखंडातील बांधकाम स्वरुपात अस्तित्वात आहे.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे

Scanned with CamScanner

THE RUBRICS JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES
International, Indexed and Peer Reviewed e-Journal
ISSN 2454-1974

संशोधनामध्ये संशोधन साहित्याच्या आढाव्याचे महत्व

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

आज सद्य स्थितीत संशोधनाची व्याप्ती व स्वरूप खूप कोठ्या प्रमाणात सखोल झालेले आहे. परंपरागत संशोधन विषय व पद्धती सुद्धा परिवर्तीत झालेल्या आहेत. संशोधन विषयाची वाढलेली व्याप्ती पाहता नव संशोधकांना अतिशय शास्त्र शुद्ध व वस्तुनिष्ठ संशोधन करावयाचे असते. विषयाची निवड झाल्यावर त्या विषयाची सखोल माहिती असणे आवश्यक असते त्या अनुशंगाने स्वत: संशोधन करण्यापूर्वी ईतर अभ्यासकांनी केलेल्या संशोधनाचा आढावा घेणे हे नवोदित संशोधकाचे प्राथमिक काम आहे. संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्या कारणाने संशोधक विद्यर्थ्याने निवडलेल्या विषयाची व्याप्ती समजून घेऊन स्वत: निवड केलेल्या संशोधनासाठी पुढील करावयाच्या नियोजनामध्ये सकारात्मकता व वस्तूनिष्ठता निर्माण होते. पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात आहे का, याची पूर्वपडताळणी आवश्यक असते. उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयासंबंधी संबंधी अधिक स्पष्टता तर येतेच, तसेच पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात अवलंबिलेले पद्धती, संशोधन निष्कर्ष इत्यादी साकल्याने समजतात. संशोधनपर विषयातील कोणत्या बाबींवर संशोधन झाले अथवा नाही हेही उमजते. संशोधन साहित्याचा आढावा घेताना संशोधकाकडूनसादर केलेल्या दाव्याचा अथवा निष्कार्षाचा ,सारांशाचा सारांश प्रस्तुत करणे. आजवर झालेले संशोधन कशा प्रकारे पुढील संशोधनासाठी उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे ठरेल . त्यातील उणिवा कोणत्या आणि संशोधक या नात्याने तुम्ही नव्याने कोणते योगदान देणार आहात यांविषयीची स्थूल दिशा ठरविता येते .संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्या नंतर संशोधकाला विविध संदर्भाच्या अभ्यासावर आधारलेली माहिती प्राप्त होते.

संशोधन साहित्य आढावा – गरज आवश्यकता व महत्व -

नवसंशोधन करणाऱ्या नव संशोधकास संशोधन साहित्याचा आढावा हा विषया सद्यस्थितीत सर्वाधिक कुतुहूल निर्माण करणारा आहे. अनेक संशोधक विद्यार्थी हे संशोधन विषयाचे सिनोप्सीस तयार करीत असताना गोंधळलेले दिसून येतात. त्यांना संशोधन साहित्याचा आढावा अंतर्गत काय करावे आणि काय करू नये याबाबत पुरेशे ज्ञान व माहिती नसते. अनेक विद्यार्थी संशोधन साहित्याचा आढावा न घेताच सिनोप्सीस तयार करता आणि नंतर त्रुटी निघाल्यावर पुन्हा दुरुस्ती करून सिनोप्सीस तयार करतात. असे होऊ नये. संशोधन साहित्याचा आढावा घेणे अत्यंतमहत्वाचे कार्य आहे. याकरिता साहित्याचा आढावा घेताना किती प्रमाणात संदर्भ साहित्याचा वापर करायचा, हे संशोधनाचा हेतू आणि व्यापकता यांवर ठरत असते. संशोधन विषय निवडल्यानंतर आपण संशोधन करत असलेल्या विषयावर आणि प्रश्नांवर इतर कोणी संशोधन केले आहे का, याची पूर्वपडताळणी आवश्यक असते. उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयासंबंधी अधिक स्पष्टता तर येतेच, तसेच पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात आहे का, याची पूर्वपडताळणी आवश्यक असते. उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयासंबंधी संबंधी अधिक स्पष्टता तर येतेच, तसेच पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात अवलंबिलेले पद्धती, संशोधन निष्कर्ष इत्यादी साकल्याने समजतात. संशोधनपर विषयातील कोणत्या बाबींवर संशोधन झाले अथवा नाही हेही उमजते. साहित्याचा आढावा घेतल्याने आपल्या संशोधनाची उद्दिष्ट्ये , पुढील दिशा काय असावी यांबाबत माहिती मिळते. या संदर्भात पार्श्वभूमीपर साहित्याचे चिकित्सक मूल्यमापन करता केवळ नकारात्मक बाबींवर प्रकाश न टाकता अस्तित्वात असलेल्या संशोधनातून काय सकारात्मक निष्कर्ष समोर आले आहे याची माहिती सुद्धा नव संशोधन कर्त्यास हवी असते टी सुद्धा संशोधन साहित्याचा आडवा घेतल्याने प्राप्त होते. संशोधन साहित्य आढाव्यामध्ये मुख्यत: दोन बाबींचा समावेश असतो. एक, आधीच्या च्या संशोधनातून सादर केलेल्या दाव्यांचा अथवा निष्कर्षांचा सारांश प्रस्तुत करणे. दोन, आजवर झालेले संशोधन कशाप्रकारे उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे ठरले आहे, त्यातील उणिवा कोणत्या आणि संशोधक या नात्याने तुम्ही नव्याने कोणते योगदान देणार आहात यांविषयीची स्थूल दिशादर्शक मांडणी करणे. संशोधन साहित्याचा आढावा घेताना संशोधकाकडूनसादर केलेल्या दाव्याचा अथवा निष्कार्षाचा ,सारांशाचा सारांश प्रस्तुत करणे. आजवर झालेले संशोधन कशा प्रकारे पुढील संशोधनासाठी उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे ठरेल . त्यातील उणिवा कोणत्या आणि संशोधक या नात्याने तुम्ही नव्याने कोणते योगदान

Scanned with CamScanner

ISSN 2454-1974

देणार आहात यांविषयीची स्थूल दिशा ठरविता येते .संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्या नंतर संशोधकाला विविध संदर्भाच्या अभ्यासावर आधारलेली माहिती प्राप्त होते. संशोधनपर विषयासंदर्भात ऐतिहासिक आणि समकालीन कोणते प्रवाह सुरु आहेत याची सुद्धा संशोधकाला माहिती मिळते. संशोधनपर विषयाच्या इतर उपविषयाची सुद्धा माहिती प्राप्त होते. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे, सर्व प्रकारचे दुय्यम स्रोत व संबंधित कोशवाङ्गमय हे संशोधन साहित्याचा आढावा घेत असताना तपशीलवार व बारकाईने नजरेखालून घातल्यानंतर एक प्रारंभिक स्वरूपाची संदर्भग्रंथ सूची (बिब्लिओग्राफी) हाती तयार होते जी उर्वरित संशोधन कालखंडभर उपयोगी ठरते . दुय्यम स्रोतांचे अवलोकन करणे ही संशोधन कार्याची पूर्वतयारी असून यास शोधकार्याच्या प्रारंभीचा महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. दुय्यम साहित्याला मुख्यतः प्रकाशित लिखित कामाचासंग्रह असल्याचे गृहीत धरले जाते; मात्र अलीकडे दुय्यम साहित्याची व्याख्या अधिक व्यापक झाली आहे. त्यामध्ये अप्रकाशित प्रबंध, मौखिक साहित्य, दृक-श्राव्य माध्यम, वृत्तपत्र, इंटरनेट वरील स्रोत, भाषांतर आणि लिप्यांतर साहित्य यांचादेखील समावेश करण्यात आला आहे; मात्र, हे सर्व वाङ्गय सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध असणे ही दुय्यम स्रोत म्हणून दाखलपात्र होण्याची पूर्वअट आहे. अशा विविध स्रोतांचा आधार घेऊन उपलब्ध साहित्याचे वर्णन, सारांश आणि चिकित्सक मूल्यमापन करणे म्हणजेच दुय्यम संशोधनपर साहित्याचा आढावा घेणे होय.

संशोधन आढावा संदर्भाची वैशिष्टे -

वैशिष्ट्ये : फिंक आर्लेन यांनी संशोधन साहित्य आढावासंदर्भात काही वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

- जुन्या साहित्याचा नव्याने अन्वयार्थ लावला जाण्याची अथवा नवीन साहित्याचा जुन्या पद्धती वापरून अन्वयार्थ लावला जाण्याची शक्यता विस्तारते.
- साहित्य आढावा भविष्यातील संशोधनास दिशादर्शक म्हणून काम करतो.
- साहित्य आढावा संबंधित क्षेत्रातील मुख्य वादविवाद तसेच सैद्धांतिक, संकल्पनात्मक प्रगतीविषयी माहिती अद्ययावत करतो.
- साहित्य आढावा पुढील संशोधन करण्यासाठी ठोस पार्श्वभूमी अथवा पाया निर्माण करतो.
- उपलब्ध संशोधनातील कच्चे दुवे स्पष्ट होण्यास मदत होते. न उलगडलेले प्रश्न दृष्टीपथात येतात.
- संशोधकास सैद्धांतिक आणि पद्धतिशास्त्रीय नांचा नव्याने तपास घेण्यास चालना मिळू

संशोधन साहित्य आढावा घेतानाचे महत्त्वपूर्ण मुद्दे :- साहित्याचा आढावा घेत असताना संशोधक म्हणून तुम्ही नवीन असाल तर, इतर संदर्भ साहित्याचा आधार घेऊन त्यांनी कशाप्रकारे साहित्य आढावा पार पाडला, हे पाहणे उद्बोधक ठरू शकते. आजवरील दुय्यम संशोधनपर लिखाणातील वादविवाद, निष्कर्ष, मुख्य युक्तिवाद, सैद्धांतिक व संकल्पनात्मक मांडणी, पद्धतिशास्त्र आणि पद्धती यांविषयी सारांश रूपात मूल्यमापन मांडणे. साहित्य आढावा घेताना वाचनात आलेल्या प्रत्येक लिखाणाविषयी लिहिणे आवश्यक नसते. जे विषयाशी किंवा संशोधन विषयाच्या उद्दिष्टांशी निगडित आहे, त्याविषयी लिहिणे अपेक्षित असते. त्यामुळे निवडक साहित्य विचारात घ्यावे आणि मांडणी करत असताना उपलब्ध संशोधन साहित्याची आवश्यकता असते. त्यामुळे निवडक साहित्य विचारात घ्यावे जे विषयाशी किंवा संशोधन विषयाच्या उद्दिष्टांशी निगडित आहे, त्याविषयी लिहिणे अपेक्षित आणि मांडणी करत असताना उपलब्ध संशोधन साहित्य संशोधन कर्ता करीत असलेल्या संशोधनाशी कसे निगडित आहे, यावर भर द्यावा. त्याच प्रमाणे आढावा लिहिताना एक पुस्तक आणि त्यातील महत्त्वाचे युक्तिवाद, दुसरे पुस्तक व त्यातील युक्तिवाद असे न करता सर्व वाचलेल्या साहित्यामध्ये क्रम लावून अथवा दुवा प्रस्थापित करून लिखाण करावे.• उपलब्ध संशोधनातील कमतरता अधोरेखित करत, तुम्ही करत असलेले संशोधन कशाप्रकारे अस्तित्वात असलेल्या ज्ञानामध्ये भर घालणारे आहे, कोणते विषय तुम्ही कशाप्रकारे हाताळणार आहात यांविषयी मांडणी करावी.

निष्कर्ष -

१. आधुनिक संशोधन प्रक्रियेतील संशोधन साहित्याचा आढावा हि संशोधन प्रक्रियेतील अत्यंत महत्वाची पायरी आहे.
२. पूर्व संशोधनाचा आढावा नवोदित संशोधन कर्त्याने घटला असता त्यास त्याच्या संशोधांची व्याप्ती समजून येण्यास मदत होते.
३. पूर्व साहित्याचा नव्याने अन्वयार्थ लावला जाण्याची अथवा नवीन साहित्याचा जुन्या पद्धती वापरून अन्वयार्थ लावला जाण्याची शक्यता विस्तारते.
४. संशोधन साहित्य आढावा भविष्यातील संशोधनास दिशादर्शक म्हणून काम करतो.

Scanned with CamScanner

ISSN 2454-1974

५. संशोधन साहित्याचा आढावा संबंधित क्षेत्रातील मुख्य वादविवाद तसेच सैद्धांतिक, संकल्पनात्मक प्रगतीविषयी माहिती अद्ययावत करतो.

६. संशोधन साहित्याचा आढावा पुढील संशोधन करण्यासाठी ठोस पार्श्वभूमी अथवा पाया निर्माण करतो.

७. संशोधन साहित्याचा आढावा संशोधन कर्त्याला उपलब्ध संशोधनातील कच्चे दुवे स्पष्ट होण्यास मदत करतो

संदर्भ :

१. संत, दु. का., संशोधन : पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग, पुणे, १९६६.

२. फडिया,बी.एल.: शोध पद्धतींया ,साहित्य भवन पब्लिकेशन,आग्रा, २०१९

३. शर्मा ,वीरेंद्र प्रकाश: रिसर्च मेथडॉलाजी, पंचशील प्रकाशन, जयपूर ,२०१५

४. Arlene, F., Conducting Research Literature Reviews: From the Internet to Paper, London, 2005.

५. लेखकाची ची स्वत:ची निरक्षने व लेखन

Scanned with CamScanner

प्रसिद्ध दैनिक वर्तमानपत्रामध्ये प्रकाशित
रचनात्मक – वैविध्यपूर्ण लेखांचा संग्रह

विविधा

निवडक लेख भाग – १

लेखक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with CamScanner

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit. , Gop., Soc., Pol., Sci., History
M.A.–History (SET- NET & Ph.D), M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication,
D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C., C.C.H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, मनोर मांगल्य मागे, जुना बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ९८६०८८२४५६

Email : omprakashbobade@gmail.com

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती ,इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ. स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- तर श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ. स. २००८ पासून इ. स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सद्यस्थितीत याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ. स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू– एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

Scanned with CamScanner

प्रसिद्ध दैनिक वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित

रचनात्मक – वैविध्यपूर्ण लेखांचा संग्रह

विविधा निवडक लेख भाग–१

♦ लेखक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : **११–०४–२०२१**

♦ ISBN : 978-81-948833-5-7

♦ © : **सर्व हक्क लेखकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफीक्स, अमरावती**

♦ किंमत : १०० /– रु.

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with CamScanner

मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे

• लेखिका •

सौ. निर्मला अरविंद गोरडे

• संकलक व संपादक •

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with CamScanner

मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे

- लेखिका : सौ. निर्मला अरविंद गोरडे
- संकलन व संपादन : डॉ. ओमप्रकाशन सा. बोबडे
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : विधान पब्लिकेशन, अमरावती
- आवृत्ती : प्रथम – जुलै २०२१
- ISBN : 978-81-950858-7-3

- © : सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन

- अक्षर जुळवणी : श्री गजानन ढोले
- मुखपृष्ठ : श्री किशोर पहुरकर
- मुद्रक : अथर्व ग्रॉफीक्स, अमरावती
- किंमत : २००/– रु.

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with CamScanner

सौ . निर्मला अरविंद गोरडे – धनोकार

- शिक्षण : १० वी.
- निवास : वरुड रोड , मोर्शी, जिल्हा – अमरावती.
- जन्म : २१/०४/१९४५
- जन्मस्थळ : शेगाव, जिल्हा– बुलढाणा
- व्यवसाय : गृहिणी
- छंद : स्फुट लेखन ,वाचन, कविता लेखन, सामाजिक प्रबोधन.
- विशेषता : लोकसाहित्याच्या गाढ्या अभ्यासक, प्रसिद्ध ग्रामीण लोकसाहित्याच्या लेखिका, प्रथितयश कवयित्री, विविध कवी संमेलना मधून कविता वाचन, विविध वृत्तपत्रात कविता प्रकाशित, विविध वृत्तपत्रामधून स्फुट लेखन, अमरावती जिल्ह्यातील विविध सामाजिक कार्यक्रमातून समाज प्रबोधन व व्याखाने, समाज सेविका.

प्रस्तावनेतून....

लोकसाहित्याच्या मौखिक परंपरामध्ये स्त्रियांच्या लोकगीतांचा सर्वात मोठा वाटा आहे. या गीतांमधून स्त्रीमनाचा हुंकार आणि त्यांचे भावविश्व हे अतिशय तरलपणे अभिव्यक्त झालेले आहे. सौ. निर्मलाताई गोरडे यांनी या स्त्रियांशी संबंधित असणाऱ्या अनेक लोकगीतांचे संकलन करुन त्यामागील स्त्री मनाचा हुंकार मुखर केलेला आहे. सौ. निर्मलाताई गोरडे यांनी आपल्या 'मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे' या ग्रंथातील जवळपास एकोणचाळीस लेखांमधून लोकसाहित्याचे एक समृद्ध दालन अभ्यासकांसाठी खुले केले आहे. लोकजीवन, लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्य यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून हे लोकधन अवतलेले आहे. त्यातही स्त्रियांच्या भावजीवनाचा हा मौखिक आविष्कार म्हणजे एक अमूल्य ठेवा आहे. प्रस्तुत ग्रंथ केवळ स्त्रियांच्या लोकगीतांचे संकलन नसून त्या लोकगीतांचा अन्वयार्थ आणि त्यामागील सामाजिक संदर्भ देणारा दस्तऐवज आहे. परंपरेने गाईल्या जाणाऱ्या या लोकगीतांमधील भावसौंदर्य, विचारसौंदर्य तर त्यांनी उलगडून दाखविलेच आहे; पण त्यासोबत त्यांचा स्वत:चा जीवनदृष्टीकोनही ठिकठिकाणी अभिव्यक्त केला आहे.

डॉ. काशीनाथ बऱ्हाटे
प्राचार्य
स्व. छगनलाल मूलजीभाई कढी कला महाविद्यालय

9 788195 085873

Scanned with CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with CamScanner

संपादकाचा परिचय

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit. , Gop., Soc., Pol., Sci., History
M.A.–History (SET- NET & Ph.D), M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication, D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C., C.C.H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, मनोर मांगल्य मागे, ओल्ड बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ९८६०८८२४५६

Email : omprakashbobade@gmail.com

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती ,इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ. स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- तर श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ. स. २००८ पासून इ. स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सद्यस्थितीत याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ. स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू– एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

प्रकाशन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर, अमरावती

9 788194 883326

Scanned with CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : **प्राचार्य,**
  डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
  अमरावती
- आवृत्ती : **प्रथम**
- प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**
- ISBN : 978-81-948833-2-6

- © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

- अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**
- मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**
- मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**
- किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with CamScanner

19-10-39

महात्मा गांधी

जीवन, कार्य एवं विचार

संपादक

डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की १५० वी जन्मवर्ष गाठ के उपलक्ष में
उनके कार्य के अवलोकनार्थ संपादित ग्रंथ

महात्मा गांधी
जीवन, कार्य एवं विचार

संपादक
डॉ सूर्यकांत कापशीकर
इतिहास विभागप्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

KAPSHIKAR
PUBLICATIONS

2019-20-40

Scanned with CamScanner

महात्मा गांधी: जीवन, कार्य एवं विचार
संपादक: डॉ सूर्यकांत कापशीकर
Mahatma Gandhi: Jivan, Karya evam Vichar
Editor: Dr Suryakant Kapshikar

सौजन्य:
डॉ धनराज शेटे
प्राचार्य
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

सर्वाधिकार:
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर ४४००१५

प्रकाशक:
तृप्ती सुर्यकांत कापशीकर
कापशीकर प्रकाशन
वेलतरोडी नागपूर ४४००३७

प्रथम आवृत्ती:
३० जानेवारी २०२०

मुद्रक: दिनेश ग्राफिक्स नागपूर

किंमत:
४९० रुपये

ISBN: 978-81-943484-1-2

Copyright©
All rights reserved.
No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.
The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions,expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.
The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.
In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

समर्पण

स्व. श्री. पुरुषोत्तम खापर्डे
गांधीवादी स्वतंत्रता सेनानी
भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनात उल्लेखनिय
कामगिरी बजावणाऱ्या
स्व. श्री पुरुषोत्तम खापर्डे
यांना सहृदय समर्पीत !

Scanned with CamScanner

'महात्मा गांधी: जीवन, कार्य एवं विचार' इस ग्रंथ के लिये प्रकरण स्वरूप मे शोधनिबंध भेज कर सहयोग देने के लिये हमारे सभी संशोधक प्राध्यापक मित्रो का मनपूर्वक आभार तथा ऐसा प्रतिसाद सदैव रहेगा यह अपेक्षा! इस ग्रंथ के लिये शोधनिबंध भेजने के लिये हमने हमारे अनेक संशोधक प्राध्यापक मित्रो से अनुरोध किया था| किंतु किसी कारणवश इच्छा रह कर भी वे शोधनिबंध नही भेज सके, यदि उनका भी प्रतिसाद मिलता तो और अच्छा होता| खैर उनसे यह अनुरोध रहेगा कि वे आगे चल कर हमारी साद को योग्य प्रतिसाद दे|

प्रस्तुत ग्रंथ के यशस्वी संपादन के लिये इतिहास विषय की जेष्ठ महिला प्राध्यापक डॉ शुभा जोढरी, डॉ मिता रामटेके, डॉ शीला चापले तथा डॉ ज्योती खडसे इनका मौलिक मार्गदर्शन मिला इसलिये हम इन सभी के प्रती कृतज्ञता व्यक्त करते है| हमारी मार्गदर्शक डॉ संगीता मेश्राम जिन्होने अपनी कार्यव्यस्तता से समय निकालकर इस ग्रंथ के लिये हमे मार्गदर्शन किया इसलिये हम उनके ऋण में ही रहना चाहेंगे| इस ग्रंथ के संपादन सहयोग हेतू स्थापित संपादक मंडल के हमारे महाविद्यालय के अनुभवी प्राध्यापक डॉ प्रकाश सोनक, डॉ एम. डी. कटरे, डॉ अमोल राऊत, डॉ सुधाकर थूल इनके सहयोग के लिये मनस्वी आभार! तकनिकी सहायता के लिये स्थापित सल्लागार मंडल के माननीय सदस्य डॉ प्रमोद फर्टिंग, डॉ शरद सांबारे, प्रा रेखा मेश्राम, डॉ ललिता पुनय्या, डॉ गोविंद रावळेकर इनके हम आभारी है| इस ग्रंथ के लिये स्थापित परीक्षण समिती के इतिहास विभाग के तज्ञ प्राध्यापक डॉ श्याम कोरेटी, डॉ. बि. आर. मस्के, डॉ घनश्याम महाडिक, डॉ संतोष बन्सोड, डॉ शरद डवरे, डॉ गोविंद तिरमनवार, डॉ अविनाश फुलझेले, डॉ नाना वानखेडे, डॉ रामधन ढिरे, डॉ नामदेव ढटवार तथा डॉ एम. पी. गोमासे इन्होने साम्य-समय पर हमे सूचित किया इसलिये हम उनके सदैव ऋणी रहेंगे| इस ग्रंथ के लिये अप्रतिम प्रस्तावना लिख कर उपकृत करने के लिये हम हमारे मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ धनराज शेटे इनके ऋण में सदैव रहना चाहेंगे| अंततः इस ग्रंथ कि संगणकीय प्रक्रिया का दायित्व निभानेवाले दिनेश ग्राफिक के हमारे जेष्ठ बंधू दिनेश गुडधे इनका शतशः आभार व्यक्त करते है|

आप सभी के सहयोग से यह ग्रंथ का पूर्णत्व संभव हुआ इसलिये पुनश्चः एक बार आप सभी के प्रती कृतज्ञता व्यक्त करते है तथा ऐसा सहयोग सदैव बना रहे ऐसी अपेक्षा करते है|

धन्यवाद!

महात्मा गांधी स्मृती दिन
३० जानेवारी २०२०

डॉ सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर
संपादक
इतिहास विभागप्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, नागपूर

अनुक्रमणिका

	प्रस्तावना संपादकीय	
1	Resurrection of Ahimsa. Muna Khayal Khattak	1
2	Gandhian Economic Philosophy: Utopian Dream or Pragmatic Inclusiveness? Dr. Latha Venkataraman	11
3	Mahatma Gandhi: Special Reference to Urdu Poetry Azhar Abrar	22
4	Socio-Political Thought of Mahatma Gandhi Dr. Sharad P. Sambare	26
5	Mahatma Gandhi and his idea of 'Accommodative Nation' Dr. (Mrs) Anjali Gaidhane	38
6	Nai Talim: Gandhian Education System Dr. Kirti B. Sadar	45
7	Mahatma Gandhi's Vision of Model Village Vijay P. Rahangdale	51
8	Mahatma Gandhi's Concept of Cleanlines Dr. B. D. Katekhaye	63
9	Non Violence: An Ultimate Religion of the World with Special Reference to Mahatma Gandhi Anilkumar Nanakram Daryani	69
10	Rural immersion: Gandhiji's vision Dr. Renu Bayaskar	76
11	Exploring the persona of Mahatma Gandhi as a True Peacemaker using his exclusive weapon of Satyagraha Dr. Ms. Ghizala. R. Hashmi	83
12	Mahatma Gandhi: A Statesman-Saint Dr. Renuka L. Roy	91
13	Educational Aspects of Mahatma Gandhi towards Building Knowledge Society Dr Sudharkar Thool	100
14	Mahatma Gandhi: An Apostle Of Truth, Non-Violence And Tolerance Dr. K. J. Sibi	106
15	महात्मा गांधीजी और सत्याग्रह डॉ. अनुश्रुति सेंडीमन	114
16	महात्मा गांधीजी के राजनीतिक विचार श्रीमती सीमा मिश्रा	119

Scanned with CamScanner

17	महात्मा गांधीजी की बालाघाट जिले में यात्रा डॉ. आशा गोहे	124
18	महात्मा गांधी का शिक्षा दर्शन प्रा. डॉ. शहनाज शेख	129
19	महात्मा गांधीजी एवं स्वराज प्रा. डॉ. रफिक. शेख	134
20	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन में गांधीजी का योगदान डॉ. सरोज एस. घोडेश्वर	139
21	महात्मा गांधी के सामाजिक विचार डॉ. विमला मरावी	146
22	महात्मा गाँधी के आर्थिक और शैक्षिक विचार प्रो. अंजु शरण	149
23	महात्मा गांधी का किसान आन्दोलन में योगदान डॉ. रविंद्र लोणारे	157
24	महात्मा गांधी का शिक्षा दर्शन प्रो. बिंदिया महोबिया	163
25	महात्मा गांधी एवम् अहिंसा प्रा. वाय. एस. राजपूत	167
26	महात्मा गांधीजीके सामाजिक और आर्थिक विचार प्राकटरे .महेंद्रकुमार डी.डॉ.	171
27	गाँधीजी के सामाजिक एवं राजनीतिक विचार तथा कार्य प्रा. अल्पना वैद्य	177
28	गाँधीजी के आर्थिक विचारों की वर्तमान सार्थकता डॉ श्रद्धा एस. गावंडे	180
29	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में महात्मा गांधी के आर्थिक विचारों की प्रासंगिकता डॉ. रेनु आशीष तिवारी	187
30	आम-जन और महात्मा गांधीजी डॉ. गायत्री मरावी	193
31	महात्मा गाँधी का भाषायी चिन्तन एवं व्यवहार डॉ पुरंदर दास	199
32	वर्तमान में गांधी दर्शन की प्रासंगिकता डॉ सविता सोनी	209
33	गांधीवादी सत्याग्रही सुभद्राकुमारी चव्हाण डॉ बन्सी मस्के	216
34	महात्मा गांधी व सेनापती बापट यांचे सत्याग्रहाचे तंत्र व कार्य डॉ. सौ. ज्योती वसंत खडसे	223
35	अस्पृश्यांच्या दृष्टीने म. गांधी- ग. म. ठवरे पत्रव्यवहाराचे महत्व डॉ. आनंद बी. गणवीर	228
36	महात्मा गांधीजीचे शैक्षणिक विचार प्रा. डॉ. युवराज शामरावजी माहुरे	233
37	महात्मा गांधीजी. यांचे आरोग्य पर्यावरणविषयक विचार आणि कार्य प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर,	239
38	गांधीजी यांच्या नेतृत्वाखालील सत्याग्रह आणि आश्रम चळवळ प्रा. डॉ. छाया भास्कर भोज	246
39	महात्मा गांधीजी यांचे आर्थिक व शैक्षणिक विचार प्रा डॉ श्रीकृष्ण बोढे	251
40	महात्मा गांधी आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे	258
41	विदर्भातील गांधीवादी लोकसेवकरा. कृ. पाटील प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे	263
42	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीचे अर्थशास्त्र डॉ. सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम	268
43	गांधीजींची आरोग्य,आहार आणि स्वच्छता विषयक भूमिका प्रा .डॉ. ललिता ईश्वरन पुन्नय्या	276
44	महात्मा गांधी यांचे दक्षिण आफ्रिकेतील ऐतिहासिक कार्य प्रा.प्रितम वसंतराव गावंडे	280
45	गांधीजींचे शिक्षण विचार प्रा. डॉ. एन. एस. गिरडे	292
46	महात्मा गांधीचे सामाजिक व आर्थिक विचार प्रा. डॉ आर यु हिरे	296
47	महात्मा गांधीचा स्वच्छता, आरोग्य व पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन प्रा. ईश्वर जणार्धनजी वाघ	299
48	महात्मा गांधीजींचा अस्पृश्यांच्या सामाजिक अभिसरणाचा राजकीय दृष्टीकोन प्रा. डॉ. मुकूंदा गोपाळराव मेश्राम	307
49	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार डॉ. प्रीती किषोर उमाठे	315
50	महात्मा गांधीजींचा पंचायतराज व्यवस्थेच्या संदर्भात ग्रामविकास दृष्टिकोन प्रा. डॉ. कैलाश फुलमाळी	319
51	महात्मा गांधीचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवजी वाठोरे	322
52	महात्मा गांधीचे कल्याणकारीआर्थिक विचार डॉ. हितेश मा. दडमल	326
53	महात्मा गांधीजीचे तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ प्रा. डॉ. विद्या के. भैसारे	334
54	महात्मा गांधीजीचे सामाजिक विचार डॉ प्रकाश सोनक	343
55	महात्मा गांधी आणि त्यांचे कार्य डॉ रमा लांबट	357
56	महात्मा गांधीच्या संकल्पनेतील ग्राम स्वराज्य डॉ. अभिलाशा राऊत	365
57	महात्मा गांधीजीचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन प्रा. डॉ .नंदकिशोर ल. अरुळकर	371
58	महात्मा गांधीची अस्पृश्यतानिवारण आंतरविरोधी विचार व कृती प्रा. डॉ उमेश जनबंधू	376

महात्मा गांधीजी: जीवन, कार्य एवं विचार

Scanned with CamScanner

59	महात्मा गांधी यांचे दारूबंदी व व्यसनमुक्तीविषयक विचार शिवाजी सुभाष खिराडे	381
60	महात्मा गांधीजीच्या नेतृत्वातील स्वातंत्र्य चळवळीत अमरावतीतील स्त्रीयांचा सहभाग डॉ. वैशाली भाकरे	386
61	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज यांचा ऋणानुबंध प्रा. डॉ. भारत विठोबा नखाते	393
62	महात्मा गांधी यांचे स्वदेशी व खादी विषयक विचार प्रा. डॉ. नितीन उल्हासराव सराफ	402
63	महात्मा गांधीच्या सविनय कायदेभंग चळवळीचा विदर्भावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. एन. टी. वानखडे	406
64	महात्मा गांधींची शिक्षण योजना प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	409
65	महात्मा गांधीच्या रामराज्यासंबंधी विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ. प्रकाश पवार	414
66	महात्मा गांधी- ग्राम स्वराज संकल्पना आणि सद्यस्थिती डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	419
67	महात्मा गांधीजींची विचारसरणी प्रा.ए. एम. काळपांडे.	424
68	वर्धा जिल्ह्यातील महात्मा गांधी प्रणीत अस्पृश्यता निवारण चळवळ डॉ. प्रियराज महेशकर	428
69	गांधी-आंबेडकर यांच्यात झालेल्या पुणे करारामध्ये मढारेतरांचे योगदान डॉ सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर	432
70	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह प्रा. किशोर शेषराव चौरे	438
71	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अनिता देशमुख	446
72	१९२० चे नागपूर काँग्रेस अधिवेशन आणि महात्मा गांधी प्रा. डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	451
73	महात्मा गांधीची पत्रकारिता प्रा. दीपक महाजन	457
	संदर्भसूची	463

Resurrection of Ahimsa

Muna Khayal Khattak. Lecturer Bahauddin Zakariya University Multan. Pakistan

The traces of Ahimsa are rooted in antiquity; civilizations from Janism and Buddhism to celebrated proponents from Gandhi, Bacha Khan, and Mandela to King have been believers of and practitioners of Ahimsa with temporal impacts. These temporal impacts are what distinct one practitioner from one practitioner to another. It is a common ground that generality is often imposed while estimating their lives and works. The chapter deals with the comparison of three practitioners of non-violence in the sub continent and how even after centuries the philosophy of Ahimsa still holds true and has a new champion to preach it globally. South Asia is known by many names and one of these names is "land of spirituality". If we trace the roots of non-violence we come back to around 500 BC India when Mahavira preached Ahimsa and around the same time Gautama Buddha preached the same ideology. All over history people in different regions preached this ideology in their own way. Confucius, Lau, Plato, Socrates, Zoroaster, Jesus to Gandhi, Bacha Khan, Mandela and Martin Luther King Jr all were proponents of the same ideology. Non-violence is a normative term it is conceived and practiced by different people in different ways. It is celebrated as a moral, traditional, pedagogical, and political as well as a spiritual philosophy. Though Ahimsa is an ancient philosophy but it has gained ground and relevance in the

Scanned with CamScanner

रामराज्यात व्यक्तिला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, नैतिक, धार्मिक अशा जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य व विकासाची संधी मिळेल. मनुष्याच्या जीवनातील विविध समस्यांचे निराकरण करण्याची शक्ती गांधीजींच्या रामराज्याच्या कल्पनेतून प्रतिबिंबित होते. सत्तेच्या केंद्रिकरणाने मानवी जीवनावर राज्याचे फार मोठे नियंत्रण प्रस्थापित झाले असून त्यात मानवाने आपले स्वातंत्र्य गमावले आहे. मानवाला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य प्राप्त होण्यासाठी आणि पिळवणूकीतून त्याची मुक्तता होण्यासाठी सत्तेचे जास्तीत जास्त विकेंद्रिकरण झाले पाहिजे, असा गांधीजींचा आग्रह होता, तो पुर्णतः संयुक्तीक वाटतो. आधुनिक काळात राज्याच्या केंद्रिकरणामुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यातुन मुळ समस्या सुट्ट शकल्या नाहीत. राजकीय विषमता निर्माण झालेली आहे. गांधीजींच्या रामराज्याच्या कल्पनेत या सर्व समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य तर आहेच शिवाय विकासात सर्वांना सामावून घेण्याची ताकत आहे. गांधीजींनी रामराज्याची कल्पना मांडून समाजाला नैतिकवादी बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

❁❁❁❁❁❁❁❁

2019-17

महात्मा गांधी-
ग्राम स्वराज संकल्पना आणि सद्यस्थिती

डॉ. ओमप्रकाश बोबडे इतिहास विभाग प्रमुख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

भारत हा खेडयात वसलेला देश असून आजही ७० टक्के जनता ग्रामीण भागात निवास करीत आहे. भारताची ग्रामीण संस्कृती ही प्राचीन संस्कृती असून ती स्वयंपूर्ण होती. गाव हे सामुदायिक जीवनाचे श्रेष्ठ उदाहरण आहे हे महात्मा गांधीजी जाणले होते. वेदांचा एक मंत्र आहे 'विश्व पुष्टे ग्रामे अस्मिन अनातुरम' अर्थात माझया गावात परिपुर्ण विश्वाचे दर्शन व्हायला हवे. म. गांधीच्या स्वराज,स्वदेशी. व रामराज्य या संकल्पनेशिवाय हे शक्य नाही. म. गांधीची स्वराज व स्वदेशी ही संकल्पना प्राचीन भारतातील वेदांचीच देण असल्याने दिसून येते. म्हणुनच म. गांधीनी आपला विचारांमधून ग्राम विकासाची ग्राम स्वराज ही संकल्पना मांडलेली दिसून येते. स्वराज याचा महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेला अर्थ लोकसंम्मती लोकसहभाग या नुसार चालणारे शासन असा अभिप्रेत आहे. संयम, सत्य, अंहिसा, स्वावलंबन या प्रमुख साधानाव्दारा स्वराज प्राप्ती होउु शकते असा ठाम विश्वास महात्मा गांधी यांना होता असेही दिसून येते. नैतिकता, प्रेम, आपुलकी, स्नेह, सदभाव या गुणांचा समावेश स्वराज निर्मितीस सकारात्मक ठरतो यात दुमत नाही असे म. गांधी म्हणत असत. ग्रामस्वराज ही संकल्पना पाहून जाता म. गांधीवर वेद उपनिषद यांचा पगडा होता असे दिसून येते. ग्रमस्वराज ही संकल्पना गावातील विविध समस्या सोडणारी प्रक्रिया होय. ग्राम पातळीवरील विविध समस्या हया ग्राम स्वराज संकल्पनेचा आधार घेवून किंवा स्वराज ही संकल्पना अंमलात आणून पूर्णतः मुक्त होवू शकतात यांत दुमत नाही. त्यामुळेच स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर निवडून आलेल्या प्रत्येक सरकारने म. गांधीच्या स्वराज व स्वदेशी या संकल्पनेचा उपयोग ग्रामीण विकासाच्या योजना आखतांना केलेला दिसून येतो. या संकल्पनेचीच फलश्रुती म्हणजेच

Scanned with CamScanner

19-20-50

One Day Interdisciplinary National E-Conference on

'Covid-19' & Its Impact On The Various Factors

26 May 2020 ISBN : 978-81-942797-4-7

●Organised By ●

M.E.S. Arts & Commerce College

Mehkar, Dist. Buldana 443301 Maharashtra

Affiliated with

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

E-Souvenir

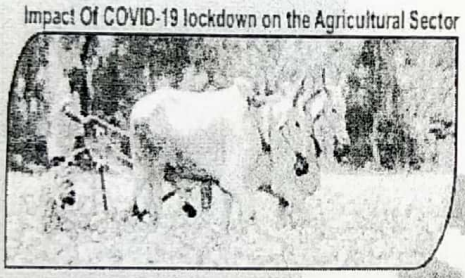

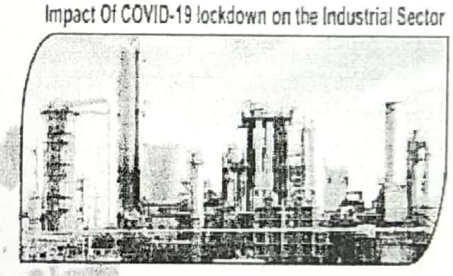

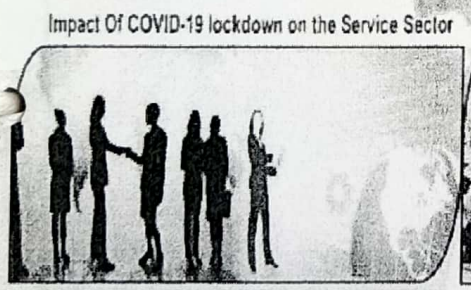

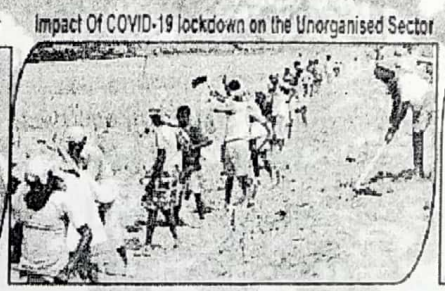

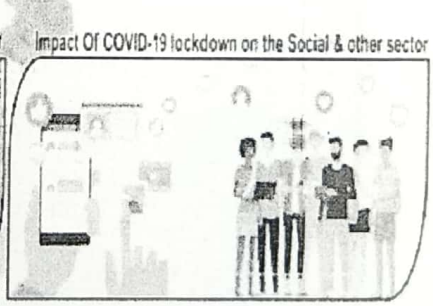

Dr. G. N. Parihar
Chief Editor

Dr. U. S. Kale
Editor

Dr. P. A. Joshi
Editor

Prof. G. D. Saoji
Editor

Painganga Prakashan, Aurangabad
paingangaprakashan@gmail.com 9975132211 9850927424

Scanned with CamScanner

19-20-52

Covid-19 & Its Impact on the Various Factors

E-Souvenir

ISBN - 978-81-942797-4-7

Edition - 1 (26 May 2020)

© Publisher

Chief Editor
Dr. G.N. Parihar

Editor
Dr.U.S. Kale
Dr. P.A. Joshi
Prof. G.D. Saoji

Publishers
Painganga Prakashan, Aurangabad
Email : paingangaprakashan@gmail.com
Mobile : 9975132211, 9850927424

Cover Page
Dilip Apre

Page Setting
Dr. Yajuwendra Wankar

Price
` 300

Note : The views and opinions expressed by the authors/researchers in their research papers, which are included in this book, are their own and they are responsible for them. The Editor/Publisher is not responsible for them.

Scanned with CamScanner

19-20-60

ISBN - 978-81-942797-4-7
पैनगंगा प्रकाशन

	Nitin Pyarelalji Singhavi	
62	COVID-19 & It's Impact on Various Sectors and Factors **Miss. Pournima Kale**	305
63	A study on impact of Covid-19 virus on job opportunities **Mr. Rahul O. Oza**	310
64	Corona Crisis on Indian Economy **Dr. Ramesh P. Deshmane**	315
65	COVID-19 Pandemic Consequences on Humanity : Destructive **Dr. Pravin M. Chandragiriwar**	319
66	Covid-19 and its impact on the various factors **Mr. Prafull A. Kose**	323
67	Social and other impacts of lockdown due to Covid-19 **Dr. Swapnil S. Arsad**	327
68	Impact of COVID-19 Pandemic on women's sanitation: A case study **Dr.Pallavi L. Tagade, Dr.(Mrs).Aparna S.Dhoble**	329
69	Impact of covid19 disease on Indian tourism sector **Prof. Vivek M. Morey, Prof. Ashish R. Kanhu**	332
70	Covind 19- Its Impact on the Various Factors **Dnyaneshwar Ambadas Wakode, Professor Dr. Eknath J. Helge**	336
71	Covid-19 Impact on Various Sector I India **Dr. Abasaheb D. Jadhav**	340
72	COVID 19 – Its Impact on the Various Structures of Social-Inter Relationship. **Abhijeet Prakash Wadalkar**	345
73	Impact of Covid-19 on Society **Dr Bhasake Ambadas Laxman**	348
74	Economic Impacts of Corona Virus (Covid-19) Pandemic: An Indian Scenario **Prof. Dr. Balkrishna N. Mahajan**	351
75	Impact of corona virus on Indian Economy **Prof .Bhushan S.Mangate**	355
76	A Study of link between Work and Poverty during the lockdown in Yavatmal District **Dr. Radhesham P. Choudhari**	359
77	COVID-19 and its impacts on various sectors of Indian economy **Dr.Wasudeo D. Golait**	363
78	A Rapid Assessment on The Impact Of Covid-19 On The Society **Ankeet Sha**	369
79	कोरोना १९ महामारी लॉकडाऊन : सामाजिक प्रभाव **प्रा. डॉ. कविता तातेड**	373
80	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापिठातील विद्यार्थ्यांना कोराना व्हायरसमुळे येणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास** **डॉ. साळवे एस. जी.**	376
81	आयुष मंत्रालयाची मार्गदर्शक तत्त्वे व भारतीय जीवनशैली – एक आढावा **डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे**	378
82	कोविड–१९. 'टाळेबंदी' त्याचे सामाजिक जीवनावर आणि इतर क्षेत्रावर झालेले विपरित	381

Scanned with CamScanner

19-26-63

One Day Interdisciplinary National E-Conference on
Covid-19 & Its Impact on the Various Factors
Organized By - M.E.S. Arts & Commerce College Mehkar,
Dist Buldana - 443301 Maharashtra
Date : 26 May 2020 ISBN - 978-81-942797-4-7
प्रकाशन

आयुष मंत्रालयाची मार्गदर्शक तत्त्वे व भारतीय जीवनशैली – एक आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून भारतात विविध धर्म, भाषा, सणवार, प्रांतानुकूल खाणपान, राहणीमान म्हणजेच विविध प्रकारची जीवनशैली आढळून येते. भारताला हजारो वर्षाचा इतिहास लाभला असून येथील संस्कृती बाहेरील लोकांच्या आगमनाने संमिश्र संस्कृती झालेली आहे. प्रामुख्याने भारतीय लोकांच्या आहारात विविधता आढळून येते. मात्र प्रत्येक भारतीय आहारात हळद–अदरक–लसून–मसाल्याचे पदार्थ यांचा आवर्जून उपयोग करतात. याच सर्व पदार्थांचा खाणपानांत समावेश केल्यामुळे भारतीयांची रोगप्रतिकार शक्ती वाढीस लागलेली असल्याचे दिसून आले. हाच आधार घेवून भारतीय आयुष मंत्रालयाने काही रोगप्रतिकारशक्ती वाढीस लागतील अशी भारतीय संस्कृतीतील पूरक असणारी मार्गदर्शक तत्त्वे जाहीर केलेली असून त्या तत्त्वाचा मूलाधार भारतीयांची परंपरागत चिकित्सा पद्धती तसेच जीवनशैलीच असल्याचे आढळून आले. ही मार्गदर्शक तत्त्वे सद्यपरिस्थितीत भारतीयांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहेत. कोरोना प्रादुर्भाव पाहता नागरिकांची रोगप्रतिकार शक्ती वाढीस लागावी यासाठी हा मार्गदर्शक तत्त्वाचा आयुष मंत्रालयाचा प्रयोग उपयुक्त ठरत आहे. भारतीय आयुष मंत्रालयाच्याद्वारा प्रसिद्ध केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन काटेकोरपणे सर्व भारतीयांनी करावयास हवे.

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून भारताला हजारो वर्षाचा इतिहास आहे. प्राचीनतम संस्कृती असणारा भारत हा जगातील एक प्रमुख देश आहे. विविध आदिम जमाती भारतात अश्मयुगापासून अस्तित्त्वात आहेत. तसेच भारताबाहेरील निरनिराळ्या प्रदेशातून भारतात लोकं स्थायिक झालेत. त्यांची येथे सरमिसळ झाली. त्यांनी स्वतःची संस्कृती तर सोडली नाहीच मात्र येथील संस्कृतीला सुद्धा स्वीकारले. त्यातूनच भारताची विविधतेने नटलेली संस्कृती निर्माण झाली. भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जी भाषावार प्रांतरचना झाली त्यान्वये भारतात सद्यस्थितीत 29 राज्य आणि 07 केंद्रशासित प्रदेश निर्मित झालेत. भारत हा उपखंडीय देश असून विविध भाषा, सण–उत्सव, विविध धर्मानुष्ठाने, वेशभुषा आहार, निवास, खेळ, इत्यादींमध्ये सदृश्य विविधता आढळून येते. तापमान, वर्षा, ऋतूमान, भौगोलिक परिस्थिती याला अनुसरून विविध प्रांतातील लोकांची वेगवेगळी जीवनशैली राहतच निर्मित झालेली आहे. राहणीमानात विविधता आहे. तसेच ती खाण–पानातही आढळून येते. या संमिश्र जीवनशैलीलाच भारतीय जीवनशैली असे म्हणतात. यात रुढी, परंपरा, आधुनिकता इत्यादी बाबींचा प्रामुख्याने समावेश होतो. भारतीय लोक आपल्या चांगल्या परंपरागत रुढी, परंपरा सोडण्यास तयार नसतात. त्यामुळे भारतीय नागरिक कोणत्याही परिस्थितीत आपल्या चांगल्या परंपरांना, अटींना सोबत घेवूनच जीवन जगत असतो. त्यातूनच त्यांची रोगप्रतिकारक्षमता वाढीस लागते असे त्यांचे ठाम मत असते. म्हणूनच की काय आज Covid – 19 च्या भयावह परिस्थितीतही भारतीय माणूस तग धरून सक्षमतेने उभा आहे. भारतातील बहुसंख्य लोक प्राचीन वैदिक संस्कृतीचे पालन करणारे आहेत. त्यांचा ग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद याच बरोबर उपवेद यावर सुद्धा त्यांची प्रगाढ श्रद्धा दिसून

Scanned with CamScanner

2019-20-66.

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati's

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

TAKSHASHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI

RAMKRUSHNA MAHAVIDYALAYA, DARAPUR

In Association with

UNITED INTERNATIONAL BUDDHA DHAMMA SOCITY, USA

JOINTLY ORGANISES

Two Day International Interdisciplinary Conference

On

The Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era

18th & 19th October, 2019 at Bangkok, Thailand

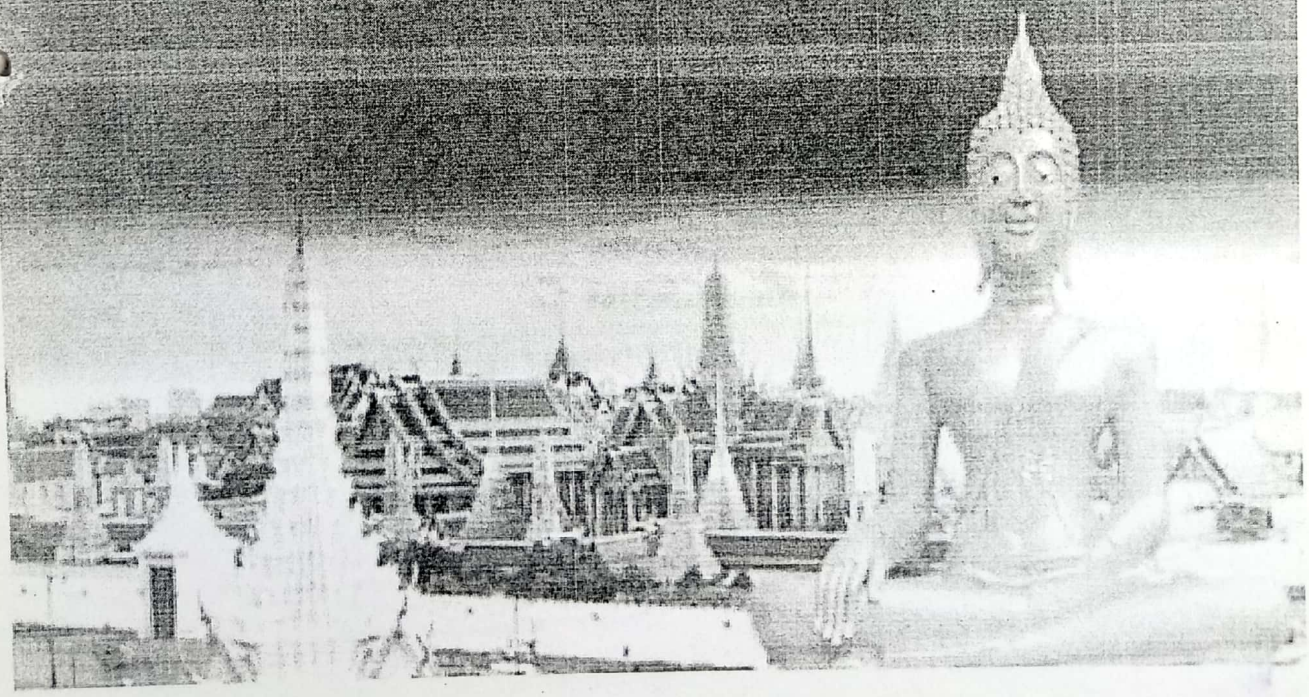

Scanned with CamScanner

2019-20-67

Conference_Tha...

Impact Factor - 7.675 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal
Peer-Reviewed Indexed
March - 2020
SPECIAL ISSUE - CCVII

The Relevance of Buddha's Philosophy in the Present Era

Dr. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Prof. P. R. S. Rao,
Editor :
Secretary, SDGCT, Amravati.

Dr. Varsha Gawande
Executive Editor :
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Editorial Board

TWO DAY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE ON
The Relevance of Buddha's Philosophy in Today's Era

Owner
Secretary, Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Patron
Mrs. Kiranai R. Arjun, President, Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati.

Advisory Board
Rev. Sasana Dipika Khanti Khema, UIBDS, U.S.A.
Prof. P.R.S. Rao, Secretary, SDGCT, Amravati.
Dr. Aphinita Chanchan, Chairman, International Affairs & Support Network NPRU, Bangkok, Thailand.
Ven Hantane Dhammagawesi Thero, Sri Lanka
Bhikku Dr. Anand Aurangabad.

Scanned with CamScanner

19-20-70

21	Women Empowerment Incarcenated In Thoughts Of Buddha	Dr. Parag Kukade	71
22	Existentialist And Buddhist Perspectives In Modern Indian Novel	Dr. S. P. Joshi	75
23	Buddha: The Science Of 'Closed Eyes'	Dr. Satyendra B. Gadpayale	78
24	The Relevance Of Buddha And Business.	Prof. S.K. Tantrapale	83
25	The Economics Of Ecosystems And Biodiversity: The Ecological And Economic Foundations	Prof. Pritesh B. Patil	87
26	A Buddhist Approach To Management	Asst. Prof. Naval Daulatrao Patil	91
27	Empowerment Of Women And Buddhism: An Overview	Aruna Kadu	94
28	बुध्द धम्म विश्वकल्याणाचा मार्ग	प्रा. डॉ कल्पना त्र्यं. मेहरे	96
29	बौध्द धर्म भारतीय संस्कृतीला मिळालेली देणगी	प्रा. डॉ.माधुरी मनोहरराव पाटील	98
30	वर्तमान स्थितीत बुद्ध तत्त्वज्ञानाची गरज : एक चिंतन	डॉ. पूनम अभ्यंकर	101
31	बौद्ध तत्त्वज्ञानातील मानवतावाद	प्रा. पी.एल. अंबोरे	105
32	धर्म प्रार्थनास्थळात बंदिस्त धम्म : एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश स. धाकडे	108
33	बौद्ध धम्म : एक वास्तविकता	डॉ. पी. जी. राठोड	110
34	बौद्ध धर्म व संस्कृती	प्रा. प्रविन एन. वानखडे	113
35	बुद्धाचा स्त्रीवादी दृष्टिकोन	प्रा. डॉ. कुमारेंद्र गं. सोनटक्के	116
36	नारी स्वतन्त्रता की अभिव्यक्ति : थेरीगाथा	डॉ. कमलाकर पायस	118
37	तणावमुक्तीकरिता विपश्यना	डॉ. सारिका एन. दांडगे (बोंदडे)	121
38	दुःख मुक्ति की साधना – विपस्सना	प्रा.डॉ..रेखा.जे.वानखडे	124
39	लोकतंत्र मेंजागतिक शांतता के लिए बुध्दिझम एवंविपस्सना	प्रा. सुनिता श्रीखंडे	131
40	बौध्द धम्म तत्वज्ञानाचा भारतीय लोकसंगीतावर प्रभाव	प्रा. कु. प्रिति बी. इंगळे (वाकपांजर)	133
41	प्राचीन बौद्ध वास्तुकला आणि आधुनिक महत्त्व विशेषत: महाराष्ट्राच्या संदर्भात)	डॉ.ओमप्रकाश सा.बोबडे	138

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

19-20-71

प्राचीन बौद्ध वास्तुकला आणि आधुनिक महत्त्व

(विशेषतः महाराष्ट्राच्या संदर्भात)

डॉ.ओमप्रकाश सा.बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती,
मो.९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

बौद्ध धर्म हा जागतिक धर्म असून जागतिक स्तरावर चौथ्या क्रमांकाचा धर्म आहे. भारतीय बौद्ध वास्तुकला ही भगवान बुद्धाच्या मरणोपरांत (महापरिनिर्वाणानंतर) स्मृतींची जपणूक तसेच धर्माचा प्रचार व प्रसाराची प्रतिके या स्वरुपात निर्मित केलेली आढळून येते. स्तुप, चैत्य, लेणी (लयण) व विहार या प्रमुख चार वास्तू प्रकारांत बौद्ध वास्तुकला विभागलेली आढळून येते. स्तुप हा बौद्ध अवशेषावर निर्मित वास्तुप्रकार होय. सांची भारतात अमरावती येथील स्तुप हे सर्वाधिक प्रसिद्ध स्तुप आहेत. चैत्य, लेणी हा वास्तुप्रकार (पहाडातील दगडांना कापून विशिष्ट आकार देवून निर्मित केलेला प्रार्थना स्थळाचा वास्तुप्रकार होय. बारबल पहाडी अजिंठा, वेरुळ येथील बौद्ध लेण्या जगप्रसिद्ध असून जागतिक वारसा म्हणून मान्यता प्राप्त आहेत. विहार हा प्रकार सुद्धा निवासस्थान तसेच प्रार्थनागृह वास्तू प्रकार होय. बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसार यासाठी प्रामुख्याने विहार ही वास्तू महत्त्वाची मानली गेली आहे. बौद्धवास्तुकलेत विहार या वास्तूंचीच सर्वाधिक निर्मिती झाल्याचे आढळून आले. प्राचीन काळात निर्मित वास्तुकला ही कालौघात क्षतीग्रस्त झालेली असून आज आधुनिक पद्धतीने संरक्षण करण्यात येवून त्यांचे नुतनीकरण करण्यात येत आहे. अजिंठा, वेरुळ येथील लेण्यांचे संरक्षण हे जपान सरकारच्या सहकार्याने करण्यात येत आहे. जगप्रसिद्ध बौद्ध वास्तू ह्या जागतिक वारसा म्हणून मान्यता पावलेल्या आहेत. काही वास्तूंना मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लिम आक्रमकांनी क्षतिग्रस्त केल्याचे दिसून आले. आधुनिक काळात बौद्ध वास्तू ह्यांना बौद्ध तीर्थस्थळाचा दर्जा प्राप्त झाल्यामुळे त्यांचे आधुनिक महत्त्व वाढलेले दिसून आले. बौद्ध वास्तू जगप्रसिद्ध असल्यामुळे जागतिक व स्थानिक पर्यटनाला चालना मिळालेली दिसून आली.

आर्य संस्कृतीच्या प्रसारानंतर संपूर्ण भारतात १६ महाजन पदांची निर्मिती झाली. वैदिक संस्कृती स्थीर झाल्यावर त्या संस्कृतीमध्ये अनेक बदल झालेत तसेच अनेक दोषही निर्मित झालेत. वेद - ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, आरण्यके, ब्राह्मणके, उपनिषदे, महाकाव्ये, १६ संस्कार, सहा वेदांगे इत्यादी वैदिक साहित्याची निर्मिती झाली.

Scanned with CamScanner

19-20-78

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXVIII(228)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Kusmendra Sontakke
Department of History
Y.D.V.D. Arts, Commerce & Science
College, Teosa Dist.Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

19-20.82

19	ऐतिहासिक अचलपूर शहर — वाडा संस्कृती आणि प्रमुख वाडे डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	85
20	जलसिंचन काळाची गरज डॉ. एस. पी. झांबरे	91
21	कृषी पर्यटन : भारताच्या आर्थिक विकासाचे एक प्रबळ साधन डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	95
22	ग्रामीण नेतृत्व निर्मितीत पंचायत राजचे योगदान डॉ.बी.एच.किर्दक	100
23	ग्रंथालयाच्या विकासात विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे योगदान डॉ रशमी श्यामसुंदर बकाने	104
24	भारतातील मानवाधिकार आणि शिक्षण हक्क सतिश किसनसिंह चंदेल	109
25	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील कामगार संघटनांची भूमिका व कार्ये- एक अध्ययन **प्रा. डॉ. शालीनी के. पांडे**	113
26	Gender Sensition - One Step Towards A Better World **Dr.Smita Pundlikrao Lade**	120
27	Benefits Of Physical Exercise During Lockdown Period **Dr. Shirish v. Topare**	125
28	Gender Equality: Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar - **Mangesh Bhutade**	127
29	Educational Journey of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar **Dr. S. M. Gavade**	130
30	Dr. Babasaheb Ambedkar works towards Indian Society: A study **S.N.Hirekhan**	135
31	Rights Of Aged Persons: Law, Policies And Implementation With Special Reference To The Maintenance And Welfare Of Parents And Senior Citizen's Act, 2007 **Adv. Rupali Chhajer,**	138
32	Influance of Sport Activities on StudentsLiving **Dr. Ajay S. Bonde**	145
33	Buddhism : A Role Model for World Peace **Dr. Bhagayashree A. Deshpande**	149
34	Gender Sensition - One Step Towards A Better World **Adv. Sarika kamdi**	152

Scanned with CamScanner

19-20-83

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

ऐतिहासिक अचलपूर शहर – वाडा संस्कृती आणि प्रमुख वाडे

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

महाराष्ट्र राज्यातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक शहर. प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र तसेच हे शहर मध्ययुगीन बेरार प्रांताच्या राजधानीचे शहर. या शहराच्या नगररचनेचा विकास मात्र मध्ययुगात झाला आहे. नगररचना हे अचलपूर शहराचे प्रमुख वैशिष्ट्यो होय. या नगररचनेच्या अनुषंगाने विविध वास्तूची निर्मिती झाली. या विविध वास्तू प्रकारामधील एक वैशिष्ट्यापूर्ण वास्तू प्रकार वाडा होय. मध्ययुगीन कालावधीमध्ये अनेक वाडे अचलपूर शहरात निर्मित झालेले दिसून आलेत. वाडा निवासी वास्तू प्रकार होय. अचलपूर शहरात निर्मित वाडे हे 'वाडा' या वास्तू प्रकाराच्या संपूर्ण वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण होते. प्रशासनातील उच्च पदस्थ अधिकारी, श्रीमंत नागरिक यांनी वाडे बांधलेले दिसून येतात. अचलपूर शहरातील बहुसंख्य वाडे मध्ययुगीन कालावधीत बांधलेले आढळून आलेत. जवळपास सर्वच वाडे क्षतिग्रस्त आणि पडक्या अवस्थेत आहेत. देशमुख, देशपांडे व पाटील यांच्याद्वारा बांधलेले मोजकेच वाडे सुस्थितीत आहेत. या वाड्यांचे ऐतिहासिक वास्तू म्हणून जतन करणे, संरक्षण करणे गरजेचे आहे. वाड्याचे संरक्षण, संवर्धन झाल्यास पर्यटनास चालना मिळेल. पर्यटन व्यवसाय वाढीस लागल्यास युवकांना रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील. परत्वे अचलपूर शहराच्या ऐतिहासिकत्वाला प्रसिद्धी मिळेल. पर्यटनस्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास झाल्यास शहरातील जतन केलेले संरक्षण, संवर्धन केलेले वाडे पर्यटन वाढीस लागावे म्हणून महत्त्वाची भूमिकेत असतील. पर्यटनस्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास झाल्यास स्थानिक नागरिक स्वतः इतिहासाबाबत व गौरवशाली वास्तूंबाबत जागरुक होतील व सामाजिक सहभागितेच्या माध्यमातून ऐतिहासिक स्थळांचा विकास वाढण्यात मदत करतील यात शंका नाही.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्यो विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्यो तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि. मी.) पश्चिमेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतूल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून 'तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आजही आहे. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली.

Scanned with CamScanner

जगातील सर्व उपेक्षित, वंचित व पिडितांच्या लढ्याचे प्रेरणास्थान, शक्तीस्थान प.पू. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ठरले आहेत. त्यांच्या जीवनातील संघर्ष व त्यांचे विचार यांना प्रमाण माणून देशातील जगभरातील अनेक संघटना व संस्था समाज व देश हितासाठी कार्यरत आहेत. त्यांनी सन १९२० ते १९५६ या कालखंडात केलेल्या सर्वांगीण उन्नतीचा लढा आजही संपलेला नाही. आजही देशात सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रात प्रचंड विषमता आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय ही तत्वे समाजात व देशात रुजलेली दिसत नाही.

स्वातंत्र्य मिळाल्यावर हा देश एकसंघ होईल देशातील लोक एकोप्याने, प्रेमाने व बंधुत्वाने सांधल्या जातील, हे फक्त स्वप्नच राहीले आहे. उलट आजच्या काळात प्रतिगामी शक्ती सामाजिक सौहार्द विस्कटू पाहत आहेत. शेकडा वर्षापासून शेजारी राहणाऱ्या लोकात परस्पर विश्वासाचे जे नाते जुळले होते, ते आजच्या घडीला विस्कटू पाहते आहे. अशा काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची कधी नव्हे तेवढी आवश्यकता समाजाला व देशाला आहे.

घटनेच्या माध्यमातून समताधिष्ठित समाज निर्माण करायचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ध्येय होते. हे त्यांचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी बाबासाहेबांच्या विचारांचा विविधांगांनी अभ्यास करुन त्यांचा लोक कल्याणकारी विचार सर्वदूर जनसामान्यांपर्यंत पाहेचणे आवश्यक आहे. हेच आज समाज व देशासाठी आवश्यक आहे.

बाबासाहेबांच्या विचारांनी समाज प्रगल्भ व्हावा. कालबाह्य व जून्या–बुरसटलेल्या रुढी–परंपरांचा समाजाने त्याग करून नवीन विज्ञानवादी, प्रगतीशील विचारांची कास धरावी. हा देश गुण्या गोंविंदाने, एकसंघपणे राहून. बलशाली व समृद्ध भारताची निर्मिती व्हावी यासाठी हा विचारांचा जागर.

लोटस ॲण्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस
द्वारा अश्वजीत पाटील,
425, न्यु खदान, लष्करीबाग, नागपुर – 17.
मो. 9096924808, 9405238458
email : lotusandcobraph@gmail.com
ISBN 978-95-87250-42-0

मूल्य : 300/–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व चळवळ

गौरव ग्रंथ

मानद संपादक
प्रा. प्रकाश जंजाळ

मुख्य संपादक
प्रा. प्रशांत शामराव शिरसाट

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या
१२९ व्या जयंती वर्षा निमित्य
संपादित गौरव ग्रंथ

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
साहित्य व चळवळ

मानद संपादक
प्रा. प्रकाश जंजाळ
(आंबेडकरी चळवळीचे अभ्यासक व लेखक)

मुख्य संपादक
प्रा. प्रशांत शामराव शिरसाट
एम. लिब.,एम.फील, नेट (ग्रंथालय व माहितीशास्त्र)
ग्रंथपाल
श्री. कि. न. गोयनका कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
कारंजा (लाड), जि.वाशिम.

लोटस् ॲन्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस
नागपूर–17

19-20-96

Scanned with CamScanner

१५) **डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे–** ९४–९७
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची समृद्ध ग्रंथसंपदा

१६) **प्रा. पराग ज. गावंडे–** ९८–१०२
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लोकशाहीबद्दलचा दृष्टिकोन आणि विरोधाभास

१७) **प्रा. प्रमोद रामकृष्ण तायडे–** १०३–११०
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : जीवन आणि कार्य

१८) **प्रा. गणेश काकडे–** १११–११५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलितोध्दारक

१९) **प्रा. सिध्दार्थ सुधाकर वानखडे–** ११६–११९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना

२०) **प्रा. डॉ. राहुल विनायकराव दखणे–** १२०–१२३
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोण

२१) **प्रा. राहूल सुखदेवराव उजवे –** १२४–१३१
डां बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्वदर्शन

२२) **प्रा. साजिद के.शाह–** १३२–१४०
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्त्वदर्शन

२३) **डॉ. संजय उध्दवराव देशमुख–** १४१–१४६
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्व दर्शन

२४) **डॉ. श्याम प्रकाश देवकर–** १४७–१५३
जळगाव जामोद मुद्यावरील डॉ आंबेडकरांचे विचार :
एक अध्ययन

२५) **कु. सुजाता प्रकाश सुरडकर (शिरसाट)–** १५४–१५९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार प्रणाली

२६) **प्रा. अविनाश रा. पवार–** १६०–१६५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलासंबधी विचार

२७) **प्रा. बाजुळगे शिवराज पुरुषोत्तम–** १६६–१७२
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मुल्यगर्भ शैक्षणिक विचार

२८) **प्रा. भूषण अरुण हिरभगत–** १७३–१७८
बाबासाहेबांच्या दृष्टीकोनातून बौध्द धम्माचे राजकीय महत्व

२९) **प्रा. दिपाली दामोदर तायडे (शिरसाट)–** १७९–१८५
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षणविषयक धोरण व कार्य

३०) **प्रा. कु.छाया पांडुरंग ढाकुलकर–** १८६–१९२
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन व व्यक्तिमत्वदर्शन

३१) **प्रा. डॉ. पद्मानंद म. तायडे–** १९३–१९७
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार आणि समाजशास्त्रीय योगदान

३२) **डॉ. सुनील दादाराव पुनवटकर–** १९८–२०५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मान्तर घोषणा करण्याचे कारण?

३३) **प्रा. डॉ. दयाळू किसन राठोड–** २०६–२११
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उद्योगासंबंधी विचार

३४) **डॉ. मधुकर ताकतोडे–** २१२–२१७
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक प्रवास आणि आर्थिक अडचणी

३५) **प्रा. प्रदीप पंजाबराव ठाकरे–** २१८–२२३
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मजुरासंबंधी विचार

३६) **प्रा. घननील एन. गजभिये–** २२४–२२९
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बौध्द धर्मासंबंधी विचार

३७) **प्रा. गर्जेंद्र जगदेव–** २३०–२३५
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

३८) **प्रा. किशोर शेषराव चौरे–** २३६–२३८
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अखिल भारतीय शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशन

३९) **डॉ. अनिल गंगाधरपंत पितळे–** २३९–२४४
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार

४०) **डॉ. आर. ए. पाटील–** २४५–२५२
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

४१) **डॉ. शांतरक्षित. गावंडे–** २५३–२५७
बहुआयामी प्रज्ञावंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

४२) **प्रा. प्रशांत शामराव शिरसाट–** २५८–२६५
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रंथप्रेम आणि पत्रकारिता

४३) **कु. छाया पाटील (खाडे)–** २६६–२७१
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्य व विचार

४४) **प्रा. डॉ. सुनील शिवलाल राठोड–** २७२–२७६
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्य व विचार

19-2e-92

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची समृद्ध ग्रंथसंपदा

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९८६०८८२४५६

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार तसेच बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, नामवंत कृषीतज्ज्ञ, प्रख्यात इतिहासकार, समाज सुधारक, उत्कृश्ट संसदपटू, संपादक, समाजक्रांतीकारक, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, स्वतंत्र भाराताचे प्रथम कायदामंत्री, उत्कृ लेखक व चिंतक होते. त्याच बरोबर बाबासाहेब हे सर्वधर्म अभ्यासक सुद्धा होते. परंतु प्रामुख्याने बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक आर्थिक, राजकिय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. वस्तुत: त्यांच्या नावासमोर लावाव्या तेवढ्य उपाधी कमीच पडतील. एवढं मोठ त्यांच उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व होत. ते सार्वभौम स्वाभिमानी व्यक्तिमत्त्वाचे होते. सर्वप्रथम बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक. अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच बाबासाहेब प्रख्यात सिडॅनहॅम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्राअंतर्गत बी. एम.यी . पी.एच.डी., डी.एस.सी., एम.एस.सी. च्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ बाबासाहेबाचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकीय अर्थशास्त्र होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आर्थिक संशोधनाअंतर्गत ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनांस ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी, डीव्हॅल्युएशन ऑफ प्रोव्हिन्सिअल फायनान्स, दी प्रॉब्लेम ऑफ रूपी, इंडियन करंसी ॲन्ड फायनांस या प्रबंधांची रचना केली. तर सन १९१५ मध्ये त्यांनी ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनांस ऑफ दी इस्ट इंडिया कंपनी या प्रबंधावरच पी.एच.डी. प्राप्त केली होती. बाबासाहेब समाज चिंतक होते. समाजातील विविध घटकांवर–अंगउपांगावर आपले विचार तत्कालीन परिस्थितीत जगासमोर मांडलेत..... यासाठी त्यांनी स्वत: विविधांगी विषयावर लेखन करून विविध ग्रंथांची निर्मिती केली. तसेच विविध वर्तमानपत्राचे संपादन सुद्धा केले. त्यांच्या ग्रंथ निर्मितीचा व पत्रकारीतेचा मूलाधार समाज प्रबोधन व समाजविकास होता.

दि. ०८/०८/१९३० ला अखिल भारतीय दलितवर्ग परिषद नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणामध्ये समाजाचा दर्जा उंचावण्याकरिता लिहिण्या वाचण्यापुरत्या ज्ञानावर अवलंबून न राहता उच्च शिक्षण घेण्याचा व ठेवीले अनंत तैय्येची ग्हावे या उदासिन वृत्तीचा त्याग केल्यासंदर्भात मार्गदर्शन केले आणि सर्व समाजाने शिक्षणाची कास धरावी याविषयी आपले मत व्यक्त केले. सर्वसामान्य लोकांची परिस्थिती शिक्षणाशिवाय सुधारणार नाही असे त्यांचे ठाम होते. शिक्षणाचे महत्त्व बाबासाहेबांनी जाणले होते. आणि उत्कृष्ट असे ज्ञान हे चांगल्या ग्रंथातच मिळू शकते यावर सुद्धा त्यांचा ठाम विश्वास होता. बाबासाहेबांचे स्वत:चे असे समृद्ध असे ग्रंथालय होते. विविधांगी विषयाशी संबंधित ग्रंथ

त्यांच्या ग्रंथालयात होते. तसेच त्यांनी स्वत:ची सुद्धा ग्रंथसंपदा निर्मित केली होती. बाबासाहेबांची ग्रंथसंपदा ही विपूल व रचनात्मक आहे. ती येणेप्रमाणे–

Administration and finance of the east India company, Ancient Indian Commerce, Annihilation Of Caste, Buddha Or Karl Marx, Buddha And His Dhamma, Castes In India, Commercial, Relations of India in the Middle Ages, Communal Deadlock And a Way to Solve it, Essays on Untouchables and Untouchability 1, Essays on Untouchables and Untouchability 2, Essays on Untouchables and Untouchability 3, Evidence Before The Royal Commission On India, Currency And Finance, Federation versus Freedom, Frustration, India and The Pre-requisites of Communism, India on the eve of the crown government, Lectures on the English Constitution, Maharashtra as a Linguistic ProvinceManu and the Shudras, Mr. Russell And The Reconstruction of Society, Mr. Gandhi And The Emancipation Of The Untouchables, Need for Checks and Balances, Notes on Acts and Laws, Notes on History of India, Notes on Parliamentary Procedure, Pakistan or the Partition of India, Paramount and the claim of the Indian states to be independent, Philosophy of Hinduism, Plea to the Foreigner, Preservation of Social Order, Ranade Gandhi & Jinnah, Review : Currency & Exchange, Review : Report of the Taxation Inquiry Committee, Revolution and Counter-Revolution in Ancient India, Riddle in Hinduism, Small Holdings in India and their Remedies, Statement of Evidence to the Royal Commission on Indian Currency, States and Minorities, The Constitution of British India, The Evolution of Provincial Finance in British India, The Present Problem in Indian Currency, The Present Problem in Indian Currency 2, The Problem of Political Suppression, The Problem of the Rupee, The Untouchables and the Pax Britannica, The Untouchables Who were they and why they became Untouchables, Thoughts on Linguistic States, Untouchables or the Children of India, Waiting for a Visa, What Congress and Gandhi have done to the Untouchables, Which is Worse? Who were the Shudras? With the Hindus

वरील सर्व ग्रंथांची निर्मिती – लेखन बाबासाहेबांनी अतिशय क, निरंतर अभ्यास, वाचन, अविरत संशोधन आणि स्वत:चे व्यक्तिगत अनुभव या द्वारे केलेली दिसून येते. शिक्षणाने माणसांत जागृती निर्मिती होते. बुद्धिचा विकास होतो. शिक्षणाने बेरोजगारी दूर होते. विचार करण्याची ताकद शिक्षणामुळे निर्माण होते. म्हणूनच शिक्षण हा सर्व सुधारणांचा पाया आहे असे बाबासाहेब म्हणत असत आणि चांगल्या उत्कृ ग्रंथामधून ज्ञानप्राप्ती होते यावर सुद्धा बाबासाहेबांचा ठाम विश्वास होता: ग्रंथ हेच ज्ञान प्राप्तीचे साधन आहेत. असे बाबासाहेब म्हणत असत. बाबासाहेबांचे लेखन बहुमुखी प्रतिभेचे होते. त्यांची लेखन संपदा–ग्रंथसंपदा समृद्ध

19-2c-93

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2020

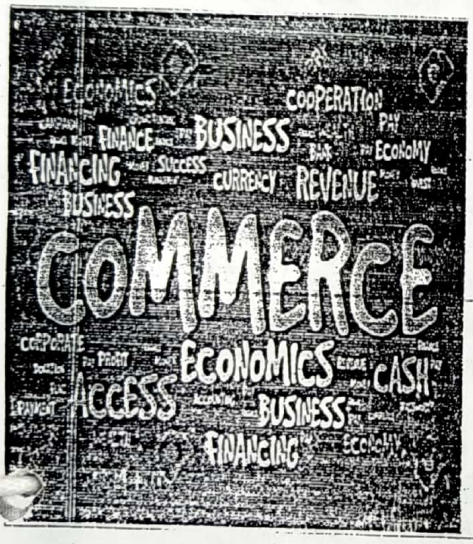

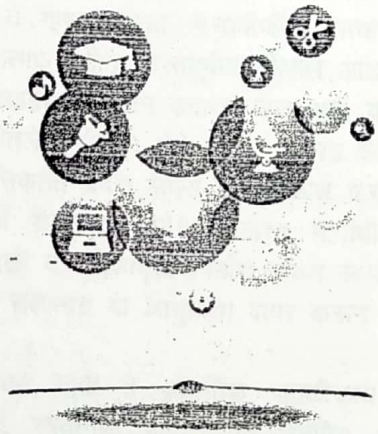

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 240 (CCXL)
ISSN : 2278-9308
July,2020

महात्मा गांधी : प्रमुख सत्याग्रह आणि तत्त्वज्ञान

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

म.गांधीजी हे विसाव्या शतकातील राजकारणी, स्वातंत्र्य संग्राम सैनिक, युगप्रवर्तक व महान, मानसतज्ज्ञ होते. जनतेशी निगडीत विविध समस्यांची त्यांना जाणीव होती. सन 1920 ते 1948 हा कालावधी गांधी युग म्हणून भारतीय इतिहासात अजरामर आहे. त्यांनी जनतेच्या समस्या सोडविण्यासाठी तसेच भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे यासाठी सक्रिय सहभाग नोंदविला तसेच विविध रचनात्मक, सकारात्मक कार्याद्वारा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला चालना दिली, प्रेरणा दिली. विविध राजकीय आयुधांचा आजीवन उपयोग केलेला दिसून येतो. सत्याग्रह हे त्यापैकीच एक महत्त्वाचे आयुध (शस्त्र) होय. सत्याग्रहाचा मूलअर्थ सत्यासाठी आग्रह हा होतो. सत्याग्रहाचा मूलाधार सत्य, अहिंसा व मानसीक परिपक्वता हा होता. सत्याग्रहाद्वारा जनतेमध्ये जनजागृती निर्माण होऊन स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ अधिक गतीमान होऊ शकते यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. कोणताही सत्याग्रह म.गांधीजींनी व्यक्तिगत स्वार्थासाठी केलेला आढळून येत नाही. सत्याचा आग्रह अहिंसेच्या मार्गाने प्रतिपक्षाची मानसिकता बदलविण्यासाठी करावा असे ते म्हणत असत. म.गांधीजींचा सत्याग्रह आंदोलनाची पायाभरणी दक्षिण आफ्रिकेत झालेली असून रचनात्मक प्रयोग भारतभूमीवर केलेले आढळून येतात. निःशस्त्र प्रतिसाद आणि निष्क्रीय प्रतिवेध या मार्गाने सत्याग्रह आंदोलन उभारले जात असे. या तत्त्वास ठेच पोहचताच म.गांधीजी सत्याग्रह आंदोलनात माघार घेतलेली दिसून येते. सत्य, अहिंसा सत्याग्रह आंदोलनाचा मूलाधार होता. सत्याग्रहाद्वारा प्रतिपक्षाचा मानसिकतेत बदल झाला पाहिजे असे म.गांधी म्हणत असत. चंपारण्य, खेडा, मिठाचा सत्याग्रह हे महत्त्वपूर्ण सत्याग्रह आहेत ज्याद्वारा म.गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला रचनात्मकता उपलब्ध करून दिली व जनजागृती निर्माण करून स्वातंत्र्य लढ्याला वेगवान केले. अंततः म. गांधीजींनी स्वातंत्र्य लढ्यात सत्याग्रह या आयुधाचा वापर करून सक्रिय सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो.

भारतात जन्मलेले महात्मा गांधी हे जागतिक पातळीवरचे महान व्यक्तिमत्त्व अत्यंत कर्मठ मिमांसक प्रयोगशील, स्वाभिमानी, सत्यनिष्ठ, अहिंसावादी, धर्मप्रिय, अभ्यासू, चिकित्सक व्यक्तिमत्त्व. २ ऑक्टोंबर १८६९ ला जन्मलेले भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हे विसाव्याशतकातील जागतिक पातळीवरचे महान व्यक्तिमत्व कॉंग्रेसचेच राष्ट्रीय नेते नव्हते तर संपूर्ण भारताचे राष्ट्रीय नेते होते. म. गांधीचे योगदान विचार कृती त्यांनी केलेले सत्याचे प्रयोग यासर्व बाबींचे प्रतिबिंब जनसामान्यांच्या मनावर खोलवर आजतागयत रु जलेले दिसून येते. त्यांच्या विचारांचा पगडा भारतीय राजनितीवर एवढा मोठा होता की त्यांना त्यांचे समकालीन व्यक्ति महात्मा या उपाधीने गौरवांकीत संबोधनाने संबोधित करीत असत. ६ जुलै १९४४ ला नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी सर्वप्रथम रंगुन रेडीओ स्टेशनवरुन म. गांधी यांचा उल्लेख राष्ट्रपिता असा केलेला आढळून येतो तर महात्मा महान.असा आत्मा हा सन्मानसूचक शब्द सर्वप्रथम राजवैद्य जीवराम कालीदास यांनी आपल्या संबोधनात वापरलेला, व्यक्त केलेला आढळतो. महात्मा, राष्ट्रपिता आणि बापू या तीन सन्मानसंचक शब्दातूनच त्यांचे कर्तृत्व उजागर होते. म. गांधी यांना त्यांच्या जन्म-मृत्यु ऐसा त्यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान, त्यांची आंदोलने, सत्याग्रह, सत्य, अहिंसा, शांती, स्वदेशी, स्वराज्य, ग्रामविकास, स्वच्छता, प्रेम, शिक्षण, समाजसेवा, भूतदया, बंधुता, अस्पृश्यता, निर्मुलन, गरीबी निर्मुलन, सांप्रदायिक ऐक्य, राष्ट्रीय पुर्ननिर्माण, प्रौढशिक्षण, ग्रामोद्योग, महिला , कृष्ठसेवा, आदिवासी विकास, इत्यादी विषयावर फक्त चिंता व्यक्त न करता त्या विचारावर अनुसरण सुध्दा जीवनभर केलेले दिसून येते. म. गांधीचे व्यक्तीमत्वच मुळात एक चालते बोलते विद्यापीठ होते.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 (SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. डॉ.ओमप्रकाश बोबडे

Of डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

has published a paper on समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

Peer Reviewed International Research Journal B.Aadhar Issue no, 249. Published on Dated 1, October - 2020.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati

Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO249 (CCXLIX)
ISSN : 2278-9308
October, 2020

समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अर्थतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, कायदेपंडीत, संविधान निर्माते तर होतेच याचबरोबर समाजातील विविध घटकांचा समाजाचा सखोल अभ्यास केलेला असल्यामुळे तसेच समाजातील विविध समस्यांची, प्रश्नांची जाणीव त्यांना असल्यामुळे व त्या समस्या, प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी केलेले शास्त्रशुद्ध प्रयत्न पाहता डॉ.बाबासाहेब उच्चकोटीचे समाजशास्त्रज्ञ ठरतात. त्यांनी समाजातील विविध प्रश्नावर आपले सडेतोड विचार जगासमोर मांडलेत. शिका, संघटीत व्हा आणि आपल्या मानविय अधिकारासाठी संघर्ष करा असा मोलाचा संदेश दिला. विविध प्रसंगी बाबासाहेबांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी वृत्तपत्राचे संपादन, संप, सत्याग्रह, आंदोलने इत्यादी आयुधांचा जीवनभर उपयोग केलेला दिसून येतो. सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी जाणले होते. म्हणूनच सामाजिक परिवर्तनाचा मूलाधार शिक्षण हेच असे ते म्हणत असत. समाजाची रचना स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व यावर आधारीत असली पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते. न्याय्य समाजव्यवस्था हा बाबासाहेबांच्या सामाजिक चिंतनाचा मुख्य विषय होता. डॉ.बाबासाहेबांनी लोकशाही समतामूलक मूल्ये आणि समाजवादी मूल्ये यांची सांगड घालण्याचा जीवनभर प्रयत्न केलेत. सामाजिक अभ्यासाच्या दृष्टीने त्यांचा 'ॲनहिलेशन ऑफ कास्ट' हा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. त्यांची समाजविषयक तळमळ, समाजोन्नती विषयक विचार, त्यांनी समाज विकासासाठी खर्ची घातलेले जीवन मार्गी लावलेले सामाजिक प्रश्न पाहता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ही केवळ व्यक्ती नसून समाजसुधारणेचा विचार आहे हे स्पष्ट होते आणि त्यांच्या संपूर्ण परिवर्तनवादी सामाजिक कार्याचा आढावा घेतला असता डॉ.बाबासाहेब एक थोर समाजचिंतक, समाजशास्त्रज्ञ होते हे सिद्ध होते.

"मला विचाराल तर माझा आदर्श समाज म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वावर आधारीत समाज असेल" – डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या संदर्भात डॉ.बाबासाहेबांनी वरील मत ॲनिहिलेशन ऑफ कास्ट या ग्रंथात उद्धृत केले आहे. तत्कालीन परिस्थितीत उद्धृत केलेले भाष्य आज सद्यपरिस्थितीत सुद्धा अगदी तंतोतंत लागू पडते.

सद्यस्थितीत सर्वसांमान्य माणसाचे, कष्टकरी मजुराजे, शेतकऱ्याचे जगणे पाहिले तर डॉ. बाबासाहेबांनी सरकार कडून व्यक्त केलेली अपेक्षा आजही वाजवीच दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आहेत. तसेच डॉ.बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, नामवंत, शिक्षणतज्ञ, उत्कृष्ट संसदपटु, संपादक, समाज क्रांतीकार, अर्थशास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्य भारताचे प्रथम कायदामंत्री, उत्कृष्ट लेखक होते. प्रामुख्याने डॉ.बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. हे जरी खरे असले तरी डॉ.बाबासाहेबांनी कृषी क्षेत्रावर वा शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी व्यक्त केलेले विचार पाहून डॉ.बाबासाहेब हे जणजाति दर्जाचे कृषीतज्ज्ञ ठरतात. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्यात तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढं मोठं त्यांचं उत्तुंगं व्यक्तिमत्त्व होतं. ते सार्वभौम, स्वाभिमानी व्यक्तिमत्त्वाचे होते. सर्वप्रथम डॉ.बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच डॉ.बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहॅम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्राअतर्गत बी.एस.सी., पी.एच.डी., डी.एस.सी., एम.एस.सी. ह्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ.बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकीय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ.बाबासाहेबांनी आर्थिक संशोधनाअंतर्गत "ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲंड फायनांस ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी", "डिव्हॅल्युएनशन ऑफ

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	उत्तम कांबळे यांच्याकथांमधील समाजदर्शन	प्रा.डॉ.विवेक कमलाकर खरे	1
2	स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश.	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	5
3	भारतातील शेतकऱ्यांची चळवळ आणि कारणीभुत घटक	डॉ.दामोदर दुधे	8
4	संत गाडगे बाबा	सहा. प्रा. प्रफुल ढोके	12
5	मराठी भाषिक (पत्रकारीतेतील) कोरोना	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	15
6	राष्ट्रसंतांच्या प्रबोधन कार्यात संगीताची भूमिका	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	21
7	कोरोना आणि मानसिक आरोग्य	प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	27
8	भारतीय शेतीव्यवसायाच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी	प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	31
9	कोरोनाकाळातील आदिवासींचे जीवन	डॉ.सतिश हरलाल पारधी	35
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	चोपराम लक्ष्मण गडपायले /डॉ.अमोल मांडेकर	39
11	महारांचा इतिहास	प्रा. डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	44
12	वैवाहिक जीवनातील स्वास्थाकरिता जोडीदाराची विवेकी निवड	डॉ. माधुरी झाडे	47
13	ग्रामपंचायतमधिल निर्वाचित महिला प्रतिनिधींची ग्रामविकासात भुमिका	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	53
14	गर्भवती व दुग्धसृजन करणाऱ्या स्त्रियांकरिता पोषक आहाराची भूमिका	प्रा.रंजना अ. नक्षिणे	57
15	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास	प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिदि	61
16	नव्या कृषी कायदया विषयी शेतकऱ्यांच्या मताचे अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	70
17	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील व्यवसायावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.जयंत डी.पोरे	74
18	सार्वजनिक आरोग्य संदर्भ covid १९:– कोरोना महामारीमुळे महिलांच्या स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम.	प्रा. नितु जि. शेंडे	77
19	''श्रावणधारा''(१९७०)	डॉ.सी.एस.राणे	82

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Asurvali

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

स्वामी विवेकानंदाचे व्यक्तिमत्त्व मानवातीत पुरुषोत्तम स्वरुपाचे होते. त्यांच्या उदात्त वाणीने त्यांनी असंख्य लोकांच्या, तरुणांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. तरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक सकारात्मक नवीन दृष्टी दिली. त्यांची प्रतिभा प्रगल्भ होती. त्यांनी विविध विषयावर वेळोवेळी तत्कालीन परिस्थितीत समस्त भारतीयांना स्फुर्तीदायक आणि शक्तिशाली विचाराने प्रेरित केले होते व आजही केलेले आहे. स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना दिलेला एकाग्रतेचा संदेश हा प्रत्येक क्षेत्रांत काम करणाऱ्या तरुणाकरिता मोलाचा व प्रेरणादायी आहे. तसाच तो कोणताही व्यवसाय करणाऱ्या करीता ही आवश्यक आहे असे स्वामी विवेकानंद म्हणत असत. तरुणांस जर यश हवे असेल तर त्यांनी मनाची एकाग्रता ठेवूनच कार्य करावयास हवे. मनाची एकाग्रत राखण्याचे उपाय देखील स्वामीजींनी स्पष्ट केलेले दिसून येतात. श्रद्धा आणि प्रेम याद्वारा साधली जाणारी एकाग्रता ही स्वाभाविक स्वरुपाची असते असे स्वामीजी म्हणत असत. पापी आणि दुष्ट विचारापासून दूर राहिल्यास मनाची एकाग्रता सहज निर्मित होते असेही स्वामीजी म्हणत असत. अंततः सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा पाया एकाग्रता असल्याने स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना एकाग्र होवून कर्म (कार्य) करण्याचा, अध्यापन करण्याचा मोलाचा संदेश दिलेला दिसून येतो.

12 जानेवारी हा युवक दिन. हा दिवस नरेन्द्रनाथ दत्त उफ स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस स्वामी विवेकानंद तरुणांचे आदर्श होते. आजही आहेतच. स्वामी विवेकानंदांनी भारतीय संस्कृती अंतर्गत ज्ञान, साधना, सेवा, मनाची एकाग्रता याविषयी मोलाचा संदेश तत्कालीन तरुणांना दिलेला आहे. तो संदेश आजही तेवढाच महत्त्वाचा दिसून येतो जेवढा की तो तत्कालीन तरुणांसाठी होता. स्वामी विवेकानंद म्हणत असत "एकाग्रता हा सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा पाया आहे." तिच्या अभावी काहीच करता येणार नाही. युवकांनी सतत अध्ययनशील असले पाहिजे तें जे काही शिकत आहेत ते त्यांनी मनाच्या एकाग्रतेने आत्मसात केले पाहिजे. सद्यःस्थितीत भारतीय युवा वर्ग भरकटलेला दिसून येतो अनेक तरुण एकाग्रतेच्या अभावी ज्ञान साधनेच्या मार्गातून भटकून समाज विघातक कार्यात गुंतलेले दिसून येतात. आजचा तरुण व्यसनाच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. ज्ञानाअभावी, अनेक वाईट सवयी, व्यसने भारतीय तरुणांना जडलेली दिसून येतात. तरुण वयातच आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले दिसून येते. आजचे युवक आपल्या मातृभूमिला काळीमा फासणारे कृत्य करणारे दिसून येतात. एकाग्रतेच्या विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा होय. स्वामी विवेकानंदांचे विचार आजही भारतीय युवकास प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अखिल भारतीय समाजाला योग्य दिशा देवून राष्ट्रहितासाठी स्वामीजींनी प्रेरित केले होते. त्यांची प्रखर ज्ञानसाधना, अत्यंत उच्च कोटींचे विचार यांची अनुभूती झाल्यावर महाराजा अजीतसिंग खेत्री यांनी नरेन्द्रनाथ दत्तास 10 मे 1883 रोजी स्वामी विवेकानंद हे नाव दिले. सुमारे 39 वर्षे जगलेल्या स्वामींनी भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर सुद्धा आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर नवयुवकांमध्ये जागृती निर्माण केली होती. स्वामी विवेकानंद एक विद्वान, जाणकार, ज्ञानोपासक, प्रखर वक्ते होते. बौद्धिक क्षेत्रात स्वामी विवेकानंद जेवढे तरबेज होते तेवढेच ते कुस्ती, तलवारबाजी, व्यायाम या प्रकारात पारंगत होते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वगुण संपन्न होते. स्वामीजींचा स्वभाव हसतमुख होता. त्यापेक्षाही स्वामीजी प्रखर आणि प्रचंड देशाभिमानी होते. संन्यास स्वीकारल्यावर स्वामीजींनी भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी भारतीय आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा अभ्यास केलेला होता. स्वामीजींना भारतीय जनतेस विशेषतः तरुण वर्गास प्रेरित करुन

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- (CCLXIX) 285

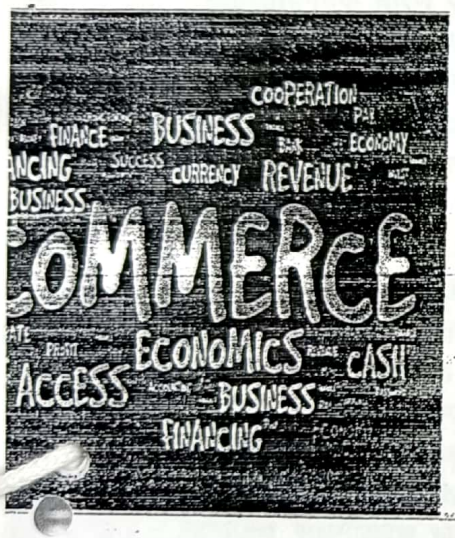

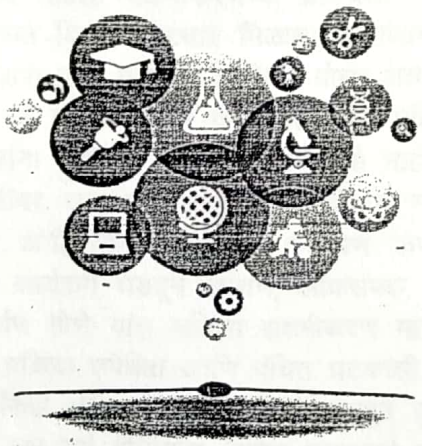

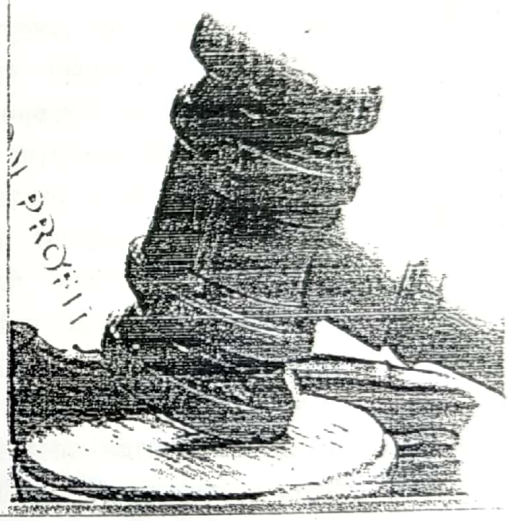

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 285 (CCLXXXV)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

महाराष्ट्राच्या तिसऱ्या महिला धोरणाची फलश्रुती : एक आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,अमरावती.
मो.नं. ९८६०८८२४५६ Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य असून महाराष्ट्राला पुरोगामी, सामाजिक व राजकीय सुधारणांची प्रदीर्घ अशी परंपरा लाभलेली आहे. असंख्य विभूतींनी महाराष्ट्राची जडणघडण केलेली आहे. त्याचाच परिपाक म्हणजे आजची महाराष्ट्रीयन स्त्रियांची प्रगती व उन्नती होय. स्त्री विकासास हातभार लावणाऱ्या चळवळी ह्या महाराष्ट्राच्या भूमीतच विकसीत झालेल्या दिसून आल्यात. विविध स्त्रीविषयक चळवळीची जन्मभूमी महाराष्ट्र राज्यच होय. महाराष्ट्रातील काही ज्ञान व अज्ञात स्त्री समाजसुधारकांनी विविध चळवळींच्या, समाजसुधारणेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या विकासास हातभार लावलेला दिसून येतो. याचीच पुढची पायरी म्हणजे शासकीय स्तरावरून राबविण्यात येणारी धोरणे होत. विविध शासकीय धोरणांचे प्रेरणास्थान हे विविध ज्ञान–अज्ञात समाजसुधारकच होत. म्हणूनच महाराष्ट्र सरकारने आजपर्यंत तीन महिलाविषयक धोरणे राबविलीत. तिसरे महिला धोरण अत्यंत सकारात्मक व उपक्रमशील धोरण ठरले. या तिसऱ्या महिला धोरणामुळेच महिला सक्षमीकरणच्या प्रक्रियेला महाराष्ट्राच्या भूमीत चालना मिळाली. महिलांना शासकीय स्तरावरून दिलासा–आधार मिळाला. समाजाचा एक परिपूर्ण आणि समान घटक म्हणून स्त्रीस समान स्थान प्राप्त व्हावे यासाठी हे तिसरे धोरण अत्यंत प्रभावशाली ठरले. शासनाने 2001 हे वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले होते. फक्त महिला सक्षमीकरण वर्ष साजरे केल्याने किंवा जाहिर केल्याने महिलांना सर्वांगिण विकास होतच असे नाही. त्यासाठी अनेक उपक्रम शासकीय पातळीवर एन.जी.ओ. पातळीवर राबवायचे असतात. त्याशिवाय महिला सक्षमीकरण होत नसते. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटीत करण्याची क्षमता, मतप्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपक, आर्थिक व्यवहार इत्यादी करण्याची क्षमता व आवड–निवड निर्माण होणे यास महिला सक्षमीकरण म्हणतात. अशी युनोने केलेली व्याख्या आहे. मुळात सक्षमीकरण ही प्रक्रिया उपेक्षित आणि वंचित घटकांशी निगडीत असते. समाज विकासाच्या प्रक्रियेत जे घटक बाजूला किंवा वंचित राहिलेत, विकासापासून दूर राहिलेत. ज्यांच्यावर समाजबंधने, गुलामगिरी लादण्यात आली. त्या सर्व वंचितांना (वंचित घटकांस) मानवी हक्क मिळवून देण्याची प्रक्रिया म्हणजेच सक्षमीकरण होय. विविध शासकीय धोरणाद्वारा, योजनाद्वारा महिलांना सक्षमीत केले जात आहे. त्याचाच एक भाग म्हणजे राज्य महिला धोरणे होत. विकासामध्ये महिलांची सहभागीता वाढावी यासाठी आजपर्यंत तीन धोरणे राज्य स्तरावर आखण्यात, राबविण्यात आलीत. सन 1994 मध्ये तत्कालीन महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री.शरद पवार यांच्या पुढाकाराने पाहिले. महाराष्ट्र राज्याचे महिला धोरण राबविण्यात आले. महिलांच्या विकासासाठी राज्य स्तरावर धोरण बनविणारे महाराष्ट्र हे पहिले आणि पुरोगामी राज्य ठरले. या महिलांचे धोरण आखणीत महाराष्ट्रातील तमाम महिला संघटनांनी सहभाग घेतलेला होता असे दिसून येते. या धोरण राबविण्याने महाराष्ट्रात महिला सक्षमीकरणात बरीच प्रगती झालेली दिसून आल्यामुळे सन 2001 मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री स्व.विलासराव देशमुख यांचे नेतृत्वाखाली दुसरे राज्य महिला धोरण राबविण्यात आले. किंवा तयार केले होते. या दोन्ही धोरणामुळे महिलांना प्रगतीकरिता अनेक चांगले निर्णय झालेले दिसून येतात. काही चांगली सकारात्मक योजनाही राबविण्यात आलेल्या दिसून येतात. अनेक चांगले उपक्रम राबवून महिलाविषयक दृष्टीकोनाला सकारात्मक दिशा लाभलेली दिसून येते. दुसरे धोरण जाहीर होऊन 12 वर्षे झाल्यावर काळानुरुप व न्यायाच्या अधिक जवळ

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2021

ISSUE No- (CCLXX) 292

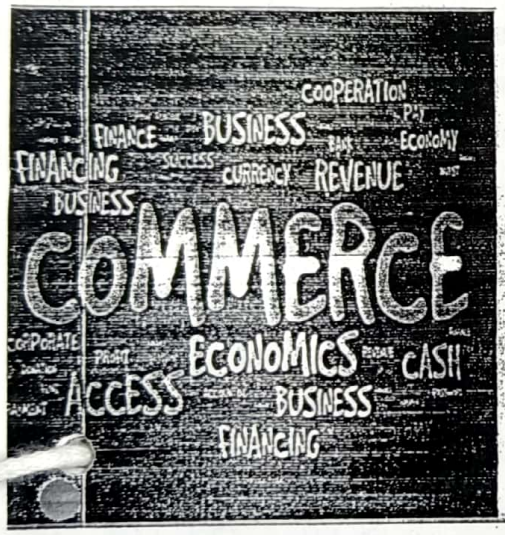

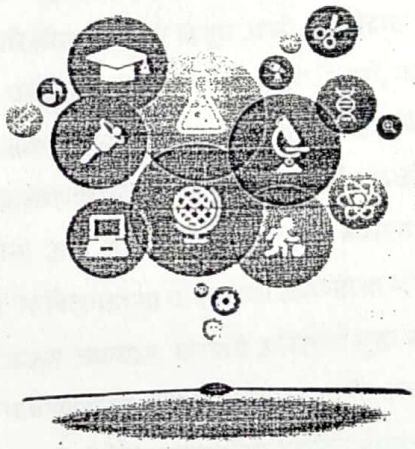

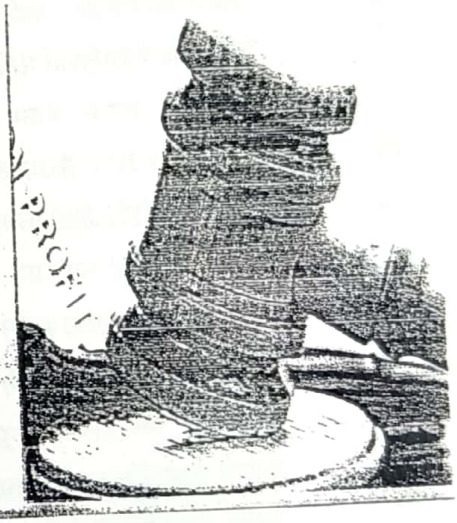

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collag
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 285 (CCXCII) | May 2021

अचलपूर शहर परिसरातील इमादशाहीकालीन वास्तू अवशेष

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. सन 1050 पासून 1947 पर्यंतच्या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्याचे आढळून येते. अशा सत्तांपैकीच एक सत्ता इमादशाहीची होती. इमादशाही घराण्याचे वऱ्हाड प्रांतावर सुमारे 90 वर्ष शासन होते. इमादशाहींची मुलकी राजधानी अचलपूर शहर असून लष्करी राजधानी ही गाविलगड होती. इमादशाही शासकांनी सुरक्षेच्या दृष्टिकोनातून अशी विभागणी केल्याचे दिसून येते. इमादशाहीचा कालखंड हा इ.स.1490 ते 1572 हा जरी असला तरी इमादशाहीचा संस्थापक फतह-उल्ला-इमादशहा हा बहमनी सुलतानांकडून वऱ्हाडावर इ.स.1471 पासून शासन करीत होता. त्याचेच कारकिर्दीत विविध वास्तूंची निर्मिती अचलपूर परिसरात झालेली दिसून आली. त्याचेद्वारा निर्मित वास्तुंमध्ये प्रामुख्याने किल्ले, किल्ल्यांची तटबंदी, सराया, धर्मशाळा, धार्मिक वास्तू (मशिदी, दर्गे, कबर, मकबरे व प्रशासकीय भवन) व पाणीपुरवठा करणाऱ्या नळयोजना इत्यादींचा समावेश होतो. प्रशासकीय इमारती आज सद्यस्थितीत अचलपूर येथील जुन्या किल्ल्याचा आलमगीर चौकातील एकमात्र बुरुज आढळून आला आहे. तोही सर्व बाजूंनी अतिक्रमणाच्या विळख्यात सापडलेला आहे. इतर सर्व वास्तू फक्त भग्नावशेष स्वरुपात दिसून आल्यात. नळयोजना नादुरुस्त आढळून आली. गाविलगडच्या पायथ्याशी असणाऱ्या गावामधील इमादशाहीकालीन सर्व वास्तू सुद्धा भग्नावशेष स्वरुपात आढळून आल्यात. बारवांचे अस्तित्व सुद्धा नष्ट होतांना दिसून आले. या सर्व इमारती निर्मिती स्थानिक काळ्या पाषाणातूनच केलेली आढळून आली. अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर आहे. ऐतिहासिक पर्यटन वाढिस लागावे यासाठी विविध कालखंडात निर्मित वास्तूंचे जतन करुन पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास होणे गरजेचे दिसून आले. अंततः इमादशाही कालीन अत्यंत मोलाचा वास्तू अवशेषाचा ऐतिहासिक वारसा नष्ट होईल यात शंका नाही. शासकीय स्तरावरुन त्याचे जतन व संरक्षण करणे गरजेचे दिसून आले.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

7

CERTIFICATE

OF PARTICIPATION

डॉ. ओमप्रकाश सां. बोबडे

Has successfully contributed and published a paper entitled here with

अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ

In an

International Peer Reviewed & Refereed

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Editor in Chief for S R Journal's

ISSN 2319-4766 SJIF 2021 = 7.380 APRIL - JUNE 2021 VOLUME 10/ISSUE 51

Scanned with CamScanner

Lok Shikshan Sanstha, Waroda's

LOKMANYA MAHAVIDYALAYA, WARORA

Dist.Chandrapur (Maharashtra)

Affiliated to

Gondwana University, Gadchiroli (Maharashtra)

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Mr./Mrs. डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे *of* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महा., अमरावती. *has attended One-Day National E-Seminar on "Recent Trends in Modern History" organized by Department of History, Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist.Chandrapur on 05 June 2021, Saturday.*

He/She has presented a paper entitled अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ *and published in an International Peer Reviewed and Referred Journal, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, Impact Factor - 7.380, ISSN 2319-4766.*

Dr. Dipak P. Lonkar
Convener & Head, Dept. of History
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal & Chief Organizer
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Dr. Babasaheb Ambedkar

Scanned with CamScanner

अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती. मो.नं. 9860882456
Email : omprakashbobade@gmail.com

सारांश

महाराष्ट्र राज्यातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक शहर. प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र तसेच हे शहर मध्ययुगीन बेरार (वर्हाड प्रांत) प्रांताच्या राजधानीचे शहर. अचलपूर शहरावर प्राचीन कालखंडापासून ते मध्ययुगापर्यंत विविध शासकांनी शासन केले. विविध घराण्याचे शासन अचलपूर शहरावर होते. अशाच विविध घराण्यातील वीरांच्या स्मृतींबाबत अचलपूर शहरात वीरगळ कोरलेला दिसून येतात. प्रामुख्याने अस्तित्वात असलेल्या वीरगळ ह्या मुसलमानपूर्व काळातील आहेत. त्यांची निर्मिती ही राष्ट्रकुट ते यादव या कालखंडातील असून त्या वीरगळ ह्या काळ्या पाषाणात आयताकृती तसेच एकाच बाजुने कोरलेल्या आहेत. तर काही वीरगळ ह्या सतराव्या व अठराव्या शतकातील दिसून आल्यात. या वीरगळींमध्ये सतीशिळांचा सुद्धा समावेश होतो. प्रसिद्ध प्राचीन श्री.अमिनाथ मंदिर परिसरातील वीरगळ ह्या सुस्थितीत असून त्यांना देव्हार्यात स्थान दिलेले दिसून येते. या स्मृतीशिळांना शेंदूर व चूना माखलेला दिसून येतो. वीरगळच्या सर्व प्राप्त लक्षणांनी अचलपूर येथील वीरगळ परिपूर्ण आहेत. या वीरगळीवर सुर्य, चंद्र, ढाल, तलवार, घोडा व कुत्रा ही अंकने आहेत. श्री अमिनाथ मंदिर परिसर वगळता इतरत्र अचलपूर शहरातील वीरगळ भग्नावस्थेत आहेत व अस्ताव्यस्त पडलेल्या आहेत. स्थानिक नागरिक आपल्या गतवैभवाविषयी अनभिज्ञ दिसून येतात. नागरिकांमध्ये वीरगळच्या इतिहासाबाबत उदासिनता दिसून येते. या वीरगळींच्या संरक्षणासाठी तसेच जतनासाठी शासकीय स्तरावरून प्रयत्न करणे गरजेचे दिसून येते. अचलपूर शहरातील वीरगळ सुबक, सुंदर व रेखीव असून त्यांच्या जतनासाठी सामुदायिक प्रयत्न करणे सुद्धा गरजेचे असून त्यांच्या जतनासाठी संग्रहालय निर्मित करून पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. पर्यटन स्थळ म्हणून ऐतिहासिक अचलपूर शहराचा विकास झाल्यास स्थानिक नागरिक स्वतःच्या इतिहासाबाबत व गौरवशाली वास्तूबाबत, वीरगळबाबत जागरुक होतील व शासकीय तसेच सामाजिक सहभागीतेच्या माध्यमातून ऐतिहासिक स्थळांचा विकास साधण्यात मदत करतील यात शंका नाही. सारांशतः विदर्भात सुद्धा वीरगळचे अस्तित्व आहे. किंबहुना वीरगळ विदर्भात सुद्धा आहेत हे अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळवरून दिसून येते

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय : अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्यां ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) पश्चिमेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपुरला इल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुष्टात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
March 2021
Special Issue 261(B)

Use of ICT in Teaching - Learning
Opportunities and Challenges

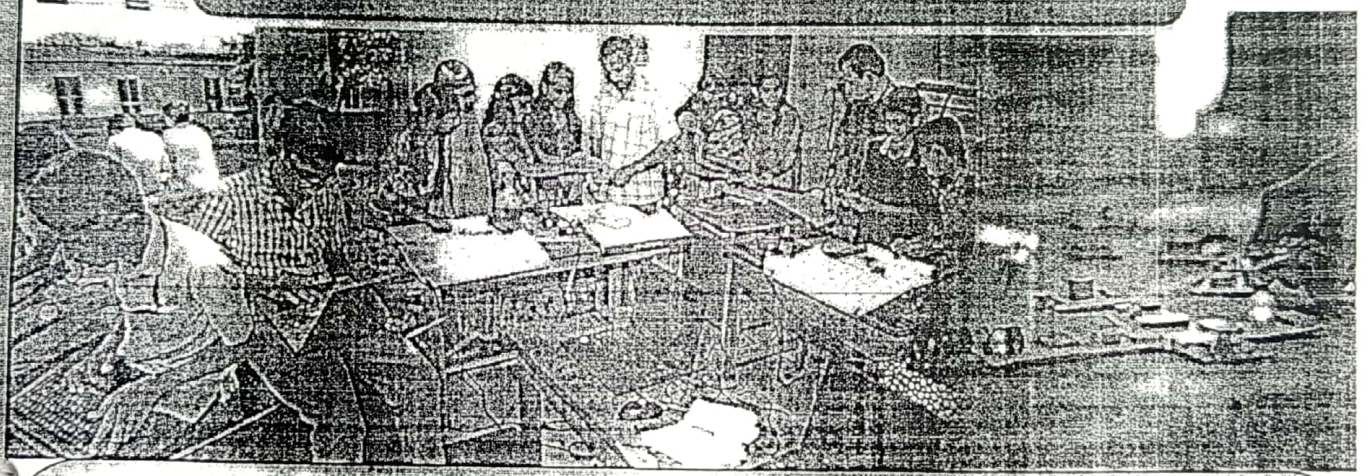

Guest Editor of the Issue :-
Dr. P. D. Hudekar
Act. Principal
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana
Dist – Buldana [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue :-
Prof. Sangita K. Pawar
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Co Editors of the Issue :-
Prof. Vaibhao G. Waghmare
Prof. M. T. Jamaiwar
Prof. S. H. Dandade
Prof. N. D. Raut
Prof. I. R. Shirale
Prof. S. V. Kalne
Shri. S. G. Pande

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Scanned with CamScanner

29	माहिती तंत्रज्ञानाची शिक्षणातील उपयुक्तता जाणीव जागृती	प्रा. गोकुल डामरे	133
30	माहिती साक्षरतेमध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका	प्रा.निलेश राउत	140
31	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ.अंजली पांडे	143
32	उच्च शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञान उपयुक्तता व महत्त्व	प्रा. दिनेश ढगे, डॉ. सतीश राणे	151
33	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेक्षण तंत्रज्ञाची (ICT) भूमिका	सौ. हर्षदा वाघोने	154
34	संगीत क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व व उपयोगिता	डॉ.सुनिल पटके	157
35	माहिती तंत्रज्ञान, वृत्तपत्रे आणि मराठी भाषेची उपयोगिता	डॉ. अविनाश मेश्राम	160
36	नवीन शैक्षिणिक धोरण व माहिती व तंत्रज्ञांनाची भूमिका	प्रा.पी.पी. सानप	165
37	माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगातील ग्रंथालयात कन्साॅरशियाचे महत्त्व	डॉ. कविता इंगळे	167
38	शिकवणे आणि शिकण्यामध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर : संधी आणि आव्हाने	डॉ. नंदकिशोर राऊत	171
39	शिक्षण क्षेत्रातील माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाची भूमिका : फायदे व तोटे	डॉ. विष्णू गुमटकर	175
40	माहिती तंत्रज्ञान आणि शिक्षण	श्री.विलास टाले	179
41	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्व	डॉ.लक्ष्मण शिराळे	184
42	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत - माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग व समस्या	प्रा. मुनेश्वर जमईवार	190
43	ब्लेंडेड लर्निंग - उच्च शिक्षणात अपेक्षित आधुनिक अध्यापन पद्धती	डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	194
44	ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे व तोटे	पुरुषोत्तम चाटे	197
45	माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा शिक्षकाला होणारा उपयोग- एक अभ्यास	डॉ.पी. डी. हुडेकर	200
46	कोव्हिड -१९ च्या लॉकडाऊनमुळे क्रीडा व शारीरिक शिक्षणामध्ये विविध तंत्रज्ञान शिकविण्यासाठी इंटरनेटचा उपयोग	प्रफुल्ल वानखेडे	207
47	अध्ययन अक्षमता आणि दृकश्राव्य माध्यम - एक अभ्यास	डॉ. सौ. माधुरी देशमुख	210
48	विविध क्षेत्रामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.सीमा कालने	214
49	संगीत शिक्षणावर तंत्रज्ञानाचा परिणाम	डॉ.मृणाल कडू	217
50	ग्रामीण भागात अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाच्या संधी व आव्हाने	प्रा. सुधीर बनुबाकोडे	220
51	अध्ययन व अध्यापनात शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	मनोहर चौधरी	224
52	शिक्षणात आंतरजालाचा वापर	प्रा. सागर दांदगे	229
53	तंत्रज्ञान आणि शिक्षण प्रक्रियेत झालेला बदल	डॉ.कामिनी मामर्डे	232
54	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती व तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. सौ. आरती खडतकर	235
55	अध्ययन व अध्यापन माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.कविता किर्दक	238
56	पारंपरिक अभ्यासक्रमात माहिती व तंत्रज्ञानाची गरज	प्रा.संगीता पवार	240
57	शिक्षा में सूचना व संचार प्रौद्योगिकी उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. शाहेदा मुनाफ	243
58	शारीरिक शिक्षामें सूचना तंत्रज्ञान का महत्त्व	डॉ. कैलास पवार	246

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue - 261 (B) : Use of ICT in Teaching - Learning
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
March 2021

ब्लेंडेड लर्निंग-उच्च शिक्षणात अपेक्षित आधूनिक अध्यापन पद्धती

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९८६०८८२४५६
E-mail : omprakashbobade@gmail.com

ब्लेंडेड लर्निंग (मिश्रीत शिक्षा) पद्धती ही एक महत्त्वपूर्ण औपचारिक शिक्षण पद्धती आहे. या शिक्षा पद्धती मध्ये आधूनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून अध्यापन करणे तसेच पारंपरिक वर्ग अध्यापन या दोघोंचा मिश्रित स्वरुपात समावेश होतो. शिक्षण पद्धतीत परिवर्तन होणे ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. उच्च शिक्षणातील अध्यापनात विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक्स टेक्नॉलॉजीचा व टेक्नीक्सचा उपयोग करून आधुनिक पद्धतीने अध्यापन प्रक्रिया करणे काळाची गरज झालेली आहे. किंबहुना आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक टेक्निकलचा उपयोग आधूनिक युगातील ज्ञानार्जन प्रक्रियेचा अविभाज्य आणि अनिवार्य अंग झालेला आहे. तसेच परंपरागत शिक्षण पद्धती सुद्धा तेवढीच विद्यार्थी विकासासाठी गरजेची आहे. ई–लर्निंग द्वारा विद्यार्थ्यांचा विविध आधूनिक टेक्निक द्वारा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होते. व्यक्तिगत आवडी–निवडीनुसार विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकतो. अनेक संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी आधूनिक ई–लर्निंग पद्धती महत्त्वाची आहे. परंतु याचा अर्थ असाही नाही की आपण परंपरागत शिक्षण पद्धतीचा पूर्ण त्यागच करावा. या दोहोंचा परंपरांचा सुवर्णमध्य म्हणजे ब्लेंडेड लर्निंग (मिश्रीत शिक्षण पद्धती) होय. ब्लेंडेड लर्निंग पद्धतीमध्ये उच्च शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी आधूनिक ई–लर्निंग टेक्नॉलॉजी आणि टेक्निक तसेच परंपरागत शिक्षण पद्धती द्वारा परस्पर सहयोगाने उपलब्ध साधनाद्वारा आणि तज्ज्ञ मार्गदर्शनात निरंतर शिक्षण घेतात असे दिसून आल्यामुळे आधूनिक उच्च शिक्षणात ब्लेंडेड लर्निंग ही शिक्षण पद्धती अपेक्षित आधूनिक अध्यापन पद्धती ठरते.

शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत सतत व निरंतर परिवर्तन होत असतात. वेळोवेळी शैक्षणिक मूल्यांमध्ये, अभ्यासक्रमामध्ये, शिक्षण पद्धतीमध्ये आणि शैक्षणिक साधनांमध्ये बदल होत असतात. उच्च शिक्षणात तर सतत परिवर्तन होत असते. मात्र उच्च शिक्षणात गुणात्मक बदल परिवर्तन आणण्याची जबाबदारी ही प्राध्यापकांवरच असते परंतु ही सर्व जबाबदारी त्यांना विविध अध्यापन पद्धती द्वाराच पार पाडावी लागते. अशातच परंपरागत शिक्षण पद्धती बरोबर उच्च शिक्षणात होणाऱ्या परिवर्तनानुरूप आधूनिक विविध तंत्रज्ञानाचा उपयोग करीत विद्यार्थ्यांना शिक्षा प्रदान करावी लागते. आधूनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत संसाधनाचा अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेत उपयोग करून घ्यावा लागतो. परंपरागत शिक्षण पद्धती बरोबर आधूनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून, संसाधनाचा उपयोग करून सर्वांगिन विद्यार्थी विकास साधावा लागतो. शिक्षण क्षेत्रातील निरंतर परिवर्तनाचा एक परिणाम म्हणजे ब्लेंडेड लर्निंग पद्धती होय. ब्लेंडेड म्हणजे मिश्रित. या पद्धतीमध्ये पारंपरिक शिक्षण पद्धती बरोबरच आधूनिक टेक्नॉलॉजी आणि टेक्निक्स (ज्मबीदवसवहल – ज्मबीदपुनमे) ने परिपूर्ण संसाधनाचा वापर करून शिक्षण देणे याबाबीचा समावेश होतो. ब्लेंडेड लर्निंग ही संकल्पना सर्वप्रथम २००६ मध्ये बॉक आणि ग्राहम द्वारा लिखित पुस्तकामध्ये मांडलेली आहे. ब्लेंडेड लर्निंग मध्ये मिश्रित शिक्षण पद्धतीचा विद्यार्थी उपयोग करीत असल्याने विद्यार्थ्यामध्ये वैयक्तिक पातळीवर शिक्षण घेण्याची स्वायत्तता प्राप्त होते. ई–लर्निंग द्वारा उच्च शिक्षण क्षेत्रातील विद्यार्थी स्वयंअध्ययनाकडे वळलेले दिसून येतात. उत्कृष्ट साधनांची निवड कशी करावी त्यांचा उपयोग शिक्षणात कसा करावा याबाबत विद्यार्थ्यामध्ये पात्रता निर्माण होते. परंपरागत शिक्षण पद्धतीच्या तुलनेत ई–लर्निंग मध्ये विद्यार्थ्यास अधिक स्वतंत्रता प्राप्त होते यामुळे विद्यार्थ्याची अध्ययन

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati
Scanned with CamScanner

Impact Factor - 0.241 | Special Issue - II June 2021 | ISSN 2250 - 0383

Itihas Sankalan Patrika

SHODHANKAN

International Half Yearly
Peer Reviewed Referred
Research Journal

Special Issue on

Ancient Indian Iconography & Architecture

Organized by

Sarda Education Society (Trust)'s
(A Linguistic Minority Educational Institute)

SMT RADHABAI SARDA
ARTS, COMMERCE &
SCIENCE COLLEGE
ANJANGAON SURJI - 444705,
DIST - AMRAVATI (Maharashtra)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati)

Executive Editor
Dr Nitin Ulhasrao Saraf

Guest Editor
Dr Arvind Sontakke

Guest Publisher
Dr Bashisth Choubey
Principal

Scanned with CamScanner

SHODHANKAN International Half Yearly Peer Reviewed & Refereed Research Journal | ISSN – 2250-0380
Impact Factor – 0.241 | JUNE 2021
Special Issue – II, Ancient Indian Iconography and Architecture.

INDEX

Sr. No.	Article Name	Author	Pg. No.
1	सिंधू संस्कृती कालीन मूर्तिकला	डॉ. गिरिधर नागोराव सोमवंशी	12
2	सातगाव भुसारी येथील मूर्ती शिल्प : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ किशोर मारोती वानखडे	14
3	मथुरा आणि गंधार कलाशैलीतील बुद्ध मूर्तीकलेच्या वैशिष्ट्यांचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)	18
4	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गडकिल्ल्यांवरील शिवालये	डॉ मधुकर व्ही जाधव	21
5	खान्देशातील दुर्लेक्षित मुर्ती	श्री महेश सुरेश जोशी	25
6	अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी मंदिरावरील वैनायकीची प्रतिमा	प्रा. डॉ. देवर्षी मुकुंद अरविंद	27
7	परभणी जिल्ह्यातील नृसिंह मंदिरे	श्री नागेश सखारामपंत जोशी	30
8	महाराष्ट्रातील किल्ले निदर्शक विरगळ	श्री अनिल किसन दुधाने	34
9	जैन धर्मातील मानस्तंभ एक अभ्यास	सौ छाया नितीन जिंतूरकर.	41
10	अष्टविनायक - स्थापत्य कला आणि मूर्तीकला यांचा मिलाफ	प्रा. दिपक हिंदूराव तडाखे	44
11	सिंधुकालीन मूर्तीकला	प्रा. डॉ. मंजूषा ह. धापूडकर	46
12	सुधागड तालुक्यातील ठाणाळे (लीपा) लेणी	डॉ एस व्ही पाथरकर	49
13	जीर्ण किंवा खंडित झालेल्या मूर्तींचा वज्रलेप	श्री उमाकांत नागजीभाई राणिंगा	51
14	महाराष्ट्रातील दुर्लक्षित सतीशिळांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. विकास भानुदास टकले	54
15	जेजुरीगड (गडकोट) खंडोबा मंदिर वास्तु व शिल्पकलेचा अजोड नमुना - एक अभ्यास	डॉ वंदना राजेश शिंदे	57
16	बळसाने, ता.साक्री , जि .धुळे येथील विरगळ एक अभ्यास	श्री ओजस बोरसे	62
17	मंदिर स्थापत्यातील सुरसुंदरींचे महत्व	डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे	66
18	मराठवाड्यातील प्राचीन मंदिर स्थापत्य	प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	68
19	वेताळवाडी किल्ल्यावरील द्वारशिल्पे	प्रा. डॉ. दीपक शिरसाठ प्रा डॉ प्रशांत देशमुख	71
20	वीरगळ इतिहासाचे अबोल साक्षीदार	डॉ उर्मिला क्षीरसागर	76
21	अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	78
22	इतिहासाचे मूक साक्षीदार - वीरगळ	डॉ.प्रल्हाद अ. कुलकर्णी	81
23	नांदेड जिल्ह्यातील मातृदेवता मूर्तीचा अभ्यास :एक अवलोकन	डॉ राजाराम रा पिंपळपल्ले	84
24	विदर्भातील भंडारा परिसरातील जैन प्रतिमा	प्रा. डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	87
25	बुद्धकालीन मुर्तीकला	प्रा. डॉ. सारिका विष्णु केदार	90
26	गणेश प्रतिमांचे प्रकार	प्रा. शोभा राजेंद्र भिकाने	93
27	श्री चक्रधरांची प्रणितातीरावरील भ्रमंती मार्गावरील मंदिरे व मुर्तीशिल्प	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	96
28	पश्चिम विदर्भातील बालाजी मंदिरे	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ शिवाजी वाठोरे	99
29	कंधार येथील क्षेत्रपाल: ऐतिहासिक अवलोकन	सिंधू निवृत्ती लोणकर	102
30	विष्णू मूर्ती ओळख	प्रा. स्मिताल रावसाहेब मोरे	104
31	येरगी गावातील मूर्तीशिल्प	श्रीमाला के.जी.	108
32	हूपरीची ग्रामदेवता श्री अंबाबाई	डॉ सुप्रिया चंद्रशेखर खोले	110
33	सिंधू संस्कृतीकालीन मूर्ती शास्त्राचा अभ्यास	कु. सानिया सर्फराजखान पठाण	3

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

SHODHANKAN International Half Yearly Peer Reviewed & Refereed Research Journal | ISSN – 2250-0380
Impact Factor – 0.241 | JUNE 2021
Special Issue – II, Ancient Indian Iconography and Architecture.

अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मात्र मध्ययुगीन कालखंडात झालेला आढळून येतो. तसेच पूर्व मध्यकालीन विविध राजकीय सत्तेचे सुद्धा अचलपूर हे एक प्रमुख केंद्र होते. कलचुरी, राष्ट्रकुट यांच्या कारकिर्दीत अचलपूर हे प्रमुख सांस्कृतिक केंद्र झाले होते. हिंदू व जैन धर्मातील विविध मंदिरांची व मूर्ती शिल्पांची निर्मिती ही मूसलमान पूर्व कालखंडातच झालेली दिसून येते. भग्नमूर्ती शिल्पे, मूर्ती ह्या अचलपूर शहरात सर्वत्र आढळून येतात. विशेषतः भग्न मूर्तीशिल्पे बिच्छण व सापण नदीच्या काठावर व काठावरील मंदिरांमध्ये आढळून आलीत. अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे, मूर्ती ह्या अत्यंत सुरेख, रेखीव, आकर्षक व सुंदर आहेत. ही शिल्पे प्रामुख्याने काळ्या कडप्या दगडामध्ये तसेच स्थानिक प्राप्त काळ्या पाषाणामध्ये कोरलेली आहेत. श्री.अमिनाथ मंदिर परिसर व जिल्हापरिषद हायस्कूल परिसरातील श्री हनुमान मंदिरातील भग्नशिल्पे, टक्कर चौकातील श्री भगवान महावीर मंदिर परिसरातील जैन मूर्तीशिल्पे ही भग्न जरी असली तरी सुंदर व सुरेख आहेत. मध्ययुगीन कालखंडातील मुसलमानी आक्रमणास बळी पडू नये म्हणून तत्कालीन लोकांनी/भाषिकांनी मातीच्या ढिगाच्या खाली, विहीरीमध्ये तसेच नदीमध्ये दडपून/लपवून ठेवली ती मूर्तीशिल्पे आज भग्न स्वरुपात आढळून आलीत. या भग्न मूर्ती शिल्पाच्या संरक्षणाकरिता जनतेला सामुदायिक व शासकीय स्तरावरून प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपुरला इल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुष्टात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा मांडलिक म्हणून रामदरणा याचा तत्कालीन एलिचपूर येथे राज्यकारभार होता. सन 1312 च्या फेब्रुवारी महिन्यामध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी ने अचलपूर शहर जिंकले. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वतीने अचलपूर शहराचा प्रशासक म्हणून कुतुबुद्दीन अल्वी याची नेमणूक केली होती. अचलपूर शहराचा सर्वप्रथम मुस्लिम प्रशासक कुतुबूद्दीन अल्वी होय. सन 1339 मध्ये खेरला येथील गोंड राजा नरसिंग देव याने अचलपूर शहर जिंकून घेतले मात्र राज्यकारभार केला नाही. इ.स. 1490 च्या सुमारास बहामनी सत्तेचा वऱ्हाड प्रांताचा सुभेदार फतेउल्ला इमाद-उल-मुल्क याने बेरार या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. पुढे हे घराणे 82 वर्ष टिकले. सन 1574 नंतर इमादशाही नष्ट झाली. सन 1632 नंतर अचलपूर शहरावर मुगलांचा अप्रत्यक्ष अंमल. हैद्राबादच्या निजामाचा मुळ पुरुष याचा उदयही अचलपूर येथेच झाला. अचलपूरच्या स्वतंत्र नबाब घराण्याचा उदय त्यात इस्माईखानपन्ही. सलाबतखान. नामदारखान हे राज्यकर्ते पुरुष प्रसिद्ध त्यांच्याच राज्यकारभारामध्ये अचलपूरच्या स्थापत्याचा विकास. असा स्पष्ट उल्लेख सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस डिस्ट्रीक्ट गॅझेटियर्स, अमरावती डिस्ट्रीक्ट 1911 या ग्रंथामध्ये येतो. सन 1853 पर्यंत अचलपूर शहर हैद्राबादच्या निजामाच्या राज्याचा भाग होते. निजामाचे अधिकारी स्थानिक प्रशासन चालवित असत. सन 1853 मध्ये निजामाने कर्जापोटी फेडिस्तव आणि तैनाती फौजेच्या पगारापोटी वऱ्हाड प्रांत (अचलपूर शहरासहित) इंग्रजाजवळ अनामत म्हणून ठेवल्यामुळे अचलपूर शहर अप्रत्यक्ष इंग्रजांच्या ताब्यात होते. सन 1853 ते 31.08.1905 [illegible] शहरासहीत वऱ्हाड प्रांत कायम पटट्याने इंग्रजांकडे तसेच सन 1867 पासून 31.08.1905 पर्यंत अचलपूर या शहाराला [illegible]

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

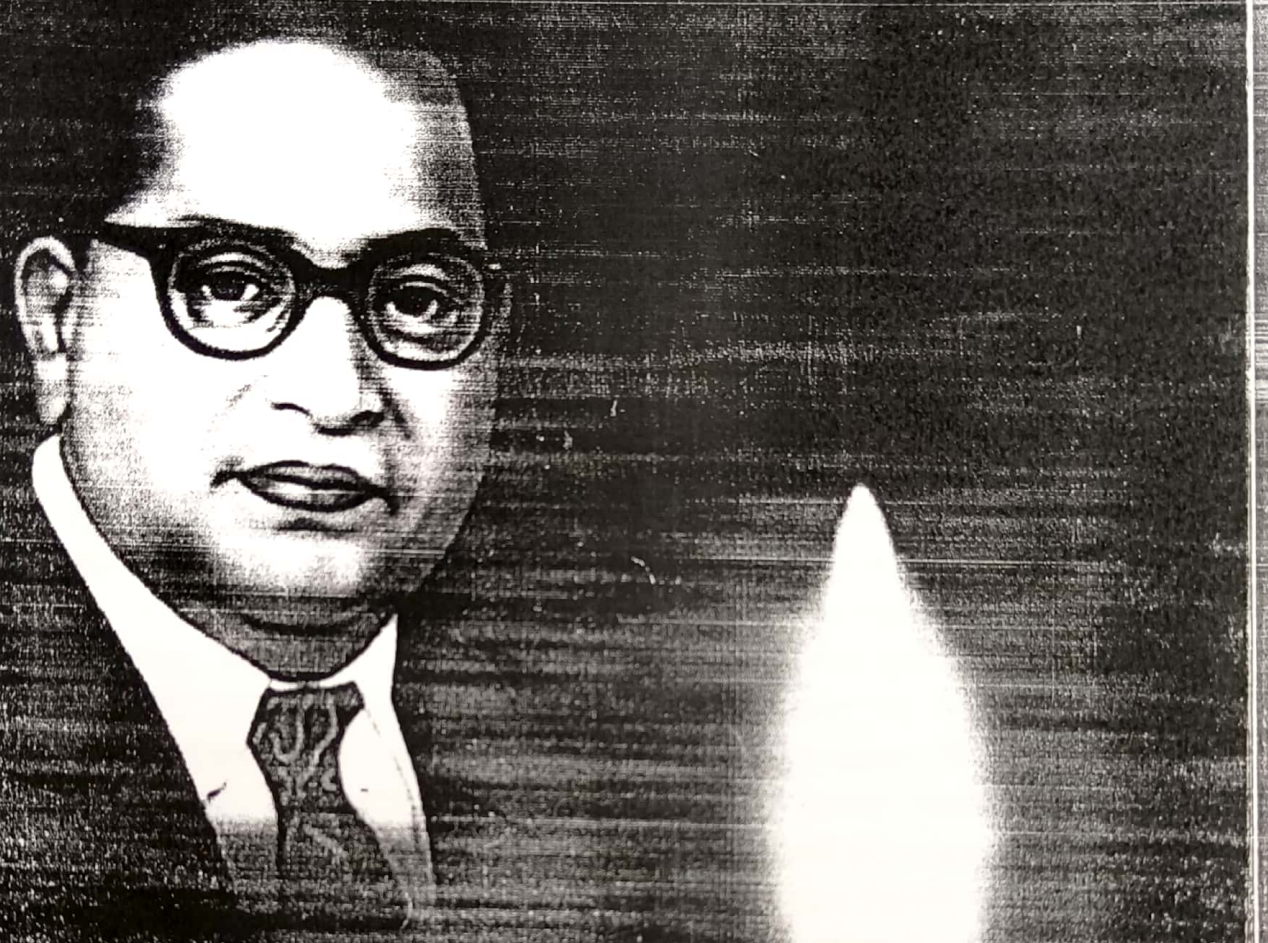

॥ प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

॥ सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

॥ सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with CamScanner

पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक क्रांती प्रवाहाचे कृतीशील विचारवंत व नेते होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता ही प्रामुख्याने लोकपत्रकारीता होती. पत्रकारीता हा लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ आहे हे बाबासाहेब जाणून होते. वृतपत्र हे अमोघ अस्त्र आहे याची त्यांना जाणीव होती. समाज प्रबोधन हा पत्रकारितेचा मुख्य हेतू होता. बाबासाहेबांची पत्रकारीता ही समाजाभिमुख होती. तसेच समाज परिवर्तनासाठी होती. बाबासाहेबांच्या पत्रकारीतेचा समाज परिवर्तन, समाजसुधारणा हाच मुख्य हेतू दिसून येतो. संपादक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांनी पत्रकारीतेच्या माध्यमातून भारतातील दीन-दलित व अस्पृशांच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तसेच राजकिय जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी तसेच सामजिक पुनरर्चनेसाठी व बहूजनांच्या मनात स्वाभिमान जागृत करण्यासाठी त्यांनी तमाम भ्रारतीयांना वृतपत्राच्या माध्यमातून सुशिक्षित होण्याच्या सल्ला दिला. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी निर्भीड पत्रकारिता ही लोकपत्रकारीता डॉ. बाबासाहेबांनी निर्भीडपणे, निस्वार्थपणे आजीवन केलेली दिसून येते. मानवी समाजाचे ऐक्य लोकपत्रकारीतेला अभिप्रेत असते असे बाबासाहेब म्हणत असत. स्वातंत्राचा हक्क, सामाजिक विषमता आर्थिक सामाजिक विषमता, अस्पृश्याना समान वागणूक,विविध सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक विचार त्यांनी आपल्या लिखाणातून मांडलेले दिसून येतात. शेवटी बाबासाहेबांनी दलित, बहुजनांच्या उद्धारासाठी व्यक्त केलेले विचार व विचारानुसार दिलेले योगदान पाहून डॉ. बाबासाहेब उच्च कोटीचे पत्रकार व संपादक ठरतात.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार तसेच बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ,नामवंत कृषीतज्ञ,प्रख्यात इतिहासकार, समाज सुधारक उत्कृष्ट संसदपटू,संपादक, समाज क्रांतिकारक, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षकतज्ञ,स्वतंत्र भारताचे प्रथम कायदा मंत्री, उत्कृष्ट लेखक व चिंतक होते त्याच बरोबर बाबासाहेब सर्व धर्म अभ्यासकसुद्धा होते. परंतु प्रामुख्याने बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक आर्थिक, राजकिय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्या तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढमोठ त्यांचं उतुंग व्यक्तिमत्व होत. ते सार्वभौम वक्तीमत्वाचे धनी होते. सर्वप्रथम बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक. अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहैम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रा अंतर्गत बी. एससी., पीएच. डी., डी. एससी, एम. एससी. च्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ.बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकिय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक संशोधना अंतर्गत "Adminstration And Finance of The East India Company, Devaluation of Provincial Finance, The Problem of Rupee, Indian Currency Anhd Finance of The East India Company" या प्रबंधावारच पीएच. डी. प्राप्त केली होती. बाबासाहेब समाज चिंतक होते. समाजातील विविध घटकावर. अंग उपांगावर आपले विचार तत्कालीन परीस्थितीत जगासमोर मांडलेले दिसून येतात. यासाठी त्यांनी विविध वर्तमान पत्राचे संपादन सुद्धा केले.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

Indian Social Reformer

Dr. Suryakant Kapsikar

• सौजन्य

डॉ. धनराज शेटे, प्राचार्य

यशोदा गर्ल्स आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज

नागपूर

• प्रकाशक

तृप्ती सूर्यकांत कापशीकर

कापशीकर प्रकाशन

बेलतरोडी, नागपूर-४४००३४

प्रथम आवृत्ती : २०२०

• मुद्रक

दिनेश ग्राफीक

त्रिमुर्ती नगर, रिंग रोड,

नागपूर-४४००२२

• मुखपृष्ठ

दिनेश गुडधे

किंमत : ३००/-

ISBN : 978-81-943484-7-4

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

समर्पण !

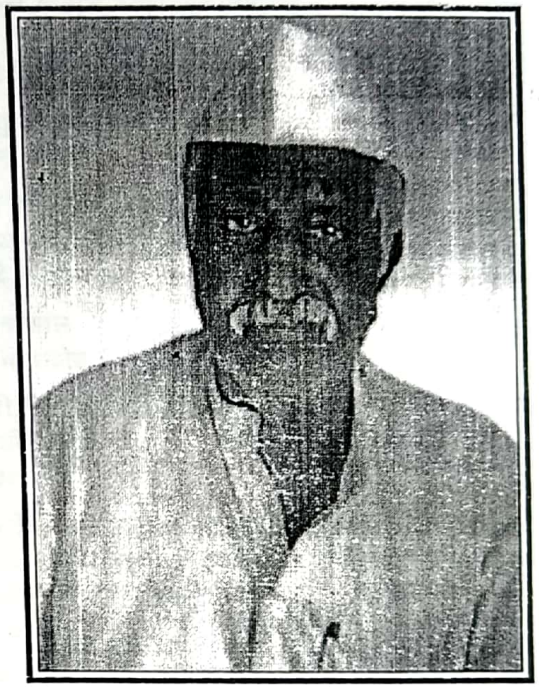

मेरे पिताजी (बापू)

दिवंगत महादेवराव कापशीकर

सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक

इन्हे साश्रुनयन समर्पित!

Scanned with CamScanner

13) **Mahatma Gandhi And Babasaheb Ambedkar: As National Reformers of India** — 72
Dr. K J Sibi

14) **Gandhian Philosophy is a Boon for Sustainable Development** — 78
Dr. Dipti Ranjan Malik

15) **Mahakavi Subramania Bharati - Champion of Women's Emancipation** — 83
By Dr. Latha Venkataraman

16) **Kadamibini Ganguly and the Age of Consent Bill** — 91
Dr. Sananda Sen

17) **Contribution of P.N. Kaula in Library Science** — 98
Dr Prema Anandrao Kumbhalkar

18) **Contribution of Dr. S. R. Ranganathan: A Father of Indian LIS Profession** — 102
Dr. Sudhakar S. Thool

19) **Melvil Dewey: A Historical Perspective** — 107
Mr. Rajendra R. Latpate

20) **Contribution of Prof. P. N. Kaula : A Boon for LIS Profession** — 112
Dr. B. K. Thawkar

21) राघास्वामी मतः दर्शन एवं सिद्धांत — 116
प्रीती वर्मा

22) ब्रह्म समाज के सामाजिक सुधारक–राजा राममोहन रॉय — 121
डॉ. अल्पना वैद्य

23) भारतीय समाज सुधारक और शिक्षाविद् हंसा मेहता — 126
डॉ. मंजू गुप्ता

24) रूमा देवी– बाड़मेर की शान — 136
दीपिका शर्मा

25) मानवता की अवधारणा और सामाजिक समता (डॉ. भीमराव आम्बेडकर के संदर्भ में) — 139
डॉ. अनुभुती सेंडीमन, डॉ. सरोज एस. घोडेश्वर

26) डॉ. अम्बेडकर का सामाजिक चिंतन — 144
श्री. विंदिया महोबिया

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

27) दलित आन्दोलन और बाबा साहेब डॉ.अम्बेडकर का योगदान — 148
संजय कुमार

28) समाज सुधारक के रूप में डॉ. अम्बेडकर — 157
डॉ. विमला मरावी, डॉ. राजू रैदास

29) अम्बेडकरी ब्राह्मण बापूसाहेब उपाख्य गंगाधर नीळकंठ सहस्त्रबुद्धे — 160
डॉ सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर

30) समाजसुधारक संत तुकाराम — 169
प्रा. दीपक महाजन

31) महात्मा बसवेश्वरांचे अध्यात्मातील योगदान आणि आजच्या काळातील त्याची समर्पकता — 174
प्रा. शिंदे नारायण अंबू

32) संत सेवालाल — 180
सतिश बं. राठोड

33) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समाजाभिमुख प्रशासाकिय सुधारणा — 183
डॉ. शरद सांबारे

34) पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकरांनी केलेला मंदिरांचा जीर्णोध्दार व बांधकामे — 187
प्रा.डॉ.सुनिल भालेराव पाटील

35) स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा — 196
डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

36) गो. ग. आगरकर : चरित्र आणि व्यक्तिमत्व — 200
डॉ. सुदर्शन दिवसे

37) पंडिता रमाबाई — 211
डॉ. वैशाली सु. भाकरे

38) प्राचिन भारतीय समाजात महिलांची स्थिती, फुले दांपत्याचे कार्य व महिला सक्षमीकरण — 217
डॉ. प्रदीप रामचंद्र भानसे,

Scanned with CamScanner

स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :

स्वामी विवेकानंदांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंच उच्चकोटिचे, सर्वगुणसंपन्न व प्रगल्भ होते. त्यांनी त्यांच्या आचरणातून व आपल्या वाणीतून असंख्य लोकांच्या, तरुणांच्या जीवनात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. तरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाला सकारात्मक दिशा दिली. त्यांची प्रतिभा अत्यंच उच्चकोटीची होती. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व पराकोटीचे नैतिक होते त्याचबरोबर ते मानवातीत पुरुषोत्तम होते त्यांनी आजीवन विविध विषयावर समस्त भारतीयांना स्फुर्तीदायक आणि शक्तीशाली सकारात्मक विचाराने प्रेरित केले होते व ते आजही केलेले आहे. ध्येयापासून दूर गेलेल्या तरुणांना स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. स्वामी युवकांसाठी प्रेरणास्त्रोत व मार्गदर्शक आहेत. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्तीची शिकवण युवकांना स्वामी विवेकानंदांनी आपला स्वतःच्या आचरणामधून शिकविलेली दिसून येते. स्वामींनी भारतीय तरुणांना सेवेचा मंत्र दिलेला असून पवित्र बनून दुसऱ्याचे हित जोपासने हीच खरी उपासना होय असे ते म्हणत असत. कोणत्याही स्वरुपाचा भेदभाव न करता सेवा करावयास हवी असे त्यांचे परखड मत होते. मानवजातीची सेवा हीच ईश्वरसेवा असेही स्वामी म्हणत असत. काम कोणते करतो याच्यापेक्षा काम कशाप्रकारे करतो यावरून प्रत्येकाची श्रेष्ठता ठरवीली पाहिजे. एकंदरीत काय तर स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना कर्मनिष्ठ सेवेचा मोलाचा संदेश दिलेला दिसून येतो. तरुण नैतिक असला पाहिजे असे ही त्यांचे परखड मत होते. सारांशता स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना राष्ट्रप्रेमाची, राष्ट्रभक्तीची, गोरगरिबांच्या सेवेची, पददलित गरजूंच्या मदतीची, नैतिक मूल्यांची, भूतदयेची शिकवण दिलेली असून आजही त्यांचा हा संदेष सद्यपरिस्थितीत सुद्धा समस्त भारतीय तरुणांस मार्गदर्षक ठरतो यात दुमत नाही. तो संदेश आजही तसाच प्रेरक आहे जसा तत्कालीन परिस्थितीत होता.

12 जानेवारी हा दिवस संपूर्ण भारतभर युवक दिन म्हणून साजरा केला जातो. हा दिवस नरेंद्रनाथ उफ स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस. स्वामी विवेकानंदांचा जन्म दिवस युवक दिवस म्हणून साजरा व्हावा यातच त्यांचे कर्तृत्व दिसून येते. स्वामी विवेकानंद तरुणांचे आदर्श होते आजही आहेतच. त्यांनी भारतीय संस्कृती अंतर्गत सेवा विषयीचा मोलाचा संदेश तत्कालीन तरुणांना आपल्या व्याख्यानांमधून दिला होता. सद्यस्थितीत भारतीय युवा वर्ग भरकटलेला दिसून येतो. अनेक तरुण समाजविघातक कार्यात गुंतलेले दिसून येतात. काही

तरुणांनी केलेले कृत्य तर मानवी स्वरुपातील वाटतच नसून ते कृत्य राक्षसी भासते. आजचा तरुण व्यसनांच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. अनेक वाईट सवयी, व्यसने भारतीय तरुणास जडलेली दिसून येतात. तरुण वयातच आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले दिसून येते. आजचे युवक आपल्या मातृभूगीला काळीमा फासणारे कृत्य करणारे दिसून येतात. राष्ट्रभक्ती युवकांमध्ये निर्माण व्हावयांस हवी, तशी आज दिसून येत नाही. अशा प्रसंगी स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा दिसून येतो. स्वामी विवेकानंदांचे विचार आजही भारतीय युवकांस प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अखिल भारतीय समाजाला योग्य दिषा देवून राष्ट्रहितासाठी स्वामीजींनी प्रेरित केले होते. त्यांची प्रखर ज्ञानसाधना, अत्यंत उच्च कोटीचे विचार यांची अनुभूती झाल्यावर महाराजा अजीतसिंग खत्री यांनी नरेंद्रनाथ दत्तास 10 मे 1883 रोजी स्वामी विवेकानंद हे नाव दिले. सुमारे एकोणचाळीस वर्षे जगलेल्या स्वामींनी भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर सुद्धा आपल्या बुद्धिमत्तेवर जोरावर नवयुवकांमध्ये जागृती निर्माण केली होती. स्वामी विवेकानंद एक विद्वान जाणकार, ज्ञानोपासक, प्रखर वक्ते होते. स्वामी स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचे धनी होते. बौद्धिक क्षेत्रात स्वामी विवेकानंद जेवढे तरबेज होते. तेवढेच ते कुस्ती, तलवारबाजी, व्यायाम या प्रकारात पारंगत होते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वगुण संपन्न होते. स्वामीजींचा स्वभाव हसतमुख होता. त्यापेक्षाही स्वामीजी प्रखर आणि प्रचंड देशाभिमानी होते. संन्यास स्वीकारल्यानंतर स्वामीजींनी भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी भारतीय आणि पाश्चात्त्य संस्कृतीचा अभ्यास केलेला होता. स्वामीजींना भारतीय जनतेस विषेशतः तरूण वर्गास प्रेरित करून राष्ट्रभक्ती बाबत देशसेवेत सामावून घ्यावयाचे होते.

स्वामी विवेकानंद युवकांना सेवाव्रती होण्याचा सल्ला देतात. तरुणांस स्वामी विवेकानंदांनी दिलेला सेवेचा मंत्र सुद्धा अत्यंत मोलाचे विचारधन होय. सेवेविषयी स्वामी म्हणतात की पवित्र बनणे आणि दुसऱ्यांचे हित करणे हेच साऱ्या उपासनेचे सार होय. केवळ मंदिरामध्ये शिवाला पाहणाऱ्या माणसापेक्षा जो माणूस जाती, वंश, संप्रदाय इत्यादींचा विचार न करता एखाद्या गरिबात देखील शिवाला पाहून त्याची सेवा करतो, त्यास मदत करतो तीच खरी सेवा होय. दया दाखवून सेवा करणे यापेक्षाही ईश्वरबुद्धीने प्राणिमात्राची केलेली सेवा ही त्याहून अधिक चांगली होय. यावरून स्वामी विवेकानंद प्राण्यांप्रती भूतदयेची भावना व्यक्त करतात. दानासारखे पुण्य नसून दानातून ईश्वरप्राप्ती होते. म्हणून स्वामी विवेकानंद म्हणतात, की दान करण्याची संधी मिळणे हे महतभाग्य होय. असाच विचार स्वामी विवेकानंदांनी मानवजातीच्या सेवेबाबत सुद्धा व्यक्त केलेला दिसून येतो. मानवजातीची सेवा ही ईश्वरसेवाच होय. मानवात्मा म्हणजेच ईश्वात्मा असून मानवजातीच्या सेवेला स्वामी विवेकानंद सर्वतोपरी समजत असत. म्हणूनच स्वामी विवेकानंद तरुणांना मानव सेवेचा सल्ला देतात. गरीब, गरजू, पिडीतांची, दलितांची सेवा केली पाहिजे. त्यांना आपल्याला प्राप्त प्रत्येक वस्तूंचा भाग देण्याचाही सल्ला देतात. तसेच प्राणीमात्रांची शरीरें देखील देवमंदिरे होत असेही स्वामी प्रतिपादीत करतात व तमाम

Scanned with CamScanner

DR. BABASAHEB AMBEDKAR : THE MAN BEYOND THE TIME

Publisher & Editor in Chief

Dr. Anjankumar Sahay

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,

Maharashtra - 444606

■

Associate Editor

Mr. Shuddhodhan P. Kamble

■

Assistant Editors

Dr. P. G. Rathod

Dr. Varsha E. Gawande

Scanned with CamScanner

Dr. Babasaheb Ambedkar : The Man Beyond The Time

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya, Amravati, (M.S.) - 444606

First Edition
December 2020

ISBN :
978-81-948833-3-3

Front Page :
Mr. Shuddhodhan P. Kamble

Printer :
Athrav Graphics
Amravati

Publisher :
Dr. Anjankumar Sahay
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati,
Maharashtra - 444606

Price :
Rs. 300 /-

Scanned with CamScanner

INDEX

S. NO.	CHAPTER	AUTHOR	P. NO.
1)	AMBEDKAR EMERGED AS MODERN PROMETHEUSOFINDIA	MR. VISHWANATH SHEGAONKAR	1
2)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR AS THE RADICAL THINKER AND THE CONCEPT OF AN IDEAL STATE	DR. GRISHMA KHOBRAGADE	5
3)	A STUDY OF SELECTED CONTRIBUTIONS OF DR B. R. AMBEDKAR	MEKHA MATHEW	11
4)	THE RELEVANCE OF DR AMBEDKAR IN CHANGING TIME	DR.SANJAY S. TAMGADGE	14
5)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR : WOMEN EMPOWERMENT	MS. VARSHA PATIL	17
6)	EDUCATIONAL PHILOSOPHY OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. D. R. KHANDERAO	23
7)	BABASAHEB AMBEDKAR'S LANDMARK CONTRIBUTION TO MODERN INDIA	DR. ALPANA VAIDYA	26
8)	THE CHAMPION OF WOMENS RIGHTS- DR. BABASAHEB AMBEDKAR	DR. VARSHA GAWANDE	30
9)	RELEVANCE OF DR. B.R.AMBEDKAR'S JOURNALISM.	PROF. DR. RAVI PRAKASH CHAPKE	33
10)	DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S REVOLUTIONARY THOUGHTS ON SOCIAL REFORMS AND JUSTICE	PROF. DIKSHA KADAM AND PROF. BAREEN SHAIKH	38
11)	DR. B. R.AMBEDKAR AND SOCIAL MOBILITY AMONG THE MAHAR / BUDDHISTS	ANIRUDDHA MAHAJAN	42
12)	A STUDY ON DR. B. R. AMBEDKAR'S VISION	MR. CHANDRAKANT B. DHUMALE	47
13)	ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR	DR. RAJESH M. DESHMUKH	52
14)	CULTURAL ELEMENTS IN THE PROSE OF DR. B.R. AMBEDKAR : A STUDY	GAUTAM CHANDRABHAN SATDIVE	55

Scanned with CamScanner

ECONOMIC THOUGHTS OF DR. B. R. AMBEDKAR

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Introduction :-

According to Gagandeep Singh, "Dr. Babasaheb Ambedkar is one such great thinker, leader and intellectual of its time in India who has not only changed the life of millions of untouchables but shaped India as a biggest democratic nation by writing its constitution. What is well known about Dr. Ambedkar is his fights against Caste system in India, But what is not known is how Dr. Babasaheb Ambedkar had also Impacted the Indian economy."Dr. Ambedkar laid down strong foundations for economic progress of crores of his followers who were driven to wretchedness by barbarous social customs of the Hindu religion. He put forth the issue of economic progress of the untouchables during the Mahad Satyagraha. As well as according to Sunil Malkani,"from 1947 to 1991, India followed strictly a mixed economy pattern with more emphasis on socialistic pattern of society. And after 1991, the pattern followed had more emphasis on capitalistic market economy, envisaging larger share of private sector.During the entire planning period is that India is suffering from various socio-economic problems like increasing inequalities of income, wealth, choices, entitlements and opportunities. Moreover, there is a continuous problem of inflation and increasing budget deficits. So in this context, Economic Ideas of Dr. B. R. Ambedkar become so crucial. Hence according to above analysis the main objective of this chapter to focus on the some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar.

Dr. B. R. Ambedkar and His Economic Thought:

According toRajendra Kumar Arya and others,"Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar was the great architect of the constitution of India. He was one of the great personalities, who made dynamic change in the society. He was also a custodian of social justice and a champion of socialism and state planning Thought. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Abmbedkar analyzed various social and political problems the thoughts were based on economic dimension. He published three books "The Problem of Rupee", provincial decentralization of imperial finance in British India and East India company administration economic policy. Bharat Ratan Dr. Bhimrao Ambedkar studied economic issue like land reforms, small holding and their remedies, problem of Indian currency, provincial finance and planning."The some important Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkarare discussed as follows.

1) Nationalization of Land and Collective Farming: According toPuja Mondal, After observing the unequal holdings and persistence of tenancy with unfair rents and uncertain tenures, by 1947'Ambedkar came out with radical solution of nationalization of land and collective farming. He felt that neither consolidation of holdings nor tenancy legislation contributes for improving agricultural productivity.Moreover, these measures cannot help in solving the persistent problems of landless labourers and small farmers. He suggested nationalization of entire agricultural land with collective farming as the solution for the ills of agrarian conditions.

Scanned with CamScanner

2) India's Currency Problems:-According to R.Nageswari,Dr. Ambedkar's contemplations greatly affect current Indian cash framework. Under British standard when India Govt. was battling with falling estimation of Indian Rupee, Dr. Babasaheb Ambedkar In 1923 composed 'The issue of Rupee, its birthplace and arrangement. He concentrated his investigations and research on the state of Indian money during British India. He composed research proposition on it. In his theory, he contended that the gold trade standard does not have steadiness.

3) Views on tax policy:-Dr. B. R.Ambedkar expressed his views on taxation in the manifesto of the Swatantrata Majdurparty, 1936. He was opposed to the land revenue system its system and other taxes as their burden mainly fell on the poorer sections of the society. He enunciated that the principles of taxation should be based on the payer's capacity and not on the income. Further, the tax should be progressive with exemptions being allowed up to a certain limit. The land revenue tax should be more flexible and inequality between different sections in tax imposition should not be allowed. The taxation policy of any country should lead to a fall in the standard of living of the people. Land revenue tax on Agricultural income is unjustifiable. Ambedkar argued about the abolition of Article 107 of the Land revenue code and to bring Land revenue tax in the fold of income tax. He argued that the Indian tax system if faulty due to the presence of high production tax, land revenue tax, excise duty and also it is based on the principle of Discrimination and inequality among various sections.

4) Strategy for economic development:- Dr. B. R.Ambedkar believed that the strategy for India's Economic development should be based on Eradication of property elimination of inequities and ending exploitation of masses. He emphasized exploitation has many dimensions In fact in the India, social or religious exploitation is no less Oppressive than economic exploitation and it should be eliminated.

5) Free Enterprises Economy:- Dr. B. R.Ambedkar had already suggested free economy, globalization, liberalization and privatization as early as in 1923, Recently Indian government has adopted this policy. In this respect Dr. Ambedkar was a century a head. He had stressed that the value (Price)of a rupee must be kept stable if the policy of free economy is to be successful.

6) Economic Upliftment of Indian Women:- Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress of women is significant. According to him, participation of women in the economic development is impossible without developing their social status and equality. But due to bad economic conditions of women in India, India's economic progress is hampered. So, it is important to improve the economic condition of women and give those equal rights and freedom of occupation.

Conclusion:

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that Dr. Babasaheb Ambedkars contribution to economic development and progress is most important and His economic thoughts onNationalization of Land and Collective Farming, India's Currency Problems, Strategy for economic development,Views on tax policy, Strategy for economic

Scanned with CamScanner

development, Free Enterprises Economy andEconomic Upliftment of Indian Women have been useful to Indian economy.

Reference:-

1) Gagandeep Singh (2016), what are the Economic Thoughts of Dr. B.R.Ambedkar?
2) Sunil Malkani (2016),'Economic ideas' of Dr. B.R. Ambedkar and its relevance for Indian economy.
3) Rajendra Kumar Arya and others (2014),The Economic Thoughts of Dr. Bhimrao Ambedkar with Respect to Agriculture Sector.
4) Puja Mondal (2017), Ambedkar's views on the Small Farmer Agrarian Economy. R.Nageswari (2019),Economic Visions of Dr.B.R.Ambedkar.

Scanned with CamScanner

20-21

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

Dr. Anil M. Tirkar

Dr. Wasudeo D. Golait

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Scanned with CamScanner

EFFECTS OF THE COVID-19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA

- © Dr. Anil M. Tirkar
- © Dr. Wasudeo D. Golait

The text of this publication, or any part there should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the Author and Publishers with the rights are reserved.

ISBN: 978-81-926813-9-9

Printed and Published By:

Shri Ganesh Raut
Plot No. 29 Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003,
Ph.9923693506,
E-mail- ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS
29, Indira Nagar,
Behind T.B. Ward,
Nagpur 440003,
Ph.9923693506

Type Setter :

Akshara Computer Works
Nagpur. Ph.: 7028020478

Scanned with CamScanner

Contents:

Sr. No.	Paper Title	Written By	Page No.
1.	Impact Of Covid-19 On Education System In India	Dr. Harshal R. Nimbhorkar	1-5
2.	A Study Of Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Mr. Bharat N. Ravan Mr. Datta N. Ravan	6-13
3.	Covid-19: A Boon Or Bane For Indian Education System	Dr. Gayatri S. Tiwari	14-21
4.	Impact Of Covid 19 On Conducting Final Year Exam	Mr. Manohar A. Wasnik	22-25
5.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Vandana K. Mishra	26-31
6.	Effects Of Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Pallavi S. Kale	32-36
7.	Importance Of Physical And Mental Health During Covid-19 Pandemic	Dr. Rakesh A. Badgujar	37-40
8.	Effects Of The Covid-19 On Current Education System In India	Dr. Nitin V. Deulkar	41-45
9.	Study Effects Of The Covid-19 On Higher Education System In India	Chandrakant B. Dhumale.	46-53

Scanned with CamScanner

21.	Effect Of Covid-19 On Education	Ku. Rinku V. Rukke	112-114
22.	Effects Of Covid-19 On Education situation In India	Dr. Wasudeo D. Golait	115-120
23.	Effects Of Covid-19 And Lockdown On Tribal Education In India	Ishtiaq Ahmed	121-125
24.	Effects Of The Covid- 19 On Current Education System In India	Dr. Rajesh M. Deshmukh	126-131
25.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System: An Analysis	Mrs. Bhagyashri Dhumale	132-138
26.	Covid 19 Effects On Education	Dr. Vijay B. Pande	139-141
27.	Impact Of Covid-19 On The Education System In India	Dr. M. Mahalakshmi	142-147
28.	Impact Of Covid-19 On Indian Education System	Dr. Sachin Kadu	148-153
29.	Effects Of The Covid – 19 On Current Education System In India	Dr. Jyoti H. Lahoti	154-160
30.	Study The Impact Of Pandemic Covid-19 On Education.	Prof. Rahul G. Mahure	161-165
31.	The Consequences Of Covid-19 Pandemic On Indian Education And The Way Forward	Vivek R. Narkhedkar Swapna P. Kalbende	166-174
32.	Covid-19 And Higher Education In India: Challenges And Opportunities	Mr. Nishigandh Satav	175-182

Scanned with CamScanner

24

"EFFECTS OF THE COVID- 19 ON CURRENT EDUCATION SYSTEM IN INDIA"

Dr. Rajesh M. Deshmukh

Department of Commerce,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Introduction:-

According to Manju Gupta,"Today educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation." The history of Indian education has its roots to the ancient ages where they followed the Gurukul system - a system where the students resided in the house of their teacher until the teacher felt that he has imparted all that he could. The Knowledge attained would be passed on to the future generations. However, this system was changed during the Colonial era when the British set up schools that followed a curriculum confined to subjects. While the ancient system included more interaction with the nature, the modern education system was more classrooms oriented. According to Pravat Kumar Jena," The pandemic Covid-19 has spread over whole world and compelled the human society to maintain social distancing. It has significantly disrupted the education sector which is a critical determinant of a country's economic future." Hence according to above analysis the main objective of this chapter is to know the positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India.

Scanned with CamScanner

Education System in India:-

According to Parth Purohit, "Right from the beginning of their relationship with India, the British, who had come as traders and had become rulers and administrators, had influenced the economic, political and educational systems of the country. Their impact on the cultural and social life of India was gradual. Development of education system during the British period was determined by the needs of the colonial powers. Keeping their motives in mind, the British developed the education system accordingly."The Indian education system is quite an old education system that still exists. It has produced so many genius minds that are making India proud all over the world. However, while it is one of the oldest systems, it is still not that developed when compared to others, which are in fact newer. This is so as the other countries have gone through growth and advancement, but the Indian education system is still stuck in old age. It faces a lot of problems that need to be sorted to let it reach its full potential. According to Stefan Trines, "India is a rapidly changing country in which inclusive, high-quality education is of utmost importance for its future prosperity. The country is currently in a youth bulge phase.The Indian government rightly considers education the " key catalyst for promoting socio-economic mobility in building an equitable and just society." Gargantuan progress has been made in expanding access to growing segments of India's society over the past decades, but providing relevant educational opportunities for a majority of the country's burgeoning youth remains a pivotal challenge for Indian policy makers. The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India is shown in the following table No. 01.

Table No. 01.

The information about various Committees, Commission and Government Resolution related to education system in India

Sr. No.	Year	Committees, Commission and Government Resolution
01	1813	The Charter Act of 1813
02	1823	The General Committee of Public Instruction

Scanned with CamScanner

03	1834	Macaulay's Resolution
04	1835	Lord Bentinck's Resolution
05	1854	Wood's Despatch educational policy
06	1882	The Indian Education Commission
07	1902	Lord Curzon's Educational Policy
08	1904	Indian Universities Act 1904
09	1913	Government Resolution on Education Policy, 1913
10	1917-19	Calcutta University Commission (1917-19)
11	1921-1937	Education under Dyarchy system (1921 -1937)
12	1921	Central Advisory Board of Education (CABE), 1921
13	1929	The Hartog Committee, 1929
14	1935	Education under Provincial Autonomy (Government of India Act 1935)
15	1948-49	The University Education Commission (1948-49)- Dr. S. Radha Krishnan
16	1952-53	Secondary Education Commission (1952-53)- Mudaliar Commission
17	1964-66	Education Commission / Kothari Commission' (1964-66)
18	1968	National Policies on Education
19	1986	The National Policy on Education (NPE), 1986
20	1992	Janardan Reddy Report
21	2005	National Curriculum Framework (NCF-2005)
22	2009	National Knowledge Commission (2009)
24	2019	New Education Policy 2019- K. Kasturirangan Committee

From the above Table No. 01 it shows that the various Committees, Commission and Government Resolution related to education have from time to

Scanned with CamScanner

time sought guidance from the Constitutional vision of India as a secular, egalitarian and pluralistic society, founded on the values of social justice and equality. Education has derived its content and meaning from the Constitution and the system has tried to democratize opportunities to move in the direction of education for all.

The Effects of the COVID- 19 on Current Education System in India: - **According** to Richa Choudhary," in the second week of March, state governments across the country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. It's close to a month and there is no certainty when they will reopen. This is a crucial time for the education. The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future. A large number of Indian students—second only to China—enroll in universities abroad, especially in countries worst affected by the pandemic, the US, UK, Australia and China. Many such students have now been barred from leaving these countries. If the situation persists, in the long run, a decline in the demand for international higher education is expected." As well as there are positive and negative Effects of COVID-19 onCurrent Education System in India

Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India:- According to Soumya Ghosh following are thePositive Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- The e-learning overcomes geographical barriers and ensures equitable access to education.
- It also facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access.
- Numerous ed-tech firms have leveraged this opportunity to offer lessons in an interesting and interactive way to students.
- E-learning seems a viable solution at the moment to fill the void created due to the absence of classroom learning.
- The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and a dedicated channel for students from Class 1 to Class 12 will liberalize distance and online learning regulatory framework.

Scanned with CamScanner

- Emphasis on community radio, podcasts, and customized content for differently-abled will enable more inclusivity into access to education.
- The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation.

Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India:-
According to Kamlesh Misra following are theNegative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

- Many parents will avoid sending students abroad for higher education due to high risk from the pandemic.
- The sudden shift to online learning without any planning especially in countries like India where the backbone for online learning was not ready and the curriculum was not designed for such a format.
- A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India.
- Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning.
- The risk of losing students is so high that they will need to re-look at their admission practices, admission criteria and the overall selection process itself which will include new methods of outreach and application process itself.

Conclusion:-

From the above analyzed of the secondary data it is concluded that educational system of our society has become very wide and advanced. With this development, its nature has also become very complex in comparison to earlier time. There are various factors which play important role in determining goals and structure of educational system in present time, some of which are social, cultural and political in nature. Educational system not only gets affected by these factors, but changes in its structure also affect various cultural and social aspects of the nation. As well as there is most important role of various Committees, Commission and Government Resolution in development of education system in India. From the second week of March due to novel coronavirus there is change in current situation of all the sectors including educational sector of India. State governments across the

Scanned with CamScanner

country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. As well as there are Positive and Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India such as The concept of "work from home" has greater relevance in such pandemic situation,The e-learning overcomes geographical barriers, The one-nation-one platform facility through the PM E-Vidya platform and facilitates convenient, quick, on -the- go and 24×7 access are some main Positive Effects of COVID-19 on Current Education System in India. As well as Online learning is a special kind of methodology and not all of teachers were ready for this sudden transition from face to face learning to online learning, A large proportion of the student population untouched due to the digital divide that is part of many developing nations including India, Changes in admission practices, admission criteria and the overall selection process are some main Negative Effects of COVID-19 on Current Education System in India.

Reference:-

1) Manju Gupta (2007), Education in India.
2) Pravat Kumar Jena (2020) Impact of Pandemic COVID-19 on Education in India.
3) Stefan Trines (2018),Education in India.
4) Parth Purohit (2018), The History and Evolution of the Indian Education System.
5) Richa Choudhary (2020), COVID-19 Pandemic: Impact and strategies for education sector in India.
6) Soumya Ghosh (2020), Positive Corona: Positive Impact of COVID- 19 on Indian Education System.
7) Kamlesh Misra (2020), COVID-19: Negative impacts and 4 opportunities created for education.

******

Scanned with CamScanner

19-20

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2020

SPECIAL ISSUE-CCLI (251)

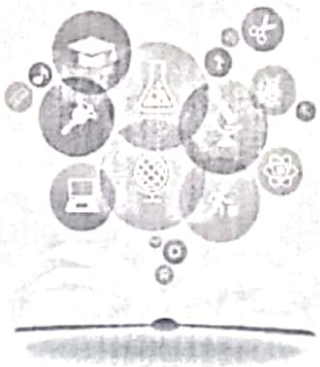

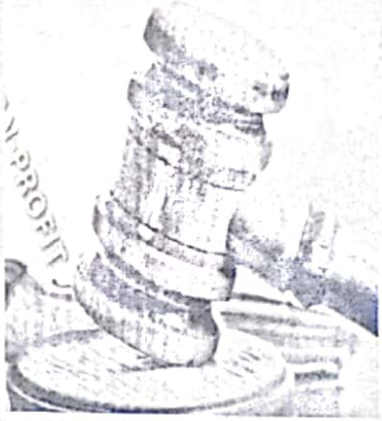

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

46	संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना :एक ऐतिहासिक घटना प्रा.कांबळे शिवाजी ईरबा	199
47	महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान आणि श्रीचक्रधरस्वामींचे चार पदार्थ डॉ. केशव के. गाडबैल	203
48	जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेची ग्रामीण विकासातील भूमिका — विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा.पुरूषोत्तम बांडे	206
49	वस्तु व सेवा कर — कर क्षेत्रातील क्रांतीकारी पाऊल प्रा. डॉ. सुवर्णा कायरकर	214
50	फास्टफूडबाबत महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची जागरूकता अभ्यासणे प्रा. डॉ. बबीता अ. हजारे	217
51	१९४० ते १९६० या कालखंडातील मराठी कादंबरीचे बदलते स्वरूप प्रा. सतीश एस. कर्णासे	222
52	A study of education and training available in creches in nagpur city Dr. Shubhangi Kukekar	226
53	Information and Communication Technology (ICT) Dr. Mrs. Meenakshi J. Thombrey	228
54	कामगार नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. कविता प्रल्हादराव हिरुळकर	232
55	व्यक्ति की सृजनात्मक क्षमता और समाज निर्माण का काम डा. नीलम शर्मा, / डॉ.एन.के सोमानी,	236
56	संवैधानिक आदर्शो का पवित्र घोषणा–पत्र : नीति–निदेशक तत्व डॉ.एन.के सोमानी / डा. नीलम शर्मा	240
57	Khadi Cotton With Natural Dye Extracted From Bark Of Cotton Plant (Gossypium Herbaceum Linn) Kavita B. Sabane / Dr. Sandhya Deole	249
58	An analytical study of Talent Management in Banking Sectors (Public and Private Sector) Yamini Yadorao Meshram	253
59	भारतीय उच्च शिक्षा: अवसर व चुनौतिया हर्ष कुमार	261
60	A study on the role of foreign direct Investment in Retail Industry In India Dr. Balkrushna P.Adhau	266
61	The Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management Dr. Rajesh M. Deshmukh	269

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO251 (CCLI)
ISSN : 2278-9308
October, 2020

The Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (Maharashtra)

Abstract: -Making decisions is a central part of any management role, a core element in problem solving, and important in a range of other social and business activities. For Effective Business Management there is an important role of decision making and Six thinking hats is an effective tool used for decision making purposes while conducting business analysis. This had been developed by Edward De Bono. It involves rational thinking along with the emotional factors while making a decision. According to above analysis the main objective of this paper is to found the Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management.

Key Words: -Six Thinking Hats

Introduction: - According to David McPherson, Having a true passion for the business you are managing is very important for your success. But passion alone is not enough. You also need core business skills to properly launch your organization and survive over the long term. You need to understand business planning, strategy, finance, and marketing. If you plan to hire people to help run things, you need communication skills, leadership skills and an understanding of how to motivate and reward employees. You need a clear strategic vision for the company and an ability to make informed management decisions based on research and analysis of the market, the competition and any other internal or external forces that can impact your business. According to Dr. Vijender Pal Saini,"The meaning of 'Quality' in Oxford Dictionary is 'the standard of something when it is compared to other things.' ISO defines quality as 'the totality of features and characteristics of a product or service that bears on its ability to meet a stated or implied need."TQM is considered a customer-focused process and aims for continual improvement of business operations. It strives to ensure all associated employees work toward the common goals of improving product or service quality, as well as improving the procedures that are in place for production.Total quality management (TQM) is the continual process of detecting and reducing or eliminating errors in manufacturing, streamlining supply chain management, improving the customer experience, and ensuring that employees are up to speed with training. As well as Making decisions is a central part ofany management role, a core elementin problem solving, and

Scanned with CamScanner

important in arange of other social and businessactivities. For Effective Business Management there is an important role of decision making and Six thinking hats is an effective tool used for decision making purposes while conducting business analysis. This had been developed by Edward De Bono. It involves rational thinking along with the emotional factors while making a decision. According to above analysis the main objective of this paper is to found the Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management.

The Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management:- According to Olivier Serrat,Lateral thinking is reasoning that offers new ways of looking at problems coming at them from the side rather than from the front to foster change, creativity, andinnovation. One tool of lateral thinking, the Six ThinkingHats technique, was devised by de Bono in 1985 to give groups a means to reflect togethermore effectively, one thing at a time.He distinguishes six different frames of mind in which the brain can become sensitive. Each of these frames of mind can be found in the brain and create conscious thoughts for certain aspects of the issues that are being discussed, e.g. gut feeling, pessimistic views and neutral facts.Adam Sicinski Analyzed the role of six hats as following.

The roles the blue hat :- The blue hat typically plays following role-

- To think about thinking.
- To define the problem.
- To gather global perspectives about the problem and the solution.
- To manage the other thinking hats.
- To manage time.
- To manage the flow of ideas.
- To manage the implementation of ideas.

The roles the White hat: - The White hat typically plays following role-

- A white hat collects facts, stats, and data that help it piece together the information it needs to reach logical fact-based solutions.
- Bringing forward stats, facts, and data that can be used to solve the problem.
- Prioritizing facts over opinions and beliefs.
- Highlighting gaps in knowledge, perspective, and awareness.
- Bringing forth logical solutions to the problem at hand.

The roles the Red hat: - The Red hat typically plays following role-

- Bringing to light intuitive insights.
- Seeking out other people's feelings and hunches.

Scanned with CamScanner

- Exploring the emotional point of view.
- Revealing hidden strengths behind ideas.
- Identifying weaknesses based on hunches.
- Uncovering hidden internal conflicts.

The roles the Black hat: - The Black hat typically plays following role-

- Bringing to light possible flaws and dangers.
- Highlighting inadequate resources.
- Eliminating weaknesses and bad ideas.
- Questioning inadequate contingency plans.

The roles of Yellow hat: - The Yellow hat typically plays following role-

- Exploring benefits of each scenario that is presented.
- Seeking out potential opportunities that might exist.
- Making a positive risk-assessment.
- Assessing the feasibility of ideas.
- Infusing the problem-solving process with positive energy.

The roles of Green hat: - The green hat typically plays following role-

- Expanding thinking and awareness of ideas and potential solutions.
- Thinking outside the box and bending conventional rules and practices.
- Providing creative ideas and solutions.
- Installing new perspectives through creative insights and ideas.

Six Thinking Hats or Edward de Bono's Six Hats is a good decision making technique and method for group discussions and individual thinking. Combined with the parallel thinking process, this technique helps groups think more effectively. It is a means to organize thinking processes in a detailed and cohesive manner. As well as it is effective tool of decision makingand itplays important role for Effective Business Management.

Conclusion: - From the above analysis of data collected by secondary source it is concluded that the Six Thinking Hats technique provides a common language that works in different cultures. It promotescollaborative thinking, sharpens focus, facilitates communication, reduces conflict, enables thorough evaluations,improves exploration, fosters creativity and innovation, saves time, and boosts productivity. As well as for effective Business management the decision making is very important and for effective decision making the Role of Six Thinking Hats is plays important role.

Reference:-

1) Vijender Pal Saini(2007),Total Quality Management.

Scanned with CamScanner

2) Adam Sicinski(2008), How To Solve Problems Using The Six Thinking Hats Method

3) Olivier Serrat (2009),Wearing Six Thinking Hats.

4) David McPherson (2016), Fundamentals of Business Management.

Scanned with CamScanner

19-20

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXVIII(228)

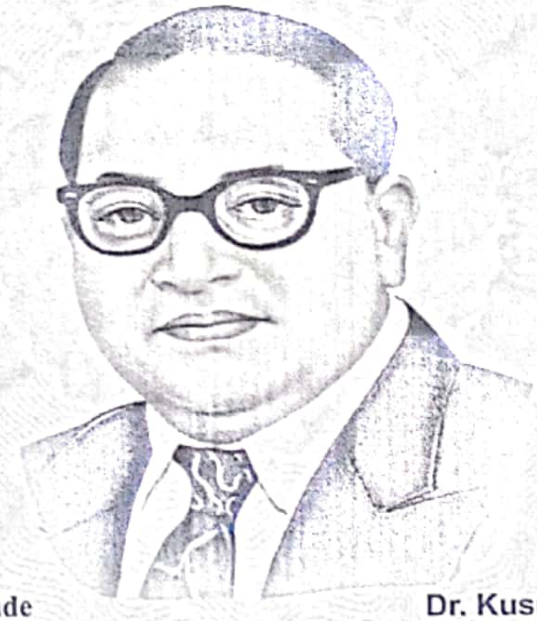

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Kusmendra Sontakke
Department of History
Y.D.V.D. Arts, Commerce & Science
College, Teosa Dist.Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

19	ऐतिहासिक अचलपूर शहर – वाडा संस्कृती आणि प्रमुख वाडे **डॉ.ओमप्रकाश बोबडे**	85
20	जलसिंचन काळाची गरज **डॉ. एस. पी. झांबरे**	91
21	कृषी पर्यटन : भारताच्या आर्थिक विकासाचे एक प्रबळ साधन **डॉ. प्रशांत म. पुराणिक**	95
22	ग्रामीण नेतृत्व निर्मितीत पंचायत राजचे योगदान **डॉ.बी.एच.किर्दक**	100
23	ग्रंथालयाच्या विकासात विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे योगदान **डॉ रशमी श्यामसुंदर बकाने**	104
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदू कोड बिल **प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के**	109
25	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील कामगार संघटनांची भूमिका व कार्ये- एक अध्ययन **प्रा. डॉ. शालीनी के. पांडे**	113
26	Rehabilitation Of Sick Small Scale Industries **Dr.Smita Pundlikrao Lade**	120
27	Benefits Of Physical Exercise During Lockdown Period **Dr. Shirish v. Topare**	125
28	Gender Equality: Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar - **Mangesh Bhutade**	127
29	Educational Journey of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar **Dr. S. M. Gavade**	130
30	Dr. Babasaheb Ambedkar works towards Indian Society: A study **S.N.Hirekhan**	135
31	Rights Of Aged Persons: Law, Policies And Implementation With Special Reference To The Maintenance And Welfare Of Parents And Senior Citizen's Act, 2007 **Adv. Rupali Chhajer,**	138
32	Importance of Review of Literature in Commerce Research **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	145
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान **प्रा. डॉ. संजय काळे**	149
34	Assessment &Administration of Health in a Tribal Community of Melghat **Pro. Dr. Balkrushna P. Adhau**	152
35	Influance of Sport Activities on StudentsLiving **Dr. Ajay S. Bonde**	161
36	Buddhism : A Role Model for World Peace **Dr. Bhagayashree A. Deshpande**	165
37	Gender Sensition - One Step Towards A Better World **Adv. Sarika kamdi**	168

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

Importance of Review of Literature in Commerce Research

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. BabasahebAmbedkarMahavidyalaya, Amravati.

Abstract:-A literature review is a survey of scholarly sources such as books, journal articles, and theses on a particular topic. It gives an overview of key findings, concepts and developments in relation to a research problem or question. A good literature review doesn't just summarize sources—it aims to Analyze, interpret and critically evaluate the literature, Synthesize sources to highlight patterns, themes, conflicts, gaps and Show the state of current knowledge in relation to a central research question or hypothesis.There is important role of Literature Reviews in the commerce research for Improvement of the Research Methodology, Focus on Research Problem, and Cater to Knowledge Base for Research Area and Contextualizing Research Findings. As well as there are many types of Literature Reviews such as Argumentative Review, Integrative Review, Historical Review, Methodological Review, Systematic Review and Theoretical Review.

Key Words - literature review

Introduction: - According to Yoon Sik Kim, "Doing a careful and thorough literature review is essential when you write about research at any level. It is basic homework that is assumed to have been done vigilantly, and a given fact in all research papers. By providing one, usually offered in your introduction before you reach your thesis statement, you are telling your reader that you have not neglected the basics of research.It not only surveys what research has been done in the past on your topic, but it also appraises, encapsulates, compares and contrasts, and correlates various scholarly books, research articles, and other relevant sources that are directly related to your current research".A literature review is a comprehensive summary of previous research on a topic. The literature review surveys scholarly articles, books, and other sources relevant to a particular area of research. The review should enumerate, describe, summarize, objectively evaluate and clarify this previous research.The purpose of a literature review is to provide foundation of knowledge on topic. Identify areas of prior scholarship to prevent duplication and give credit to other researchers. Identify inconstancies: gaps in research, conflicts in previous studies, open questions left from other research. According to above analysis the main objective of this paper is to focus on the importance of Review of Literature in CommerceResearch.

Concept andTypes of Literature Review:-According to Shona McCombes,A literature review is a survey of scholarly sources such as books, journal articles, and theses on a particular topic. It gives an overview of key findings, concepts and developments in relation to a research problem or question. A good literature review doesn't just summarize sources—it aims to Analyze, interpret and critically evaluate the literature, Synthesize sources to highlight patterns, themes, conflicts, gapsand Show the state of current knowledge in relation to a central research question or hypothesis.

Scanned with CamScanner

Types of Literature Reviews:-According to University of Southern California there are following types of Literature Reviews.

1) **Argumentative Review:-**This form examines literature selectively in order to support or refute an argument, deeply imbedded assumption, or philosophical problem already established in the literature. The purpose is to develop a body of literature that establishes a contrarian viewpoint. Given the value-laden nature of some social science research e.g., educational reform; immigration control,argumentative approaches to analyzing the literature can be a legitimate and important form of discourse. However, note that they can also introduce problems of bias when they are used to make summary claims of the sort found in systematic reviews.
2) **Integrative Review:-**Considered a form of research that reviews, critiques, and synthesizes representative literature on a topic in an integrated way such that new frameworks and perspectives on the topic are generated. The body of literature includes all studies that address related or identical hypotheses or research problems. A well-done integrative review meets the same standards as primary research in regard to clarity, rigor, and replication. This is the most common form of review in the social sciences.
3) **Historical Review:-**Few things rest in isolation from historical precedent. Historical literature reviews focus on examining research throughout a period of time, often starting with the first time an issue, concept, theory; phenomena emerged in the literature, then tracing its evolution within the scholarship of a discipline. The purpose is to place research in a historical context to show familiarity with state-of-the-art developments and to identify the likely directions for future research.
4) **Methodological Review:-**A review does not always focus on what someone said findings, but how they came about saying what they say method of analysis. Reviewing methods of analysis provides a framework of understanding at different levels i.e. those of theory, substantive fields, research approaches, and data collection and analysis techniques, how researchers draw upon a wide variety of knowledge ranging from the conceptual level to practical documents for use in fieldwork in the areas of ontological and epistemological consideration, quantitative and qualitative integration, sampling, interviewing, data collection, and data analysis. This approach helps highlight ethical issues which you should be aware of and consider as you go through your own study.
5) **Systematic Review:-**This form consists of an overview of existing evidence pertinent to a clearly formulated research question, which uses pre-specified and standardized methods to identify and critically appraise relevant research, and to collect, report, and analyze data from the studies that are included in the review. The goal is to deliberately document, critically evaluate, and summarize scientifically all of the research about a clearly defined research problem. Typically it focuses on a very specific empirical question, often posed in a cause-and-effect form, such as "To what extent does A contribute to B?" This type ofliterature review is primarily applied to examining prior research studies in clinical medicine and allied health fields, but it is increasingly being used in the social sciences.
6) **Theoretical Review:-**The purpose of this form is to examine the corpus of theory that has accumulated in regard to an issue, concept, theory, phenomena. The theoretical

Scanned with CamScanner

literature review helps to establish what theories already exist, the relationships between them, to what degree the existing theories have been investigated, and to develop new hypotheses to be tested. Often this form is used to help establish a lack of appropriate theories or reveal that current theories are inadequate for explaining new or emerging research problems. The unit of analysis can focus on a theoretical concept or a whole theory or framework.

Importance of Review of Literature in CommerceResearch:- According toAdeebaKazii, A Business Researchis preferred by business to train and educate the managers and other staff members in a vast array of different heads. Business research can relate to economics, business strategy and ethics etc.The following are the main importance of literature review.

1) **Improve the Research Methodology**:-Literature review helps you to acquire methodologies used by otherresearchers to find and solve research questions similar to the ones you areinvestigating. It will explain the procedures other researchers used andmethods similar to the ones you are proposing. It will give you an ideawhether the methods other researchers used worked for them and what arethe problems they faced. By doing a review of literature, you will becomeaware of pitfalls and problems and could strategies well to select amethodology that you feel will suit research work better.
2) **Focus on Research Problem**:-Review of literature could help you shape your research problem becausethe process of reviewing the literature helps you to understand the subjectarea better and thus helps you to conceptualize your research problemclearly and precisely. In addition, it also helps to understand therelationship between your research problem and body of knowledge inresearch area.
3) **Cater to Knowledge Base for Research Area**:-One of the most important objectives of literature review is to ensure thatyou read widely around the subject area in which you intend to conductresearch study. It is fundamental that you know what others are doing inyour field of interest or the similar topic you have been working on as wellas understanding theories that have been put forward and gaps that exist inthe particular field. Therefore a thorough review of literature helps to fulfill this expectation.
4) **Contextualizing Research Findings**:-Obtaining answers for your research questions is easy. The difficulties lie in how you examine your research findings in the existing body ofknowledge. How do you answer your research questions compared to whatother researchers concluded? What is the new knowledge contribution fromyour research work? How are your findings distinguished from those ofother researchers? To answer these questions, you need to go back to thereview of literature. It is important to put your findings in the context ofwhat is already known and understood in your field of research.

Conclusion:-From the above analysis of data collected by secondary source it is concluded that there is important role of Literature Reviews in the commerce research for Improvement of the Research Methodology,Focus on Research Problem,Cater to Knowledge Base for Research Area and Contextualizing Research Findings. As well as there are many types of Literature Reviews such as Argumentative Review,Integrative Review,Historical Review,Methodological Review,Systematic Review and Theoretical Review.

Scanned with CamScanner

Reference:-

1. Yoon Sik Kim(2018),The Importance of Literature Review in Research Writing.
2. Shona McCombes (2019),How to write a literature review.
3. University of Southern California (2019),Organizing Your Social Sciences: The Literature Review.
4. AdeebaKazii(2017),Research Methodology in Commerce.
5. Sue Greenar (2008), Business Research Methods.

Scanned with CamScanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2020

SPECIAL ISSUE- CCXXIII (223)

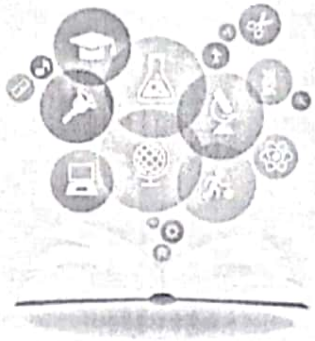

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

36	संत तुकारामांचे धार्मिक विचार सहा. प्रा. दीपक वानखडे	164
37	'एक होता कार्व्हर' या चरित्रग्रंथामधील कार्व्हर यांच्या संघर्षमय शिक्षणाविषयक प्रवासाची समीक्षात्मक चिकित्सा डॉ. पंकज वानखडे	167
38	**पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्यात लक्ष्मीबाई पाटील यांचा सहभाग प्रा.झरेकर रमेश सोनू**	174
39	महिला बचत गट नेतृत्व निर्मितीची कार्यशाळा डॉ. सारिका प्र.पाटिल	177
40	श्री. चक्रधर स्वामी यांच्या विचाराचे विश्लेषण डॉ. प्रशांत सुखदेवराव चन्हाटे	180
42	बाबुराव बागुल :विश्वबंधुत्वाच कवी डॉ. प्रफुल्ल गवई	185
43	मानवीहक्क व काळया स्त्रीयांचा मुक्ती लढा प्रा.डॉ. लता रा.जावळे	190
44	१९६० नंतरची स्त्रीवादी कादंबरी डॉ. निशा शेंडे	195
45	भारतीय निवडणुक प्रक्रिया : प्रसार माध्यमांची भूमिका व बदलते प्रवाह प्रा. मनोज कृ.सरोदे	200
46	समकालीन हिंदी लेखिकाओं के कथा साहित्य में स्त्री विमर्श रितुबाई उ. तुरकर	206
47	मानवाधिकाराचा पुर्व इतिहास प्रा.डॉ.बाळासाहेब वाघ	208
48	हिंदी साहित्य का भक्तिकाल : एक दार्शनिक पृष्ठीूमि डॉ.सुधांशु गौर रॉय	211
49	Indian Banking New Trends. **Sanjay Jayavantrao Tajane**	215
50	The Importance Of Ict For Quality Education In Developing India **Dr. Anil P. Mude,**	218
51	The issues of ageing and gender identity in edward albee's domestic plays. **Surajprasad S. Shukla**	224
52	Rural Development And Digital Village **Dr. P B Kharche**	229
53	Tribal Health Problems, Disease Burden and Ameliorative challenges in Tribal communities with special Emphasis on Amravati Region. **Pro. Dr. Balkrushna P. Adhau**	234
54	An Overview of Co-operative Movement in India **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	239
55	युरोपियन महासंघातून ब्रिटनचे ब्रेक्झीट प्रा. डॉ. संजय काळे	245

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

An Overview of Co-operative Movement in India

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce Dr. BabasahebAmbedkarMahavidyalaya, Amravati.

Abstract:-Cooperative societies were created long before the advent of the fair trade movement to help workers improve their livelihoods and protect their interests. Since the time of the Rochdale pioneers, the formation of cooperatives has continued and the notion of cooperative organization has reached many regions of the world.Co-operation is not, in any way, new to India. The co-operative movement in India has been a growth of over 85 years and is largely dependent for its origin as well as development on the Government. Even before 1904 when the movement was first officially set up, the Government was not unaware of the difficulties which the peasants and farmers were facing in borrowing funds and was anxious to ease the situation.As well as the Cooperatives play very important role in India because it is an organization for the poor, illiterate and unskilled people and Indian Co-Operative Movement is at a Glance in various sector of Cooperatives and also these Cooperatives Percentage Share of in National Economy is so high.

Key Words - Co-operativeMovement

Introduction:- According to Ishita R., Cooperation is an instrument of economic development of the disadvantaged particularly of the rural areas. The non-exploitative character of cooperatives voluntary nature of their membership, the principle of one man vote, decentralized decision-making and self-imposed curbs on profit eminently qualified them as an instrument of development combining the advantages of private ownership with public good. It is process of mutual help on the democratic principle. Cooperation has been known and practiced in this country since time immemorial. So co-operation is not, in any way, new to India.The co-operative movement in India has been a growth of over 85 years and is largely dependent for its origin as well as development on the Government. Even before 1904 when the movement was first officially set up, the Government was not unaware of the difficulties which the peasants and farmers were facing in borrowing funds and was anxious to ease the situation. As early as 1882 Sir William Wedderburn and Justice Ranade prepared a scheme for establishing the Agricultural Banks to provide loans to farmers. Their scheme was not accepted in the form in which it was presented- but its essential features were embodied into the Land Improvement and Agricultural Loans Act XIX of 1883 and XII of 1884 respectively, under which the agriculturists could borrow from the Government for productive purposes at the rate of 6 per cent, per annum. According to above analysis the main objective of this paper to take an Overview of Co-operative Movement in India.

Origin of Co-operation:- The term "Co-operation" is derived from the Latin word Co-operari. "Co" means with and "operari" means to work. In other words, co-operation means working together with

Scanned with CamScanner

others for a common purpose. Cooperatives are organizations of people who have the same needs. Most scholars recognize the business of the Rochdale pioneers of England as the first coop. In 1844, this group of 28 men weavers and skilled workers in other trades formed a cooperative society. According to the Jennifer Wilhoit,Cooperative societies were created long before the advent of the fair trade movement to help workers improve their livelihoods and protect their interests.Since the time of the Rochdale pioneers, the formation of cooperatives has continued and the notion of cooperative organization has reached many regions of the world. The global rise of cooperatives is partially due to the work of the International Co-operative Alliance (ICA). The ICA was formed in 1895 by E. V. Neale of Rochdale and Edward Owen Greening, a supporter of worker cooperation, in order to "end the present deplorable warfare between capital and labour and to organize industrial peace, based on co-partnership of the worker and to promote the formation of central institutions for helping people to establish and maintain self-governing workshops," writes Johnston Birchall in the International Co-operative Movement.

Co-operative Movement in India:- According toPuja Mondal, The first Cooperative Credit So-cieties Act was passed in 1904. To remove the weaknesses of this Act, the new Cooperative Societies Act was passed in 1912. The movement has now made rapid strides. The government before fostering and supporting it wanted to be sure if it was developing on right lines. Therefore, it appointed Maclagan Committee in 1914 which suggested certain improvements in its functioning, such as better procedure of audit, emphasis on teachings to members and to have steady progress of the movement. However, in spite of warning given by the commit-tee, the number of societies continued to increase rapidly. The cooperative movement got a boost during the war period. Various post-war plans were drawn up in the country and they all emphasized the increasing role of cooperative movement. The second report on recommendation and planning issued by the Government of India gave an important place to cooperative movement. As a re-sult, a Cooperative Planning Committee was appointed by the Government of India in 1945. In the following table no. 01 it shows how Indian Co-Operative Movement at a Glance in the year 2016-2017

Table No. 01

Indian Co-Operative Movement at a Glance: 2016-2017

01	Total Number of Cooperatives	8,54,355
02	Of Total, Defunct/Dormant	52,440
03	Credit Cooperative (All Types)	177605
04	Non-Credit Cooperatives (All Types)	676750
05	Total Membership of Cooperatives	290.06 million

Scanned with CamScanner

06	Credit Cooperative (All Types)	206.16 million
07	Non-Credit Cooperatives (All Types)	83.921 million
08	Share Capital (All Level & All Types)	Rs.4,06,886.8 million
09	Share Capital of Primary Non-Credit Cooperatives	Rs. 131505 2 million
10	Working Capital (Credit + Non Credit)	Rs.125,36,174 million
11	National Level Cooperative Federations	17
12	State Level Cooperative Federations	390
13	District Level Cooperative Federations	2,705
14	Multi State Cooperative Societies	1,435
15	Primary Agricultural Credit Societies (PACS)	97,961
16	PACS (Viable)	64,438
17	PACS (Potentially Viable)	18,101
18	No. of Villages Covered by PACS	6,44,458
19	PACS (Membership)	131.23 million
20	PACS (Total Paid up Share Capital)	Rs. 1,41,215 million
21	PACS (Govt. Participation)	5.87%
22	PACS (Total Deposits)	Rs. 846,163 million
23	PACS (Storage Capacity) in Million MT (2016-2017)	6.26 millionMT
24	Total Cooperative Storage Capacity	22.77 million MT
25	Total Kisan Credit Card Issued (as end- March 2017)	71.474 million
26	Kisan Credit Card Issued by Cooperatives (as end -March 2017)	35.883 million
27	Amount Disbursed by Cooperatives (2016-17) Rs.	14,27,580 million

(Source – Indian-Cooperative-Movement-a-Statitical-Profile-2018)

From the table No.01 it shows that Indian Co-Operative Movement at a Glance in Total Number of Cooperatives, Total, Defunct/Dormant, Credit Cooperative (All Types), Non-Credit Cooperatives (All

Scanned with CamScanner

Types). Total Membership of Cooperatives, Credit Cooperative (All Types), Non-Credit Cooperatives (All Types), Share Capital (All Level & All Types), Share Capital of Primary Non-Credit Cooperatives, Working Capital (Credit + Non Credit), National Level Cooperative Federations, State Level Cooperative Federations, District Level Cooperative Federations, Multi State Cooperative Societies, Primary Agricultural Credit Societies (PACS), PACS (Viable),PACS (Potentially Viable),No. of Villages Covered by PACS,PACS (Membership), PACS (Total Paid up Share Capital), PACS (Govt. Participation), PACS (Total Deposits)PACS (Storage Capacity) in Million MT, Total Cooperative Storage Capacity, Total Kisan Credit Card Issued, Kisan Credit Card Issued by Cooperatives and Amount Disbursed by Cooperatives. In the following table no.02 the percentage share of co-operatives in national Economy is shown.

Table No. 02

Percentage Share of Cooperatives in National Economy

Sr. No.	Cooperatives	Percentage (%)
01	Rural Network Covered by Cooperatives	98.0
02	Rural Network (Villages Covered by PACS)	90.8
03	Total Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives (2016-2017)	13.40
04	Short Term Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives to Small and Marginal Farmers	19.13
05	Kisan Credit Cards Issued by Cooperatives Banks + Regional Rural Bank (as at end-March 2017)	67.3
06	Kisan Credit Cards Issued by Cooperatives (as at end - March, 2017)	50.2
07	Fertilizer Distributed (2016-2017) Estimated	35.00
08	Fertilizer Production Capacity (5.35 Million Tones for the year 2016-2017)	24.92
09	Fertilizer Production (51.62 Million Tones for the year 2016-17)	28.80
10	Capacity of Fertilizer Products (10.77 Million Tones for the year 2016-2017)	20.32
11	Installed Capacity of Fertilizer Manufacturing Units (3.638 Million Tones, N Nutrient, As on 31.03.2017)	25.60
12	Installed Capacity of Fertilizer Manufacturing Units (1.713 Million Tones, P	23.53

Scanned with CamScanner

	Nutrient, As on 31.03.2017)	
13	Installed Number of Sugar Factories (284 as on 31.3.2017)	38.63
14	Sugar Produced (5.654 Million Tones as on 31.3.2017)	30.60
15	Capacity Utilization of Sugar Mills (As on 31.3.2017)	46.14
16	Liquid Milk Marketed out of total Milk Procured by Cooperatives	84.17
17	Milk procurement to total production (2016-17)	9.5
18	Milk procurement to marketable surplus (2016-17)	17.5
19	PACS having Storage facility (at village level) (2016-17)	55.5
20	Total Storage Capacity of Cooperative Sector (2016-17) 22.77 Million MT	14.79
21	Fishermen in Cooperatives (active)	20.05
22	Wheat Procurement (4.4 Million Tones during 2017-18)	13.3
23	Paddy Procurement (7.5 Million Tones during 2016-17)	20.4
24	Retail Fair Price Shops (Rural + Urban)	20.3
25	Spindleadge in Cooperatives (3.56 Million - As on 31.3.2018)	29.34
26	Direct Employment Generated by Cooperatives	13.30
27	Self-employment Generated for persons	10.91

(Source – Indian-Cooperative-Movement-a-Statitical-Profile-2018)

From the table No.02 it shows that,Rural Network Covered by Cooperatives, Rural Network (Villages Covered by PACS),Total Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives, Short Term Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives to Small and Marginal Farmers, Kisan Credit Cards Issued by Cooperatives Banks + Regional Rural Bank, Kisan Credit Cards Issued by Cooperatives, Fertilizer Distributed, Fertilizer Production Capacity, Fertilizer Production, Capacity of Fertilizer Products, Installed Capacity of Fertilizer Manufacturing Units, Installed Capacity of Fertilizer Manufacturing Units, Installed Number of Sugar Factories, Sugar Produced, Capacity Utilization of Sugar Mills, Liquid Milk Marketed out of total Milk Procured by Cooperatives,Milk procurement to total production, Milk procurement to marketable surplus, PACS having Storage facility at village level, Total Storage Capacity of Cooperative Sector, Fishermen in Cooperatives active, Wheat Procurement,Paddy Procurement, Retail Fair Price Shops (Rural + Urban), Spindleadge in

Scanned with CamScanner

Cooperatives.Direct Employment Generated by Cooperatives and Self-employment Generated for persons all of these CooperativesPercentage Share of in National Economy is so high.

Conclusion:-From the analysis of secondary data it is conclude that, Cooperative move came with structure and shape when British enactment of the Cooperative Credit Societies Act, 1904. In 1919, cooperation became a provincial subject and the provinces were authorized to make their own cooperative laws under the Montague-Chelmsford Reforms. As well as the Cooperatives play very important role in India because it is an organization for the poor, illiterate and unskilled people andIndian Co-Operative Movement is at a Glance in various sector of Cooperatives and also these Cooperatives Percentage Share of in National Economy is so high.

Reference:-

1) Ishita R (1999),Essay on the Co-Operative Movement India
2) Jennifer Wilhoit, (2005),Cooperatives: A Short History.
3) Puja Mondal (2008) History of Cooperative Movement in India
4) Indian-Cooperative-Movement-a-Statistical-Profile-(2018)
5) G.R.Madan (2007),Co-operative Movement in India.
6) Johnston Birchall (1997), The International Co-operative Movement.

Scanned with CamScanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVIII

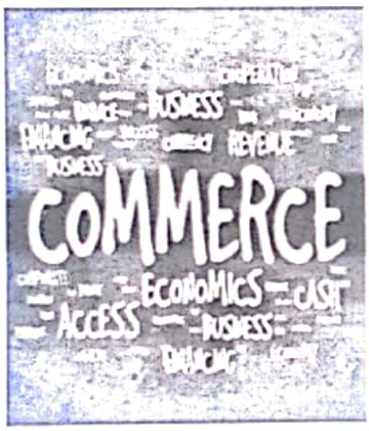

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

17	Human Trafficking In India Gross Violation Of Human Rights Legal Prospective **Dr. Varsha Deshmukh**	63
18	Land Suitability Analysis for Agriculture in the Drought Prone Shrigonda Tahsil of Maharashtra using Geo-Spatial Techniques **Devne Manojkumar, Dhawale Ganesh, Mundhe Nitin, Thakre Sunil, Dr. Shalini M. Guldeokar.**	66
19	Traffic Management Is Important in Smart Cities: A case study of Cycle Rickshaw pullers in Amravati City, Maharashtra. **Dr. Shalini M. Guldeokar**	74
20	One Step Towards Specific Learning Disability **Mrs. Swati Shekhar Joshi Poonam Dawar (Varma)**	82
21	Green Libraries: A Way Of Sustainability **Mrs. Deepa Dilip Patil**	86
22	"Impact of Leadership Behavior on Employees **Dr. Avinash M. Jumale**	90
23	Impact of Digitalization on Society In the face of huge societal challenges, how can digital transformation make a positive contribution? **Prof.Suresh N.Gawai**	93
24	New Platform And Limitation Of Cashless Economy **Prof.Pratibha Dattatraya Pudale**	99
25	Role of Library and Information Science Professionals in Digital Era **Mr. Sudhir B. Sangole**	102
26	Benefits of exercise in daily life **Dr.Nitin N. Jangitwar / Dr.Ashlesh Ingole(Nagpure)**	107
27	Its Impact on Co-operative Sector in India **Prof.Pandhari G More**	111
28	Digital Libraries: Issues, And Challenges **Dr.Dashiram D. Sambare**	116
29	Medical Negligence: Liability under Consumer Protection Act- A Case Study Review. **Dr. Mahendra L.Pachadkar**	120
30	Analytical Study Of The Provisions In Information Technology Act 2000 Pertaining To Fraud And Cyber Stalking **Dr. Umesh S. Aswar**	123
31	Unemployment Causes and Measures taken by Government **Prof.Dr. Shalini K. Pande**	128
32	Importance of Youth Entrepreneurship **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	132

Scanned with CamScanner

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Importance of Youth Entrepreneurship

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of CommerceDr. Babasaheb Ambedkar Mahavidayalaya, Amravati.

Abstract:-

Entrepreneurship is a process of actions of an entrepreneur who is a person always in search of something new and exploits such ideas into gainful opportunities by accepting the risk and uncertainty with the enterprise.Youth Entrepreneurship creates employment opportunities for youth as well as the other young people they employ. These helps to bring ostracized youth back into the economic mainstream and address some of the socio-psychological problems and delinquency that arises from joblessness. Youth Entrepreneurship also helps youths to develop new skills and experiences and promote innovation and resilience in youth.

Key Word:-Youth Entrepreneurship.

Introduction:-

According to Prachi Juneja,Youth is the Future of every nation & inheritors of the earth tomorrow. This statement stands true in every sense. When a country has a healthy youth population, you will find the country making headway in terms of overall development and progress. A country with high aging population and lower youth population has a lot of problems to content with that can slow its growth.Youth entrepreneurship can help sustain growing economies; integrate youth into the workforce besides leading to overall development of society.Entrepreneurship in any society is a sign of progress.The world today has transited into a 'Technology Era'. Technology has enabled progress in all fields and all societies. Technological revolution has changed the face of lives of people bringing healthcare, information and connectivity to even the most remote areas that were hereto isolated.According to Russell S. Sobel, An entrepreneur is someone who organizes, manages, and assumes the risks of a business or enterprise. An entrepreneur is an agent of change. Entrepreneurship is the process of discovering new ways of combining resources. When the market value generated by this new combination of resources is greater than the market value these resources can generate elsewhere individually or in some other combination, the entrepreneur makes a profit.The meaning of entrepreneurship involves an entrepreneur who takes action to make a change in the world. Whether startup entrepreneurs solve a problem that many struggle with each day, bring people together in a way no one has before, or build something revolutionary that advances society, they all have one thing in common action.It's not some idea that's stuck in your head. Entrepreneurs take the idea and execute it. Entrepreneurship is about execution of ideas.According to Vijay K Sharma, Entrepreneurship development is a program, method or process that aims to identify, nurture, support and grow the talents in bigger level so that it brings new business leaders in the market to reduce employment, health, educational, business, environmental problems. The goal is to improve the living, the economic, social standard thinking, and actions of people. Entrepreneurship is a key to the national development and solution to many problems. As well as according to D.Sarnali, Entrepreneurship development is concerned with the study of entrepreneurial behavior, the dynamics of business set-up, development and expansion of the enterprise.Entrepreneurship development (ED) refers to "the process of enhancing entrepreneurial skills and knowledge through structured training and institution-building programmes".It

Scanned with CamScanner

basically aims to enlarge the base of entrepreneurs in order to hasten the pace at which new ventures are created. This accelerates employment generation and economic development. According to above analysis the objective of this paper is to know the Importance of Youth Entrepreneurship.

Meaning and Types of Entrepreneurship:-According to Louis Jacques Filion,The term "entrepreneur" is a French word derived from the verb "entreprendre", which means to do or to undertake. It can be divided into two parts, "entre", meaning "between", and "preneur" meaning "taker". Literally, then, an *entre-preneur* is a "between-taker", or "go-between". As well as the process of creation is called "entrepreneurship". Entrepreneurship is a process of actions of an entrepreneur who is a person always in search of something new and exploits such ideas into gainful opportunities by accepting the risk and uncertainty with the enterprise.Schumpeter defined "entrepreneurs as individuals who exploit market opportunity through technical and/or organizational innovation". According to Elvis Elorde, there are following four types of Entrepreneurship.

- **Small Business Entrepreneurship:-**Small businesses are grocery stores, hairdressers, consultants, travel agents, internet commerce storefronts, carpenters, plumbers, electricians, etc. They are anyone who runs his/her own business. They hire local employees or family. Most are barely profitable.
- **Scalable Startup Entrepreneurship:-** These entrepreneurs start a company knowing from day one that their vision could change the world. They attract investment from equally crazy financial investors – venture capitalists. They hire the best and the brightest. Their job is to search for a repeatable and scalable business model. When they find it, their focus on scale requires even more venture capital to fuel rapid expansion.
- **Large Company Entrepreneurship:-** Large companies have finite life cycles. Most grow through sustaining innovation, offering new products that are variants around their core products. Changes in customer tastes, new technologies, legislation, new competitors, etc. can create pressure for more disruptive innovation – requiring large companies to create entirely new products sold into new customers in new markets.
- **Social Entrepreneurship:-** Social entrepreneurs are innovators who focus on creating products and services that solve social needs and problems. But unlike scalable startups their goal is to make the world a better place, not to take market share or to create to wealth for the founders. They may be nonprofit, for-profit.

Importance of Youth Entrepreneurship:-Youth Entrepreneurship creates employment opportunities for youth as well as the other young people they employ. These helps to bring ostracized youth back into the economic mainstream and address some of the socio-psychological problems and delinquency that arises from joblessness.Youth Entrepreneurship also helps youths to develop new skills and experiences and promote innovation and resilience in youth. As young entrepreneurs are particularly responsive to new economic opportunities and trends, they would be able to better adapt to the changing market.According toB Beeka & Doo Beeka, Promoting Youth Entrepreneurship is important according to the following points -

- Revitalize the nation, local community and support innovation/creativity.
- Enable employment opportunities for the self-employed youth and jobs for others.
- Support opportunity recognition, development and value chain transformation
- Enable marginalized youth participate in the economic mainstream.
- Address the societal ills and socio-psychological issues associated with unemployment.

Scanned with CamScanner

- Encourage the use of technology in business development and resilient youths.
- Youth run enterprises provide especially the marginalized, a sense of identity, meaning belonging and psychological satisfaction.
- Enterprise assists young women and men develop new skills.
- Business experiences enable learning, applied to many other challenges in life.
- Encourage informal businesses to become formal due to growth.
- Provide role models needed for intergenerational transformation.
- Entrepreneurs being problem-solvers, provide solutions for competitive economies.
- The youth run businesses contribute taxes boosting government earnings.
- These businesses support sustainable institutions and contribute to the GDP.
- Entrepreneurship is a viable career and employment option for the youth.

Conclusion:- From the above analysis of the data collected by secondary source it is concluded that a country has a healthy youth population, you will find the country making headway in terms of overall development and progress.Youth entrepreneurship can help sustain growing economies; integrate youth into the workforce besides leading to overall development of society. Entrepreneurship in any society is a sign of progress. As well as Youth Entrepreneurship is important for Enable employment opportunities for the self-employed youth and jobs for others, Support opportunity recognition development and value chain transformation and Enable marginalized youth participate in the economic mainstream.

Reference:-

1) Russell S. Sobel (2003), Entrepreneurship.
2) Prachi Juneja (2016),Youth Entrepreneurship - An Overview.
3) B Beeka & Doo Beeka (2017), Youth Entrepreneurship.
4) Elvis Elorde (2017), Types of Entrepreneurship.
5) D.Sarnali (2018), Entrepreneurship Development in India.
6) Louis Jacques (2018), Defining the Entrepreneur.
7) Vijay K Sharma (2019), what is entrepreneurship development? – Business Entrepreneur.

Scanned with CamScanner

20-21

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No - CCXXXIIII (233 - A)

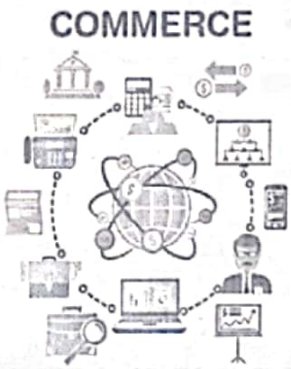

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

39	वैदर्भीय हस्तलिखिते — प्रा. डॉ. अनिता देशमुख	181
40	बौद्ध कला के विकास की आर्थिक पृष्ठभूमि — डॉ.नम्रता प्रसाद	184
41	महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसुड' या ग्रंथातील शेतकऱ्यांच्या उन्नती विषयीचे विचार — प्रा. डॉ. भूमिका गो. वानखडे	189
42	खामगाव तालुक्त क्रांतीकारी राष्ट्रीय चळवळ आणि महात्मा गांधी — डॉ. किशोर मारोती वानखडे	192
43	Influences of Socio- Economic Status on Cognitive Abilities on school going children — **Dr. Vaishali Nandagawali Panbekar**	196
44	सूर्यकांत त्रिपाठी निराला की सामाजिक तथा सांस्कृतिक दृष्टि — डॉ. सुधांशु रॉय	201
45	भारतातील अन्न धान्य वाटपाची सार्वजनिक वितरण व्यवस्था : एक अवलोकन — प्रा. डॉ. संजय काळे	206
46	New Trends inIndian Banking System — **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	212

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

ISSN : 2278-9308

Impact Factor - ((SJIF) -7.675,

Issue No,233(A)

June 2020

New Trends inIndian Banking System

Dr. Rajesh M. Deshmukh

Department of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (Maharashtra)

Abstract:-In 1991, the Government opened the doors for foreign banks to start their operations in India and provide their wide range of facilities, thereby providing a strong competition to the domestic banks, and helping the customers in availing the best of the services.The Banking sector has been immensely benefited from the implementation of superior technology during the recent past, almost in every nation in the world. As Well as In the recent period there are many new trends are accepted by Indian banking System such as Digitization, Enhanced Mobile Banking, UPI (Unified Payments Interface), Block Chain, Artificial Intelligence Robots, The rise of Fintech Companies, Digital-Only Banks, Cloud Banking, Biometrics, wearables IT in Banking, Electronic Clearing Service, Automatic Teller Machine, Point of Sale Terminal, Tele Banking, Electronic and Data Interchange.

Key Words –New Trends, Banking System.

Introduction:- The banking system of India consists of the central bank i.e. Reserve Bank of India -RBI, commercial banks, cooperative banks and development banks these institutions, which provide a meeting ground for the savers and the investors, form the core of India's financial sector.The Imperial Bank of India subsequently named the State Bank of India. The first Indian-owned Allahabad Bank was set up in 1865 in Allahabad. In 1895, the Punjab National Bank was established in 1895. The Bank of India founded in 1906 in Mumbai.According to S. Vijay Kumar,The first banks were The General Bank of India, which started in 1786, and Bank of Hindustan, both of which are now defunct. The oldest bank in existence in India is the State Bank of India, which originated in the "The Bank ofBengal" in Calcutta in June 1806.After India's independence, the Imperial Bank of India became the State Bank of India in 1955. The second phase of nationalization of banks took place in 1969.Today, Indian banking sector is mature with banks having strong and transparent balance sheets. The major growth drivers are increase in retail credit demand, proliferation of ATMs and debit-cards, decreasing NPAs due to securitization, improved macroeconomic conditions, diversification, interest rates, regulatory and policy changes.According toS. Praveen Kumar,"The banking system has had to serve thegoals of economic policies enunciated in successive fiveyeardevelopment plans, particularly concerningequitable income distribution, balanced regionaleconomic growth, and the reduction and elimination ofprivate sector monopolies in trade and industry", As well as according to Sanjay Kumar Dhanwani,"The Banking sector has been immensely benefited from the implementation of superior technology during the recent past, almost in every nation in the world. Productivity enhancement, innovative products, speedy transactions seamless transfer of funds, real time information system, and efficient risk management are some of the advantage derived through the technology. Information technology has also improved the

Scanned with CamScanner

efficiency and robustness of business processes across banking sector." In the recent period there are many new trends are accepted by Indian banking System such asDigitization, Enhanced Mobile Banking, UPI (Unified Payments Interface), Block Chain, Artificial Intelligence Robots, The rise of Fintech Companies, Digital-Only Banks,Cloud Banking, Biometrics, wearablesIT in Banking,Electronic Clearing Service, Automatic Teller Machine, Point of Sale Terminal, Tele Banking, Electronic and Data Interchange. Hence according to above analysis the main objective of this paper is to study the new trends in banking system of India.

New Trends in Indian Banking System:-Banking is an industry that handles cash, credit, and other financial transactions. Banks provide a safe place to store extra cash and credit. They offer savings accounts, certificates of deposit, and checking accounts. According to M.Sujatha and others,"today, we are havinga well-developed banking system with different classes of banks – public sector banks, foreign banks, privatesector banks – both old and new generation, regional rural banks and co-operative banks with the Reserve Bankof India as the main head of the system.In 1991, the Governmentopened the doors for foreign banks to start their operations in India and provide their wide range of facilities,thereby providing a strong competition to the domestic banks, and helping the customers in availing the best ofthe services." There are following new trends in Indian Banking System.

- **Digitization**:-Modern trends in banking system make it easier, simpler, paperless, signature less and branchless with various features like IMPS (Immediate Payment Service), RTGS (Real Time Gross Settlement), NEFT (National Electronic Funds Transfer), Online Banking, and Telebanking. Digitization has created the comfort of "anywhere and anytime banking." It has resulted in the reduced cost of various banking procedures, improved revenue generation, and reduced human error. Along with increased customer satisfaction, it has enabled the customers creating personalized solutions for their investment plans and improves the overall banking experience.
- **Enhanced Mobile Banking**:- Mobile banking is one of the most dominant current trends in banking systems. As per the definition, it is the use of a smartphone to perform various banking procedures like checking account balance, fund transfer, and bill payments, without the need of visiting the branch. This trend has taken over the traditional banking systems.
- **UPI (Unified Payments Interface)**:- UPI or Unified Payments Interface has changed the way payments are made. It is a real-time payment system that enables instant inter-bank transactions with the use of a mobile platform. In India, this payment system is considered the future of retail banking. It is one of the fastest and most secure payment gateways.
- **Block Chain**:-Block chain is the new kid on the block and the latest buzzword. The technology that works on the principles of computer science, data structures and cryptography and is the core component of crypto currency is said to be the future of banking and financial services globally. Blockchain uses technology to create blocks to process, verify and record transactions, without the ability to modify it.

Scanned with CamScanner

- **Artificial Intelligence Robots**:-Several private and nationalized banks in India have started to adopt chatbots or Artificial intelligence robots for assistance in customer support services. For now, the use of this technology is at a nascent stage and evolution of these chatbots is not too far away. Usage of chatbots is among the many emerging trends in the Indian banking sector that is expected to grow.
- **The rise of Fintech Companies**:-Fintech companies and fintech apps have changed the way financial solutions are provided to the customers. Besides easy access to financial services, fintech companies have led to a massive improvement in services, customer experience, and reduced the price paid. In India, the dynamic transformation has been brought upon by several important elements like fintech startups, established financial institutions, initiatives like "Start-Up India" by Government of India, incubators, investors and accelerators.
- **Digital-Only Banks**:-Digital-only banks have emerged to create paperless and branchless banking systems. This is a new breed of banking institutions that are overtaking the traditional models rapidly. These banks provide banking facilities only through various IT platforms that can be accessed on mobile, computers, and tablets. It provides most of the basic services in the most simplified manner and gives access to real-time data.
- **Cloud Banking**:-It seems the technology will soon find its way in the banking and financial services sector in India. Cloud computing will improve and organize banking and financial activities. Use of cloud-based technology means improved flexibility and scalability, increased efficiency, easier integration of newer technologies and applications, faster services and solutions, and improved data security.
- **Biometrics**:-A biometric Authentication system is changing the national identity policies and the impact is expected to be widespread. Banking and financial services are just one of the many other industries that will be experiencing the impact. With a combination of encryption technology and OTPs, biometric authentication is forecasted to create a highly-secure database protecting it from leaks and hackers attempts.
- **Wearables**:-With smartwatch technology, the banking and financial services technology is aiming to create wearables for retail banking customers and provide more control and easy access to the data. Wearables have changed the way we perform daily activities.
- **IT in Banking**:-Information technology in banking sector refers to the use of sophisticated information and communication technologies together with computer science to enable banks to offer better services to its customers in a secure, reliable and affordable manner and sustain competitive advantage over other banks.
- **Electronic Clearing Service**:-Electronic Clearing System (ECS) is an electronic method of fund transfer from one bank account to another. It is generally used for bulk transfers performed by institutions for making payments like dividend, interest, salary, pension, etc.

Scanned with CamScanner

- **Automatic Teller Machine**:-An automated teller machine (ATM) is an electronic telecommunications device that enables customers of financial institutions to perform financial transactions, such as cash withdrawals, deposits, transfer funds, or obtaining account information, at any time and without the need for direct interaction with bank staff.
- **Point of Sale Terminal**:- A point of sale terminal (POS terminal) is an electronic device used to process card payments at retail locations. A POS terminal generally does the following: Reads the information off a customer's credit or debit card. Checks whether the funds in a customer's bank account are sufficient.
- **Electronic Data Interchange**:-Electronic data interchange (EDI), or electronic data processing, is the electronic transmission of data between computers in a standard, structured format. Electronic funds transfer (EFT) is the term used for electronic data interchanges that involve the transfer of funds between financial institutions.

Conclusion: - From the above analysis of secondary data it is concluded that, the Banking sector has been immensely benefited from the implementation of superior technology during the recent past, almost in every nation in the world. As Well as In the recent period there are many new trends are accepted by Indian banking System such as Digitization, Enhanced Mobile Banking, UPI (Unified Payments Interface), Block Chain, Artificial Intelligence Robots, The rise of Fintech Companies, Digital-Only Banks, Cloud Banking, Biometrics, wearables IT in Banking, Electronic Clearing Service, Automatic Teller Machine, Point of Sale Terminal, Tele Banking, Electronic and Data Interchange.

Reference:-

S. Vijay Kumar (2017),Banking Sector in India – A Review.
S. Praveen Kumar (2016),Recent Trends In Indian Banking Sector.
Sanjay Kumar Dhanwani(2018), Recent Trends In Indian Banking Industry.
M.Sujatha and others (2017),A Study on Recent Trends of BankingSector in India.
R Parameswaran (2001), Indian Banking.
Noor Basha Abdul (2005), Banking and Indian Financial System.

Scanned with CamScanner

Bharatiya Vidya Mandir's
BHARATIYA MAHAVIDYALAYA,
AMRAVATI.
Arts, Commerce, Science & H.S.C. Vocational
(NAAC Re-accredited B++ Grade with CGPA - 2.95)

Dr. Aradhana G. Vaidya
M.A. (Eng.) Ph.D
Principal

Ref. No.

Date : 26 Dec 2020

Certificate

This is certify that Dr. R.M. Deshmukh Associate Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar College , Amravati has delivered online lecture on Research Methodology to our M.Com Students on 26 December 2020 . I express my sincere thanks to him.

Date : 26/ 12/2020

Head
Dept. of Commerce
Bharatiya Mahavidyalaya
Amravati.

Associate Professor
Bharatiya Mahavidyalaya, Amravati.

Address : Rajapeth, Badnera Road, Amravati - 444605
Contact : Off. 2673283, 2575033, Fax : 0721 - 2566801, Mob.9823030092
E-mail : bmvamt@gmail.com Website : www.bmvamt.ac.in

Scanned with CamScanner

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati. Regd. No. 1275/(Amravati)

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Uttamnagar, Amravati. Pin - 44 606 ☎ 9607181584

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati Unicersity, Amravati.
(Covered u/s 2 (f) and 12 (B) of UGC Act 1956)
NAAC Accredited B+ with a CGPA of 2.73

E-mail : drbamv.amt72@mgail.com Website - www.drbamvamt.org

Founder

Hon. Dr. Kamaltai R. Gawai

President

Mrs. Kirti Rajesh Arjun

Ref. No. :----------

Principal :- Dr. Anjankumar L.Sahay

Date :- 30/03/2021

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Uttam Nagar, Amravati

Research Centre in Commerce and Management

Admitted Student List

(2020-21)

1) Chetan Bhalekar
2) Swapnil Mankar
3) Ku. Swati Saurangpate
4) Ku. Ankita Meshram
5) Vaibhav Chinchmalatpure (Admission Only for Course Work)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Research Centre in Commerce ★ Amravati

Dr. R. M. Deshmukh
Head
Research Centre in Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Amravati

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

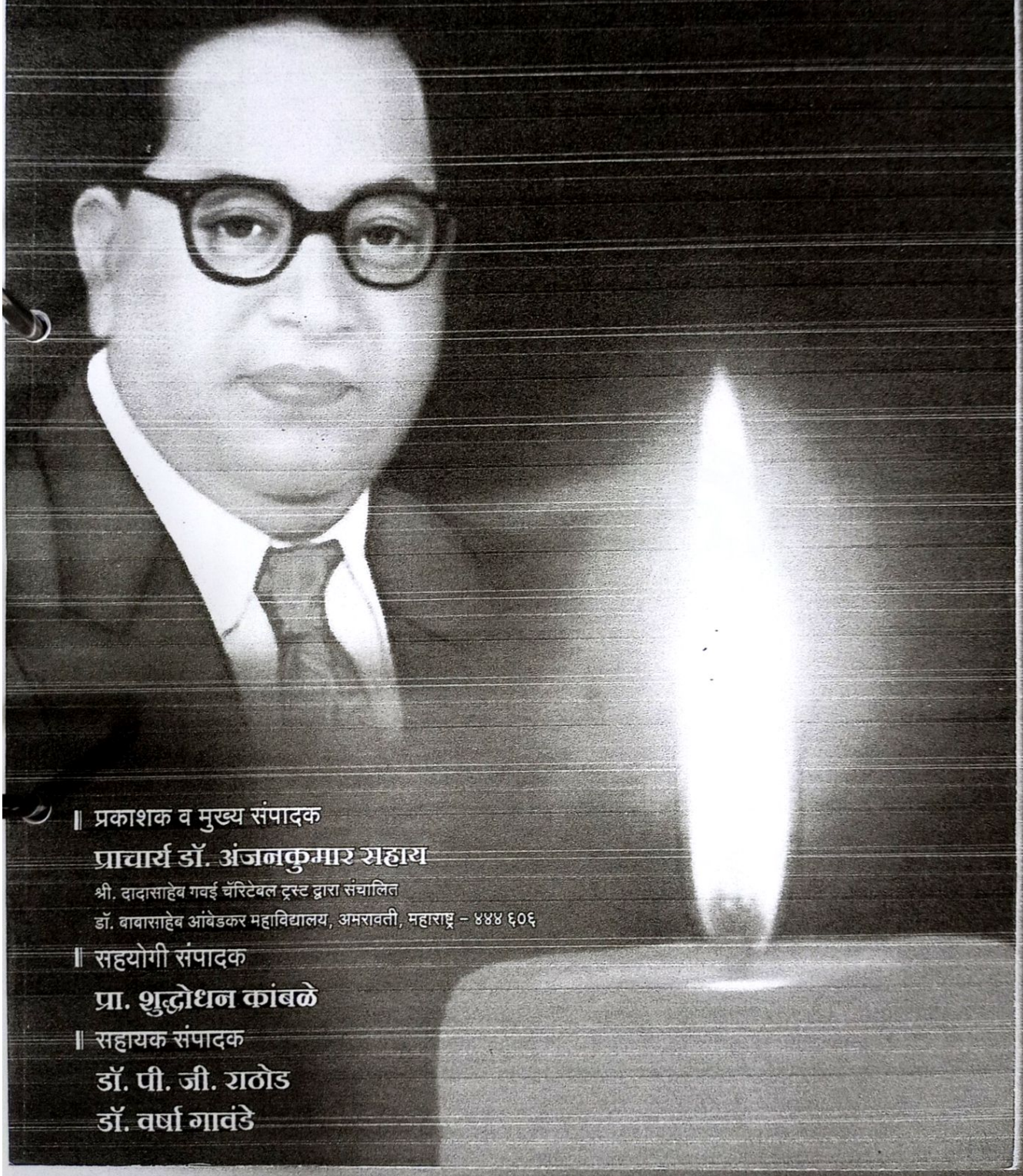

॥ प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र - ४४४ ६०६

॥ सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

॥ सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

■

सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

■

सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :
काळाच्या पलीकडील महापुरुष

© प्राचार्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रथम आवृत्ती :
डिसेंबर २०२०

ISBN :
978-81-948833-5-7

मुखपृष्ठ :
प्रा. शुद्धोधन कांबळे

मुद्रक :
अथर्व ग्राफीक्स
अमरावती

प्रकाशक :
डॉ. अंजनकुमार सहाय
प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

किंमत :
३५० रु.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१)	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. गंगाधर रामराव भुक्तर	१
२)	इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. मोहन राजाराम कापगते	६
३)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. व्यंकटेश काळुराम मदनुरे	१३
४)	आंबेडकरी माध्यमांची शतकपूर्ती मूकनायक ते मल्टिमिडीया	डॉ. कमलाकर पायस	१६
५)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार	डॉ.लाजवंती आर. टेंभूर्णे	२४
६)	नुक्या जनतेचा प्राण–डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.	प्रा. पद्मा विश्वनाथ नागदेवे	२८
७)	विकसनशील भारतासाठी डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान	प्रा. राजू संभा धुळे	३४
८)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आणि सद्यस्थिती	शंकर उत्तमराव दांडगे	३७
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय रिपब्लिकन पक्ष	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	४१
१०)	भारतीय संविधानाचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. विनय खेमा वाघ	४६
११)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य व कर्तृत्व : एक अभ्यास	डॉ. वसंत डोंगरे	५२
१२)	पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	५५
१३)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार	मीनाक्षी वि. भोयर	५८
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत धम्मातील तत्त्व आणि सत्व : एक आढावा	प्रा. सिद्धार्थ कुंडलिक इंगोले	६३
१५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष	प्रा. अंशुमती भास्करराव पेंडोखरे	६७
१६)	शिक्षण तज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विचार आणि कार्य	डॉ. पी. जी. राठोड	७२
१७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारांसंदर्भातील योगदान	प्रा. विक्रांत कृष्णराव मेश्राम	७५

अ.क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१८)	भारतीय समाजाच्या उत्थानाकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. पी. एल. अंबोरे	७७
१९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक द्रष्टे विचारवंत	प्रा. सचिन दांडगे	७९
२०)	आदर्श अर्थशास्त्रज्ञ: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. दीपाली पडोळे	८२
२१)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री सुधारणेविषयक विचार	प्रा. लालबा चां. दुमटकर	८६
२२)	भारतातील वर्ण व्यवस्थेचा आढावा	प्रा. शाम किसनराव तंत्रपाळे	८९
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगारविषयक कार्य	प्रा. दीपक स. वानखडे	९३
२४)	धम्म आणि धर्म : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोणातून एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे	९६
२५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतर	प्रा.डॉ. संजय जे. भगत	९८
२६)	अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि डॉ. आंबेडकरांचे विचार	प्रा. स्वप्नील विश्वासराव मानकर	१०१
२७)	भारतीय नारी वर्ग के उन्नति में डॉ. अम्बेडकर का योगदान	डॉ. सरिता मंजु सिंधी	१०४

भारतीय समाजाच्या उत्थानाकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक योगदान

डॉ. पी. एल. अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना:

''शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा'' हा महान मुलमंत्र दलित समाजाला देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे भारताला लाभलेले सुधारणेचे महाद्वार होय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र मानले. व्यक्तिचा पर्यायाने समाजाचा सर्वांगीण विकास साधायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म ज्या दलित, शोषित, पिडीत समाजात झाला त्या समाजाची तत्कालिन परिस्थिती पाहता माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार दलित समाजातील व्यक्तिंना नव्हता. जनावरांपेक्षाही हीन दर्जाची वागणुक देणारा हिंदू धर्म त्यांना नकोसा वाटू लागला आणि ह्या जागृत विचारांची जाणीव त्यांना झाली ती त्यांनी घेतलेल्या शिक्षणामुळे. बाबासाहेबांनी जगातील सर्व धर्म व समाजाचा सम्यग्र अभ्यास करून धर्मांतराचा निर्णय घेतला.

सत्य, अहिंसा, समता या तत्वांवर आधारलेल्या बौद्ध धर्माची दिक्षा घेऊन त्यांनी आपल्या समाजाचा विकास घडवून आणला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना समाज परिवर्तनाची, समाज सुधारणेची शक्ती मिळाली ती त्यांच्यात असलेल्या जिज्ञासू वृत्तिमुळेच. ज्ञानाचा व्यासंग असलेले बाबासाहेब यांनी जीवनभर विविध विषयावर ज्ञान प्राप्त करुन देशविकासाकरीता सुनिश्चित धोरण तयार केले. अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, कायदा, राजनीतीशास्त्र, इतिहास, विविध धर्माचे तत्वज्ञान अशा विविध विषयाचे समग्र अध्ययन त्यांनी केले. अनेक ग्रंथांचे लेखन करून नवी पिढीकरीता ज्ञानाचे भांडार खुले करून दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते व्यक्तिची सद्सद्विवेकबुद्धी जागृत ठेवून योग्य आणि अयोग्याची जाण ज्यामुळे होते ते शिक्षण. शिक्षण हे मानवाला घडवित असते. जे मानवास उपयोगी पडते ते शिक्षण. जसे उपाशी माणूस दुसऱ्याचा गुलाम बनतो त्याप्रमाणे शिक्षणातही तो कमी राहिल्यास दुसऱ्याचा गुलाम होतो. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे एक प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षण हे कसे असावे, त्याचा विकास कसा करावा याचा अभ्यास बाबासाहेबांनी अत्यंत बारकाईने केलेला दिसून येतो. याकरीता १४ जुन १९२८ रोजी डिप्रेस्ड क्लास एज्युकेशन सोसायटी व ८ जुलै १९४५ रोजी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापन करून मागासवर्गीय समाजासाठी शिक्षणाच्या दारे खुल्या केल्या. अनेक वर्षांपासून वर्णव्यवस्थेच्या बंधनात जखडलेला अस्पृश्य समाज शिक्षणापासून वंचित होता. समाजाच्या प्रत्येकघटकाला शिक्षण मिळण्याच्या दृष्टीने सक्तिच्या आणि मोफत शिक्षणावर बाबासाहेबांनी भर दिला.

तळागाळातील लोकांच्या शिक्षणाची सोय करण्याच्या उद्देशाने १९५० साली औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना करुन दलित समाजातील विद्यार्थ्यांकरिता हक्काचे शैक्षणिक दालन खुले करुन दिले.

समग्र सर्वस्पर्शी
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

♦ संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
मो. ९८६०८८२४५६
Email : omprakashbobade@gmail.com

♦ प्रकाशक : **प्राचार्य,**
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

♦ आवृत्ती : **प्रथम**

♦ प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**

♦ ISBN : 978-81-948833-2-6

♦ © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

♦ अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**

♦ मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**

♦ मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**

♦ किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

अनुक्रमणिका

अक्र	तपशील	नं.
२३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान** प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
२४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार** डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	**जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना** डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	**मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ** नारायण थोरात	१६५
२९)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती** राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण** एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार** डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना** डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	**भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका** डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना

डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर,अमरावती – ४४४६०६

प्रस्तावना :-

सर्वधर्मसमभाव
गुरूजी आम्हास सांगतात
शाळेत प्रवेश घेताना मात्र
दाखला जातीचा मागतात।

ह्या वास्तवदर्शी ओळींनी मन सुन्न होऊन आपल्या भारतीय समाजमनावर जातीची पकड किती घट्ट आहे, याची जाणीव होते.

शाळेमध्ये 'भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत' ही प्रतिज्ञा म्हणताना आपल्या देशाबद्दलच्या अभिमानाने मस्तक अधिक उंच होते. पण सारे भारतीय माझे बांधव आहेत हे केवळ बोलण्यापुरतेच मर्यादित आहे असे वाटते. कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज ७५ वर्षे लोटली, पण भारतीय समाजव्यवस्थेला लागलेली जातीय विषमतेची किड देशातून निघू शकली नाही ही शोकांतिका आहे.जिथे जातीजातीत उच्च-निच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद केला जातो तिथे आपण उच्चारतो सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. किती विरोधाभास आणि वाणीतला फोलपणा आहे हा !

म्हणूनच जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही. ही परिकल्पना नसून सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे.

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST
AMRAVATI

Feminine Essence 2K24:

Celebration of Women's Resilience and Triumphs

Shri Dadasaheb Gawai
Charitable Trust
Amravati

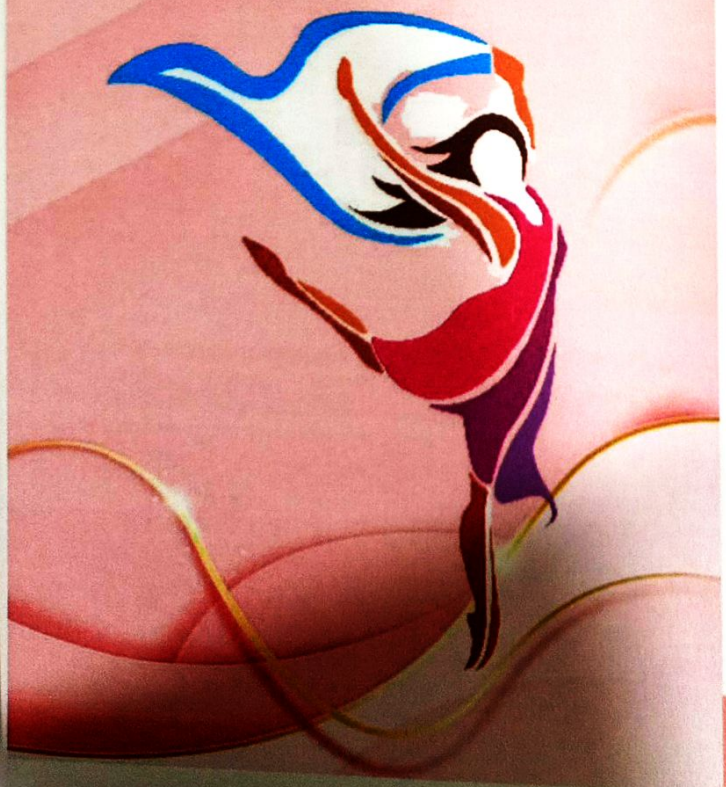

Published by
Academic Excellence Committee
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

**"Feminine Essence 2K24 :
Celebration of Women's Resilience and Triumphs"**

First Edition
14 April, 2024

ISBN
978-81-948833-9-5

Editorial Board
1. Prof. P. R. S. Rao
2. Dr. Varsha Gawande
3. Dr. Pranali Pete

Advisory Committee
Dr. Mallu Padwal
Dr. Kamlakar Payas
Dr. Bhagwan Phalke
Prof. Sachin Pandit
Prof. Rekha Wankhade

Printer and Typist
Atharv Graphics
Amravati, Maharashtra

Disclaimers :

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or any means, electronics or mechanical, photocopying and recording without the permission in writing from editors / contributors / publishers.

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
५१)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. मंगल पांडुरंग खेडेकर	२०७
५२)	महिलांवरील वाढते अन्याय आणि अत्याचार – एक सामाजिक समस्या	डॉ. पी. एल. अंबोरे	२१०
५३)	मानसिक आरोग्याबाबत सामाजिक दृष्टीकोन	कु.संगिता गंगाराम मेश्राम	२१५
५४)	महिलांचे शारिरीक आरोग्य	कु. अश्विनी सु. हूड	२१७
५५)	महिला सक्षमीकरण व श्रम प्रतिष्ठा की भूमिका	डॉ. अनिल खांडेकर	२२१
५६)	सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामी : महिला सक्षमीकरण के आद्य प्रेरक एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. संदीप महादेवराव हाडोळे	२२४

महिलांवरील वाढते अन्याय आणि अत्याचार – एक सामाजिक समस्या

डॉ. पी. एल. अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर, अमरावती–४४४६०६

प्रस्तावना :–

स्त्री आणि पुरुष ही संसार रथाची दोन चाके आहेत,असे म्हटले जाते. पण आपल्या भारतीय समाजव्यवस्थेचा जर आपण मागोवा घेतला तर लक्षात येईल की, स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत सदैव दुय्यम स्थान मिळालेले आहे. कारण आपल्या देशात पुरुषप्रधान संस्कृती आजही अस्तित्वात आहे. स्त्री कितीही कर्तृत्ववान असली तरीही पुरुषांच्या कर्तृत्वापुढे तिचे कर्तृत्व नगण्य ठरविल्या जाते. स्त्री म्हणजे उपभोगाचे साधन. हीच स्त्रियांच्या बाबतीत पुरुषी मानसिकता पूर्वापार आपल्या देशात चालत आली आहे. स्त्रियांकडे पाहण्याचा हा नकारात्मक दृष्टिकोनच खऱ्या अर्थाने महिलांवरील अन्याय व अत्याचाराला खतपाणी घालताना दिसतो.

१. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील महिलांची परिस्थिती –

धर्म आणि जात ह्या घटकांवर सामाजिक विषमता आधारलेली असली, तरीही लिंग हा घटक सामाजिक विषमतेत महत्त्वाची भर घालतो.वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता. गार्गी, मैत्रेयी सारख्या स्त्रिया त्या काळात वेदपठण करताना आढळतात. परंतु स्त्री शिकली तर ती पुरुषांच्याही पुढे जाईल, हे तत्कालीन धर्मांध– कर्मठांना पटले नाही व स्त्रियांचा शिक्षणाचा अधिकार नाकारण्यात आला. तिचे अस्तित्व 'चूल आणि मूल' एवढेच मर्यादित करण्यात आले. पारंपारिक, प्रतिगामी मानसिकता असलेल्या समाज व्यवस्थेने स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता,संपत्तीचे सर्व अधिकार नाकारले. धार्मिक कायद्यांचा आधार घेऊन स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने लादली गेली.सती प्रथा, हुंडा पद्धती, बालविवाह यासारख्या अनेक चालीरीतींनी लाखो स्त्रियांचे आयुष्य करपून टाकले.भारतात ब्रिटिशांचे आगमन होईपर्यंत या प्रथा चालूच होत्या. म.ज्योतिबा फुले,सावित्रीबाई फुले, राजाराम मोहन राय यासारख्या समाजसुधारकांनी स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ उभारून स्त्रियांना स्वातंत्र्याची दालने खुली करून दिली. ब्रिटिश सरकारने सुद्धा या जाचक प्रथांवर कायद्याने बंदी घातली.

२. आधुनिक काळातील स्त्री – स्वातंत्र्याचे वास्तव–

आधुनिक काळात स्त्रियांना समान हक्क मिळण्यास प्रारंभ झाला.आज तर देशात स्त्री स्वातंत्र्याबाबत,स्त्री हक्कांबाबत क्रांती झाली असे मानले जात आहे.कारण कायद्याने महिलांना सर्व हक्क प्रदान केले आहेत. समाजातले असे एकही क्षेत्र नाही, जिथे महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाची छाप सोडली नाही. प्रत्येक क्षेत्रात महिला आघाडीवर दिसतात. असे असले तरीही महिलांवरील अन्याय व अत्याचार मात्र थांबले नाहीत किंवा कमीही झाले नाहीत हे,वास्तव आहे. किंबहुना ते वाढत असलेले दिसतात. मनुष्यामध्ये वैचारिक सुसंस्कृतपणा आल्याच्या निव्वळ गप्पा मारल्या जातात. मुळात

978-81-948833-9-5

Protest Literature

A Critical Anthology

Edited by
Shuddhodhan Kamble
Gautam Satdive

Scanned with ACE Scanner

Scanned with ACE Scanner

Contents

	Editors' Note	i
	Preface	iii
1	Dalit Women's Voices for Justice and Rights **Dr. M. B. Gaijan**	1
2	Social Issues in Datta Bhagat's *Routes and Escape Routes* **Dr. Ashish Gupta**	13
3	The Plights and Persecutions of the Dalits and the Deserted in The Plays of Bhikhari Thakur : A Critical Exploration **Dr. Amar Nath Prasad**	22
4	A Study of the Anti – Human Practices in Brahminism and a False Polarization in India **Dr. Grishma Khobragade**	34
5	Protest against Disability Discrimination in *Barnaby Rudges - A Tale of Riots of Eighty* **Dr. Manohar S. Vaswani**	44
6	Atmaram Kaniram Rathod's *Tanda:* An Epoch - Making Work in Tribal Literature **Dr. Vishnu M. Chavan**	53
7	The Theme of Universality in the Works of Shankarrao Kharat Jaydeo M. Wankhede	58

Scanned with ACE Scanner

8 Defending a Country against an Autocrat : Llosa's *The Feast of the Goat* as a Novel of Protest 65
Pratima Agnhiotri

9 From Meek Submission to Stormy Rebellion : An Exploration of the Thematic Concerns in the Select Dalit Short Stories 72
Kapil Mahadeo Kulkarni

10 Reconciliation and Emancipation as a Form of Protest in the Select Novels of Chimamanda Adichie 79
N. Rema

11 Annabhau Sathe : A Pioneer of the Dalit Short Story 88
Dr. Ravi Prakash Chapke

12 Class Agitation in Sharankumar Limbale's Autobiography *The Outcaste* 95
Dr. Anandi Sadashiv Kamble

13 Socio – Economic and Political Protest in Mahaswetha Devi's *Draupadi* 100
M. Malini

14 "Making a little sacrifice you are contributing to the nation at large"– Analysis of Political Policy in Mo Yan's *Frog* 106
Sarah Helan Sathya A.

15 Gender Disparity in Mahesh Dattani's *Seven Steps Around the Fire* 112
Dr. Siddhartha B. Sawant

16 Protest of Dalit Children in Bama's *Karukku* 122
N. Ramesh Kumar
Dr. S. Balasundari

17 Whiteness is not a Solace with Reference to Toni Morrison's *The Bluest Eye* 127
V. Chandra Chowdry
Dr. L. Amutha

Scanned with ACE Scanner

18 The Insurgency and its Effects in Kiran Desai's Novel *The Inheritance of Loss* 131
Mr. Siddharth Patil
Dr. Varsha Vaidya

19 Culture in Conflict in the Novel *Things Fall Apart* 139
Sarita Rameshchandra Bhardwaj

20 Identifying the Self: A Study of Meena Kandasamy's Novel *When I Hit You: Or A Portrait of the Writer as a Young Wife* 145
Anna Abarao Muley

21 Feminism: An Introduction 150
Dr. Rajesh Anandrao Ade

22 Dalit Literature : The Discourse of Protest 155
V. Siva
Dr. S. Balasundari

23 An Analytical Comparison of Dalit Literature Backward and Forward Castes 161
Sanjay Kumar

24 *I, Too :* A Protest Against Racism 168
Satish Dnyaneshwar Morey

25 *Silence! The Court is in Session* as a Social Satire 174
Mohan Bhagwan Ballal

26 Identity Crisis in Anita Desai's *Bye-Bye Blackbird* 179
Sanjay Manohar Meghasham

27 Women's Quest for Identity in Nayantara Sahgal's Novels 185
Nitin K. Wasnik

28 Eugene O'Neill: The Greatest Dramatist 192
Dr. Mariam Thomas

29 Marxist Literature 202
Dr.Waman Gulabrao Jawanjal

Scanned with ACE Scanner

30 The Reality of Caste System in South India as Depicted in Bama's *Karukku* 209
Prakash M. Telgote

31 Sexual Harassment of Dalit Women in Sharankumar Limbale's *The Outcaste* 214
Dr. G.B. Shelkikar

32 Theme of Protest and Women Liberation in the Works of Namita Gokhale, Anita Nair and Shobha De 221
Dr. M. V. Kohale

33 Feminist Reading of the Select Poems of Hira Bansode- A Prominent Dalit Woman Poet 226
Savita VasudeoTalele (Mrs. Savita Yogesh Kirange)

34 Recent Literature Highly Supports Feminism 233
V. Vijayalakshmi

35 Capitalism, Class and Gender Discrimination in Toni Morrison's *Tar Baby* 239
Dr. Ghansham Dnyaneshwar Jadhav

36 Dalit Literature - A New Wave in Literature 247
Dr L. C. Ujede

37 Mahasweta Devi: A Non-Tribal Voice of Protest for Tribal 257
Dr. Mahesh S. Naik

38 Gender Politics and Caste Discrimination in Baby Kamble's *The Prison We Broke* and Urmila Pawar's *The Weave of My Life* 265
R. K. Borkar

39 Charlotte Bronte's *Jane Eyre:* The Story of Oppression and Protest 272
Sarita Uttamrao Chandankar (Chapke)

40 The Notion of the Protest in the Selected Novels of Toni Morrison 279
Sujay S. Ikhar

Scanned with ACE Scanner

This Anthology covers selected works in Marathi, Hindi (Bhojpuri), Bengali, Tamil, English, American, Latin American, African and Chinese literature in all the forms. It presents a cross-section of world literature.

Dr. Janardhan Waghmare,
Former Member of Parliament in the Rajya Sabha
Former Vice Chancellor of Swami Ramanand Teerth Marathwda University, Nanded

Literature seeks to destabilise a series of existing normative frameworks in order to create and posit something original. In this original and 'originnel' sense, literature is necessarily the signifier of libertarian trait of human nature. This critical anthology brings out the inherent tension between the liberticide tendency of normative frameworks and the libertarian essence of literary act. It underscores the fact that the expression of 'protest literature' is tautological in that every literature is in principle a protest.

Dr. Sharad Bavishkar,
Assistant Professor,
Centre for French and Francophone Studies,School of Language Literature and Culture Studies, JNU New Delhi

VIDHAN
Publishing Company, Amravati
vidhanpublishing@gmail.com

Rs.750/-

Scanned with ACE Scanner

समकालीन मानवी हक्क

संपादक
डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी
डॉ. संदीप बी. काळे

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

CamScanner

समकालीन मानवी हक्क

■ डॉ. प्रतिभा अशोक टावरी
डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती – १० डिसेंबर २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-84-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख — लेखक	पु.क्र.
1	मानवाधिकार आणि लिंगभाव समानता — प्रा. डॉ.वीणा सुभाष नारायणे (लाडे)	1
2	मानवी हक्कांमधील समकालीन जागतिक समस्या: एक मानक आणि संस्थात्मक टीका. — डॉ. नारायण मो. वघाळे	8
3	मानवाअधिकार आणि भारतीय संविधान — **प्रा.डॉ.भिमराव प्रल्हाद उबाळे**	16
4	भारताच्या संदर्भात मानव अधिकार — डॉ. शरद सांबारे	22
5	मानवी हक्क:युनोचाजाहीरनामा आणि भारतीयसंविधान — डॉ. अरुण एस. पेंटावार	25
6	मानवी हक्क आणि महिला सबलीकरण — डॉ.चांगुणा विठ्ठल कदम	32
7	भगवान बुद्धाचे पाली साहित्यातील मानवतावादी विचार — डॉ.रजनी भिमराव गेडाम(सोनुले)	40
8	संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि मानवी हक्क — डॉ.रमेश जगन्नाथ निकम	44
9	मानव अधिकार एवं भारतीय जनतन्त्र — प्रा.डॉ.किशोर बी. वासनिक	51
10	कवी अनिल आणि 'मानवतावाद' — प्रा. डॉ. ज्योती एल. पायघन (राऊत)	57
11	भारतीय संस्कृती मानवाधिकाराची उद्गात्री — सौ. संगीता जी. वायचाळ	62
12	मानवाधिकार :मानवी हक्कांचे सरंक्षण कवच — डॉ. शंकर मारोती सावंत	69
13	मानव अधिकार की अवधारणा का विकास — जयंत राऊत	76

CamScanner

भगवान बुद्धाचे पाली साहित्यातील मानवतावादी विचार

डॉ.रजनी भिमराव गेडाम(सोनुले)

पाली प्राकृत विभाग प्रमुख डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर महाविध्यालय अमरावती .

अर्हंत ,सम्यक सम्बुद्द (संपूर्ण जागृत) विद्यानुरूप आचरणाने संपन्न ,सुगती निर्वाण प्राप्त केलेले लोक-लोकांतराचे रहस्य जाणणारे सर्वश्रेष्ठ दमनशील पुरुषाचे सारथी .देव आणि मनुष्यांना सुमार्गावर नेणारे अनुशासक असे भगवान बुद्ध आहेत .अशा भगवान बुद्धाना मी जीवन भर शरण जातो .नितीमत्ता ,मनाची एकाग्रता आणि यथाभूत ज्ञान यामुळे आलेले शहाणपण म्हणजे शील, समाधी आणि प्रज्ञा या तथागतांनी दर्शविलेल्या मार्गाच्या आवश्यक पायऱ्या आहेत. शीलसंपन्न होऊन मनाची एकाग्रता करून ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी मनाला वळण लावण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. बुद्ध धम्मात सर्व दु:खाचे मुळ कारण म्हणजे अज्ञान असे सांगितले आहे. माणसाचे अज्ञान नष्ट करण्यासाठी त्याला योग्य ते शिक्षण दिले पाहिजे ,शिक्षणात त्याची प्रगती होण्यासाठी त्याने आपले मन केंद्रित केले पाहिजे ,असा मनुष्यच शीलवान होऊ शकतो अशी शिकवण तथागतांनी तत्कालीन जनसमुदायाला दिली . जवळपास पावणेतीन हजार वर्षापूवी तथागत बुद्धांनी जो विचार माडला त्याचा प्रभाव आणि किर्ती आजही टिकून आहे यांचा अर्थ धम्माचे तत्वज्ञान कालानुरूप सुसंगत आहे. संस्कृती आणि जीवनविषयक तत्वज्ञान हि माणसाची अभिजात गरज आहे या गरजेतून जगातील मानव समाजासाठी अनेक विषयातील भिन्न प्रकारचे तत्वज्ञान उदयास आले त्यापैकी बुद्ध तत्वज्ञान आणि त्यातील धम्म हे एक होय. तथागत भगवान बुद्धांनी मानवी कल्याणासाठी जो मौलवान विचार दिला, जीवनशौली व जीवनपद्धती सागतिली,

त्यावर आधारित जे तत्वज्ञान आकाराला आले ते तत्वज्ञान म्हणजे भगवान बुद्धाचा धम्म होय .जगातील अनेक संस्कृतीने आणि धर्माने आस्तिक वादाचा पुरस्कार केला या धर्माने देव ,दैव, आत्मा आणि पुनर्जन्म यावर भर दिला या चारही धारणामुळे माणूस विवेकशून्य बनतो .असे बुद्धाच्या धम्मात सांगितले आहे आणि त्यांचा सर्व भर लौकिकापेक्षा पारलौकिकावरच जास्त आहे ज्याप्रमाणे जन्म हा सत्य आहे, त्याचप्रमाणे मृत्यु हा अटळ आहे. पण मरणोत्तर आयुष्यासाठी प्राप्त जन्माला आकार दिला पहिजे. असा आग्रह सर्वच आस्तीकवादि तत्वज्ञानानी धरलेला आहे. परंतु बुद्ध धम्माने हि विचारसरणी नाकारली .जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत चे जीवसृष्टीतले सत्य मान्य केले पाहिजे व लोकिक जीवना वरच लक्ष केंद्रित केले पाहिजे यावर बौद्ध धम्माने भर दिला .जगामध्ये विचार करणारा माणूस हा एकच प्राणी आहे

CamScanner

जो विचार करू शकतो,तोच सर्व काही आहे. डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरनी अनेक धर्माचे पारायण करून सर्वश्रेष्ठ अशा कल्याणकारी निर्वाणाचा मार्ग सांगणाऱ्या बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला .स्वातंत्र बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यावर उभा असलेला हा धम्म माणसाला माणूसपण प्रदान करतो. बुद्धिप्रामाण्यावादी ,इहवादी भौतिकवादी कार्यकारण भावाला महत्व देतो तो कुठल्याही भूलथापाला बळी पडत नाही. कर्मसिद्धांताच्या आधारे माणसाच्या मेंदूला पोहोचवितो तो नीतीला मानतो .धर्माला नाही विभूतीपूजा, मूर्तीपूजा ,आत्मा, परमात्मा, स्वर्ग ,नरक अवतार,कर्मकांड ,पुनर्जन्म यासारख्या कल्पनाना धम्मात कुठेही थारा नाही. स्वत; डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात बुद्धाचा धम्म हा नीतीवर आधारित असून त्याचे पालन सर्व मानव जातीने करायला हवे .कारण बुद्धाचा धम्म म्हणजे नीती होय .स्वातंत्र,समता बंधुता ,न्याय हे चार घटक मानवी कल्याणाकरिता आवश्यक आहे हे चारही घटक बौद्ध धम्मात पहावयास मिळतात .इतर कुठेही मिळत नाही. ते फक्त तथागत भगवान बुद्धाच्या तत्वज्ञान मध्ये आहे . मानवी दुखाचे मुळ आहे तृष्णा, तृष्णाच माणसाला संपविते .

माणसाच्या जन्मापेक्षा त्याचे कर्म श्रेष्ठ आहे .कर्माने माणूस मोठा होतो जन्माने किंवा धर्माने नाही मग ती ती स्त्री असो व पुरूस असो .बुद्धाच्या या विचारसरणी मुळे उत्पल वर्ण ,आम्रपाली यासारख्या स्त्रिया बुद्धाकडे आकर्षित होऊन त्यांनी बुद्धाचे शिष्यत्व पत्करले व बुद्धाच्या धम्मात प्रवेश केला धम्म हा तळागाळातील माणसाला विज्ञानाकडे घेऊन जातो .धम्मात अंधश्रद्धेला मुळीच स्थान नाही धम्मानुसार आचरण केल्यास व्यक्तीचे जीवन हे उज्वल झाल्याशिवाय राहत नाही धम्म हा प्रगतीशील आहे त्याला वैज्ञानिक बाजू आहे वैज्ञानिक बाजू म्हणजे एखाद्या बाबीची चिकित्सा करून अनुभवजन्य पुराव्याच्या आधारे काढलेले ठोस निष्कर्ष ,जे कि सर्व जगाला मान्य होतील .हा वैज्ञानिक बाजूचा साधा आणि सोपा अर्थ स्वनुभावाला वैज्ञानिक आधार असतो .तत्व आणि मुल्य असते.स्वताला तथ्य आणि मूल्य यांची सागड घातली पाहिजे .अशी सागंळ घालणे म्हणजेच बुद्धाचा धम्म होय. धम्म हा वैज्ञानिक वर आधारित असल्यामुळे रूढी ,परपरा ,विषमता ,भेदभाव नाकारतो . मी मोक्षदाता नाही ,मार्गदाता आहे , असे भगवान बुद्ध म्हणायचे एकदरीत वैज्ञानिकतेवर आधारलेले विचार म्हणजे धम्म होय.धम्माने प्रज्ञा ,शील करुणे ला फार महत्व दिले आहे .प्रज्ञा शील करुनेशिवाय माणसाचे जीवन व्यर्थ आहे असे धम्म सांगतो .धम्मातील पंचशील व आर्य अष्टांगिक मार्गामुळे मानवाचे जीवन समुद्ध होते .जर पंचशील आणि आर्य अष्टांगिक मार्गाची शिकवण हाच बुद्धाचा धम्म आहे तो प्रज्ञा ,शील ,करुणेचा महासागर आहे .म्हणून आज माणसाला स्वतःचे व्यक्तीजीवन ,समाज जीवन सुखी व समृद्धी करायचे असेल तर बुद्धाच्या धम्माशिवाय पर्याय नाही

CamScanner

भारतीय संस्कृतीने व वैदिक धर्म ग्रंथाने स्त्रियांना तिच्या अधिकारापासून ,तिच्या उन्नती पासून तिला वंचित ठेवले त्यामुळे स्त्री गुलाम झाली. भारतीय संस्कृती पुरुष प्रधान असल्यामुळे तिच्या जीवनाला कोणतेही महत्व दिले जात नव्हते. भगवान बुद्धाने भिक्षुणी संघाच्या रूपाने स्त्रियांना आत्मोन्नतीचा मार्ग मोकळा करून दिला विहाराच्या रूपाने भिक्षुनीच्या नव्हे तर उपासिका यांना सुद्धा सघटीतरित्या शिक्षण देणाऱ्या संस्थाची निर्मिती केली .या युगप्रवर्तक कार्याला इतिहासात तोड नाही .या धम्मात विवाहित ,अविवाहित, विधवा, वेश्या, पतिता या सर्वांनाच ज्ञानाची वाट मोकळी होती. धार्मिक कार्यात सुद्धा सर्व स्त्रियांना समानतेने सामावून घेतले गेले .म्हणून भगवान बुद्धाच्या भिक्षुणी संघात विमला सारख्या वेश्यापासून प्रसन्नजिताच्या मल्लिका राणी पर्यंत च्या स्त्रिया तसेच चाडाळ कन्येपासून ब्राम्हण कन्येपर्यंत समाजाच्या सर्व स्तरावरील स्त्रिया एकाच संघात राहत होत्या .बुद्ध काळात भगवान बुद्धाने पुरुषाच्या तुलनेत कमी न मानता स्त्री पुरुष समानतेचा विचार करून तिला मानवी हक्क प्रदान केले .समाजातील विविध स्तरावरील व जातीधर्मातील स्त्रियांना आपल्या धम्माची दीक्षा देऊन समाजात स्त्रियांना सामाजिक न्याय मिळवून देऊन समाजात समता प्रस्थापित केली .स्वातंत्र ,समता व बंधुता हा न्याय देऊन स्त्री पुरुष समानतेच्या पुरस्कार केला पर्यायने स्त्रीच्या सर्वांगीण विकासास पोषक वातावरण निर्माण केले म्हणूनच स्त्री स्वातत्र्याचे कैवारी डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री स्वातत्र्याचे पहिले उद्गाते त्याचे गुरु तथागत भगवान बुद्ध यांच्या बौद्ध धम्माचा आपल्या लाखो अनुयायासह स्वीकार केला आणि त्याची फलश्रुती म्हणूनच आज आपणास बौद्ध स्त्रिया विध्याविभूषित होऊन जीवनाच्या विविध श्रेत्रात पाहावयास मिळतात .

तथागत भगवान बुद्धांनी स्वातंत्र ,समता ,बंधुत्व ,न्याय ,नैतिकता ,वैज्ञानिकता ,लोकशाही ,धर्मनिरपेक्षता, आदी मुल्यांचा जम्बुदिपातील समाजात व्यापक प्रमाणात प्रचार आणि प्रसार केला .हि मुल्य शेवटच्या माणसापर्यंत रुजविण्याकरिता आणि त्यानुसार त्यांना घडविण्या करिता बुद्ध शेवटच्या क्षणापर्यंत झटले..मानवाला सतत जागृत केले .

" तुम्हेही किच्च आताप्प अक्खातारा तथागतो''

आपणच आपल्या कर्तृवाने प्रयन्तात राहून ध्येय प्राप्तीकरिता कार्य करणे .तथागत फक्त मार्गदर्शक आहेत .

सुत्तपिटकातील दिघनिकाय या ग्रंथातील कुटदंत सुत्तात कल्याणकारी राज्याची राजव्यवथा कशी असावी याबद्दल उपदेश करतात, कि मानवी जीवनातील सदाचार हा धम्माचा पाया असून मानवी जीवनातील यश मानवाच्या नैतिकतेवर अवलंबून असते ज्ञान आणि नीतीची मर्म दृष्टी असणाऱ्या प्रज्ञावन्तानी समाजाचे राष्ट्राचे अनुशासन करावे .राज्यातील दुष्काळ ,बेरोजगारी ,गुलामगिरी नष्ट करण्याचे

CamScanner

उपाय त्यांनी सांगितले .मज्झिमनिकाय मधील मधुरीयसुत्त,अस्स्लायान सुत्त,यातील उपदेशाच्या आधारे सर्वच विचारवंत तथागातला जाती व्यवस्थेचा समूळ नायनाट करणारे पहिले महामानव मानतात .दिघनिकायातील ब्रम्हजाल सुत्त मध्ये समाजातील समस्याचे निर्मुलन कसे करावे व वेळेचा सदुपयोग कसे करावा याविषयी सर्वोत्तम मार्गदर्शन तथागतांनी केलेले आहे .भगवान बुद्धाने तत्कालीन प्रशासकीय व्यवस्था परिवर्तनाकरिता ,कल्याणाकरिता राज्य चालविण्याकरिता ,संपूर्ण जम्बुदिपातील सम्राटाना उपदेश करून कल्याणकारी राज्य व्यवस्था कशी असावी ,या विषयी मार्गदशन केलेले आहे .तथागत समाजातील लोकांच्या कल्याणा करिता असलेल्या लोकशाहीचा मोठा पुरस्कर्ता होते .भगवान बुद्धांनी सांगितलेले नैतिक मूल्य मानवी जीवन जगण्याकरिता समजून घेणे आणि त्यानुसार कार्य तत्पर असणे हीच आजच्या प्रसंगी भारत बुद्धमय करण्याकरिता धम्मधिष्टीत राजकारणाची अपरिहार्यता आहे .हीच काळाची गरज आहे .बौद्ध धम्माची उभारणी सदाचार प्रियता व प्रत्यक्ष कृतीच्या भक्कम पायावर झाली आहे .बुदधाने आयुष्यभर नीती नियमाचा प्रसार व प्रचार करून शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या पशु बनलेल्या मानवाला मानुसकीकडे वळविण्याचा आटोकाट प्रयंत्न केला .माणूस आणि माणसाचे माणसाशी या जगातील नाते हा बुद्ध धम्माचा केद्र बिंदू आहे .

भगवान बुद्धाची शिकवण हि मनुष्याला, समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे काम करीत आहे .बुद्धाच्या तत्वज्ञानाशिवाय मानवी मूल्याची चर्चा होऊ शकत नाही .आजच्या काळात भगवान बुद्धाच्या या मानवतावादी विचारांची अत्यंत आवश्यक आहे .मानवी जीवनातील प्रत्येक प्रश्नाचे समाधान करण्याची ताकद बौद्ध धम्मात आहे .त्याच्या मार्गदर्शनामुळे आज जग शांतीच्या मार्गावर आरूढ होऊ शकते व प्रत्येक व्यक्ती,प्रत्येक समाज विकास करू शकतो यात मुळीच शंका नाही.

इति पि सो भगवा अरह सम्मासम्बुद्धो विज्जाचरण सम्पन्नो |
सुगतो लोकविदु अन्नुत्तरो पुरीस धम्मसारथी, |
सत्था देव मनुस्सान बुद्धो भगवा ति |
बुद्ध याव जीवितपरियंत सरण गच्छामि ||

संदर्भ ग्रथ .

१) भगवान बुद्धाचा मध्यम मार्ग –एम.एस .मोरे .-कौशल्य प्रकाशन .२००६ .
२) सुत्तीपात ,मेत्त सुत्त अनु प्रा .एम .सत्यपाल प्रा भीमराव गायकवाड .
३) बुद्ध आणि त्याचा धम्म –डॉ .बी .आर.आंबेडकर –सिद्धार्थ प्रकाशन मुंबई १९७३
४) दिघानिकाय – साकृतायान ,राहुल कश्यप जगदीश –
५) धम्मपद –कौसलयान ,डॉ .भदंत आनद -

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

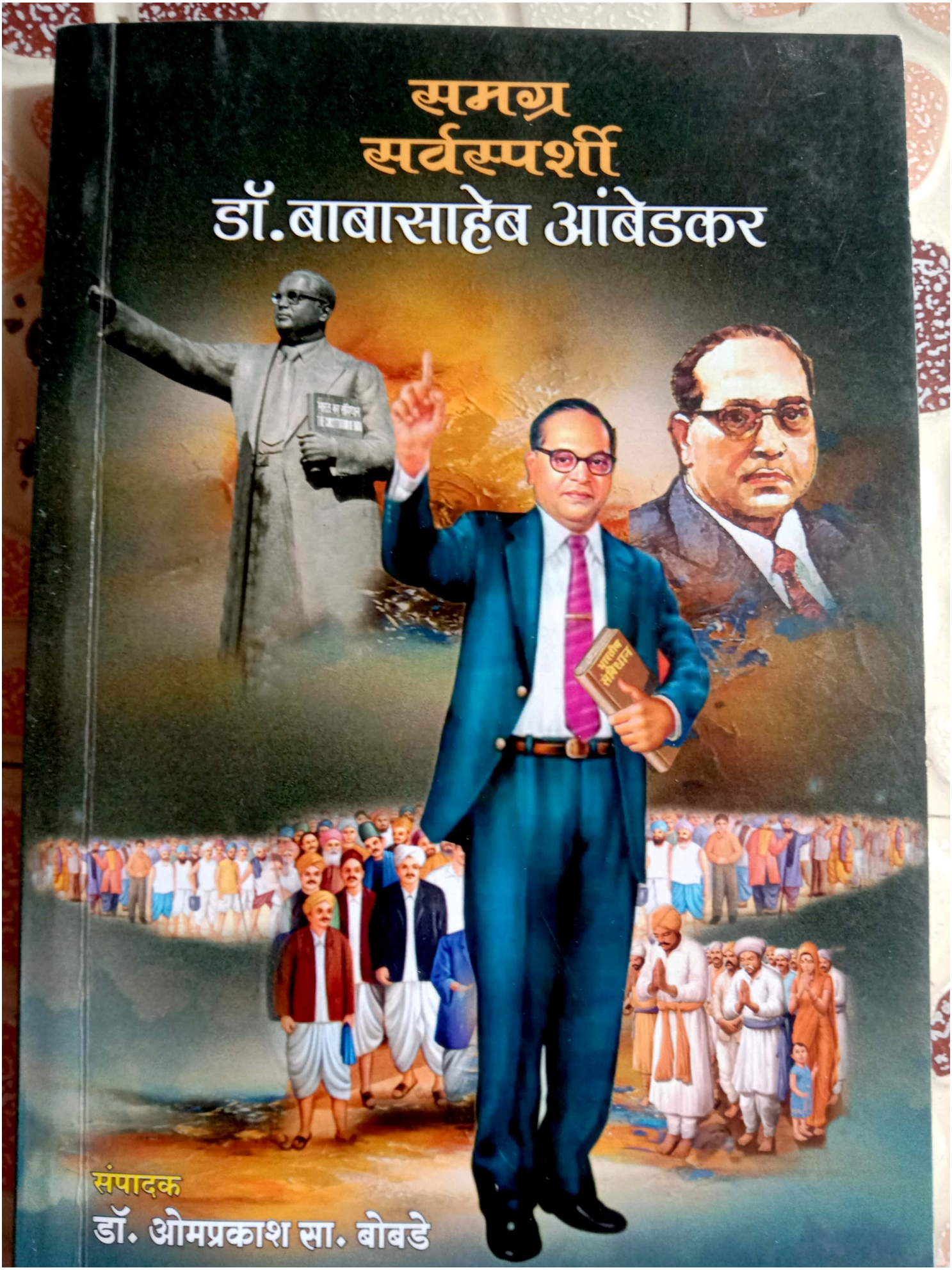

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

CamScanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : **प्राचार्य,**
  डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
  अमरावती
- आवृत्ती : **प्रथम**
- प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**
- ISBN : 978-81-948833-2-6

- © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

- अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**
- मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**
- मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**
- किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
१)	**कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी** प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन** डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था** डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा.वडितके शंकर गोरक्ष	३९
७)	**लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान** प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	**बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद** प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह** प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	**बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार** अे. बी. वरघट	६७
१२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार** प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

अनुक्रमणिका

अक्र	तपशील	पे.
२३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
२४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ नारायण थोरात	१६५
२९)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

अ.क्र	तपशील	नं.
२३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय संविधानातील योगदान** प्रा. दिलीप सुखदेवराव वानखडे	१२९
२४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार** डॉ. सुधीर बाळकृष्ण सांगोले	१३५
२५)	**जातीव्यवस्था नष्ट केल्याशिवाय अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही – सत्य की परिकल्पना** डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे	१४१
२६)	**मराठा आरक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** स्वप्निल वि. मानकर	१४९
२७)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** देविदास गेंदुजी मेटांगे	१५५
२८)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक अर्थतज्ज्ञ** नारायण थोरात	१६५
२९)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र परिवर्तन आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक क्रांती** राजेंद्र मारोतराव घांगळे	१७७
३०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी धोरण** एस. कुमार मेश्राम	१८३
३१)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार** डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१८७
३२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी की सामाजिक चेतना** डॉ. सुशांत सुरेंद्र ठोके	१९३
३३)	**भारतीय महिला के उत्थान और विकास में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की भूमिका** डॉ. अनिल महादेवराव तिरकर	१९९

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीयांच्या सबलीकरणा संबंधीचे विचार

डॉ. रजनी भीमराव गेडाम
पाली विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जसे दलित अस्पृश्यांचे उध्दारक आहेत. तसेच ते स्त्रीयांचे ही उद्धारकते आहेत. तरी ही त्यांनी स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी केलेल्या प्रयत्नांची फारशी दखल घेतल्या गेलेली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जे तीन गुरु आहेत तथागत गौतम बुध्द, महात्मा कबीर, आणि महात्मा ज्योतीराव फुले भौतीक अर्थाने या तिन्ही गुरुचा वेगवेगळा स्वतंत्र कालखंड आहे. तरीही डॉ. बाबासाहेबानी त्यांना गुरु मानले याचे कारण या तिन्ही गुरुंनी आपआपल्या काळामध्ये समाजासाठी आणि

स्त्रियांच्या उद्धारासाठी जे जे कार्य केले होते. तेच डॉ. बाबासाहेबांना प्रेरणादायी वाटले आणि म्हणूनच त्यांना आपले गुरु मानले. तथागत बुध्दाच्या काळातही स्त्रीयांना समतेचा, मानाचा आणि प्रतिष्ठेचा दर्जा होता. हे तथागत बुध्दांनी तत्कालीन श्रावस्तीचा कोसलराजा पसेनदी भेटावयास आला तेव्हा राजाची राणी मल्लीका प्रसूत होवून तिला कन्या रत्न झाल्याचे वृत्त कळताच राजा खिन्न झाला. मुलगी झाल्याने त्याला वाईट वाटले. त्यावेळी तथागत राजाला म्हणाले, हे राजा कन्याही पुत्रा पेक्षा चांगली होण्याचा संभव आहे. कारण स्त्री ही सदगुणी कन्या, पत्नी आणि माता अशी विविध भूमिका पार पाडून अशा होणारा पुत्र हा पराक्रमी सम्राट व देशाचा मार्ग दाता होतो.'

CamScanner

महात्मा फुलेनी तर सावित्रीबाई फुलेना सोबत घेवून सर्व जीवनच दलित आणि स्त्रियांच्या उध्दारासाठी घालविले. हाच विचार बाबासाहेबांनी आयुष्यभर जोपासला आणि वाढवला. भारतीय समाज व्यवस्था ही स्पृश्य-अस्पृश्य आणि वर्णव्यवस्थेने महिलांची स्थिती पशु-पक्षा पेक्षाही दयनिय होती. अशा पार्श्वभूमीवर १९२० साली मानगाव येथे परिषद बोलवण्यात आली आणि परिषदेला लोकराजे छत्रपती शाहू महाराजांनी या वेळी प्रमुख पाहूणे म्हणून केलेल्या भाषणात म्हटले की, अस्पृश्यांनो डॉ.बाबासाहेचआंबेडकरांच्या रुपाने तुम्हाला तुमचा नेता मिळालेला आहे. मला खात्री आहे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांचे नव्हें तर या देशाचे उज्वल भवितव्य घडविल्याशिवाय राहणार नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आबेडकर हे देशाचे कायदामंत्री मजूर मंत्री आणि भारताच्या राज्य घटनेचे शिल्पकार होवून त्यांनी शाहू महाराजांनी दाखवलेला विश्वास सार्थ केला.

स्त्री समानतेसाठी हिंदु कोडबिलाची निर्मीती:-

स्त्रीयांना सामाजीक आणि कौटुबिक हक्क समानतेने देण्यासाठी जाणिवपूर्वक हिंदु कोडबिलाची निर्मीती केली. आपल्या प्रकृतीची परवा न करता कायदे मंत्री असतांना, ७ फ्फेब्रुवारी १९४९ ला हिंदू कोडबिलाचा मसुदा लोकसभेत मांडला. आणि २४ फेब्रुवारी १९४९ रोजी सरकार तर्फे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या बिला संबंधीचे विस्तृत विवेचन सतत दोन तास केले या वेळी त्यांचे भाषण ऐकण्यासाठी लोकसभेच्या गॅलरीत स्त्रीयांची मोठ्या प्रमाणावर गर्दी झाली होती. भारतीय लोकसभेमध्ये स्त्री विषयावर भक्कमपणे बाजू मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एकमेव नेते होते. पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसचे सरकार असले तरी ते कर्मठ हिंदुवादी होते. बिलाला डॉ. राजेंद्र प्रसाद, सरदार वल्लभभाई पटेल या सारख्या नेत्यांच्या दबावामुळे पंडित नेहरु ही नमले. त्यामुळे हिंदू कोड बिलाचे कायद्यात रुपांतर करण्याचे आश्वासन डॉ.आंबेडकरांना दिले होते त्याचबरोबर ही कोड बिल जर पास झाले नाही तर मी माझ्या प्रधानमंत्री पदाचा राजीनामा देऊन असे म्हणणारे नेहरू जेव्हा आपली खुर्ची जाते की काय? या संभ्रम अवस्थेत होते परंतु दिलेला शब्द जर पंतप्रधान पाळत नसतील तर अशा सरकारात राहण्यात काही अर्थ नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूर मंत्री पदाचा राजीनामा देऊन मंत्रिमंडळाच्या बाहेर पडले.

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानता प्रस्तापित :-

डॉ. आंबेडकरांवर सोपविलेली घटना निर्मीतीची जबाबदारी त्यांनी प्रामाणिकपणे पार पाडली आणि घटनेच्या कलम १४,१५,१६,१७, १८, १९ मध्ये स्त्री आणि

पुरुषात कुठलाही भेदभाव केला जाणार नाही अशा प्रकारची हमीच येथील स्त्रीयांना देवून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. विषेशतः कलम १४ व १८ स्त्री-पुरुषात कोणताही भेदभाव न करता समानता प्रस्थापित केली. गिरणी मजुर, बिडी मजुर, कष्टकरी, कामकरी, स्त्रीयांचे वेतन व स्त्रीयांचे शोषन थांबून संपूर्ण वर्गाला उच्च पदावर नेण्यासाठी घटनेत तरतुद केली आहे. म्हणून आज स्त्रीयाच्या विकासासाठी सरकार जे जे धोरण ठरवते त्यात अलीकडेच महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५०% आरक्षण देवून शिक्का मार्तबच केले या सर्व तरतुदी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यावेळी करून ठेवल्या त्याचेच फळ आपल्याला स्त्रियांच्या सबलीकरणतून स्पष्ट होताना दिसते

डॉ. आंबेडकरांचा स्त्री शक्तीवरील विश्वास :-

मुळातच डॉ.बाबासाहेब आबेडकर, हे समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय मानवीहक्क या मुल्यांचे पुरस्कर्ते होते. जात, धर्म, वर्ण आणि लिंग या भेदाविरुध्दचे ते कड़वे लढवये होते. स्त्री वर्गाला नाकारलेले हक्क हे येथील वर्णाभिमानी लोकांची आणि पुरुष वर्गाची चालाखी आहे. ती नष्ट झाली पाहिजे स्त्रियांना त्यांचे हक्क स्वांतत्र्य मिळाले पहिने या मताचे ते होते. त्यांनी जातीयतेविरुध्द उभारलेल्या सर्व ल लढ्यामध्ये स्त्रीयांना आग्रक्रमाने सहभागी करुन घेतले. महिला वर्गाना त्याच्या हक्कासाठी प्रेरित केले. त्याना मार्गदर्शन केले. महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळेस त्यानी जवळपास पाच हजार स्त्रीयांची सभा घेतली हाती. १९४२ साली नागपूरला दलित स्त्रीयांची परिषद (सभा) आयोजित केली हाती. त्या सभेत २०-२५ हजार स्त्रिया उपस्थतीत होत्या. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीयांना मार्गदर्शन करताना म्हणाले स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरुन एखादया समाजाची प्रगती मी मोजत असतो याचा अर्थ असा कि कोणत्याही समाजाच्या विकास तेथील स्त्रीयांचा उन्नतीवर अवलंबून असतो ते म्हणतात स्त्री व पुरुष यांनी मिळून समाजाचा संसाराचा अडचणी सोडवल्या पाहिजेत पुरुषानीच हे काम अंगावर घेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना फार अवधी लागेल तेच काम स्त्रियांनी जर अंगावर घेतले तर त्यांना त्या कामात लवकर यश प्राप्त होईल असा स्त्री शक्ती वरील विश्वास व्यक्त करतात

स्त्रियांची गुलामगिरी संपली पाहिजे :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एकाचवेळी स्त्रियांत स्वाभीमान जागवण्याची व प्रबोधनाची भूमिका बजावत. त्याचा ठाम विश्वास होता की स्वियांची हजारो वर्षाच्या धार्मीक गुलामगिरीतून मुक्तता झाल्या शिवाय त्याचा उध्दार होणे अशक्य आहे. धर्माने

निर्माण केलेली मानसिक गुलामगिरीतुन ती अबला बनली आहे. तिची सुटका यातुन केली पाहिजे तर हा समाज खऱ्या अर्थाने समतेच्या आणि स्वातंत्र्याच्या पायावर उभा राहू शकेल १९३६ साली लाहोरच्या जातपात तोडक मंडळाच्या अधिवेशनासाठी डॉक्टर आंबेडकर यांनी लिहिलेले भाषण या नावाने प्रकाशित झाले त्यात डॉक्टर आंबेडकर स्पष्टपणे म्हणतात की प्रत्येक स्त्री पुरुषात शास्त्राचा दासातून मुक्त करा शास्त्रद्वारा प्रतिपादित हानिकारक धारणापासून त्यांचे मन स्वच्छ करा कारण या धारणा स्त्रियांना ज्ञान, समता आणि स्वातंत्र्य मिळवण्याचे नाकारतात स्त्रिया केवळ ही एक उपभोग्य वस्तू यापेक्षा वेगळी स्थान देत नाहीत समाजातील चालीरीती प्रथा परंपरा या स्त्रियांचे शोषण करण्याची हत्यार बंदी आहेत ते बंद झाले पाहिजे स्त्रियांना माणूस म्हणून मागणी दिली पाहिजे ते सतत चळवळींना मार्गदर्शन करताना म्हणणार म्हणत व्यक्तीच्या उन्नतीसाठी आत्म स्वातंत्र्य महत्वाचे असते ते संघर्षाने मिळवावे लागते भिक्षेने गुलामगिरी मिळते स्वातंत्र्य नाही याचाच अर्थ असा की स्त्रियांनी त्यांनी संघर्ष करून हक्क अधिकार मिळवावे असे होय.

स्त्री मुक्तीसाठी उभारलेले लढे :-

खरतर डॉक्टर बाबासाहेबांचा लढा हा येथील जाती विषमता वर्णव्यवस्थाविरुद्धचा लढा होता शुद्रातिशुद्र स्त्री पुरुषांच्या हक्काचा लढा होता. मनुस्मृती सारखा ग्रंथ येथील बहुजन स्त्री पुरुषांचे हक्क नाकारतो. त्यांना गुलाम करते. तो धर्मग्रंथ जाळून एकापरीने ते माणुसकी नाकारणाऱ्या हजारो वर्षाच्या नियमाचा निषेध करतात. एक प्रकारे समाजाला बंधमुक्त करतात. मुळातच स्त्रीया एवढी पवित्रता, सहनशीलता पुरुषांच्या अंगी सुध्दा नसते. परंतु पुरुष प्रधान देश व्यवस्थेने तिला तिचे सर्व हक्क नाकारले. क्षुल्लक कारणावरुन तिला जागो जागी मज्जाव केला. त्यामुळे ती जागचेजागी थिजून गेली. म्हणून डॉ बाबासाहेबांनी या व्यवस्थेवर घाव घालण्यास सुरवात केली. हे आपल्याला काळाराम मंदीर सत्याग्रह मावत सत्याग्रह. १९५६ साली त्यांनी केलेले धर्मांतर यात प्रकर्षाने दिसुन येते. हिंदू स्त्रियाची उन्नती व अवनतीड्या महाबोधी सोसायटीच्या मासिकातील (१९५२) लेखामध्ये त्यांनी गौतम बुध्दानी आणि त्याच्या संघानी स्त्रीयांच्या ज्ञानर्जनासाठी आणि अध्यात्मीक उन्नतीसाठी कसे प्रयत्न केले. यांचे विवेचन केले आहे. गौतमबुध्द हे भारतीय समता, स्वांतत्र्य, बंधुत्वाचे पहिले उद्गाते होत. त्याची समतावादी शिकवणच समाजाला तारु शकेल म्हणून डॉ बाबसाहेबांनी आपल्या लाखो स्त्री-पुरुष अनुयांयासह बौध्द धर्मात प्रवेश केला खऱ्या अर्थाने समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याकरीता त्यांनी प्रयत्न केला. स्त्रीयांना हजारो वर्षापुर्वी समतेन वावरणारे

गौतम बुद्ध यांचे गुरु बनले एक प्रकारे स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्व विकासाला यामुळे धार्मिक आधारही मिळाला.

स्त्री हक्काची जपवणूक भारतीय संविधानात केली :-

डॉ. बाबासाहेबाचे राज्यघटनेच्या निमितीतील योगदान म्हणजे हजारो वर्षाच्या गुलामगिरीत पडलेल्या स्त्रियांच्या उत्थानाचे अभिलेखच. राज्यघटनेच्या सरन्यायामतच विषमतेला तिलांजनी देण्यात आली आहे

स्त्री-पुरुषांना स्वातंत्र्य, समला, न्याय देण्याचे अभिवचन दिल्या गेले आहे त्यांचा कारभार लोकशाही मार्गाने प्रौढ मताधिकानुसार करण्यात येईल असे सांगितले म्हणजेच आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेले एक व्यक्ती एक मत हे तत्व अंगीकारले गेले . भारतीय राज्यघटनेने वर्ण, वर्ग, जात, धर्म, लिंग या भेदांना अमान्य करून सर्व नागरीक कायदयाने समान केले. त्यांना त्यांचे हक्क विशेषाधिकारावर न देता त्यांना भारतीय नागरिकत्वाची एकच कसोटी लावली. जन्मजात रुढींना छेद दिला राज्यघटनेमध्ये भाग तीन मधील बारा ते पस्तीस ही कलमे मूलभूत हक्कांसाठी तसेच स्त्रियांसाठी महत्वाचे ४ मधील कलम ३८ ते ४७ ही स्वी वर्गासाठीचे फार महत्वाचे आहे. यात भाग ४ यात समान नागरिक कायदा, समान काम समान वेतन प्रसूतीसाठीच्या सुविधा यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली कलम ३०० क नुसार कायद्याने प्रतिकार दिल्या वाचून व्यक्तीला (स्त्री-पुरुष) संपत्तीवाचुन वंचित करावयाचे नाही. कलम ३२५ नुसार कोणत्याही व्यक्तीला धर्म, जात, किंवा लिंग या कारणावरुन मतदान नाकारता येणार नाही. तसेच भारतीय नागरिकत्वासंबंधीच्या घटनेतील तरतुदी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान हक्क देणारी आहे

स्त्रीयांना उपदेश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक महान पत्रकार होते. त्यांनी सुरु केलेली मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आणि प्रबुध्द भारत ही पत्रे त्यांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक गरजेतून सुरू केली यामागे मानवी मूल्य स्त्री-सन्मान, स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, समता आणि सर्व प्रकारच्या न्यायाचे अधिष्ठान होते. केली. त्यात त्यांनी स्त्री प्रश्नांची चर्चा केली तसेच ते कुटुंब नियोजनाचे समर्थक होते .स्त्रीयांचे आरोग्य, कुटुंबाचे योग्य नियोजन याचा ते विचार करत असत. त्यांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणावर भर दिला ते स्त्रियांना म्हणत, लग्न झालेल्या प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रिण माणून त्याच्या कार्यात सहकार्य करावे. मात्र गुलामासारखे वागविल्यास तीने खबिरपणे नकार दयावा व समतेसाठी

आग्रह धरावा ते चांगले राहणीमान, मुलीनां शिक्षण, दारुबंदी इ. बाबीसंदर्भात स्त्रीयांना मार्गदर्शन करत. ज्ञान व विदया स्त्रियांना आवश्यक आहे असे हे वारंवार बजावत.

समारोप :–

थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचारसुत्र व कार्यसुत्र मूलतः मानवी हक्कावर, स्त्री पुरूष समतेवर आधारीत होते त्यांनी शक्य तेव्हा स्त्रीयांना आपल्या समतेच्या लढयात सहभागी करुन घेतले. आपल्या कार्यातील कमाल शक्तीचा वापर स्त्रो उत्थानासाठी केला. त्यांच्या लढ्याचे स्वरुप पाहिले तर हे प्रत्यायास येते. या लढयाचा कळस म्हणजे स्त्रीयांचे हक्क राज्यघटनेत कोरुन ठेवले हे हक्क स्त्री चळवळीसाठी फारच मौल्यवान ठरले. त्यानी केलेले स्त्री उद्धारासाठीचे अजोड प्रयत्न आज २१ व्या शतकातील स्त्रियांना दीपस्तंभ प्रमाणे मार्गदर्शन करत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ.

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म

२) नरके हरी ज्ञानज्योती सावित्री फुले

३) बाबासाहेब आंबेडकर (१९८५) – डॉ. भालचंद्र फ्फडके – श्रीविदया प्रकाशन, पुणे.

४) डॉ. आंबेडकर आणि चांगदेव खैरमोडे हिंदू कोड बिल – सुगावा प्रकाशन, पुणे

५) भारताचे संविधान (२००१) – संपादक/प्रकाशक, प्रदीप गायकवाड, समता सैनिक दल प्रकाशन, नागपूर

६) धर्म समाज आणि राजकारण– संपादक (नोव्हे. २००४) डॉ. अशोक चोसाळकर, लोकवाड्मय गृह प्रकाशन मुबंई

७) लोकराज्य मासिक (अंक ऑक्टो. २००६)– संपादक, मनिषा पाटणकर, म्हैसेकर, माहिती व जनसंपर्क

८) आंबेडकर आणि स्त्री, संपादक अरुणा सवाने आकांक्षा प्रकाशन नागपूर

◆ ◆ ◆

CamScanner

4G 4G 10:10 Vo) 1 LTE2 59
01
Image Word
1/231

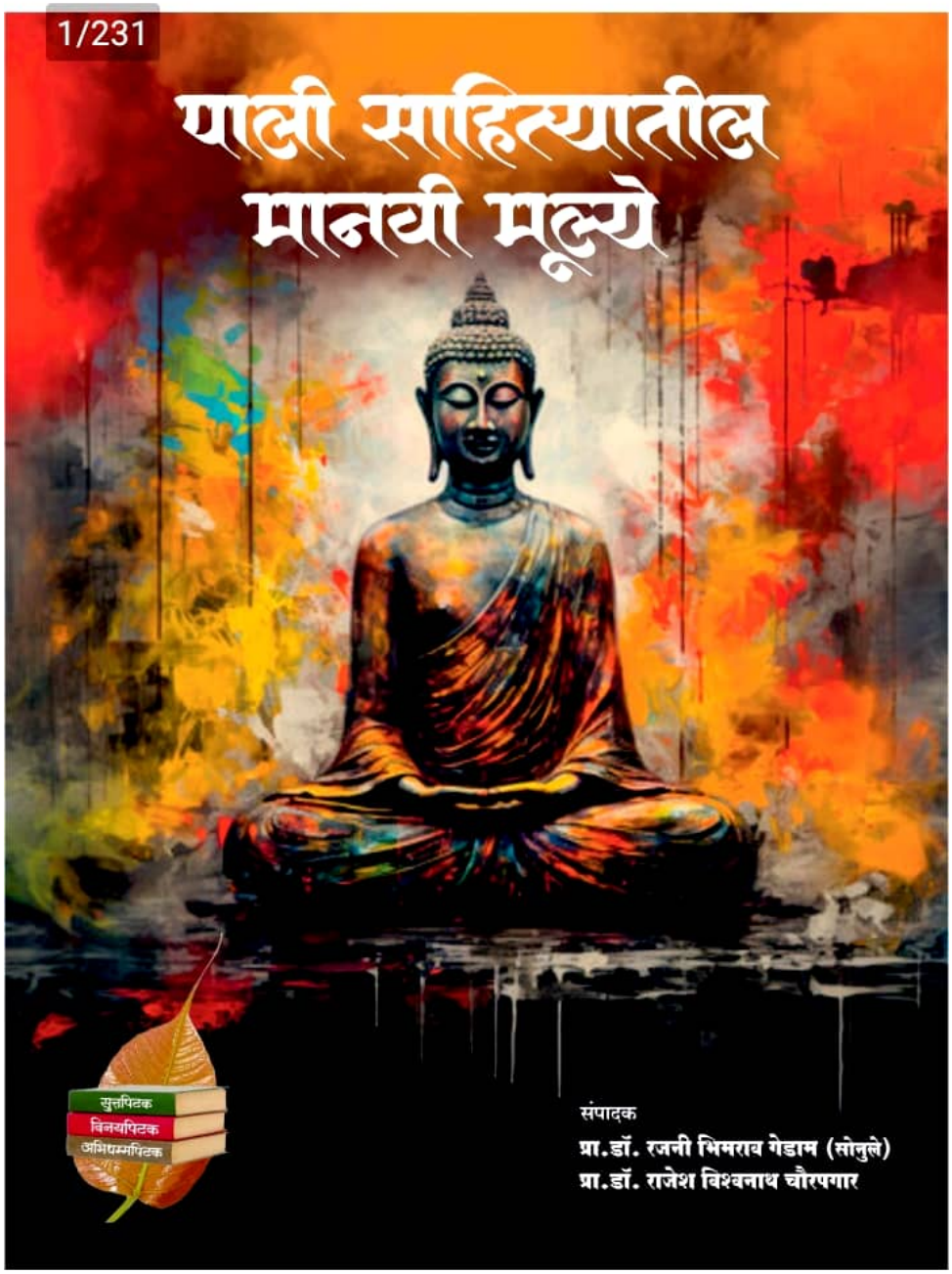

Rotate Markup Extract Text Signature Note
CamScanner

10:10

02

Image Word

2/231

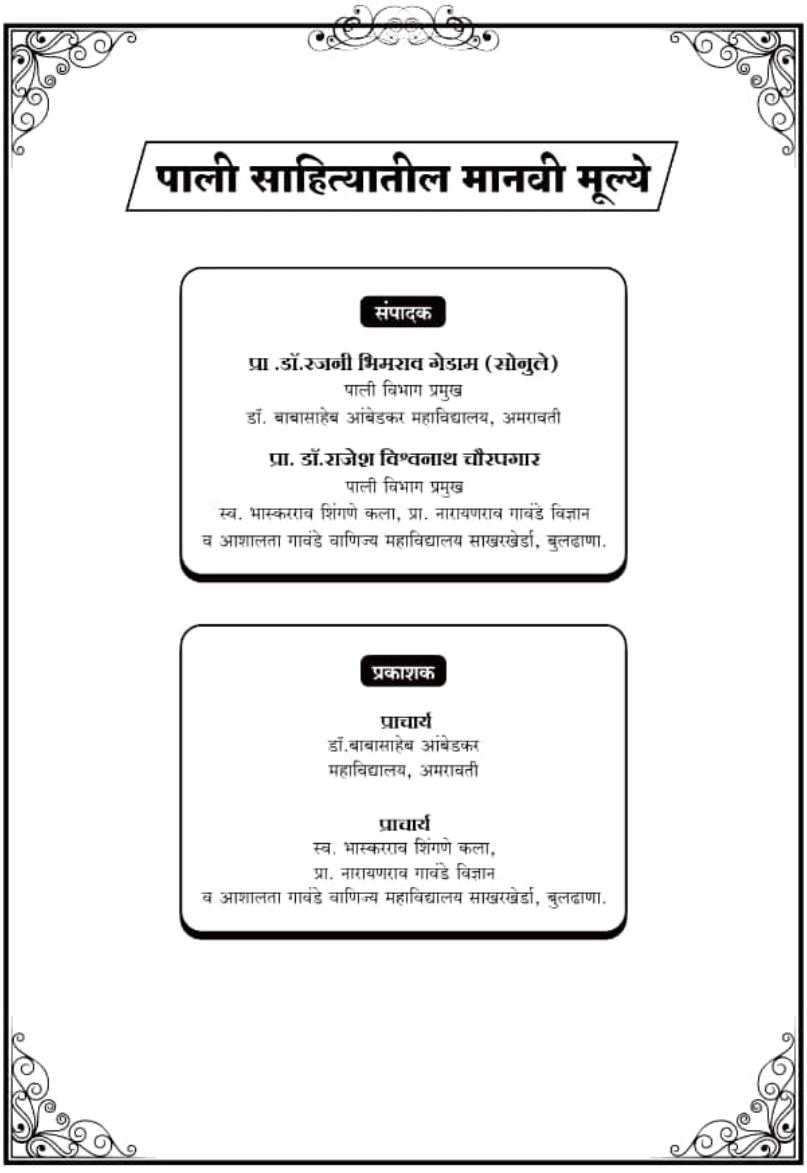

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक

प्रा .डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुते)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

प्रकाशक

प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती

प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.

Rotate Markup Extract Text Signature Note

CamScanner

10:10

03

Image Word

3/231

पाली साहित्यातील मानवी मूल्ये

संपादक :
प्रा .डॉ.रजनी शिगराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९७६६५८९४६५
प्रा. डॉ.राजेश विश्वनाथ चौरपगार
पाली विभाग प्रमुख
स्व. भास्करराव शिंगणे कला, प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
मो.९४२०१८८४२४

प्रकाशक :
प्राचार्य
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
महाविद्यालय, अमरावती
प्राचार्य
स्व. भास्करराव शिंगणे कला,
प्रा. नारायणराव गावंडे विज्ञान
व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय साखरखेर्डा, बुलढाणा.
* **आवृत्ती : प्रथम**
* **प्रकाशन तारीख :** २३ -०५ -२०२४
* ISBN : ९७८-८१-९७२३१८-६-५
© **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**
* **अक्षर जुळवणी : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली**
* **मुखपृष्ठ : कु.रागिनी आर. तापडिया**
* **मुद्रक : गायत्री ट्रेडर्स, चिखली.**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद चिखली न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Rotate Markup Extract Text Signature Note

CamScanner

Recent Trends in Indian Writing in English

Edited by
Dr Shivraj N. Kombe
Mr Shuddhodhan P. Kamble

Scanned with ACE Scanner

Content

No.	Title	Page No.
1)	**An Exposition of Caste Discrimination in Aravind Adiga's *Between the Assassinations*** V. Chithra Devi	1
2)	**Recent Trends in Indian Writings in English** Dr Shivraj N. Kombe	8
3)	**Rishab Shetty's Film *Kantara : The Legend* (2022) : A Blend of History, Myth, Folklore, Adventure and High Drama** Dr. Shivaji Methe	13
4)	**Search for identity in Jhumpa Lahiri's novel *The Namesake*** Somnath Sopan Lokare	20
5)	**Sorrows and Sufferings of Ammu in the God of Small Things** Dr. Nilesh A. Tare	27
6)	**Mahesh Dattani : A Social Reformer : With Special Reference to the Play, 'Thirty Days in September'** Dr Rupesh P. Rede	33
7)	**Mahatma Jotirao Phule – The Father of Indian Social Drama in the context of his play Trutiya Ratna (The Third Jem)** Dr. Dipak Ulemale	40
8)	**Rohinton Mistry : A Parsi writer and his ethnic concern** Dr. Sanober Kahkeshan	46
9)	**A Quest for Female Identity inThe Novels of Namita Gokhale** Rohit R. Madaghe / Dr.Nilesh A. Tare	52
10)	**A New Literary Movement In Environmental Analysis** Rajendra Mahadeorao Shambharkar	59
11)	**Dalit Literature and its Features** Dr. Sanjeevkumar Ingale Mr. Shuddhodhan P. Kamble	66
12)	**Classic V/S Modern Concepts in Indian Literary Criticism** Dr. Manoj Pandurang Sahare	76
13)	**The Element of Alienation in the Novel 'The Inheritance of Loss'** Dr Varsha E. Gawande	82

Scanned with ACE Scanner

An Exposition of Caste Discrimination in Aravind Adiga's *Between the Assassinations*

V. Chithra Devi
Assistant Professor, Department of English
Pavendar Bharathidasan College of Arts & Science College
Affiliated to Bharathidasan University
Mathur, Pudukkottai – 622515, Tamil Nadu, India

Abstract

Between the Assassinations, a collection of short stories by Aravind Adiga, depicts the ramifications of classes and faiths in our society in a beautiful way. The author shows how religion and caste activists abuse India's underprivileged people in the novel. Through his characters, the manipulation is demonstrated convincingly in the shape of real-life circumstances. *Between the Assassinations* is a collection of short stories that depict historical events that occurred between the killing of Former Prime Minister Indra Gandhi and the assassination of her son, Rajeev Gandhi, seven years later. The seven tales reveal the complexities of India's multicultural, multiethnic, and multireligious customs. Each narrative is separate from the others, yet they all take place in Kittur, with the location and characters originating there. The setting of the novel depicts the challenges that the protagonists confront, as well as how they withstand threats from religious radicals.

Key Words: Casteism, Culture, Loss of Identity, Religion,

Scanned with ACE Scanner

Dalit Literature and its Features

Dr. Sanjeevkumar Ingale
Assistant Professor and Ph.D. Supervisor
Late C.M. Kadhi Kala Mahavidyalaya, Achalpur Camp
Dist-Amravati

Mr. Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Abstract

Many poets and writers of the pre independence period had written against the social evil of social discrimination and about bad condition of the lower caste people. The popular novelist Mulk Raj Anand had written the novel *Untouchable* (1935), he had shown an untouchable as a main character and focused on the problems of the untouchables. All the above voices against social discrimination were not so strong in the tone of protest so the impact could not be seen. The writing of protest against caste atrocities has got separate recognition in the form of Dalit Literature in Maharashtra. The term 'Dalit Literature' formally came to existence in 1958 in Dalit Literary Conference organized by Dalit Sahitya Sangh.

Keywords- Dalit, Features, Literature

Introduction-

For the ages the Dalits wanted to highlight their suffering, Dr. Babasaheb Ambedkar's movement for equality made them conscious about their suffering and injustice. They started to

Scanned with ACE Scanner

develop their self respect; this consciousness among the Dalits is a basic reason of origin of the Dalit Literature in India. The protest against inequality had been shown in literature in the past also, in the period of the Buddha many voices were raised against inequality on the basis of caste. The saints like Kabir, Tukaram, Chokhamela,etc have also written about exploitation and oppression in their poems. Many poets and writers of the pre independence period had written against the social evil of social discrimination and about bad condition of the lower caste people. The popular novelist Mulk Raj Anand had written the novel *Untouchable* (1935), he had shown an untouchable as a main character and focused on the problems of the untouchables. All the above voices against social discrimination were not so strong in the tone of protest so the impact could not be seen. The writing of protest against caste atrocities has got separate recognition in the form of Dalit Literature in Maharashtra.

The term 'Dalit Literature' formally came to existence in 1958 in Dalit Literary Conference organized by Dalit Sahitya Sangh. According to the resolution No.5 of this conference, "Writing of Dalits and other non-Dalits concerning the Dalits is called Dalit Literature."[1] The origin of the Dalit literature in Maharashtra had been taken place from the writings of Namdeo Dhasal, Raja Dhale and others who were the founders of Dalit Panther movement which was inspired by the Black Panther movement of the Black people of America. Many critics have stated that the Dalit literature has its inspiration in the Black literature. In the decades of 1960 to 1970, many writers from the Dalit Community expressed their protest and agonies in the regional languages. B.V. Bhosale in his book *Sociology of Dalit Literature* says that, "Between 1972 -1978 there emerged writers from Dalit community in Gujarat, Karnataka, Andhra Pradesh, Orissa, and Tamil Nadu who started writing about the caste exploitation." The regional languages were used by these writers to express their feelings, their writing have got international recognition after its translation in many foreign languages, especially in English.

The Dalits have been writing about their existential crisis and protest for equality and justice. They had never protested

Scanned with ACE Scanner

against their injustice till Dr. Babasaheb Ambedkar's Social Revolution. He has inspired them to fight for their rights. Though Dalits literature depicts anger and protest, it has no negative qualities. It is a voice for social justice and equality. Arjun Dangle says in this regard, "Dalit Literature is marked by revolt and negativism, since it closely associated with the hopes for freedom by a group of people who as untouchable are victims of social, economic and cultural inequality."

Raja Dhale , a leader of the Dalit Panther Movement and Wiriter says, "Social change cannot occur without change in the values of life and all studies in the field of social transformation have established that change always takes place first on the cultural plane, in the sphere of values and belief-systems and only then does it translate into principles of conduct. This runs contrary to the Marxian understanding of change being inspired by special circumstances or as a result of frustration with social conditions. Dr. Ambedkar's life and writings gave a new direction to the lives of Dalits in Maharashtra. On conversion to Buddhism, the lives of Dalits have completely altered and the erstwhile untouchables have adopted a new lifestyle. Today, their values have been radically altered and Dalit literature is part and parcel of that change." The aim of Dalit Literature is to establish a classless and casteless society in which there will be no suffering and discrimination. To quote Dr. Babasaheb Ambedkar, "Dalit Literature is not the literature of those who advocate revenge. It is also not literature that spreads hatred. Dalit Literature first and foremost advocates the significance of humanity and liberation and it is a historical necessity too." Dalit Literature is a value based literature and it opens the door for liberation and freedom for all the underprivileged class of the society.

A prominent critic of Dalit Literature, Sharan Kumar Limbale defines Dalit Literature as, "Dalit Literature is precisely that literature which artistically portrays the sorrows, tribulations, slavery, degradation, ridicule and poverty endured by Dalits. This literature is but a lofty image of grief." The Dalits have collectively expressed their anguish; it is not the expression of individual. It has become the expression of the whole Dalit community. The Varna system imposed Socio-religious slavery on

the Dalits, they were enduring it silently from many centuries. Their many generations were destroyed in the slavery on the name of social norms, customs and traditions. The condition of the Dalits has changed due to Social, Religious and Educational Revolution of Dr. Babasaheb Ambedkar. Self consciousness and quest for identity changed their Social and Religious life. Dr. Babasaheb Ambedkar established the colleges in Maharashtra at Mumbai and Aurangabad, the first generation students and Professors of Milind College, Aurangabad formed the Literary Association. Newly educated Dalit students started to write about their sorrows and pathos. The movement of writing about suffering of own family and society laid foundation of the Dalit literature. R.G. Jadhav , in his essay *Some Reflections on Dalit Literature* says yhat, " Dalit Literature is the post colonial nativistic movement aimed at the cultivation of creative urges of the masses of numerous castes, tribes and communities condemned for centuries to voiceless existence." Dalit literature not only protest and anger but it also reconstructs the past of the Dalit community.

As M.N. Wankhade says, "The Pens of the Dalit writers are ready as levers, to lift the people's democracy out of the mud of anarchy." Dalit literature aims for Social Equality and Human Values. Baburao Bagul's short stories collection *Jeva me Jat Chorali* (When I Concealed my Caste) and Anna Bhau Sathe's short story *Smasanatil Son* (Gold from the Grave) have got special attention of the readers because of its real depiction of the lower caste people. The tradition of real portrayal of the under privileged class had been continued in the writings of Namdev Dhasal, J.V. Pawar, Narayan Surve, Daya Pawar and others. The Autobiographies of the Dalit writers had shaken the foundation of literary world in India. For the first time readers were reading about sorrows of the Dalit community. Dalit literature is very different in its structure, theme, and style. It has some unique features, which we can discuss as follows.

Features of the Dalit literature-

Dalit literature is a movement for social justice; it has broken all the rules of Traditional literature. We can study its some features to know about it in detail. Followings are some unique features of Dalit literature-

Scanned with ACE Scanner

i)Different Aesthetic of Dalit Literature-

The Language, Form and Structure of Dalit literature is not like Traditional literature. Dalit literature has emerged from the experience of pain and suffering so it has more realistic approach than the Traditional literature. It includes cultural conflicts against discrimination, it challenges the religious hegemony. Sharan Kumar Limbale says in this regard, "The yardsticks of literature do not remain Standstill for all time. With changing times literature changes, and there remains the possibility of change in its criticism too. New literary trends cannot be evaluated with traditional literary yardsticks." There is a major change in the approach of the Dalit writers to life and art. The traditional Indian upper caste writers celebrate beauty through literature. They follow the Rasa Theory of Bharat Muni (500 BCE) and their effort is for seeking pleasure from literature.

Since 1930, the literature has adopted change for Social welfare. Premchand (1880-1936), Mulk Raj Anand (1905-2004), Mahashweta Devi (1926-2016) and others have started to depict the social problems of Untouchables and Schedule Tribes. Their writing has been included the skill of imagination, sometimes they have also made romantic picture of the Dalit characters. It is in Dalit literature, the realistic picture of the Dalits has beem shown, Dalit writers have used their day to day language in writing. Dalit literature was criticized for its Form, Structure and Language. Even many critics put a question mark about its literariness. On the other hand, there were also many critics who praised Dalit literature for its unique quality and representation of realistic mode of the life. Sharan Kumar Limbale further says, "The aesthetics of Dalit literature rests on: first, the artists' Social Commitment, second, the life-affirming values present in the artistic creation, and third, the ability to raise the reader's consciousness of fundamental values like equality, freedom, justice and fraternity.

ii) Use of Colloquial Language-

Language is an important source for vivid expression, it is said that language changes after every twelve kilometers. It is not true about in the Indian villages; the language of the Dalit living area is different than the language of the rest village. Dalit writers have used their everyday language in their expression. The poet

Namdev Dhasal (1949-2014) used the actual language of common speaker in Kamatipura in his poetry collection *Golpitha* (1973). Dhasal lived in Kamatipura so that language came to him naturally in his poetry. He never felt ashamed of using that language. The writers of Dalit literature have used every day language and they have never felt ashamed for it. In this context Sharan Kumar Limbale's following observation is very important, "The view of life conveyed in Dalit literature is different from the world of experience expressed hitherto. A new world, a new society and a new human being have been revealed in literature, for the first time. The reality of Dalit literature is distinct and so is the language of this reality. It is the uncouth-impolite language of Dalits. This language does not recognize cultivated gestures and grammar."[12]

The common readers of India were shocked after reading such language in the literature. The language is a part of culture; Sanskrit language was banned for learning to Dalits. Dr. Babasaheb Ambedkar was not allowed to learn Sanskrit language so he had to opt for other language in his school. Dalit literature challenged contemporary culture and tradition. The Dalit writers used their mother tongue to express their feelings more effectively. Many times they used direct words of sex and abuse, which were used for their insult. They resisted against imposition of an official language. Inspite of huge criticism about use of colloquial language, the Dalit writers continued to write in their own tongues. This has made Dalit literature linguistically diverse and different.

iii) Deconstruction of History and Myths-

Indian literature has a great impact of myths and Religious books like the *Ramayana* and the *Mahabharata,* the Dalit writers have also given the references of many characters from Indian mythology. The view for the myths and Religious books of the Dalit writers is different from the upper caste writers. The hero of Ramayana, Ram is a killer of a Dalit person Shambuka. Eklavya, Vidura and Karna from the *Mahabharata* are representatives of Dalit community; they could not get deserved respect because of their low caste. Dalit writers portrayed all of them as their heroes. Dr. Babasaheb Ambedkar burnt the *Manusmriti* in 1927 to protest against inequality written in the religious books.

Dalit literature is rewriting Indian History and Myths. All the

Scanned with ACE Scanner

historical events have been seen from the other perspective. In this regards, Sharan Kumar Limbale says, "However, Dalits writers cannot forget that Hindu religious literature has nourished the unequal caste system. Therefore they have decided not to use religious symbols in their writing."[13] In Dalit poetry we can find use of distinct images and symbols. Dalit writers have created new myths, symbols and metaphors instead of following it from Hindu religious books. Their use of these new symbols has reconstructed history and myth for new meaning and purpose.

iv) The Little Magazine Movement-

The little magazine movement is mainly responsible for the origin and development of Dalit literature. As Dalit literature was a revolt against the established Religious and Social tradition of discrimination in India. As the wring of Dalits could not get place in main stream Magazines and other print media, they have started to write in little magazines. It had become a very popular practice in Dalit literature. In the beginning many Dalit literary associations started own magazine to publish their writing. The quarterly *Asmitadarsha* was launched by the Milind Sahitya Parishad in 1968.Many renowned Dalit writers published their poem, short story, essay, etc. in this quarterly. In the Introduction of *Poisoned Bread,* Arjun Dangale writes about the Little Magazine Movement, "The Publication of Little Magazine was a movement, and a movement implies action by a team. The proponents of the little magazine movement claimed that that they were fighting against the establishment. But as they wrongly identified a magazine like *Satyakatha* or a popular writer with the establishment, the movement became personalized and person-oriented."[14]

v) Dalit Auto Narrations (Autobiographies)-

Dalit writers have written in all the forms of literature i.e. Poetry, Drama, Essay, Short Story and Autobiography. Dalit autobiographies have got an important position in Dalit literature. Many shocking autobiographies had come out after 1978, *The Outcaste* (1984) by Sharan Kumar Limbale, *Upara* (1980) by Laxman Mane, *Athwaniche Pakshi* (1983) by P. I. Sonkamble, *Karukku* (1992) by Bama and *Joothan* (1997) by Omprakash Valmiki are some of the finest examples of Dalit autobiographies.

Many critics are of the opinion that, these writings should not be called autobiographies as the above mentioned writers were not writing for getting a place in the literary world. They were just writing about their real life experiences. It is their auto-narration; all the auto narrations are different from traditional autobiographies in form and structure. The Dalit writes have used colloquial language to make it more real. The incidents and events of their lives were full of oppression and discrimination. Many women writers had also written about their lives, they had been shown as double oppressed. Dalit women suffered on two levels due to their sex and caste.

Auto narration of Dalit writers came from not only from scheduled castes bat also from other categories like Scheduled Tribes, Nomadic Tribes, etc. A period of Dalit Auto Narratives made the Dalit literature more stable. Arjun Dangale says in this context, "These autobiographies became famous for several reasons. An autobiography was not restricted to the life of a Dalit writer. It was a delineation of the social system, Communalism, injustice, exploitation and of the lives of people who had been subjected to these evils." (Dangale, Introduction xlii)

vi) Rejection and Revolt-

Rejection of the established Social, Cultural and Religious tradition which caused discrimination and revolt for equality is the foundation stone of the Dalit literature. Dalit writers rejected everything which destroyed their lives they rejected all the values to start new values of equality. They revolted to change the world of discrimination, as Anna Bhau Sathe says in his poems,

"Take a hammer to change the world-
So saying went Bhimrao." (Dangale, 5)

The Dalits had got the power of revolt through education, their protest was against the slavery which was continued from many thousands years. To elaborate this point, Sharan Kumar Limbale writes: "'Rejection 'and 'revolt' in Dalit literature have been birthed from the womb of Dalits' pain. They are directed against an inhuman system that was imposed on them." (Limbale, 31) Dalit writers' protest through literature is for equality, liberty

Scanned with ACE Scanner

and justice. They longed to receive a respected treatment from others.

vii) Search for Self Identity-

As mentioned earlier Dalits got Self Consciousness through education which made them to think about their place in the society. It had started their self identity; they had not got any respected place in the history. They had been treated like animals; living was a curse for them. In such a condition, they struggled for the basic needs. The question of identity was secondary for them, they were not allowed to ask question for their exploitation. They had to accept all these atrocities without any complaint.

The portrayal of the Dalits in literature was not real; they were just shown for the sake of sympathy. Their identity was limited and restricted. Dalit rejected the hegemony of caste system; they started to search for their identity in the history. They found that their fore fathers were not untouchables. Dr. Babasaheb Ambedkar wrote about cultural and social past in the book, *Who were the Shudras*? The education has become a way of emancipation for them. Rajkumar observes that, "Dalits, however, are now conscious of their identity and self respect and therefore, have been interrogating and challenging the hegemony of upper castes and classes." (Rajkumar,)

viii) Experience versus Imagination- Dalit writers have written about their experience, Dalit Literature is a depiction of reality of the dalit life in India. Upper caste writers have also written about Dalit community, the Dalit characters shown by the upper caste writers in their writing are drawn from the imagination. However, the dalit writers have been writing about their own experience of life. Hence the dalit literature written by the dalit writers is totally varied from the writing of the upper caste writers about the dalits. Mulk Raj Anand's dalit protoganis Bhaka in the novel *Untouchable* (1935) gets sympathy only as he has been shown as an exploited person, he never protests against his exploitation. Many dalit writers think that writing about the dalits by the non-dalit writers cannot be included under the category of Dalit literature. This view is opposed by many critics by saying that anybody can write the Dalit literature.

Though there is a debate on the above issue, many upper caste writers like Premchand, Arundhati Roy, Mahashweta Devi have written about under trodden people and their writing has received national and international recognitions. Any literary text showing life and living of the dalit community with their problems can be entitled as the Dalit literature. In the contemporary period, the caste based restrictions on the writing have been diminished. Many upper caste writers are writing about the dalit community to depict their social problems.

Works cited

1) Dangle,Arjun. *Poisoned Bread*. Orient Black Swan, New Delhi.2018.
2) Bhosale, B.V. *Sociology of Dalit Literature*. ABD Publisher.2015.
3) Dangle,Arjun. *Poisoned Bread*. Orient Black Swan, New Delhi.2018.
1) 4) Sieger, Frederick J. "Literature and a Concern for Human Values." Journal of Reading, vol. 15, no. 2, 1971, pp. 139–142. JSTOR, www.jstor.org/stable/40009728. Accessed 15 Aug. 2021.
5) Haldar, Santawan. "Dalit Representation in Indian Literature:Its Scope and Potentialities.". *Bama- A Dalit Feminist* edited by Dhawan, R.K. And Puri, Sumita ,Prestige Books International, New Delhi. 2016.
6) *Dalit Sahitya ki Avdhaarna aur Premchand*, ed. Sadanand Shahi, first ed. 2000, Premchand Sahitya Sansthan, Premchand Park, Betiahaata, Gorakhpur, UP 273001. (Premchand and Dalit Literature—Raja Dhale, Translator Shanta Singh.

Scanned with ACE Scanner

Dr Shivraj N. Kombe

Dr Shivraj Narendra Kombe is working as a Head of Department of English in Yuvashakti Arts and Science College, Amravati which is affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (MH). He has been teaching English at UG level for last thirteen years. He is also one of the members of ELTAI (English Language Teachers Association of India) and contributed many research papers in national and international conferences. Many research publications in reputed peer reviewed, refereed and UGC CARE listed journals are also to his credit. He has specialisation in English as a Second Language teaching and Indian Writing in English.

Shuddhodhan P. Kamble

Assistant Professor in English and Director of IQAC at Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravat, Maharashtra. He has teaching Experience of 17 years at UG and PG level. He has written more than 30 research articles in National and International journals

He is a creative writer and Film Critic, published more than 50 articles in Marathi News papers. He has completed his M. Phil. on Shashi Tharoor's writing and presently working on Dalit Literature for his Ph. D. Degree.

Vidhan Publishing Company

VIDHAN
Publishing Company, Amravati
vidhanpublishing@gmail.com

9 788195 085842

Rs.350/-

Scanned with ACE Scanner

समग्र सर्वस्पर्शी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

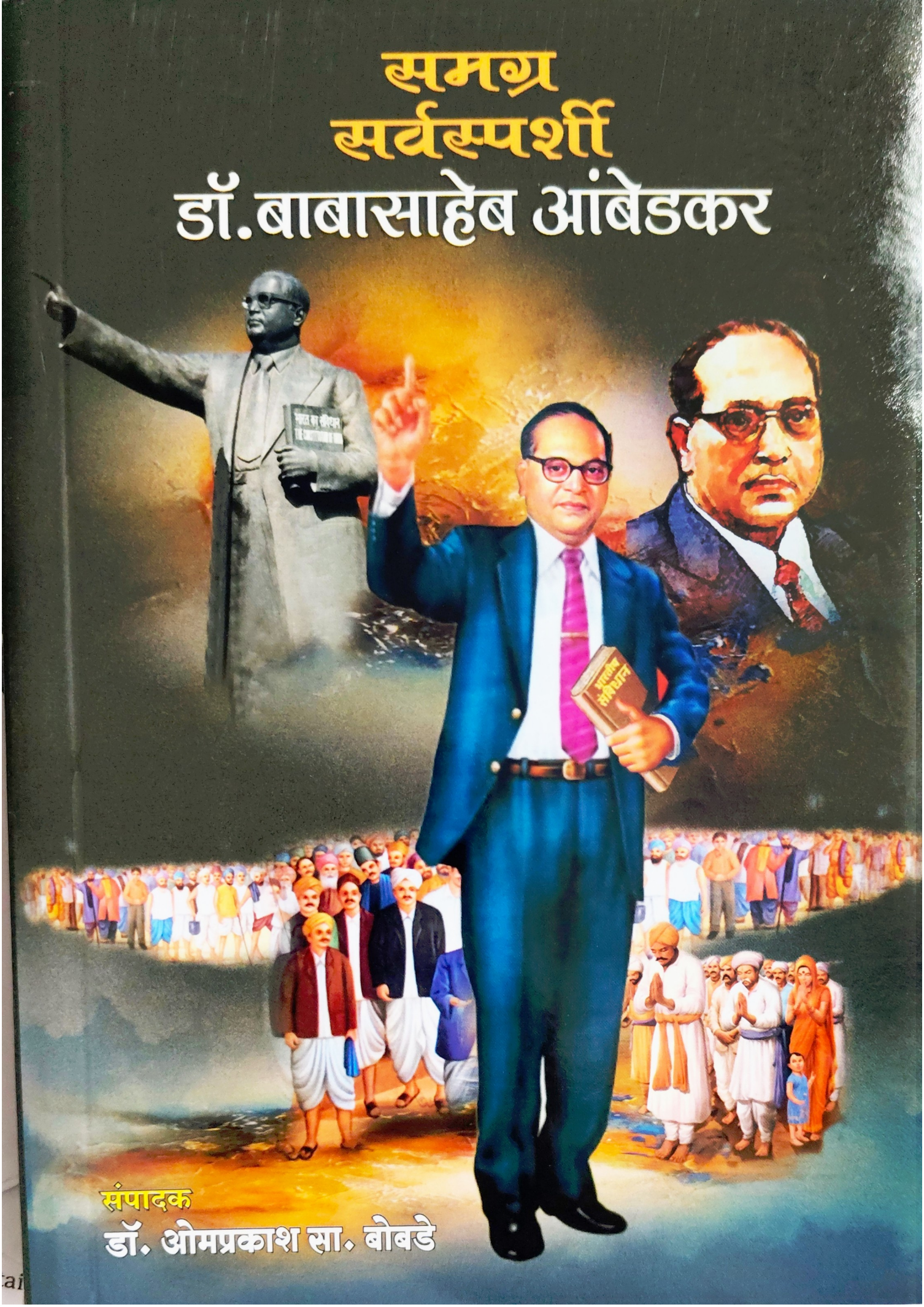

संपादक
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with ACE Scanner

समग्र सर्वस्पर्शी :
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

प्रकाशक

प्राचार्य

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,

अमरावती

Scanned with ACE Scanner

समग्र सर्वस्पर्शी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- संपादक : **डॉ. ओमप्रकाश बोबडे**
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : **प्राचार्य,**
  डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
  अमरावती
- आवृत्ती : **प्रथम**
- प्रकाशन तारीख : **६-१२-२०२३**
- ISBN : 978-81-948833-2-6

- © : **सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन**

- अक्षर जुळवणी : **श्री गजानन ढोले**
- मुखपृष्ठ : **श्री मनिष चोपडे**
- मुद्रक : **अथर्व ग्रॉफिक्स, अमरावती**
- किंमत : **रु. २००**

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अक्र	तपशील	नं.
१)	**कामगारांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** डॉ. राजू भा. खरडे	१
२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा. डॉ. महेश गोमासे	६
३)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक विचार व कामगिरी** प्रा. डॉ. विजया साखरे	१०
४)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन** डॉ. जगदीश द. हेंडवे	२१
५)	**डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व आजची शिक्षण व्यवस्था** डॉ. सुभाष रा. रगडे	२८
६)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार** प्रा.वडितके शंकर गोरक्ष	३९
७)	**लोकशाहीचा पाया म्हणजेच डॉ. आंबेडकरांचे संविधान** प्रा. डॉ. रवींद्र पुंडलिक झनके	४२
८)	**बॅरिस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा राज्य समाजवाद** प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा	४८
९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सत्याग्रह** प्रा. डॉ. सौ. रूपाली गोवर्धन दिकोंडा	५३
१०)	**बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार** डॉ. कविता एन. मालोकार (हिरुळकर)	५९
११)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धार्मिक विचार** अे. बी. वरघट	६७
१२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार** प्रा. डॉ. मंजुषा ह. धापुडकर	७५

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र	तपशील	नं.
34)	**Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on education** Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	208
35)	**Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature** Dr. Shuddhodhan P. Kamble	217
36)	**Economic Thoughts of Dr. B. R. Ambedkar** Dr. Naval D. Patil	221
37)	**Women's Reservation for Gender Justice in Dr.B. R. Ambedkar's Thoughts** Mr. Nitesh Wasudeorao Gulsundare	227

Scanned with ACE Scanner

Dr. Babasaheb Ambedkar and Dalit Literature

Dr. Shuddhodhan P. Kamble
Associate Professor of English
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati (M.S.)

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature.

Keywords-

Dalit literature, Discrimination, equality.

Introduction-

Dr. Babasaheb Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literatue. Dr. Babasaheb Ambedkar had sound knowledge about marginalized sections of India; he fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen. Dr. Ambedkar, will remain the ultimate source of inspiration for Dalit literature. According to Nimbalker, one of the contemporary Dalit writers says:

Scanned with ACE Scanner

The immense potential of Ambedkar and his philosophy, was not restricted to himself or anyone particular individual. He handed over to them the flares of his philosophy for development. His thoughts contained a graph of the progress of the people at the grass roots of the society. For this Doctor Ambedkar's life it-self has become a revolution. This revolution had changed the consciousness of the dalits. That is why Ambedkar and his philosophy is the source of Dalit literature.

Dr. Ambedkar's ideas about social justice are evident in his defence of the untouchables. Before the Southborough commission, the Simon commission, and the round table conferences his publications such as Mook *Nayak, Bahishkrit Bharat, Janatha and Samatha*, his efforts with *Bahishkrit Hitkarini sabha*, his entry into the *Kalaram Temple* and the burning of *Manusmrithi,* and the total life of Dr. Ambedkar and his work, ideas and message awakened the Dalit society, Dalit movement and the Dalit writers. The movement of his actions for rights and equality sowed the seed for Dalit literature.

Dr. Ambedkar and Dalit Literature-

Dr. Ambedkar is the doyen of Dalit literature, his message is the magnetic force for Dalit writers in India. He gave ultimate importance to humanist ideology. His speeches and wrings are mainly based on equality among human beings. Inspired by him, Dalit literature holds the human being to be its focal point. Dalit literature is a declaration of human freedom without caste and racist philosophies. It encourages human liberation believes in the greatness of human beings, and firmly opposes notion of race, religion and caste. Dr. Ambedkar said I like the religion that teaches liberty, equality and fraternity, and his words inspired many writers and the humanity became the religion of Dalit literature.

Dr. Ambedkar was portrayed as a living character and hero in some of Dalit literary works. Narendra Jadhav portrays him as a catalyst to their revolutionary life in his novel *Outcaste*; Dr. Ambedkar's struggles for the upliftment of dalits were often quoted throughout the text. The Mahad satyagraha in 1927, and the Nasik Kalaram temple entry movement in 1930, and few incidents were portrayed. Damu, the central character in the novel, sees Dr. Ambedkar during Mahad satyagraha he recollects when Babasaheb spoke everyone listens he urged the untouchables, to do away with the humiliating and enslaving traditions of village duties like carry away dead cattle. Dr. Ambedkar's idea that education as panacea was well examined in Narendra Jadhav's *Outcaste*. Jaanu, the son of Damu in the novel *Outcaste*, is a fine example of what

Scanned with ACE Scanner

we can get through education. Damu remembering of words of Ambedkar:

Many years ago, babasaheb had told Dada, looking at Jaanu, "Educate your son well " ! Dada had obeyed babashaeb's command and in the process babashaeb advices his Dalit followers "Win the seeds of respect and power had borne fruit. (233)

Jaanu become, Indian Administrative Officer, and the family declares that the philosophy of Ambedkar was the cause of their success. Dr. B.R Ambedkar believed that education is the panacea for social evils. Dr. Ambedkar's ideas of social justice can be attributed to all ages; he is a true social scientist of world. Even we can project him as father of fourth world literature.

Anna Bahu Sathe, the Marati Dalit writer, his poem *Take a hammer to change the world*, portrays Dr.Ambedkar as Hammer to change this world of discrimination, and to liberate ourselves, let revolt from our under privileged stage, saying the name of Bhim, means Dr. Ambedkar, Anna Bahu Sathe's famous novel *Fakira*, won the award of the Maharashtra state, and he dedicated the award to Dr. Ambedkar as he got inspiration from Dr. Ambedkar's ideology like other Dalit writers. *Baluta* is another important and semi-autobiographical work by writer and poet Daya Pawar in 1978, its dealing with forced labour on dalits, there was no time table for dalits, and they had to work around the clock without rest. Dagdu, the protagonist who is a staunch follower of Dr. Ambedkar, believes that the forced labour can be eradicated through the ideas and philosophy of Dr. Ambedkar. Dr. Ambedkar's writing contain the narratives of the sub-v exploited and enslaved people who have been marginalized deliberately, by the upper class people, in this regard Limbale argues: "Dalit consciousness is an important seed for Dalit literature; it is separate and distinct from the consciousness of other writers. Dalit literature is unique because of this consciousness" (Limbale 32). In the work *Diwali*, written by Gujarati writer Dalapat chauhan, who was inspired by Dr. Ambedkar, has condemned Manusmriti.

Om Prakash Valmiki's *Joothan* is also an important work in Dalit literature. Valmiki faced many problems, even the girl whom he loved left him only for the cause he belonged to downtrodden section of the society. Valmiki struggled with downtrodden identity from his primary education days. Valmiki quotes the inspiration of Dr. Ambedkar on him, and his writings, he writes, "Dr. Ambedkar's life –long struggle had

Scanned with ACE Scanner

shaken me up. I spent many days and nights in great turmoil. The restlessness inside me had increased. My stone-like silence had suddenly begun to melt. I proceeded to read all of Ambedkar's books that I found in library. (72)

Conclusion-

Dr. Ambedkar became the source of inspiration for Dalit literature in even in many Indian languages. Gurram Joshua, Katthi Padma Rao, Yendluri Sudhakar, Madduri Nagesh Babu, Paidi Theresh Babu, and many other poets remember Ambedkar in their writngs and all of them admitted that Dr.Ambedkar is the sole inspiration of their writing. All the movements of Dalits, as well as Dalit writers proudly hold him in high esteem as the father of Dalit-literature.

References-

1. Arjun Dangle. *Poisoned Bread*, Ed, Orient Blackswan, New Delhi, 2009.
2. Baby Kamble. *The Prisons We Broke*, Orient Longman, 2008.
3. Narendra Jadhav. *Outcaste: Memoir*, Penguin Books, New Delhi, 2003.
4. Om Prakash Valmiki. *Joothan: An Untouchable's life* CUP, 2008.
5. Sharan Kumar. Limbale *Towards aesthetics of DalIt Literature*, Orient Longman, New Delhi, 2004.

◆ ◆ ◆

Scanned with ACE Scanner

संपादकाचा परिचय

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

इतिहास विभाग प्रमुख

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

शिक्षण : B.A. – E.Lit., H.Lit. , Gop., Soc., Pol., Sci., History
M.A.–History (SET- NET & Ph.D.), M.A.- Pol. Sci., Sociology, Marathi Lit., Sub. Communication, D. Ed., B.Ed., B.Com., H.R.F.C., M.H.R.E.

निवास : ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, आकांक्षा विहार, [illegible] मार्ग, ओल्ड बायपास रोड, अमरावती. मो. नं. ८८२४५६

Email : omprakashbobade@gm[illegible]m

- महाराष्ट्रातील नामांकित संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ, अमरावती ,इंदिरा [illegible] मुक्त विद्यापीठ,नवी दिल्ली व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,नाशिक येथून विविध विषयात पदव्या व पदव्युत्तर पदव्या प्राप्त.
- इ.स. डिसेंबर २००३ मध्ये UGC-SET परीक्षा पहिल्याच प्रयत्नात उत्तीर्ण तसेच इ.स. जून २०१९ मध्ये UGC-NET परीक्षा उत्तीर्ण.
- इ. स. १९९५ पासून २००८ पर्यंत अमरावती जि.प. शिक्षक म्हणून शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत.
- तर श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट अंतर्गतच्या अमरावती येथील तक्षशीला महाविद्यालय येथे इ. स. २००८ पासून इ. स. २०१६ पर्यंत इतिहास विभाग प्रमुख आणि सद्यस्थितीत त्याच मातृसंस्थेच्या अमरावती येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय येथे इतिहास विभाग प्रमुख कार्यरत.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये शोध निबंध प्रकाशित.
- अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय चर्चासत्रे, परिषदामध्ये, कार्यशाळामध्ये सक्रीय सहभाग.
- विविध दैनिक वर्तमानपत्रा मध्ये विविध विषयावर लेखन.
- विविध UGC Approved, Peer reviewed आणि Referred journal मध्ये विविध विषयावर शोध निबंध प्रकाशित.
- UGC Sponsored "An Investigation into the Historical and Archaeological Heritage of Amravati District of Vidharbha" या विषयावर Minor Research Project पूर्ण
- इ. स. २०१५ मध्ये संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ,अमरावती मधून 'अचलपूर शहराची नगररचना, स्थापत्य विविध वास्तू– एक चिकित्सक विश्लेषण' या विषयात इतिहासाची आचार्य पदवी Ph.D. प्राप्त.
- संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ,अमरावती द्वारा POST GRDUATE TEACHER' म्हणून मान्यता प्राप्त.
- आचार्य पदवीचे मार्गदर्शक – संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापिठ,अमरावती.
- स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शक व कौन्सिलर

प्रकाशन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
उत्तम नगर, अमरावती

9 788194 883326

Scanned with ACE Scanner

Cert. No. : DP/2023/SP3/001 Date : ******, 2023

Saraswati Arts College, Dahihanda, Akola

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify

डॉ. सुनील कुमार

Has Published his/her chapter in the edited book on

Physical Education and Sports: Issue, Challenges and Opportunities / Volume II

bearing ISBN "978-81-19435-00-5" Entitled

व्यायाम के सामाजिक लाभ

Dr. Dipak K. Raut
Convener

Dr. Sagar P. Narkhede
Editor

DnyanPath® Publication
ISO 9001 : 2015
A Leading National Level Publisher

Cert. No. : DP/2022/SP3/032

Date : March 01,2022

Saraswati Arts College, Dahihanda, Akola

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify

Dr. Sunil Kumar

Has Published his/her chapter in the edited book on

Current Trends in Physical Education & Sports

bearing ISBN " 978-93-91331-33-7" Entitled

Impact of Meditation Level to Enhance Performance Level in Archery

Dr. D. R. Yawale
Convener

Dr. Sagar P. Narkhede
Editor

DnyanPath Publication
ISO 9001 : 2015
A Leading **National Books Publishing** House In India

Voicing the Unvoiced: Assimilating Transgender through Research

Editors

Dr. Pankaja Sudam Ingle
Dr Sanjeev Narayanrao Ingle

Scanned with ACE Scanner

Voicing the Unvoiced: Assimilating Transgender through Research

Editors

Dr. Pankaja Sudam Ingle

Dr Sanjeev Narayanrao Ingle

Cape Comorin Publisher
Kanyakumari, Tamilnadu, India

Scanned with ACE Scanner

TITLE	: Voicing the Unvoiced: Assimilating Transgender through Research
E-ISBN	: 978-93-88761-88-8
Editors	: Dr. Pankaja Sudam Ingle & Dr Sanjeev Narayanrao Ingle
Price	: 349/- INR
Published by	: Cape Comorin Publisher Kanyakumari, Tamilnadu, India
Website	: www. capecomorinpublisher.com
Printed at	: NSK Digital World Kanyakumari, Tamilnadu, India

Copyright © 2021 by Cape Comorin Publisher, All rights Reserved.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or any other information storage and retrieved without prior permission in writing from the publishers.

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their content. The publisher will not be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their content.

Scanned with ACE Scanner

12. Depiction of Transgender characters in Indian mainstream movies

Mr. Shuddhodhan P Kamble, Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Abstract

Cinema works as a mirror in which the human beings could see the reflection of their lives. It has a power to influence more than any other arm form. Therefore, it is very important to understand how a country, its people and its aspirations are represented in the cinema produced in the country. Mainstream Hindi cinema is the most widely distributed cinema in India. Identity construction is one of the significant issues in Bollywood. Filmmakers in India are trying to step outside the beaten track of traditional Indian themes but there has been no or little allowance for portrayal of transgender people, a subject that is still a taboo in a country where the discourse on sex itself is bound by moral restriction. Portrayal of their life stories and issues in Bollywood has veered between the sarcasm, denial, biased, comic, criminal and stereotyped. It would be interesting to study how Bollywood is portraying transgender people and what changes has their character undergone over the past decades. Multi-modal discourse analysis will be taken as a tool for analyzing the transgender character in the film. The present research attempts to show the identity construction of a third gender by analyzing select film in Bollywood. The researcher tries to establish the fact that a fair treatment is needed in order to deconstruct the myth of this marginalized section which deciphers their individual role and identity through the lens of sex only.

Keywords: Third gender, Bollywood, Portrayal, Films, Multimodal Discourse

Indian standard films have come matured regarding its portrayals of the transsexual character. A few films, inside the narrative and accordingly the element organization, public and local, uncover social, social and enthusiastic development as far as acknowledgment of the transsexual nearly incorporated into the standard in genuine world. There are endeavors, where

Scanned with ACE Scanner

the transsexual personality has been depicted thoughtfully and understanding as well as with the person's urgent aching to have a place, to be acknowledged for what the individual is. Regardless of the very reality that there are various kinds of diversion springing up pretty much every other day as a consequences of innovative progressions, film as a medium keeps on appreciating a genuine fan following of its own. Films actually impact psyches to very huge degree, as an aftereffects of which, portrayals and depictions - be it of individuals or segments of society, become essential. At the point when it includes the third sexual orientation, huge loads of Indian motion pictures are called call at the past for coldhearted and additionally mistaken depictions of their lives. Cut of life portrayals of these from the transsexual local area are by and large difficult to return by, which brings about the continuation of shameless generalizations. Utilizing contextual analyses and writing audits, this paper will plan to impartially consider the depiction of the third sex in Indian film, and why portrayal of such sex/sexual minorities is imperative inside the setting of a general public, particularly inside the current day and age. Watchwords: Perceptions, Interpretations, portrayals, coldhearted, transsexual character, transsexual local area, narrative, sex/sexual minorities. . Presentation: Humans are intrinsically social creatures who stay in bed gatherings and think about connections as a vital a piece of their regular day to day existences. They hear the musings, conclusions and beliefs of others around them which, usually, shapes the manner in which they think likewise beside individual population, another component which impacts their reasoning is media whether that is communicated media, medium or different kinds of new media that continue to arise. Film might be an incredible medium to catalyze social change. Like other fine arts film is both a neighborhood of social reality and furthermore a mode of depicting it. Movies have unpretentious impact on society's perspective. Film has without a doubt contributed tons to the strange development in India. Sexual minority comprises of each one of those individuals that fall into the classifications of Lesbians, Gays, Bisexuals and Transgenders. Projection of sexual orientation generalizations in movies structures society's view of sex jobs. The over immersion of sexual orientation generalizations inside the movies prompts the deception of sex jobs which gets inserted inside the human psyche and is given from age to age as an appropriate view. Homosexuality stays thought about a no-no in India. Segment 377 of the Indian lawful code which

Scanned with ACE Scanner

somewhere in the range of three and 4 preceding the beginning of the day, while it's as yet dull. No one except for the dai-maa and her aide is available for this 'stately' custom. The demonstration is given the shade of a profound custom simply like the acknowledgment of Deeksha for an obviously better life inside the following birth absolutely in order to shroud the fundamental barbarity and mercilessness of the custom and make it both worthy and 'characteristic.' Analyses of two or three Movies and their Portrayal of the Transgender Community: Indian artistic portrayals of the transsexual personality prior came extremely close to brief appearance characters like in melody dance numbers performed during a chorale or, inside the personality of a womanly detainee in Ramesh Sippy's Sholay. the essential sympathetic treatment of a transsexual arose in Mahesh Bhatt's Tamanna purportedly upheld the genuine story of an eunuch who safeguards a female newborn child left to kick the bucket by her rich and ground-breaking father and brings her up as his own. There are no innuendoes around this current individual's sexual coexistence who scarcely figures out how to frame a living by singing and moving at marriage capacities or when an infant is conceived. Mani Ratnam's Bombay (1995) places the hijra during a totally extraordinary time space framework during a way of commending the altruistic a piece of their lives and underscoring through one scene, the common character of the hijra who saves one among the twins of Shekhar and Shakila who stray inside the Mumbai shared uproars. it's a particularly brisk , squint and-you-miss-it shot that it's extraordinary how Mani Ratnam could pack such a great deal of passionate strain and tension into it so well and in so memory capable a design . The hijra here is depicted both as working environment – helping the youngster discover his way back to his universe of rational soundness and wellbeing, and as a subject – communicating greetings.

References:

[1] Chatterjee, R (2013). 100 Years of Indian Cinema: Homosexuals and the third gender on celluloid. Retrieved from http://ibnlive.in.com/news/100-yearsof-indian-cinema-homosexuals-and-the-third-genderon-celluloid/375374-8-66.html on 17/01/2021 at 7:41 PM.

Scanned with ACE Scanner

[2] Subhan, H. (2013). Tryst With Destiny: Sexual Discourse and Third Gender in Select Indian Bollywood Films. International Journal of Humanities and Social Science Invention.

[3] Saxena. P. (2011). Life of a Eunuch. Shanta Publishing House. 131-135 [4] Gopinath, G. (2008). Queering Bollywood. Journal of Homosexuality.

[4] Foucault, M. (1980a), 'Two lectures', in C. Gordon (ed.), Power/Knowledge, Brighton: Harvester: 80–105.

Scanned with ACE Scanner

Editors

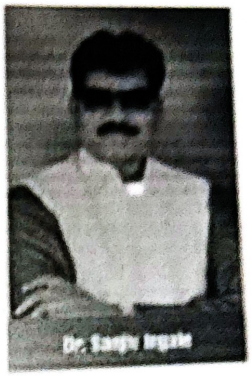

Contributors

Scanned with ACE Scanner

Cape Comorin Publisher
Kanyakumari, Tamilnadu, India
www.capecomorinpublisher.com

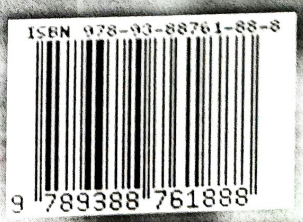

Scanned with ACE Scanner

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST
AMRAVATI

Feminine Essence 2K24:

Celebration of Women's Resilience and Triumphs

Our Ideal and Our Guiding light

Dr Babasaheb Ambedkar

Our Inspiration

Shri. Dadasaheb Gawai

Shri Dadasaheb Gawai
Charitable Trust
Amravati

Published by
Academic Excellence Committee
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

**"Feminine Essence 2K24 :
Celebration of Women's Resilience and
Triumphs"**

First Edition
14 April, 2024

ISBN
978-81-948833-9-5

Editorial Board
1. Prof. P. R. S. Rao
2. Dr. Varsha Gawande
3. Dr. Pranali Pete

Advisory Committee
Dr. Mallu Padwal
Dr. Kamlakar Payas
Dr. Bhagwan Phalke
Prof. Sachin Pandit
Prof. Rekha Wankhade

Printer and Typist
Atharv Graphics
Amravati, Maharashtra

Disclaimers :

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or any means, electronics or mechanical, photocopying and recording without the permission in writing from editors / contributors / publishers.

Editorial

We feel extremely elated to publish the E- Book as a part of the International Seminar organised on 20.03.2024 on the theme **Feminine Essence 2 K24 : Celebration of Women's Resilience and Triumphs.** We hope the chapters in the E- Book will inspire and empower women around the world to embrace their strength and worth. The research articles in this book will definitely resonate deeply with the readers, encouraging them to advocate for gender equality. We believe that the book will serve as a beacon of hope and encouragement for women facing challenges everywhere in every field.

We thank and Congratulate the researchers on amplifying the voices of women and contributing to the movement for empowerment and equality. The editorial board also remains indebted to our founder President Hon'ble Aai Dr. Kamaltai R. Gawai, our President, Hon'ble Mrs. Kirti R. Arjun, Hon'ble Dr Vaishali Guddhe, Dir. Women Studies Center, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati and Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust family who contributed for the Seminar as well. Warm Regards.

Editorial Board

Acharya Dr. Kamaltai R. Gawai

Founder President,
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

MESSAGE

I Congratulate the Academic Excellence Committee of Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati for the E Book on the theme **"Feminine Essence 2K24 : Celebration of Women's Resilience and Triumphs"** Women are the pillars of the society and culture runs through their veins. As literature is the mirror of the society, the articles in this book will definitely pave way for good research. My good wishes to the Editorial Board for their efforts to publish E Book on such a wonderful theme.

I congratulate all the academicians and budding research scholars for their research articles in this book.

Good wishes

Acharya Dr. Kamaltai R. Gawai

Founder President,

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Mrs. Kirti Rajesh Arjun

Founder President,
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

MESSAGE

I extend hearty congratulations and good wishes for the E Book on the theme **"Feminine Essence 2K24 : Celebration of Women's Resilience and Triumphs"** published by the Academic Excellence Committee of Shri. Dadasaheb Gawai Charitable Trust. It is said that empowered women empower the world and I believe that this is the true essence of divine Feminity. Feminine Essence means to discover the essence of femininity within oneself, embrace inner strength and nurture the spirit to radiate the best to this world. Thus, unleash your power, embrace your uniqueness, radiate your inner beauty and inspire change.

Together we rise. I congratulate the Editorial Board and the Advisory Committee for their efforts and also appreciate the research scholars for their contribution in the form of research articles. Best compliments.

Mrs. Kirti Rajesh Arjun

President,

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Prof P. R. S. Rao

Secretary,
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

MESSAGE

I feel elated and extremely pleased that the E - Book on the theme **"Feminine Essence 2K24: Celebration of Women's Resilience and Triumphs"** as a part of an International Interdisciplinary Seminar organised by Academic Excellence Committee of Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati in collaboration with the Women's Cell of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati on 20th March 2024.

I offer my best wishes to the Editorial Board for their painstaking efforts to collect articles and publish the E Book. I hope the chapters in this book will open new horizons for research and also awakening in the society. I wish for more such events to promote gender equality. I heartily congratulate the editorial board, all the academic fraternity, researchers and budding scholars who contributed their research articles on this beautiful theme of the E Book.

Best Wishes.

Prof P. R. S. Rao

Secretary,

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati

Dr. Vaishali Gudadhe
Director,Women's Studies Center,
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravatii

MESSAGE

I am extremely happy to extend my best wishes for the E - Book to be published as a part of the International Seminar on the theme **"Feminine Essence 2 K24"** organized on 20.03.2024. We at Women's Studies Center, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati are grateful to collaborate with Shri. Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati in contributing to the movement for women's resilience and truimps and embrace gender equality.

I congratulate the entire team to voice the struggles and challenges of women across the globe through their research articles. I hope the enlightening sessions of the guest speakers and the E-Book will spark a positive change and resonate a gender free society.

Warm Regards

Dr.Vaishali Gudadhe
Director,Women's Studies Center,
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
1)	Pogressive Feminine Voices in the Works of Rabindranath Tagore	Dr. Jagruti S. Vyas	1
2)	Gender and barriers to research : A analytical study	Dr. Anjali R. Wath	7
3)	A Systematic Review on: Women Health Complications and Their Social Impact	Salman A. Khan Jagdish V. Manwar Mr. Salman A. Khan	10
4)	Anita Nair's Feminist Perspective in *Ladies Coupe*	Prof. Manish K. Hole	15
5)	Middleclass Women- Mental Health and Challenges in Accessing Mental Healthcare	Prof. Atish N . Waghmae Dr. Jagdish V. Manwar	18
6)	Creating Supportive Environments and Communities for Promoting Holistic Approaches to Mental and Physical Wellness	Dr Balaji Rangnathrao Lahorkar	22
7)	Empowerment of Women form Occupation to Corporate World in India	Prof. Shyam Tantrapale	29
8)	Being a Working Women - Challenges Faced By The Women	Prof. Ranjeeta Mahadevrao Shambharkar	31
9)	Indian Muslim Women: Educational Status, Issues and Barriers.	Shafiya Anam Sayed Vasioddin, Dr. Jaghdish V. Manwar	34
10)	A Comprehensive Review On : Women's Mental Health, Job Experiences Over Time and Multiple Role	Prof. Mayur S. Tekade Dr. Jagdish V. Manwar	37
11)	Mental Health and well - being : the dire need in today's world	Dr. Sanober Kahkeshan	41
12)	Investigation of Women's Involvement in the Pharmaceutical Industry as Medical Representatives : Facts and Difficulties An Overview	Prof. Nitin W. Pawar	43
13)	Gender Disparities in Pharmaceutical Research: Bridging the gap for women's Health	Prof. Poonam D. Awaghate	46
14)	Implementation of laws for women and Awareness among them : A Analytical Study	Dr. Pranali M. Pete	49
15)	Empowerment and Leadership	Mahima Sisodiya	52
16)	The Maladies of Women in Lahiri's Short Story	Dr. Varsha E. Gawande	56
17)	Role of Leadership in women Empowerment	Dr. Rajesh M. Deshmukh	59

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
18)	Role of Self-Help Groups (SHG) in Women Empowerment	Dr. Naval Daulatrao Patil	62
19)	Theme of Social Milieu as Reflected in the Works of Alice Walker	Subhash Baburao Mundhe	65
20)	Innovative Solutions and Women Empowerment: Implications for Sustainable Development in Science and Technology Goals in India	Ganesh R. Pawar Bhushan G. Gudalwar Jagadish V. Manwar	69
21)	Empowering women in Maharashtra through Financial Literacy	Dr Santosh Tukaram Kute	74
22)	Women's Mental Health and Well-being: A Comprehensive Review	Prof. Nilesh D. Khade	81
23)	Women in the Field of Science and Technology Best Practices In Science and Technology For Women	Dr. Sudhir B. Sangole	86
24)	Unveiling the Artistic Brilliance: Contribution of Women in Literature, Art and Creativity	Minakshi G Nimbalwar Bhushan R Gudalwar	90
25)	Strategies to Overcome Challenges Posed to Indian Women for a Successful Career and a Balanced Family Life	Bhushan R Gudalwar Jagdish V Manwar	96
26)	Career Development and the Challenges of Women	Mr. Pranit Ramteke	103
27)	Women Empowerment and Role of Entrepreneurship in India	Dr. Gayatri Sureshrao Chawale	106
28)	Emergence of an Empowered New Woman in Jhumpa Lahiri's The Interpreter of Maladies	Dr. Punam V. Barabde Dr. Manish Shrihari Gaikwad	111
29)	Contribution of Indian Women in Drafting the Constitution of India	Prof. Pravin N. Wankhade Prof. Pritesh B.Patil	114
30)	Deep Learning Base Intrusion Detection System	Kasturi Dhabale, Prof. A. A. Chinchamalatpure	118
31)	A Systemic Revivew on : Women Empowerment & Gender Equality	Abhijit S. Dongardive Jagdish V. Manwar	125
32)	Design And Implementation of Automatic Power Saving Through Imageprocessing	[1]Mr. Mayur K. Wasnik, [2]Prof. T. N. Ghorsad	128

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
33)	A Study of Network Intrusion Detection Artificial Intelligence Systems Using	Thamraj N. Ghorsad Dr. Amol Zade Swati T. Ghorsad	135
34)	Image Forgery detection	Apeksha P. Ingle	150
35)	Career Development and the Challenges of Women	Mr. Pranit Ramteke	155
३६)	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक आणि शारीरिक समस्या आणि त्यावरील उपाय	प्रा. अनिता गंगादास राठोड, डॉ. जगदीश वि. मनवर	१५८
३७)	स्त्रियांचे उध्दारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	१६३
३८)	आदर्श व्यक्तिमत्व : महाप्रजापती गौतमी थेरी	प्रा.डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१६६
३९)	महिला सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व योगदान	डॉ.संदिप भिकाजी खंडारे	१६९
४०)	शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. खेमानंद सुखदेव फुलझेले	१७२
४१)	सामाजिक क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. प्रकाश वामनराव म्हस्के	१७५
४२)	बुद्ध धम्म व स्त्री – पुरुष समानता	सहा. प्रा. गंगाधर पांडे	१७८
४३)	लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे	१८०
४४)	महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषतः साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	१८४
४५)	मराठी कादंबरी साहित्यातील देवदासी स्त्री– जीवन	प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत	१८७
४६)	१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार	सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे	१९२
४७)	बुद्धिझम व स्त्री सक्षमीकरण	प्रो. डॉ. आर. जे. वानखडे	१९४
४८)	महिलांचे मानसिक आरोग्य	प्रा. डॉ. सारीका एस.बोदडे	१९६
४९)	आदर्श व्यक्तिमत्व : विशाखा थेरी	प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	१९९
५०)	भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाचे प्रमाण	प्रा. डॉ. प्रशांत वा. खेडकर	२०३

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
५१)	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. मंगल पांडुरंग खेडेकर	२०७
५२)	मानसिक आरोग्याबाबत सामाजिक दृष्टीकोन	कु.संगिता गंगाराम मेश्राम	२१०
५३)	महिलांचे शारिरीक आरोग्य	कु. अश्विनी सु. हूड	२१२
५४)	महिला सक्षमीकरण व श्रम प्रतिष्ठा की भूमिका	डॉ. अनिल खांडेकर	२१६
५५)	सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामी : महिला सक्षमीकरण के आद्य प्रेरक एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. संदीप महादेवराव हाडोळे	२१९

Pogressive Feminine Voices in the Works of Rabindranath Tagore

Dr. Jagruti S. Vyas
Associate Professor
Department of English,
Smt Kesharbai Lahoti College, Amravati

Abstract:

Tagore's writing displays a vast gamut of women characters .The kaleidoscopic range of his heroines attracts the readers and keeps them glued to the pages of his novels and short stories. Tagore presents a variety of women, some are educated, some are uneducated and some are young widows, wives and mothers. They struggled to get an equal status in society and rebelled against the injustice done to them. Their rejection to surrender before the expectations of the patriarchal system was something very rare and unheard of in those days. His early works spanning over the period 1881-1897, present the stories showing social injustice against women. They were progressive and advocated a new perspective in front of the people who were already convinced with traditional Indian values. His women characters have one common trait and it is their rejection of the subordinate status in society. As a result, his female characters are considered to be one of his most significant contributions to literature as well as society.

Key words:

Traditions, rejection, surrender, progressive, values

Rabindranath Tagore is regarded as one of the pioneers of the Bengal Renaissance. He has gifted Indian literature with innumerable immortal women characters. Tagore's heroines are a galaxy of mesmerizing, enigmatic and progressive stars while also having their own weaknesses and flaws. They struggled to get an equal status in society and rebelled against the injustice done to them. Their rejection to surrender before the expectations of the patriarchal was something very rare and unheard of in those days. His early works spanning over the period 1881-1897, present the stories showing social injustice against women. Tagore opined that a woman should be aware of their social rights and must raise voice if those rights are denied to them. He believes, "If education is a tool for human development and if education is birthright of a human being, I do not understand how we can deprive the women from education,"

Tagore was much ahead of his times in his women's liberation conquest .Almost all of his heroines are painted in traditional ways but at the same time they were all quite strong. His women characters have one common trait and it is their rejection of the subordinate status in society. As a result, his female characters are considered to be

one of his most significant contributions to literature as well as society. Tagore wrote his stories during pre-partitioned Bengal which was a politically unstable period in Kolkata. His characters range from diverse cultural, rural, and social backgrounds. His novels and short stories explore the intricacies of human relationships. Tagore's women characters many times made the conservatives raise their eyebrows. They were presented as chance-takers who unconventionally stood against social norms in a conservative Indian society. They were progressive and advocated a new perspective in front of the people who were already convinced with traditional Indian values. For creating these immortal characters Tagore took inspiration from Kadambari Debi, wife of Tagore's elder brother. She was instrumental in moulding his writing skills. Kadambari Devi's name is closely connected with the literary output of Tagore. Some of the stories that present women in leading roles are : Chokher Bali, 1903 (A Grain of Sand); Atithi, 1895 (The Guest); Maanbhanjan, 1895 (Fury Appeased); Detective, 1898; Kabuliwala, 1892; Shasti, 1893 (Punishment); Nastanirh, 1901 (The Broken Nest); (; Samapti, 1893 (The Conclusion); Chhuti, 1892 (The Homecoming); Tyaag, 1892 (The Renunciation); Sampatti Samarpan, 1891 (The Trust Property); Dui Bon, 1933 (Two Sisters); Strir Patra, 1914 (Wife's letter); Aparichita, 1916 (The Unknown Woman); Kankal, 1892 (The Skeleton); Musalmaner Golpo, 1941 (The Story of a Muslim Woman); Monihara, 1989 (The Lost Jewels) and many more. Some of the strong women characters in Tagore's works who subverted the expectations of the society are discussed below-

Binodini- (Chokher Bali)

Chokher Bali's (1903) Binodini is a woman who belongs to an era when child marriages were a common practice. After the death of her father, she becomes a burden, and her family members force her into a hopeless marriage with a dying drunkard. In a very short time, he dies and Binodini was destined to live the life of a widow in her very young age. Binodini is strong enough to reject the time honoured customs of the society that suffocate a woman and compel her to live a painful life. She denies the stringent rules set for a widowed woman in Bengal. Being graced with beauty, dignity and intelligence, she decides to live on her own. She does not hesitate to go against the social norms in order to fulfill her physical and emotional needs for love through the companionship of Bihari. However, she readily accepts his going away from her for his welfare. This self-abnegation makes her character all the more fascinating. Later on she elopes with Mahendra which may taint her image but deep down at her heart she remains loyal to Bihari. While throwing light on her character, Kripalani states : "Of all the women characters created by Tagore in his many novels, Binodini is the most convincing, vital and full-blooded." The other women characters in the story are Asha and Rajyalaxmi. Asha is the wife of Mahendra. She is sober, submissive, and beautiful woman. When she senses that her husband has defiled the purity and sanctity of conjugal life, she raises her voice against it. Rajyalaxmi is the mother of Mahendra. She is also a widow with a pompous behavior. However, she is not ignorant of her son's deception to his wife and she tries to compensate this by asserting Ashas's position in her family.

Binodini's character, despite her flaws and weaknesses, is refreshing and strong. She does not accept her fate timidly. On the contrary, she struggles hard to claim what she feels she deserves. She is not willing to fit into the role of a weak widow and suppress her sexual and emotional longings. Her education and courage lifts her above being just a helpless widow. Towards the end of the story, Binodini is shown to be spreading this awareness among other women in the society. Her efforts to change the condition of women make her character shine brighter. Binodini emphasizes the importance of education when she says, "… if I had been uneducated, like other widows, I would have been able to easily endure the society's negligence."

Charulata(Nastanirh)-

Charulata is the protagonist of Noshtonirh (1901). She is a lonely housewife. She is daughter of a young woman who is neglected by her workaholic husband. She falls in love with her brother-in-law. It is due to her husband's busy schedule that the pain of loneliness grips her. Being suffocated in such atmosphere, her creativity and the desire to fly get an outlet in the form of her brother-in- law. She expresses her desire to learn music and it is through this that she gets drawn towards her teacher, brother-in-law and friend. She does not have an affair but she is attracted towards the attention that she receives from him. Through the character of Charulata and the conflict in her mind, Tagore presents before us the women who exhibit courage to follow their dreams, desires and ambition. She defies the social norms and through her writing she exhibits the

readiness to accept greater responsibilities in her career.

Mrinmoyee (Samapti)-

Mrinmoyee is the protagonist in the novel 'Sampati'. Her flamboyant and bold nature makes her stand against the society for offering no choice to women. Mrinmoyee enjoys her life of freedom. However, everything changes for her when she is married off to an educated and rich gentleman who loves her for her unique personality. But Mrinmoyee does not reciprocate her husband's love and his conjugal desire towards her. She has an objection on the lack of choice that women have in their own marriage. She resents this biased treatment of the society and raises her voice against it. She says "All the rules are wrong. Did anyone try to find to what I like? You like me and I should follow all the rules". Eventually she accepts his love but she does it by her own choice and takes her own time for it. Through the character of Mrinmoyee, Tagore gives the example of women who are compelled to live a voiceless life having no choice at all.

Mrinal (Strir Patra- "The wife's letter")-

The story of the novel depicts the late 19th century Bengal. It is about Mrinal, a progressive and educated woman with individualistic thoughts and courage to act accordingly. She is married into a zamindar family. She is married because of her beauty. However, her beauty is soon ignored by her own husband. He is forced to remember that she is educated and intelligent and for this very reason she is blamed by everyone of her in-laws family. She feels suffocated in mundane, domestic chores of life after marriage. In the course of action she is introduced to Bindu, the widowed cousin of her sister-in-law. After the death of her widowed mother, Bindu begs for a shelter but is refused by Mrinal's in laws. Only Mrinal allows her into her house and helps her against the will of her husband and other family members. Mrinal strongly stands against the family members for Bindu. Bindu's pathetic condition makes Mrinal realize that they are living in a patriarchal and oppressive family. She feels suffocated and subordinated. But when Bindu cannot tolerate the pain she commits suicide. Mrinal is quite shocked and disillusioned with the idea of family and marriage. She writes a letter to her husband and informs him about her decision to leave him, in order to finally find her freedom. One can see her assertive nature in her own words: "It is impossible for me so to limit myself in every point, when I decide that something is right, it is my nature not to be persuaded by someone else"

The story is narrated in epistolary manner .Through her letter to her husband Mrinal expresses her inability to unquestionably accept the patriarchal system like her elder sister-in-law and the orphaned Bindu who commits suicide. Her education does not allow her to be oppressed. After all the tragic events that she witnesses in her family, Mrinal realizes that women have no freedom in the male dominated society. She says, "I am not just the youngest daughter in law of your house. I am me… It took me 15 years to understand the position of women in your house and your society… I want to breath freely now".

Mrinal is one of the most remarkable characters of Tagore who exhibits strength to oppose oppression as well as sympathy for the fellow suffering.

Kalyani (Aparichita)

Kalyani is the protagonist of Tagore's story, Aparichita. In the story Kalyani's marriage is fixed with Anupam. On the day of her wedding her father breaks off the match because of the greedy demand of dowry from the groom's uncle. Kalyani is a fearless and an independent woman who is not shaken by this incident. Instead of crying and weeping over the cancelled marriage, she gives a new meaning to her life by giving it a noble purpose. She dedicates her life to educate underprivileged women in the society. She even does not hesitate to speak against the mistreatment by the British. Anupam witnesses this dynamic and fearless nature of Kalyani and is filled with guilt for breaking the marriage for dowry. He realizes that he should have spoken against his uncle's poor behavior. He again proposes Kalyani for marriage. However, she rejects the proposal and says, "After the wedding was broken I found the real goal in my life. I found a new direction. I am responsible for hundreds of orphan girls. The smiles on their faces have given a new meaning to my life. I am complete now. Now there is no space for any relationship in my life. And neither do I require it."

Through her character, Tagore presents a woman who courageously stands to find meaning of her life without bothering for patriarchal traditions in society.

Mrignoyonee (Kankal)

'Kankal' is the story with narcissistic and satirical tone. It is a ghost fantasy about a young widow and her tragic ideas about love, life, and death. The protagonist Mrignoyonee narrates the story that led

to her death. She is the example of the serious reality that a number of widows faced during that period in Bengal. Tagore stood against the restrictions that were imposed on widows and tried to express their heart to the readers. He also talks about the suicides which many widows commit in order to fulfill their dreams in the world after death.

Tagore has painted Mrignoyonee as a ghost. After the death of her cruel husband she returns to live with her brother. There she falls in love with Doctor babu. However, when she feels insecure about her future and the doctor's prospect of marrying someone else, she kills both herself and the doctor. Later on she becomes a ghost and narrates her tale to a stranger. She tells him that she died when she was twenty-six. She was very beautiful. Mrignoyonee tells him that she was compelled to marry an older man whom she disliked. After his early death, she was condemned to live the life of a widow, in isolation from the rest of society and only wear drab, white mourning clothes. In her lonely life she had no any friend or companion. She is delighted to have a doctor, a man who observes her beauty, and she falls in love with him. However, she discovers that the doctor has gone out to arrange his marriage to a wealthy heiress and in a fury she kills him and commits suicide.

Tagore's story, narrated through Mrignoyonee has its satirical elements, but it has a serious side too. It shows that Indian widows were traditionally ostracized from the society. This aspect of general restrictions conventionally placed on women is highly criticized by Tagore.

Kamala (Musalmanir Golpo -The Story of a Muslim Girl)-

Tagore's Kamala, is an orphan girl who is raised by her uncle and aunt. For them she is a burden. Soon, they fix her marriage with the son of a wealthy man. However, their wedding procession is attacked by robbers. Kamala was shocked to see that all including her own fiancé flee, leaving her at the mercy of the robbers. She is saved by Habir Khan, a respected Muslim gentleman. He takes Kamala to her house. However, her aunt and uncle refuse to accept her .Kamala has to stay with Habir Khan. She starts living a life of self respect with freedom to practice her own religion and make her own decisions. In the course of events when the robbers attack Kamala's cousin Sarala, she is not at all afraid and saves her cousin with help of Habir Khan. Through the story, we are shown the changes that come in the character of Kamala. Her personality evolves into a confident and free woman.

Giribala (Maanbhanjan -Fury Appeased) -

Giribala, the protagonist of Maanbhanjan, is married to a rich landlord. She doubts that her husband has a secret affair with a theatre actress and is planning to leave her. While keeping a watch on her husband, she gets acquainted with the world of theatre and gets attracted towards it. When her husband finally leaves her, she decides to pursue her career as a theatre actress. Through Giribala's story, Tagore successfully shows the decisiveness of a woman to follow her chosen path. Her failure in finding love in marriage does not stop her from following her love for theatre. Thus Giribala emerges as one of the very strong women characters of Tagore.

Sucharita, Lolita and Anandamoyi :

Tagore has created five women characters in the novel Gora. The role of Sucharita, Lolita and Anandamoyi in the novel is no less than that of the protagonist Gora. Anadamoyi, the mother of Gora, is inspiration to him. For her caste or creed should not be made a barrier between human relations. She inspires Sucharita and Lolita too. Sucharita is the heroine of the novel. It is she who transforms Gora into a complete man. Binoy is inspired by Lolita. In fact, he attains completeness through Lolita.

Bimala (The Home and The World) –

Bimala is the wife of Nikhil and considers him like a God. She lives a highly contented life of her own. For her, her home is her world. However, Nikhil who believes in freedom and dignity of the individual does not like her treatment of him. So once he asks Bimala: "Come out in to the heart of the outer world and meet reality, if we meet and recognize each other in the real world then, only our love be true". Bimala develops interest in the Swadeshi Movement and gradually it changes her outlook. During this phase, Sandip a friend of her husband enters her life. She admires Sandip for his active involvement in the swadesi movement. Slowly her admiration turns into a strong passion. Now her home is not her world, her world is Sandip. She feels: "I could not understand the meaning of that sound in my blood. Where was that former self of mind? Whence came into me this singing flood of glory." Bimala, no doubt misuses the freedom she gets from her husband but ultimately she realizes it.

Jaykali Devi –

Jaykali Devi is the central character in the novel "Trespass". She is also a widow and lives in Radhanath temple. After the demise of her husband she devotes all her life to the service of lord Krishna.

She is a true Vaishnav and follows the principle, "Service to Man is Service to God". She is sensitive and compassionate and gives free treatment to the people suffering from ailments. Her selfless service helps people during the turbulent phases of their lives. In fact her true character shines brighter after the death of her husband. This tragic event in her life makes her strong and bold .She does not hesitate to enter into legal battles for getting back her occupied property from others. Jaykali Devi is very punctual regarding the rituals that are to be carried out in the temple. She does not tolerate any violation in the rituals and the sanctity of the temple. Once a dirty pig, which is being attacked by a drunken mob enters Madhabi grove, the temple priest tries to drive away the pig. However, Jaykali stops him and saves the pig from the attack. Jaykali shouts at the drunken mob and drives them away. This incident throws light on her compassionate nature and her true Vaishnavic philosophy, "Love all". Among all the middle-aged orthodox widow women characters in the novels of Tagore, the character of Jaykali Devi shines the brightest in respect of kindness, strength and decisiveness.

Sohini-

Sohini is the protagonist of the story "The Laboratory". She is the perfect combination of tradition and modernity. She is bright, bold and brilliant. Her mature thinking and understanding makes her lovable. Sohini is the wife of Nanda Kishore. Her husband has an aim to set up a laboratory in order to provide opportunities for the upcoming researchers in India. Unfortunately he passes away after starting the laboratory. However, after the death of her husband, Sohini takes the responsibility of the laboratory and strongly moves ahead to fulfill his dream. She continues his mission without bothering for any of her relatives. She successfully carries out the work and even goes to the extent of fighting legal battles for it. She readily faces the challenges and overcomes them by her courage and determination. Her family members try to snatch away the property from her but Sohini is not a weak woman. She fights and wins the legal battles against them. Her love for her husband is true and undivided. She worships laboratory as a temple. The death of her husband does not diminish her love for him. She keeps on getting inspired by him even after his death. She says to Chaudhuri: "Other men make fools of women to entrap them: he entrapped me by imparting knowledge day and night. You know, a husband's faults can never be hidden from his wife. But I tell you, I have never detected the least dross in his make-up. When I saw close at hand, I thought he was a great man, now from a distance he seems even greater".

Sohini is bold enough to speak against the weakness of entire womankind. She accepts that there are weak moments for every woman and she is not an exception to that. She says: "We women are not lifelong ascetics. We have tough to keep up pretence. Draupadis and kunits have to be pretended as Seetas and Savitris since childhood I have never had a very clear sense of right or wrong. I have plunged into bad ways quite easily and swam through easily too".

This may make the readers think of her as a frail woman. But she is honest to accept her previous relations to her husband. After her marriage she is very loyal to her husband and even after his death she never turns disloyal to him. For her, the dream of her dead husband becomes a goal of life. She accepts all the challenges to fulfill that dream and readily faces the criticism. She speaks about this to Chaudhuri once:

"I have been smirched in my body, but not in mind. Nothing could take hold on me. Any way my desires have been cast on the flames of his funeral pyre. My heaped us sins are being burnt away one by one. The sacrificial fire is burning right in the laboratory."

In this way, she emerges as a strong personality. This kind of transformation, the struggle and self development is a unique quality of her character. She represents a modern woman in the works of Tagore.

Anila-

In the story "House Number One" Tagore has created another interesting character named Anila. She is married to a boastful man who always boasts about her intellectual accomplishments. His views about women are not at all progressive .He considers women to be intellectually inferior and are not worthy of any intellectual discussion. Her only work in the house is to cook and serve her husband. He speaks little to her. However, in spite of this indifferent treatment from her husband Anila remains true to her nuptial bond and does not give in to the temptations from the man, Raja Sitangshu Mouli from the house number one in the form of letters. He is a man more talented and multitalented than her husband and he is more handsome in appearance. For any weak woman it would have been difficult to resist the temptation. But when the other man's admiration becomes intolerable for her

what she says to her husband is: "The people next door are becoming a nuisance; let's move to some other house." She could have enjoyed the favors and appreciation from the man, but, she shows purity in thought, in word and in action. She suggests her husband to move away from the house. When her husband demands an elaborate dinner on the same day when she returns from her father's house and does not even care to talk to her about her brother who kills himself due to his failure in his examination, Anila feels badly hurt. She prepares the dinner, and she leaves that very night, leaving her husband a note and the charge of the house. Her husband finds the letter that reads as:

"I'm leaving don't try to find me. You won't succeed even if you try."

She does not carry anything with her and keeps the written account of all the expenses in a box. She only carries the things that symbolize her nuptial bond. Thus Anila shows immense purity at the same time courage to live the life of dignity and self respect.

Rashmani –

Rashmani is the loving woman character in the story "The Son of Rashmani". She is very loving and caring wife as well as mother. She not only plays the role of a mother but also that of a father for Kalipada. Her husband Bhavani is not efficient enough to shoulder the responsibilities of the family. He is a daydreamer and boasts only about the glorious past during the time of his father and grandfather .In spite of this Rashmani has genuine affection for her husband and son. She is committed to her family duties and with her practical approach to things, and foresight she finds out a way through the difficult times. Rashmani's character stands as an example of a considerate woman, a rightful mother and a rightful wife. After the unfortunate death of her son she takes care of her husband who is immensely shocked by that incident. She keeps all the sorrow of to herself. She exhibits strength in dealing with the adverse turn in her life.

Thus Tagore's writing displays a vast gamut of women characters .The kaleidoscopic range of his heroines attracts the readers and keeps them glued to the pages of his novels and short stories. Tagore presents a variety of women, some are educated, some are uneducated too some are young widows, wives and mothers. When one studies these characters they seem to be striving to fulfill the void in their hearts. Some are passionate lovers, some are self controlled, and some are frustrated and totally withdrawn whereas some have chosen a religious path. Tagore's women characters range from being a child, a mother, a sister, a wife, a widow, a mother-in-law, a sister-in-law, a co-daughter-in-law, a friend, a beloved, a passive sufferer, a guide, or just an individual with the great strength and integrity of mind. However, Tagore does not idealize women; rather he shows them as a real human being with their own strengths and weaknesses. They are determined and committed to their chosen field. A century after Tagore's writing, we can still see women in the society facing the same issues and difficulties. Today, though we talk of women empowerment, women are still caught in a mesh of a number of challenges and problems yet to be resolved. In such a scenario, women empowerment activist find strength from the progressive women characters of Tagore who gave a clarion call of women's liberation. It is about giving them dignified status in the society and to free them from the shackles of societal stigmas and age old conventions that jeopardize their future and growth. Tagore's heroines continue to stand by the contemporary women, ensuring dignity, hope and social justice for them.

Works Cited:

1. Kripalani Krishna, Rbindranath Tagore: A Biography, London: Oxford University press, 1962, P.186.
2. Tagore Rabindranath, Binodini, New Delhi: Sahitya Academy, Rev. Ed. 1968, P.218.
3. Kripalani Krishna, Rbindranath Tagore: A Biography, London: Oxford University press, 1962

. Rabindra nath Tagore, The Home and The World, London: Macmillan, 1967

4. Sukanta Chaudhuri, Ed, Rabindranath Tagore: Selected Short Stories : The Laboratory, Delhi, Oxford University Press, 2000
5. Rabindranath Tagore's European Diary (1881).
6 . https://www.amarchitrakatha.com/literature_details/tagores-heroines/
7. https://www.thedailystar.net/life-living/news/female-characters-tagore-symbols-empowered-women-3094741

♦ ♦ ♦

Gender and barriers to research : A analytical study

Dr. Anjali R. Wath
Assist. Prof. Dept. of Sociology
Takshashila Mahavidyalya, Amravati

Summary:

If we look at the statistics of women research in the last few years, it is seen that the percentage of girls in higher education has increased significantly, but at first sight, the number of women working in senior positions in the research field or in a research institute is relatively negligible. One has to accept working on the post. This will increase the number of women researchers in basic research. Even globally, where there is a lack of facilities, efforts should be made by the society to lead women in areas such as medicine and engineering.

Introduction:

There are many problems when researching about women. This is a universal problem and prejudices about it seem to be tainted in every field. Often in research, when it comes time to cite previous research or research papers, men's research is cited more than women'. Not only in many seminars in the field of education and in the field of research, it is also seen that women who go to participate as scholars in some places as experts have often received gender discrimination.

Two decades ago, the proportion of many researchers publishing papers has risen from 33 percent to just 7 percent. This shows that the gap between men and women has not reduced as much as it should be said. It can be seen that the proportion of female researchers in mathematical engineering or other science branches is very less than that of male researchers.

It also seems that men are getting more opportunities in terms of career in the research field, but the number of research papers of female scientists is still very low compared to men. Compared to men who get senior authority and positions as well as responsibility in research, the proportion of their research papers also increases.Studies by scholars such as Waltman show that women make up only 30 percent of the world's researchers, while United Nations statistics show that despite the high proportion of girls entering science and technology fields, traditional attitudes or overall social conditions do not favor higher education and research. It appears so.The saddest thing is that the lack of awareness about this issue is very distressing.

Research Objectives:

1. To critically study the contribution of women in research.

2. To know the reasons behind the low proportion of women in research and to suggest solutions for it.

Importance of Research**:**

In social and scientific research, the importance of this research essay is to emphasize on continuous efforts to provide equal opportunities for skills, knowledge and intelligence without gender discrimination awareness or behavior in various seminars and seminars.

Research Tools and Methods:

In the present research paper primary and secondary sources have been used in the present paper. This includes newspapers, magazines, circulars, reference books, etc.

If we look at the statistics of women research in the last few years, it is seen that the percentage of girls in higher education has increased significantly, but at first sight, the number of women working in senior positions in the research field or in a research institute is relatively negligible. One has to accept working on the post.

Often, whether it is social or scientific research, the only reason why women are left out of the interview is that a general conclusion is drawn that a man would be suitable for this position.

In this regard, Indian Institute of Science Education and Research scientist Dr. Vinita Bal expressed her opinion that it is necessary for women to come into the field of research on their own, otherwise, even if the research is scientifically sound, it will become one-sided and if the participation of women in various types of research increases, the nature of research will change. expressed while.

If we consider the obstacles faced by women in research, we find some obstacles or difficulties as follows.

1. Social Ideology:

Every era has different challenges. Looking back at history, it is found that women's education was the main challenge in the pre-independence period. Why teach girls what they will learn? The hearth and the child were their social perception in those days, then there was a thought in the case of women that if she knew the necessary alphabets and knew jujbi calculation, then it was fine for women.

However, in the post-independence era, many social reformers and many revolutionaries working in the field of education brought about a lot of changes in the status of women. So that women can walk with the society, reservations were created for women in many areas and these social reformers have done the work of bringing women into this stream from the very bottom.

As a result, we can see that there is no indifference in any society regarding the education of girls, but it has become very natural. It can be seen that the society has set a pattern that not only in the field of education, banking, politics, social science, but also in corporate life, acting field, engineering field, there must be women in all professions.

2. Social Environment:

Even though women have higher education, Ph.D. After the study it was found that they usually tend towards the traditional teaching work, even in social science and humanities etc., the percentage of women is seen to increase.

However, in some challenging fields, for example, engineering and medical fields, women do not participate in research after higher education because of the traditional gender discrimination against women. Even though equal opportunities are available to women, it is a matter of concern that women appear to be very less in number in the field of research due to family responsibilities and social environment.

3. Family Responsibilities:

Basic Education PhD from the point of view of real research is the first step in research where the real field of research begins. As the field of research requires internal skills, it is desirable for everyone to have independent focus and carry out that independent responsibility.

However, highly educated women enter the world during this age period and the subsequent family responsibilities have created a barrier in their further success. It is necessary to work diligently in the field of research, but at that place we see that the woman has stopped a little.

4. Gender Discrimination Behavior:

Often in research, when it comes to referencing previous research or research papers, men's research is cited more than women's. It can be hypothesized that this lack of gender discrimination occurs in all sectors.

Not only in many seminars in the field of education and in the field of research, it is also seen that women who go to participate as scholars in some places as experts have often received gender discrimination.

5. Women's safety:

Women have to go through many hurdles while doing field research. It is not possible to strictly follow the time. It is difficult to meet the responsibility of self-safety while working at nightgoes For these reasons too, women avoid the further research.

Former President of India and science-loving scientist Dr. A.P.J. Abdul Kalam says, "Research technology is a matter to be realized by all together; scientists who pour their intellect, heart and soul into this work are needed.

We need thousands of engineers and researchers and leadership to bring them all together." So why should women be left behind in such matters. Why should women, who occupy half of the entire society, deny the progress of the research field? That is why it is very important for women to come in research.

As the famous scientist Pythagoras says, respect yourself first, then self-awareness is the surest way to win the battle of life. Similarly, women also need to give importance to self-awareness[3]Although India does not perform well in gender disparity lists, India was ranked fifth in 2017 among countries producing research papers. This is the first large-scale analysis of male and female authors publishing research papers in India. They wanted to find answers to three questions.

In what areas is there an imbalance between men and women in the publications of authors in India? What gender disparity is seen in the topics and methods of articles written by Indian authors in different journals? And how similar are the answers to these two questions to the situation in the US?Drawing on a large online database of peer-reviewed literature, the researchers searched 27,710 theses published in 186 fields in India in 2017.

First the authors listed their names and determined their gender by referring to a website that lists Indian baby names. In some cases, they even checked the authors' pictures on their institutional webpages to make sure. He omitted names occurring in both genders[4]

Research Findings And Measures :-

In order to increase the participation of women in research, it is necessary not only to start a separate scholarship in the field of research, but also to start a special scholarship for women for higher education at higher level. It is also necessary to raise a separate fund for women researchers.

This will increase the number of women researchers in basic research. Even globally, where there is a lack of facilities, efforts should be made by the society to lead women in areas such as medicine and engineering.

Reference:

1. http://www.ias.ac.in/womeninscience/othersources1.htm
2. https://undinaz.ru/mr/metodologicheskie-problemy-issledovanii-zhenskogo
3. Mishra, R. C. (2007). Encyclopedia of Education : Women Education. New Delhi : A. P. H. Publishing Corporation.
4. https://marathi.thewire.in/author/renuka-kulkarni

♦ ♦ ♦

A Systematic Review on: Women Health Complications and Their Social Impact

Salman A. Khan[1*], Jagdish V. Manwar[2]
Department of Pharmacy Practice,
KamalprakashPharmacy College and Research Centre,Kherda, Karanja (Lad) Dist. Washim, Maharashtra India-444107
Department of Pharmaceutical Chemistry,
Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre,Kherda, Karanja (Lad) Dist. Washim, Maharashtra India-444107

Corresponding author

Mr. Salman A. Khan
Lecture, Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre, Kherda, Karanja (Lad) Dist. Washim, Maharashtra India-444107

Abstract:

Women's health presents a multifaceted landscape characterized by diverse physiological, psychological, and social factors. This paper provides an overview of the prevalent health issues impacting women across different stages of life. From reproductive health concerns like menstrual disorders and infertility to chronic conditions such as cardiovascular disease and autoimmune disorders, women encounter a wide array of challenges that necessitate comprehensive healthcare strategies. Mental health issues, including depression, anxiety, and eating disorders, further contribute to the complexity of women's health. Additionally, specific conditions such as breast cancer, osteoporosis, and thyroid disorders significantly impact female well-being. By understanding and addressing these various health issues, healthcare providers can better support women's health and improve overall outcomes.

Keywords: Women's health, Mental Health issues, Reproductive Health issues, Pregnancy issues, Urinary tract issues, Breast health issues.

Introduction:

Women's health encompasses a broad spectrum of physiological, psychological, and social factors unique to females. From adolescence to menopause and beyond, women encounter a myriad of health issues that require attention, awareness, and sometimes intervention(Batra, 2019). Understanding the specific health challenges faced by women is crucial for promoting overall well-being and improving healthcare outcomes(Batra, 2019).

In this overview, we delve into various health issues that commonly affect women throughout their lives. These issues span reproductive health, mental well-being, chronic diseases, and specific conditions that disproportionately impact females(Friedman et al., 2012). By exploring these topics, we aim to shed light on the complexities of women's health and underscore the importance of tailored healthcare approaches to address their unique needs(Izquierdo-Condoy et al., 2024).Women can experience a wide range of health issues across their lifespan. Here are some common ones:

Reproductive Health Issues

Reproductive health issues encompass a range of conditions that affect the female reproductive system, often impacting fertility, menstruation,

pregnancy, and overall reproductive function(Glasier et al., 2006). These issues can significantly impact a woman's physical and emotional well-being. Some common reproductive health issues include:

1.Menstrual Disorders : Conditions such as irregular periods, heavy menstrual bleeding (menorrhagia), painful periods (dysmenorrhea), and absence of menstruation (amenorrhea) can disrupt normal menstrual cycles and affect quality of life(Harlow & Campbell, 2004).

2. Polycystic Ovary Syndrome (PCOS) : PCOS is a hormonal disorder characterized by enlarged ovaries with small cysts on the outer edges. It often leads to irregular periods, excess androgen levels, acne, and difficulties with weight management. PCOS is a common cause of infertility(Omkar et al., n.d.).

3. Endometriosis : Endometriosis occurs when tissue similar to the lining of the uterus grows outside the uterus, leading to pelvic pain, painful periods, and infertility. It can affect various organs within the pelvis(Alimi et al., 2018).

4. Fibroids : Uterine fibroids are non-cancerous growths that develop in or on the uterus. They can cause heavy menstrual bleeding, pelvic pressure, and pain. Fibroids may also contribute to fertility issues and complications during pregnancy(Adawe et al., 2022).

5. Ovarian Cysts : Ovarian cysts are fluid-filled sacs that develop on the ovaries. While many cysts are harmless and resolve on their own, others can cause pain, bloating, and complications such as ovarian torsion or rupture(Ali, n.d.).

6. Infertility : Infertility is defined as the inability to conceive after one year of unprotected intercourse (or six months for women over 35). It can result from various factors, including hormonal imbalances, ovulatory disorders, structural issues, and age-related decline in fertility(Lindsay &Vitrikas, 2015).

7. Sexually Transmitted Infections (STIs) : STIs such as chlamydia, gonorrhea, syphilis, and human papillomavirus (HPV) can affect reproductive health by causing pelvic inflammatory disease (PID), infertility, ectopic pregnancy, and other complications (Trigg et al., 2008).

8. Pelvic Inflammatory Disease (PID) : PID is an infection of the female reproductive organs, usually caused by untreated STIs. It can lead to chronic pelvic pain, infertility, and potentially life-threatening complications if left untreated(Ness & Brooks-Nelson, 2000).

9. Cervical Dysplasia and Cancer : Abnormal changes in the cells of the cervix (cervical dysplasia) can progress to cervical cancer if left untreated. Regular screening with Pap tests and HPV testing can help detect abnormalities early, allowing for prompt intervention(Holowaty et al., 1999).

Breast Health :

Breast health is a critical aspect of overall well-being for women. Regular breast care and screenings are essential for early detection of breast cancer and other potential issues(World Health Organization, 2006). Here are some key points regarding breast health:

1. Breast Self-Examination (BSE) : Women are encouraged to perform regular breast self-examinations to become familiar with the normal look and feel of their breasts. This enables them to detect any changes, such as lumps, thickening, or skin changes, which should be promptly reported to a healthcare provider(Sayi, 2018).

2. Clinical Breast Examination (CBE) : Healthcare providers may perform clinical breast examinations during routine check-ups. This involves palpating the breasts and underarms to check for any abnormalities(Mulindangabo, 2016).

3. Mammography : Mammograms are X-ray images of the breast used to detect breast cancer early, often before symptoms are present. Screening guidelines vary by age and risk factors, but generally, women are advised to start regular mammograms around age 40 or earlier if they have a family history of breast cancer or other risk factors(Sardanelli et al., 2017).

4. Breast Cancer Risk Factors : Understanding risk factors for breast cancer is important for proactive breast health management. Risk factors include age, family history, personal history of breast cancer or certain benign breast conditions, genetic mutations (e.g., BRCA1 and BRCA2), hormone replacement therapy, alcohol consumption, obesity, and certain lifestyle factors(Obeagu&Obeagu, 2024).

5. Breastfeeding : Breastfeeding has been associated with various health benefits for both the mother and baby. It may reduce the risk of breast cancer, ovarian cancer, and osteoporosis in mothers, while providing optimal nutrition and immune support for infants(Franca-Botelho et al., 2012).

Mental Health

Mental health is a critical aspect of overall well-being for women, yet it often faces stigma and neglect. Women may experience various mental

health challenges throughout their lives, influenced by biological, psychological, social, and cultural factors(World Health Organization, 2000). Here are some key points regarding mental health in women:

1. Prevalence of Mental Health Disorders : Women are more likely than men to experience certain mental health disorders, including depression, anxiety disorders (such as generalized anxiety disorder, panic disorder, and social anxiety disorder), eating disorders (such as anorexia nervosa and bulimia nervosa), and post-traumatic stress disorder (PTSD)(McLean et al., 2011).

2. Hormonal Influences : Hormonal fluctuations, particularly during puberty, menstruation, pregnancy, postpartum period, and menopause, can affect women's mental health. Conditions such as premenstrual syndrome (PMS) and premenstrual dysphoric disorder (PMDD) are characterized by mood changes and other symptoms related to the menstrual cycle(Steiner et al., 2003).

3. Reproductive Transitions : Pregnancy and the postpartum period can be vulnerable times for women's mental health. Postpartum depression, anxiety, and other mood disorders affect a significant number of women during this time. Perinatal mood and anxiety disorders (PMADs) can occur during pregnancy or after childbirth(Johann et al., 2023).

4. Trauma and Gender-Based Violence : Women are disproportionately affected by trauma and gender-based violence, including domestic violence, sexual assault, intimate partner violence, and childhood abuse. These experiences can have profound and long-lasting impacts on mental health, leading to conditions such as PTSD, depression, and anxiety(Sabri& Granger, 2018).

5. Stress and Social Pressures : Women may experience unique stressors and social pressures related to societal expectations, caregiving responsibilities, work-life balance, body image ideals, and gender discrimination. These factors can contribute to chronic stress, low self-esteem, and mental health difficulties(Anderson et al., 2018).

Urinary Tract Issues

Urinary tract issues are common among women and can range from mild discomfort to severe infections. These issues primarily affect the urinary system, including the kidneys, ureters, bladder, and urethra(Vasudevan, 2014). Here are some key points about urinary tract issues in women:

1. Urinary Tract Infections (UTIs) : UTIs are one of the most common urinary tract issues in women. They occur when bacteria enter the urinary tract and multiply, leading to inflammation and infection. Symptoms may include frequent urination, burning or pain during urination, cloudy or foul-smelling urine, and pelvic discomfort. UTIs are typically treated with antibiotics(Najar et al., 2009).

2. Recurrent UTIs : Some women experience recurrent UTIs, defined as two or more infections within six months or three or more infections within one year. Recurrent UTIs may be associated with factors such as sexual activity, hormonal changes, urinary tract abnormalities, or underlying medical conditions. Preventive strategies may include antibiotic prophylaxis, behavioral modifications, and preventive medications(Najar et al., 2009).

3. Urinary Incontinence : Urinary incontinence is the involuntary leakage of urine, and it affects millions of women worldwide. Types of urinary incontinence include stress incontinence (leakage with activities such as coughing, sneezing, or exercising), urge incontinence (sudden, intense urge to urinate followed by involuntary leakage), and mixed incontinence (a combination of stress and urge incontinence)(Shupti, 2023).

4. Overactive Bladder (OAB) : Overactive bladder is a condition characterized by a sudden, strong urge to urinate, often accompanied by frequency and nocturia (waking up at night to urinate). OAB may occur with or without urinary incontinence(Abu Mahfouz et al., 2020).

5. Interstitial Cystitis/Bladder Pain Syndrome (IC/BPS) : IC/BPS is a chronic condition characterized by bladder pain, urinary urgency, and frequency. The cause is unknown, and diagnosis can be challenging(Hanno et al., 2015).

Pregnancy-related Complications

Pregnancy-related complications can arise during pregnancy, childbirth, or in the postpartum period, potentially affecting the health of both the mother and the baby(Neiger, 2017). These complications may vary in severity and can pose significant risks if not managed appropriately. Here are some key pregnancy-related complications:

1. Gestational Diabetes : Gestational diabetes is a type of diabetes that develops during pregnancy and usually resolves after childbirth. It can lead to complications such as macrosomia (large birth weight), preterm birth, and increased risk of cesarean delivery. Proper management typically involves dietary changes, monitoring blood glucose levels, and in some cases, insulin therapy(Karimova et al., 2020).

2. Preeclampsia and Eclampsia : Preeclampsia is a condition characterized by high blood pressure and signs of damage to organs, such as the kidneys, liver, or brain, after 20 weeks of pregnancy. Severe preeclampsia can progress to eclampsia, which involves seizures. Preeclampsia and eclampsia can be life-threatening if not promptly treated with medications and, in severe cases, delivery of the baby(Peraçoli et al., 2019).

3. Placental Abnormalities : Placental abnormalities, such as placenta previa (when the placenta partially or completely covers the cervix) or placental abruption (when the placenta detaches from the uterine wall prematurely), can cause vaginal bleeding and pose risks to the mother and baby(Jansen et al., 2020).

4. Preterm Labor and Birth : Preterm labor refers to labor that begins before 37 weeks of gestation. Preterm birth can result in complications such as respiratory distress syndrome, jaundice, and developmental issues for the baby(Goldenberg et al., 2008).

5. Gestational Hypertension : Gestational hypertension is high blood pressure that develops after 20 weeks of pregnancy in women who previously had normal blood pressure. It can increase the risk of preeclampsia and other complications(Hermida et al., 2000).

6. Postpartum Hemorrhage : Postpartum hemorrhage is excessive bleeding after childbirth and is one of the leading causes of maternal mortality worldwide. It can occur due to various factors, including uterine atony (lack of uterine muscle tone), retained placental tissue, or trauma. Prompt intervention with uterotonics, uterine massage, and, if necessary, surgical procedures is crucial to control bleeding and prevent complications(Dildy Iii, 2002).

7. Maternal Infections : Maternal infections during pregnancy, such as urinary tract infections, sexually transmitted infections, or intrauterine infections, can increase the risk of adverse outcomes for both the mother and baby(Goldenberg et al., 2005). Timely diagnosis and treatment of infections are essential to prevent complications.

8. Miscarriage and Stillbirth : Miscarriage is the loss of pregnancy before 20 weeks of gestation, while stillbirth refers to fetal death after 20 weeks of gestation. These events can be emotionally devastating for families and may occur due to various factors, including chromosomal abnormalities, maternal health conditions, or placental problems(Akolekar et al., 2011; Quenby et al., 2021).

9. Maternal Mental Health : Maternal mental health issues, such as postpartum depression, anxiety, or post-traumatic stress disorder (PTSD), can affect a woman's emotional well-being during pregnancy and the postpartum period. Early identification and appropriate support are crucial for maternal and infant health(Grisbrook& Letourneau, 2021).

Conclusion

In conclusion, women's health complications represent a multifaceted and pressing global challenge with far-reaching implications. From reproductive health issues to chronic conditions, mental health challenges, and pregnancy-related complications, women face a diverse array of health concerns throughout their lives.The impact of these complications extends beyond individual health outcomes, affecting families, communities, and societies as a whole. Gender disparities in access to healthcare, social and economic inequities, cultural norms, and systemic barriers further exacerbate the burden of women's health issues, particularly in marginalized populations.

Conflict of Interest

The authors declare that there is a no conflict of Interest

References

Abu Mahfouz, I., Asali, F., Abdel-Razeq, R., Ibraheem, R., Abu Mahfouz, S., Jaber, H., &Hashim, H. (2020).Bladder sensations in women with nocturia due to overactive bladder syndrome.*International Urogynecology Journal*, *31*, 1041–1048.

Adawe, M., Sezalio, M., Kanyesigye, H., Kajabwangu, R., Okello, S., Bajunirwe, F., &Ngonzi, J. (2022). Prevalence, clinical presentation and factors associated with Uterine fibroids among women attending the Gynecology Outpatient Department at a large Referral Hospital in Southwestern Uganda. *East Africa Science*, *4*(1), 48–53.

Akolekar, R., Bower, S., Flack, N., Bilardo, C. M., &Nicolaides, K. H. (2011). Prediction of miscarriage and stillbirth at 11–13 weeks and the contribution of chorionic villus sampling.*Prenatal Diagnosis*, *31*(1), 38–45.

Ali, A. H. (n.d.). *Contraceptive effect on ovarian cysts*.

Alimi, Y., Iwanaga, J., Loukas, M., & Tubbs, R. S. (2018). The clinical anatomy of endometriosis: A review. *Cureus*, *10*(9).

Anderson, R., Webster, A., & Barr, M. (2018). Great expectations: How gendered expectations shape early mothering experiences. *Women's Health Issues Paper*, *13*.

Batra, P. (2019). Integrated mind/body care in women's health: A focus on well-being, mental health, and relationships. *Obstetrics and Gynecology Clinics*, *46*(3), 469–483.

Dildy Iii, G. A. (2002). Postpartum hemorrhage: New management options. *Clinical Obstetrics and Gynecology*, *45*(2), 330–344.

Franca-Botelho, A. D. C., Ferreira, M. C., Franca, J. L., Franca,

E. L., &Honorio-Franca, A. C. (2012). Breastfeeding and its relationship with reduction of breast cancer: A review. *Asian Pacific Journal of Cancer Prevention*, *13*(11), 5327–5332.

Friedman, A. J., Chen, Z., Ford, P., Johnson, C. A., Lopez, A. M., Shander, A., Waters, J. H., & Van Wyck, D. (2012). Iron deficiency anemia in women across the life span. *Journal of Women's Health*, *21*(12), 1282–1289.

Glasier, A., Gülmezoglu, A. M., Schmid, G. P., Moreno, C. G., & Van Look, P. F. (2006). Sexual and reproductive health: A matter of life and death. *The Lancet*, *368*(9547), 1595–1607.

Goldenberg, R. L., Culhane, J. F., Iams, J. D., & Romero, R. (2008).Epidemiology and causes of preterm birth.*The Lancet*, *371*(9606), 75–84.

Goldenberg, R. L., Culhane, J. F., & Johnson, D. C. (2005).Maternal infection and adverse fetal and neonatal outcomes.*Clinics in Perinatology*, *32*(3), 523–559.

Grisbrook, M.-A., & Letourneau, N. (2021). Improving maternal postpartum mental health screening guidelines requires assessment of post-traumatic stress disorder. *Canadian Journal of Public Health*, *112*(2), 240–243.

Hanno, P. M., Erickson, D., Moldwin, R., & Faraday, M. M. (2015). Diagnosis and treatment of interstitial cystitis/bladder pain syndrome: AUA guideline amendment. *The Journal of Urology*, *193*(5), 1545–1553.

Harlow, S. D., & Campbell, O. M. (2004).*Epidemiology of menstrual disorders in developing countries: A systematic review*.

Hermida, R. C., Ayala, D. E., Mojón, A., Fernández, J. R., Alonso, I., Silva, I., Ucieda, R., & Iglesias, M. (2000). Blood pressure patterns in normal pregnancy, gestational hypertension, and preeclampsia. *Hypertension*, *36*(2), 149–158.

Holowaty, P., Miller, A. B., Rohan, T., & To, T. (1999).Natural history of dysplasia of the uterine cervix.*Journal of the National Cancer Institute*, *91*(3), 252–258.

Izquierdo-Condoy, J. S., Abadiano, L. E. S., Sánchez, W., Rodríguez, I., Matías, K. D. L. C., Paz, C., & Ortiz-Prado, E. (2024). Exploring healthcare barriers and satisfaction levels among deaf individuals in Ecuador: A video-based survey approach.*Disability and Health Journal*, 101622.

Jansen, C. H., Kastelein, A. W., Kleinrouweler, C. E., Van Leeuwen, E., De Jong, K. H., Pajkrt, E., & Van Noorden, C. J. (2020). Development of placental abnormalities in location and anatomy.*ActaObstetriciaetGynecologicaScandinavica*, *99*(8), 983–993.

Johann, A., Dukic, J., Rothacher, Y., &Ehlert, U. (2023). Trajectories of reproductive transition phase mood disorder from pregnancy to postpartum: A Swiss longitudinal study. *Women's Health*, *19*, 17455057221147391.

Karimova, G. K., Navruzova, N. O., &NurilloyevaSh, N. (2020).An individual approach to the management of gestational diabetes.*European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, *7*(2), 6284–6291.

Lindsay, T. J., &Vitrikas, K. R. (2015).Evaluation and treatment of infertility.*American Family Physician*, *91*(5), 308–314.

McLean, C. P., Asnaani, A., Litz, B. T., & Hofmann, S. G. (2011). Gender differences in anxiety disorders: Prevalence, course of illness, comorbidity and burden of illness. *Journal of Psychiatric Research*, *45*(8), 1027–1035.

Mulindangabo, F. (2016).*Awareness of breast cancer risk factors and screening practices among female community health workers in Kigali, Rwanda: A cross sectional study*.

Najar, M., Saldanha, C., &Banday, K. (2009).Approach to urinary tract infections.*Indian Journal of Nephrology*, *19*(4), 129–139.

Neiger, R. (2017). Long-term effects of pregnancy complications on maternal health: A review. *Journal of Clinical Medicine*, *6*(8), 76.

Ness, R., & Brooks-Nelson, D. (2000).Pelvic inflammatory disease.*Women and Health*, 369–380.

Obeagu, E. I., &Obeagu, G. U. (2024). Breast cancer: A review of risk factors and diagnosis. *Medicine*, *103*(3), e36905.

Omkar, A., Londhe, R. D., Sokate, N. V., Randave, U. R., &Ranpise, P. A. (n.d.). *A Review on: Polycystic Ovarian Disorder*.

Peraçoli, J. C., Borges, V. T. M., Ramos, J. G. L., de CarvalhoCavalli, R., Costa, S. H. de A. M., de Oliveira, L. G., de Souza, F. L. P., Korkes, H. A., Brum, I. R., & Costa, M. L. (2019). Pre-eclampsia/eclampsia.*RevistaBrasileira de Ginecologia e Obstetrícia/RBGO Gynecology and Obstetrics*, *41*(05), 318–332.

Quenby, S., Gallos, I. D., Dhillon-Smith, R. K., Podesek, M., Stephenson, M. D., Fisher, J., Brosens, J. J., Brewin, J., Ramhorst, R., & Lucas, E. S. (2021). Miscarriage matters: The epidemiological, physical, psychological, and economic costs of early pregnancy loss. *The Lancet*, *397*(10285), 1658–1667.

Sabri, B., & Granger, D. A. (2018). Gender-based violence and trauma in marginalized populations of women: Role of biological embedding and toxic stress. *Health Care for Women International*, *39*(9), 1038–1055.

Sardanelli, F., Fallenberg, E. M., Clauser, P., Trimboli, R. M., Camps-Herrero, J., Helbich, T. H., Forrai, G., & European Society of Breast Imaging (EUSOBI), with language review by E. D. E. B. C. C. (2017). Mammography: An update of the EUSOBI recommendations on information for women. *Insights into Imaging*, *8*, 11–18.

Sayi, E. (2018). *Knowledge, Attitude and Practice of Breast Self-examination Among Female Students in Institutions of Higher Learning: A Case of Mount Kenya University*.

Shupti, M. A. (2023). *Urinary incontinence and its association with activities of daily living, sedentary behavior and psychosocial factors of women attending a selected rehabilitation center in Bangladesh*.

Steiner, M., Dunn, E., & Born, L. (2003). Hormones and mood: From menarche to menopause and beyond. *Journal of Affective Disorders*, *74*(1), 67–83.

Trigg, B. G., Kerndt, P. R., &Aynalem, G. (2008).Sexually transmitted infections and pelvic inflammatory disease in women.*Medical Clinics of North America*, *92*(5), 1083–1113.

Vasudevan, R. (2014). Urinary tract infection: An overview of the infection and the associated risk factors. *J MicrobiolExp*, *1*(2), 00008.

World Health Organization. (2000). *Women's mental health: An evidence based review*.

World Health Organization.(2006). *Guidelines for the early detection and screening of breast cancer*.

♦ ♦ ♦

Anita Nair's Feminist Perspective in *Ladies Coupe*

Prof. Manish K. Hole
Associate Professor, Dept. of English
J. D. Patil Sangludkar Mahavidyalaya, Daryapur,
Dist. Amravati-444803 (Maharashtra)

Abstract:

Anita Nair has depicted diverse aspects of Indian womanhood in her novels. Nair's second novel *Ladies Coupe* shows different shades of Indian women from her feminist perspective. She has depicted such different issues in *Ladies Coupe* as gender discrimination, identity crisis, quest for self-discovery, self-realization, sexual violence and domestic violence against women, child abuse, loneliness, frustrations, aspirations and secrets of women in patriarchal framework of Indian society. Women's exploitation, marginalization and subordination in different spheres of life have been narrated by Nair by means of her feminine sensibility. *Ladies Coupe*depictsthe story of a woman's search for strength and independence and we see how the major women characters seek their inner strength through transforming themselves into new women who are bold and assertive. The present paper intends to examine Nair's feminist perspective in her depiction of numerous female characters in*Ladies Coupe*. Majority of female characters in the novel are consideredto study Nair's feminist perspective in highlighting Nair's concern for women.

Key Words :

Society, Marginalization, Identity, Freedom, Exploitation

Introduction

Anita Nair is a prominent English woman novelist in contemporary India. She has written novels, essays, prose, poetry, translations, travelogues, book reviews and non-fiction. She is the author of six novels that include *The Better Man* (1999), *Ladies Coupe* (2001), *Mistress* (2003), *Lessons in Forgetting* (2010), *Cut Like Wound* (2012), and *Idris: Keeper of the Light* (2014). Nair's compassionate understanding of women and their problems are evident in her novels. Her feminine perspective is remarkable in her novels. She brilliantly delineates varied feminist issues by dint of her feminine sensibility.Anita Nair has refused to be tagged as a feminist writer as she says during a session at Sahitya AajTak 2019 in New Delhi, "When I wrote Ladies Coupe, it was called a feminist novel. It bothered me because what are we talking about here. Feminism never came with applause. It was like a derogatory jab. I was puzzled. So, for me, feminism is something - as a right of every woman to be a woman and not feel lesser for it. Most of the

time, women are made to feel you have to be a certain kind of person, then you are a good woman." However, Nair's concern for Indian womanhood is evident in her fiction as her novels abundantly highlight the female oriented topics.

Ladies Coupe

Ladies Coupe is about a train journey taken by the main protagonist, Akhila, in the ladies coupe of the Kanyakumari Express.Akhila is forty-five years old frustrated spinster who has devoted all her younger years in carrying out her duty as a householder of her family. After her father's death, she assumes the role of family head and looks after her mother and siblings. Nair depicts the psyche of Akhila who carries unfulfilled desiresand familial responsibilities in her heart and with the passing of time she realizes about her exploitation by her family members. So, in order to search her independence and discover her own lifeAkhilatakes a train to Kanyakumari.In the coupeAkhila encounters five other women - Janaki Prabhakar, Prabha Devi, Margaret Shanti, Sheela Vasudevan and Marikolanthu – and listens to their life stories as she wants to know an answer to her question that haunts her persistently – "Can a woman live by herself?" (*Ladies Coupe*, 22). Nair has narrated life stories of Akhila's co-passengers and shown how their life stories help Akhila to arrive a decision in her life.

Janaki Prabhakar has been depicted as a pampered wife and a confused mother who has had a happily comfortable long married life of forty years. Her life story shows the boring mundane life of an Indian housewife who desires strongly for a change but then finds herself incapacitated within the confines of a male chauvinistic society.Through Janaki's life story Akhila learns about Janaki's emergence as a woman having the decision-making power of her own.

Fourteen-year old Sheela Vasudevan's story deals with the issues of child abuse and maltreatment. Nair depicts the seduction of Celine by her friend's father and Sheela's humiliating experience at her friend's house to highlight the issues of child abuse in the society. Further, Sheela feels herself to be a victim of verbal and emotional abuse through her father's irritating nature towards herand his constant disapproval of her conduct. Sheela's narration of the story of her maternal grandmother shows how her grandmother is her source of inspiration and how she learns to live her life as per her own instincts. Sheela's story directs Akhila not to bother about others and to do whatever pleases her in her life.

The story of Margaret Shanti's unhappy married life with Ebenezer Paulraj shows how Margaret learns to control her domineering husband through her unique feminine tricks.Margaret's story makes Akhila aware of the fact that she should avoid her further marginalization and exploitation by her family members. So, towards the end of the novel Akhila resolves that she will not let her family to use her any more. She wants her family members to think about her as, "Look at me: I'm the woman you think you know. I am the sister you have wondered about. There is more to this Akka. For within me is a woman I have discovered" (*Ladies Coupe*, 270).

Nair has portrayed the character of Prabha Devi to show how a married woman can assert her independence and identity by breaking the society's hierarchy of being a woman. We see that as Prabha Devidoesn't want to lead a more mechanical and tedious life of a homely wife and a mother, she attains the self-realization by learning swimming on her own desire that makes her a bolder and sensuous person. From Prabha Devi's story, Akhilalearns, "So if Prabha Devi could triumph over her innate timidity and rise above traditions to float, she could do the same, Akhila thought. I must too learn to move on with the tide of life rather than be cast on its banks" (*Ladies Coupe*, 208). Whereas Prabha Devi's mother has been shown as a victim to the patriarchal framework, Prabha Devi's school friend, Sharmila gets exploited by her family members.

The last co-travellerMarikolanthu tells her pathetic story to Akhila. "The story of Marikolanthu is the most poignant of all. The female body becomes the site of violence in the case of the rape of Marikolanthu. She is different from the other women in the coupe because her experiences are far more painful" (Pavani, 76).Marikolanthu's portrayal shows the plight and predicament of the marginalized community of the societyand also delineates the issues of sexual violence in the form of rape, adultery, extramarital and lesbian relationships. Marikolanthuundergoes the sexual assault by Murugesan. Marikolanthu sees herself as a victim as Murugesan rapes and ruins her life. She further realizes her exploitation and marginalization by Sujata Akka and her husband, Sridhar. Nair has depicted lesbian relationship between Missy V and Missy K and later between Marikolanthu and Sujata Akka. Marikolanthu informs Akhila how she attains her identity, "For so long now, I had been content to remain a sister to the real thing. Surrogate housewife. Surrogate mother. Surrogate lover. But

now I wanted more. I wanted to be the real thing" (Ladies Coupe, 268). She informs Akhila that women are not weak and adds that "Women are strong. Women can do everything as well as men. Women can do much more. But a woman has to seek that vein of strength in herself. It does not show itself naturally" (Ladies Coupe, 209-210).

Chandra, mother of Akhila, has been portrayed as a devoted wife of her husband. She feels protected and sheltered within the confines of patriarchal framework. She has her own theories of an obedient wife as she mutely accepts her husband's authority in her life. Padma, Akhila's sister, has been shown as an unthankful and wicket sister who tries to defame Akhila in her neighbourhood and also teases Akhila's spinsterhood. Anju Jagpal points out, "Padma has been portrayed as a pampered, wily and unthankful woman who takes advantage of her sister in the name of reciprocal filial responsibilities reducing the latter to an incompetent, bitter and pathetic sister in the eyes of society. She brazenly sponges off her economically and emotionally" (Jagpal, 88).

Nair has depicted women's predicament through the characters of Akhila'sneighbours, SarasaIyer and her oldest daughter, Jayathrough the perspectives of Akhila and Amma.We see that after the death of her husband, SarasaIyer had to thrust her oldest daughter, Jaya into prostitution due to her poverty-stricken situation.It is through the character of KarpagamthatAkhilaunderstandsto redefine her identity and go for her liberation and self-regard. Nair portrays Karpagam as a modern and unconventional Brahmin widow who leads her life independently. She encourages Akhila to live her life as per own instincts. Karpagam tells Akhila, "Akhi, you are educated. Employed. Get a life for yourself" (Ladies Coupe, 201).

After listening the life stories of her co-travellers and Karpagam's suggestions, we see tremendous changes in Akhila's life. Varsha Karmarkar points out, "Akhila meets five different women representing different generations. On their way to Kanyakumari her five co-travellers shed off their masks and in the process discover themselves and help Akhila in arriving a decision" (Karmarkar, 210). When she reaches Kanyakumari, she feels no burden of her unmarried status as she likes being alone and she has no more doubts what her life will be like if she lives alone.

Conclusion

Anita Nair has portrayed her female characters from feminist perspectives as she wants to highlight women-oriented issues that are prevailing in Indian society. While some of her female characters seem to be protected within the norms of patriarchal framework, the majority of her women revolt against the male dominated society. Her female characters like Akhila, Karpagam, Janaki, Sheela, Prabha Devi, Margaret and Marikolanthu redefine their present status and emerge as new women who are bold and assertive in their life.

References

Chakravorty Sujata. "Marriage as Misalliance: A Reading of Anita Nair's Mistress". Contemporary Fiction: An Anthology of Female Writers. Ed. Pathak Vandana, et al. New Delhi. Swarup & Sons, 2008. Print

Jagpal Anju. Female Identity: A Study of Seven Indian Women Novelists. New Delhi. Prestige Books, 2012. Print

Nair, Anita. Ladies coupe. New Delhi: Penguin, 2001. Print

—. "Anita Nair at Sahitya AajTak: Feminism Never Came with Applause. It Was Like aDerogatoryJab." IndiaToday".1 Nov. 2019

Pavani J. Reddy. Thematic Concerns in the Novels of Anita Nair: A Study. Mauritius. Lap Lambert Academic Publishing, 2020. Print

♦ ♦ ♦

Middleclass Women- Mental Health and Challenges in Accessing Mental Healthcare

Prof. Atish N . Waghmae*
Dr. Jagdish V. Manwar
[1,2] Shri. Dadasaheb Gawai Charitable trust, Amravati's
Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre, Kherda – 444 105, Dist. Washim

Abstract

Women from middle areas form a large group the society. The various challenges middle class women face include gender disadvantage, money problem , poor physical health, roles of caregiving, and also being women employees. Besides gender disadvantage, exposure to intimate partner violence (IPV) is also one of the main risk factors for common mental disorders (CMDs) in middle class women. Suicide, depression, anxiety, perinatal disorders are few of the disorders that middle class women often face. Factors contributing older age, widowhood and money. Psychological therapies tailored to the needs of middleclass women have reported improvement in mental health.

Keywords

Women · Middle class· Mental health · Well-being.

1. Introduction

Health and illness are determined by various factors. "Mental health is the capacity of the individual, the group and the environment to interact with one another in ways that promote subjective well-being, the optimal development and use of mental abilities , the achievement of individual and collective goals consistent with justice and the attainment and preservation of conditions of fundamental equality" (WHO 1986). Women need to be able to control their own lives and thereby their health by autonomy, decision-making power, and access to independent income, and absence of this can affect their physical and mental health including their susceptibility to communicable and noncommunicable diseases (Okojie 1994).

According to the International Labour Organization (ILO), women are half the world's population, who receive one-tenth of the world's income, account for two- thirds of the world's working hours, and own only 100 of the world's prosperity (ILO 2009).

2.Challenges Faced by Middleclass Women

2.1 Gender Disadvantage

Middleclass women's environment is more stressful and disadvantaged than that of men. Large number of women in the elderly age groups with health issues, economically disadvantaged status, difûculties in getting employed, greater share of family and caring responsibilities, lack of property rights and less role in decision-making (Mulder et al. 2000).

2.2 Financial hardship

Middleclass financial issues are consistently higher and more persistent than rich society. Further the middleclass women were more likely to be depressed (Probst et al. 2006).

In developing countries poverty also causes undernourishment and malnourishment. Because of discrimination, most women and girls do not eat healthily, which may further affect their mental health. (Sandys 2008).

2.3 Poor Physical Health

Middleclass women must be strong to survive their living conditions, but even stronger to maintain positive physical and mental health. Middleclass women endure physical labor as part of job and other related activities. Often develop problems such as diabetes, hypertension, and anemia (Valverde et al. 2011).

2.4 Occupation

The main source of income for middleclass women is spouse dependency and related activities.

Unpaid work is in the form of collecting water and fuelage, cooking, cleaning, child-rearing, and caregiving for the old, the sick, and the disabled. Middleclass women often work longer hours and under arduous circumstances (Sandys 2008).

2.5 Caregiving

Caregiving responsibilities for aging parents, as well as sick relatives, often fall on the shoulders of middle class women. Extended families often live close to each other in middle classareas. Ruralites tend to take care of their own family and resist having outsiders take care of them (Mulder et al. 2000).

2.6 Gender-Based Violence

Women in middleclass society experience violence within their families and communities. Violence occurs in many forms and different levels, including domestic violence, early and forced marriages, absence of nutritious food and adequate healthcare, harmful traditional practices (Sandys 2008).

Lifetime exposure to IPV is a major risk factor for common mental disorders in women (Patel et al. 2006).

Special Populations in Middleclass Society

Certain groups of middleclass women maybe particularly vulnerable to mental health problems and may need interventions tailored to them. Described here are some speciûc vulnerable groups.

3.1 Widows in Middleclass Areas

Across the world regions, in middleclass societies, death of the husband pushes women into tremendous difûculties, poverty being one of them. As widows, they lose their right to inherit property and often maybe unsupported by husband's family. Eviction from their homes, violence, and loss of household possessions. (Sandys 2008).

3.2 Elderly Women

In the absence of geriatric mental health specialists in middle classcommunities, older persons who require mental healthcare rely on physicians when they face emotional problems (Colenda et al. 2002). Counseling, family meetings, and support group services have been found to be helpful to caregivers of older persons. (Zarit and Zarit 2012).

3.3 Women with Disability

Women and girls with a disability face considerable discrimination and violence across all the regions of the world. Approximately 26% of women living in middle class areas have disabilities. Living in middleclass areas with a disability adds to the risk of having depression. which is more prevalent in middleclass areas, and barriers to accessing mental health services are more pervasive (Probst et al. 2005, 2006).

3.4 Adolescent Girls

Research indicates that substance abuse and use are serious problems among adolescents in middleclass areas (Hall et al. 2008). Middle class adolescents show lower academic achievement and a higher rate of dropping out of school when compared to their non-middleclass peers (Roscigno and Crowle 2001).

Middle class young women with emotional problems of being identiûed easily, conûdentiality and privacy issues , sexual orientation and lack of spaces and activities designed for girls and young people. (Dunn et al. 2008; Reeb and Conger 2011).

3. Prevalence and Types of Mental Health Disorders

4.1 Common Mental Disorders (CMDs)

Overall CMDs are two to three times higher in women than men. In middleclass India the prevalence of common mental disorders was 10.7% among married women aged between 15 and 39 years. Older age, lower education, lower standard of living index (SLI), exposure to intimate partner violence (IPV), husband's unsatisfactory reaction to dowry, and husband's alcohol intake and tobacco consumption were independent risk factors for CMDs in the middleclass society. (Shidhaye and Patel 2010).

4.2 Depression

Unipolar depression is twice more common in women and more persistent than in men and is the most common psychological disorder in middle classwomen (Hillemeier et al. 2008).

Psychological complaints were found to account beyond 40% of all patient visits to physicians in middleclass family practice (Mulder et al. 2000).

4.3 Depression in the Perinatal Period

In middleclass India, the incidence of postpartum depression was found to be 11%. Risk factors identiûed were low income, birth of a daughter when a son was desired, interpersonal relationship difûculties with mother-in-law and parents, adverse life events during pregnancy, and lack of physical help (Chandran et al. 2002).

4.4 Anxiety Disorders

Anxiety as a symptom of another mental illness or an independent syndrome is common in women worldwide.

The most common being anxiety spectrum of disorders with a rate of 37.9% (69 of 182), followed by acute stress reaction 36.8% (67), nonorganic disorder of the sleep-wake schedule 30.2% (55), depressive disorder 18.1% (33), and panic disorder 4.9% . (CezarVaz et al. 2015).

4.5 Suicide

Women outnumber men in the total burden of suicidal morbidity and mortality due to greater gender-related vulnerability factors (Vijayakumar 2015). An Indian survey reported that 72,000 women had suicide-related deaths in 2010 of which women aged 15–29 years had 56% suicide death rates higher compared to men (40%). (Patel et al. 2012).

4. Challenges in Accessing Mental Healthcare for Middleclass Women

5.1 Lack of Women-Friendly Mental Healthcare Services

Many mental health problems in middle classareas go underreported (Letvak 1997).

The typical middleclass life has various sociocultural and lifestyle factors that affect physical and mental health in similar ways.

5.2 Lack of trained Professionals

Middleclass populations have inadequate access to care, since mental health professionals in most countries tend to be concentrated around cities. This means that middle class residents must receive psychological services from primary care physicians who may be unprepared to identify and treat mental illness (Mulder et al. 2000).

5.3 Culture, Stigma, Help-Seeking Patterns, and Treatment Preference

Middleclass women may present to primary care settings with somatic complaints such as headaches, backaches, insomnia, fatigue, and abdominal pain and may not reveal symptoms of depression to their primary care providers. (Howland 1995; Mulder et al. 2000).

5.4 High Costs of Mental Health Services

One of the major barriers which impedes using mental health services is the cost factor. 68 % of women middle class residents did not receive healthcare because of the high cost. In a study on 281 middle class minority households, majority of the women reported their inability to pay as the main reason for not seeking physician's help (Mulder et al. 2000).

5. Conclusion

Middleclass women with mental health problems are common group with factors that are solely related to middleclass life. Social isolation, a culture of self-reliance, and a high work burden both at home and outside, place middleclass women at a very vulnerable position. Finally it is prudent to remember that one middleclass family is not like another, and any intervention for mental health has to be tailored to the norms and realities for women in different middleclass families as one size may not ût all!

References

1. WHO (1986) Ottawa charter for health promotion. WHO, Geneva
2. kojie CE (1994) Gender inequalities of health in the third world. Soc Sci Med 39:1237–1247
3. ILO (2009) Global employment trends for women. International Labour Organization, Geneva
4. Mulder PL, Shellenberger S, Streiegel R, Jumper-Thurman P, Danda CE, Kenkel MB, ... Hager A (2000) The behavioral health care needs of rural women. American Psychological Association
5. Probst JC, Laditka SB, Moore CG, Harun N, Powell MP, Baxley EG (2006) Rural-urban differences in depression prevalence: implications for family medicine. Fam Med (Kansas City) 38(9):653
6. Sandys E (2008) Rural women in changing World: opportunities and challenges
7. Valverde M, Garcia M, Bain SF (2011) Rural women's health: the correlation between physical and mental health
8. Patel V, Kirkwood BR, Pednekar S, Weiss H, Mabey D (2006) Risk factors for common mental disorders in women. Br J Psychiatry 189(6):547–555.
9. Colenda CC, Mickus MA, Marcus SC, Tanielian TL, Pincus HA (2002) Comparison of adult and geriatric psychiatric practice patterns: findings from the American Psychiatric Association's Practice Research Network. Am J Geriatr Psychiatry 10(5):609–617.

10. Zarit SH, Zarit JM (2012) Mental disorders in older adults: fundamentals of assessment and treatment. Guilford Press, New York.
11. Probst J, Laditka S, Moore C, Harun N, Powell M (2005) Depression in rural populations: prevalence, effects on life quality, and treatment-seeking behavior. South Carolina Rural Health Research Center, Columbia
12. Hall JA, Smith DC, Easton SD, An H, Williams JK, Godley SH, Jang M (2008) Substance abuse treatment with rural adolescents: issues and outcomes. J Psychoactive Drugs 40(1):109–120
13. Roscigno VJ, Crowle ML (2001) Rurality, institutional disadvantage, and achievement/attainment. Rural Sociol 66(2):268–292.
14. Dunn MS, Ilapogu V, Taylor L, Naney C, Blackwell R, Wilder R, Givens C (2008) Self-reported substance use and sexual behaviors among adolescents in a rural state. J Sch Health 78(11):587–593.
15. Shidhaye R, Patel V (2010) Association of socio-economic, gender and health factors with common mental disorders in women: a population-based study of 5703 married rural women in India. Int J Epidemiol 39:1510. https://doi.org/10.1093/ije/dyq179.
16. Hillemeier MM, Weisman CS, Chase GA, Dyer A-M (2008) Mental health status among rural women of reproductive age: findings from the Central Pennsylvania Women's Health Study. Am J Public Health 98(7):1271–1279.
17. Chandran M, Tharyan P, Muliyil J, Abraham S (2002) Post-partum depression in a cohort of women from a rural area of Tamil Nadu, India. Br J Psychiatry 181(6):499–504.
18. Cezar-Vaz MR, Bonow CA, da Silva MRS (2015) Mental and physical symptoms of female rural workers: relation between household and rural work. Int J Environ Res Public Health 12(9):11037–11049.
19. Vijayakumar L (2015) Suicide in women. Indian J Psychiatry 57(Suppl 2):S233
20. Patel V, Ramasundarahettige C, Vijayakumar L, Thakur J, Gajalakshmi V, Gururaj G et al (2012) Suicide mortality in India: a nationally representative survey. Lancet 379(9834):2343–2351.
21. Letvak S (1997) Relational experiences of elderly women living alone in rural communities: a phenomenologic inquiry. J N Y State Nurses Assoc 28(2):20–25.
22. Howland RH (1995) The treatment of persons with dual diagnoses in a rural community. Psychiatry Q 66(1):33–49

♦ ♦ ♦

Creating Supportive Environments and Communities for Promoting Holistic Approaches to Mental and Physical Wellness

Dr Balaji Rangnathrao Lahorkar
(M.Sc., M.A., M.Ed., SET, Ph.D.)
Principal, SmtSindhutaiJadhao Arts and Science Mahavidyalaya, MehkarDistBuldana

Introduction:

Aspects of total wellness that are intimately related to each other are mental and physical health. Physical, mental, and social well-being are all included in health. It is the absence of sickness or injury and the state of being at one's best in all facets of one's existence. Adopting healthy lifestyle choices, such as consistent exercise, a balanced diet, enough sleep, and preventative healthcare measures like screenings and immunizations, is essential to achieving and sustaining good health. It also entails having access to high-quality medical services, such as therapy, rehabilitation, and medical treatment, when necessary. For people to lead happy lives, achieve their goals, and make a positive contribution to their communities, they must be in good health. The term "mental well-being" describes a person's emotional and psychological state and includes things like resilience, self-worth, coping mechanisms, and the capacity to handle stress and hardship. It entails having a positive self-perception, sustaining fulfilling relationships, and finding meaning and purpose in life. Numerous factors, such as heredity, experiences in life, social support, and availability of mental health treatments, impact mental well-being.

People must prioritize their mental health and get help when they are struggling or exhibiting symptoms of mental illness, such as trauma, depression, or anxiety. A person's total quality of life is influenced by both their physical and mental health. Maintaining one's physical health has a beneficial effect on one's mental health and vice versa. People must emphasize self-care routines, embrace holistic approaches to wellbeing that meet their physical and mental health needs, and seek out professional medical assistance when necessary. Moreover, fostering communities and surroundings that support everyone's health and well-being can help create happier, healthier civilizations. Fostering a culture of health and well-being that attends to the various needs of people and encourages physical, mental, emotional, and social wellness is a necessary step in building communities and supportive environments for holistic approaches to wellness.

Key words:

Health Literacy, Accessible Healthcare, social interaction, Mental Health, Healthy Lifestyles, Holistic Wellness, Community Partnership.

1. Promote Health Literacy:

Inform residents of the community about the value of holistic wellbeing and give them information on preventative healthcare measures, healthy lifestyle options, and relevant support resources. Motivate people to actively participate in the management of their health and wellbeing. The following are some strategies for enlightening and educating community members. Plan educational events such as seminars, workshops, and lectures on a range of topics related to holistic wellbeing, such as stress management, nutrition, physical and mental health, and self-care. Ask leaders in the community, wellness specialists, and the medical field to impart their knowledge and skills to the attendees.Host health fairs and expos where community members can access information, resources, and services related to holistic wellness. Offer booths, exhibits, and demonstrations on topics such as healthy eating, exercise, mindfulness, preventive healthcare, and alternative therapies.Distribute educational materials such as brochures, pamphlets, posters, and fact sheets that provide practical tips, guidelines, and information on healthy lifestyle choices. Make these materials available in community centers, libraries, healthcare facilities, and other public spaces.

Launch community-wide health campaigns focused on specific wellness themes or initiatives, such as smoking cessation, healthy eating, physical activity, mental health awareness, or preventive screenings. Engage community members through social media, local media outlets, and public events to raise awareness and promote behavior change.Offer community health classes and wellness programs that teach practical skills and strategies for improving health and well-being. Provide classes on topics such as cooking healthy meals, stress reduction techniques, mindfulness meditation, yoga, fitness training, and chronic disease management.Train community members to serve as peer educators or health ambassadors who can disseminate information, lead discussions, and provide support to their peers on health-related topics. Empower individuals from within the community to share their knowledge and experiences with others in a relatable and culturally sensitive manner.

Develop and maintain online resources such as websites, blogs, and social media pages that provide reliable information, resources, and support for holistic wellness. Create interactive features, discussion forums, and digital tools to engage community members and encourage participation in healthy lifestyle behaviors. Collaborate with local organizations, schools, businesses, healthcare providers, and government agencies to reach a wider audience and maximize the impact of educational efforts. Pool resources, share expertise, and coordinate activities to create a unified approach to promoting holistic wellness within the community.

2. Provide Accessible Healthcare Services:

Ensure that healthcare services, including medical care, mental health counseling, preventive screenings, and wellness programs, are accessible and affordable for all members of the community. Offer resources such as community health centers, clinics, and telehealth services to address diverse healthcare needs. Ensuring that healthcare services are accessible and affordable for all members of the community is essential for promoting equitable health outcomes and addressing healthcare disparities. Here are several strategies to achieve this goal. Establish community health centers or clinics that provide comprehensive primary healthcare services, including medical care, preventive screenings, vaccinations, and chronic disease management. These centers should be conveniently located in underserved areas and offer extended hours to accommodate diverse schedules.Implement sliding fee scales or income-based pricing models that adjust healthcare costs based on patients' ability to pay. This approach helps ensure that healthcare services remain affordable for low-income individuals and families, reducing financial barriers to access.

Expand access to health insurance coverage through public programs such as Medicaid, Medicare, and state-subsidized insurance plans. Provide assistance with enrollment and navigation of insurance options to help community members access the coverage they need for medical care and mental health services. Utilize telehealth and telemedicine technologies to deliver healthcare services remotely, particularly in rural or remote areas where access to traditional healthcare facilities may be limited. Offer virtual consultations, remote monitoring, and telepsychiatry services to improve access to medical and mental health care. Deploy mobile health clinics or outreach vans to bring healthcare services directly to underserved communities, including rural areas, homeless populations, and migrant workers. These mobile units can offer preventive screenings, vaccinations, basic medical care, and referrals to follow-up

services as needed.

Implement integrated care models that co-locate medical and mental health services within primary care settings, community health centers, or schools. This approach ensures that individuals receive comprehensive healthcare that addresses both physical and mental health needs in a coordinated and holistic manner. Foster collaborations between public health agencies, healthcare providers, nonprofit organizations, and private sector entities to leverage resources, expertise, and infrastructure for delivering healthcare services. Pooling resources and sharing best practices can enhance the efficiency and effectiveness of healthcare delivery.Invest in health education and prevention programs that empower individuals to take control of their health and well-being through lifestyle modifications, preventive screenings, and early intervention. Offer community-based programs on topics such as healthy eating, physical activity, smoking cessation, mental health awareness, and chronic disease management.

3. Foster Social Connections:

Create opportunities for social interaction, networking, and community engagement to combat social isolation and promote emotional well-being. Organize social events, support groups, recreational activities, and volunteer opportunities that encourage social connections and foster a sense of belonging and support. Here are several strategies to achieve this goal. Organize community events, festivals, fairs, and cultural celebrations that bring people together and foster social connections. Offer a variety of activities such as music performances, art exhibitions, sports tournaments, and food tastings to appeal to diverse interests and demographics.

Establish social clubs, interest-based groups, and hobby clubs where community members with similar interests can meet, socialize, and pursue shared activities. Examples include book clubs, gardening clubs, knitting circles, cooking classes, and hiking groups.Provide opportunities for community members to volunteer and contribute to meaningful causes and community projects. Volunteer activities not only foster social connections but also promote a sense of purpose, fulfillment, and belonging.Create community centers, gathering spaces, and recreational facilities where residents can meet, socialize, and engage in activities together. Offer amenities such as meeting rooms, lounges, libraries, and outdoor parks that facilitate social interaction and community engagement.Develop intergenerational programs and activities that bring together people of different ages and backgrounds to learn from one another, share experiences, and build meaningful relationships. Examples include mentoring programs, youth clubs, and senior citizen outreach initiatives.

Utilize digital platforms and social media channels to facilitate virtual social interaction and community engagement, particularly during times when in-person gatherings may be limited. Organize virtual events, online forums, and social media groups where community members can connect, communicate, and support one another.Establish neighborhood watch programs and community safety initiatives that encourage residents to look out for one another, build trust, and foster a sense of collective responsibility for community well-being. These programs can promote social cohesion and strengthen community bonds.Promote cultural exchange programs and multicultural events that celebrate diversity, increase understanding, and bridge cultural divides within the community. Encourage residents to share their cultural heritage, traditions, and customs through food, music, dance, and storytelling.Facilitate peer support networks and support groups for individuals facing common challenges such as mental health issues, caregiving responsibilities, or life transitions. These networks provide opportunities for mutual support, empathy, and validation, helping individuals feel less isolated and more connected to their community.

4. Support Mental Health Awareness and Resources:

Raise awareness about mental health issues and reduce stigma by providing education, training, and resources on mental health awareness, self-care, and support services. Offer confidential counseling services, helplines, and peer support groups for individuals experiencing mental health challenges. Raising awareness about mental health issues and reducing stigma are crucial steps in promoting mental well-being and ensuring that individuals feel comfortable seeking help and support when needed. Here are several strategies to achieve this goal. Offer educational workshops, seminars, and training sessions on mental health awareness, understanding mental illness, and promoting positive mental well-being. Provide information on common mental health conditions, their signs and symptoms, and available treatment options.

Implement mental health education programs in schools that teach students about emotions, stress management, coping skills, and resilience-building strategies. Incorporate mental health awareness into the curriculum and provide resources for students, teachers, and parents. Develop workplace mental health programs that promote employee well-being, reduce workplace stress, and provide support for mental health issues. Offer training for managers and supervisors on recognizing signs of distress and responding effectively, as well as access to employee assistance programs (EAPs) and counseling services.Launch community-wide mental health awareness campaigns that challenge stereotypes, myths, and misconceptions about mental illness. Use various media channels, such as social media, posters, flyers, and public service announcements, to disseminate messages of hope, support, and acceptance.

Facilitate peer support groups and mental health advocacy organizations where individuals with lived experience of mental illness can share their stories, provide mutual support, and advocate for change. Peer support can reduce feelings of isolation and help individuals feel understood and validated.Provide training for first responders, healthcare professionals, educators, and community members on crisis intervention techniques, suicide prevention, and de-escalation strategies. Equip individuals with the skills and knowledge to respond effectively to mental health crises and provide support to those in distress.

Offer cultural competency training for healthcare providers, social workers, and community leaders to ensure that mental health services are accessible, inclusive, and culturally sensitive. Recognize and address cultural barriers to seeking help and provide culturally relevant resources and support.Partner with mental health organizations, clinics, and practitioners to increase access to mental health services, support groups, and counseling resources in the community. Collaborate on initiatives such as mental health screenings, awareness events, and outreach programs.Train individuals with lived experience of mental illness to serve as peer supporters or mentors who can offer empathy, encouragement, and practical guidance to others facing similar challenges. Peer support can complement professional services and provide a unique source of understanding and validation.

5. Promote Healthy Lifestyles:

Create environments that support healthy lifestyle choices, including access to nutritious food options, safe recreational spaces, and opportunities for physical activity. Encourage behaviors such as regular exercise, balanced nutrition, adequate sleep, and stress management to promote physical and mental well-being. Here are several strategies to achieve this goal. Establish community gardens, farmers' markets, and food cooperatives that provide access to fresh, locally grown produce and healthy food options. Encourage grocery stores, supermarkets, and restaurants to offer affordable and nutritious food choices, including fruits, vegetables, whole grains, lean proteins, and low-fat dairy products. Implement policies and zoning regulations that support the development of food retail outlets in underserved areas and food deserts, ensuring equitable access to healthy foods for all residents.

Develop and maintain parks, playgrounds, green spaces, and recreational facilities that offer opportunities for physical activity, leisure, and relaxation. Improve the safety and accessibility of public spaces by installing lighting, signage, and pedestrian pathways, and addressing issues such as crime, vandalism, and environmental hazards. Collaborate with schools, community organizations, and local businesses to organize recreational programs, sports leagues, and fitness classes for people of all ages and abilities.Promote walking, cycling, and other forms of active transportation by creating pedestrian-friendly infrastructure, bike lanes, and multi-use trails. Provide bike-sharing programs, public transit options, and carpooling incentives to encourage sustainable transportation choices and reduce reliance on private vehicles. Design urban planning and development projects that prioritize walkability, connectivity, and access to essential services, amenities, and recreational opportunities within neighborhoods.

Partner with employers to implement workplace wellness programs that promote physical activity, healthy eating, and stress management among employees. Offer incentives, rewards, and recognition for participation in wellness activities, such as fitness challenges, nutrition workshops, and mindfulness sessions. Provide access to ergonomic workstations, standing desks, and onsite fitness facilities to support employee health and productivity.Engage community members in the planning, design, and implementation of initiatives to promote healthy lifestyles, including participatory

decision-making processes and community-led projects. Advocate for policies, funding, and infrastructure investments that prioritize health and well-being in urban planning, land use, and transportation decisions. Raise awareness about the importance of physical activity, healthy eating, and environmental sustainability through educational campaigns, social media, and community events.

6. Address Social Determinants of Health:

Recognize and address social determinants of health, such as poverty, unemployment, housing instability, and discrimination, that can impact individuals' overall well-being. Implement strategies to address systemic inequities and promote social justice to create healthier and more equitable communities. Here are several strategies to address social determinants of health. Implement policies and programs aimed at reducing poverty and income inequality, such as increasing the minimum wage, expanding access to affordable housing, and providing financial assistance to low-income families. Support initiatives that promote economic empowerment, job training, and entrepreneurship opportunities for marginalized populations.

Create job opportunities and support programs that provide stable employment, fair wages, and benefits such as healthcare coverage and paid leave. Offer vocational training, career counseling, and workforce development programs to help individuals acquire the skills and resources needed to secure meaningful employment. Address housing instability and homelessness by investing in affordable housing developments, rental assistance programs, and supportive housing services. Implement policies to prevent evictions, foreclosures, and housing discrimination, and provide resources for individuals experiencing housing crises to access safe and stable housing options.

Ensure equitable access to healthcare services, including preventive care, primary care, mental health services, and specialty care, regardless of individuals' socioeconomic status or insurance coverage. Expand Medicaid eligibility, subsidize health insurance premiums, and invest in community health centers and mobile clinics to reach underserved populations.Invest in education and literacy programs that provide opportunities for lifelong learning, skill development, and academic achievement. Address disparities in educational attainment by improving access to quality early childhood education, K-12 schools, vocational training, and higher education institutions, particularly in disadvantaged communities.

Address food insecurity and promote access to nutritious food options by supporting food banks, meal programs, and community gardens. Implement policies to increase the availability and affordability of healthy foods in underserved areas, such as incentives for grocery stores to open in food deserts and subsidies for farmers' markets.Strengthen social support networks and community connections to reduce social isolation and promote mental health and well-being. Encourage the formation of social clubs, support groups, and mutual aid networks where individuals can access emotional support, practical assistance, and resources during times of need.Combat discrimination, prejudice, and systemic inequalities that contribute to social exclusion and marginalization. Promote diversity, equity, and inclusion in all aspects of society, including employment, education, healthcare, housing, and public services. Implement anti-discrimination policies, cultural competency training, and community outreach efforts to foster a more inclusive and equitable society.

7. Encourage Holistic Wellness Programs:

Develop holistic wellness programs and initiatives that integrate physical, mental, and emotional health promotion strategies. Offer workshops, classes, and activities focused on mindfulness, meditation, yoga, relaxation techniques, and other holistic approaches to wellness. Here are steps to develop such programs. Conduct a needs assessment to understand the specific health and wellness needs of the target population. Gather data through surveys, focus groups, interviews, and health assessments to identify priorities, preferences, and areas of concern related to physical, mental, and emotional health.Design wellness programs that address multiple dimensions of well-being, including physical fitness, nutrition, stress management, mindfulness, resilience-building, and social connection. Incorporate evidence-based practices and interventions that promote holistic wellness and complement one another.Collaborate with a multidisciplinary team of health professionals, including physicians, psychologists, nutritionists, fitness trainers, counselors, and social workers, to develop comprehensive wellness programs. Integrate diverse perspectives, expertise, and approaches to address the complex interplay of physical, mental, and emotional health factors.

Provide education, training, and skill-building opportunities to empower participants to take an active role in managing their health and well-being. Offer workshops, classes, and seminars on topics such as healthy eating, exercise, relaxation techniques, mindfulness, emotional intelligence, and effective communication. Implement behavioral change strategies that promote sustainable health habits and empower individuals to make positive lifestyle changes. Use techniques such as goal setting, self-monitoring, problem-solving, and social support to facilitate behavior change and adherence to wellness goals.Ensure that wellness programs are accessible and inclusive for individuals of all ages, abilities, backgrounds, and identities. Provide options for participation, such as in-person sessions, virtual programs, and self-paced resources, to accommodate diverse preferences and needs.

Integrate physical, mental, and emotional health services within wellness programs to provide holistic care and support. Offer opportunities for participants to access medical care, mental health counseling, stress management techniques, and social support resources in a coordinated and seamless manner.Evaluate the effectiveness of wellness programs through ongoing monitoring, assessment, and feedback from participants. Measure outcomes related to physical health indicators, mental well-being, satisfaction levels, and behavior change goals to identify areas for improvement and inform program refinement. Engage participants in the development, implementation, and evaluation of wellness programs to foster a sense of ownership, empowerment, and community support. Encourage peer support, mutual accountability, and collective action to promote sustainable health outcomes and long-term wellness.Continuously assess and adapt wellness programs based on emerging research, best practices, and community feedback. Stay informed about current trends, innovations, and developments in holistic health promotion to ensure that programs remain relevant, effective, and responsive to evolving needs.

8. Collaborate with Community Partners:

Forge partnerships with local organizations, businesses, schools, healthcare providers, and government agencies to leverage resources, expertise, and networks for promoting holistic wellness. Collaborate on initiatives such as health fairs, wellness campaigns, and community health assessments to address community needs and priorities effectively. Here are steps to forge such partnerships effectively. Identify potential partners within the community that share an interest in promoting holistic wellness and addressing health-related issues. This may include local nonprofits, community-based organizations, schools, hospitals, clinics, fitness centers, faith-based organizations, government agencies, and businesses.Meet with potential partners to assess shared goals, priorities, and areas of alignment related to holistic wellness. Identify common interests, resources, and expertise that can be leveraged to address community needs and promote well-being collaboratively.Articulate the mutual benefits of collaboration and partnership to potential partners, highlighting how working together can enhance the impact, reach, and sustainability of wellness initiatives. Emphasize the value of shared resources, shared learning opportunities, and shared successes in achieving common goals.Define clear roles, responsibilities, and expectations for each partner within the collaboration. Clarify how each partner will contribute to the partnership, including their expertise, resources, and commitments to specific activities or initiatives.

Formalize partnerships through written agreements, memoranda of understanding (MOUs), or partnership contracts that outline the terms, objectives, and governance structures of the collaboration. Specify key deliverables, timelines, and accountability measures to ensure effective implementation and coordination.Establish regular communication channels and coordination mechanisms to facilitate ongoing collaboration and information sharing among partners. Schedule regular meetings, check-ins, and updates to discuss progress, address challenges, and make decisions collectively.Pool resources, expertise, and networks from partner organizations to maximize the impact and reach of holistic wellness initiatives. Share best practices, innovative approaches, and lessons learned to enhance program effectiveness and sustainability.Engage stakeholders and community members in the partnership to ensure their input, participation, and ownership of wellness initiatives. Seek feedback, input, and support from diverse voices within the community to inform program design, implementation, and evaluation.Evaluate the impact and outcomes of partnership efforts regularly to assess progress toward goals and objectives. Celebrate successes, recognize

achievements, and acknowledge the contributions of partners and stakeholders in promoting holistic wellness within the community.Sustain and expand partnerships over time by nurturing relationships, maintaining open communication, and adapting to changing needs and priorities. Explore opportunities for new collaborations, partnerships, and initiatives to continue advancing holistic wellness within the community.

Observations:

· By implementing systematic educational strategies and providing information on healthy lifestyle choices, communities can empower individuals to take control of their health and well-being, make informed decisions, and adopt behaviors that support their overall wellness.

· By implementing systematic strategies and prioritizing accessibility and affordability in healthcare delivery, communities can ensure that all members have equitable access to the medical care, mental health counseling, preventive screenings, and wellness programs they need to lead healthy and fulfilling lives.

· By implementing systematic strategies and creating opportunities for social interaction, networking, and community engagement, communities can combat social isolation, strengthen social bonds, and promote emotional well-being for all residents.

· By implementing systematic strategies and providing education, training, and resources on mental health awareness, self-care, and support services, communities can work together to reduce stigma, increase understanding, and promote mental well-being for all individuals.

· By implementing systematic strategies and creating environments that support healthy lifestyle choices, communities can empower residents to make positive changes to their health behaviors, reduce the risk of chronic diseases, and improve overall quality of life for all individuals.

· By recognizing and addressing social determinants of health, communities can create more supportive and equitable environments that enable all individuals to achieve their full potential and lead healthier, more fulfilling lives.

· By developing holistic wellness programs and initiatives that integrate physical, mental, and emotional health promotion strategies, communities can empower individuals to achieve optimal well-being and thrive in all aspects of their lives.

· By forging partnerships with local organizations, businesses, schools, healthcare providers, and government agencies, communities can harness collective efforts, resources, and expertise to promote holistic wellness, address health disparities, and improve the well-being of individuals and families across the lifespan.

Conclusion:

Communities play a vital role in creating supportive environments that empower individuals to prioritize their holistic wellness and thrive in all aspects of their lives. By implementing these strategies and fostering a culture of health and well-being, communities can create supportive environments that empower individuals to prioritize their holistic wellness and thrive in all aspects of their lives. By creating supportive environments that prioritize holistic wellness, communities can empower individuals to take control of their health, build resilience, and thrive in all aspects of their lives. Through collaboration, education, and collective action, communities can create lasting positive changes that benefit everyone.By fostering supportive environments and building vibrant wellness communities, we can create a ripple effect of positive change. Remember, a holistic approach acknowledges the interconnectedness of physical, mental, emotional, and social well-being. Together, we can build a world where prioritizing self-care becomes the norm, empowering individuals to thrive on their wellness journeys.

References:

1. World Health Organization (WHO). (2017). Promoting Mental Health: Concepts, Emerging Evidence, Practice (Summary Report). Geneva: World Health Organization. Available at: https://www.who.int/mental_health/evidence/promoting_mhh.pdf
2. National Institute of Mental Health (NIMH). (n.d.). Mental Health Awareness and Resources. Bethesda, MD: National Institute of Mental Health. Available at: https://www.nimh.nih.gov/health/find-help/index.shtml
3. American Heart Association (AHA). (n.d.). Healthy Living. Dallas, TX: American Heart Association. Available at: https://www.heart.org/en/healthy-living
4. Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). (2016). SAMHSA's Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach. Rockville, MD: Substance Abuse and Mental Health Services Administration. Available at: https://store.samhsa.gov/sites/default/files/d7/priv/sma14-4884.pdf
5. United Nations Development Programme (UNDP). (2019). Human Development Report 2019: Beyond income, beyond averages, beyond today – Inequalities in human development in the 21st century. New York, NY: United Nations Development Programme. Available at: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf
6. National Institutes of Health (NIH). (2020). NIH News in Health: The Science of Healthy Living. Bethesda, MD: National Institutes of Health. Available at: https://newsinhealth.nih.gov/issue/jun2020/feature1
7. World Economic Forum (WEF). (2019). Healthy Living. Geneva: World Economic Forum. Available at: https://www.weforum.org/agenda/archive/healthy-living

♦ ♦ ♦

Empowerment of Women form Occupation to Corporate World in India

Prof. Shyam Tantrapale
Associate Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidhyalaya,
Amravati

Introduction:

"Freedom depends on economic conditions even more than political. If a women is not economically free & Self- earning, she will have to depend on her husband or someone else and dependents are never free."

Babasaheb Ambedkar embarked on his journey towards the uplifment of the women in the year 1920 with a fierce propaganda against Hindu social order by launching a journal Mook Nayak in 1920 and Bahiskrit Bharat in 1927 for this purpose. Through it he expressed the need of gender equality and education of women for the societie's greater good. He also expressed various problems faced by the depressed class of the society. Ambedkar s perception of women question, emphasizing their right to education, equal treatment with men, right to property and involvement in the political process resembled the global feminists demand. As J. S. Mill expressed in the Subjection of Women, the legal subordination of one sex to the other is wrong in itself and one of the chief hindrance to human development; and ought to be replaced by a principle of perfect equality, admitting no privilege or power on the one side, nor disability on the other, Ambedkar also holds the same views on work for women

Empowerment through Education

Education is a critical input in human resource development and is essential for the country's economic growth. The object of women education is cannot be different from men's education. At the Secondary and even at the University stage woman's education should have a vocational & occupational basis

Empowerment as a concept was first brought at the International Woman's Conference in 1985 at Nairobi. The conference concluded that empowerment is a redistribution of power and control of resources in favor of women through positive intervention.

The programme of action1992 has comprehensively given below the mentioned parameters of empowerment of woman.

1) Enhance self esteem & self confidence in woman.
2) Build a positive image of women by recognizing their contribution to the society, politics & economics.
3) Develops in them an ability to think critically.
4) Faster decision making and action through collective process.

978-81-948833-9-5

5) Enable woman to make informed choices in areas like education, employment & health especially reproductive health.
6) Ensure equal participation in the developmental process.
7) Provide information, knowledge and skill for economic independence.
8) Enhance access to legal literacy and information related to their rights & elements in the society with a view to enhance their participation on an equal footing in all areas.

Empowerment of woman's being one of the nine primary objectives of the Ninth Plan to create environment where woman can freely exercise their rights both within & outside home as equal partners along with men. Thus the "National Policy for Empowerment of Women" is adopted for definite goals, targets & policy prescription along with a well defined Gender Development Indese to monitor the impact & its implementation in raising the status of woman from time to time

Infinitives under takes in the area of women empowerment include-

1) Woman welfare & support services.
2) Employment & Training.
3) Socio economic Programmes.
4) Swayam sidha.
5) Swa Shakti Projects.
6) Balika Samriddhi Yojna.
7) Plan of action to combat Sexual Exploitation of Woman & Children.
8) Declaring 2001 as Woman's Empowerment Year.
9) Institutional National Commission for Woman.
10) Rashtriya Mahila Khosh.
11) National Institute of Public Corporation & Child Development.
12) Central Social Welfare Board.
13) Food & Nutrition Board.
14) Information & Mass Education.

Changing Status of Woman

Woman as an independent target group, account for 495.74 million and represents 48.3% of country total population as per the 2001 census. Empowering as a process demands a life-cycle approach. The stages of women population are as follows:-

1) Girl children-0-14 years- 171.50 millions- 34.6%.
2) Adolescent Girls-15-19 yrs- 52.14 millions- 10.5%.
3) Reproductive Age-15-44 yrs-233.72 millions- 47.1%.
4) Economical Active-15-59 yrs-289.40 millions- 58.4%.
5) Elderly Age- 60+ - 34.87 millions- 7.0%.

Sources:-

GOI, Planning commission, Draft Tenth Five Year Plan, vol-II 2002-07, New Delhi p217.

From above information we say that age group-15-59 yrs who account for 289.40 million(58.4%) are educated and they are changing their status by getting education, training, employment and interested in developing economic process by decision making and try to develop themselves & also to the countries.

Conclusion:

"Women in Business" is essential in the 21st century of India as per census-48.3% of population having independent target. The education made women career oriented from home-bed to the corporate world having various barriers & problems. She is trying to achieve success in the economical life-cycle.

In the Urban Labor Market we see that the pattern of working women changing from farming to profession, scientist, Administrative of Top Management i.e. she is trying to identify the status in business & working occupation.

The Changing Environment i.e. educational facility, equal rights, social recognition, response from house hold and also the freedom & liberty given by society play the important role to develop women.

Govt. takes various steps & policy for empowerment of women. Women having shakti as a human being. It must be used for career and success of Nation

Reference books:-

1) Women Entrepreneurs- S.K.Dhameja.
Published by Deep & Deep Publications Pvt. Ltd New Delhi-110027.
2) Women Empowerment- Myth or Reality- Aruna Goel- Published by Deep & Deep Publications Pvt. Ltd New Delhi-110027.
3) Women Empowerment through Entrepreneurship- T. Lavanya – New Century Publications- New Delhi India.
4) Indian Economy since Independence- Uma Kajrila- Academic Foundation, New Delhi.
5) The Indian journal of labor economics- volume 53, number 31, July- Sept 2010. .
6) www.google.com

♦ ♦ ♦

Being a Working Women - Challenges Faced By The Women

Prof. Ranjeeta Mahadevrao Shambharkar
Sadguru Jagannath Baba college of Education,
Nanda, Tq. Korpana, Dist Chandrapur
Gondwana University, Maharashtra.

Abstract

There are lot of challenges and factors limit women's career development and can affect women's career advancement like Gender bias and discrimination, Unconscious bias and discrimination can impact opportunities for women, including biased hiring practices, promotion decisions, and pay gaps. This research has focused on challenges faced by women as a working women. In women's career development there are lot of challenges from education to working places. This study particularly focused women's problems and difficulties in their career.

Keywords -

career, development, Challenges , harassment, gender biases

Introduction -

Women in India face lots of social issues and problems all through the life which are big struggle for them. Female infanticide is the most common practice of killing girl child in mother's womb in the Indian society. Another common problem for women is sex discrimination which they face from their birth and continues till their death.

In the ancient Indian society women were adored and worshiped as goddesses. However in the middle age, the status of women got down to a great extent. Women are considered in the society only to perform duties like bring up children, caring every family member, and other household activities. Women are not allowed to have self-respect, efficiency, personality, individuality capacity and talent. They are blamed on their mental health, and their parents are humiliated and harassed for growing up self-made women who can empower others.

Women belong to the lower and middle class family suffers more than the women of higher class family. But situations are the same for all women whether working or not. Especially for working women there are lot of challenges faced by women's today in

workplace. The major issues and problems that women face in their work places includes unequal pay, security, sexual harassment, lack of proper family support, deficient maternity leave, etc. They don't get the very advantages as that of male workers as well. Orientation inclination, inconsistent compensation, security, mental and actual provocation, absence of appropriate family support, deficient maternity leave is considered significant issues and difficulties that functioning woman faces these days.

Career choices and challenges faced by female students -

There are lot of challenges occurs in choosing career for the female students. She have limited freedom to choose a career as she want. Parental influence may also lead to individuals feeling pressured to pursue careers that align with their parents' expectations, rather than their own aspirations and goals.

Gender biases –

Indian culture upholds male predominance in all major, significant, and testing assignments while women are viewed as frail and just fit for bearing lesser work tension at the workplace. The potential and capacities of Indian women have generally been misjudged in respect of their enrolments, pay issues, and advancements. Each and every sector women have to face gender biases. Gender biases starts at home. In the women's childhood in India occurs gender biases at the family. Not only food but also in clothes to hair style we can see the gender biases. Womens are not free to live as she want. The status of women is low in family, society, and in country also. Gender biases affects on women's career strongly.

Lack of emotional and moral support from the family -

In the majority of households, there is a lack of emotional and moral support for working women. Working women are tremendously stressed in their day-to-day lives as a result of their dual obligations to become excellent in all tasks. For Indian working women, striking a balance between work and family life is incredibly challenging. She is in charge of meeting all of the family's demands. Professional objectives are still considered secondary in India for women.

Mental and physical harassment at the workplaces –

Treating employees unfairly based on their gender, race, religion, or other protected characteristics. offences related to words, gestures, or acts intended to insult the modesty of a woman, including mental harassment. In India there is gender discrimination and due to it women have to face mental harassment at the work places.Mental harassment at workplace is a serious issue that can have lasting effects on an individual's mental health and overall well-being. Workplace harassment covers a broad spectrum of unwelcome behaviours, actions, or communication, within the work environment. Harassment in the workplace is not limited to a single type of behavior but rather encompasses a spectrum of actions that undermine a healthy and respectful work environment. These actions includes Verbal Harassment Physical Harassment, Psychological Harassment etc.

Sexual harassment at the workplaces

Sexual harassment and sexual assault are common experiences among women. Sexual Harassment at the Workplace, on the other hand, is a specific subset of workplace harassment. It involves unwelcome sexual advances, requests for sexual fevour or any other verbal or physical conduct of a sexual nature that interferes with an individual's work performance or creates a hostile work environment.

Pay disparity –

Pay disparity, or pay inequity, occurs when employees performing similar or comparable work are paid differently for reasons that aren't justified by neutral, job-related factors such as their skill, tenure, qualifications, or working conditions. Disparity is the condition of being unequal, and a disparity is a noticeable difference. Disparity usually refers to a difference that is unfair: economic disparities exist among ethnic groups, there is a disparity between what men and women earn in the same job. The word is often used to describe a social or economic condition that's considered unfairly unequal. The gender pay gap is the difference in average gross hourly earnings between women and men. It is based on salaries paid directly to employees before income tax and social security contributions are deducted. Due to gender bieses in India, in sectors of profession we can see the pay gap between women and men.Lack of confidence -

Lack of confidence is often cited as one reason why many women struggle to advance in their careers, as self-doubt stops them from sharing their ideas at meetings. Confidence is a critical factor in workplace performance, and a lack thereof can impede decision-making, hinder risk-taking, impair communication, hinder professional growth, and negatively impact well-being. Women are often held to a different standard than men in the workplace. Women are expected to be competent, but not too assertive. They are expected to be nurturing and empathetic, but not emotional. These double standards can lead to feelings of insecurity and a lack of confidence. There are many factors that play a role in the prevalence of low self-esteem among women such as societal standards, childhood experiences, and relationships. However, with the right , women can grow their self-esteem and find all the positive

qualities they have to offer in order to build their confidence.

Inadequate maternity leave -

Inadequate maternity leave is a major issue for working mothers. This has a negative impact on both their professional and personal lives. Another issue that working women face is a lack of family support. Housework is still considered entirely the role of women. There are endless challenges in women's career development in India. Being a working women it not easy play different kind of roles for women. But women are trying to do so.

Social norms and tradition affects on women career -

The norms and traditions that exist in India are also seen to have a great impact on the business life of women, for example, girls are married off at a young age, so it affects their business life. Often women and girls are limited to fulfilling roles as mothers, wives and caregivers. Gender norms position girls as caregivers, leading to gender inequality in how roles are distributed at the household level. This also results in lack of education due to restriction of outside opportunities.

Lack of women in leadership

In India, the proportion of women in leadership is very low. Because women's lives are confined in a frame and less professional opportunities are available to women. The gender discrimination in India is seen to affect leadership. In the male dominant society no one wants the women's leadership. They feel shame under women's

leadership. Gender biases affects women's leadership . Due to gender biases there is lack of chances and choices to make career in leadership or politics. There are endless problems and challenges faced by in her career development. if want to see the development in women in India we need to support women to develop herself. if the problems and challenges occurs in our home and society, that means the society needs changes. If the we support the women then definitely our society and country will grow.

Women can better prepare themselves for a successful career by being confident in their abilities, transparent with their opinions, and active in encouraging a culture where everyone feels empowered to support gender parity in the workplace.

References –

Equal Yet Different - Career Catalysts for the Professional Woman.
By Anita Bhogale
FROM THE ASHES SHE ROSE Stories of women who chased their dreams and became unstoppable
Anupana Tej

♦ ♦ ♦

Indian Muslim Women: Educational Status, Issues and Barriers.

Shafiya Anam Sayed Vasioddin,
Dr. Jaghdish V. Manwar
1,2 Kamalprakash Pharmacy college and Research centre , Kherda , Karanja .Dist Washim

Abstract:

Muslim women empowerment is a concept that focuses on granting women the ability to achieve power, independence, and success in various aspects of their lives, including education, work, and social and political engagement. This empowerment is critical in dismantling the barriers and stereotypes that have historically marginalized Muslim women and limited their opportunities for advancement.

One of the key principles of Islam is the belief in the equality of all individuals, regardless of their gender. The Prophet Muhammad himself advocated for women's rights, encouraging education and participation in society for both men and women. However, patriarchal societies have often misrepresented Islamic teachings to justify the subjugation of women, leading to a lack of empowerment and opportunities for women in many Muslim-majority countries.

The study aims to highlight the educational status of Muslim women in India, the reasons for their backwardness, the issues and various barriers they face and recommendations for their integration with the mainstream society.

Keywords:

Indian Muslim women, Educational status, Issues and barriers, Islamic standpoint.

1.Introduction

Education [1] is the single most important tool for social and economic transformation. Especially women must have equal roles to play for the progress of the society.

A well-educated population, adequately equipped with knowledge and skill is not only essential to support economic growth but is also a precondition for growth to be inclusive since it is the educated and skilled person who can stand to benefit most from the employment opportunities which growth will provide. Education is the most important

thing for any nation. Right to Education Act (RTE) [2] gives fair and equal opportunities to every Indian child to get free and compulsory primary education [3]. Modern studies suggest that female education is more important than male education for social and economic development. According to *Nelson Mandela*, "Education is the greatest engine of personal development. It is through education that the daughter of a peasant can become a doctor, the son of a mineworker can become the head of the mine, that children of a farm worker can become the president of a great

nation [4]. It is what we make out of what we have, not what we are given, that separates one person from another." Muslims5, the largest minority community in India, consisting almost 14.20 percent of the population, are seriously lagging in terms of most of human development indicators. The Muslim girls and women lag behind their male counterparts and women of all the other communities.

2. Objectives of the study

The present study aims to study the educational status of Muslim women in India, the reasons for their backwardness, the issues and challenges they face, the Islamic perspective on women education and recommendations for their integration with the mainstream society. After the comprehensive literature survey, results of various studies were correlated in a systematic manner for further analyses to reveal the findings and draw conclusions.

The comprehensive literature survey was conducted through various online and offline secondary sources to observe the present educational status of Muslim women in India and correlate the data available in order to reveal the findings.

3. Importance of women education in India

Women education refers to every form of education that aims at improving the knowledge, and skill of women and girl. It includes formal education at schools and colleges, vocational and technical education, professional education, health education, etc. Women education encompasses both literary and non-literary education. Educated women are capable of bringing socio-economic changes. The constitutions of almost all the democratic countries, including India, guarantees equal rights to both men and women. „Education for all is one of the main tasks being carried out by the government of India but still we have the lowest female literacy rate in Asia. India is working but pace is slow as we haven t achieved what we should have achieved a long before6. Parents especially in

lower strata of society economically send their male child to school but not girl child due to poverty and orthodox thinking. This is one problem where parents do not send their girls to schools. Secondly, it is also common to see that the parents of urban areas often send their male children to better and quality schools. [7].

Women must be educated for a happy and healthy life. Educated women can be a better human being, successful mother and responsible citizen. Educating women will unquestionably increase the living standard both at and outside home. Educated women will give education to her kids and wish them to live a better life. Napoleon once said, "Give me educated mothers I will give you educated nation." On the other hand, women are more vulnerable to trafficking when they are under or un-educated and poor, says the United Nations Inter- Agency Project on Human trafficking (UNIAP) [8].

4. The present educational status of Muslim women in India

4.1 Women's education in India is one of the major preoccupations of the government as well as the civil society. This is because educated women are able to play a vital role in developing India.9 There is a famous saying that to educate a girl child means to educate a family. Education is the milestone of the empowerment10 of women as education helps them to change their lives, response to their challenges and question their traditional roles. In the Indian society which is patriarchal, girls have fewer privileges and lower status than boys. Traditionally very few girls are admitted to school and among them many are drop outs. Many girls cannot attend school due to conservative cultural attitude [11].

4.2 According to Islam, "A mother s lap is the first school for child." There is no priority for men over women in relation to the right to education. Both are equally encouraged to acquire education. Indeed, all the Quranic verses which relate to education and which advocate the acquisition of knowledge were directed to both men and women alike [16] but unfortunately educationally Muslims comprises one of the backward communities in the country[12]. Muslim girls and women lag behind their male counterparts and women of all other communities. Among Muslims, 17.6 percent is the dropout rate, higher than the national average of

13.2 percent. As many as 25 percent of Muslim children in the age group of 6 to 14 years have either never attended school or have dropped out. Only one out of the 25 under-graduate students and one out of 50 postgraduate students is in the premier

colleges of the country. The share of Muslims in all courses is low, particularly at the postgraduate level and marginal in the science stream [8].

4.3 Muslims have the lowest GER (Gross Enrollment ratio) of 7.70 in higher education as against Christians who enjoy highest enrolment ratio of19.85. Muslims are far behind the national GER of 12.59 in higher education. They are the only community who lag behind the national GER. [13].

4.4 As per the NSS, 55th and the 61st rounds, attainment of Muslim woman in higher education

i.e. graduation and above improved from 1.3percent to 1.8percent in rural areas and from 4.7percent to 7.1percent in urban areas during 1999-2000 and 2004-2005 .Attainment of Muslim females improved in higher education. Attainment in urban areas from 3.4 percent to 5.3 percent but only marginally from 0.4 percent to 0.8 percent in rural areas. Sachar Committee observed that while some progress has been made overtime, differences remain and the current generation of Muslim females are lagging behind in the higher education.

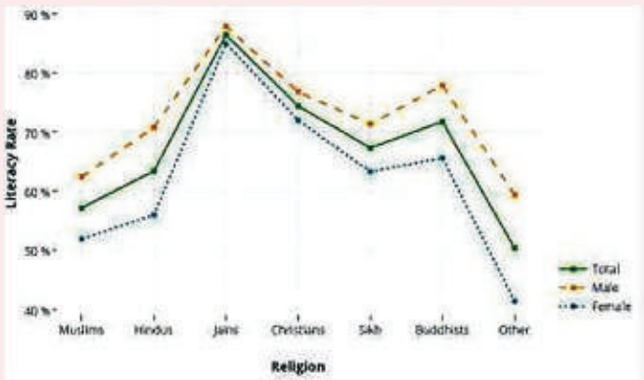

Fig-1: Literacy Rate among Religious Communities

The above graph shows the literacy rates among the religious communities in India according to the census 2011. It is seen that the literacy rate of Muslim females is only 51.9 percent which is lower than all other religious communities and it is even lower than the national average of female i.e. 65.46 percent.

4.5 . Abu Sa id Al Khudri (may Allah be pleased with him) reports that some women said to the Holy Prophet Mohammad (blessings and peace be upon him),"men have gone ahead of us (in terms of acquisition of knowledge). Therefore, appoint a special day for our benefit as well" The Holy Prophet Mohammad (blessings and peace be upon him), fixed one day for them. He Mohammad (blessings and peace be upon him), would meet them on that day, advise them and educate them about commandments of Allah Almighty (narrated by Al-Bukhari in Al- Sahih)

5. CONCLUSIONS

Taking into consideration the above discussion on educational vision of Muslims, it can be concluded that Muslims are far behind than the other communities. Their vision towards education is still traditional. They don t want to accept modern education due to which they are suffering socially, economically and politically. They don t want to give higher education to their daughters due to many reasons, at present somehow they are now coming up for education and improving day by day for the last two decades and are learning to stand on their own feet, but this effort is just a drop in the ocean. Muslims have lower share in Professional education especially in management sector. If we really want to improve the women s position in our society improving Muslim woman, we have to take some serious steps in future and also improve the defaults of previous policies in primary to higher education. We have to establish some universities which only focus on women education like Bhagat Phool Singh Mahila Vishvavidhaylay, Mother Teresa Woman University Jiyoti Vidyapeeth University, Banasthali Vidyapeeth University, and Jaipur in Rajasthan.

U.P. is in need of Women University which provides the entire stream s education like medicine, engineering etc. And also have to believe them that they too are equal part of our society in the same manner as men are.

6. REFERENCES

1. Thomson I. Heidegger on ontological education, or: How we become what we are. Inquiry. 2001 Sep 1;44(3):243-68.
2. Cook RJ. Human rights and reproductive self- determination. Am. UL Rev.. 1994;44:975.
3. Van Steensel R. Relations between socio†cultural factors, the home literacy environment and children's literacy development in the first years of primary education. Journal of Research n Reading. 2006 Nov 1;29(4):367-82.
4. Mahmood T. Minorities Commission: Minor Role in Major Affairs. Pharos Media & Pub.; 2001
5. Geisler NL, Saleeb A. Answering Islam: the crescent in light of the cross. Baker books; 2002
6. Siddiqui MK. Muslims in India: Issues & Challenges: a Collection of Articles. Abadi Publications; 2011
7. Gamst FC. Foundations of social theory. Anthropology of Work Review. 1991 Sep 1;12(3):19-25
8. Social E. Educational Status of the Muslim community of India. A Report, Prime Minister†s High Level Committee under the Chairmanship of Justice Rajendra Sachar, Cabinet Secretariat, Government of India. 2006 Nov
9. Wehmeyer ML, Bolding N. Self-determination across living and working environments: A matched-samples study of adults with mental retardation. Mental retardation. 1999 Oct;37(5):353-63
10. Ahmad H. Empowerment of Muslims through Quality education. Empowerment of Indian Muslims: Perspectives, Planning and Road Ahead, eds. MA Beg and AR Kidwai, New Delhi: Concept Publishing Company Pvt. Ltd. 2012:
11. Alam A. Empowerment of Indian Muslims: Education is the key!. in Empowerment of Indian Muslims: Perspectives, Planning and Road Ahead, eds. MA Beg and AR Kidwai, New Delhi: Concept Publishing Company Pvt. Ltd. 2012:29
12. Azim S. Muslim women: Emerging identity. Rawat publications; 1997
13. Basant R, Shariff A. Handbook of Muslims in India: Empirical and policy perspectives. OUP Catalogue. 2010
14. Hussain M. Sociology of Religion: Nature and Scope, *Islamic Insights*, 2011; Vol. 11, p. 157
15. Kamla R, G. Rammal H. Social reporting by Islamic banks: does social justice matter?. Accounting, Auditing & Accountability Journal. 2013 Aug 2;26(6):911-45.
16. Ansari IA. Muslims in free India: their profile and problems. Institute of Objective Studies; 1998.

A Comprehensive Review On : Women's Mental Health, Job Experiences Over Time and Multiple Role

Prof. Mayur S. Tekade*
Dr. Jagdish V. Manwar
[1,2]Shri. DadasahebGawai Charitable trust, Amravati's
Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre, Kherda – 444 105, Dist. Washim

ABSTRACT

Do alterations in a woman's psychological distress over time correspond with shifts in the quality of her work? Do societal roles influence these connections? We used longitudinal data from a 2-year, 3-wave research of 403 employed women who were randomly selected and stratified based on factors such as occupation, race, partnership, and parenting status to answer these issues. Following the estimation of personal rates of distinct for every woman The associations between family role occupancy and changes in job-role quality and psychological distress were modeled based on each of the predictors and the result. Psychological distress levels rose among women who were childless and single as the quality of their job roles decreased. There was no correlation between changes in job-role quality and changes in psychological distress among women who were partnered or had children.

Keywords-

Women, Psychological distress, multitasking, Job role, Occupation

1. INTRODUCTION

Does women's mental health suffer when they work for a living? While there has been a lot of research done on this topic over the years[1],little is known about the effects of differences in job-role quality on women's mental health overall and among those who have particular job and family roles[2]. Numerous attempts to address this subject have been impeded by subpar statistical analysis and bad research design, despite the compelling theoretical and practical importance of the question (Repetti, Matthews, & Waldron, 1989).

The cumulative or long-term impacts of playing many roles on mental health are, in fact, little understood.[3]

The Psychiatric Clinics of North America hasn't published a piece on women's mental health in well over ten years. Over that time, the field has expanded and matured as women's health has taken center stage in our country's health agenda.[4]Currently, the US Food and Drug Administration, the National Institutes of Health, and the US Department of Health and Human Services all have women's health offices. These organizations have been addressing the necessity of looking into gender inequalities in research projects and including women. The modifications brought about by these new guidelines are adding to the body of knowledge expanding on the causes,

manifestations, and therapies of disorders affecting women.

It has been repeatedly observed that married women

experience higher rates of anxiety and

more signs of depression in married males. Power hypotheses for this discrepancy suggest that women's employment, which is linked to more power in the home, will lessen women's symptoms and more closely resemble men's.

However, there are conflicting findings about how women's employment affects society.[5] Role overload or the higher obligations placed on women in the workforce could be one reason for this discrepancy. According to this article, overload exacerbates symptoms because it reduces people's sense of personal control, much like low power does. Women's employment is therefore not always beneficial since it frequently substitutes one source of low control for another. The biggest disparities in psychological distress, which include both anxiety and depression, between men and women are seen in

married individuals. Gender roles within the family are thus central to sociological explanations of gender disparities in sexual behavior. One important theory focuses on the disparities in authority between husbands and wives. According to Radloff (1975) and Rosenfield (1980), women's relative lack of decision-making authority inside the family is emphasized in one argument.

Another theory contends that the traditional masculine role of breadwinner is characterized by greater prestige and resources than the traditional feminine role of homemaker[6].

Nevertheless, it is unclear how low power influences psychiatric symptoms. I contend that having little power entails having less real influence over one's surroundings and, thus, having fewer sense of personal control.People who feel less like they can influence and influence their social environment are more likely to suffer from psychological anguish. In light of this, I contend that women generally experience higher rates of anxiety and depression symptoms because, compared to men, they have lower actual control and, consequently, poorer perceived control in their positions of less authority.

But these distinctions change from marriage to marriage[7]. According to a power explanation, there should be a higher sex difference in distress symptoms the more power discrepancies there are between husbands and women.

When considered collectively, these results defy easy interpretation using a simple power analysis. Employment is a sign of women's more authority, but it seems to influence men's symptom levels more negatively than women's; the findings are not clear when housewives and employed women are contrasted.[8] These contradictory results call into doubt social causality explanations for sex differences in general as well as a power explanation in particular, given that women's employment constitutes a significant shift toward less traditional gender roles. But does this ambiguity mean that, when it comes to the impacts of employment, we should give up on the power explanation? Alternatively, we might discover that despite entail greater power, there is something about women's job that puts a higher load on women.

Increased demands are another aspect of employment; in my opinion, women's sense of personal autonomy may be weakened by the demands of their jobs, in the same way that women may feel more powerful when they work. Because of this, employment may not consistently help women feel less psychologically distressed. I examine a body of research on role overload that would indicate detrimental impacts on employment as a foundation for this claim.[9]

1.1 Demands: The Role Overload Perspective

An additional social causation explanation for the variations in psychological suffering between the sexes is the role overload perspective. This perspective's proponents contend that women have higher obligations than men, whether it is in raising children directly or juggling work and childcare.[9] Men generally do not increase the number of home tasks when their spouses are employed, despite the fact that employed women generally perform somewhat less housework than housewives (Pleck 1984). Therefore, in addition to their jobs, women who are working are mostly responsible for their children and housework.demands on the work. When families and careers are taken into account, working women put in 15 hours more labor a week and sleep 1.5 hours less per night on average than housewives. Thus, a high degree of demands frequently offsets the increase in power that comes with job. Women experience a higher rate of symptoms, which could be attributed to the disappointments and conflicts brought on by these demands.

This viewpoint is supported by certain evidence. Research indicates that working women who have

children at home have more symptoms than single women. According to other studies, women have noticeably higher levels of anxiety than males do when they are both married, working, and have children living at home But the more important factor in role overload is not having kids in the house as such, but rather how much more work and responsibility working women have compared to housewives and men.[10]

The following are specific links that can be found between anxiety, depression, and personal control. Perceptions of helplessness and hopelessness are brought on by feelings of lack of self-determination and are essential to the symptomatology of anxiety and depression. A major contributing factor to anxiety and depression is attacks on one's self-worth, which are brought on by the belief that one cannot change one's surroundings and is therefore attributed to personal failure. Furthermore, blaming environmental factors for the cause reduces one's ability to adapt to stressful situations. A scared perspective of social reality resulting from a lack of control limits the use of all available possibilities for action.[11]

Since positions of more power suggest greater effect or influence on one's environment, power clearly has an impact on personal control. Power is "the possibility of imposing one's will upon the behavior of other people," according to Weber (1954). For the sake of this discussion, power within the family is defined as the actual or prospective capacity of family members to influence the actions of other family members. According to Kohn (1972), who draws a connection between actual power positions and feelings of control, people who are lower in the social hierarchy have less possibilities for action and, as a result, have less reason to feel in control.

According to a multiple roles perspective, women have a higher level of symptoms because they have fewer social roles than men. By equalizing the number of social roles, employment should lower women's symptoms to approximate men's more closely. Yet because women's employment has inconsistent effects on symptoms, it appears that neither agreater number of social roles nor greater power is sufficient to reduce women's symptomatology toequal men's. Rather it appears that when the demands associated with multiple roles are high, a greater number of roles does not necessarily lower symptoms. In fact, suggests that the relationship between multiple roles and symptoms may be curvilinear and that in situations of particularly high demands, multiple roles may be associated with greater symptomatology.

We may look at a few predictions to test this theory of how sex differences are affected by women's employment. Figure 1 summarizes these hypotheses.3 The first model postulates that women's symptom levels increase in direct proportion to demands.

Therefore, the groups with the biggest demands—women in full-time employment with children living at home—should also have the highest levels of symptoms. In addition, the symptoms experienced by these women in comparison to men should be explained by direct indicators of high familial obligations. The theories also suggest that the detrimental impacts of pressures on working women can be attributed to problems with personal control.[12]

1.2 Demands, Personal Control, and Symptoms

I postulated that because of the high demands, women's employment is linked to a high degree of symptoms. Hence, in comparison to men, the groups with the highest demands—women who work full-time and have children at home—should also have the highest symptoms. Specifically, there should be more gender disparities between this group and males than there should be between men and women who work part-time and have children, who have similar demands on their families but less work, or full-time workers who have no children and have similar demands on their families but less work. Table 3 demonstrates that the only employment group with considerably more symptoms than males is full-time working women with children. Furthermore, no gender disparities are observed when all women with part-time jobs—those with and without children—are taken into account.

Women who work part-time and have children had the lowest ratings among these employment groups; this will be covered in more detail below. In fact, women with children who work part-time exhibit much fewer symptoms than males do, according to the Fifty Communities Study.

There should be a strong correlation between relative income and symptoms in order to validate the hypothesis. Sex disparities ought to decrease when relative wealth remains unchanged. Further reducing sex discrepancies should be entering personal control.

Adjusting for Relative Income and Personal Control:Orange County should lower the

association between relative income and symptoms to non-significance in order to explain the impacts of relative income, as well as between Married Individuals. First, the results demonstrate the significance of general sex differences. Relative income is found to be substantially correlated with symptoms in the second step. Additionally, sex disparities are less pronounced when relative income is taken into account, but they are still significant. Sex disparities become insignificant when personal control is taken into consideration.[13]

CONCLUSION

The varying impacts of women's employment can be explained by differing levels of demands, according to analyses conducted both within and between sexes. Women who work have the same symptoms as men do when family obligations are equal. Women in the workforce experience much less symptoms than stay-at-home moms when both work and family obligations are minimal.

Women appear to gain more influence and resources from employment in these kinds of situations. Further examples of this principle are provided by power studies expressed in terms of relative income. Greater relative income generally benefits women, and when the relative contribution of income is equal, women's symptoms resemble men's more.

Women who work earn more money, so the power connected with

Work is further highlighted as being good for women's mental health.

These analyses also show that the impacts of power and demands on symptomatology are rooted in concerns about personal control.

Two separate data sets show a substantial correlation between personal control and symptoms, indicating the validity of this link.

High demands and low power seem to give women less actual control, and hence less perception of control, which appears to increase their rates of anxiety and sadness. Based on this, it seems that women experience higher rates of discomfort or demoralization due to social situations of limited control. Because women are more likely to be in low-power roles as housewives and high-demand roles in the workforce, their rates of anxiety and depression remain higher than men

REFERENCES

1. Barnett, R. C, & Baruch, G. K. (1985). Women's involvement in multiple roles and psychological distress. Journal of Personality and Social Psychology, 49,135-145.
2. Barnett, R. C, Davidson, H., & Marshall, N. L. (1991). Physical symptoms and the interplay of work and family roles. Health Psychology, 70.94-101.
3. Barnett, R. C, Kibria, N., Baruch, G. K., &Pleck, 1 P. (1991). Adult daughter-parent relationships and their associations with daughters' subjective well-being and psychological distress. Journal of Marriage and the Family, 53, 29-42.
4. Barnett, R. C, & Marshall, N. L. (1989). Clarification of the role-quality concept. Working paper no. 192. Wellesley College, Center for Research on Women, Wellesley, MA.
5. Barnett, R. C, & Marshall, N. L. (1991). The relationship between women's work and family roles and subjective well-being and psychological distress. In M. Frankenhaeuser, U. Lundberg, & M. Chesney (Eds.), Women, Work and Stress. New York: Plenum Press.
6. Baruch, G. K., & Barnett, R. C. (1986). Role quality, multiple role involvement, and psychological well-being in midlife women. Journal of Personality and Social Psychology, 51, 578-581.
7. Baruch, G. K., Barnett, R. C, & Rivers, C. (1984). Lifeprints: New patterns of love and work for today's women. New York: New American Library.
8. Bolger, N, DeLongis, A., Kessler, R. C, &Wethington, E. (1990). The microstructure of daily role-related stress in married couples. In J. Eckenrode& S. Gore (Eds.), Stress between work and family. New York: Plenum Press. Bradburn, N. (1969).
9. The structure of well-being. Chicago: Aldine. Bronfenbrenner, U, &Crouter, A. C. (1982). Work and family through time and space. In S. B. Kamerman& C. D. Hayes (Eds.), Families that work: Children in a changing world (pp. 39-83). Washington, DC: National Academy Press.
10. Abramowitz, Stephen I. 1969. "Locus of Control and Self-Reported Depression Among College Students." Psychological Reports 25:149-50.
11. Abramson, Lyn Y., and Harold A. Sackheim. 1977. "A Paradox in Depression: Uncontrollability and Self-Blame." Psychological Bulletin 84:838-51.
12. Alloy, Lauren B., Christopher Peterson, Lyn Y. Abramson, and Martin E. P. Seligman. 1984. "Attributional Style and the Generality of Learned Helplessness." Journal of Personality and Social Psychology 46:681-87.
13. Aneshensel, Carol S., Ralph R. Frerichs, and Virginia A. Clark. 1981. "Family Roles and Sex Differences in Depression." Journal of Health and Social Behavior 22:379-93

♦ ♦ ♦

Mental Health and well - being : the dire need in today's world

Dr. Sanober Kahkeshan
Takshashila Mahavidyalaya,
Amravati.

Mental health is a state of mental well-being that enables people to cope with the stresses of life, realize their abilities, learn well and work well, and contribute to their community. It is an integral component of health and well-being that underpins our individual and collective abilities to make decisions, build relationships and shape the world we live in. Mental health is a basic human right. And it is crucial to personal, community and socio-economic development.

Mental health is more than the absence of mental disorders. It exists on a complex continuum, which is experienced differently from one person to the next, with varying degrees of difficulty and distress and potentially very different social and clinical outcomes.

Mental health conditions include mental disorders and psychosocial disabilities as well as other mental states associated with significant distress, impairment in functioning, or risk of self-harm. People with mental health conditions are more likely to experience lower levels of mental well-being, but this is not always or necessarily the case.

Mental health promotion and prevention

Promotion and prevention interventions work by identifying the individual, social and structural determinants of mental health, and then intervening to reduce risks, build resilience and establish supportive environments for mental health. Interventions can be designed for individuals, specific groups or whole populations.

Reshaping the determinants of mental health often requires action beyond the health sector and so promotion and prevention programmes should involve the education, labour, justice, transport, environment, housing, and welfare sectors. The health sector can contribute significantly by embedding promotion and prevention efforts within health services; and by advocating, initiating and, where appropriate, facilitating multisectoral collaboration and coordination.

Mental health care and treatment

In the context of national efforts to strengthen mental health, it is vital to not only protect and promote the mental well-being of all, but also to address the needs of people with mental health conditions.

This should be done through community-based mental health care, which is more accessible and acceptable than institutional care, helps prevent human rights violations and delivers better

recovery outcomes for people with mental health conditions. Community-based mental health care should be provided through a network of interrelated services that comprise:

· mental health services that are integrated in general health care, typically in general hospitals and through task-sharing with non-specialist care providers in primary health care;

· community mental health services that may involve community mental health centers and teams, psychosocial rehabilitation, peer support services and supported living services; and

· services that deliver mental health care in social services and non-health settings, such as child protection, school health services, and prisons.

Mental Health Conditions

Mental illnesses are disorders, ranging from mild to severe, that affect a person's thinking, mood, and/or behavior. According to the National Institute of Mental Health, nearly one-in-five adults live with a mental illness.

Many factors contribute to mental health conditions, including:

· Biological factors, such as genes or brain chemistry
· Life experiences, such as trauma or abuse
· Family history of mental health problems

Some mental health topics include:

· Antisocial personality disorder
· Anxiety disorders (including generalized anxiety, panic disorders, obsessive-compulsive disorder (OCD), phobias, and social anxiety)
· Attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD)
· Bipolar disorder
· Borderline Personality Disorder (BPD)
· Depression
· Eating disorders (including Anorexia Nervosa, binge eating Disorder, and Bulimia Nervosa)
· Post-traumatic Stress Disorder (PTSD)
· Schizophrenia
· Seasonal affective disorder (SAD)
· Self-harm
· Suicide and suicidal behavior

A Serious Mental Illness (SMI) is a mental illness that interferes with a person's life and ability to function. Despite common misperceptions, having an SMI is not a choice, a weakness, or a character flaws.

Tips for Living Well with a Mental Health Condition

Having a mental health condition can make it a struggle to work, keep up with school, stick to a regular schedule, have healthy relationships, socialize, maintain hygiene, and more.

However, with early and consistent treatment—often a combination of medication and psychotherapy—it is possible to manage these conditions, overcome challenges, and lead a meaningful, productive life.

Today, there are new tools, evidence-based treatments, and social support systems that help people feel better and pursue their goals. Some of these tips, tools and strategies include:

· **Stick to a treatment plan.** Even if you feel better, don't stop going to therapy or taking medication without a doctor's guidance. Work with a doctor to safely adjust doses or medication if needed to continue a treatment plan.

Keep your primary care physician updated. Primary care physicians are an important part of long-term management, even if you also see a psychiatrist.

Learn about the condition. Being educated can help you stick to your treatment plan. Education can also help your loved ones be more supportive and compassionate.

Practice good self-care. Control stress with activities such as meditation or tai-chi; eat healthy and exercise; and get enough sleep.

Reach out to family and friends. Maintaining relationships with others is important. In times of crisis or rough spells, reach out to them for support and help.

Develop coping skills. Establishing healthy coping skills can help people deal with stress easier.

Get enough sleep. Good sleep improves your brain performance, mood and overall health. Consistently poor sleep is associated with anxiety, depression, and other mental health conditions.

References

1. http/www.who.int.mental.health
2. http/www.samhsa.gov.mental.health.

♦ ♦ ♦

Investigation of Women's Involvement in the Pharmaceutical Industry as Medical Representatives : Facts and Difficulties An Overview

Prof. Nitin W. Pawar*
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati's Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre, Kherda -444105,
Karanja Lad, Dist. Washim

Abstract

This study delves into the role of women in the pharmaceutical industry specifically as medical representatives. With a growing emphasis on gender equality in various professional domains, it is imperative to scrutinize the representation and challenges faced by women in this sector. Through a comprehensive analysis of existing literature, this investigation sheds light on the factual landscape of women's involvement as medical representatives in the pharmaceutical industry, along with the inherent difficulties they encounter. The research aims to uncover pertinent insights into the gender dynamics, barriers, and opportunities within this professional sphere, offering a foundation for further discourse and potential strategies to foster inclusivity and empowerment.

Keywords-

Pharmaceutical Industry, Investigation, Medical Representative, Gender equality

Introduction

The pharmaceutical industry plays a pivotal role in global healthcare, with medical representatives serving as key intermediaries between pharmaceutical companies and healthcare professionals[1]. While strides have been made towards gender equality in various sectors, the representation of women in pharmaceutical sales, particularly as medical representatives, warrants closer examination. This introduction sets the stage for a comprehensive investigation into the involvement of women in this specific role within the pharmaceutical industry. By exploring the prevailing facts and identifying the challenges encountered by women in this profession, this research aims to contribute to a deeper understanding of gender dynamics in pharmaceutical sales and pave the way for potential interventions to address disparities and promote inclusivity[2].

Objective of the study

The objective of this study is to examine the current landscape of women's involvement in the pharmaceutical industry as medical representatives, focusing on factual data and identifying the difficulties they encounter.

Specifically, the study aims to:

1. Assess the representation of women in medical representative roles within the pharmaceutical industry.

2. Identify and analyze the challenges and barriers faced by women in pursuing and excelling in these roles.

3. Explore the factors contributing to the under representation of women in certain aspects of pharmaceutical sales[3].

4. Examine potential strategies and interventions to address gender disparities and promote inclusivity and empowerment for women in this profession.

5. Provide insights and recommendations for stakeholders in the pharmaceutical industry to create a more equitable and supportive environment for female medical representatives.

By achieving these objectives, the study seeks to contribute to a broader understanding of gender dynamics in pharmaceutical sales and facilitate informed discussions and actions aimed at fostering diversity and equality in the industry.

Scope of the Study:

This study focuses on examining the involvement of women in the pharmaceutical industry specifically in the role of medical representatives[4].

The scope encompasses:

1. Analysis of existing literature and research pertaining to the representation of women in medical representative roles within the pharmaceutical industry.

2. Exploration of factual data regarding the demographics of women employed as medical representatives, including their distribution across different regions and levels of seniority.

3. Identification and analysis of the difficulties and challenges faced by women in pursuing and excelling in medical representative positions.

4. Examination of factors contributing to gender disparities and barriers to advancement within the pharmaceutical sales profession.

5. Discussion of potential strategies and interventions to address gender inequalities and promote inclusivity and empowerment for women in this field.

6. Recommendations for stakeholders in the pharmaceutical industry to enhance diversity, equity, and inclusion initiatives for female medical representatives.

The study will provide insights into the current state of women's involvement in pharmaceutical sales, aiming to inform discussions and actions aimed at creating a more equitable and supportive environment for women in this profession[5].

Top of Form

Respondents Overview:

The respondents for this study will include individuals who have direct experience working as medical representatives in the pharmaceutical industry. Specifically, the profile of respondents will encompass[6]:

1. Current and former female medical representatives employed by pharmaceutical companies.

2. Individuals with varying levels of seniority and experience in the role, ranging from entry-level representatives to senior executives.

3. Respondents from diverse geographical locations to capture regional differences in experiences and challenges[7].

4. Professionals with insights into the recruitment, training, and management of medical representatives within pharmaceutical companies.

5. Stakeholders involved in diversity, equity, and inclusion initiatives within the pharmaceutical industry, including human resources professionals and diversity officers.

The inclusion of respondents from diverse backgrounds and experiences will enable a comprehensive exploration of the facts and difficulties surrounding women's involvement as medical representatives in the pharmaceutical industry. Their perspectives will contribute to a nuanced understanding of the challenges faced and potential strategies for promoting gender diversity and equality within pharmaceutical sales teams[8].

Conclusion:

The investigation into women's involvement in the pharmaceutical industry as medical representatives has revealed a complex landscape characterized by both progress and persistent challenges. Through a thorough examination of existing literature, data analysis, interviews, and case studies, several key findings have emerged[9]:

1. Representation: While there has been an increase in the number of women working as medical representatives in the pharmaceutical industry, gender disparities persist, particularly in senior leadership positions.

2. Challenges: Women face various difficulties in pursuing and excelling in medical representative roles, including gender bias, limited opportunities for advancement, and work-life balance challenges[9].

3. Regional Variations: Experiences and challenges vary across different regions, reflecting cultural norms, regulatory environments, and

societal expectations[10].

4. Strategies for Improvement: Successful initiatives aimed at promoting gender diversity and inclusion within pharmaceutical sales teams offer valuable insights and best practices for addressing gender disparities[11].

In conclusion, addressing the facts and difficulties surrounding women's involvement as medical representatives in the pharmaceutical industry requires a multifaceted approach. Stakeholders, including pharmaceutical companies, industry associations, and policymakers, must collaborate to implement policies and initiatives that foster a more equitable and supportive environment for female medical representatives. By addressing gender disparities and promoting inclusivity, the pharmaceutical industry can harness the full potential of its workforce and contribute to a more sustainable and innovative future[12].

Reference

1. Dogra Sapna (2006), Revamping Distribution Network, Express Pharma Pulse, May, 1-15.
2. Helms Robert B. (1975): Drug Development and Marketing, The American Enterprise Institute for Public Policy Research Washington D.C.
3. Kotler Phillip (2004): Marketing Management, Eleventh Edition, Pearson Education (Singapore) Pvt. Ltd., Delhi.
4. Mickey Smith (1988): (Editor), Principles of Pharmaceutical Marketing, C. B. S. Publishers and Distributors Pvt. Ltd. New Delhi
5. Ministry of Labour (1998-99): Annual Report 1998-99, part 1, Government of India, New Delhi.
6. Narayana P. L.(1984): The Indian Pharmaceutical Industry, NCEAR, New Delhi.
7. National Manpower Council (1958) Work in the lives of Married Women –Oxford University Press.
8. Rajan T. D.(2006), Getting Into The Physician's Mind, Express Pharma Pulse, April, 16-30. 10. Ravindran G. D., (1999): The Physician and The Pharmaceutical Industry, Indian Journal of Medical Ethics, Vol. 7, No 1
9. Sahad P. V. and E. Kumar Sharma (2005): The Long Term Prescription, Business Today, December 4.
10. Sarma, A.M. (1990) Female Labour, Welfare of Special Categories of Labour, Mumbai. Tata Institute of Social

♦ ♦ ♦

Gender Disparities in Pharmaceutical Research: Bridging the gap for women's Health

Prof. Poonam D. Awaghate[1*]
[1]Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust's Amravati's, Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre, Kherda, Karanja (Lad), Dist. Washim- 444105

ABSTRACT :

Gender disparities persist in pharmaceutical research, with a historical tendency to prioritize male participants, thereby neglecting the unique health needs and responses of women. Despite significant progress in recognizing these disparities, there remains a substantial gap in understanding and addressing women's health concerns effectively. This paper explores the multifaceted dimensions of gender biases in pharmaceutical research, highlighting the consequences for women's health outcomes and the broader implications for healthcare systems. We analyze the underlying factors contributing to these disparities, including societal norms, institutional biases, and methodological limitations. Furthermore, we discuss the critical importance of incorporating gender-specific considerations throughout the drug development process, from preclinical studies to clinical trials and post-market surveillance. By bridging the gap in research representation and prioritizing gender-inclusive methodologies, we can enhance the efficacy and safety of pharmaceutical interventions for women. This paper advocates for a comprehensive approach to address gender disparities in pharmaceutical research, promoting equity in healthcare and advancing women's health outcomes globally.

Keywords-

Gender disparities, Women's health, Pharmaceutical research, Bridging gap, Mental Health

1. INTRODUCTION :

While there are clear disparities between the morbidity and death rates of men and women, the reasons behind these differences are still up for debate. This predicament exists largely because clinical and social scientists have rarely investigated the possibility that health disparities could originate from a combination of social and biological factors rather than just one of them.[1] The social and biological sciences function as separate paradigms in practice, with differing research topics and frequently contradicting conclusions.[2] Men and women's expectations and decisions about social roles and role-related activities are influenced by gender differences in opportunity, which in turn have an impact on their exposure to a range of dangers (such as stress, role overload, exposure to hazardous chemicals, carpal tunnel

syndrome, and occupational health issues) and their availability of protective resources (such as wealth, income, health and disability insurance, and social support)[3].Recent decades, significant strides have been made in understanding and addressing gender disparities in healthcare.[4] However, one area that continues to lag behind is pharmaceutical research, where historical biases and systemic issues have led to a dearth of knowledge regarding women's health[5]. This introduction sets the stage for exploring the pervasive gender gaps in pharmaceutical research and emphasizes the critical need to bridge this divide for the betterment of women's health outcomes. Despite women comprising roughly half of the global population, their representation in pharmaceutical research has been disproportionately low. Traditionally, clinical trials have predominantly enrolled male participants, leading to a lack of data on how drugs affect women differently. This oversight has profound implications for the safety and efficacy of medications prescribed to women, as their responses to treatment can vary significantly from men due to biological, hormonal, and socio-cultural factors.[6]

Moreover, the underrepresentation of women in pharmaceutical research exacerbates existing health disparities, particularly in areas such as cardiovascular disease, autoimmune disorders, and mental health, where gender-specific considerations are crucial for accurate diagnosis and treatment.[7] The failure to account for these differences not only jeopardizes the health and well-being of women but also undermines the integrity of scientific research and healthcare delivery.[8] Addressing gender disparities in pharmaceutical research requires a concerted effort from multiple stakeholders, including researchers, policymakers, pharmaceutical companies, and healthcare providers. It necessitates a paradigm shift towards gender-inclusive methodologies that prioritize the recruitment of diverse study populations and the analysis of sex-specific data. This paper aims to delve into the multifaceted dimensions of gender biases in pharmaceutical research, exploring the underlying factors contributing to these disparities and proposing strategies to bridge the gap for women's health.[9] By shedding light on this critical issue, we hope to catalyze meaningful change in the field of pharmaceutical research, ultimately improving health outcomes for women worldwide.

1.1 Social Impact

Theoretical frameworks in sociology shed light on women's higher rates of illness. The disparity in social status between genders is responsible for the health outcomes that result from gender-specific activities, role-related socialization, and gender differences in opportunity, giving men and women access to different resources and exposing them to different health risks. Women continue to hold lower-status, lower-paying occupations in the largely sex-segregated American labor force, for instance. Despite using health services more frequently and living longer than males, women are less likely than men to receive health insurance or pension coverage. Because women earn less than men do and because female-headed households do not have a male income, women have lower household incomes than men do.[10]

The time commitment alone typically interferes with their ability to manage their own households and their ability to participate in the labor force, which can lower their salaries and raise their outlays. Because of this, women are more prone than males to face financial hardship, particularly in later life when they are more likely to have outlived a husband and have fewer pensions to support them in retirement. Stressful finances can have an impact on one's health both directly and indirectly.[11]

1.2 Examples of purely social and purely biological differences

While we have critiqued reductionist methods that falsely link variations in the health of men and women to exclusively socioeconomic or biological origins, certain health differences may have only social or biological roots.[11] For the former, differences in protective resources, exposure from daily life, and positive and negative health behaviors in men and women can result in different risks of death and morbidity. For instance, there could not be a biological difference between men and women when it comes to their capacity to carry out specific tasks, like changing a baby's diaper or an automobile's oil.[12]

1.3 Need for interdisciplinary research

Because social and biological models describe different aspects of men's and women's health differences, it is crucial that we begin to combine studies of social and biological health risks if we wish to fully understand the determinants of men's and women's health and illness.[13] So long as research funding and practice have barriers discouraging interdisciplinary research, it will be difficult to

systematically examine the social and biological sources of men's and women's health differences.[14] However, we propose that in order to advance health research, a special programmatic effort be made to solicit projects which examine both social and biological factors. Although both the National Institutes of Health and many private foundations have made women's health a research funding priority, to date none have advocated the integrated model proposed here.[15]

CONCLUSION

The gender disparities in pharmaceutical research represent a significant barrier to achieving optimal health outcomes for women. Despite progress in recognizing these disparities, there remains a critical need to bridge the gap and prioritize women's health in drug development and clinical practice. Throughout this paper, we have examined the various factors contributing to gender biases in pharmaceutical research, including historical norms, institutional barriers, and methodological limitations. We have highlighted the adverse consequences of these disparities, from the underrepresentation of women in clinical trials to the lack of gender-specific data informing treatment decisions. However, addressing these disparities is not only a matter of equity but also essential for advancing scientific knowledge and improving public health. By incorporating gender-inclusive methodologies and prioritizing the recruitment of diverse study populations, we can enhance the safety and efficacy of medications for women. In conclusion, we must strive towards a future where women's health is prioritized and adequately represented in pharmaceutical research. By closing the gender gap, we can ensure that all individuals receive the care and treatment they need, leading to better health outcomes and a more equitable healthcare system for everyone.

REFERENCES

1. Auerbach, J.D., Figert, A.E., 1995. Women's health research: public policy and sociology. Journal of Health and Social Behavior (extra issue) 0, 11-131.
2. Blee, C., 1996. Becoming a racist: women in contemporary Ku Klux Klan and neo-Nazi groups. Gender and Society 10 (6), 680±702.
3. Bird, C.E., 1994. Women's representation as subjects in clinical studies: a pilot study of research published in JAMA 1990 and 1992.
4. In: Mastroianni, A.C., Faden, R., Federman, D. (Eds.), Women and Health Research: Ethical and Legal Issues of Including Women in Clinical Studies, vol. 2. Institute of Medicine, National Academy Press, Washington, DC, pp. 151±173.
5. Bird, C.E., Fremont, A.M., 1991. Gender, time use and health. Journal of Health and Social Behavior 32(June), 114- 129.
6. Bleier, R., 1984. Science and Gender. Pergamon Press, Elmsford, NY.
7. Doyal, L., 1995. What Makes Women Sick: Gender and the Political Economy of Health. MacMillan, London.
8. Fausto-Sterling, A., 1992. Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men. Basic Books, New York.
9. Frankenhaeuser, M., Lundberg, U., Fredrikson, M., Melin, B., Tuomisto, M., Myrsten, A.-L., Bergman-Losman, B., Hedman, M., Wallin, L., 1989. Stress on and o€ the job as related to sex and occupational status in white-collar workers. Journal of Organizational Behavior 10 (4), 321± 346.
10. Gove, W., Tudor, J., 1973. Adult sex roles and mental illness. American Journal of Sociology 78, 812±835.
11. Gove, W., 1984. Gender Differences in Mental and Physical Illness: The Effects of Fixed Roles and Nurturant Roles. Social Science and Medicine 19, 77±91.
12. Grossman, C.J., Roselle, G.A., Mendenhall, C.L., 1991. Sex steroid regulation of autoimmunity. Journal of Steroid Biochemistry and Molecular Biology. 40(4±6), 649±59.
13. Hamilton, J.A., Jensvold, M., Rothblum, E.D., Cule, E., 1994. Psychopharmacology from a Feminist Perspective. The Haworth Press, New York. Hamilton, J.A., 1995. Sex and gender as critical variables in psychotropic drug research. In: Willie, C.V., Rieker, P.P., Kramer, B., Brown, B. (Eds.), Mental Health, Racism and Sexism. University of Pittsburgh Press, pp. 297±350.
14. Hegde, U.C., 1991. Immunomodulation of the mother during pregnancy. Medical Hypotheses. 35(2), 159±64.

♦ ♦ ♦

Implementation of laws for women and Awareness among them : A Analytical Study

Dr. Pranali M. Pete
Librarian
Takshashila Mamahidyalaya, Amravati.

Abstract:

Article 15 of the Constitution of India prohibits discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth. Due to this policy, men and women have got equal rights and rights. Although there are many laws, government decisions, circulars for the protection of women, women are still deprived of their rights and rights due to their lack of effective implementation.

Keywords :

Women, Rights, Safety Laws, Prohibition Act.

Introduction:

In India, crimes against women happen every moment. Women are not safe, whether in their homes, in public spaces, or at work. Your safety is in your hands seems like a tired phrase. Given the prevalence of crimes against women, it is critical that they are aware of the laws for women in India to protect themselves.

Always remember that information is power. As a mom, wife, daughter, employee, and woman, you have rights that are designed to protect you, and it is critical that you are aware of the laws for women in India.

Importance of the study:

Women make up 50 percent of the country's population, in fact the world's population. Therefore, women and their development can contribute significantly to the development of the country. Giving rights to women does not mean the end of our responsibility. As important as rights and their proper enforcement are, so is their empowerment. Various laws are being effectively implemented at the government level for the overall development and security of women.

Aims and Objectives:

1. To know the safety laws and acts for women
2. To create awareness about the safeguarding laws for women .among them.
3. To evaluate the implacability of laws for women.

Research Methodology:

The data was collected from secondary sources for this study. Newspaper articles, books, journals, various government reports etc. were referred as secondary data. Secondary sources such as published and unpublished books have been used in this research.

Here are some laws for women in India that every woman should be aware of:

1. Child Marriage Prohibition Act, 2006

The Laws for women in India include the Child Marriage Prohibition Act. It has been difficult to eradicate child marriage since it has been ingrained in Indian culture and tradition for generations.

In 2007, the Prohibition of Child Marriage Act came into force. This law for women in India defines child marriage as a marriage in which either the groom or the bride is underage; that is, the bride is under the age of 18, or the boy is under the age of 21.

This law for women in India makes it illegal for parents to marry young daughters. Because the legislation makes these weddings unlawful, it serves as a significant deterrent.

2. Special Marriage Act, 1954

The goal of this law for women in India is to establish a special form of marriage in some instances, register certain marriages, and allow for divorce. When persons from various faiths and castes choose to marry in a country like India, with its many religions and castes, they do so under the Special Marriage Act.

This law for women in India does not apply to the state of Jammu and Kashmir, but it does apply to prospective spouses who are Indian nationals residing overseas.

Laws related to marriage-

· Hindu Marriage Act 1955,
· Hindu Widow Remarriage Act 1856,
· Anand Marriage Act 1909,
· Arya Marriage Law Act 1937,
· Muslim Marriage Act,
· Muslim Women Divorce Rights and Protection Act 1986,
· Christian Marriage Act 1892,
· Special Marriage Act 1954
· Divorce of Converts Act 1866,
· Hindu Adoption and Maintenance Act 1956.
· Special Marriage Act.

3. The Dowry Prohibition Act of 1961

The taking or giving of dowry to the bride or bridegroom and their families during the marriage is prohibited under this law for women in India. In India, the dowry system, or the giving and taking of dowry, is the standard. The groom and his family frequently request dowry from the bride and her family.

Because women go in with their spouses and in-laws after marriage, the system has taken root. Bride burning has also stemmed from women's lack of economic freedom and the stigma against divorce over the centuries.

When the girl's relatives fail to meet dowry expectations even after marriage, many women are tormented, assaulted, and even burned.

It is one of the most pressing issues confronting our civilization. Women openly speaking about it has aided in spreading the message and encouraging other women to speak up for this law for women in India.

4. The Indian Divorce Act of 1969

The laws for women in India also include the Indian Divorce Act. It provides for marriage dissolution, mutual agreement, nullity of marriage, **judicial separation**, and recovery of conjugal rights. You have to consult a **divorce lawyer** and file a petition for divorce.

Your divorce lawyer will brief you about all the formalities that need to be done. Family Courts are set up to file, hear, and decide such matters.

5. Maternity Benefit Act, 1861

This statute governs women's work and the maternity benefits stipulated by law for women in India. It stipulates that a woman employee who has worked in an organization for at least 80 days in the 12 months preceding her projected delivery date is entitled to maternity benefits such as maternity leave, nursing breaks, medical allowance, and so on.

6. Medical Termination of Pregnancy Act, 1971

The Laws for women in India include the medical termination of pregnancy Act of 1971. The Act became effective in 1972 and was revised in 1975 and 2002. The Act's goal is to minimize the number of unlawful abortions and the associated maternal mortality and morbidity.

This law for women in India describes the criteria under which a pregnancy can be terminated or aborted, as well as the people who are competent to do so.

7. The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition, and Redressal) Act, 2013

This law for women in India intends to protect women from sexual harassment at work in order to ensure their safety at work. Sexual harassment at work also involves the use of sexually charged words, invasion of private space by a male coworker who is too near for comfort, and subtle touches and innuendos. Women can take **legal consultation** from a professional lawyer regarding any such issues.

8. The Indecent Representation of Women (Prevention) Act of 1986

This law for women in India makes it illegal to depict women indecently in advertisements, publications, writings, paintings, figures, or in any other way.

9. Equal Remuneration Act, 1976

This law for women in India prohibits remuneration discrimination. It advocates equal remuneration for men and women workers.

10. Property Laws

Hindu Succession Act 1956, Married Women's Property Act 1959, Hindu Inheritance Equal Distribution of Property Act 2005, Position of Christian, Parsi, Muslim women in their property and inheritance rights.

11. Filing the names of female heirs with the occupier

The Central and State Governments have amended the Inheritance Act and have recognized the right of inheritance to women as well as men. According to this amendment, under section 149 of the Maharashtra Land Revenue Act, 1966, the existing practice of keeping the names of women in other rights while changing the succession records, all the names of the female heirs will be entered in the register of occupiers.

It is critical to understand these and other regulations in place to defend the rights of women. By taking legal consultation from professional lawyers and being aware of your rights, you can combat any injustice meted out to you at home, at work, or in society.

The data collected through questionnaire indicates that the awareness about legal provisions related to women, 50 per cent of the respondents have knowledge about the property rights, each 80 per cent of the respondents have awareness about child marriage prohibition act 1929, Dowry Prohibition Act – 1961 and Domestic Violence Act – 2005. Among 40 women, 45 per cent of the respondents have knowledge about Education is a fundamental rights, each 15 per cent of the respondents have knowledge about State Human Right Commission and Women and Child Development Departments, 20 per cent of the respondents about women's right commission, 90 percent of the respondents have knowledge about All Women Police Station and 10 per cent of the respondents awareness about Women Safeguard by Indian Constitution.

Conclusion:

Social and cultural standards are anticipated to evolve as the times change. However, it is disheartening that, even in this contemporary period, when larger things are happening and bigger issues exist around the globe, our culture still considers women's freedom and right to equality to be one of the greatest dangers.

The issue is one of attitude, and women will continue to face sexism until the male chauvinist mentality is shaken to its core. As a result, it is critical that women be educated and made aware of their rights and laws for women in India under the Indian constitution so that they do not succumb to such cultural pressures and prejudice.It is only then that gender equality and women's empowerment can become a reality. "Women cannot solve the problems by themselves. Women should understand men and men should understand women". Both should work together to eradicate the menace.

References:

1. Chawla Monica, (2006), Gender Justice – Women and Law in India, New Delhi, Deep & Deep.
2. SaxenaShobha, (2004), Crimes against Women and Protective Laws, New Delhi, Deep & Deep.
3. Siddiqi Ehtesham Fatima, (2001), Women and Human Rights – A guide for Social Activists – Part I, New Delhi, Kanishka.
4. https://www.esakal.com/
5. Mahajan A, Madhurima O. New Delhi: Deep and Deep Publications; 1995. Family Violence and Abuse in India.
6. Ranjithkumar, A (2018) Inclusive Policy and Women Development: An Indian Experience, DeshVikas, Vol. 4, Issue 4, Jan-March, 2018.

♦ ♦ ♦

Empowerment and Leadership

Mahima Sisodiya
Librarian MBA Department
Vidya Bharati Mahavidyalaya, Amravati

Abstract

The present paper discuses the Empowerment of women through education and role of education in women life. Education is very important for the development of the women and society. Regarding the status of women in India, the constitution of India pledges equality of status and opportunity, social, economic and political justice and dignity of the individual. Indian women have prove their mettle several times from ancient times to the present women's participation in National movement proved that Indian women who have education and leadership positional have special responsibility to work the advancement of women. They must be encourages to create an understanding of women's problem and to basic issue like employment and access to literacy.

Empowerment of women Through Education

Women constitute nearly 50% percent of population and only 54.165 of women are literate. Thus, it is impossible to think for a developed nation. Until and unless women are empowered therefore the need of the present era is to make the women fully independent and empowered through education. Education attainment and economic participation are the key constituents in ensuring the empowerment of women the economic empowerment of women is a vital element of empowering women enhances their ability to influence changes and to create a better society. The empowerment of women has been important goal in international development, but the meanings and terminologies associated with concept vary and methods for measuring the levels of empowerment are not well established. Empowerment refers to increasing the spiritual, political, social economic strength of individuals & communities it often involves the empowered developing confidence in there own capacities. Women's empowerment is another term that needs clarification. Women economic and political empowerment was adopted as one of the strategies for advancing the agenda of gender equality at the IV U.N. conference on women's in 1995 the term empowerment has different meanings depending on the socioeconomic, political and cultural contact in which it is presented. Overall empowerment can be perceived as a processes or goal and can take place at different levels. It is multiline natal process multidimensional. Women empowerment means the process through which women, who are currently most discriminated

978-81-948833-9-5

against, achieve gender equity. This will include support for men to change those aspects of their behavior, roles and privilege which currently discriminate against women. Women's empowerment may requires support by development agencies at household community and also from micro levels.

It is then discusses some of the key issues that need to be addressed in measuring women's empowerment, empirically, emphasizing points on which important progress has been made as well as identifying challenges that remain to be addressed. Women education should be taken as a serious issue and steps should be taken to bring awareness about importance of education among every women both in urban and rural area. In this way many social problems like child marriage, child mortality, poverty, childlabour will be controlled up to some extent.

Gender inequalities is main caused of women illiteracy, Women's high illiteracy rate, lack of decision making power over their terility and early marriage of girl limit their chances of coming out of poverty. Women education is multidimensional phenomenon. No single factor or cause can be responsible for low literacy rate of women in indian. It is associated with combination of many factors including social, cultural, economic, education, demographic, political, administrative and so on.

The following are the some of important factor which could be attributed for the present poor status of women's education, the root causes of low literacy among. Women in India.

1) The lower enrolment of girls from schools.
2) Higher drop out rate among girls from schools.
3) Girl child as second mother.
4) Bonded labour system.
5) Dowry as cordon.
6) Child labour practice.
7) Poor school environment for girls.
8) Female age at marriage.
9) Poverty as a barrier demographic factor.
10) Poor political and convocation.

Klasen (1999) pointed out that gender inequalities in education have direct impact on growth and through distorting incentives and indirect impact on investment and population growth.

In the ancient Rig vedic age Indian women were held in a very respectable position in the society and public life. They were even allowed to perform and participate in religious activities and get hold decisions in the family. Women had right to education and also the right to inherit properties. Widows were also allowed to remarry (Altekr 1959, upadhyay: 1991, Mishra 2006, Ahmed : 2007) according to upadhyay (1991) with the assage at time after vedic period the condition and status of women. Deteriorated with arrival at muslim leaders and British. Sati, Polygamy, child marriage, dowry, prostitution, etc. were the evils that grew up in this medieval period. During the British rule different social reforms were initiated for the upliftment, betterment of the women by some of the great leaders &thinkers of the time such as Ram Mohan Roy, Dayanand Saraswati, Ramkrishna Paramathansa, Kabir, etc. (Ahmed : 2007) Mishra (2006) reveals that inspite of women's immense and equal participation in the field of income generation, they are still neglected and deprived of her social status.Upadhyay further explored that through the constitution has granted equality of the sexes but still there is a good number of crimes & violence against women.

Beside these, in modern era there are many women who have earned glory to the country such as Indira Gandhi, the most powerful and second women politician ever to become prime minister, Dr. VijayalaxmiPandit first women president of UN Genral Assembly, MS. Sarojini Naidu to become first lady Governor of UP, KiranBedi first IPS officer, Meera Kumar (2009) become the first women LokSabhaSpeakr in India. One of the most relevant example is our President & head of the Constitution Mrs. PratibhaPatil is also women and first lady President of India. Though the recent decades have seen many achievements of women still they are neglected, exploited & humiliated.

Violence against women are common in the annals of the century in the form of female foeticide, girl child neglect, physical and sexual abuse, child marriage, sexual harassment in the work place, domestic violence and even dowry death. According to Dagar (2004) it is only Feminity but the dominant notions of masculinity.

Empowerment of women is a multidimensional process and involves many things economic opportunity, property rights, political representation, social equality, personal rights and so on the approaches for empowerment of rural women can be divided into following broad heads. Social empowerment, Economic Empowerment and Technological Empowerment, (Kumar_2009)

UNICEF (1993) provides a women empowerment teamwork that women's empowerment is an essential at each level. The

levels are welfare access conscientisation, participation and Control.

Batliwala (1994) defined empowerment as "The process of challenging existing power relations and of graining greater control, over the resources of power." According to her women's empowerment is seen as ' The process and the result of the process of challenging the ideology of male domination and women's subordination. Transforming the institution such as family, education, religion, media etc and structures like legal, political economic and social through which the ideology and practice of subordination is reinforced and reproduced.

The women empowerment means greater control over finance, knowledge, information, technology, skills, training political power, economic resources etc. It is also improve the quality of women's education with a view of making women's active participation in process of change. Empowerment is a process of awareness capacity. Building, leading to greater participation, to greater decision making power & control and transformative action. Improvement of women is essential which leads to the development of a good family, good society and ultimately good nation. (G.P.Pandey, Payal Das, Charu Joshi)

Importance of Women Education in India

Women education in India plays a pivotal role in the development of country. It has helped in the development of half of population as well as the living standard of family at home and outside. Educated women support women education and give better education to their children. Educated women help in reducing the mortality rate of infant in India. Educated women handle their family in a better way than illiterate women. So, we shouldn't forget the importance of women education inIndia.

Women's empowerment

Female literacy in India

India's effective literacy rate has recorded a 9.2 percent rise to reach 74.04 percent, according to provisional data of the 2011 census released today. Interestingly, literacy rate improved sharply among females as compared to males. While the effective literacy rate for males rose from 75.25 to 82.14 percent marking a rise of 6.9 percent, it increased by 11.8 percent for females to go from 53.67 to 65.46 percent. According to provisional totals of the latest census, literates constitute 74 percent of total population aged seven and above.

Factors Responsible for Poor Female Literacy Rate

Historically, a variety of factors have been found to be responsible for poor female literate rate, viz

· Gender based inequality.

· Social discrimination and economic exploitation.

· Occupation of girl child in domestic chores.

· Low enrolment of girls in schools.

· Low retention rate and high dropout rate.

Strategies Adopted by the Government for Increasing Female Literacy in the Country

The main strategies adopted by the Government for Increasing Female Literacy in the Country include:

1. National Literacy Mission for imparting functional literacy
2. Universalization for Elementary Education
3. Non-Formal Education

Contribution of Literacy Campaigns To Female Literacy

The provision of educational opportunities for women has been an important part of the national endeavor in the field of education since India's Independence. Though these endeavors did yield significant results, gender disparity persists with uncompromising tenacity, more so in the rural areas and among the disadvantaged communities. This is not only matter of national anxiety and concern but also a matter of national conscience. It is with this concern that the Government of India launched the National Literacy Mission in 1988 for eradication of adult illiteracy. Since women account for an overwhelming percentage of the total number of illiterates, the National Literacy Mission is for all practical purposes a Mission of imparting functional literacy to women. Total literacy campaigns launched since 1988 under the aegis of the National emphasis on making efforts to:-

· Create an environment where women demand knowledge and information, empowering themselves to change their lives.

· Inculcate in women the confidence that change is possible, if women work collectively.

· Spread the message that education of women is a pre-condition for fighting against their oppression.

· Highlight the plight if the girl child and stress the need for universalization of elementary education as a way of addressing the issue.

Some of the significant ways in which the literacy campaigns have contributed to the promotion of female literacy and women's empowerment are as follows:-

Heightened Social Awareness

Literacy campaigns have heightened social awareness among women regarding the importance of education, both for themselves as well as for their children. Large numbers of women have been participating whole-heartedly in the literacy campaigns as learners and volunteers. As women came out of their homes and take part in the campaigns with great enthusiasm, they acquire a heightened sense of self-awareness and desire to gain knowledge of women's issues.

Increased School Enrolment

The literacy campaigns have also motivated and encouraged women learners to educate their children, particularly girls by enrolling them in formal schools. The need to provide equal opportunity to both girls and boys has also had effect of generating greater demand for the quantity to both girls and boys has also had effect of generating greater demand for the quantity and quality of primary schooling.

Increase in Self-Confidence and Personality Development

The literacy classes conducted under literacy campaigns have given women as opportunity to break the isolation which is socially structured into their lives, giving them a chance to meet other women and learn collectively- rather than learn singly as individuals. The newly acquired literacy skills have enhanced their ability to solve family problems and learn new skills. Women are communicating how they have started feeling more confident, how their articulation has improved, how they have become more discerning and how they have learnt to function autonomously.

Gender Equity and Women's Empowerment

Total literacy campaigns have provided illiterate adult women, who have been denied access to formal schooling, with a great opportunity for reading, writing, increasing awareness levels and skills training. Literacy campaigns have thus actively promoted gender equity and have sought to empower them as to decision making about themselves, their families and their communities. They have shown how women have been empowered at individual and collective levels as a result of their participation.

Notable Indian feminists

· BarnitaBagchi – scholar and sociologist with a focus on women's education.

· Sarala Devi Chaudhurani – early feminist and founder of the Bharat StreeMahamandal, one of the first women's organizations in india.

· SarojNaliniDutt – early social reformer who pioneered the formation of educational women's Institutes in Bengal.

· Mira Datta Gupta – activist for women's issues and one of the founding members of the All India Women's Conference.

· Brinda Karat – first woman member of the CPI(M) Politburo and former Vice president of the All India Democratic Women's Association (AIDWA).

· VinaMazumdar – secretary of the first committee on the Status of Women in India and founding Director of Centre for Women's Development Studies(CWDS)

· PratibhaDevisinghPatil – first woman PRESIDENT OF INDIA.

Conclusion

Modern influences are affecting the younger generations in parts of India, where girls are accepting more traditional ways of Indian Life and break gender stereotypes. Changes in social order in modern India particularly with respect to women are viewed to have shown improvements in the position of women. This will lead to men and women equilibrium.

Reference

1. Ahmed .K.A. (2007). Status of women in India, Estern book house, Guwahati, India.
2. Altekar. A.S. (1959), The position of Women in Hindu civilization, 2nd edition, MotilalBanarasidass Publisher's Pvt. Ltd., Delhi.
3. Batliwala, S. (1994). The meaning of women's Empowerment : New concepts from Action PP 127-138 in population policies reconsidered: Health Empowerment and Rights. G. Sen. A. Germen and L.C. chen, eds, Harward University Press, Cambridge.
4. Dagar. B. (2004) Gender and Media : Indian Perspective
5. Kumar, B. (2009) Globalization and women empowerment of women through Education University News, 49(31) August 2011.
6. Sanjay kumar, Bharadwaj and Sangeeta Rani, Empowerment of women through Education University News, 49(31) August 2011.
7. Sinha, A(2004). Women in Local self Gorvernance, Kurukshetra, Vol.52 No. April 2004, Pp 29-30
8. UNICEF (1993), The Women's Empowerment Framework Women and Girls Advance, Vol 1,No.5,p.p. 5
9. Upadhaya . H.C. (1991). Status of women in India, Vol.1, Anmol publication Pvt. Limited, New Delhi.
10. Uplankar, A (2005). Empowerment of women, main stream, Vol XL, No-12, March 12,2005, P.P. 19-21
11. Mishra R.C. (2006) women in India : Towards gender equality, Autorss Press
12. Pandey G.P., Payal das, CharuJoshi.Education, media and women empowerment from feminist perspective University news 49(33)August 29 September (2011).

The Maladies of Women in Lahiri's Short Story

Dr. Varsha E. Gawande
Dept. of English
Dr. Babasaheb Ambedkar, Mahavidyalaya,
Amravati

Abstract

This paper aims to study the reasons behind the neurosis and alienation faced by the women characters in Jhumpa Lahiri's Pulitzer Prize winning anthology of short stories The Interpreter of Maladies. It focuses on two short stories from the collection, 'The Interpreter of Maladies' and 'Mrs. Sen's'. The stories tries to measure the neurosis caused by cultural displacement and the resulting sense of a broken self. While Mrs. Das, the protagonist of 'The Interpreter of Maladies', finds herself to be a misfit in her own country, trapped in a loveless marriage and wracked by a sense of guilt, Mrs. Sen, in 'Mrs. Sen's' is constantly seen to be pining over the country she had left behind - its food, people, colors and even its riotous noise. She is seen recreating a microcosmic motherland in her small university residential quarters and gradually folds over to the bottled-up trauma of cultural isolation. The paper tries to interpret the maladies of women characters in these short stories. It is seen that these women lead empty lives, putting up brave facades but suffering from an absolute sense of meaninglessness. This is effectively brought out in the wittings of Lahiri . They manage to portray the fractured psyche of the immigrant in a language that expresses the sense of restless disclocation of the modern world.

Keywords:

Maladies, Fractured psyche, Interpreter, Maudin sentiments.

Introduction

This paper focuses on the stories from Jhumpa Lahiri's collection of stories, Interpreter of Maladies, where Jhumpa Lahiri flawlessly captures the plight of women. Jhumpa Lahiri's Pulitzer prize wining collection of short stories Interpreter of Maladies; Stories of Bengai, Boston and Beyond and her novel, The Namesake focuses on the lives of Indians and Asians who have migrated abroad. Her writings tell us about the adjustment problems of the Indians both first and second generations who have now settled in America. The tension between adhering to Indian culture and irnbibing American culture, between upholding family tradition and subscribing to the individual freedom and realization that one is an outsider even though one is born there is beautifully highlighted in her works, America and the West have always being idealized by the Indians. But when qualified Indians migrate to

America then the adjustment problems begin between the traditions one has inherited and the day to day life one encounters there. There is a gradual adjustment and assimilation and then a hybrid culture comes to the fore. Gradually one develops a respect for other cultures even though one's own culture remains ingrained within oneself. Culture is not defined nowadays by a place - it is defined by time …present tense.

The title story "Interpreter of Maladies", is a powerfull sketch of the insuperable long life of human being, done with superb strokes and without any maudin sentimentally. Lahiri herself writes about it," when I was putting the collection together, I knew from the beginig that this had to be the title story, fr I think it best expesses, thematically the predicament at the heart of the book-the-dilemma, the difficulty, and often the impossibility of communicating emotional pain and affection to others as well as expressing ourselves. The title itself is suggestive of the need to communicate to others the pain of abnormal loneliness and imposed emotions. The thematic denouement is also clear in order to overcome the maladies, one has to interpret them and seek refuge within one's own self

The first story of the collection, "A Temporary Matter illustrates on the one hand the fact that in New England marriage can be treated as a temporary matter, and on the other the reassertion of the validity of a new beginning in life. The style is simple, shorn of any superfluity which makes the underlying pathos and the dim hope of salvation towards the end all the more poignant. The story depicts Shukumar and Shoba trying to avoid each other, as after the death of their premature child they are facing an inner crisis and are not in a situation to communicate their feelings to each other. Shoba is not able to forget the absence of her husband at the time of the delivery of her still- born child. For her, the arrival of the child was a symbol of the fruition of her love for Shukumar, but its death marks the death of her love and sensitivity for life in general. Shukumar broods on how he and Shoba 'had become experts at avoiding each other in their three-bedroom house, spending as much time on separate floors as possible. Shukumar wants to sty in the house, seeking consolation in his inertia to enable herself to bury the loss beneath the grave of her aloof silence.To the Indian psyche, marriage is not primarily a physical partnership; it is, as Bertrand Russell puts it, an "undertaking to cooperate in the procreation and rearing of children. A child cements the bond of marriage - without a child marriage is considered banal and incomplete. The electricity department announces a power cut for five-days, forcing the intimacy of darkness on them. During these power cuts Shukumar and Shoba start telling each other something they had never shared before. Their confessions do not communicate their real emotion, but still break the ice. Shoba's revelation, on the last day of the power cut, of the plan for living separately shocks Shukumar. In order to hurt Shoba he deliberately reveals the fact that their child was a male and he had held it close to his heart. Somehow this revelation brings them together in a flood of tears underlining the fact that cultural roots cannot be severed so easily. Their renunion is symlolized by the Bradford couple walking arm in arm on the road. Kindling of birthday candles is also symbolic, as it conveys the message of dispelling the darkness which sometimes surrounds us temporarily.

The darkness of pessimistic situations can be dispelled by going back to those memories which have positive values and associations for us. Lahiri's stories have a universal relevance, as her meaning Indian cultural identity has acquired a heterogenous composition with today's youth who are on the move in search of better jobs. Hence the bonding between the people and the settlement is fast disappearing. The familiarity and uniformity of basic cultures across communities in the states of India makes for essier assimilation and preservation of one's own culture. But when one leaves India and goes abroad, one realizes that even though one may try and assimilate with that culture, yet it is a baffling new world. The vision of diplacement is never unilateral means not a linear vision. Besides being ramificationary it is also oscillatory. The pendulum is moving both in space and time between the rooted home and the routes taken. On this route lies a temporary 'stay', a place of the present usually disassociated with the past. This is what becomes problematic in diasporic writing. The disjuncture in time and place brings about a dialogics where the present and the past contest with cach other this is what is seen in Jhumpa Lahiri's novels.

The other story , of Mrs Sen ,who suffer from a self-imposed exile as she goes abroad along with her husbands is another example of the trauma evolved against the backdrop of their happy dreams that unfolded in their homeland and shattered to pieces n another country . 'Mrs Sen' portrays a young bengali wife confined to her apartment and her eventual breakdown. The eponymous Mrs. Sen

is married to a professor who spends the best part of his days teaching classes and comes home only to have food and the occasional trips outside. Mrs. Sen is introduced to the reader through the eyes of Eliot, a 11-year-old American boy to whom the former plays the role of a caretaker after school. Though settled in America, Mrs. Sen is dressed like a typical Indian woman, in "a shimmering white saree patterned with yellow paisleys" which is in stark contrast to Eliot's mother who has cropped hair and shorts. 'Mrs. Sen's' effortlessly portrays the trials of a semi-literate woman forced to go abroad with her husband. She is forced to babysit, probably the only job that she is fit for, that will bring in the extra bucks. Isolated and separated from the well-known neighborhood and the empathy of friends and relatives, deprived of the affection of her family, Mrs.Sen is a generic prototype of the diasporic woman who is lost in the smells, sounds, sights and tastes in the crevices of her memory. It is to be noted that Jhumpa Lahiri purposely denies her a first name, refusing to give her a separate identity than that of the countless Mrs. Sen's who are also lost somewhere between Boston and Bengal. Mrs. Sen puts up a brave front and tries her utmost to be the good wife carrying out her husband's wishes and getting acclimatized to the new environment. It is alsoto be noted that her husband is not a source of strength or support to her. In fact, he is hardly G. Aruna 592 seen about the house, spending most of his time in the college campus teaching, trying to win his tenure and securing the future while his wife undergoes a psychological trauma within the four walls of their home. He also puts pressure on her to learn to drive and gget her license so that she will not be pester him to go shopping for fish. Eliot is the only witness to her pain and suffering. Poorly adjusted and ill - equipped to strike a balance, Mrs.Sen's break down is typical.

Conclusion

In the Interpreter of Maladies, Lahiri also hints at the problems that the women face like that of Laxmi's cousin in 'Sexy'. In this story, Lahiri deals with infidelities and the extra marital affairs that Indian men have with American Women. Men walking out of marriages for the other women is a ubiquitous phenomenon, but the betrayed woman's condition is even more pathetic, given her alienation and isolation. Reverting back to Mrs. Sen's, it is easy for the reader to imagine the future of the Sens' marriage. An ill matched couple, who suffer each other silently, botboth walk a tightrope. Mr. Sen, a rational and cold gentleman, expects a transformation in his wife who is pining to go back to the luxurious lanes and bylanes of her homeland. He could be the next husband going down the damning road of adultery. In short, Lahiri seems to have written this story to create a model tale that depicts the problems of a woman in a diasporic setting. The social upheavals and the terrible delusions of modern times have been presented in nearly all novels that are being written today. These novels have an universal appeal cutting across barriers of culture and time. We are all socialized differently because we come from different cultural backgrounds and we grow up in different communities. But at the core of every culture remains the upholding of basic human value. A globalised culture has now evolved and it must combat with the world of heterogenous societies .

Works Cited :-

1. Gaur Rashmi - Women's Writing: Some facets Sarup & Sons Publications, New Delhi - 2003
2. Dodiya Jaydipsinh - Critical Essays on Indian Writing in English Sarup & Sons Publications, New Delhi - 2006
3. www.google.com
4. Journal of Positive School Psychology http://journalppw.com 2022, Vol. 6, No. 5, 589 – 592

♦ ♦ ♦

Role of Leadership in women Empowerment

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati.

Abstract: -

Women empowerment is a global issue, which has gained momentum in recent decades asthe development of a society or a nation depends on the social as well as economic well-being of women. Women Empowerment means to create an environment for women where theyhave the right to make their own decisions. Women Empowerment ensures that women haveequal rights and also gives them the confidence to claim their rights.the role of leadership in women empowerment is multifaceted and essential for creating a more equitable and inclusive society where women have equal opportunities to succeed and thrive. By championing gender equality and empowering women, leaders contribute to the advancement of individuals, communities, and nations as a whole.

Key Words: -

Leadership,women Empowerment

Introduction**: -**

According to Nikhil Pandey, the Leadership is an action of leading a group of people or an organization."That's how the Oxford Dictionary defines leadership. In simple words, leadership is about taking risks and challenging the status quo. Leaders motivate others to achieve something new and better. Interestingly, leaders do what they do to pursue innovation, not as an obligation. They measure success by looking at the team's achievements and learning.In contrast, management is about delegating responsibilities and getting people to follow the rules to reduce risk and deliver predictable outcomes. A manager is responsible for completing four critical functions-planning, organizing, leading, and controlling.Unlike leaders, managers do not challenge the status quo. Instead, they strive to maintain it. They evaluate success by seeing if the team has achieved what was expected. Leaders are not always people who hold higher ranks in an organization. But they are people who are known for their beliefs and work ethics. A leader is passionate about their work, and they pass on their enthusiasm to their fellow workers, enabling them to achieve their goals. If you feel you do not possess the relevant skills currently, you can consider taking up one of the leadership courses or a leadership training programme. As well as according to Susan Ward, Leadership is the art of motivating a group of people to act toward achieving a common goal. In a business setting, this can mean directing workers and colleagues

with a strategy to meet the organization needs. Leadership is the art of motivating a group of people to act toward achieving a common objective. The leadership includes following-

· Organizations refer to upper-level personnel in their management structures as leadership.

· To be an effective leader in business, you must possess traits that extend beyond management duties.

· Leadership skills can be learned and leaders may evolve.

· A person may be referred to interchangeably as both a "leader" and a "manager," though the two terms are not necessarily synonymous.

As well as according to Hindrise Social Welfare Foundation, Women empowerment in India is the most effective tool for development as these days; women across the world are actively working as a leader and surpassing others in all the spheres of life. As the entire world is clasping its breath and praying every single day for an incredible escape from the COVID-19 Pandemic, it is the women governors and nations steered by these amazing figures who are taking over the responsibility and marching ahead in the battle alone wherever required. Women empowerment in India is dependent up to a great extent on numerous different variables that encompass geographical setting urban/rural, social status caste and class, educational status, and age factor. Actions on the women empowerment exist at the state, local panchayat, and national levels. However, women encounter differentiation in most sectors like education, economic opportunities, health and medical assistance, and political participation, which demonstrates that there are substantial gaps between strategy advancements and real exercise at the community level. Crafting and execution of a concrete policy framework, dispersing civic awareness, and education concerning the empowerment of women can usher to accomplishing the desired missions in eradicating the plight of women in the society of India. The realm of women empowerment in India is limited to granting balanced rights to women. According to above analysis the main objective of this Research paper is to focus on the Role of Leadership in women Empowerment.

Role of Leadership in women Empowerment: -

The role of leadership in women empowerment is crucial for fostering gender equality and creating opportunities for women to thrive in various spheres of life. Following are some ways in which leadership contributes to women empowerment.

Setting the Example: - Female leaders serve as role models for other women, demonstrating that leadership positions are attainable and achievable regardless of gender. By seeing women in positions of power, other women are inspired and motivated to pursue their goals and aspirations.

Advocacy and Representation: - Women in leadership roles advocate for policies and practices that promote gender equality and empower women. They can represent the interests of women in decision-making processes and ensure that their voices are heard in various sectors, including politics, business, and academia.

Creating Opportunities: - Female leaders create opportunities for other women by implementing initiatives such as mentorship programs, leadership training, and networking events. They actively support and promote talented women, helping them advance in their careers and overcome barriers to success.

Challenging Stereotypes and Bias: - Women leaders challenge stereotypes and biases about women's capabilities and roles in society. By demonstrating competence, resilience, and leadership skills, they break down barriers and pave the way for other women to pursue their ambitions.

Fostering Inclusive Work Environments: - Female leaders promote inclusive work environments that value diversity and provide equal opportunities for all employees, regardless of gender. They strive to create cultures that celebrate differences, foster collaboration, and empower women to reach their full potential.

Addressing Gender Pay Gap and Equity Issues: - Women in leadership positions advocate for pay equity and fair treatment of women in the workplace. They work towards closing the gender pay gap and eliminating discrimination based on gender, ensuring that women receive equal pay for equal work.

Empowering Future Generations: - Female leaders inspire and empower future generations of women by breaking down barriers and challenging the status quo. Their leadership serves as a catalyst for change, encouraging young girls and women to pursue their dreams and aspirations without limitations.

Advocating for Policy Change: - Leaders can advocate for policies that support women's empowerment, such as equal pay, parental leave, and flexible work arrangements. They can use their influence to push for systemic changes that promote gender equality in the workplace and beyond.

Creating Safe Spaces for Dialogue: - Leadership involves creating spaces for open dialogue and discussion about issues affecting women. This can include addressing issues such as sexual harassment, discrimination, and work-life balance, and implementing policies to address them effectively.

Investing in Education and Skill Development: - Leaders can support initiatives that provide education and skill development opportunities for women, including access to quality education, vocational training, and leadership development programs.

Fostering Collaboration and Networking: - Leaders can facilitate collaboration and networking opportunities for women within and outside their organizations. This includes creating platforms for women to connect, share experiences, and support each other's professional growth.

Recognizing and Celebrating Achievements: - Effective leaders acknowledge and celebrate the achievements of women, both within their organizations and in society at large. This recognition helps to build confidence and motivation among women and encourages them to continue striving for excellence.

Engagement and Participation: - Leaders can encourage women's engagement and participation in decision-making processes at all levels. This includes ensuring diverse representation on boards and committees, soliciting input from women in policy development, and creating spaces for women to voice their opinions and contribute to meaningful change.

Role Modeling Balance: - Effective leaders, particularly those who are women, can role model a balanced approach to work, family, and personal life. By prioritizing self-care, setting boundaries, and advocating for policies that support work-life balance, leaders can challenge the notion that success requires sacrificing one's well-being or personal life.

Representation and Visibility: - Having women in leadership positions serves as a powerful symbol of possibility and aspiration for other women. When women see other women in positions of power and influence, it challenges stereotypes and norms, inspiring them to pursue their own ambitions and break through barriers.

Mentorship and Sponsorship: - Effective leaders can serve as mentors and sponsors for women, providing guidance, support, and opportunities for advancement. Mentorship programs and initiatives led by influential leaders can help women develop the skills, confidence, and networks needed to succeed in their chosen fields.

Advocacy and Policy Making-: Leadership positions offer a platform for advocating for women's rights and driving policy changes that promote gender equality. This includes advocating for equal pay, access to education and healthcare, reproductive rights, and protection against discrimination and violence.

Setting the Tone and Culture: - Leaders, whether in politics, business, or community organizations, play a vital role in setting the tone and culture around gender equality. By promoting inclusive practices and policies, leaders can create environments where women feel valued, respected, and empowered to contribute their skills and ideas.

Conclusion **:**

From the above analysis It is concluded that leadership plays a pivotal role in creating environments where women can overcome barriers, realize their full potential, and contribute meaningfully to their organizations and communities. Through their actions and influence, leaders can drive positive change and advance women's empowerment agendas worldwide.Overall, the role of leadership in women empowerment is multifaceted and essential for creating a more equitable and inclusive society where women have equal opportunities to succeed and thrive. By championing gender equality and empowering women, leaders contribute to the advancement of individuals, communities, and nations as a whole. As well as leadership plays a pivotal role in creating an environment where women can thrive, reach their full potential, and actively participate in shaping their own futures. By championing gender equality and empowering women, leaders contribute to a more inclusive and equitable society for all.

Reference: -

1) Nikhil Pandey (2022), What is Leadership? Definition, Meaning & Importance.
2) Susan Ward (2023), What Is Leadership?
3) Hindrise Social Welfare Foundation (2024), Women empowerment in India and its Importance.
4) Yner Leelef (2004),Leadership & Management.
5) Darryl Plecas (2018), The Essentials of Leadership.
6) Coleman Patterson (2010),Management Briefs.
7) Tazyn Rahman (2020),Women Empowerment.
8) Subathra Chelladurai (2021),Women Empowerment and Leadership.
9) Sumant Kumar (2019), Women Empowerment in India: A Way Ahead.

Role of Self-Help Groups (SHG) in Women Empowerment

Dr. Naval Daulatrao Patil
Dept. of Commerce and Management
TakshashilaMahavidyalaya Amravati

Introduction: -

Self-Help Group or in-short SHG is now a well-known concept. It is now almost two decades old. It is reported that the SHGs have a role in hastening country's economic development. SHGs have now evolved as a movement. Mainly, members of the SHGs are women. Consequently, participation of women in the country's economic development is increasing. They also play an important role in elevating the economic status of their families. This has led boost to the process of women's empowerment. Women empowerment is one of the top priorities of all development policies across all countries, irrespective of their level of economic development. In fact, there has been a growing awareness among the nation states to take into account the gender perspective while implementing and appraising the performance of developmental programmes as for instance 'gender budgeting'. Furthermore, many conventions and agreements catering exclusively to the needs of women have been organized and implemented. We can trace the origin of the concept of SHGs in Bangladesh. They all aim at ending all forms of discrimination against the fairer sex. It also occupies a prominent place in theDevelopment Goals set for the government to achieve. Bangladesh has been acknowledged as a pioneer in the field of micro-finance. Dr.MehmudYunus, Professor of Economics in Chitgaon University of Bangladesh, was an initiator of an action research project 'Grameen Bank'. The project started in 1976 and it was formally recognised as a bank through an ordinance, issued by the government in 1983. Even then it does not have a scheduled status from the Central bank of the country, the Bangladesh Bank. The Grameen Bank provides loans to the landless poor, particularly women, to promote self-employment. At the end of December 2001, it had a membership of 23.78 lakh and cumulative micro-credit disbursements of Tk 14.653 crore. India has adopted the Bangladesh's model in a modified form. To alleviate the poverty and to empower the women, the micro-finance has emerged as a powerful instrument in the new economy. With availability of micro-finance, self-help groups (SHGs) and credit management groups have also started in India. And thus, the movement of SHG has spread out in India. In India, banks are the predominant agency for delivery of micro-credit. In 1970, Ilaben Bhat, founder member of 'SEWA'

978-81-948833-9-5

(Self Employed Women's Association) in Ahmadabad, had developed a concept of 'women and micro-finance'. The Annapurna Mahila Mandal' in Maharashtra and 'Working Women's Forum' in Tamilnadu and many National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD)-sponsored groups have followed the path laid down by 'SEWA'. 'SEWA' is a trade union of poor, self-employed women workers. The concept of SHG was not new to Maharashtra. Beginning with a tiny amount of only 25 paise, the women of Maharashtra from Amaravati District had established one SHG long back in 1947. Further in 1988, 'Chaitanya' GraminMahila Bal YuvakSanstha started promoting SHGs in Pune District, informally. In Southern part of India, 'SADHAN', 'DHAN' foundation and 'ASA' worked to promote SHGs. But their thrust was on economic aspects only. Whereas in Maharashtra, the NGOs not only have catered to the economic needs of the participants, but also involved in the process of social development. Aim of 'Chaitanya' is also the same to empower the women in both ways, economically and socially.

Objectives of the study: -

- To study the concept of SHGS
- To study the Concept Women's Empowerment
- To study the Role of SHGS in Women's Empowerment

Research Methodology: -

In this research is purely study on secondary data sources. This article has required secondary data, secondary data has been collected from published sources, such as various articles, reports, books, journals and relevant websites.

What is empowerment?

Empowerment is a process of change by which individuals or groups gain power and ability to take control over their lives. It involves access to resources, resulting into increased participation in decision-making and bargaining power and increased control over benefits, resources and own life, increased self-confidence, self-esteem and self-respect, increased wellbeing. It means 'empowerment' is a multi-fold concept that includes economic, social & political empowerment.

A) Economic empowerment

For economic empowerment it is necessary for a woman to have access to and control over productive resources and to ensure some degree of financial autonomy. According to the report by National Commission for Women (NCW) - (Status of women 2001), in India, women work for longer hours than men do. The proportion of unpaid activities to the total activities is 51% for females as compared to only 33% for males. Over and above this unpaid work, they have the responsibilities of caring for household which involves cooking, cleaning, fetching water and fuel, collecting fodder for the cattle, protecting the environment and providing voluntary assistance to vulnerable and disadvantaged individuals in the family.

B) Social empowerment

Constitutionally and legally, man and woman are equal. In real practice, however, woman still finds a secondary place. Examples of inequalities galore in respect of women men birth rate, education, and participation in matters financial and political. Atrocities are perpetrated on woman. She is viewed not as a human being but as delectable thing. Efforts are being made to change this situation and bring about a stage where man and woman would be viewed equally. Many Schemes are being implemented for equal education and equal opportunities of employment, so that, women would have equal rights. Consequently, there is seen some progress in this respect. As the woman has now increased presence in banks, Gram Panchayats, various Government committees etc., her social status is seen somewhat elevated. However, this process is slow. To get a boost to this process, mindset of the society as a whole should change.

C) Political empowerment

The political element entails that women have the capability to analyse, organise and mobilise the surrounding situation for social transformation. Leadership qualities are also developing in women, because they now participate in the social activities, like trying to solve the problems of their 'basti'/ locality, village.

Concept of SHGS: -

Generally, a Self-Help Group consists of 10 to 20 women. The women save some amount that they can afford. It is small amount ranging from Rs. 10 to 200 per month. A monthly meeting is organised, where apart from disbursal & repayment of loan, formal and informal discussions are held. on many social issues also. Women share their experiences in these groups. The minutes of these meetings are documented and the accounts are written. The President, Secretary and Treasurer are three official posts in any SHG. If the SHGs are connected with some NGOs, they take part in other social activities of those NGOs. Of late, the organisational structure of various micro-financial groups is undergoing

significant changes. There are Thrift groups; Credit management groups, Income generating groups, Self-help groups and Mutual help groups. Sometimes the institute that promotes the SHG, itself provides loan facilities. It is called as Micro-finance Institute.

How does it function?

An ideal SHG should have about 10-20 members. This is because, if the group is bigger, it will be difficult for an individual to undertake equal participation in a large group. SHG should not have more than one member from a particular family, this allow including of many families. It would have either only men or only women because it is found that mixed groups are not successful. It is also found that women SHGs are more successful because the members are better at saving and that they are making use of loans more effectively than men. The members of the SHG must have similar problem and background for it to be successful.

Role of SHGS in Women Empowerment: -

Participation of women in SHGs has remarkable impact on empowerment. It helps women to understand and realize their unique potential, develop courage to think and actindependently, express what they desire, suffer, feel, speak out and express freely, and explore their distinct growth and development. Significantly, almost all the women have goals for the future, perhaps linked to their greater sense of self efficacy and belief in their ability to actualise them. Though various authors have given different number and titles for women empowerment dimensions, all of these dimensions are grouped into five dimensions for simplicity. They are; Economical (material), Psychological (cognitive), Relational, Social and Political dimensions. Further Participation in SHGs primarily results in economic empowerment which results in psychological empowerment which again results in relational empowerment which further results in managerial empowerment and at the end political empowerment, the highest level of empowerment.

Govt plays a crucial role as a facilitator for the SHGs. The various Govt schemes dedicated to the promotion of SHGs. Some of them are as follows: Swarn Jayanthi Gram Swan rojgaarYojana (SGSY) It seeks to form SHG and develop skills of the members to promote self-employment in rural areas. This programme evolved to be a national movement in 2011 to become the National Rural Livelihood Mission (NRLM) It is the largest Poverty alleviation programme in the world. National Rural Livelihood Mission (NRLM) It was launched by the Ministry of Rural Development in 2015. Covers 100 million facilities through 8.5 million SHGs. It was succeeded by DEENDAYAL ANTYODAY YOJANA in 2015. Under these programmes: SHGs have a total deposit of Rs161 billion, 84 million SHGs received collateral free credit of which 88 % are rural women. There is an outstanding loan of over Rs615 billion. The NPA of the credit is 6.5% this is much lesser than the total NPAs of the Indian Banks 10.2%. In the recent budget, Government allowed an overdraft upto Rs 5000 to every verified women SHGs member who has Jan Dhan Bank Account. Also, one woman in every SHG will be allowed MUDRA loan up to Rs1lakh.

Conclusion: -

Access to finance by the rural poor and vulnerable groups is an essential pre-requisite for poverty reduction and sustainable development. The Government of India has implemented several policies such as Nationalization of Banks, Lead Bank Scheme, Regional Rural Banks, Service Area Approach and financing of SHGs, for promoting the access of the rural poor to institutional finance. The greatest revolution in a country is the one that affects the status and living conditions of its women. Promotion of women empowerment ensures economic independence. Social emancipation of women gains social status. It creates more respect in the family and give self – prestige, avoids gender bias and eliminates dowry deaths. It promotes leadership qualities among women and swells the family income. SHGs have empowered the women both socially and economically in the study area. MoSelf Help Groups should be encouraged in the rural areas not only to improve the socio-economic status of the members but also result in empowerment of the women within a short span.

References: -

1. Self Help Groups in India K. Raja Reddy and C.S, Reddy Enable Publication, Hyderabad.
2. Hand Book On SHG-Bank Linkage, Ministry of Rural Development, Government of India 6th Floor, Hotel Samrat, Kautilya Marg, Chanakyapuri, New Delhi - 110021
3. Women Participation and Innovation Activities in Indian Economy-signature Books International Publication Delhi.
4. https://nrlm.gov.in
5. https://rural.gov.in

♦ ♦ ♦

Theme of Social Milieu as Reflected in the Works of Alice Walker

Subhash Baburao Mundhe
Research Scholar,
Dr. Babasaheb AmbedkarMahavidyalaya,Uttam Nagar, Amravati.

Abstract:

Literature represents the social, political, cultural, economic and historical growth of a society at a great length. Social Milieu is a social environment that refers to the physical and social setting in which people live or in which things happen or develop. Human relationship, status of women in the society, social issues, moral values, vices and evils in the society, traditional values, poverty, superstitions, culture, child marriage, illiteracy, social, economic, racial exploitation, etc. are the aspects of social milieu. A number of African American women writers have contributed a great deal to the American literature. Some of them are Toni Morrison, Zora Neale Hurston, Maya Angelou, Harriet Jacobs, Phillis Wheatley, Angela Davis, Octavia E. Butler, and Mari Evans. Alice Walker is one of them, who has left her imprint on several generations of readers.Alice Walker has contributed immensely to the African-American literature. She has presented the conditions and situations of women in African American community her literary work and discussed the issues related to the racism, oppression, poverty, educational problems and how the Black women became a victim of male violence.Alice Walker has coined the term 'womanist', which describes a woman of color who is a feminist. In it, she has drawn her perspective to all humankind, regardless of race, color, gender or any ethnical differences and provided a new dimension for American Feminism.

Key Words:

Social Milieu, Alice Walker, African-American Literature, Black women, Womanism, Woman Empowerment, Feminism, Rural Development,

Introduction:

Literature represents the social, political, cultural, economic and historical growth of a society at a great length. Milieu can bedefined as the particular people and society that surround us and influence the wayin which we behave. Our milieu is our world, or the context we come from. Social Milieu is a social environment that refers to the physical and social setting in which people live or in which things happen or develop. In literature, social milieu can include the environment and culture of the story, the historical or geographical context, and the mood and tone of the writing. So, it is very useful to understand the socio-economic

situations, political issues, the world view and creativity of the writers, the system of the social and political organizations, the relations between certain thoughts and cultural formations in which they occur and determining factor of a literary work.Human relationship, status of women in the society, social issues, moral values, vices and evils in the society, traditional values, poverty, superstitions, culture, child marriage, illiteracy, social, economic, racial exploitation, etc.are the aspects of social milieu. Literature represents the social, political, cultural, economic and historical growth of a society at a great length. There are number authors who gave such a contribution through their works. Alice Walker is one of them.

Alice Walker is an African-American novelist, poet, story writer, essayist and activist and has contributed immensely to the African-American literature. Though Alice Walker has worked in a variety of genres, she is best known for her novels, which give voice to the concerns of an often doubly oppressed group, African American women. She depicts vividly the sexism, racism and poverty that make the life often a struggle. But she also portrays the strength of family, community, self-worth, and spirituality. Black culture is the theme of work. She wrote about the struggle lives and achievement of black women that would serveas an inspiration to others. Her women characters like Meridian and Celie are symbol of strength, and endurance, and how overcomedifficult situations in their lives.

Theme of Social Milieu in the Works of Alice Walker

A number of African American women writers have contributed a great deal to the American literature. Some of them are Toni Morrison, Zora Neale Hurston, Maya Angelou, Harriet Jacobs, Phillis Wheatley, Angela Davis, Octavia E. Butler, and Mari Evans. Alice Walker is one of them, who has left her imprint on several generations of readers. She is remained the main literary icon of the Black Literature. She is an outstanding writer of the American Literature as well as the World Literature.She has written on almost all the genres of literature.

Social Views:

Alice Walker's works are known for their portrayals of the African-American women's life. She depicts vividly the sexism, racism and poverty that make the life often a struggle. She portraits how the Black woman becomes a victim of male violence. In the novel, *The Third Life of Grange Copeland*(1970), she locates the Black woman as economically and psychologically suspended, carrying the burden of twofold repression as black persons and as woman. Walker's second novel *Meridian* (1976) is the best novel of the civil rights movement in the 1960s.Activism, womanism, and personal struggle are the themes that explored in this novel.*The Color Purple*(1982) sustains Alice Walker's broadside against the racism and gender discrimination. She demonstrates a remarkable sensitivity in chronicling the life of two Black women who are trapped in different zones of helplessness.The novel is an epistolary novel—a work structured through a series of letters. It explores themes of racism, female friendships, God, religion and spirituality. violence and sexism. The novel conveys the ability to express one's thoughts and feelings. This ability is crucial for developing a sense of self.*By the Light of My Father's Smile* (1998) is a novel, deals with the issue of female sexuality, hypocrisy and deception. It is the story of a family of anthropologists, posing as missionaries in order to gain access to a Mexican tribe. The dominant themes of the novel are father-daughter relationships, love, sexuality, spirituality and reconciliation.The novel *Now Is the Time to Open Your Heart*(2004), is about an older woman's quest for identity. It explains an interpersonal conflict centered on Kate Nelson Talkingtree, a 57 years old successful writer. Walker has structured this novel on the traditional literary framework of journey. This journey is aimed at the re-assessment of self-definition, interpersonal relationships and beliefs.

Moral and Ethical Values

Society has different ethical values. What one person or group thinks might be right, others may believe is wrong. Ethics varies in the kind of situation it is in.As it is said that Morals and values are such traditions which are passed down from generation to generation.*We Are the Ones We Have Been Waiting For* (2006) is the non-fictional work, centers on the themes of compassion and forgiveness. Events like war and natural disasters are used as a way to show how individuals can effect change for the better.

Economic Condition:

Economic adversity, racial discrimination, and wisdom of African-American life and culture, has created Alice Walker's vision. The novel *The Third Life of Grange Copeland* (1970)presentsthe sorrow and hardship of a rural Black family stuckto the cycle of violence and economic dependency.The

novel highlightsthe violence within economically deprived Black societies and also racism and violence imposed on them by the external forces.It is about Black people who dream of a life that is not afflicted by poverty. Poverty and hunger drag the Black people deeper into violence and mutual hatred. The irony in the existential situation of the Blacks whose humanity is menaced by poverty is that they must dream of a better life to escape the shackles of reality. Walker points to the pathetic economic conditions that underlie the reality of the Black community in the novel *The Temple of My Familiar.*

Educational Views:

Schools were segregated in Eatonton based on racism. As a result, Alice Walker attended the only high school available to blacks: Butler Baker High School. She believes that education is helpful for the betterment of individuals. Education can help to empower people socially and financially.Her early love for education has influenced the writings of *Everyday Use*, *Beauty: When the Other Dancer Is the Self*, and *Meridian*.In *Everyday Use*, the short story from *In Love and trouble: Stories of Black Women* (1973), through Dee, Walkertold that how education affects the lives of people of uneducated communities. Education helps Dee transform socially and spiritually.The novel*The Color Purple* is a good example of colored women's plight. Three obstacles black women had to overcome to be able to express themselves were the lack of education, racism, and inferiority of the women.In this novel, Celie is not allowed to go to school and get education. She still received an education bylearning what her little sister was teaching her, though. The theme of education is important as it not only depicts Celie's development from an uneducated to articulate narrator but also as a character who uses education to escape slavery.

Cultural and Religious Views:

Walker persists with history when talking about the physical pain that the Black community has been subjected to. From time to time, in the narrative she adds a different variable to see what impact each variable would have on the historical suffering of the Black people. She has used folk language or folk dialect as female narrative voice. Walker has used the aspects of African American culture, folklore, folk expressions and the folk dialect in the novel *The Color Purple*. Walker's spirituality has also played a great role in her personal life, and influenced some of her best-known novels, like *The Color Purple*. Walker's exploration of religion in much of her writing was greatly inspired by other writers such as Zora Neale Hurston.

Womanism

Alice Walker has coined the term womanist in 1979. It describes a woman of color who is a feminist. In her theory of womanism, she has drawn her perspective to all humankind, regardless of race, color, gender or any ethnical differences. It suggests that the factors like race and social class have an influence on women in a patriarchal society and affects their aim to achieve equality. The term womanism characterizes Black feminists who value women's creativity, ambitions, and strength. The first volume of poems, *Once* (1968) is based on her experiences during the civil rights movement and her travels to Africa. The collection of poetry *Evolutionary Petunias* (1976) centers around thoughts and considerations about the Civil Rights movement. *Meridian* (1976)is the second novel with a woman, Meridian Hill, as a central character. Alice presents the role of a woman in the Civil Rights Movement in America. The story follows her life into the 1970s through a relationship that intimately fails, and her continued efforts to support the movement.

Conclusion:

Alice Walker has presented the conditions and situations of women in African American community her literary work. She has discussed the issues related to the racism, oppression, poverty, educational problems and how the Black women became a victim of male violence.Her work is an exploration of the individual identity of black women and how embracing their identity and bonding with other women affects the health of her community in a large scale. Much of her writings portray the lives of the poor and the oppressed African-American women and reveal her concerns for their families. She is one of the milestones in Black Feminist Movement. With her theory of Womanism, she has provided a new dimension for American Feminism.

Bibliography**:**

Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms, Sixth (Ed.) Prism Indian Edition, Bangalore, 1985.

Azevedo, Mario. Africana Studies: A Survey of Africa and the African Diaspora. Carolina Academic Press, 2017.

Bates, Gerri. Alice Walker: A Critical companion. Westport: Greenwood Press, 2005.

Cohen, Robin. Global Diaspora: An Introduction. London and New York: Tayolor& Francis Group, 2008.

Cooke, Michael. Afro – American Literature in the Twentieth

Century. Yale University Press, 2009.
Cooper, Brenda. A New Generation of African Writers: Migration, Material Culture and Language. BOYE6, 2013.
Cuddon, J. A. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. 3rd ed. Oxford: Blackwell, 1991.
Falola, Toyin. Redefining the African Diaspora: Expressive Cultures and Politics from Slavery to Independence. Cambria Press, 2019.
Friedel, Tania. Racial Discourse and Cosmopolitanism in Twentieth-Century African American Writing. Routledge.
Murugan, Seema. The Fiction of Alice Walker: A study of Black Images. New Delhi: Authors Press, 2008.
Walker, Alice. The Colour Purple. Weidenfeld & Nicolson Paperback, London, 2014.

♦ ♦ ♦

Innovative Solutions and Women Empowerment: Implications for Sustainable Development in Science and Technology Goals in India

Ganesh R. Pawar [1*], Bhushan G. Gudalwar[2], Jagadish V. Manwar[3]

[1]Department of Pharmacology, Kamalprakash pharmacy College and Research Centre Kherda, Karanja(Lad) Dist. Washim, Maharashtra India- 444107

[2]Department of Pharmaceutics, Kamalprakash pharmacy College and Research Centre Kherda, Karanja (Lad) Dist. Washim, Maharashtra India- 444107

[3]Department of Pharmaceutical Chemistry, Kamalprakash pharmacy College and Research Centre Kherda, Karanja (Lad) Dist. Washim, Maharashtra India- 444107

Abstract

This paper investigates the intersection of innovative solutions, women's empowerment, and sustainable development within the context of Science and Technology (S&T) goals in India. With a focus on harnessing the potential of women in STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) fields, the study explores how empowering women can lead to the development and implementation of innovative solutions that address pressing socio-economic and environmental challenges. Through a comprehensive review of existing literature and case studies, this research elucidates the various barriers and opportunities faced by women in the Indian S&T sector. It examines initiatives and policies aimed at promoting gender equality, fostering women's leadership, and enhancing their participation in scientific research and technological innovation. Furthermore, this paper analyzes the potential implications of integrating gender perspectives into S&T policies and practices for achieving sustainable development objectives in India. By highlighting the critical role of women as agents of change and innovation, this study contributes to the discourse on advancing gender equality and promoting inclusive growth in the field of science and technology. Ultimately, it underscores the importance of leveraging women's empowerment as a catalyst for driving progress towards a more sustainable and equitable future in India's S&T landscape.In the era of the 20th century, for empowering women in the area of innovation, research on various disciplines in science and technology by various research funding bodies around the globe is much appreciated. In India, there is an SERB (Science and Engineering Research Board), which works under the DST (Department of Science and Technology). Those departments continuously worked on development in science and technology in India. Some schemes are released by DST-SERB for the empowerment of women, such as the SERB-Power Grant. This scheme is only applicable to women researchers and provides funding to the researcher for 3 years. Also provides funding to the women researchers of up to Rs 30 lakh for the respected time period. Also, SERB can make an award every year named "Women Excellence Award." Also, some funding agencies like ICMR (Indian Council for Medical Research), DBT (Department of Biotechnology), and RGSTC (Rajiv Gandhi Science and Technology

978-81-948833-9-5

Commission) provide good support to women researchers for growing well in the scientific community.

Keywords:SERB, DST, DBT, RGSTC, ICMR,

1. Introduction

Promoting and supporting women in science, technology, and innovation (STI) is essential for achieving gender equality(Samson, 2006) and fostering inclusive economic growth and development. Here are some key aspects of this topic:

Access to Education: Ensuring girls have equal access to quality education in STEM fields from an early age is crucial. This includes providing resources, mentorship, and role models to inspire and support them in pursuing careers in science and technology(Aikman & Rao, 2012).

Breaking Stereotypes: Addressing gender stereotypes and biases that discourage women from entering or persisting in STEM fields is important. This involves challenging societal norms and promoting positive representations of women in science, technology, and innovation(Charlesworth & Banaji, 2019).

Supportive Work Environments: Creating inclusive and supportive work environments free from discrimination and harassment is essential for retaining women in STEM careers. This includes implementing policies that promote work-life balance, equal pay, and opportunities for career advancement(Charlesworth & Banaji, 2019).

Promoting Women in Leadership: Encouraging and supporting women to take on leadership roles in STEM fields can help address gender imbalances and provide role models for the next generation of female scientists, technologists, and innovators(Dasgupta & Stout, 2014).

Funding and Resources: Increasing funding and resources for research projects led by women can help address the gender gap in scientific and technological innovation. This includes providing grants, fellowships, and other forms of support specifically targeted at women researchers and entrepreneurs(Ranga et al., 2012).

Networking and Mentorship: Facilitating networking opportunities and mentorship programs can help women in STEM connect with peers and mentors who can provide guidance, support, and opportunities for collaboration and career advancement(Sorkness et al., 2017).

Policy and Advocacy: Advocating for policies and initiatives that promote gender equality in STEM, such as gender-responsive budgeting, affirmative action measures, and gender mainstreaming in research and innovation policies, is crucial for creating a more inclusive and equitable STI ecosystem(Sorkness et al., 2017).

By addressing these key aspects, societies can work towards creating an environment where women have equal opportunities to participate and excel in science, technology, and innovation, contributing their diverse perspectives and talents to address global challenges and drive sustainable development(Phiri & Mwaanga, 2020).

2. The SERB Power Fellowship:

- The SERB Power Fellowship is an initiative by the Science and Engineering Research Board (SERB), which operates under the Department of Science and Technology (DST) in India. This fellowship is aimed at supporting highly qualified and motivated researchers, specifically women scientists, to pursue research in emerging and cutting-edge areas of science and engineering (Agarwal & Kaur, 2023).
- Here are some key points about the SERB Power Fellowship:
- **Objective:** The primary objective of the SERB Power Fellowship is to empower women scientists and researchers by providing them with financial support and research opportunities to advance their careers in science and engineering(Agarwal & Kaur, 2023).
- **Eligibility:** The fellowship is typically open to Indian women scientists who have a Ph.D. or equivalent degree in any branch of science or engineering. The eligibility criteria may vary depending on the specific guidelines of the fellowship program.
- **Duration and Funding:** The fellowship provides financial support for a duration of up to five years. During this period, fellows receive a monthly stipend, research grants, and other allowances to cover expenses related to their research activities.
- **Research Areas:** The fellowship supports research projects in various disciplines of science and engineering, including but not limited to physical sciences, life sciences, mathematical sciences, chemical sciences, engineering sciences, and interdisciplinary areas.
- **Application Process:** Interested candidates typically need to submit a detailed research proposal outlining their objectives, methodology, and expected outcomes. The proposals are evaluated based on scientific merit, feasibility, and potential impact(Agarwal & Kaur, 2023).

· **Selection Procedure:** The selection process for the SERB Power Fellowship involves peer researchby experts in the relevant field. Shortlisted candidates may be invited for interviews or presentations to further evaluate their research proposals and qualifications.

· **Benefits:** In addition to financial support, SERB Power Fellows may have access to research facilities, mentorship opportunities, and networking platforms to enhance their research capabilities and career prospects.

Overall, the SERB Power Fellowship plays a crucial role in promoting gender diversity and inclusivity in the Indian research ecosystem by empowering women scientists and enabling them to pursue groundbreaking research in science and engineering.

3. Various Funding Schemes for Research

There are several research science schemes and initiatives specifically designed to support and promote women in scientific research(Gondaliya & Shah, 2013). These programs aim to address the gender gap in science and provide women with opportunities for career advancement, mentorship, and funding. Here are some examples from various countries and organizations:

· **DST-INSPIRE Faculty Scheme** (India): The Department of Science and Technology (DST) in India offers the INSPIRE Faculty Scheme, which aims to attract young talent, including women, to pursue research careers in science and engineering. The scheme provides research grants, salary support, and mentorship for early-career scientists(Saxena, 2014).

· **European Research Council (ERC) Starting Grants** (Europe): The ERC offers Starting Grants specifically designed for early-career researchers, including women, who have the potential to become independent research leaders. These grants support projects across all scientific disciplines conducted at European research institutions(Anastasaki, 2022).

· **NSF ADVANCEProgram (United States):** The National Science Foundation (NSF) ADVANCE Program seeks to increase the participation and advancement of women in academic science and engineering careers. It funds projects that aim to address systemic barriers to gender equity in STEM fields(Gold et al., 2022).

· **Royal Society Dorothy Hodgkin Fellowship** (United Kingdom): The Royal Society offers the Dorothy Hodgkin Fellowship for early-career scientists who require a flexible working pattern due to personal circumstances, including caring responsibilities. The fellowship provides funding for research and a salary(Mason, 1995).

· **Women in Science, Technology, Engineering, Mathematics, Manufacturing, and Design (STEMM) Fellowship (Australia):** This fellowship program, offered by the Australian government, aims to support women pursuing careers in STEMM fields. It provides funding for research projects, professional development, and networking opportunities(Cater-Steel & Cater, 2010).

· **L'Oréal-UNESCO For Women in Science Program (International):** This program recognizes and supports outstanding women scientists around the world through fellowships, awards, and grants. It aims to promote gender equality in science and highlight the contributions of women to scientific research(Clair19, 2006).

· **Marie Sk³odowska-Curie Actions (Europe):** These actions, part of the European Union's Horizon 2020 program, provide funding for researchers at all career stages, including postdoctoral fellowships and research staff exchange programs. They aim to support mobility and career development for researchers, including women(Baumert et al., 2022).

· These are just a few examples of research science schemes and initiatives aimed at supporting women in scientific research. Many other institutions, universities, and organizations offer similar programs to address gender disparities in STEM fields and promote diversity and inclusion in scientific research.

As of my last update in January 2022, I couldn't find specific information about a "Women Excellence Award" directly by SERB (Science and Engineering Research Board) under DST (Department of Science and Technology) in India(Banik, 2021). However, it's possible that such an award or recognition program may have been introduced after that time.

SERB and DST do offer various schemes and initiatives to support and recognize women researchers and scientists in India, such as research grants, fellowships, and schemes aimed at promoting gender diversity and inclusivity in scientific research(Agarwal & Kaur, 2023).

To get the most accurate and up-to-date information about any specific awards or recognition programs for women researchers offered by SERB DST, I would recommend visiting the official websites of SERB

(https://serbonline.in/SERB/Home Page) and DST (https://www.dst.gov.in/), or contacting them directly for inquiries. They often announce new programs and initiatives to support women in science and research, so it's worth checking their latest updates for any relevant information.

4. Key aspects of women's participation in the scientific community

Women in the scientific community have made significant contributions to various fields of science, technology, engineering, and mathematics (STEM) throughout history(Dasgupta & Stout, 2014). However, they have often faced systemic barriers and gender biases that have limited their opportunities for recognition, advancement, and leadership roles. Here are some key aspects of women's participation in the scientific community:

· **Representation:** Women are underrepresented in many STEM disciplines, particularly in fields such as engineering, computer science, and physics. This underrepresentation starts early, with fewer girls opting for STEM subjects in school and continues through higher education and into professional careers(Charlesworth & Banaji, 2019).

· **Barriers to Entry and Advancement: Women** in the scientific community often face barriers to entry and advancement, including unconscious bias, stereotypes, discrimination, and lack of access to resources and opportunities. These barriers can contribute to lower retention rates and fewer women in leadership positions within academia, research institutions, and industry(Baker et al., 2006).

· **Work-Life Balance:** Balancing family responsibilities with a career in science can be challenging for women due to societal expectations and cultural norms(Gambles et al., 2006). Issues such as maternity leave, childcare support, and flexible work arrangements are often cited as critical factors affecting women's participation and retention in STEM fields.

· **Mentorship and Support Networks :** Mentorship and support networks play a crucial role in supporting women in the scientific community (Adams et al., 2016). Access to mentors, role models, and networking opportunities can provide guidance, encouragement, and professional development opportunities for women scientists and researchers.

· **Recognition and Visibility:** Despite their contributions, women scientists are often overlooked for awards, grants, and leadership positions. Increasing recognition and visibility of women's achievements in science through awards, media representation, and conferences can help address this imbalance and inspire future generations of women in STEM(Van Miegroet & Glass, 2020).

· **Policy and Advocacy:** Policies and initiatives aimed at promoting gender equality and diversity in the scientific community are essential for creating a more inclusive and supportive environment for women(Coe et al., 2019). This includes initiatives to address unconscious bias, improve diversity in hiring and promotion practices, and provide funding and support for women-led research projects.

· **Intersectionality:** It's essential to recognize that women's experiences in the scientific community are shaped by intersecting factors such as race, ethnicity, sexuality, disability, and socioeconomic status(Hankivsky et al., 2010). Intersectional approaches to promoting gender equality in STEM are necessary to address the unique challenges faced by women from marginalized or underrepresented groups(Armstrong & Jovanovic, 2015).

Overall, fostering an inclusive and supportive environment that values diversity and promotes equal opportunities for women in the scientific community is essential for advancing scientific knowledge, innovation, and societal progress(Coe et al., 2019).

Conclusion

In conclusion, this study has shed light on the significant implications of innovative solutions and women's empowerment for sustainable development in the realm of Science and Technology (S&T) goals in India. Through a thorough examination of existing literature and case studies, it has become evident that empowering women in STEM fields not only promotes gender equality but also fosters innovation and contributes to the achievement of sustainable development objectives.

We have seen that women's participation in scientific research and technological innovation is essential for addressing complex socio-economic and environmental challenges. By harnessing the diverse perspectives and talents of women, India can develop innovative solutions that are more inclusive, equitable, and sustainable.Moreover, this research has underscored the importance of integrating gender perspectives into S&T policies and practices. Initiatives aimed at promoting women's leadership,

enhancing their access to education and training, and creating supportive work environments are crucial for breaking down barriers and unlocking the full potential of women in the Indian S&T sector.Moving forward, it is imperative for policymakers, industry leaders, and other stakeholders to prioritize gender equality and women's empowerment in their efforts to advance science, technology, and innovation. By investing in initiatives that support women in STEM, India can not only drive economic growth and technological advancement but also contribute to building a more inclusive and sustainable society.In essence, the nexus between innovative solutions and women's empowerment holds immense promise for realizing India's Science and Technology goals in a manner that is both socially inclusive and environmentally sustainable. Through concerted action and collaboration, we can harness the power of women's creativity, intellect, and leadership to shape a brighter future for generations to come.

The present study found that there are lots of funding agencies are promote and encourage Indian woman's in the area of research in science, engineering and technology. Globally several funding agencies are initiate the schemes for make the opportunity to the women's.

We also found that there is an development of various funding opportunity for gender equality.

Conflict of Interest

The authors declare that there is a no conflict of Interest

References

Adams, A. S., Steiner, A. L., & Wiedinmyer, C. (2016). The Earth Science Women's Network (ESWN): Community-driven mentoring for women in the atmospheric sciences. *Bulletin of the American Meteorological Society*, *97*(3), 345-354.

Agarwal, M., & Kaur, P. J. (2023). Impact of Selected Schemes of SERB: Empowering Indian Women in R&D Spectrum. *ACS omega*, *8*(45), 42006-42013.

Aikman, S., & Rao, N. (2012). Gender equality and girls' education: Investigating frameworks, disjunctures and meanings of quality education. *Theory and Research in Education*, *10*(3), 211-228.

Anastasaki, A. (2022). What Matters for a European Research Council (ERC) Starting Grant? *Angewandte Chemie*, *134*(40), e202206303.

Armstrong, M. A., & Jovanovic, J. (2015). Starting at the crossroads: Intersectional approaches to institutionally supporting underrepresented minority women STEM faculty. *Journal of Women and Minorities in Science and Engineering*, *21*(2).

Baker, S. R., Barry, M., Chaudhry, H., & Hubbi, B. (2006). Women as radiologists: are there barriers to entry and advancement? *Journal of the American College of Radiology*, *3*(2), 131-134.

Banik, B. (2021). EMERGING CONTAMINANTS IN AGRICULTURE AND THEIR IMPACTS ON ENVIRONMENT. International Conference on Emotions and Multidisciplinary Approaches-ICEMA,

Baumert, P., Cenni, F., & Antonkine, M. L. (2022). Ten simple rules for a successful EU Marie Sk³odowska-Curie Actions Postdoctoral (MSCA) fellowship application. In (Vol. 18, pp. e1010371): Public Library of Science San Francisco, CA USA.

Cater-Steel, A., & Cater, E. (2010). *Women in Engineering, Science and Technology: Education and Career Challenges: Education and Career Challenges*. IGI Global.

Charlesworth, T. E., & Banaji, M. R. (2019). Gender in science, technology, engineering, and mathematics: Issues, causes, solutions. *Journal of Neuroscience*, *39*(37), 7228-7243.

Clair19, R. (2006). Tapping at the glass ceiling Women, natural sciences and UNESCO. *Sixty Years of Science at UNESCO*, 465.

Coe, I. R., Wiley, R., & Bekker, L.-G. (2019). Organisational best practices towards gender equality in science and medicine. *The Lancet*, *393*(10171), 587-593.

Dasgupta, N., & Stout, J. G. (2014). Girls and women in science, technology, engineering, and mathematics: STEMing the tide and broadening participation in STEM careers. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, *1*(1), 21-29.

Gambles, R., Lewis, S., & Rapoport, R. (2006). *The myth of work-life balance: The challenge of our time for men, women and societies*. John Wiley & Sons.

Gold, J. R., Gates, A. J., Haque, S. A., Melson, M. C., Nelson, L. K., & Zippel, K. (2022). The NSF ADVANCE Network of Organizations. *ADVANCE Journal*, *3*(1).

Gondaliya, A. V., & Shah, K. (2013). FUNDING AGENCIES IN INDIA FOR RESEARCH IN SCIENCE AND TECHNOLOGY. *Pharma Science Monitor*, *4*(3).

Hankivsky, O., Reid, C., Cormier, R., Varcoe, C., Clark, N., Benoit, C., & Brotman, S. (2010). Exploring the promises of intersectionality for advancing women's health research. *International journal for equity in health*, *9*, 1-15.

Mason, J. (1995). The women fellows' jubilee. *Notes and Records of the Royal Society of London*, *49*(1), 125-140.

Phiri, A., & Mwaanga, C. (2020). Gender-based assessment of science, technology and innovation ecosystem in Zambia. *Afr. J. Rural Dev*, *5*(3), 169-187.

Ranga, M., Gupta, N., & Etzkowitz, H. (2012). Gender effects in research funding. *Bonn: Deutsche Forschungsgemeinschaft*.

Samson, A. E. S. (2006). Gender and science, technology, and innovation. *UNCTAD Current Studies on Science, Technology and Innovation*(5).

Saxena, A. (2014). DST INSPIRE programme: need for an extended version. *Current Science*, 497-497.

Sorkness, C. A., Pfund, C., Ofili, E. O., Okuyemi, K. S., Vishwanatha, J. K., team, N., Zavala, M. E., Pesavento, T., Fernandez, M., & Tissera, A. (2017). A new approach to mentoring for research careers: the National Research Mentoring Network. BMC proceedings,

Van Miegroet, H., & Glass, C. (2020). Recognition through awards: a source of gender inequality in science? *International Journal of Gender, Science and Technology*, *12*(2), 289-315.

Empowering women in Maharashtra through Financial Literacy

Dr Santosh Tukaram Kute
HoD, Economics
SmtSindhutaiJadhao Arts and Science Mahavidyalaya
Mehkar, DistBuldana

Introduction:

Financial literacy refers to the knowledge, skills, and understanding of financial concepts and principles that enable individuals to make informed and effective decisions about managing their finances. It encompasses various aspects of personal finance, including budgeting, saving, investing, borrowing, and managing debt. Financial literacy is essential for individuals to achieve their financial goals, build wealth, and navigate the complexities of the financial system.financial literacy is essential for individuals to achieve financial well-being, make informed decisions about money matters, and navigate the increasingly complex financial landscape. It empowers individuals to take control of their finances, plan for the future, and build a solid foundation for financial security and success.Financial literacy plays a crucial role in empowering women in Maharashtra, as it enables them to make informed financial decisions, manage their resources effectively, and participate more actively in economic activities. promoting women empowerment in Maharashtra requires a comprehensive and multi-sectoral approach that addresses the complex and intersecting challenges faced by women and girls. By investing in education, healthcare, economic opportunities, legal rights, political participation, social change, and partnerships, Maharashtra can create an enabling environment for women's empowerment and contribute to sustainable development and inclusive growth.Here's how financial literacy can empower women in Maharashtra:

Key Words :

Financial literacy, women's empowerment

1. Enhanced Financial Decision-Making:

Financial literacy equips women with the knowledge and skills to make informed decisions about savings, investments, budgeting, and borrowing. By understanding concepts such as interest rates, inflation, and risk management, women can make sound financial choices that align with their goals and aspirations.

Enhancing financial decision-making among women is crucial for their empowerment and financial well-being. Here are some strategies to promote enhanced financial decision-making among women:

Financial Education and Literacy Programs : Implementing financial education and literacy programs targeted specifically at women can help

improve their understanding of basic financial concepts, such as budgeting, saving, investing, and managing debt. These programs can be delivered through workshops, seminars, online courses, and community-based initiatives.

Access to Financial Information and Resources: Providing women with easy access to financial information, resources, and tools can empower them to make informed decisions about their finances. This includes access to financial websites, mobile apps, educational materials, and online calculators that can help them understand financial products, compare options, and plan for their financial goals.

Tailored Financial Products and Services: Developing financial products and services that are tailored to the needs and preferences of women can enhance their ability to manage their finances effectively. This includes products such as savings accounts with low minimum balances, flexible loan options, and investment products with low fees and minimum investment requirements.

Financial Goal Setting and Planning: Encouraging women to set specific financial goals and develop personalized financial plans can help them prioritize their spending, saving, and investing activities. By establishing clear objectives, women can focus their efforts on achieving their financial aspirations and building long-term financial security.

Building Confidence and Self-Efficacy: Building women's confidence and self-efficacy in managing their finances is essential for empowering them to take control of their financial futures. This can be achieved through education, skill-building exercises, and positive reinforcement that highlight women's ability to make sound financial decisions and overcome challenges.

Peer Support and Mentorship: Creating opportunities for women to connect with peers and mentors who have expertise in finance can provide valuable support and guidance as they navigate their financial journeys. Peer support groups, mentorship programs, and networking events can offer women encouragement, advice, and inspiration to achieve their financial goals.

Promoting Financial Independence: Encouraging women to pursue financial independence and take ownership of their financial lives can empower them to assert control over their resources and make decisions that align with their values and priorities. This may involve promoting employment opportunities, entrepreneurship, and income-generating activities that enable women to earn their own income and build wealth.

Addressing Socio-Cultural Barriers: Recognizing and addressing socio-cultural barriers that may inhibit women's financial decision-making, such as gender norms, stereotypes, and unequal power dynamics, is essential for fostering a supportive and enabling environment for women's financial empowerment.

2. Increased Economic Independence:

Financially literate women are better equipped to generate income, build assets, and achieve economic independence. They can pursue entrepreneurship, start small businesses, or engage in income-generating activities, thereby contributing to household income and reducing their dependency on others.

Increasing economic independence among women in Maharashtra is essential for their empowerment and overall socio-economic development. Here are some strategies to promote increased economic independence among women in Maharashtra:

Promoting Women's Education: Investing in education for girls and women is crucial for enhancing their skills, knowledge, and employment opportunities. Maharashtra can implement initiatives to improve access to quality education, reduce gender disparities in school enrolment and retention, and promote higher education and vocational training for women.

Creating Employment Opportunities: Creating more employment opportunities for women in various sectors, including formal and informal employment, can enhance their economic independence. Maharashtra can encourage the growth of women-friendly industries, provide skill development programs, and promote entrepreneurship among women through financial support, training, and mentorship.

Ensuring Equal Pay and Benefits: Ensuring equal pay for equal work and providing benefits such as maternity leave, childcare support, and flexible work arrangements can help women achieve economic independence. Maharashtra can enforce existing labor laws and implement policies to address gender-based pay gaps and workplace discrimination.

Supporting Women-Owned Businesses: Supporting women-owned businesses and enterprises can foster economic independence

among women. Maharashtra can provide financial incentives, access to credit and capital, business development services, and market linkages to women entrepreneurs. Creating networks and platforms for women entrepreneurs to connect, collaborate, and share resources can also be beneficial.

Empowering Rural Women: Empowering rural women by providing access to agricultural resources, training, technology, and markets can enhance their economic independence. Maharashtra can implement programs to promote women's participation in agriculture, livestock rearing, and allied rural livelihood activities, as well as provide support for women's cooperatives and self-help groups.

Promoting Financial Inclusion: Promoting financial inclusion among women by increasing their access to formal financial services, such as savings accounts, credit, insurance, and pension schemes, can improve their economic independence. Maharashtra can expand the reach of banking services, promote financial literacy, and tailor financial products to meet the needs of women, especially in rural and underserved areas.

Addressing Social and Cultural Norms: Addressing social and cultural norms that restrict women's economic participation and decision-making is essential for promoting their economic independence. Maharashtra can implement awareness campaigns, sensitization programs, and community-based interventions to challenge gender stereotypes, promote gender equality, and encourage supportive attitudes towards women's economic empowerment.

Legal Protection and Rights: Ensuring legal protection and rights for women, including property rights, inheritance rights, and access to justice, is crucial for their economic independence. Maharashtra can strengthen legal mechanisms, provide legal aid services, and enforce laws that protect women's economic rights and address gender-based violence and discrimination in economic spheres.

3. Improved Access to Financial Services:

Financial literacy can help women overcome barriers to accessing formal financial services such as banking, insurance, and credit. By understanding how financial products work and how to navigate banking systems, women can access a wider range of financial services tailored to their needs, including savings accounts, loans, and insurance products.Improving women's access to financial services is essential for their economic empowerment and overall well-being. Here are several strategies to enhance women's access to financial services in Maharashtra:

Financial Inclusion Initiatives: Implementing financial inclusion initiatives aimed at increasing women's access to formal financial services, including savings accounts, credit facilities, insurance products, and pension schemes. Maharashtra can work with banks, microfinance institutions, and government agencies to expand the reach of financial services to underserved areas and populations.

Promotion of Women-Friendly Banking Services: Encouraging banks to offer women-friendly banking services tailored to the needs of women, such as zero-balance savings accounts, low-interest loans for income-generating activities, and mobile banking facilities. Maharashtra can collaborate with banks to design and promote such services and ensure that they are accessible and affordable for women.

Financial Literacy and Education Programs: Conducting financial literacy and education programs targeted specifically at women to enhance their understanding of basic financial concepts, develop money management skills, and improve their confidence in using financial services. Maharashtra can organize workshops, seminars, and training sessions in collaboration with financial institutions, NGOs, and community organizations.

Mobile Banking and Digital Financial Services: Promoting the use of mobile banking and digital financial services to increase women's access to financial services, especially in remote and rural areas where physical bank branches are limited. Maharashtra can facilitate the adoption of mobile banking platforms, digital payment systems, and electronic money transfer services, and provide training and support to women in using these technologies.

Community-Based Financial Institutions: Supporting the establishment and strengthening of community-based financial institutions, such as self-help groups (SHGs), women's cooperatives, and microfinance institutions, to provide financial services tailored to the needs of women at the grassroots level. Maharashtra can provide financial support, capacity-building assistance, and regulatory oversight to these institutions to ensure their sustainability and effectiveness.

Gender-Responsive Policy and Regulatory Frameworks: Developing gender-responsive policy and regulatory frameworks that address the specific barriers and challenges faced by women in accessing financial services. Maharashtra can review existing laws and regulations to identify gender biases and barriers and enact reforms to promote gender equality and women's financial inclusion.

Targeted Government Programs and Schemes: Designing and implementing targeted government programs and schemes to improve women's access to financial services, such as direct benefit transfers, financial assistance for entrepreneurship and income-generating activities, and subsidies for financial products. Maharashtra can ensure that these programs are gender-sensitive, inclusive, and accessible to women from diverse socio-economic backgrounds.

Public-Private Partnerships: Facilitating public-private partnerships to expand women's access to financial services through collaboration between government agencies, financial institutions, civil society organizations, and private sector entities. Maharashtra can create platforms for dialogue, collaboration, and resource-sharing among stakeholders to leverage their respective strengths and expertise in advancing women's financial inclusion agenda.

4. Empowerment in Family Decision-Making:

Financially literate women are more likely to participate in family financial discussions and have a voice in household decision-making processes. They can advocate for their financial priorities, allocate resources effectively, and contribute to long-term financial planning for their families' welfare.Empowering women in family decision-making is crucial for promoting gender equality, enhancing women's well-being, and achieving sustainable development. Here are several strategies to empower women in family decision-making in Maharashtra:

Legal and Policy Reforms: Enacting and enforcing laws and policies that promote gender equality and women's rights within the family, including laws related to marriage, divorce, inheritance, property rights, and domestic violence. Maharashtra can strengthen legal protections for women's rights and ensure that laws are effectively implemented and enforced.

Gender Sensitization and Awareness: Conducting gender sensitization programs and awareness campaigns to challenge traditional gender roles and stereotypes that limit women's participation in decision-making within the family. Maharashtra can collaborate with civil society organizations, media outlets, educational institutions, and community leaders to promote gender equality and women's empowerment.

Education and Skill Development: Investing in education and skill development programs for women to enhance their knowledge, confidence, and capabilities to participate effectively in family decision-making. Maharashtra can provide access to quality education, vocational training, and leadership development opportunities for women at all stages of life.

Financial Independence: Promoting women's economic empowerment and financial independence through access to employment, income-generating activities, and financial resources. Maharashtra can implement initiatives to support women's entrepreneurship, provide access to credit and financial services, and ensure equal pay and opportunities for women in the workforce.

Health and Well-being: Ensuring women's health and well-being by addressing their healthcare needs, including reproductive health, maternal care, and access to family planning services. Maharashtra can provide healthcare services that are accessible, affordable, and culturally sensitive to women's needs, thereby enabling them to make informed decisions about their health and family planning.

Supportive Social Networks: Creating supportive social networks and community-based organizations that provide women with information, resources, and peer support to assert their rights and participate in family decision-making. Maharashtra can facilitate the establishment of women's groups, self-help networks, and community forums where women can share experiences, seek advice, and advocate for their interests.

Inclusive Governance and Participation: Promoting women's participation in local governance structures, such as village councils, municipal bodies, and community organizations, where decisions affecting families and communities are made. Maharashtra can implement measures to ensure that women are represented and have a voice in decision-making processes at all levels of governance.

Role Modelling and Leadership: Recognizing and promoting women as role models and leaders within families, communities, and society at large.

Maharashtra can celebrate women's achievements, highlight their contributions, and encourage their involvement in leadership positions and decision-making roles across various sectors and domains.

By implementing these strategies and initiatives, Maharashtra can empower women to participate more actively in family decision-making processes, thereby promoting gender equality, enhancing women's well-being, and advancing social and economic development in the state.

5. Protection Against Financial Exploitation:

Financial literacy equips women with the knowledge to recognize and avoid financial scams, fraud, and exploitation. By understanding their rights and responsibilities as consumers, women can protect themselves against predatory practices and make informed choices about financial products and services.

Protecting women against financial exploitation is essential for ensuring their economic empowerment, well-being, and security. Here are several measures that can be taken to safeguard women from financial exploitation in Maharashtra:

Strong Legal Framework: Enact and enforce laws and regulations that specifically address financial exploitation and protect women's rights. Maharashtra can strengthen existing legal frameworks to criminalize financial abuse, fraud, coercion, and exploitation targeting women, and ensure swift and effective enforcement of these laws.

Awareness and Education: Raise awareness among women about their rights, financial literacy, and the warning signs of financial exploitation. Maharashtra can conduct educational campaigns, workshops, and training programs to empower women with the knowledge and skills needed to identify and protect themselves against financial abuse and exploitation.

Access to Legal Aid and Support Services: Ensure that women have access to legal aid, counselling, and support services to seek assistance and redress in cases of financial exploitation. Maharashtra can establish helplines, legal aid clinics, and support centers specifically tailored to address the needs of women facing financial abuse, and provide them with information, guidance, and legal representation.

Financial Independence: Promote women's economic empowerment and financial independence to reduce their vulnerability to financial exploitation. Maharashtra can implement initiatives to enhance women's access to education, employment, entrepreneurship opportunities, and financial resources, enabling them to support themselves financially and assert control over their finances.

Monitoring and Oversight: Strengthen regulatory oversight and monitoring mechanisms to detect and prevent financial exploitation of women by financial institutions, service providers, caregivers, and family members. Maharashtra can enhance supervision, compliance, and reporting requirements to ensure that financial transactions involving women are conducted transparently and ethically.

Capacity Building for Caregivers and Service Providers: Provide training and capacity-building programs for caregivers, social workers, financial advisors, and service providers to recognize and respond to signs of financial exploitation among women. Maharashtra can equip professionals with the knowledge, skills, and resources needed to support and advocate for women's financial rights and protection.

Supportive Social Networks: Foster supportive social networks and community-based organizations where women can seek assistance, share experiences, and access resources to address financial exploitation. Maharashtra can facilitate the establishment of women's groups, self-help networks, and community forums that provide emotional support, practical assistance, and solidarity to women facing financial abuse.

Collaboration and Coordination: Enhance collaboration and coordination among government agencies, law enforcement authorities, civil society organizations, financial institutions, and community stakeholders to address financial exploitation comprehensively. Maharashtra can establish multi-sectoral task forces, inter-agency partnerships, and coordination mechanisms to share information, coordinate responses, and develop joint strategies to prevent and address financial abuse of women.

6. Investment in Education and Health:

Financially literate women prioritize investments in education, healthcare, and nutrition for themselves and their families. They understand the importance of long-term planning and saving for future expenses such as children's education, healthcare emergencies, and retirement.Here's why these investments are crucial:

Education: Investing in education not only enhances individual knowledge and skills but also

opens opportunities for better employment and higher income. Financially literate women understand the long-term benefits of education for themselves and their children, including improved career prospects, higher earning potential, and greater social mobility. They prioritize allocating resources towards quality education, including school fees, books, tuition, and educational enrichment activities, to ensure that their families have access to the best possible learning opportunities.

Healthcare: Financially literate women recognize the importance of prioritizing healthcare expenses to maintain their family's well-being and quality of life. They understand that investing in preventive healthcare measures, regular check-ups, vaccinations, and health insurance coverage can help prevent illnesses, detect health issues early, and mitigate the financial burden of medical emergencies. They allocate funds towards healthcare expenses, including doctor's visits, medications, diagnostic tests, and health insurance premiums, to ensure that their families have access to timely and affordable healthcare services when needed.

Nutrition: Financially literate women understand the critical role that nutrition plays in promoting overall health and well-being. They prioritize investing in nutritious food choices, balanced diets, and dietary supplements to ensure that their families receive essential nutrients for growth, development, and disease prevention. They allocate funds towards purchasing fresh fruits and vegetables, whole grains, lean proteins, and other nutritious foods, as well as investing in cooking skills and nutrition education to promote healthy eating habits within their households.

7. Community Development and Empowerment:

Financially literate women can serve as agents of change within their communities, sharing their knowledge and skills with other women and advocating for financial inclusion and empowerment initiatives. By mobilizing collective action and fostering peer support networks, they can drive positive social and economic change at the grassroots level.Here's how:

Role Models: Financially literate women can inspire and motivate others in their community by serving as role models of responsible financial management. Their success stories and practical examples of budgeting, saving, investing, and planning can encourage others to adopt similar financial habits and behaviors.

Educators: Financially literate women can share their knowledge and expertise with others by actively participating in financial literacy programs, workshops, and community outreach initiatives. They can volunteer as educators, mentors, or trainers to help empower others with the skills and confidence to make informed financial decisions.

Advocates: Financially literate women can advocate for policies, programs, and initiatives that promote financial inclusion, women's economic empowerment, and social justice within their communities. They can raise awareness about the importance of financial literacy, gender equality, and access to financial services, and mobilize support for initiatives that address these issues.

Entrepreneurs: Financially literate women can start their businesses or enterprises, contributing to economic growth, job creation, and community development. By leveraging their financial knowledge and skills, they can launch successful ventures that address local needs, create opportunities for others, and drive positive change in their communities.

Community Leaders: Financially literate women can assume leadership roles within community organizations, associations, or grassroots movements, advocating for issues related to financial empowerment, women's rights, and social change. They can use their influence and networks to mobilize resources, build alliances, and effect meaningful change at the local level.

Empowerment Catalysts: Financially literate women can empower others within their communities by sharing resources, providing support, and fostering collaboration. They can create networks, support groups, or cooperative initiatives that enable women to access financial services, build assets, and overcome barriers to economic participation.

Change Agents: Financially literate women can challenge traditional norms, stereotypes, and inequalities that perpetuate financial exclusion, gender disparities, and social injustice. They can advocate for more inclusive and equitable financial systems, policies, and practices that empower women and marginalized groups to participate fully in economic life.

Observations:

By implementing above discussed strategies and initiatives,

- stakeholders can help promote enhanced financial decision-making among women, thereby empowering them to achieve their financial goals, build wealth, and secure their financial futures.
- We can promote increased economic independence among women, leading to greater gender equality, poverty reduction, and sustainable development in the state.
- Maharashtra can contribute to improving women's access to financial services, enhancing their economic opportunities, and promoting their overall empowerment and well-being.
- Maharashtra can strengthen protections for women against financial exploitation, promote their economic empowerment and independence, and create a safer and more inclusive environment where women can thrive and fulfil their potential.
- financially literate women recognize that investments in education, healthcare, and nutrition are essential for securing their families' future prosperity and happiness. By prioritizing these areas, they aim to build a solid foundation for lifelong learning, good health, and overall well-being, ensuring that their families can thrive and succeed in the long run.
- financially literate women play a vital role in driving positive change and promoting sustainable development within their communities. By leveraging their knowledge, skills, and influence, they can contribute to building more resilient, inclusive, and prosperous societies where everyone has the opportunity to thrive and succeed.

Conclusion:

To promote financial literacy among women in Maharashtra, targeted interventions and programs are needed, including financial education workshops, vocational training, digital literacy initiatives, and access to financial services tailored to women's needs. Collaboration among government agencies, NGOs, financial institutions, and community-based organizations is essential to ensure the effectiveness and sustainability of efforts to empower women through financial literacy.

References:

- ***Government Reports and Publications:***
  - *Reports published by the Government of Maharashtra, particularly those from departments focused on women's empowerment, finance, education, and social welfare.*
  - *Publications from the Ministry of Women and Child Development at the national level, which may include case studies, policy documents, and research findings related to women's financial literacy and empowerment initiatives.*
- ***Academic Research:***
  - *Studies conducted by researchers and scholars in the fields of economics, gender studies, and development studies, focusing on financial literacy programs and their impact on women's empowerment in Maharashtra.*
  - *Academic journals that publish research articles on topics such as gender disparities in financial literacy, the effectiveness of financial education interventions, and the role of women's empowerment in economic development.*
- ***Non-Governmental Organizations (NGOs) and Civil Society Reports:***
  - *Reports and publications from NGOs and civil society organizations working on women's empowerment and financial inclusion in Maharashtra. These organizations often conduct grassroots initiatives, pilot projects, and advocacy efforts aimed at improving women's financial literacy and access to financial services.*
  - *Case studies and success stories highlighting best practices and lessons learned from community-based programs and interventions that have successfully empowered women through financial literacy in Maharashtra.*
- ***International Organizations:***
  - *Reports and publications from international organizations such as the World Bank, United Nations Women, and the International Monetary Fund, which may offer insights into global trends, best practices, and policy recommendations related to women's financial inclusion and empowerment.*
  - *Databases and repositories hosted by international organizations, containing research papers, policy briefs, and data sets on women's empowerment, financial literacy, and gender equality in Maharashtra and other regions.*
- ***Media Sources:***
  - *Articles, interviews, and documentaries from reputable media outlets covering stories of women's empowerment through financial literacy initiatives in Maharashtra. These sources can provide real-life examples and perspectives on the challenges and opportunities faced by women in accessing financial services and building economic resilience.*

♦ ♦ ♦

Women's Mental Health and Well-being: A Comprehensive Review

Prof. Nilesh D. Khade
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust's
Amravati's,
Kamalprakash Pharmacy College and
Research centre kherda,
Karanja (Lad), Dist. Washim - 444105

Abstract :

Women's mental health and well-being are critical components of overall societal health. This abstract presents a comprehensive review of literature examining various factors influencing women's mental health and well-being. It explores the multifaceted nature of women's mental health, considering biological, psychological, social, and environmental determinants.The review begins by delineating the unique stressors and challenges that women face across different stages of life, from adolescence to menopause and beyond. It examines the impact of gender-specific societal expectations, roles, and stereotypes on women's mental health, highlighting the prevalence of conditions such as depression, anxiety, and eating disorders. Furthermore, the abstract delves into the intersectionality of women's mental health, acknowledging how factors such as race, ethnicity, sexual orientation, socioeconomic status, and disability can compound vulnerabilities or serve as protective factors. It underscores the importance of culturally sensitive and inclusive approaches to mental health care for women from diverse backgrounds.

Keywords :

Women's mental health, well-being, gender disparities, intersectionality, reproductive health, social determinants, intervention strategies.

Introduction

In recent decades, there has been a growing recognition of the unique challenges faced by women concerning mental health and well-being. While mental health is a universal concern, research indicates that women experience mental health issues differently from men due to a combination of biological, psychological, social, and cultural factors. Understanding these complexities is crucial for developing effective interventions and support systems tailored to the needs of women.[1]

This comprehensive review aims to provide a nuanced exploration of the various dimensions of women's mental health and well-being. By synthesizing existing literature, this review seeks to shed light on the specific stressors, risk factors, protective factors, and interventions relevant to women's mental health.[2]

The first section of this review will delve into the biological factors influencing women's mental health, including hormonal fluctuations, reproductive events, and genetic predispositions.

Understanding the interplay between these factors and mental health outcomes is essential for addressing issues such as perinatal mood disorders, premenstrual dysphoric disorder, and menopausal symptoms.

Following the biological perspective, the review will examine the psychological and psychosocial factors that contribute to women's mental health challenges. This section will explore the impact of gender roles, societal expectations, interpersonal relationships, and traumatic experiences on women's psychological well-being. Additionally, the intersectionality of gender with other identities, such as race, ethnicity, sexual orientation, and socioeconomic status, will be considered to understand the unique mental health experiences of diverse groups of women.Moreover, the review will highlight the prevalence and consequences of common mental health disorders among women, including depression, anxiety, eating disorders, and post-traumatic stress disorder (PTSD). By examining the epidemiology and symptomatology of these disorders, this section aims to elucidate the burden of mental illness on women's lives and the barriers they face in accessing appropriate care.Furthermore, the review will explore the role of protective factors and resilience in promoting women's mental health and well-being. Identifying sources of strength and support within individual, interpersonal, and community contexts is essential for developing preventive strategies and empowering women to navigate challenges effectively.[4,5]

Finally, the review will evaluate existing interventions and treatment approaches for addressing women's mental health issues, ranging from pharmacological treatments to psychotherapeutic modalities and holistic wellness practices. Special consideration will be given to evidence-based interventions that account for gender-specific needs and preferences, as well as innovative initiatives aimed at promoting mental health equity and social justice for women worldwide.In sum, this comprehensive review aims to advance our understanding of women's mental health and well-being by synthesizing current knowledge, identifying gaps in research, and informing future directions for policy, practice, and advocacy. By recognizing the complexity of women's mental health experiences and the multitude of factors influencing them, we can work towards creating a more supportive and inclusive society where all women can thrive emotionally, psychologically, and socially.This introduction sets the stage for a thorough examination of the myriad factors influencing women's mental health and well-being, providing a roadmap for the subsequent sections of the review.[6]

Objective

The objective of this comprehensive review on women's mental health and well-being is to:

1. Synthesize Existing Knowledge: Compile and analyze current literature, research studies, and evidence-based practices related to women's mental health, encompassing biological, psychological, social, and cultural factors.

2. Identify Key Factors: Explore the various determinants of women's mental health, including biological influences such as hormonal fluctuations and reproductive events, psychological and psychosocial factors such as gender roles and interpersonal relationships, and societal factors such as stigma and discrimination.

3. Examine Mental Health Disorders: Investigate the prevalence, symptomatology, and consequences of common mental health disorders among women, including depression, anxiety, eating disorders, and PTSD, with attention to gender-specific manifestations and disparities in diagnosis and treatment.

4. Explore Protective Factors and Resilience: Highlight sources of resilience and protective factors that contribute to women's mental well-being, including individual coping mechanisms, social support networks, and community resources, to inform preventive strategies and interventions.

5. Evaluate Interventions and Treatment Approaches: Assess the effectiveness and appropriateness of existing interventions and treatment modalities for addressing women's mental health issues, considering pharmacological, psychotherapeutic, and holistic approaches, while advocating for gender-sensitive and culturally responsive care.

6. Address Gaps and Challenges: Identify gaps in research, knowledge, and practice related to women's mental health, including underrepresented populations, intersectional identities, and barriers to access and utilization of mental health services, to inform future research agendas and policy initiatives.

7. Promote Awareness and Advocacy: Raise awareness about the importance of prioritizing women's mental health and advocate for policies and

programs that promote gender equity, destigmatize mental illness, and improve access to comprehensive and culturally competent mental health care for all women.

By achieving these objectives, this review aims to contribute to the advancement of knowledge, inform evidence-based practices, and ultimately improve the mental health and well-being of women worldwide.[8]

The scope of this comprehensive review on women's mental health and well-being encompasses the following areas:

1. Biological Influences: Examination of hormonal fluctuations, reproductive events (e.g., menstruation, pregnancy, menopause), genetic predispositions, and neurobiological factors influencing women's mental health.
2. Psychological and Psychosocial Factors: Analysis of gender roles, societal expectations, interpersonal relationships, traumatic experiences, and cultural influences on women's psychological well-being.
3. Mental Health Disorders: Exploration of the prevalence, symptomatology, and consequences of common mental health disorders among women, including but not limited to depression, anxiety, eating disorders, post-traumatic stress disorder (PTSD), and substance use disorders.
4. Protective Factors and Resilience: Identification of sources of resilience, coping mechanisms, social support networks, and community resources that promote women's mental well-being and buffer against mental health challenges.
5. Interventions and Treatment Approaches: Evaluation of pharmacological treatments, psychotherapeutic modalities, holistic wellness practices, and culturally responsive interventions for addressing women's mental health issues, with a focus on effectiveness, accessibility, and gender-sensitive care.
6. Intersectionality and Diversity :Consideration of the intersectionality of gender with other identities, such as race, ethnicity, sexual orientation, and socioeconomic status, to understand the diverse experiences and needs of women from marginalized and underrepresented communities.
7. Preventive Strategies and Public Health Approaches: Exploration of preventive measures, early intervention strategies, and public health initiatives aimed at promoting women's mental health, reducing stigma, and improving access to mental health services.
8. Global Perspectives and Cultural Contexts: Examination of cross-cultural variations in women's mental health experiences, societal attitudes toward mental illness, and culturally embedded practices related to mental health care, with a view to fostering cultural competence and sensitivity in mental health services.
9. Research Gaps and Future Directions: Identification of gaps in knowledge, research methodologies, and evidence-based practices related to women's mental health, as well as recommendations for future research agendas and policy initiatives to address these gaps.
10. Advocacy and Policy Implications: Discussion of policy implications, advocacy efforts, and recommendations for promoting gender equity, destigmatizing mental illness, and improving access to comprehensive and culturally competent mental health care for women at the local, national, and global levels.

By delineating this scope, the review aims to provide a comprehensive understanding of the multifaceted factors influencing women's mental health and well-being, with implications for research, practice, policy, and advocacy.[9]

Future Scope

While this comprehensive review provides a thorough examination of women's mental health and well-being, there are several avenues for future research, practice, and advocacy to further advance understanding and support in this critical area. Some potential future directions include:

1. Longitudinal Studies: Conducting longitudinal studies to track the mental health trajectories of women across the lifespan, from adolescence to old age, to better understand the developmental influences, risk factors, and protective factors that shape women's mental well-being over time.
2. Intersectional Approaches: Integrating intersectional perspectives into research, practice, and policy to examine how intersecting identities (e.g., race, ethnicity, sexual orientation, disability) intersect with gender to influence mental health outcomes and access to care for diverse groups of women.
3. Cultural Competence Training: Enhancing cultural competence training for mental health

professionals to ensure that services are tailored to the diverse cultural backgrounds, beliefs, and values of women from different communities, including immigrant and refugee populations.

4. Technology and Telemedicine: Exploring the use of technology, telemedicine, and digital interventions to improve access to mental health care for women, particularly those in underserved and remote areas, while addressing barriers such as stigma and confidentiality concerns.
5. Preventive Mental Health Strategies: Developing and implementing preventive mental health strategies targeting women at key life transitions (e.g., pregnancy, menopause, retirement) and critical periods of vulnerability (e.g., adolescence, postpartum) to promote resilience and well-being.
6. Community-Based Interventions: Collaborating with community organizations, faith-based groups, and grassroots initiatives to develop culturally relevant, community-based interventions that empower women, build social support networks, and address systemic barriers to mental health care.
7. Policy Advocacy and Resource Allocation: Engaging in policy advocacy efforts to prioritize women's mental health on national and global health agendas, allocate resources for mental health services and research, and address social determinants of mental health such as poverty, discrimination, and violence against women.
8. Gender-Responsive Services: Implementing gender-responsive approaches in mental health services, including gender-sensitive assessment tools, trauma-informed care, and gender-specific interventions that address the unique needs and experiences of women.
9. Peer Support Programs: Establishing peer support programs and peer-led initiatives that provide women with opportunities for mutual support, shared experiences, and empowerment, while reducing isolation and fostering a sense of belonging.
10. Partnerships and Collaborations: Fostering interdisciplinary collaborations and partnerships between researchers, clinicians, policymakers, advocates, and community stakeholders to leverage collective expertise, resources, and perspectives in addressing women's mental health challenges.[10]

By embracing these future directions, stakeholders can contribute to a more comprehensive, inclusive, and effective approach to promoting women's mental health and well-being, ultimately fostering a society where all women can thrive emotionally, psychologically, and socially.

Conclusion

In conclusion, this comprehensive review has provided a nuanced exploration of the multifaceted dimensions of women's mental health and well-being. By synthesizing existing knowledge and highlighting key findings, this review has underscored the importance of understanding the complex interplay of biological, psychological, social, and cultural factors that shape women's mental health experiences.

Throughout the review, we have examined the impact of biological influences, such as hormonal fluctuations and reproductive events, on women's mental health, as well as the role of psychological and psychosocial factors, including gender roles, interpersonal relationships, and trauma. We have also delved into the prevalence and consequences of common mental health disorders among women, emphasizing the need for gender-sensitive approaches to assessment, diagnosis, and treatment.

Furthermore, this review has highlighted the significance of protective factors and resilience in promoting women's mental well-being, emphasizing the importance of social support networks, coping mechanisms, and community resources. By recognizing the intersectin identities and diverse experiences of women, we have underscored the importance of culturally competent and inclusive approaches to mental health care.

In conclusion, this comprehensive review serves as a foundation for advancing knowledge, informing evidence-based practices, and advocating for policies that promote gender equity and mental health equity for women worldwide. By recognizing the unique needs and experiences of women and addressing the systemic barriers they face, we can create a brighter future where women's mental health and well-being are prioritized and protected.

Reference

1. World Health Organization: Promoting Mental Health. Concepts, Emerging Evidence, Practice Geneva: World Health Organization 2004.
2. Mental Health Commission of Canada: Toward recovery & well-being Calgary: Mental Health Commission of Canada, Calgary 2009.
3. Department of Health: New Horizons. Towards a shared vision for mental health. Consultation London: Department of Health 2009.
4. Ryff CD, Keyes CLM: The structure of psychological well-

being revisited. Journal of Personality and Social Psychology 1995, 69:719-727.
5. Frisch MB, Cornell J, Villanueva M, Retzlaff PJ: Clinical validation of the Quality of Life Inventory: A measure of life satisfaction for use in treatment planning and outcome assessment. Psychological Assessment 1992, 4:92-101.
6. Keyes CLM: Mental illness and/or mental health? Investigating axioms of the complete state model of health. Journal of Consulting and Clinical Psychology 2005, 73:539-548.
7. Coleman R: Recovery - an Alien Concept Gloucester, Hansell 1999.
8. Deegan P: Recovery: the lived experience of rehabilitation. Psychosocial Rehabilitation Journal 1988, 11:11-19.
9. Fisher DV: Health care reform based on an empowerment model of recovery by people with psychiatric disabilities. Hospital and Community Psychiatry 1994, 45:913-915.
10. Davidson L, Strauss J: Sense of self in recovery from severe mental illness. British Journal of Medical Psychology 1992, 65:131-145.

♦ ♦ ♦

Women in the Field of Science and Technology Best Practices In Science and Technology For Women

Dr. Sudhir B. Sangole
Head of Library Department
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidhyalaya,
Amravati.

Abstract

In the present existence, there have been improvements coming about in the status of women within the country. Women are getting enrolled in higher educational institutions and acquiring masters and doctoral degrees. They are getting engaged in employment opportunities in various sectors, including science and technology. The fields of science and technology have aroused interest and enthusiasm within their mind-sets. There is an increase in their enrolment in these fields, even in higher educational institutions. Contribution of women in science and technology are not only important in enriching their lives, but through their effective participation in these fields, they are contributing towards promoting In the present existence, there have been improvements coming about in the status of women within the country. Women are getting enrolled in higher educational institutions and acquiring masters and doctoral degrees. They are getting engaged in employment opportunities in various sectors, including science and technology. The fields of science and technology have aroused interest and enthusiasm within their mind-sets. There is an increase in their enrolment in these fields, even in higher educational institutions. Contribution of women in science and technology are not only important in enriching their lives, but through their effective participation in these fields, they are contributing towards promoting well-being of the community and nation as a whole.

Keywords :

Science and Technology, Women's Participation

The world cannot afford the loss of the talents of half of people if we are to solve the many problems which beset us" said the eminent American scientist and Nobel Laureate Rosalyan Yalow. Obviously she referring to the women who form half, if not the better half the population of the world. Science and technology have been an integral part of Indian Civilization and Culture. At a glance, women in general might look like one of the many housewives - simple, docile unassuming and humble. But for behind this simple straight face is a razor sharp brain and strange ability to execute, to convert thought into action without much ado. Over the years, in India women have overcame the traditional mind sets and have excelled in professions like teaching medicine and pure sciences, women have made important

contributions in all walks of life and made inroadsinto new fields like engineering and information technology. The women science graduated 88% of the science degree holders are in pure science, 8% in medicine and 3% in engineering and technology. However there has been a recent spurt of women joining the engineering and technology fields, scientific or medical entrepreneurship. Every year girls do far better than boys, in science and art in the class X and XII examinations. In some institutions, the majority of the toppers are girls. But even before they reach the point of choosing career in science, women have to make difficult choices. There are great concerns now being shown in India about careers for women in science in the sense how to nurture their talent by facilitating and providing various options. To encourage women scientists as well as inspire girls and women to take up science careers, severalschemes are being put in place.

Women are university underrepresented in science and technology. India, viewed as a potential powerhouse of innovations, is no exception. True, the subcontinents institutes of scientific learning are open to allis cozens, but potential female researches still hesitate at the thresholds of laboratories. Is this because they have few role in Godble der in such establishments? "Lilavati's Daughters: The women society have India" edited by Rohini Godbole and Ram Ramaswamy, is an inspiring anthology published by the IndianAcademy of sciences in a bid to remedy that visibility problems.

Best Practices in India:

1) Wipro's Women Focused Initiatives

Diversity and Inclusion is a key pillar at Wipro and is evident by the way of life and work at Wipro: A diverse workforce is a reflection of a changing world and marketplace. A true celebration of diversity can best happen in an environment that allows for the expression of individual talents. It ensures that women get equal opportunity to compete, perform and a choice of roles, nurture careers and thus activity build this pool. Over the years, women employee population of Wipro increase and is now almost more than 30% of their total employee. While this has helped create more opportunity for women.Woman of Wipro: On the basis of the experience of dealing with thousands of women employees, their exist interviews and the findings of this survey. Wipro evolved a gender inclusivity program called women of Wipro, or WOW as it is popularly known. The "Women of Wipro" program aims to bring together women executive from across Wipro and channel their passion for personal and social transformation towards building sustainable careers. WOW's philosophy on gender inclusivity is simple-aspire to create a sensitive organization. Where men and women alike can flourish and grow in their careers with a holistic approach towards performance and work.

2) Infosys Business and Diversity Challenges

Women today are present in every field of work. Research has consistently indicated strong correlationbetween diverse senior management and financial performance of organization, highlighting business benefits from having considerable number of women employees as part of the workforce. The scarcity of global talent has led to many organizations pro-activity doing their best to recognize, retain and develop women. In India keeping women employees on the job proven difficult in a traditional patriarchal society. With the changing work force demography and the talent war among the companies to attract and retain the best-in-class candidates. Indian companies continue to work on improving existing policies and facilities for women (Nath 2000). Though they have been claims on IT being a platform for women to enter and succeed in careers. Currently, women make up 42% of college graduates in India still according to U. N. Statistics at 34.2%. India's rate of female participation in the workforce remains the lowest of any of the BRIC countries. To successfully tap into this huge talent pool, professional service providers and other industries alike have to pay special attention to women as a source of educated and employable talent. Back in 2003, the number of women employees in Infosys was only 19% making women a minority in the organization. This impacted not only the organizational culture, but also the policies andsupport systems setup for employees, key decisions on process improvements and risk assessment. The company formed Infosys Women Inclusive Network (IWIN) to addresses specific needs towards the development, engagement, growth and retention of women by promoting on inclusive workplace where the potential of women is leveraged and every woman feels valued, heard and fully involved with the company.

Therefore the key challenges that presented were:

- Create a safe and harmonious work place for women.
- Identify and engage with talent from multiple sources.
- Ensure equal opportunities for both men and women.

· Create inclusive and retention policies catering to this group.

The key initiative and programs of IWIN are all mapped to attract, increase and retain (AIR) women employees with the intent to expand the bottom of the pyramid and to chart out a strategy to retain women as they move up in their career life cycle.

3) What Diversity and Inclusive mean to Tata Consultancy Services:

At TCS, Diversity and Inclusive consists of various initiatives that encourage the differing elements and find harmony in the inclusiveness that these initiatives bring. This has presented an opportunity for TCS to reaffirm its commitment to diversity and effectively weave in into the organization fabric.

The composition of women Associates to the TCS work force has been rising year on years, currently. Women constitute 31.7% of overall TCS workforce count.

4) HCL Technologies Limited:

Closing the Gender Gap: HCL believe that need to create platforms for men and women to participate and contribute ideas for enabling gender inclusive in an equal and equitable manner.

Research at HCL indicates that progression of women in the middle management is often challenged by certain life situations like marriage and motherhood. Such situations are best managed women are able to speak up about their issues openly and get their co-workers support in managing work-life priorities. Hence HCL created "Blogtler", a platform for HCL ites to connect, dialogue and suggest gender inclusive policies and practices.

5) Department of Biotechnology (New Delhi) Biotechnology Career Advancement and Re-Orientation Programme (Bio-Care) for women scientists

In an attempt to enhance the participation of women scientists in Biotechnology Research, the Department of Biotechnology launched a Biotechnology Career Advancement and Re-orientation programme for women scientist. The programme is mainly for career Development of employed / unemployed women scientistup to 55 years for age for whom it is the first extramural research grant. The scheme is open for all areas of Life Science/biology (including agriculture, veterinary, science and medicine)

There is a Research Grant Opportunity (RGO), under which a 3-5 years research grant is provided. The purpose is to build capacities for women scientists employed fulltime in universities and small research laboratories or unemployed women scientist after a career break so as to help them undertake independent R and D Projects. Under this scheme the women scientists who are unemployed will be provided a monthly emolument.

In additionthere is a career Re-orientation fellowship (CRF). This scheme is mainly for women scientists who are trained in particular area, but leave their permanent jobs/or are employed and would now like to change their career path to take on never areas specialized skills would be essential and this would require training in the relevant field such as IP management, Bioinformatics, policy research and analysis, Translational research, Regulation etc.

6) Tezpur University Initiatives at Tezpur University for women in science professions.

Policies/Incentives that the university has (to attract/retain/promote women inscience)Tezpur University established in the year 1994 has witnessed a marked increase in strength of women faculty and girl students. The university taking cognizance of its responsibilities towards women faculty and students has formulated several policies and taken initiatives with the objective to:

· Encourage women professionally.
· Provide safe and secure working and residential environment.
· Access to support infrastructure.

Professional Development of Women: In order to encourage deserving women faculty members to confine science, the university provides special incentives including promotion, fast track promotion, prefer mi allotment of on campus housing is being provided to women employees should they opt for it.

7) Indian Institute of Technology, Roorkee:

Through various measures of policy, action and vision, I Roorkee has been successful in creating an environment which does not legitimize the structure of mi dominance in gender binaries. It is an institute where women can remain agentic and their career growth is n stained by strategies of acquiescence, subservience, or subversion. Silently and steadily, IIT Roorkee encourages women to follow a realistic route to empowerment and helps them in becoming integral and equal segments of tr society.

Women constitute an important component of work force and their contributions and achievements various professional organizations / bodies are well recognized. Nonetheless, their representation in various spheres of science remains a cause for concern in the country particularly when we consider their excellent school and degree

examination results, where more often than not girls outshine boys. This is particularly relevant in science and technology institutes of higher learning, which place greater demand with respect to tines effort. Analyses reveal responsibilities associated with matrimony and motherhood constrains their professional pursuits.

References:

1. Cummings, H.F., Sabattini, L., & Carter, N. (2008). Women in Technology: Maximising Talents, Minimizing Barriers. Catalyst. Retrieved February 14, 2019 fromhttps://www.catalyst.org/system/files/Women_in_Technology_Maximizing_Talent_Minimizing_Barriers.pdf
2. Gender and Biodiversity. (n.d.). Convention on Biological Diversity. Retrieved February 14, 2019 from https://www.cbd.int/gender/doc/fs_cbd_biodiversity.pdf
3. Gupte, N., Gyanchandani, J., Nair, S., & Rao, S. (2002). Women in Physics: An Indian Perspective. Retrieved February 15, 2019 from http://dspace.rri.res.in/bitstream/2289/1567/1/2002%20AIP%20Conf%20V628%20p171-172.pdf
4. http//www.litr.ac.in
5. http//www.iusstf.org http//www.tuifr.resp.in
6. http//www.india.jbs.cam.ac.vk
7. http//www.eprints.pclis.org

♦ ♦ ♦

Unveiling the Artistic Brilliance: Contribution of Women in Literature, Art and Creativity

Minakshi G Nimbalwar[1*]
Bhushan R Gudalwar[1]
[1]Department of Pharmaceutics,
Kamalprakash Pharmacy College and
Research Centre,
Kherda, Karanja (Lad), Dist. Washim,
Maharashtra 444107

ABSTRACT

The present article explores the profound and often overlooked contributionof women to the realms of literature, art, and creativity. Despite historical obstacles and societal constraints, women have played a pivotal role in shaping cultural landscapes and pushing boundaries of expression. Through a comprehensive analysis of notable female figures spanning different epochs and genres, this study illuminates the diverse and enduring impact of women's creativity. From trailblazing authors challenging literary norms to visionary artists redefining aesthetic paradigms, women have left an indelible mark on human expression. By examining the multifaceted dimensions of their work and the socio-cultural contexts in which they operated, this paper aims to celebrate the richness and significance of women's artistic brilliance. Moreover, it underscores the importance of recognizing and amplifying the voices of women in shaping our collective understanding of creativity and human experience. Through this exploration, we strive to foster a deeper appreciation for the invaluable contributions of women to the world of arts and letters, while advocating for continued efforts towards gender equality and inclusivity in creative spheres.

Keywords :

Creativity, multifaceted dimensions, art, literature, equality etc.

INTRODUCTION

Contributions of women to "Literature, Art, and Creativity" is a journey of exploration and celebration,a journey that seeks to honor the remarkable achievements of women throughout history and across cultures. From the written word to the painted canvas, from the symphonic score to the theatrical stage, women have left an indelible mark on the world of creativity, shaping narratives, challenging conventions, and inspiring generations(Root-Bernstein & Root-Bernstein, 2001).

Women have played crucial roles in arts, literature, and creativity throughout history, despite often facing significant barriers and discrimination based on their gender (Conor et al., 2015). From ancient times to the present day, women have made invaluable contributions to various forms of artistic expression, literature, and creative endeavours, challenging societal norms and reshaping cultural landscapes (Bristol,

2014).In the vast landscape of human creativity, women have long been the silent architects of innovation, inspiration, and imagination. Yet, their voices have often been muted, their artistic brilliance obscured by the shadows of a male-dominated narrative. It is time to cast aside these veils of invisibility and illuminate the radiant tapestry of women's contributions to literature, art, and creativity (Balsamo, 2011).

In this collection of essays, interviews, and analyses, we invite you to embark on a voyage of discovery, guided by the voices of literary luminaries, artistic trailblazers, and creative visionaries (Balsamo, 2011). Through their stories, their works, and their legacies, we uncover the depth and diversity of women's artistic expression, reclaiming their rightful place in the pantheon of human achievement (Blocker & Mendieta, 1999).In literature, women have authored some of the most influential and enduring works of fiction, poetry, and non-fiction (Owens & Brien, 2022). In music, women have excelled as composers, performers, and innovators, despite facing systemic sexism and discrimination within the industry (Midorikawa & Sweeney, 2017).

Overall, women have played a vital role in shaping the arts, literature, and creative expression across cultures and throughout history. Despite facing barriers and inequalities, women continue to make invaluable contributions to these fields, enriching our collective cultural heritage and challenging us to rethink entrenched assumptions about gender, creativity, and the nature of artistic genius(Alexander, 2020).

A. WOMEN IN LITERATURE

Throughout history, women have faced significant barriers to entry and recognition in the literary sphere. Societal norms, legal restrictions, and cultural attitudes often limited women's access to education, publishing opportunities, and public platforms for sharing their literary work(Davidson & Hatcher, 2002).Women have played significant roles in literature throughout history, contributing to diverse genres, styles, and themes. The presence and impact of women in the state of literature can be seen in several aspects:

Authors: Women authors have produced a wealth of literary works across various genres, including novels, poetry, short stories, essays, and plays (Lanser, 1992).

Themes and Perspectives: Women writers often explore themes related to gender, identity, family, relationships, and societal expectations in their works. They offer unique perspectives and insights into the experiences, struggles, and triumphs of women, shedding light on issues such as patriarchy, sexism, misogyny, and women's empowerment (Piirto, 1998).

Representation: Women writers have played a crucial role in representing and amplifying the voices of women, as well as marginalized communities, in literature. Through their characters, narratives, and storytelling techniques, they challenge stereotypes, confront taboos, and advocate for greater diversity and inclusion in literature (Moroux, 2016).

Literary Movements: Women have been integral to various literary movements and periods, including the feminist literature of the 20th century, the Harlem Renaissance, postcolonial literature, and contemporary experimental writing. They have contributed to shaping literary trends, challenging conventions, and expanding the boundaries of literary expression (Mitchell, 1994).

Recognition and Awards: Women writers have received numerous literary awards and accolades for their contributions to literature, including the Nobel Prize in Literature, Pulitzer Prize, Booker Prize, and National Book Award, among others. These recognitions highlight the enduring impact and significance of women's literary achievements (Mitchell, 1994).

Legacy and Influence: Women writers have left a lasting legacy in literature, inspiring future generations of writers and readers alike. Their works continue to be studied, celebrated, and adapted across various mediums, contributing to the ongoing evolution and vitality of literary culture (Pandey & Pandey, 2016).

Feminist Literary Movements: The feminist literary movements of the 20th century played a pivotal role in highlighting women's voices and experiences in literature. Writers such as Virginia Woolf, Simone de Beauvoir, and Betty Friedan explored themes of gender, identity, and power dynamics in their work, paving the way for a new wave of feminist literature that continues to influence contemporary writing (Sicherman, 2010).

Overall, women have played vita roles in shaping the state of literature, enriching the literary landscape with their voices, stories, and perspectives. Their contributions have not only expanded the canon of literature but also challenged societal norms, fostered empathy and understanding, and empowered readers around the world (Wadsworth, 2006).

Literary Luminaries: Women Writers Who Redefined the Canon

It is a groundbreaking contribution of women writers to literature.

Historical Perspective: Discuss the historical context in which women writers emerged and the challenges they faced in a male-dominated literary world.

Trailblazing Works: Explore key literary works by women writers that have become classics or have had a significant cultural impact.

Themes and Styles: Examine the themes, styles, and techniques employed by women writers, highlighting their distinctive contributions to literary expression.

Reception and Recognition: Discuss the reception of women's writing over time, including periods of marginalization, censorship, and eventual recognition within the literary establishment.

Feminist Perspectives: Consider the role of women writers in feminist movements and their contributions to feminist literature, gender representation, and social critique.

Global Perspectives: Explore the diversity of women's voices in literature across different cultures, languages, and regions, highlighting the universality of their themes and experiences.

Legacy and Influence : Reflect on the enduring legacy of women writers and their ongoing influence on contemporary literature, as well as the importance of preserving and celebrating their contributions for future generations (Cane & Alves, 2005).

B. WOMEN IN ART

A range of characteristics and qualities that women bring to the realm of art. These features can include:

Creativity: Women often bring unique perspectives and innovative ideas to their artistic endeavors, contributing to the diversity and richness of artistic expression.

Emotional Depth: Women's experiences, emotions, and perspectives can infuse their art with depth, sensitivity, and authenticity, allowing for powerful and resonant storytelling through various artistic mediums.

Narrative and Storytelling: Many women artists excel in storytelling, using their art to convey personal narratives, cultural stories, and social commentary. Their work often reflects their experiences, struggles, and triumphs, as well as broader societal issues and themes.

Expression of Identity: Women artists frequently explore themes of identity, including gender, race, ethnicity, sexuality, and cultural heritage, through their art. They may use their work to challenge stereotypes, confront societal norms, and celebrate the complexities of human identity.

Community and Collaboration: Women artists often foster a sense of community and collaboration within artistic circles, supporting and uplifting each other's work while also advocating for greater representation and recognition in the art world.

Innovation and Experimentation: Women artists have historically pushed boundaries and experimented with new techniques, styles, and mediums, contributing to the evolution and advancement of art across various genres and movements.

Social and Political Engagement: Many women artists are actively engaged in social and political issues, using their art as a platform for activism, advocacy, and social change. Their work may address topics such as gender equality, women's rights, environmental justice, and racial justice (Cane & Alves, 2005).

Female Artists Breaking Boundaries

This can encompass women's contributions to various artistic fields such as painting, sculpture, literature, music, dance, theater, and film. Throughout history, women have made significant contributions to the arts despite facing various societal barriers and gender discrimination (Cane & Alves, 2005).

Historical Context: Provide context on the historical limitations faced by women artists, such as restricted access to training, exhibition opportunities, and recognition.

Early Pioneers: Highlight pioneering female artists from different periods and regions who paved the way for future generations by daring to pursue artistic careers and assert their creative voices.

Innovative Techniques: Explore the innovative techniques, styles, and subjects employed by female artists, demonstrating their ability to experiment with new forms of expression and challenge traditional artistic conventions.

Themes of Identity and Representation: Examine how female artists have used their art to explore themes of identity, gender, race, and sexuality, often providing alternative perspectives and narratives that challenge dominant cultural norms.

Activism and Social Commentary: Discuss the role of women artists as agents of social change, using their art to critique power structures, advocate for marginalized communities, and challenge societal injustices.

Intersectionality: Consider the intersectional experiences of women artists, acknowledging the diversity of their backgrounds, identities, and perspectives, and how these intersecting factors shape their artistic practice and reception.

Visibility and Recognition: Reflect on the ongoing struggle for visibility and recognition faced by women artists, and the importance of initiatives aimed at promoting gender equality and inclusion in the art world (Malloy, 2003).

The Power of Poetry: Women Poets Shaping Cultural Discourse

By examining the power of poetry through the lens of women poets, The Power of Poetry offers readers insight into the transformative impact of women's poetic expression on shaping cultural narratives, challenging societal norms, and inspiring change (Barash, 1996; Kinnahan, 2005).

Historical Context: Provide an overview of the historical role of poetry in shaping cultural discourse and the challenges faced by women poets in asserting their voices within male-dominated literary traditions.

Pioneering Voices: Highlight influential women poets from various time periods and cultures who have challenged societal norms, pushed artistic boundaries, and paved the way for future generations of poets.

Themes and Subjects: Explore the diverse themes and subjects addressed by women poets in their work, including but not limited to identity, gender, sexuality, race, politics, nature, and spirituality.

Forms and Techniques: Examine the unique forms, styles, and techniques employed by women poets to convey their messages and emotions, from traditional forms like sonnets and villanelles to experimental approaches and free verse.

Feminist Perspectives: Discuss the role of women poets in feminist movements and their contributions to feminist literary theory, activism, and discourse.

Intersectionality: Consider how the intersectional experiences of women poets influence their perspectives and poetic expression, acknowledging the diversity of their backgrounds, identities, and lived experiences.

Social Commentary and Advocacy: Analyze how women poets use their poetry as a platform for social commentary, advocacy, and cultural critique, addressing issues of social justice, human rights, and equality.

Legacy and Influence: Reflect on the enduring legacy of women poets and their ongoing influence on cultural discourse, as well as the importance of preserving and celebrating their contributions for future generations (Kinnahan, 2005).

C. WOMEN IN CREATIVITY

The creative process is a deeply personal journey, and contemporary female creators offer valuable insights into their unique approaches to artistic expression. By sharing their stories, perspectives, and experiences, they inspire us to embrace creativity, challenge conventions, and cultivate our own unique voices in the world of art and innovation(Reis, 2002). Creativity knows no boundaries, and women have demonstrated remarkable creativity across various fields throughout history. Here are some examples of creativity by women:

The Creative Process : Insights from Contemporary Female Creators

Creativity knows no bounds, and contemporary female creators are at the forefront of pushing boundaries, challenging norms, and reshaping the artistic landscape. In this document, we delve into the creative process of these women, exploring their insights, inspirations, and approaches to artistic expression (Reis, 2002).

Fashion and Design: Women designers and fashion icons have influenced trends, styles, and aesthetics across the globe. From Coco Chanel's revolutionary designs to Rei Kawakubo's avant-garde creations, women have left an indelible mark on the world of fashion and design through their creativity and vision (Stone & Farnan, 2018).

Film and Theatre: Women filmmakers, directors, and playwrights have brought stories to life on the big screen and stage with their creativity and imagination. From directors like Kathryn Bigelow, who made history as the first woman to win an Academy Award for Best Director, to playwrights like Lorraine Hansberry, whose work continues to inspire and provoke thought, women have contributed richly to the world of film and theater(Quart, 1989).

Entrepreneurship and Innovation: Women entrepreneurs and innovators have launched successful businesses and startups, driving

economic growth and social change. From tech entrepreneurs like Ada Lovelace, who is considered the world's first computer programmer, to modern-day business leaders like Oprah Winfrey, women have demonstrated creativity, resilience, and leadership in the business world (Suseno & Abbott, 2021).

1. Finding Inspiration in Creativity

Exploration of Themes: Contemporary female creators discuss the themes and subjects that inspire their work, from personal experiences and societal issues to nature and spirituality.

Sources of Inspiration: Insights into where contemporary female creators find inspiration, whether it's through travel, literature, music, or everyday experiences.

2. Nurturing Creativity

Cultivating Creativity: Female creators share their strategies for nurturing creativity, including maintaining a routine, embracing experimentation, and seeking out new experiences.

Overcoming Blocks: Discussion on how contemporary female creators overcome creative blocks and navigate challenges in the artistic process.

3. Process and Practice

Methods and Techniques: Insights into the methods and techniques employed by contemporary female creators in their artistic practice, from traditional approaches to cutting-edge technologies.

Collaboration and Community: Discussion on the importance of collaboration and community in the creative process, including how female creators collaborate with other artists and engage with audiences (John-Steiner, 2000).

4. Challenges and Triumphs

Navigating Challenges: Discussion on the challenges faced by contemporary female creators, including balancing creative pursuits with other responsibilities and overcoming societal expectations and stereotypes (Harris & Patton, 2017).

Celebrating Triumphs: Reflection on the triumphs and achievements of contemporary female creators, including moments of recognition, validation, and personal growth (Martone et al., 2004).

CONCLUSION

The contributions of women to arts, literature, and creativity are immeasurable and essential to the richness and diversity of human culture. Across history and around the globe, women have defied societal expectations, overcome barriers, and unleashed their creativity to create masterpieces that resonate with audiences across generations.As we celebrate the achievements of women in literature, art, and creativity, we are reminded of the ongoing struggles and obstacles they face in achieving recognition, equality, and opportunity. Gender disparities persist in the worlds of publishing, gallery representation, and academic acclaim, stifling the voices of countless talented women and denying the world the full spectrum of their creative genius. As we look to the future, it is incumbent upon us to continue the work of amplifying women's voices, supporting their artistic endeavours, and dismantling the barriers that impede their full participation in the creative landscape. By championing gender equality, fostering diversity, and nurturing talent regardless of gender, we can ensure that future generations of women have the opportunity to unleash their creative potential and shape the world in their image.

In celebrating women's contributions to arts, literature, and creativity, we honour their resilience, ingenuity, and artistic vision. By amplifying women's voices, supporting their work, and advocating for their rights, we can create a more inclusive and vibrant cultural landscape that reflects the diversity and richness of human experience.

In summary, let us not forget the enduring legacy of women in literature, art, and creativity a legacy of resilience, innovation, and boundless imagination. May we carry forward their torch of inspiration, honouring their contributions and empowering future generations to continue the journey of unveiling the artistic brilliance of women.

REFERENCE

Alexander, V. D. (2020). *Sociology of the arts: Exploring fine and popular forms*. John Wiley & Sons.

Balsamo, A. (2011). *Designing culture: The technological imagination at work*. Duke University Press.

Barash, C. (1996). *English women's poetry, 1649-1714: politics, community, and linguistic authority*. Oxford University Press.

Blocker, J., & Mendieta, A. (1999). *Where is Ana Mendieta?: Identity, performativity, and exile*. Duke University Press.

Bristol, M. D. (2014). *Carnival and Theater (Routledge Revivals): Plebian Culture and The Structure of Authority in Renaissance England*. Routledge.

Cane, A. F., & Alves, S. (2005). *The Only Efficient Instrument: American Women Writers & the Periodical*. University of Iowa Press.

Conor, B., Gill, R., & Taylor, S. (2015). Gender and creative labour. *The sociological review*, *63*(1_suppl), 1-22.

Davidson, C. N., & Hatcher, J. (2002). *No More Separate Spheres!: A Next Wave American Studies Reader*. Duke

University Press.
Harris, J. C., & Patton, L. D. (2017). The challenges and triumphs in addressing students' intersectional identities for Black culture centers. *Journal of Diversity in Higher Education*, *10*(4), 334.
John-Steiner, V. (2000). *Creative collaboration*. Oxford University Press.
Kinnahan, L. A. (2005). *Lyric interventions: Feminism, experimental poetry, and contemporary discourse*. University of Iowa Press.
Lanser, S. S. (1992). *Fictions of authority: Women writers and narrative voice*. Cornell University Press.
Malloy, J. (2003). *Women, art, and technology*. MIT Press.
Martone, M. E., Gupta, A., & Ellisman, M. H. (2004). E-neuroscience: challenges and triumphs in integrating distributed data from molecules to brains. *Nature neuroscience*, *7*(5), 467-472.
Midorikawa, E., & Sweeney, E. C. (2017). *A Secret Sisterhood: The Literary Friendships of Jane Austen, Charlotte Brontë, George Eliot & Virginia Woolf*. Houghton Mifflin Harcourt.
Mitchell, A. (1994). *Within the circle: An anthology of African American literary criticism from the Harlem Renaissance to the present*. Duke University Press.
Moroux, H. (2016). *Amplifying the voice of women. On the representation of female musicians in alternative music publications (2000-2015)*
Owens, A., & Brien, D. L. (2022). Australian women writers' popular non-fiction prose in the pre-war period: Exploring their motivations. *The Australasian Journal of Popular Culture*, *11*(1-2), 63-80.
Pandey, A., & Pandey, A. (2016). Award-Cultures in the Era of Post-Globalization: Prize-Winning in a 'Flat'-World. *Monolingualism and Linguistic Exhibitionism in Fiction*, 44-82.
Piirto, J. (1998). Themes in the lives of successful contemporary US women creative writers. *Roeper Review*, *21*(1), 60-70.
Quart, B. (1989). *Women directors: The emergence of a new cinema*. Bloomsbury Publishing USA.
Reis, S. M. (2002). Toward a theory of creativity in diverse creative women. *Creativity Research Journal*, *14*(3-4), 305-316.
Root-Bernstein, R. S., & Root-Bernstein, M. (2001). *Sparks of genius: The thirteen thinking tools of the world's most creative people*. Houghton Mifflin Harcourt.
Sicherman, B. (2010). *Well-read lives: How books inspired a generation of American women*. Univ of North Carolina Press.
Stone, E., & Farnan, S. A. (2018). *The Dynamics of Fashion:-with STUDIO*. Bloomsbury Publishing USA.
Suseno, Y., & Abbott, L. (2021). Women entrepreneurs' digital social innovation: Linking gender, entrepreneurship, social innovation and information systems. *Information Systems Journal*, *31*(5), 717-744.
Wadsworth, S. (2006). *In the company of books: Literature and its" classes" in nineteenth-century America*. Liverpool University Press.

♦ ♦ ♦

Strategies to Overcome Challenges Posed to Indian Women for a Successful Career and a Balanced Family Life

Bhushan R Gudalwar[1*], Jagdish V Manwar[2]

[1]Department of Pharmaceutics, Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre, Kherda, Karanja (Lad), Dist. Washim, Maharashtra 444107

[2]Department of Pharmaceutical Chemistry, Kamalprakash Pharmacy College and Research Centre, Kherda, Karanja (Lad), Dist. Washim, Maharashtra 444107

ABSTRACT

The concernsabout Career-Family Balance (CFB) havebecome prevalent in contemporary economies and growing society, particularly for women who are expected to fulfil various responsibilities both at work place and family. Everybody has their professionaland personal aspirations which are the most important components of life. To support their families, the majority of women look for employment. This shift is now typical and dynamic due to changes in the economic and environmental settings. The biggest challenge facing women is juggling at workplace and family obligations. Among the causes mentioned are career advancement, work stress, aspirations for one's career, Career-Family Conflict (CFC) and Family Career Conflict (FCC), child care with Career-Life Balance (CLB) and its techniques. The CLB of female workers has gained significant attention as a result of women bearing an equal share of the financial responsibility for their family's well-being. This analysis focuses on the strategies to overcome challenges posed to Indian women for a successful career and a balanced family life.

Keywords:

Career-Life Balance, child care, family conflict, work stress, obligations etc

INTRODUCTION

In the dynamic landscape of modern India, women are increasingly stepping into diverse professional roles, contributing significantly to the economic and social development of the nation (Radhakrishnan, 2009). However, this journey towards career success often intertwines with the complexities of managing familial responsibilities, posing unique challenges for Indian women striving to achieve a harmonious balance between their professional ambitions and family life (Mahomed, 2013). The multifaceted challenges faced by Indian women encompass cultural expectations, societal norms, familial obligations, and systemic barriers that can hinder their career progression and personal fulfilment (Lepcha & Bhutia). From traditional gender roles to limited support structures, these challenges necessitate thoughtful strategies and proactive measures to empower women to thrive both in their careers and family roles.

A woman should take chargeof "Career-Family Balance," since it implies that she has obligations to both her family and her career (Ezzedeen & Ritchey, 2009). There are undoubtedly more

family members in every family, but when we consider the actual circumstances, it is only the female members that must adapt the most since she is unable to abdicate her responsibilities or even want to (Okin, 1989). Thus, Career-Life Balance is necessary, particularly for women (Schueller-Weidekamm & Kautzky-Willer, 2012). The term "Career-life balance" was first used around the end of the 1970s (Bonnekessen, 2011). It was then developed in 1986 as a response to the detrimental choice that many women were making to put their jobs before of their relationships with friends, family, and leisure activities. Every obstacle they face increases the strain, which in turn causes tension, which in turn causes emotional and physical imbalance as well as dissatisfaction (Becker, 2013). Thus, it is essential to overcome obstacles in order to preserve a positive career-life balance (Becker, 2013).

The phrase "Career-Life Balance", a struggleof an individual woman with Career-Life Balance may worsen due to the demands of both job and family, and while participation of women in the workforce has increased dramatically, even though they face many obstacles and difficulties.The capacity to manage personal and professional schedule in order to have a happy and healthy life is referred to as work-existence balance. It focuses onhow women organise and balance their personal and professional life, as well as their beliefsand attitudes towards their age (Walz, 1982).Women are finding jobs and staying in the workforce after getting married. Married women have more responsibilities than men when it comes to raising young children and households. Working women effectively overcome challenging circumstances via their dedication and tenacity (Pettitt, 2023). Women are better able to satisfy their household obligations when they are involved in income-generating activities(Rafiqul, 2011). This article delves into strategic approaches aimed at overcoming the challenges posed to Indian women, offering insights and practical solutions to help them navigate the intricate intersection of career aspirations and family responsibilities (Akhtar, 2024). By exploring these strategies, women can chart a path towards success that integrates professional growth with a fulfilling and balanced family life(Walz, 1982).

MAJOR CHALLENGES POSED TO CAREER ORIENTED INDIAN WOMEN

1. Family Relationships
2. Career-Family Conflict
3. Conflicts at Workplace
4. Stress at Work
5. Lookingafter the kids

Achieving Career-Life Balance is not something that just occurs. A number of stakeholders must work together to achieve it, including the worker, the company they work for, their family, andthe community they reside in (Akhtar, 2024).

STRATEGIES TO OVERCOME THE CHALLENGES

1. Family Relationship

Overcoming obstacles related to family relationships while pursuing a career requires a combination of communication, planning, boundary-setting, and sometimes seeking external support (Cloud & Townsend, 2017). Here are some **strategies that working women can consider:**

· Open Communication: Foster open and honest communication with family members about your career goals, aspirations, and challenges (Cloud & Townsend, 2017). Clearly articulate your needs, such as support with household responsibilities or flexibility in scheduling, and discuss how family members can contribute to a more supportive environment (Greenberger et al., 1989).

· Set Boundaries: Establish clear boundaries between work and personal life to maintain a healthy balance. Communicate your availability and work hours to family members to avoid interruptions during critical work tasks unless it's an emergency (Felton, 1998).

· Delegate Responsibilities: Delegate household chores and caregiving responsibilities among family members, including spouses, children, or other relatives (Montgomery & Datwyler, 1990). Encourage shared responsibilities to distribute the workload fairly and free up time for career-related activities (Wierda-Boer et al., 2009).

· Utilize Support Systems: Seek support from external sources, such as professional networks, support groups for working women, or childcare services (Whittaker & Garbarino, 1983). Utilize resources that can help alleviate some of the caregiving burdens and allow you to focus on your career (Raina et al., 2004).

· Negotiate Flexible Work Arrangements: Explore flexible work options with your employer, such as telecommuting, flexible hours, or part-time schedules (Hornung et al., 2008). Negotiate arrangements that accommodate your family responsibilities while fulfilling your professional commitments.

· Time Management: Develop effective time management strategies to prioritize tasks, set realistic goals, and allocate time for both work and family activities (Claessens et al., 2007). Use tools such as calendars, to-do lists, and productivity apps to stay organized and maximize productivity.

· Invest in Self-Care: Prioritize self-care to maintain your physical, emotional, and mental well-being. Practice stress-reducing activities, such as exercise, meditation, hobbies, or spending quality time with loved ones, to recharge and manage work-family balance effectively (Mundhe, 2019).

· Seek Professional Help: If family dynamics or conflicts significantly impact your career and well-being, consider seeking guidance from a counsellor, therapist, or career coach(Racusin et al., 1981). Professional support can provide insights, strategies, and coping mechanisms to navigate challenges more effectively (Caligiuri et al., 2020).

· Educate and Advocate: Educate family members about gender equality, work-life balance, and the importance of supporting women's career aspirations (Lyonette, 2015). Advocate for inclusive family policies, such as parental leave, flexible work arrangements, and equal sharing of household responsibilities.

· Celebrate Achievements: Acknowledge and celebrate your achievements, both big and small, with your family. Recognize the value of your contributions to the family and your career success, fostering a supportive and encouraging environment (Fisher et al., 2012).

By implementing these strategies and actively addressing family relationship obstacles, working women can strive for a more balanced and fulfilling career while maintaining meaningful connections with their loved ones (Gambles et al., 2006).

2. Career-Family Conflict

Overcoming career-family conflict is a common challenge for many women, but there are strategies and approaches that can help manage and mitigate these conflicts. Here are some steps women can take to navigate career-family balance more effectively:

· Set Clear Priorities: Clearly define your priorities both at work and within your family life. Identify what matters most to you in terms of career goals, family time, and personal well-being. This clarity can help you make decisions and allocate time and resources accordingly.

· Effective Time Management: Develop strong time management skills to maximize productivity and efficiency in both your professional and personal life (Adeojo, 2012). Use tools such as calendars, planners, and time-tracking apps to organize tasks, set realistic deadlines, and allocate time for work, family commitments, and self-care (Adeojo, 2012).

· Communicate Openly: Maintain open and honest communication with your employer, colleagues, and family members about your commitments and responsibilities (Lantsoght & Lantsoght, 2018). Discuss flexible work arrangements, such as remote work options, flexible hours, or part-time schedules, that can help you better balance work and family obligations (O'Malley, 2000).

· Delegate and Outsource: Delegate tasks and responsibilities both at work and at home to lighten your workload. Outsource household chores, childcare, or other responsibilities when possible to free up time for career-related activities or personal pursuits (White & Maniam, 2020).

· Establish Boundaries: Set clear boundaries between work and family time to avoid burnout and maintain a healthy balance. Learn to say no to non-essential commitments or tasks that may interfere with your priorities and well-being (Riley, 2023).

· Seek Support Networks: Build a strong support network of colleagues, mentors, friends, and family members who can offer guidance, encouragement, and assistance when needed (Eller et al., 2014). Join professional organizations, networking groups, or support groups for working mothers to connect with others facing similar challenges.

· Practice Self-Care: Prioritize self-care activities such as exercise, relaxation techniques, hobbies, and downtime to recharge and maintain physical, mental, and emotional well-being (Eller et al., 2014). Taking care of yourself is crucial for managing stress and staying resilient during times of conflict.

· Be Flexible and Adaptive: Be willing to adjust your plans and strategies as needed based on changing circumstances or priorities (Aaker & Mascarenhas, 1984). Flexibility and adaptability are key skills for navigating career-family balance effectively.

· Set Realistic Expectations: Avoid perfectionism and unrealistic expectations of yourself in both your career and family roles (Rice et al., 1996). Strive for progress rather than perfection, and be kind to yourself when facing challenges or setbacks.

· Seek Professional Help if Needed: If career-family conflict becomes overwhelming or

significantly impacts your well-being, consider seeking professional support from a counsellor, therapist, or career coach who can provide guidance, coping strategies, and personalized solutions (Prosman et al., 2014).

By implementing these strategies and approaches, women can proactively manage career-family conflict and achieve a more balanced and fulfilling life.

3. Conflicts at Workplace

Conflicts at the workplace can arise due to various reasons, including differences in opinions, communication styles, work methods, or personality clashes (Friedman et al., 2000). Here are some strategies that womencan use to overcome conflicts at work:

· Open Communication: Foster open and honest communication with colleagues involved in the conflict (Little, 2008). Clearly express your perspectives, concerns, and expectations while also actively listening to others' viewpoints. Effective communication can often help in resolving misunderstandings and finding common ground (Cloke & Goldsmith, 2011).

· Seek Understanding: Try to understand the underlying reasons for the conflict. Consider the other person's perspective, background, and motivations. Empathy and perspective-taking can lead to more constructive conversations and solutions (Parker et al., 2008).

· Focus on Solutions: Instead of dwelling on the problem, focus on finding solutions collaboratively. Brainstorm ideas, explore alternatives, and work towards mutually beneficial outcomes (Mount & Zwernik, 1988). A solution-oriented approach can help in resolving conflicts more effectively.

· Stay Calm and Professional: Maintain a calm and professional demeanour during conflict situations. Avoid getting defensive, using accusatory language, or resorting to personal attacks (Donohue, 1992). Stay focused on addressing the issues at hand with a constructive attitude.

· Use Conflict Resolution Techniques: Familiarize yourself with conflict resolution techniques such as negotiation, compromise, mediation, and problem-solving. These techniques can help in finding resolutions that satisfy all parties involved(Donohue, 1992).

· Involve a Mediator: If the conflict persists and direct communication is challenging, consider involving a neutral third party or a mediator. A mediator can facilitate discussions, clarify misunderstandings, and guide towards finding mutually acceptable solutions (Jacobs, 2002).

· Set Boundaries: Establish clear boundaries and expectations regarding behavior, communication, and work responsibilities. Clear boundaries can help prevent conflicts from escalating and promote a more respectful work environment (Cloke & Goldsmith, 2011).

· Focus on Collaboration: Emphasize collaboration and teamwork to overcome conflicts. Encourage a culture of cooperation, mutual respect, and support among team members (Klein, 2014). Building positive relationships and working towards common goals can reduce conflicts over time.

· Seek Support: Don't hesitate to seek support or guidance from HR professionals, supervisors, or mentors if the conflict persists or escalates (Mitchell & Gamlem, 2015). They can provide valuable insights, advice, and resources to help address workplace conflicts effectively.

· Learn and Grow: Use conflicts as learning opportunities to improve communication skills, conflict resolution abilities, and interpersonal relationships. Reflect on past experiences, gather feedback, and continuously strive to enhance your conflict management skills(Lincoln, 2001).

By employing these strategies, women can navigate workplace conflicts more effectively, build stronger professional relationships, and contribute positively to a harmonious work environment (Ernst Kossek & Ozeki, 1998).

4. Stress at Work

Overcoming stress at work can be challenging, but there are several strategies that women can use to manage and reduce stress effectively:

· Identify Stressors: Take time to identify specific stressors at work. This could include workload, deadlines, interpersonal conflicts, or a lack of support. Understanding what is causing stress is the first step towards addressing it (Clark et al., 2014).

· Set Realistic Goals: Break down tasks into manageable goals and prioritize them based on importance and deadlines. Setting realistic expectations for yourself can reduce feelings of overwhelm and anxiety (Clark et al., 2014).

· Time Management: Develop effective time management skills to allocate time for tasks, meetings, and breaks. Use tools like calendars, to-do lists, and task management apps to stay organized and focused.

· Practice Self-Care: Make self-care a priority by getting enough sleep, eating well-balanced meals,

exercising regularly, and engaging in activities that you enjoy outside of work. Taking care of your physical and mental well-being is essential for managing stress.

· Establish Boundaries: Set clear boundaries between work and personal life. Avoid overworking or bringing work-related stress home. Communicate your boundaries to colleagues and supervisors to ensure a healthy work-life balance.

· Seek Support: Don't hesitate to seek support from colleagues, mentors, or a trusted supervisor. Discussing your concerns and seeking advice can provide valuable insights and help you feel supported.

· Practice Mindfulness: Incorporate mindfulness practices into your daily routine, such as deep breathing exercises, meditation, or yoga. These techniques can help reduce stress, improve focus, and promote overall well-being.

· Effective Communication: Communicate openly and assertively with coworkers and supervisors about workload, deadlines, and any challenges you may be facing. Effective communication can lead to better support and collaboration.

· Learn to Delegate: Delegate tasks when possible and collaborate with colleagues to share responsibilities. Avoid taking on too much work on your own, as it can contribute to stress and burnout.

· Take Breaks: Regularly take short breaks throughout the workday to rest, recharge, and clear your mind. Even brief breaks can improve productivity and reduce stress levels.

Remember that managing stress is an ongoing process, and it's important to find strategies that work best for you. Don't hesitate to seek professional help from a counselor therapist if you're struggling to cope with work-related stress (Mancini & Mancini, 2003).

5. Looking after the kids

Balancing work responsibilities with childcare can be challenging for working women, but there are several strategies that can help overcome these challenges:

· Create a Support System: Build a strong support network that includes family members, friends, or trusted caregivers who can assist with childcare when needed. Having reliable support can provide flexibility and peace of mind (Mancini & Mancini, 2003).

· Communicate with Your Employer: Open communication with your employer about your childcare needs is essential. Discuss flexible work arrangements, such as telecommuting, flexible hours, or compressed workweeks, that can help you manage both work and childcare responsibilities effectively (Guzzo & Noonan, 1994).

· Prioritize and Delegate: Identify your priorities both at work and at home. Delegate tasks at home and at work whenever possible to lighten your workload. Focus on essential tasks that align with your goals and responsibilities(Guzzo & Noonan, 1994).

· Time Management: Develop effective time management skills to maximize productivity. Create a schedule that balances work hours, childcare duties, personal time, and self-care activities. Use tools like calendars, task lists, and time-blocking techniques to stay organized(Abu Mostafa et al., 2021; Mancini & Mancini, 2003).

· Utilize Childcare Services: Explore childcare options such as daycare centers, in-home caregivers, or nanny services that fit your needs and budget. Research local resources and government programs that offer childcare assistance or subsidies(Abu Mostafa et al., 2021).

· Set Boundaries: Establish clear boundaries between work and family time to avoid burnout and maintain a healthy balance. Create designated workspaces and set specific hours for work-related activities to minimize distractions during family time(BELLA, 2023).

· Practice Self-Care: Prioritize self-care activities, such as exercise, relaxation techniques, hobbies, and spending quality time with loved ones. Taking care of your physical and mental well-being is crucial for managing stress and maintaining overall happiness(Butler et al., 2019).

· Seek Professional Development: Invest in your professional development by pursuing relevant training, certifications, or educational opportunities. Enhancing your skills and knowledge can lead to career advancement and increased job satisfaction(Zepeda, 2019).

· Stay Flexible and Adapt: Be adaptable and willing to adjust your plans as needed. Unexpected challenges may arise, so having a flexible mindset can help you navigate changes effectively(Zepeda, 2019).

· Communicate with Your Family: Keep open communication with your family members about your work commitments and childcare needs. Collaborate on shared responsibilities and support each other in managing household tasks and

childcare duties(Seibert et al., 2016).

Remember that achieving a balance between work and childcare is an ongoing process that requires patience, resilience, and proactive planning(Doherty, 2009; Hall, 1990). By implementing these strategies and seeking support when needed, you can overcome the challenges of looking after children while pursuing a successful career(Doherty, 2009; London, 2014).

CONCLUSION

Indian women face unique challenges when striving for a successful career while maintaining a balanced family life. However, by implementing strategic approaches and adopting a proactive mindset, these challenges can be overcome effectively.Firstly, creating a strong support system that includes family members, friends, and reliable childcare services can provide much-needed assistance in managing both work and family responsibilities. Open communication with employers about flexible work arrangements and prioritizing tasks based on importance can help in achieving a better work-life balance.

Additionally, developing effective time management skills, setting boundaries between work and family time, and practicing self-care are crucial elements in maintaining overall well-being and reducing stress. Investing in continuous learning and professional development can also enhance career prospects and job satisfaction.Furthermore, fostering open communication within the family regarding work commitments and sharing responsibilities can promote a supportive and collaborative environment. Remaining adaptable and willing to adjust plans as needed is key to navigating unexpected challenges that may arise.By integrating these strategies and seeking support from various sources, Indian women can overcome the hurdles they face and pursue successful careers while nurturing fulfilling family lives. Achieving a harmonious balance between work and family is an ongoing journey that requires dedication, resilience, and proactive efforts.

REFERENCES

Aaker, D. A., & Mascarenhas, B. (1984). The need for strategic flexibility. *The Journal of Business Strategy*, *5*(2), 74.

Abu Mostafa, Y., Salama, A. A., Abu Amuna, Y. M., & Aqel, A. (2021). The Role of Strategic Leadership in Activating Time Management Strategies to Enhance Administrative Creativity Skills. *International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR) Vol*, *5*, 36-48.

Adeojo, A. (2012). Effective time management for high performance in an organization case: Lasaco Assurance Plc.

Akhtar, A. (2024). Cultural Crossroads and Subaltern Realities in Diasporic Discourse: Exploring the Sense of Belonging in Lahiri and Mistry's Narratives.

Becker, D. (2013). *One nation under stress: The trouble with stress as an idea*. Oxford University Press.

BELLA, K. M. J. (2023). CREATING BOUNDARIES TO MAINTAINING A HEALTHY WORK-LIFE BALANCE. *International Journal of Multidisciplinary Research in Arts, Science and Technology*, *1*(3), 24-30.

Bonnekessen, B. (2011). The NSF career-life balance initiative: A critical examination. *Journal of Workplace Rights*, *16*(3-4).

Butler, L. D., Mercer, K. A., McClain-Meeder, K., Horne, D. M., & Dudley, M. (2019). Six domains of self-care: Attending to the whole person. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, *29*(1), 107-124.

Caligiuri, P., De Cieri, H., Minbaeva, D., Verbeke, A., & Zimmermann, A. (2020). International HRM insights for navigating the COVID-19 pandemic: Implications for future research and practice. In (Vol. 51, pp. 697-713): Springer.

Claessens, B. J., Van Eerde, W., Rutte, C. G., & Roe, R. A. (2007). A review of the time management literature. *Personnel review*, *36*(2), 255-276.

Clark, M. A., Michel, J. S., Early, R. J., & Baltes, B. B. (2014). Strategies for coping with work stressors and family stressors: Scale development and validation. *Journal of Business and Psychology*, *29*, 617-638.

Cloke, K., & Goldsmith, J. (2011). *Resolving conflicts at work: Ten strategies for everyone on the job*. John Wiley & Sons.

Cloud, H., & Townsend, J. (2017). *Boundaries updated and expanded edition: When to say yes, how to say no to take control of your life*. Zondervan.

Doherty, G. W. (2009). *From crisis to recovery: strategic planning for response, resilience and recovery*. Loving Healing Press.

Donohue, W. A. (1992). *Managing interpersonal conflict*. Sage Publications.

Eller, L. S., Lev, E. L., & Feurer, A. (2014). Key components of an effective mentoring relationship: A qualitative study. *Nurse education today*, *34*(5), 815-820.

Ernst Kossek, E., & Ozeki, C. (1998). Work–family conflict, policies, and the job–life satisfaction relationship: A review and directions for organizational behavior–human resources research. *Journal of applied psychology*, *83*(2), 139.

Ezzedeen, S. R., & Ritchey, K. G. (2009). Career advancement and family balance strategies of executive women. *Gender in management: An international journal*, *24*(6), 388-411.

Felton, J. S. (1998). Burnout as a clinical entity—its importance in health care workers. *Occupational medicine*, *48*(4), 237-250.

Fisher, D., Frey, N., & Pumpian, I. (2012). *How to create a culture of achievement in your school and classroom*. ASCD.

Friedman, R. A., Tidd, S. T., Currall, S. C., & Tsai, J. C. (2000). What goes around comes around: The impact of personal conflict style on work conflict and stress. *International Journal of Conflict Management*, *11*(1), 32-55.

Gambles, R., Lewis, S., & Rapoport, R. (2006). *The myth of work-life balance: The challenge of our time for men, women and societies*. John Wiley & Sons.

Greenberger, E., Goldberg, W. A., Hamill, S., O'Neil, R., & Payne, C. K. (1989). Contributions of a supportive work environment to parents' well-being and orientation to work. *American journal of community psychology*, *17*, 755-783.

Guzzo, R. A., & Noonan, K. A. (1994). Human resource practices as communications and the psychological contract. *Human resource management*, *33*(3), 447-462.

Hall, D. T. (1990). Promoting work/family balance: An organization-change approach. *Organizational Dynamics*, *18*(3), 5-18.

Hornung, S., Rousseau, D. M., & Glaser, J. (2008). Creating flexible work arrangements through idiosyncratic deals. *Journal of applied psychology*, *93*(3), 655.

Jacobs, S. (2002). Maintaining neutrality in dispute mediation: Managing disagreement while managing not to disagree. *Journal of pragmatics*, *34*(10-11), 1403-1426.

Klein, J. T. (2014). Interdisciplinary teamwork: The dynamics of collaboration and integration. *Interdisciplinary collaboration*, 23-50.

Lantsoght, E. O., & Lantsoght, E. O. (2018). Planning your time. *The AZ of the PhD Trajectory: A Practical Guide for a Successful Journey*, 27-53.

Lepcha, M. O., & Bhutia, Y. Societal Perspectives on the Challenges Faced By Women Students of Sikkim in Higher Education.

Lincoln, M. G. (2001). Conflict resolution education: A solution for peace. *Comm. & L.*, *23*, 29.

Little, M. (2008). *Total honesty/total heart: Fostering empathy development and conflict resolution skills. A violence prevention strategy*

London, M. (2014). *Career barriers: How people experience, overcome, and avoid failure*. Psychology Press.

Lyonette, C. (2015). Part-time work, work–life balance and gender equality. *Journal of Social Welfare and Family Law*, *37*(3), 321-333.

Mahomed, R. (2013). *Gender and cultural identity negotiation of educated South African Indian mothers not pursuing careers* University of Pretoria].

Mancini, M., & Mancini, M. (2003). *Time management* (Vol. 1). McGraw-Hill New York.

Mitchell, B., & Gamlem, C. (2015). *The essential workplace conflict handbook: A quick and handy resource for any manager, team leader, HR professional, or anyone who wants to resolve disputes and increase productivity*. Red Wheel/Weiser.

Montgomery, R. J., & Datwyler, M. M. (1990). Women & men in the caregiving role. *Generations: Journal of the American Society on Aging*, *14*(3), 34-38.

Mount, B., & Zwernik, K. (1988). It's never too early, it's never too late. *A booklet about personal futures planning. Minneapolis: Metropolitan Council*.

Mundhe, E. S. (2019). A Study of Workplace Stress and Work Stress. *RESEARCH JOURNEY*, 123.

O'Malley, M. (2000). *Creating commitment: How to attract and retain talented employees by building relationships that last*. John Wiley & Sons.

Okin, S. M. (1989). *Justice, gender, and the family* (Vol. 171). Basic books New York.

Parker, S. K., Atkins, P. W., & Axtell, C. M. (2008). Building better workplaces through individual perspective taking: A fresh look at a fundamental human process. *International review of industrial and organizational psychology 2008*, *23*, 149-196.

Pettitt, J. (2023). *How Exemplary Female Executive Leaders in Higher Education Use Five Principles of Grit—Courage, Conscientiousness, Long-Term Goals, Resilience, and Excellence Versus Perfection—to Accomplish Extraordinary Results in Their Organizations* University of Massachusetts Global].

Prosman, G. J., Lo Fo Wong, S. H., & Lagro Janssen, A. L. (2014). Why abused women do not seek professional help: a qualitative study. *Scandinavian journal of caring sciences*, *28*(1), 3-11.

Racusin, G. R., Abramowitz, S. I., & Winter, W. D. (1981). Becoming a therapist: Family dynamics and career choice. *Professional Psychology*, *12*(2), 271.

Radhakrishnan, S. (2009). Professional women, good families: Respectable femininity and the cultural politics of a "new" India. *Qualitative Sociology*, *32*, 195-212.

Rafiqul, I. M. (2011). Rural women's empowerment through self-income generating activities: A study on NGOs credit programs in Bangladesh. *Journal of Global Citizenship & Equity Education*, *1*(1), 96-123.

Raina, P., O'Donnell, M., Schwellnus, H., Rosenbaum, P., King, G., Brehaut, J., Russell, D., Swinton, M., King, S., & Wong, M. (2004). Caregiving process and caregiver burden: conceptual models to guide research and practice. *BMC pediatrics*, *4*, 1-13.

Rice, K. G., Ashby, J. S., & Preusser, K. J. (1996). Perfectionism, relationships with parents, and self-esteem. *Individual psychology*, *52*(3), 246.

Riley, J. (2023). *The Boundaries Bible-A Guide to Setting Healthy Boundaries with Work*. Jonathan Riley.

Schueller-Weidekamm, C., & Kautzky-Willer, A. (2012). Challenges of work–life balance for women physicians/mothers working in leadership positions. *Gender medicine*, *9*(4), 244-250.

Seibert, S. E., Kraimer, M. L., & Heslin, P. A. (2016). Developing career resilience and adaptability. *Organizational Dynamics*, *45*(3), 245-257.

Walz, G. R. (1982). Career Development in Organizations.

White, C., & Maniam, B. (2020). Flexible working arrangements, worklife balance, and working women. *Journal of Business and Accounting*, *13*(1), 59-73.

Whittaker, J. K., & Garbarino, J. (1983). *Social support networks: Informal helping in the human services*. Transaction Publishers.

Wierda-Boer, H., Gerris, J., Vermulst, A., Malinen, K., & Anderson, K. (2009). Combination strategies and work–family interference among dual-earner couples in Finland, Germany, and the Netherlands. *Community, Work & Family*, *12*(2), 233-249.

Zepeda, S. J. (2019). *Professional development: What works*. Routledge.

♦ ♦ ♦

Career Development and the Challenges of Women

Mr. Pranit Ramteke
Research Scholar,
SmtRadhabaiSarda Arts, Commerce
& Science College, AnjangaonSurji

Abstract:

When it comes to equality in the workplace, we still have a long way ahead of us.Although we've come a long way, women still face considerable barriers and obstacles in the workplace and even within female-dominatedcareers Whether it's underrepresentation of women in executive roles, lack of childcare support, harassment or biased and discriminatory behaviour, these issues are an ongoing occurrence for women across all industries and organizations around the world.In order to climb the career ladder and chase after our professional ambitions, we must first break the glass ceiling.Below, we consider some of the biggest challenge women face in today's workplace.In this paper,I have tried to make a multidimensional analysis of the various challenges and discrimination of working women in various sectors and corporate world.

Keywords:

Pregnancy Discrimination, Sexual Harassment, Gender Pay Gap, The Grooming Gap

Pregnancy Discrimination

Many working women are faced with a major dilemma when it comes ty.Pregnancy discrimination occurs when a woman is treated unfairly due to pregnancy, childbirth or a medical condition related to their pregnancy. It also involves bias towards an expectant woman, and behaviours such as social isolation, stereotyping, intrusive comments, change of duties, lack of development opportunities and pay reduction.In some other cases, employers may be unwilling to offer reasonable accommodations to their pregnant employees, which could have serious health repercussions for both the expectant mother and the baby, as reported in a Baylor University study. While there are laws in place that prohibit the unlawful termination of employment for pregnant workers, the latest Women, Business and the Law 2021 report found that 38 of 190 economies do not, in fact, prohibit dismissal of pregnant workers in their laws.

In the US, despite the Pregnancy Discrimination Act (PDA), statistics show that over 50,000 claims of pregnancy discrimination have been filed over the past decade, with numbers steadily climbing. These concerning facts are mere proof that pregnant women still face discrimination by their employers, something which also demonstrated by *The New York Time*'s in-depth exposé, which shared true stories of numerous women who faced such behaviours.

Sexual Harassment

Workplace sexism and harassment have become even more evident in recent years, with women plucking up the courage to share their horrific experiences. With the #MeToo movement exposing just how widespread sexual violence, abuse and harassment are in professional environments, and beyond.

Sexual harassment can manifest in multiple forms, from sexual remarks about a person's body, appearance or clothing, to unwelcome physical advancements and any other nonverbal actions that can create a hostile, offensive or intimidating environment.

Despite there being laws in place to reprimand such behaviours, victims of sexual harassment have found that reporting cases of sexual harassment resulted in their career being in jeopardy and them becoming a pariah at the office. This is a direct result of the prevailing culture of victim blaming and blame-shifting, which places responsibility on the victim instead of the abuser. This pattern faults the accuser for what they were wearing, for how they conducted themselves, and for not shutting down their abuser earlier on. As a result, it absolves the perpetrator from their actions and puts the blame on the victim's shoulders.It is not surprising, then, that 99.8% of harassment cases go unreported, despite findings suggesting that over five million workers are sexually harassed at work every year in the US.

Gender Pay Gap

The gender pay gap is something that's widely discussed in today's working world.While some may try to dismiss this issue as a myth, the numbers and figures prove this claim to be false.PayScale's 2021 survey found that women make only $0.82 for every dollar a man makes — one cent more than what they made in 2020. Findings by the Pew Research Center as well as the U.S. Census Bureau also demonstrate the ever-prevailing pay gap across the US. Meanwhile, the World Economic Forum has reported that, at this rate, the gender pay gap will not close for another 99.5 years.

Despite the gender pay gap deniers out there, the numbers don't lie — as a woman, you will probably earn a lower salary than a man applying for the exact same position.

Racial discrimination

Sadly, racial discrimination is still prevalent in the workplace. In fact, in a survey by *Essence* magazine, 45% of Black women in the US said that the workplace is one of the most frequent places where they experience racism. Indeed, according to McKinsey and Leanin's '*Women in the Workplace*' report, women of colour experienced microaggression at the workplace at the same frequency as two years before. The study also notes that women who experience microaggressions are also more likely to have a negative feeling about their careers and be impacted by burnout.

When it comes to the gender pay gap in the US, Black, Hispanic and Native American women earn even less than their white counterparts and face more barriers in their careers due to racially biased behaviour. *Essence*'s survey reported that 44% of women of colour also said they faced discrimination when being considered for a job promotion or equal pay.

The Grooming Gap

Also known as the beauty expectation gap, this phenomenon encapsulates the social norms that are imposed on women regarding their grooming and appearance, and the financial and time constrictions it imposes.In most professional settings, for women to 'look the part', they are expected to abide by certain beauty standards, such as wearing makeup, having well-manicured nails, wearing high-heels and so on. It is important to note that many women use makeup and fashion as a form of self-expression. However, the problem arises when this becomes a mandate — women are *expected* to look a certain way to be considered 'polished', 'professional' and 'competent' to do their job. As a result, the respect we receive by others in the workplace, and beyond, becomes tied to our appearance — enter appearance-based discrimination. Indeed, a study found that appearance, both for men and women, plays a key role in career advancement and income potential.

An important consideration bound to this issue is also the time and financial cost it commands. For men, looking polished and professional usually means a haircut and business casual attire. Meanwhile, for women to fulfil expectations regarding their appearance, they must spend significantly more time on beauty regimes and grooming routines. This might also be a good time to mention that female grooming products have been proven to be more expensive due to the infamous 'pink tax', which found that women pay more for products that are marketed towards them 42% of the time.

Work-life Imbalance

Another noticeable challenge that the working women face is the lack of work-life balance. Of course, everyone struggles with balancing their work and personal life. This was made especially

obvious during the COVID-19 pandemic, with workers working from home reporting they were unable to switch off and maintain boundaries with their work.That said, women are still facing societal expectations regarding family roles, especially in heterosexual relationships. In a survey by the Pew Research Center, mothers with children under 18 were three times more likely than men to say that being a working parent made it harder to advance in their careers. Women were also more likely to face career interruptions due to family matters, as 39% said they had to take significant time off work to care for a child or family member, compared to 24% of working fathers.

While these gender-based expectations seem to have improved over the past few years, COVID-19 hindered this change, as social distancing measures and the closing of schools in combination with parents working from home had more negative implications for women, as they were faced with an unequal distribution of housework and childcare, research has shown. Another study by the OECD also found that 61.5% of mothers of children under age 12 took on the majority or entirety of the extra care work during the pandemic, while 22.4% of fathers reported that they did.

As a result, this imbalance placed a significant amount of pressure on working women, which also placed a strain on their career and advancement within their roles, but also resulted in serious burnout.

Lack of Childcare Support

Following up from the previous point, it's important to address the detrimental effects that lack of childcare support can have on working moms and their careers.Indeed, research demonstrates how the high cost of childcare and limited help offered by employers in the US is reducing women's participation in the workforce; from reduced hours to pay cuts to loss of employment altogether. Indeed, the same research found that just as fee-based childcare costs began to increase, the number of women in the labour force entered a 20-year-long decline.

In a CAP survey, participating mothers said that if they had access to affordable childcare, then they would seek higher-paying job roles, promotional opportunities and more working hours. However, it seems that lack of governmental support, especially when it comes to policies for paid family leave and support access, is causing a loss of female talent in the workplace.

Being Talked Over

This is a scenario that women are all too familiar with: You start making a point during a meeting only to be interrupted halfway through, talked over and have your idea handed back to you and presented as the culprit's suggestion.This might not seem like such a big issue at first — it's something that everyone experiences every now and again. But the problem here is that women being interrupted whilst speaking is a systematic behaviour that stems from women being viewed as less authoritative and influential figures, as Jessica Preece, associate professor in political science at BYU, told BYU Magazine. Preece goes on to explain that this behaviour is not necessarily intentional. Rather, this dynamic is often the result of cultural and gendered messages that affect people's perceptions of social engagement.

This, however, should not detract from the fact that women get interrupted 50% of the time in meetings; and 38% have experienced others taking credit for their ideas, according to McKinsey and Leanin's '*Women in the Workplace*' report. Another study also suggests that women are 33% more likely to be interrupted when speaking.

Conclusion:

In this way, still we find threats and challenges to the working women while developing their career and so central government and state government have directed to form cells to protect the rights of women at various institutions and working places.ICC and WDC (Internal Complaint Cell and Women Development Cell) are some of these committees which work to meet out the grievances of women.While the ground may be considerably more level than howit was few decades ago, there is still a long way before we can say that there is true equality in the workplace (and beyond). Indeed, a lot of these issue are much more nuanced, and hence easier to dismiss and met with scrutiny by individuals who believe we have achieved gender equality.

References:

1. Angrist, S.S. (1969) *The Study of Sex Roles*. Journal of Social Science, 25, 215-232
2. Astin, H.S. (1984) *Career development of Women*. The Counselling Psychologist,12,117-126
3. Fouad, N.A. (1994). *Careers in a Cultural Context*. Career Development Quarterly, 43, 96-104
4. Galesjs, I., & King, A. (1983) *Sex-role Perceptions of Traditional and Non-traditional College Women*. The journal of Psychology, 113, 257-264
5. Grant, J. (2000). *Women Managers and the Gendered Construction of Personal Relationships*. Journal of Family Issues 21,963-985

Women Empowerment and Role of Entrepreneurship in India

Dr. Gayatri Sureshrao Chawale
Assistant Professor,
Department of Commerce,
BharatiyaMahavidyalaya, Amravati.

Abstract :

Empowerment is a concept that gives equal importance to both men and women. Educated Indian women have a long way to go to gain equal rights and status as norms are deeply rooted in Indian society where the establishment of the social order is male-dominated. Since the turn of the century, the status of women in India has been changing due to increasing industrialization, globalization and social legislation. Entrepreneurship is a state of mind that many women have, but in India it is not capitalized as much as it should be. Due to the change in climate, people are now more comfortable accepting the prominent role of women in our society. This entrepreneurial development is recognized as an important untapped source of economic growth as women entrepreneurs create new jobs for themselves and others and provide society with different solutions to management, organization and business problems. They see the world differently and in turn do things differently. The role of micro-enterprises in India is huge, as they are an effective tool for sustainable livelihoods, employment generation and women's empowerment. In modern India, more and more women are taking up entrepreneurial activities especially in micro, small and medium enterprises.

Keywords :

Women empowerment, entrepreneurship &economical growth

Development is a phenomenon that is happening in all spheres of life. It aims to improve the quality of life (eg access to education, health, sanitation and other basic needs) of all people irrespective of sex, colour, caste. For the development process to be more efficient and effective, both women and men must participate equally in the decisions and processes that shape their lives. However, as women are considered a marginalized group in societies around the world, they contribute very little to the development process. One of the strategies to help women contribute to development equally and more efficiently is the empowerment approach**.** This approach is seen as a viable policy approach for women in development.

Empowerment is the most recent policy approach to women's development. It not only addresses the practical and strategic gender needs of women but also recognizes their role. Empowerment has many dimensions with

leadership being one of them, it must be mentioned here that various approaches used for women empowerment include economic participation, political participation, educational attainment, health and welfare etc.

Objectives

1. To highlight the issues and challenges faced by Indian women
2. To suggest the qualities required for successful women

Methodology

Study is mainly focused towards the secondary data collection from different sources like Journals (National& International), publications, books and websites on women empowerment and entrepreneurship.

Review of Literature:

1. ThapaArjun Kumar and Gurung Leena (2010): The paper attempted to analyse the association betweensocial, economic and demographic factors on the female empowerment level. The study underpins the importance of economic interventions to empower and uplift all round conditionof women.

2. Goyal Meenu and Prakash Jai (2011) : The study revealed theconcept of women entrepreneur; reasons women becomeentrepreneurs, reasons for slow progress of women entrepreneursin India, suggestions for the growth of women entrepreneurs andschemes for promotion & development of womenentrepreneurship in India.

3. Kaushik Sanjay (2013) : Socialand economic development of women is necessary for development of any country. Due to changing environment, now women are easily acceptable at the entrepreneurial opportunity. Our increasing service sector also promotes the women entrepreneurship. The purpose of the study is to find out various motivating and de-motivating internal and external factor of women entrepreneurship.It will also suggest the investment and interesting working time ofwomen.

4. ChoudharyNeelam(2013) : The paper analysed women's participation inentrepreneurial activities to highlight the contribution of womenentrepreneurs towards economic development. It examined thefacilitating factors and policies and programmes of the governmentalso exist to promote and strengthen the development of women entrepreneurship in India.

What is 'empowerment'?

The dictionary definition of empowerment is to confer legitimacy. The word 'empowerment' is used in different ways in different contexts. It is a concept that is equally important for both men and women but women empowerment is still an issue in Indian society. This is a phenomenon that occurs in all walks of life. In today's development scenario, empowerment is the most overused word. It is also the vaguest and broadest definition of the concept, becoming at once a tool of analysis and an umbrella concept for supporting development interventions. Women's empowerment is an active multifaceted process, which enables women to realize their full identity and power in all spheres of life.

JSI Six Domains of Empowerment

Empowerment Several attempts have been made to develop micro-indicators of empowerment. In this effort, NaylaKabir, Linda Myaux, Annemarie Goetz, Rahman, Eckerle, JSI (John Shaw International Researchers), Sara Longway and Hashmi have contributed their own indicators. JSI defines empowerment in a behavioral sense as an internal state (a sense of self, autonomy, self-confidence, openness to new ideas, belief in one's own ability to act effectively) and the ability to take effective action, including one's status and efficacy. Social interaction. In particular, it is the ability to make and carry out important decisions that affect one's sown life and the lives of others

Domain	Expressions
1. Sense of Self & Vision of a Future	Assertiveness, plans for the future, future-oriented actions, relative freedom from threat of physical violence, awareness of own problem and options, actions indicating sense of security
2. Mobility & Visibility	Activities outside of the home, relative freedom from harassment in public spaces, interaction with men.
3.Economic Security	Property ownership, new skills and knowledge and increase income, engaged in new/non-traditional types of work
4. Status & decision Making Power within the household	Self-confidence, Controlling spending money, enhanced status in the family, has/ controls/spends money, participation in/ makes decisions on allocation of resources, not dominated by others.

Domain	Expressions
5. Ability to interact effectively in the public sphere	Awareness of legal status and services available, ability to get access to social services, political awareness, participation, in credit program, provider of service in community.
6. Participation on non-family	Identified as a person outside of the family, forum for creating sense of solidarity with other women, self-expression and articulation of problem, participating in a group with autonomous structure.

Women Entrepreneurship in India: Issues and Challenges

Both men and women follow the same entrepreneurial process in practice but there are many problems and challenges faced by women entrepreneurs in India. These issues and challenges are:

Financial Resources:

Women entrepreneurs always face the problem of adequate financial resources and work. They cannot afford external finance due to lack of solid security and credit in the market. They also face problems in financing the working capital required for day-to-day business activities. Male members consider it a big risk fund for women-run ventures.

Family Responsibilities:

A married woman entrepreneur has to maintain a perfect balance between domestic activities and professional activities. Their inability to do housework, time for children's education, personal hobbies, entertainment increases.

Use of Technology :

Women who enter fields that require high technical knowledge are supported either by their husbands or by accomplishments.

Lack of knowledge of availability of raw materials:

Procurement of essential raw materials is a problem for women Knowledge of various sources of raw material availability and high negotiation skills are basic requirements for running a business.

Low mobility:

Confidence to travel day and night is found to be lower among women compared to male entrepreneurs and also across regions and states. This indicates a low level of freedom of expression and freedom of mobility for women.

Managing employees:

Managing employees is another challenge faced by women entrepreneurs. Finding and retaining good employees is very important for any business to have a successful business. Because women-owned businesses are smaller, they are less likely to provide job security and retain good talent.

Marketing problems:

Women entrepreneurs mainly depend on middlemen for marketing their products who largely exploit women entrepreneurs. In these days of fierce competition, a lot of money is needed for advertising to capture the market and popularize their products.

Lack of education:

Knowledge of modern technological changes, know how and educational level of the person are the major factors affecting the profession. The literacy rate of women in India is lower than that of men. They are not aware of new technologies or inexperienced in their use and are often unable to research and obtain the necessary training.

Stiff competition:

Male-female competition is another factor that creates obstacles in the way of women entrepreneurs in the business management process. Due to lack of organizational skills and women's freedom of mobility, women entrepreneurs are good at providing their services promptly and on time.

Qualities necessary for the Indian Women Entrepreneurs for their successful career

Some of the important qualities or characteristics required for a successful woman entrepreneur are discussed below:

Confidence to take risks

Being an entrepreneur means you have to take risks. For this, you must have self-confidence and not be afraid to speak up for what you believe in. It is important to have a strong attitude. That said, entrepreneurs must be able to carefully weigh the pros and cons and take calculated risks.To boost your confidence, start by giving yourself positive affirmations every day. Set achievable goals and celebrate each milestone, no matter how small it seems.

Passion and perseverance

Passion is the most important quality of women entrepreneurs that determines their chances of success. This is what will push you forward when facing challenges. In addition to being passionate about your dream, entrepreneurs must have a strong work ethic and be willing to stick to their path

regardless of the problems that may arise. Putting up a vision board is an easy way to remind yourself of your goals and develop persistence.

The ability to connect

Networking is an important part of the entrepreneurial life. Successful entrepreneurs have good communication skills and the ability to connect easily with others. The key lies in expressing yourself clearly, listening carefully and remembering important details, as well as finding common ground and building a rapport with others. Good communicators find it easier to overcome challenges such as getting landlords to trust women entrepreneurs and rent space to them.The good news is that many studies have shown that women are naturally better communicators with strong listening skills.

Creative thinking

Women are known to be natural born creative thinkers.Women entrepreneurs face numerous challenges in their careers. Funding is more difficult, there is pressure to stick to traditional gender roles, security is a concern and so on. In light of these challenges, resourcefulness becomes one of the most important qualities of entrepreneurs. You need to be able to see out-of-the-box roles for the resources you have available so you can maximize their usefulness.

Leadership

Leadership is a skill you are not born with. It can be developed over time. As entrepreneurs, women need to be able to motivate and inspire their teams. They should be able to prioritize tasks and delegate accordingly.

Flexibility

As entrepreneurs, women need to be able to adapt to ever-changing situations. It is important to be goal-oriented but you should be able to change course and direction when necessary, to take advantage of new opportunities or to avoid potential problems.It's important to be able to look at challenges and opportunities with an open mind so that you can envision their full potential and work your way through problems that seem to have no obvious solutions.

Organization

Organizational skills and time management are important for any entrepreneur but more so for women entrepreneurs. After all, women have to play many roles actively. Along with running a business, they also have the responsibility of running a household, taking care of their parents, raising children, etc. You can multitask efficiently only after managing your tasks and priorities.

Willingness to learn

To be a successful entrepreneur, one must always be open to learning. It could be learning how to use a new tool, picking up a skill, or learning hacks on business growth and networking. Being open to learning also means that you should be humble and respectful of everyone around you. Mentors are not just established professionals, even someone just starting their career can have something to teach you.

Sympathy

Finally, you must be sympathetic. Entrepreneurs must connect with their employees on an emotional level and be able to understand their point of view. This quality plays an important role in making women good leaders. Sympathy leaders will have more employees willing to stand up for the company's vision. Moreover, sympathy helps foster a positive work culture.

Flexibility

Successful women entrepreneurs are resilient in the face of challenges, obstacles and failures. They bounce back from adversity with determination and a positive attitude.

Persevere

They persevere in pursuing their goals and overcoming obstacles. They do not give up easily, even in the face of rejection or failure, and continue to push forward with determination.

Strong work ethic

Successful women entrepreneurs are hardworking and dedicated to their goals. They are willing to put in the time, effort and sacrifice required to build and grow their businesses.

Financial skills

Successful women entrepreneurs have a good understanding of finance and business management. They effectively manage budgets, cash flow and investments to ensure the financial health and growth of their business.

Networking skills

Successful female entrepreneurs understand the importance of networking and building relationships within their industry. They leverage their networks to gain valuable insights, opportunities and support.

Positive social influence

Many women entrepreneurs in India are committed to creating a positive social impact through their businesses. They actively participate in activities related to women empowerment, education, healthcare and environmental sustainability.

Conclusion

Women represent half of the world's population, and gender inequality exists in every nation on the planet. Unless women have the same opportunities as men, the entire society will be able to perform below its true potential. Changing the social attitude towards women is the greatest need of the hour.

"When women move forward, the family moves forward, the village moves forward and the nation moves forward."

Women's empowerment is essential because their thoughts and their value systems lead to the development of a better family, a better society and ultimately a better nation.It can be said that today we are in a good position where the participation of women in the field of entrepreneurship is increasing significantly. Micro, Small and Medium Enterprises are considered as the backbone of economic growth and development of Indian economy. At this juncture, effective steps need to be taken to provide entrepreneurial awareness, orientation and skill development programs to women. The undeveloped talents of young women can be identified, trained and utilized for various industries to increase the productivity of the industrial sector.

References:

1. Robert D Hisrich, Michael P Peters, Dean A Shepherd (2010), Eleventh Edition, "Entrepreneurship"
2. Kaushik, Sanjay, Challenges faced by Women Entrepreneurs in India. File retrived from http://www.irjcjournals.org/ijmssr/Feb2013/2.pdf
3. Choudhary, An Account of Women Entrepreneurship Development in India: Challenges, Opportunities and Future Prospects. File retrieved from https://editorialexpress.com/cgibin/conference/download.cgi?db_name=IAFFE2013&paper_id=90.
4. ElmutinadJia "Challenges Women Face in Leadership Positions and Organizational Effectiveness." An Investigation; Journal of Leadership Education, 2009; Vol .8; Issue 2.
5. Pallavi Mehta and Khushboo "Leadership: Determinant of Women Empowerment." SCMS Journal of Indian Management, April- June , 2014.
6. Pushpa "Prospects and Challenges for Women Entrepreneurs of India: A Conceptual Study." Global Journal For Research Analysis. Volume-3, Issue-8, August Special Issue -2014. ISSN No. 2277 – 8160.
7. MahantySangramKeshari – Fundamentals of Entrepreneurship – Prentice Hall of India Raheem A (2006)
8. Debanjan Nag and Niladri Das. "A Framework for the Development and Success of Microenterprises " The IUP Journal of Business Strategy, Vol. XI, No. 3, 2014.
9. SarmishtaNandy and Shalini Kumar. "Women Entrepreneurship in 21st Century India." Global Journal Of Finance and ISSN 0975-6477 Volume 6, Number 9 (2014), pp. 967-976
10. S.Hariharaputhiran."Women Entrepreneurship Scenario in India". International Journal of Business and Administration Research Review. Vol. I, Issue no. 3, Jan-March 2014. ISSN No. 2347 – 856X.
11. NehaDangi and Ritika. "Women Entrepreneurship and Growth and Performance of MSMEs in India". International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies, Vol. 2, Issue 4, April 2014. ISSN: 2321-7782
12. https://www.theofficepass.com/toppings/qualities-female-entrepreneurs-need-to-succeed.html
13. Goyal, Meenu and PrakashJai, 2011. "Women Entrepreneurship in India: Problems & Prospects."International Journal of Multidisciplinary Research. Vol.1,Issue 5, ISSN: 22315780.
14. Thapa, Arjun Kumar &GurungLeena, 2010. "An Assessment of Factors Influencing, Empowerment Level of Females: A Case Study of Pokhara." Economic Journal of Development Issues. Vol.11, Issue 1.

♦ ♦ ♦

Emergence of an Empowered New Woman in Jhumpa Lahiri's The Interpreter of Maladies

Dr. Punam V. Barabde &
Dr. Manish Shrihari Gaikwad
Associate Professors in English
Shri Shivaji Science College,
Amravati, Maharashtra

Abstract

In thestory 'The Interpreter of Maladies', Mrs. Das proves to be are flection of today's new and desperate women who set their own parameters of life without bothering about the morality of the Indian society. Due to negligence and workaholic husband, the frustrated and disappointed Mrs. Das dares to go to the extent of having illicit sexual relation with husband's Punjabi friend. It puts her in a perplexing situation. A new woman Mrs. Das who seeks freedom justifies the act while the real Mrs. Das as wife finds her self guilty. It is because she has broken the boundary of ideal womanhood and emerges as today's new woman who belongs to Jhumpa Lahiri's category of the second generation of immigrants.

Key-Words:

New Woman, Feminism, Emergence, Marriage, Extramarital Affair, Ideal

Introduction

Movements and ideologies focused on defining, establishing, and defending equal political, economic and social rights for women have been considered central to feminism. In addition, feminism seeks to give women equal opportunities in education and employment. A feminist is truly an advocate of women's rights and equality. Feminism is the belief that all people should be treated equally in the legal, economic and social spheres-regardless of gender, religion, sexual orientation, ethnicity and other parallel predominant identity traits. As a social movement, feminism seeks to eliminate in equality in society by giving women equal rights and opportunities with men.

However, it is known that after many reforms, women were educated which opened new perspectives to emancipate themselves and walk into different realms of the society. Their passion for knowledge and yearning for identity stirred up as their latent abilities and potentialities came to the forefront. In English literature, the first Woman writer was Aphra Behn born in 1640 in London. Ben was the first woman novelist, dramatist, poet and a play wright. The renowned feminist author , Simone De Beauvoir, has drawn our attention to the internal conflict that exists in the minds of woman over their status and role in modern society:

"The women of today are in a fair way to dethrone the myth of femineity; they are beginning to affirm their independence in concrete ways; but

they do not easily succeed in living completely the life of human being. Reared by woman within a feminine world, their normal destiny is marriage, which still means practically subordination to man; for masculine prestige is far from extinction, resting still upon solid economic and social foundation."[1]

Emergence of Women Novelists from Post - Independence was significant development in the Indian writing in English. The creative release of feminine sensibility has been aninteresting aspect of the modern Indian renaissance. In Indian literature the emergence of women writing wasthe similar development noticed in the society by breaking current hinges prevailing during that time.

The Post-Independence women novelist Kamala Markandaya, Nayantara Sahgal, AnitaDesai, Kamala Das and Jhumpa Lahiri have depicted the female characters more sensitively and poignantly than the male writers. They are not only analyzed as the emblems of Shakti but their exploitation by men leading to oppression in the patriarchal society is exposed in an arresting manner. While going through Jhumpa Lahiri's fiction , it is found that she is prominently concerned with the theme of conflict between traditionalism and modernism, Eastern and Western values and unveils a remarkable variety and profundity within her limited range.

While going through Lahiri's fiction we come across many new feminists who belong to the first or the second category of new woman such as in'Interpreterof Maladies 'Lahiri presents Mina Das as anew womanwho:

"Wore a red-and-white- checkered skirt that stopped above her knees, slip-on shoes with a square wooden heel, and a close-fitting blouse styled like a man's under shirt. The blouse was decorated at chest-level with a calico appliquéin the shape of a strawberry."2

Her attire indicates that she is a perfectly new woman who always wears fashionable, stylish clothing which she feels are comfortable wearing.

Mrs. Mina, like a new woman, arguing with her husband for trivial things like who would take Tina, their daughter to the toilet. It is typical of western culture where husband and wife are equal partners and both are supposed to take care of the children. But the Indian traditional woman very obediently looks after the family and children. Mrs. Mina Das like the American women adopts the American way of life. Lahiri states:

"She was a short woman, with small hands like paws, her frosty pink finger nails painted to match her lips, and was slightly plump in her figure. Her hair, shorn only a little longer than her husband's was parted far to one side. She was wearing large dark brown sunglasses with a pinkish tint to them, and carried a big straw bag, almost as big as her torso, shaped like a bowl, with a water bottle poking out of it."3

Mrs Mina Das does not restrain herself and is solely governed by her sexual urge and desirability.

The story 'The Interpreter of Maladies' is a remarkable portrayal of the guilt of a suppressed pain bearing heavily on the mind of new woman. Lahiri herself says:

"When I was putting the collections together, I knew at the beginning that this had to the title story, for I think it best expresses, thematically the predicament of the art of the book the dilemma, difficulty, and often the impossibility of communicating emotional pain and affliction to others, as well as expressing it to ourselves."4

Jhumpa Lahiri suggests through this title if some one is suffering from unusual loneliness and imprisoned feelings, he or she should communicate to others about their plight. Lahiri describes the traveling experience from terror to empowerment, from struggle to victory, from recognition to the hybrid search for a new cultural soul, so much so that the diasporic experience comes with it so fast that" we live in a world where multi-ethnic and multi-communal states are the norm."5

Mrs. Das is bored of her life in NewYork because she has not much to do when her husband goes to work. Mr. Das does not have time to share with his wife and understand her sentiments. She is always affected by feelings of loneliness as there is no one to share her thought swith. So, when a friend of her husband comes to stay at their house for a week for an interview, she tries to find comfort in losing herself in his company. Thus, Mrs. Das falls a prey to the lust of her husband's friend. She is tempted and in a spur of moment loses her chastity. There is a persistent pain that she has felt all the time in carrying on with a relationship that has failed in various ways. The paint hate merges at a later stage and engulfs the entire relationship becomes the cause of a major breach.

The extramarital affair of the protagonist Mrs. Das and keeping it a secret has had a psychological effect on her. She is overcome with frustration. She expresses her pathetic condition to Mr. Kapasi as follows:

"Don't you see? For eight years I haven't been able to express this to anybody, not to friends, certainly not to Raj. He doesn't even suspect it-

--I feel terrible looking at my children, and at Raj, always terrible. I have terrible urges, Mr. Kapasi, to throw things away. Don't you think it's unhealthy?"

After listening to Mrs. Das's psychological upheavals Mr. Kapasi fails to suggest any cureand remedy to Mrs. Das's malady. Hisreplyis," Isitreally pain you feel, Mrs. Das or is it guilt ?" 7 The calmness of Mrs. Dason his questions poils the fantasy of Mr. Kapasi and thus putsanabruptend to their odd and strangerelationship.

Outwardly Mrs. Das appears to be a courageous woman who may challenge traditional Indian values but inside she is completely broken. She has lost all interest in life and has developed a cynical approach to it. Her physical presence in India is of no use. She has gone against the Indian code of conduct. She pay shevily for it by going throught remendouspain.Lahiri's greatness lies in the fact that she is not an idealist dealing with romantic issues. She is a true realist and the three characters of the story have been realistically drawn by her. These are characters that one can easily connect with.

Marriage is the union of two people, two families. Communication and confession are two pillars of marital bliss. Sense of guilt, non-communication and infidelity are elements that crush marriage. 'Interpreter of Maladies' depicts the loss of love between husband and wife who earlier thought of being in love and continued to stay with each other. For a new woman, the idea of existence entangled in relationshipsis not acceptable to her. She seeks are orientation of her relationship with her husband.

Conclusion

Since the ancient time, the institution of marriage has been idealised and revered. In patriarchal society, an ideal image should be submissive, obedient, patient,l oving and workaholic. Mrs. Mina Das breaks the image of ideal woman and crushes and defies all social taboos and convention in time. Such woman hardly is accepted in society.

The new woman is making great progress in quest of her identity. She has inherited enough knowledge from her forbears to be able to call a spade, a spade. She is quite fond of tradition, yet she values individuality and self-respect. Woman has tried to assert her individuality in the fiction of many Post-Independence authors such as Kamala Das, Arundhati Roy, Naintara Sehgal and Jhumpa Lahiri.

The story also leaves the impression on the mind of the readers that the tradition about purity or chastity of the woman even after her marriage is not of much importance. It is keeping in view the sexual instinct of which mankind is made of. The thing which is much more important and necessary is to be equally responsible to run and manage the affairs ofthe house hold. Here, Jhumpa Lahiri narrates Mrs Das's plight with excellent strokes.

References

1) Simone de Beaviour, Introduction to Book Two, The Second Sex, trans. And ed, by H.M.Parshley, Harmonds worth, Penguin, 1979, p.30
2) Lahiri, Jhumpa. *Interpreter of Maladies.* Harper Collins Publishers, 2013, p.46.
3) Ibid.p.46.
4) Sunitha, K. T. *The Portrayal of Womanas a Rebel in the Select Fictionof Jhumpa Lahiri, Bharati Mukherjee, Shashi Deshpandeand Anita Nair: A Feminist Study.* Vishwabharati, 2016, p.40.
5) Ibid. p.40.
6) Lahiri, Jhumpa. *Interpreter of Maladies.* Harper Collins Publishers, 2013, p.65.
7) Ibid.p.66.

♦ ♦ ♦

Contribution of Indian Women in Drafting the Constitution of India

Prof. Pravin N. Wankhade
Prof. Pritesh B.Patil
Takshashila Mahavidyalaya Amravati

Summary-

The constitution committee was formed under the leadership of Dr. Rajendra Prasad. Many people from India participated in it. The drafting of the Constitution started with the formation of 'Drafting Committee' under the leadership of Babasaheb Ambedkar. As like men, women were largely involved in the constitution committee. The Constituent Assembly was formed to draft the Constitution of India. The Constituent Committee was constituted as per the Cabinet Mish and the first meeting was held on 9 December 1946. Before independence of India, the Constituent Committee had 389 members and after independence the members of committee remained 299.

Introduction-

The Constitution of India is the supreme law of India. This document lays down the basic political code, structure, procedures, powers and duties of government institutions and the framework that sets out the basic rights, guidelines and duties of citizens. It is the largest written constitution in the world. Dr. Babasaheb Ambedkar is the main architect of the Indian Constitution.

Two months later, on January 26, 1950, the Constitution came into force and India became a republic country. Even today, January 26 is celebrated as the Republic Day of India all over the country. Total 11 meetings of the Constitution Committee were held and the last meeting of the Constitution Committee was held on 24 January 1950. Phule's liberal and constructive approach to the creative treatment of religion, Shahu's insistence on equality, Gandhi's non-violence, Nehru's social cause and politics have influenced the Indian constitution, which has a unique ability to keep society unite. At the same time, Ambedkar's studies, ideological formation, resentment against the exploitative system and obsession for human liberation, all these things are reflected. In the process of making the Constitution of India, Dr. Babasaheb Ambedkar, Dr. Rajendra Prasad, pandit Jawaharlal Neharu and Sardar vallbhbhai Patel were male members. Beside this 15 of 296 members were women, who boldly voiced their opinions in all the deliberations of the Constituent Committee. Many of the suggestions made by them went on to be reflected in the Articles of the Constitution. But due to some reasons, the contribution of these women in making of the constitution remained neglected. So, Let's discuss the contribution of women members

of Constituent Assembly.

1) Durgabai Deshmukh -:

Durgabai Deshmukh was born on 15 July 1909 in Rajahmundry. When she was 12 years old, she participated in the non-cooperation movement and along with Andhra Kesari T Prakasam, he participated in the Salt Satyagraha movement in Madras city in May 1930.

In 1936, she founded the Andhra Mahila Sabha, which within a decade became a major organization for education and social welfare in the city of Madras.She was selected as the representative of Madras Province on the Drafting Committee of the Constitution of India. She was the only woman member on the Presidium of the Drafting Committee. She insisted on inclusion of provisions in the constitution for protection of destitute children and youth and freedom from various forms of exploitation. She suggested that there should be separate constitutional laws for the protection of wild animals and birds. The effect of their suggestion is to be seen in the Article 39(f) after the 42nd Amendment.

Governors should be chosen by the president, if not, election will be politicized, and the judges of the high and supreme courts should be citizens of independent India, these matters were mentioned in the constitution as per her suggestion. She was of the opinion that the Supreme Court should have the ultimate responsibility for the protection of the Constitution.

Durgabai Deshmukh's approach to the national language was also comprehensive. - she was of the opinion that instead of Sanskrit-influenced Hindi, the common Hindi language should be used in office work, and the word 'all' should be used instead of the word 'any' in the clauses of the constitution. As stated in the present section (25) 2B (persons belonging to all groups or classes shall have free access to places of public worship), it was mentioned.

Overall, she focused on bringing greater clarity by reducing the ambiguity and complexity of certain clauses.

2) Renuka Ray -:

Renuka Ray was elected as the representative of West Bengal province. She was of the clear opinion that there should be secularism in education. While participating in the discussion during the creation of Article 16 (currently Article 28), she suggested that 'students studying in government aided institutions should not be forced to take religious education' and it was accepted.

She suggested that just as China in its constitution has provided for a certain amount of money to be reserved for the expenditure on education in the annual budget, we should also allocate a certain amount for the expenditure on education. She was also opposed to dual citizenship. She said that if the unity and integrity of the country is to be maintained, then single citizenship should be accepted. In Article 13 (present Article 23) Commenting on the amendment proposed by Das, she said, Devdasi and prostitution are very serious social problems in the country and efforts should be made at all levels to eradicate them.

3) Hansaben Jeevraj Mehta -:

Born on July 3, 1897 to Manubhai Nandshankar Mehta, a Dewan of Baroda, Hansa Mehta studied journalism and sociology in England. Besides being a reformer and social activist, she was also an educationist and writer. She wrote several books for children in Gujarati and also translated several English stories including Gulliver's Travels. In 1926 she was elected to the Bombay Schools Committee and in 1945-46 she became the President of the All India Mahila Parishad. She studied Journalism and Sociology. She was the representative of Mumbai province. She was an active and staunch feminist member of the Constitution Committee of India. She was a member of the Fundamental Rights Sub-Committee, the Advisory Committee, the Provincial Constitution Committee and the National Flag Committee. In 1948, she drafted the 'Rights and Duties of Indian Women'. The influence of this draft can be seen in the 1948 Universal Declaration of Human Rights adopted by the United Nations. Hansaben Mehta's important demand before the Constitution Committee of India was that 'equal civil law' should be an integral part of fundamental rights. The Fundamental Rights Committee also confirmed this demand. But due to the opposition of some big leaders and the advisory committee not taking a firm stand, Mehta was deeply disappointed.

Hansaben Mehta always prioritized the principle of 'Equality between men and women' in her speeches. She clearly opposed women's reservation. She said that women expect social, economic and political justice rather than special concessions and reservations. Provision of reservation for any category will kill democracy.

She was also elected to the United Nations Human Rights Committee. She also performed

remarkably there. The tone of the debate on the Declaration of Human Rights was to include the clause that 'all men are born with the right to liberty and equality'. But instead, Mehta suggested the change that 'all persons are born with the right to freedom and equality' and it was accepted.

4) Dakshayani Veluyudan -:

Dakshayani Velayudhan was born on 4th July 1912 at Bolgatti Island in Cochin. She heads the Depressed Classes. Dakshayani Veluyudan who came to the Constituent Assembly from Cochin constituency and was the only Dalit woman member of the Constituent Committee. She always advocated equality. She was influenced by Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts. She was of the opinion that 'we should not only create a constitution, but we should restore a positive outlook towards life to the common people and the work of social transformation should be done along with the creation of the constitution'. She believed that if Dalits are given reservation in the political sphere, we will be divided like colonialism and we will not be freed from the exploitation of slavery. She made a revolutionary suggestion to the Constitution Committee that after the draft of the Constitution was prepared, it should be presented to the people of independent India.

5) Begum Ajaz Rasool -:

Begum Ajaz Rasool was the only and first Muslim woman member of the Constituent Assembly. She was also a member of the 'Minority Rights Committee'. She insisted that there should be no reserved seats in Parliament for Muslims on the basis of religion. Because they were afraid that elections would be played in the name of religion. Also, one's patriotism or patriotism should not be measured on the basis of religion. She was of the opinion that especially Muslims should not be treated with hostility in public life by doubting their patriotism.

Her suggestion that when a Bill is passed by the Parliament and goes to the President for assent, the President's discretion should also be controlled. Therefore, just as the President can reject a bill passed by the Parliament or send it back by suggesting changes in it, the President is bound to give her assent if the bill goes to the President for the second time by accepting the changes suggested by the President. Begum Ajaz Rasool's suggestions have been of great contribution in converting some of these concrete decisions into laws.

6) Purnima Banerjee -:

Purnima Banerjee was the secretary of Indian Congress Committee in Allahabad. She strongly believed in the principle of Satyagraha. She was arrested for participating in Gandhiji's 'Quit India' movement. Purnima Banerjee was an advocate of socialist ideology. She was elected by 'United Provinces'.

She insisted that the two things 'Education' and 'Employment' should be included in the fundamental right. The issue of 'secularism' was central to each of his discussions. According to him, inclusion of the comparative study of religion in the curriculum of aided schools would help students to know the basic philosophy of religion and prevent narrow conceptions of religion, and also promote the value of ecumenism.

She was more conscious about the role and utility of the Rajya Sabha. According to him, there should be a legal provision to ensure that the appointment of Rajya Sabha members is not done on the basis of political connections and financial wealth. Because the members from such background can obstruct the approval and implementation of laws made in national interest.

In her speech at the time of acceptance of the constitution, the government should have full control over the precious minerals and important industries of the country. Her expected that these sectors should not be privatized, and that there should be no foreign traffic in these areas. Looking at today's situation, one can imagine the vision of her thinking.

7) Rajkumari Amrit Kaur -:

She was the representative of Begar province. She was a member of the 'Finance and Personnel, as well as the National Flag Committee' established by the Constitution Committee. The Constitution Committee accepted her insistence that our national flag should only be made of khadi cloth and hand-woven yarn. She was opposed to the system of separate electorate. She was the first Health Minister of independent India. She was also the founder-member of the All India Institute of Medical Sciences (AIIMS).

8) Ammu Swaminathan -:

Ammu Swaminathan from Palghat district in Kerala came to the Constituent Assembly from Madras province. In her speech to the Constituent Assembly on November 24, 1949, she said that foreigners believe that India does not give equal rights to its own women. But we can now say that

when Indian people framed their constitution, they gave equal rights to women like other citizens of the country. Even after the end of the Constituent Assembly, she was actively involved in national politics. Ammu Swaminathan belonged to an upper caste Hindu family from Ankara in Palghat district of Kerala. She founded the Women's India Association in Madras in 1917 along with Annie Besant, Margaret Cousins, Malti Patwardhan, Dadabhoy and Ambujammal. In 1946, she became part of the Constituent Assembly from the Madras constituency.

9) Leela Roy -:

She represented the province of Bengal. Born in October 1900 in Gelpadalila area of Assam, Leela Roy had come into politics from her father. Her father was involved in the National Movement. She did not participate in the Constitution Drafting Committee for long. She resigned her membership due to the partition of India and Pakistan.

10) Sarojini Naidu -:

Cambridge University educated Sarojini Naidu was the first woman president of All India Congress. She was an important leader in India's freedom movement. She represented the province of Bihar in the Constituent Assembly. She was a member of the Indian National Flag Committee. In her speech at the acceptance of the national flag, she said that the representation of the country should not be chosen on the basis of caste-religion, men and women.

11) Malti Chaudhary -:

Malti Chaudhary was born in 1904 in East Bengal (now Bangladesh). She founded the Utkal Congress Samajwadi Karmi Sangh along with her husband Nabakrishna Chaudhary. It later came to be known as the Odisha provincial branch of the All India Congress Socialist Party. Malti Chaudhary was the representative of Uttar Pradesh. She insisted on social reform laws to free women from superstitions and sufferings caused by it. Joining the Congress, she took part in the freedom struggle and organized educated people to create a favorable environment for satyagraha against the British.

12) Dr. Vijayalakshmi Pandit -:

she was elected to the Constituent Assembly from the United Provinces. But she resigned from the Constituent Assembly after being appointed as the Indian Ambassador to Russia. Her only speech was before the Constitution Committee. In this speech, she expressed her belief that the Indian Constitution will be an inspiration and a guide to the people of many countries who want to be freed from colonialism.

13) Sucheta Kripalani -:

Senior Congress leader J. B. Kripalani's wife Sucheta Kripalani was the fourth Chief Minister of Uttar Pradesh and the first Chief Minister of independent India. Her position in the Constituent Committee was limited only to the creation of the national flag.

14) Anne Mascarene -:

Anne Mascarene was a member of the National Flag Committee. She was the first woman to join the Congress in Travancore state. She was elected to the first Lok Sabha in the 1951 Indian general election. She was the first woman MP in Kerala.

15) Kamala Chaudhary -:

Coming from a wealthy family, Kamala Chaudhary's contribution to the Constitution Committee was limited to the National Flag Committee.Born in Lucknow, Kamala Chaudhary was involved in the civil disobedience movement called by Gandhiji in 1930. She was elected to the Lok Sabha in the 70s. She was also known as a good writer.

Conclusion-:

1.The constitution was drafted by a radical jurist like Dr. Babasaheb Ambedkar.

2.The contribution of these women in making of the constitution remained neglected.

3.

Reference-

1. Feminism in India by Maitraiyee Choudhary.
2. The History of Doing: An Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India, 1800-1990- by Radha Kumar.
3. Women Freedom Fighters of India -Ankit Publication, Dr.Sanjay Yadav.
4. women and The Indian freedom struggle -by Rajkumar, Rameshwari Devi, Romila Pruthi.
5. Pointer Publisher,Jaipur.

♦ ♦ ♦

Deep Learning Base Intrusion Detection System

Kasturi Dhabale,
Prof. A. A. Chinchamalatpure
[1]ME Student, [2]Assistant Professor
[1]Department of Computer Science and Engineering
[1]Dr. Sau. Kamaltai Gawai Institute of Engineering & Technology, Darapur, Maharastra, India.

ABSTRACT

The massive development of the internet of things enabled various applications in smart devices, mobiles, laptops, and equipment that are configured with the common internet to provide flexible access. numerous users benefited by the reliability of the internet as a common medium. on the similar scope of work, the intrusion attacks threaten the system security. The data stored in the cloud needs to be protected from network anomalies. The presented system is focused on development of novel deep learning architecture with tuned layers for better performance. The presented system considers the CICIDS2017 dataset. The system considers the CICIDS dataset as the reference information and creates an architecture using Deep Intru-Net to test. The dataset is divided into training data of 80% and testing data of 20%. The dataset holds the recorded patterns of network anomalies. The Deep Intru-Net learns the frequent pattern of anomaly in the network and detects the occurrence of similar patterns. The improved iterations increase the learning strength of the system. The performance evaluation is made using accuracy value estimation and the proposed network achieved 98% accuracy.

The Internet has emerged as a transformative technology with the potential to revolutionize various industries. However, the proliferation of Internet devices has also brought about significant security challenges, as these devices are vulnerable to various types of cyber-attacks. Anomaly detection is a critical component of Internet security, as it helps identify unusual or malicious behaviors in Internet networks. In this paper, we propose “The Deep Intru-Net,” a deep learning-based approach for anomaly detection in massive Internet networks. The Deep Intru-Net leverages convolutional neural networks (CNNs) and recurrent neural networks (RNNs) to extract features and model the temporal dependencies in Internet data for accurate anomaly detection. The proposed approach is capable of handling the massive amount of data generated by Internet devices and can detect both known and unknown anomalies. We also present a comprehensive evaluation of the proposed approach using real-world Internet datasets, and the results demonstrate its superior performance in terms of accuracy, precision, recall, and F1-score compared to existing methods. The Deep Intru-Net has the potential to enhance the security of Internet

networks by effectively detecting anomalies and enabling timely response and mitigation actions.

Keywords: -

Deep Intrusion Network, convolutional neural networks (CNNs), recurrent neural networks (RNNs)

INTRODUCTION

In the rapidly evolving landscape of cyberspace, the security of internet networks is of paramount importance. With the exponential growth of internet-connected devices and the increasing complexity of network infrastructures, traditional methods of anomaly detection are proving inadequate in addressing the diverse and sophisticated threats that emerge daily. In response to these challenges, the emergence of deep learning techniques has provided promising avenues for enhancing the security of internet networks.This paper introduces "The Deep Intru-Net," a novel approach to anomaly detection tailored specifically for massive internet networks. Leveraging the power of deep neural networks, The Deep Intru-Net aims to detect and mitigate anomalies in real-time, thereby fortifying the resilience of internet infrastructure against malicious activities.The Deep Intru-Net is designed to address several key challenges inherent in anomaly detection in large-scale internet networks. Firstly, it can effectively handle the vast volumes of network traffic generated by modern internet ecosystems, utilizing its deep learning architecture to process and analyze data streams in real-time. Secondly, it exhibits a high degree of adaptability and scalability, allowing it to accommodate the dynamic nature of internet traffic patterns and the evolving tactics employed by cyber adversaries.At the core of The Deep Intru-Net lies its advanced deep learning model, which is trained on vast datasets comprising both normal and anomalous network traffic patterns. By learning intricate features and patterns inherent in network data, the model can distinguish between benign activities and malicious behavior with a high degree of accuracy. Moreover, the model's ability to continuously learn and adapt ensures that it remains effective against emerging threats and evolving attack vectors.The effectiveness of The Deep Intru-Net is demonstrated through extensive experimentation and evaluation on diverse internet network datasets. Results indicate that it outperforms traditional anomaly detection methods, achieving superior detection rates while minimizing false positives.In summary, The Deep Intru-Net represents a significant advancement in anomaly detection technology for massive internet networks. By harnessing the capabilities of deep learning, it offers a robust and scalable solution to the ever-growing security challenges faced in cyberspace, ultimately enhancing the integrity and resilience of internet infrastructure worldwide.

LITERATURE SURVEY

Summary of existing articles

Resilient Control of Cyber-Physical System Using Nonlinear Encoding Signal Against System Integrity Attacks

Year 2020

Author Youngjun Joo; Zhihua Qu; Toru Namerikawa

In this paper, we propose an attack-resilient control structure for a cyber-physical system (CPS) in order to improve CPS security against stealthy system integrity attacks that manipulate the state of the physical plant while remaining undetected. The proposed structure can detect stealthy attacks and maintain nominal performance without taking attacks into account thanks to nonlinear encoding/decoding components. Meanwhile, chaotic oscillators are used for secure communication to prevent eavesdropping of transmitted signals that are used to synchronize encoding/decoding components between the physical and cyber layers. In light of the input-to-state stable framework, the proposed CPS structure's resilience against malicious attacks, as well as its robustness under time delay and nonlinear components, are investigated. To validate the performance of the quadruple-tank process, simulations are used.

1. A Roadmap Toward the Resilient Internet of Things for Cyber-Physical Systems Year 2019

Author Denise Ratasich; Faiq Khalid; Florian Geissler; Radu Grosu; Muhammad Shafique; Ezio Bartocci

The Internet of Things (IoT) is an omnipresent framework interfacing a wide range of gadgets - the things - which can be gotten to from the distance. The digital actual frameworks (CPSs) screen and control the things from the distance. Subsequently, the ideas of constancy and security get profoundly interwoven. The rising degree of dynamicity, heterogeneity, and intricacy adds to the framework's weakness, and moves its capacity to respond to flaws. This paper sums up the best in class of existing work on abnormality discovery, adaptation to non-critical failure, and self-mending, and adds various

different techniques appropriate to accomplish versatility in an IoT. We especially center around non-meddlesome techniques guaranteeing information trustworthiness in the organization. Besides, this paper presents the fundamental difficulties in building a tough IoT for the CPS, which is critical in the period of savvy CPS with upgraded availability (an astounding illustration of such a framework is associated independent vehicles). It further sums up our answers, work underway and future work to this subject to empower "Reliable IoT for CPS".

At long last, this system is delineated on a chose use case: a savvy sensor foundation in the vehicle space.

3.An Ensemble of Deep Recurrent Neural Networks for Detecting IoT Cyber Attacks Using Network Traffic Year 2020

Author Mahdis Saharkhizan; Amin Azmoodeh; Ali Dehghantanha; Kim-Kwang Raymond Choo;

Internet of-Things (IoT) gadgets and frameworks will be progressively designated by cybercriminals (counting country state-supported or partnered danger entertainers) as they become a fundamental piece of our associated society and biological system. Be that as it may, the difficulties in getting these gadgets and frameworks are compounded by the scale and variety of arrangement, the speedy digital danger scene, and numerous different variables. Consequently, in this article, we plan a methodology utilizing progressed profound figuring out how to identify digital assaults against IoT frameworks. In particular, our methodology coordinates a bunch of long momentary memory (LSTM) modules into a group of identifiers. These modules are then blended utilizing a choice tree to show up at an accumulated result at the last stage. We assess the adequacy of our methodology utilizing a genuine informational collection of Mod bus network traffic and get a precision pace of more than close to 100% in the identification of digital assaults against IoT gadgets.

4.IntruDTree: A Machine Learning Based Cyber Security Intrusion Detection Model Year 2020

Author Iqbal H. Sarker, Yoosef Abushark, Fawaz Alsolami, Asif Irshad Khan

Cyber Security has as of late gotten gigantic consideration in the present security worries, because of the fame of the Internet-of-Things (IoT), the enormous development of PC organizations, and the immense number of pertinent applications. Along these lines, distinguishing different digital assaults or inconsistencies in an organization and building a compelling interruption discovery framework that plays out a fundamental job in the present security is turning out to be more significant. Man-made consciousness, especially AI strategies, can be utilized for building such an information driven insightful interruption discovery framework. To accomplish this objective, in this paper, we present an Intrusion Detection Tree ("IntruDTree") AI based security model that initial considers the positioning of safety highlights as indicated by their significance and afterward assemble a tree-based summed up interruption identification model in view of the chose significant elements. This model isn't just compelling as far as expectation precision for inconspicuous experiments yet additionally limits the computational intricacy of the model by decreasing the element aspects. At long last, the adequacy of our IntruDTree model was inspected by leading trials on online protection data sets and registering the accuracy, review, fscore,precision, and ROC values to assess. We likewise think about the result aftereffects of IntruDTree model with a few customary well known AI strategies, for example, the guileless Bayes classifier, calculated relapse, support vector machines, and k-closest neighbor, to investigate the adequacy of the subsequent security model.

5.Passive- and Not Active-Risk Tendencies Predict Cyber Security Behavior Year 2020

Author Isabel Arend, Asaf Shabtai, Tali Idan, Ruty Keinan

Susceptible to online digital related wrongdoing are regularly the aftereffect of unfortunate choices with respect to clients. Until now, research on risk-taking way of behaving applied to network safety circumstances has focused fundamentally on the dangers that originate from dynamic social decisions (e.g., opening a connection from an obscure source). Be that as it may, chance might result from the inability to carry out an activity (e.g., not fortifying a secret phrase). These two sorts of chance have been separated and named dynamic and latent gamble ways of behaving. We directed two examinations (Study 1 and Study 2) that look at how self-revealed dynamic and detached risk ways of behaving anticipate network protection social expectations. In Study 3, we look at how dynamic and uninvolved gamble connect with genuine network safety conduct. The outcomes show that digital protection social aims and genuine digital ways of behaving are essentially associated with self-announced individual contrasts in detached risk conduct yet not

in dynamic gamble conduct. We examine the hypothetical and reasonable ramifications of these discoveries.

PROPOSED SYSTEM

The Deep Intru-Net is a proposed system for anomaly detection in massive Internet of Things (IoT) networks. It aims to leverage deep learning techniques to detect anomalies or intrusions in IoT networks, which can help enhance the security of these networks and protect against potential cyber-attacks.

The system is designed to analyze and process vast amounts of data generated by IoT devices in a network, such as sensor data, device communication data, and other network-related data. The Deep Intru-Net utilizes deep learning algorithms, such as Convolutional Neural Networks (CNNs) and Recurrent Neural Networks (RNNs), to learn complex patterns and relationships from this data and identify abnormal behaviors that may indicate potential anomalies or intrusions.

The system's architecture may consist of multiple components, such as data pre-processing module, feature extraction module, deep learning model, and alert generation module. The data pre-processing module cleans and prepares the raw data for further analysis, while the feature extraction module extracts relevant features from the data to be used as input for the deep learning model. The deep learning model is trained on a large dataset of labeled data to learn normal behaviors and identify anomalies. The alert generation module generates alerts or notifications when anomalies are detected, which can be used for further investigation or response by network administrators.

Sequence Diagram

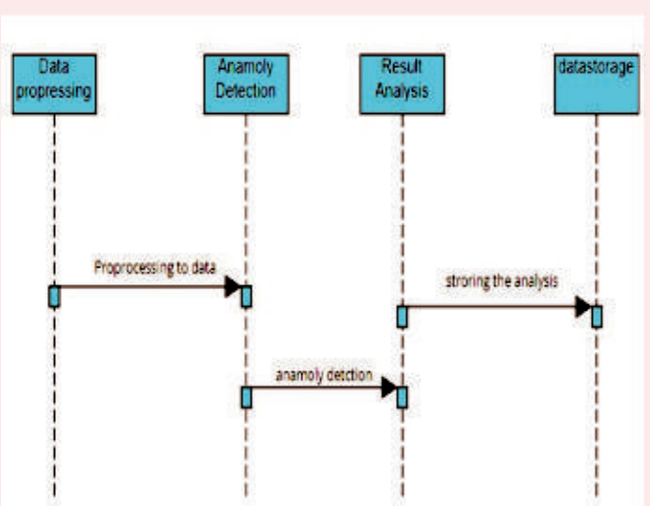

Description of the flow

The flow of The Deep Intru-Net for anomaly detection in massive IoT networks typically involves the following steps:

1. Data Collection: IoT devices generate a massive amount of data, which includes various types of sensory data, communication data, and metadata. The first step in the flow of The Deep Intru-Net is to collect this data from the IoT devices in the network.

2. Data Preprocessing: The collected data needs to be preprocessed to prepare it for further analysis. This may involve cleaning, normalization, and transformation of the data to ensure consistency and compatibility with the deep learning model.

3. Feature Extraction: After data preprocessing, relevant features or attributes are extracted from the data. This step involves selecting the most important and informative features that can represent the behavior of the IoT devices and capture potential anomalies.

4. Model Training: The Deep Intru-Net uses deep learning techniques, such as CNNs, RNNs, or their combination, to build a predictive model. The extracted features are used to train the deep learning model using labeled data, where normal and anomalous behaviors are defined. The model learns to identify patterns and relationships in the data that are indicative of normal behavior.

5. Model Evaluation: Once the model is trained, it is evaluated using a separate set of labeled data that was not used during the training process. This evaluation helps to assess the performance of the model in terms of its accuracy, precision, recall, F1-score, or other evaluation metrics.

6. Anomaly Detection: After model evaluation, the trained deep learning model is used to detect anomalies in real-time data from the IoT devices. The model compares the incoming data with the learned patterns and identifies any deviations or anomalies that do not conform to the expected behavior.

7. Alert Generation: If an anomaly is detected, an alert or notification is generated to alert the system administrator or security personnel about the potential security threat. The alert may contain information about the detected anomaly, the affected IoT device, and the severity of the anomaly.

8. Response and Mitigation: Based on the generated alerts, appropriate response and mitigation actions can be taken to address the detected anomalies. This may involve isolating the

affected IoT device, blocking suspicious traffic, or taking other remedial actions to prevent further damage.

9. Model Updating: The deep learning model used in The Deep Intru-Net can be updated periodically with new labeled data to ensure its continued accuracy and effectiveness in detecting anomalies. This may involve retraining the model with new data or fine-tuning the model to adapt to changing IoT network behaviors and emerging threats.

10. Monitoring and Reporting: The Deep Intru-Net may include monitoring and reporting capabilities to provide insights into the overall security status of the IoT network. This may involve generating reports, visualizing the detected anomalies, and providing insights for further security improvements.

RESULTS

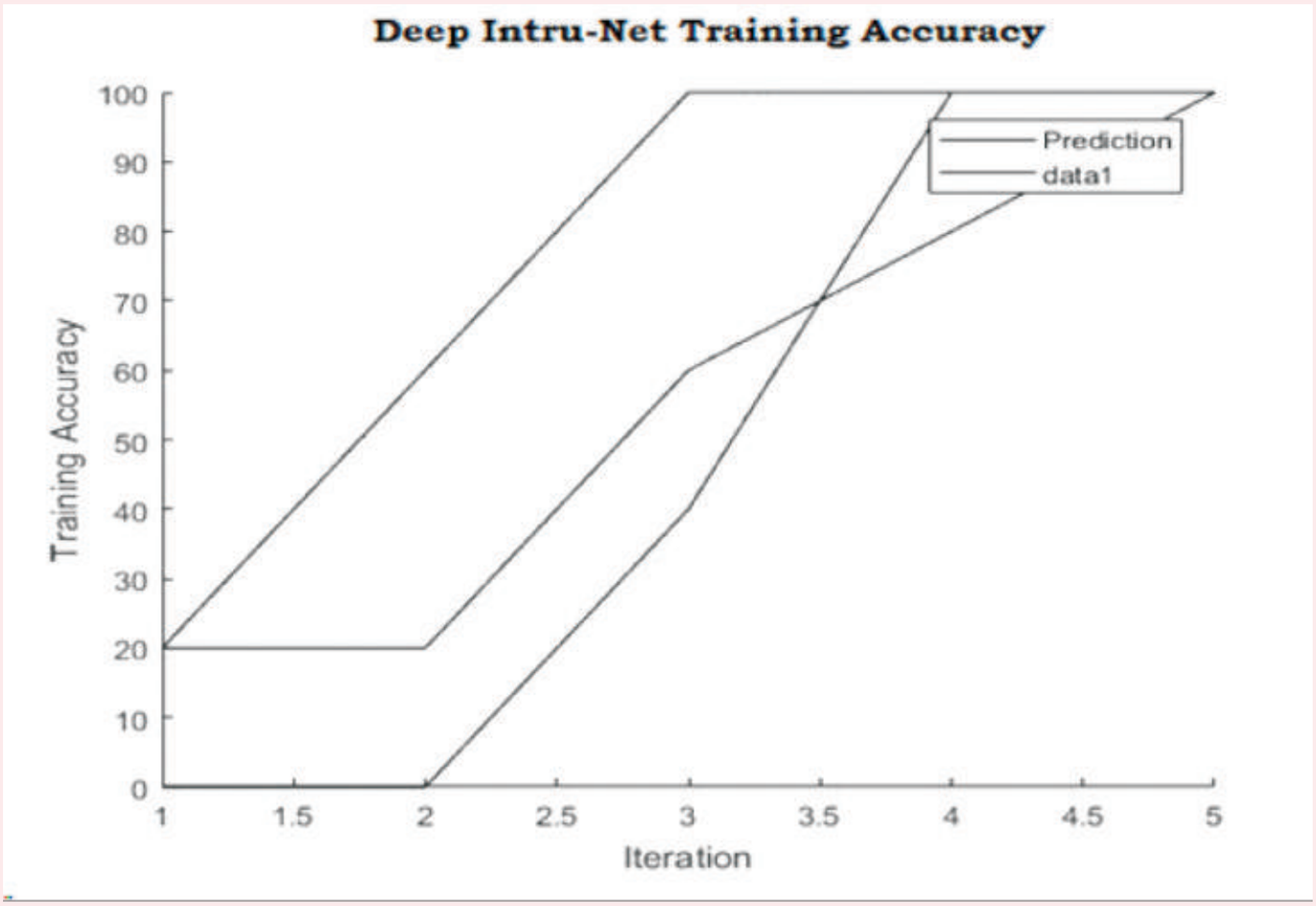

Fig 2.Shows the Deep Intru-Net training accuracy at different iterations are depicted here.

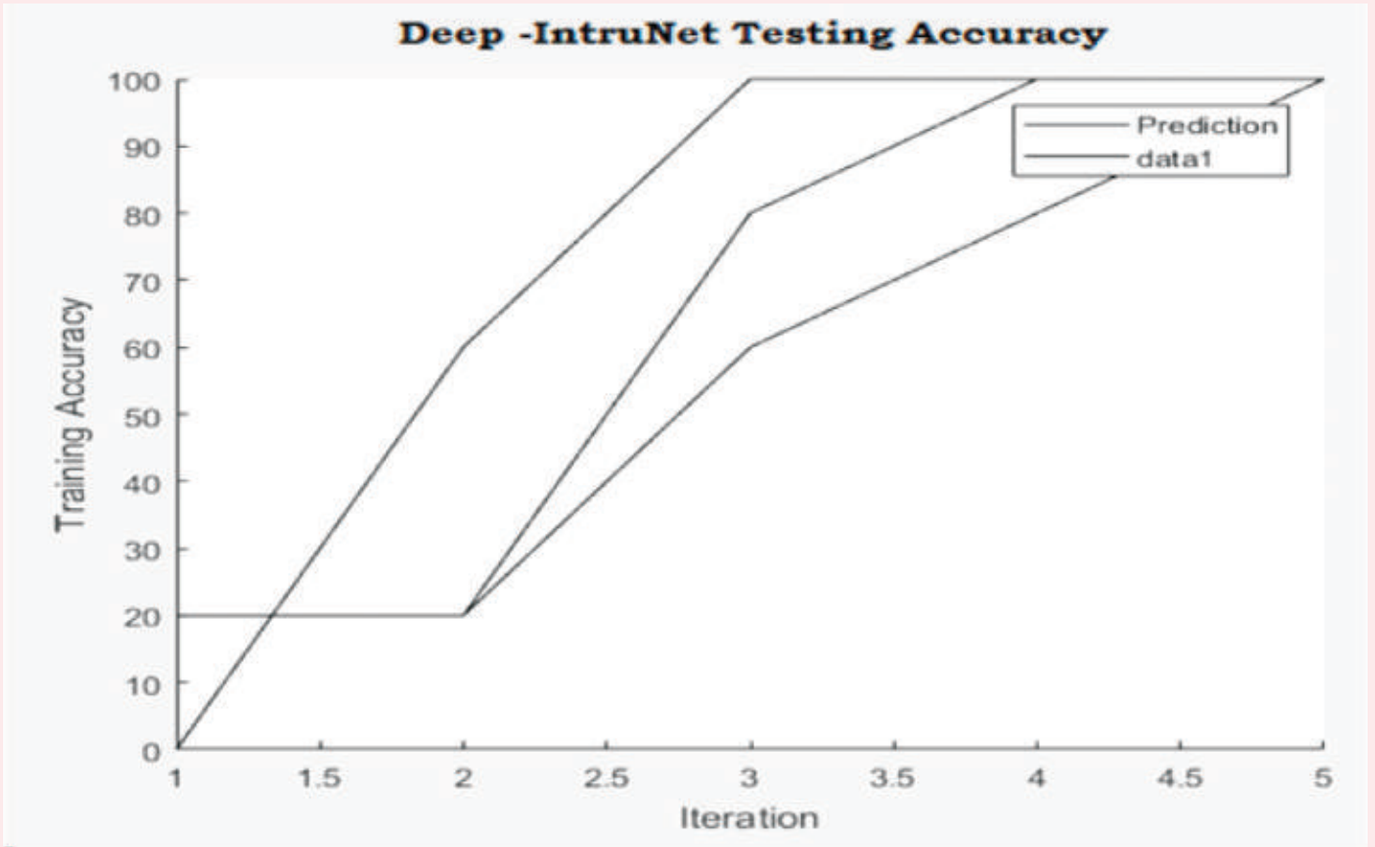

Fig 3. Shows the Deep Intru-Net testing accuracy at different ranges of iterations are depicted here.

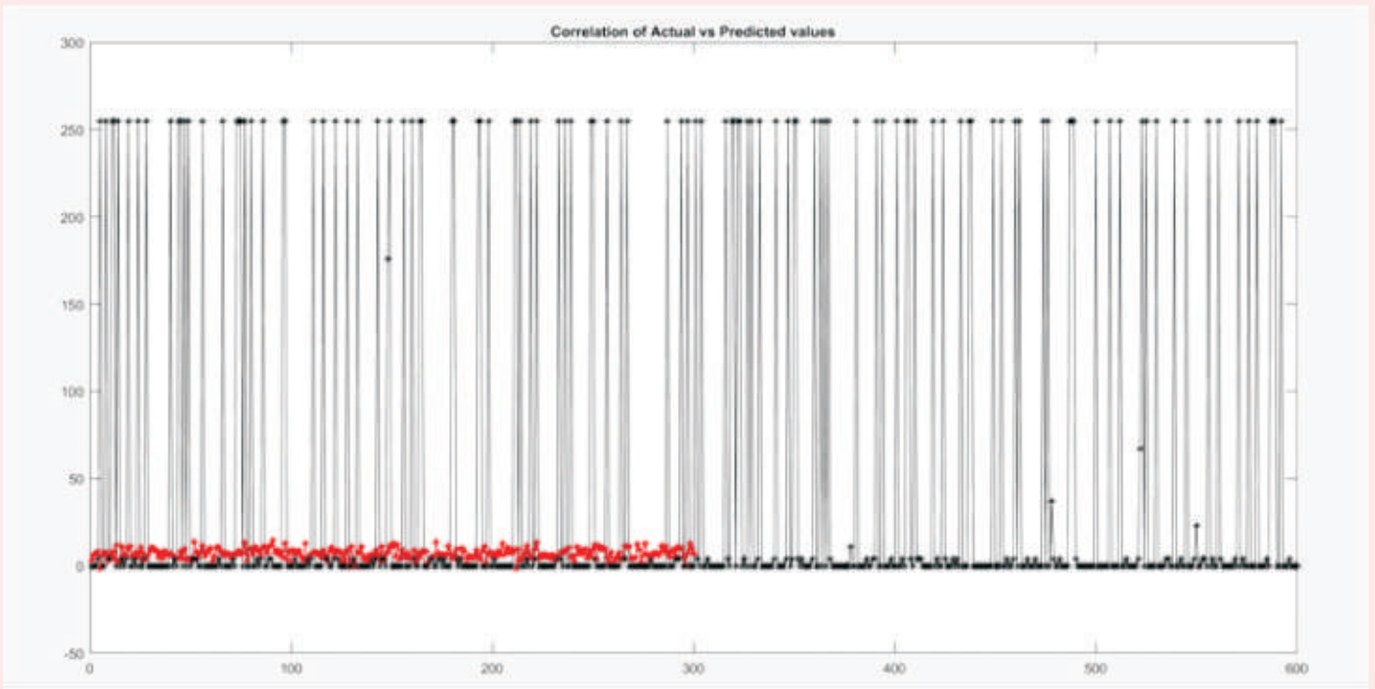

CONCLUSION

The widespread growth of the internet of things made it possible for a variety of apps to be installed in smart devices, mobile devices, laptops, and other pieces of equipment that are set to allow flexible access to the internet. There have been a lot of people who have benefitted from the dependability of the internet as a common medium. On the same scale of operations, the intrusion assaults pose a danger to the system's level of security. The data that is kept in the cloud has to have some kind of defense against network irregularities. The primary emphasis of the system that is now being presented is the construction of a revolutionary deep learning architecture that features layers that have been optimized to improve performance. The CICIDS2017 dataset is taken into account by the system that is provided. The CICIDS dataset is taken into account by the system as the reference information, and Deep Intru-Net is used to do testing on the architecture that is developed. The dataset is split into training data comprising 80% of the total and testing data making up the remaining 20%. The documented patterns of network irregularities are included in the dataset. The Deep Intru-Net is able to understand the common pattern of anomaly that occurs in the network and recognize when other patterns with the same characteristics arise. The capacity of the system to learn is increased as a result of the better iterations. The accuracy value estimate is what's used to do the performance assessment, and that showed that the suggested network was accurate 98% of the time.

REFERENCES

1] Sheikh Tahir Bakhsh , Saleh Alghamdi, Rayan A Alsemmeari and Syed Raheel Hassan, 2019., in open access journal, SAGE, Soft Comp. in IDS.,

2] A-Krishna, ALMAA J-Matheiwkutty, DS.-Jacob and HM, "Research on Intrusion Detection & Prevention model Using Deep Learning," 2020 Int. Conf..,((ICESC),(2020,)

3] A.-Ali and MM.Yousaf-, "., Research entitled Novel triple Intrusion Detec. & safe Gaurd System in SDN..," in IEEE Open-Access Year 2020.,

4] Zhigang Huang.,, Leii Zhangg., ". Key authentication protocols against smart connected devices.,", IEEE 2019 published.

5] Rafa³-Kozik & Micha³l-Chorass., ".,Machine learning tech., Springer –Int. Published 2014.,

6] M-Islaabudeen, MK. Kavithaa Devi., ". Title ID & PS in Mob. AdHoc-Nws. Against security." Springer published 2020.,

7] Jin,-YTian, (Z.,-Zhou, M).,& (Li, Z., & Zhang), Z. (2018). ".Home Level Intrusion Detection System using WiFi.," Year 2018, Int. Comp. Conferences.((IWCMC))

8] (Lin, F., Zhou), (Y., An, X)., (You, I., & Choo), K.R. (2018). ".,Fair Resource Allocation in an IDS for Edge Computing.," IEEE conf. on Secure Consumer electronics Computing., (Year 2018)

9] Mohammad-Saeid., Mahdavine-jadab., Mohammadreza-Rezvan., Mohammad amin Barekatain., Peyman-Adibia, Payam-Barnaghid Amit., P.Sheth (2018) Science-Direct Published.,

10] Bh, Deval & Salman, Tara & Samaka, Mohammed & Erbad, Aiman & Jain, Raj. (2016). Feasibility of Supervised Machine Learning for Cloud Security. 1-5. 10.1109/ICISSEC.2016.7885853.

11] Liang, C.; Shanmugam, B.; Azam, S.; Karim, A.; Islam, A.; Zamani, M.; Kavianpour, S.; Idris, N.B. Intrusion Detection System for the Internet of Things Based on Blockchain and Multi-Agent Systems. Electronics 2020, 9, 1120. https://doi.org/10.3390/electronics9071120

12] N.-Chaabouni, M.-Mosbahh, A..Zemmari, C.-Sauvignaac and P.-Faruki, "Network Intrusion Detection for IoT Security Based on Learning Techniques," in IEEE Communications Surveys & Tutorials, vol. 21, no. 3, pp. 2671-2701, third-quarter 2019, doi: 10.1109/COMST.2019.2896380

♦ ♦ ♦

A Systemic Revivew on : Women Empowerment & Gender Equality

Abhijit S. Dongardive[1]
Jagdish V. Manwar[2]
Department Of Pharmacy Practice, Kamalprakash pharmacy college and research centre, kherda, karanja (lad) dist. Washim, Maharashtra. India-444107
Department Of pharmaceutical chemistry, Kamalprakash pharmacy college and research centre, kherda, karanja (lad) dist. Washim, Maharashtra. India-444107

Corresponding author
Mr. Abhijit S. Dongardive
Lecturer, Kamalprakash pharmacy college and research centre, kherda, karanja (lad) dist. Washim, Maharashtra. India-444107

Abstract:

Women's empowerment is an important issue in today's world because it aims to improve the economic, social and political status of women. This literature review highlights the concept of women's empowerment, its historical development and its importance in achieving sustainable development goals. The analysis highlights many factors that influence women's empowerment and identifies successful strategies for women's empowerment, such as education, access to resources and involvement of authorities. Finally, the review concludes with recommendations for policy makers, community organizations and researchers that will support the cause of women's empowerment.

Keywords:

Women Empowerment, Gender Equality, Sustainable Development Goals, Education, Political Participation, Access to Resources, Empowerment Strategies

Introduction

The main objective of this article is to explore the key factors contributing to women's empowerment, which have been investigated by previous studies in India and abroad. To achieve this goala quantitative analysis of the literature was conducted. First international studies are examined, then national studies are examined. [1]

But for the first time, we clarify the meaning of "consent" in this article.

One way to think about power is ability to choose. While deprivation means the denial of a choice, empowerment is the process of those who derived of the ability to choose that aability. In other words, authorization means : To change. People who have many choices in life can be very powerful, but they are powerless in the sense I use, because they have never been deprived of that choice. But in order to choose the right one [2]

Some points must be followed:

There must be an the ability to make a different choice. Poverty and powerlessness often go hand in hand, as failure to meet basic needs and resulting strong dependence on others limits the potential to make meaningful decisions. No choice will affect women and men differently because of gender. Inequalities often exacerbate the effects of poverty. [3]

Not all options equal the meaning of power. Some are more important than others in term of their impact on people's lives. Life choices include where to live, who to marry, whether to have children, how many children to have, who will have custody of the

children, freedom of movement and integration, etc. takes place.[4]

It may be important to the well-being of a person's daily life, but not doing so means not doing. Finally, the ability to use the best options should not affect by others.[5]

The concept of empowerment

The concept of women's empowerment has evolved over time, with different definitions and perspectives. Generally, women's empowerment refers to the process of enabling women to take control of their lives, make decisions, and participate fully in all spheres of society. Empowerment of women includes their economic, social, and political empowerment. Economic empowerment refers to women's ability to access resources and participate in the economic decision-making process. Social empowerment refers to women's ability to participate in cultural, social, and community activities. Political empowerment refers to women's ability to decision making. Can be analyzed through three relevant dimensions: organizations, resources and achievement. Aagent represents a process that is selected and executed. Therefore, it is the basis of the concept of empowerment. Resource is the average on which work is used; Success refers to the results of the organization.

Discuss each of these dimensions and the relationship between them in the context of the motivation.[6]

Women empowerment

Another important dimension of women's empowerment is political empowerment. Women's participation in political decisionmaking processes has proven to be an important factor in promoting gender equality and promoting women's rights.

According to research by Verba, Schlozman, and Brady 1997, women's political participation can lead to the representation of women's interests in the policymaking process and can also improve women's views and norms regarding political participation.[7]

Importance of Women Empowerment in Achieving Sustainable Development Goals:

Empowering women is critical achieving sustainable development goals such as poverty reduction, gender equality and economic growth. Women's empowerment leads to productivity and economic growth. Empowering women can also lead to better health outcome such as reduced maternal mortality and child health. Gender equality is also important to achieve the Sustainable Development Goals because women are involved in the decisionmaking processes of many policies and programmes.[8]

Women's Services:

Women's empowerment can be achieved in many important areas such as education, employment, political participation and health. When it comes to education, giving girls equal access to education and keeping them in school is key to their empowerment.

When it comes to work, it is important to promote gender equality in the workplace and ensure equal pay and career advancement for women. When it comes to political participation, it is important to include women in decisionmaking processes & increase their representation in the electorate.[9]

On the health front, ensuringwomen's access to quality health services, including health services is crucial to supporting them.[10]

Role of government, NGOs and private sector:

Government, NGOs & private sector have important roles in empowering women. Governments can implement policies and programs that promote gender equality, like gender budgeting, employment programs, and laws that protect women's rights. NGOs can provide education, health, and economic opportunities to women and advocate for policies that promote gender equality. The private sector can promote gender equality in workplace, provide equal pay and career development for women, and invest in businesses where women work.[11]

Women's political empowerment:

Research has shown that when women are given political power, they are more likely to prioritize policies that benefit other women, such as healthcare and education. Women in leadership roles also tend to bring a more collaborative and inclusive approach to decision-making.[12]

Women's social empowerment: Social empowerment refers to the ability of women to participate fully in society, including in cultural and religious practices. Research has shown that when women are able to exercise their rights and freedoms, they have greater control over their lives and are more likely to make decisions that benefit themselves and their families.[13]

Women's cultural empowerment:

Cultural empowerment refers to the ability of women to participate in cultural and artistic activities, including music, dance, and visual arts. Studies have shown that cultural empowerment can

have positive effects on women's mental health and well-being, as well as on their ability to challenge gender stereotypes and discrimination. [14]

Conclusion

Like all relationships, relationships between the sexes have many challenges: they embody ideas, values, and identities; they share different jobs, activities and spaces; they decide to allocate resources;

They share power, organization and decisionmaking authority. This means that gender inequality is multifaceted and

cannot be reduced to a universal agreement. Any attempt to do this runs the danger of being too narrow in scope (as the Millennium Development Goals have been accused of) or having wish lists that are too long and difficult to implement. However, gender relations are not mutually exclusive. Especially when there is change in the economic society, they have conflicts and clashes. Therefore, a change in one side of the relationship will lead to a change in the other side and lead to unforeseen consequences. In this case, each of the three indicators in Millennium Development Goal 3 can play a role. Anyone can make immediate changes and term benefits. In fact, the same can be said for any policy that aims to impro-ve women's access to resources. Some may be more creative than others, but all have the capacity to change as long as the change involved is a genuine expansion of women's choices rather than token gestures of paternalism. The ability to change will be limited. Women's access to paid work will increase their self confidence & purchasing power, but only if it is done under conditions that keep them healthy and able to use their jobs, so the costs outweigh the benefits. The presence of women in governing structure of society change corrupt practices, but if these come from narrow elites, then yes, if they are invited rather than elected without voters represent and respond us.

References:

1. Reshi, I. A. (2023). COVID-19 Pandemic and Teaching and Learning: A Literature Review. MORFAI JOURNAL, 2(4), 820-826.
2. Sudha, S., & Sudha, T. (2013). Gender and the Challenges for Equal Property Rights–A Study of Cuddalore District, Tamilnadu. Language in India, 13(7)
3. Kabeer, N. (2001) 'Conflicts over credit: reevaluating the empowerment potential of loans to women in rural Bangladesh', World Development 29(1): 63-84
4. Hashemi, S.M., S.R. Schuler, and A.P. Riley (1996) 'Rural credit programs and women's empowerment in Bangladesh', World Development 24(4): 635-53
5. KHAN, M. R., RESHI, I. A., & RAJA, R. (2023). PUBLIC PROVISION IN WATER AND SANITATION: AN INTER DISTRICT STUDY OF URBAN SLUMS IN JAMMU AND KASHMIR. International Journal of Economic, Business, Accounting, Agriculture Management and Sharia Administration (IJEBAS), 3(2), 316-326.
6. Schuler, S.R., S.M. Hashemi, A.P. Riley, and A. Akhter (1996) 'Credit programs, patriarchy and men's violence against women in rural Bangladesh', Sodat Science and Medicine 43(12): 1729^2
7. Dolan, C.S. and K. Sorby (2003) Gender and Employment in High Value Agricutture Industries, Agriculture and Rural Development Working Paper series, no. 7, Washington DC: World Bank
8. Niranjana, S. (2002) 'Exploring gender inflections within Panchayat Raj institutions. Women's politicisation in Andhra Pradesh' in K. Kapadia (ed.) The Violence of Development. The Politics of Identity, Gender and Social Inequalities in India, New Delhi: Kali for Women
9. The scope of application of the indicator includes also women's organizations Klasen, S. (2006): "UNDP's Gender-related Measures: Some Conceptual Problems and Possible Solutions", Journal of Human Development, Vol.7, No.2, pp.243-274.
10. Mahbub ul Haq Human Development Centre (2000): Human Development in South Asia 2000: The Gender Question, Oxford University Press, Oxford.
11. Mahanta, A. (ed.) (2002): Human Rights and Women of North East India, Centre for Women's Studies, Dibrugarh University, Dibrugarh.
12. Malhotra, A., S.R. Schuler and C. Boender (2002): "Measuring Women's Empowerment as a Variable in International Development" Unpublished Paper for the World Bank. <www.unicef.org/pubsgen/humanrights-children/index. html> Visited on 11th January, 2008, at 5 p.m.
13. Mishra, S.K. and P. Nayak (2010): "Facets and Factors of Human Development in Tripura" in P. Nayak (ed.) Growth and Human Development in North-East India, Oxford University Press, New Delhi, pp.281-296.
14. Mathew, G. (2003): Keynote address in the workshop on "A Decade of Women's Empowerment through Local Governance" organized jointly by Institute of Social Sciences and South Asia Partnership, Canada sponsored by International Development Research Centre

♦ ♦ ♦

Design And Implementation of Automatic Power Saving Through Imageprocessing

[1]Mr. Mayur K. Wasnik,
[2]Prof. T. N. Ghorsad
[1]ME Student, [2]Assistant Professor
[1]Department of Computer Science and Engineering
[1]Dr. Sau. Kamaltai Gawai Institute of Engineering & Technology, Darapur, Maharastra, India

.**Abstract:**

In this study, we propose a novel approach for automatic power saving through video processing using MATLAB in conjunction with hardware components connected to a PC via a serial port, Arduino, and a relay board. Additionally, a temperature sensor is interfaced with the Arduino to regulate the power supply to a fan based on environmental conditions. The system aims to optimize energy consumption by dynamically controlling the operation of electrical appliances, specifically a fan, based on real-time video analysis and ambient temperature monitoring.The implementation involves capturing video footage using a webcam or a similar video input device, which is then processed using image processing techniques in MATLAB. The video frames are analyzed to detect the presence or absence of human activity in the monitored area. When human presence is detected, indicating occupancy, the main power supply is turned on to activate the fan, providing comfort and maintaining a suitable environment. Conversely, when no human activity is detected for a predefined period, the power supply is automatically switched off to conserve energy.The hardware setup consists of an Arduino microcontroller connected to the PC via a serial port, facilitating communication between MATLAB and the external devices. A relay board is utilized to control the power supply to the fan, with the Arduino serving as an intermediary to receive commands from MATLAB and actuate the relay accordingly. Additionally, a temperature sensor is interfaced with the Arduino to monitor ambient temperature levels. When the temperature exceeds a specified threshold, indicating discomfort or potential overheating, the main power supply is activated to operate the fan, effectively regulating the temperature and ensuring a comfortable environment.Overall, this integrated system offers an efficient and intelligent solution for power management in various environments, such as residential buildings, offices, and commercial spaces. By leveraging video processing techniques and environmental data, the proposed approach enables automated power saving while maintaining occupant comfort and energy efficiency.

Keywords:

Automatic power saving, Video processing, MATLAB, Arduino, Relay board, Environmental sensing, Energy efficiency, Occupancy detection.

Introduction:

In today's era of increasing energy consumption and environmental awareness, the efficient utilization of electrical power has become a paramount concern. The demand for intelligent systems capable of optimizing energy usage while maintaining user comfort has led to the development of innovative technologies across various domains. One such area of focus is the automation of power management in indoor environments, where the integration of video processing techniques with hardware components offers promising solutions.This paper presents a novel approach for automatic power saving through video processing, coupled with hardware control mechanisms, aimed at enhancing energy efficiency and user convenience. The proposed system leverages the capabilities of MATLAB for real-time video analysis, enabling the detection of human presence in monitored spaces. By interfacing MATLAB with hardware devices via a PC's serial port, seamless communication is established to facilitate the control of electrical appliances based on the analyzed video data.In addition to video processing, the system incorporates environmental sensing capabilities through the integration of an Arduino microcontroller and a temperature sensor. This enables the monitoring of ambient temperature levels, allowing the system to respond dynamically to changes in environmental conditions. Specifically, when the temperature exceeds predefined thresholds, indicating discomfort or potential overheating, the system activates the main power supply to regulate the operation of a fan, ensuring a comfortable indoor environment.The integration of video processing, hardware control, and environmental sensing forms the basis of an intelligent power management system that adapts to the occupants' presence and environmental conditions. By automatically controlling the operation of electrical appliances, such as fans, the system aims to minimize energy wastage during periods of inactivity while maintaining user comfort and convenience.In the following sections, the paper provides a detailed overview of the system architecture, including the hardware setup, software implementation, and communication protocols. Furthermore, experimental results and performance evaluations are presented to demonstrate the effectiveness and efficiency of the proposed approach in achieving automatic power saving and enhancing energy efficiency in indoor environments.

BLOCK DIA

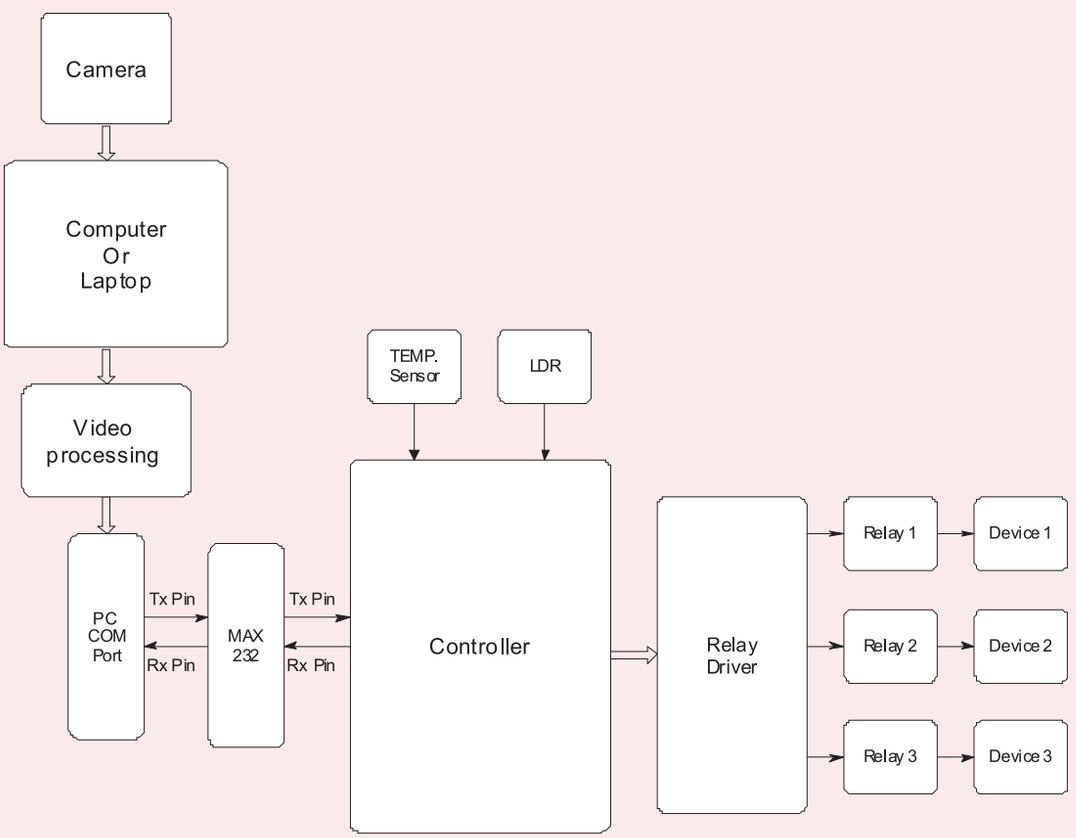

LITERATURE REVIEW

Literature survey is used to acquire knowledge and skill to complete this project. The main source for gaining the knowledge for this project is latest papers related on this topic. But there are some drawbacks of the previous research, to overcome that drawback and making the project more accurate we are doing several changes for making it more powerful algorithm.

By doing study on the previous research .the following conclusions are taken under consideration.

Accordingly to "Anisha Gupta/ Punit Gupta2,jasmeet Chhabra" [3] they proposed intelligent automated system for an efficient power management is being deployed and tested over institutional building in which the lights of the classrooms are automatically controlled by the IOT device. That sense the real time occupancy based on the schedule uploaded on the database server, and takes intelligent action of controlling the lights of classrooms using electromagnet relay switch. The IOT device used here is Intel Galileo board and the sensor used for sensing the real time occupancy in motion detector sensor. The proposed system architectureis explained which include server connected to Intel Galileo board that automatically controls the lights of the class by realizing the real time occupancy of detecting the class using motion sensor[3]. With respect to "N. Sribhagat Verma, Ganesh Taduri "[4] the need to automate the whole process of power management is very much there and this need is only going to escalate in the future with rising prices and scarcity of resources. Automated power management system is an effort in this direction and a small attempt to solve one of the biggest problems of mankind. With respect to our objective and scope, we have implemented and tested our system to the best possible. thus they conclude that automated power management system provides a practical and feasible approach to the problem of power management.[4]

"Kavya P. Walad, Jyoti Shetty "[5] they discussed about existing traffic control system and their drawback, to overcome from those drawback can build a flexible traffic light control system based on traffic density. To find traffic density edge detection technique can be used. the edge detection is a well known technique in image processing from identifying an image object, image segmentation, image enhancement. Each edge detection technique have its own advantages and disadvantages in various fields. Gradients based or first order edge detection and Laplace based or second order edge detection operators are discussed in this paper can be implemented in MATLAB. There are so many drawbacks with Gaussian based edge detection is sensitive to noise. This is because of using static dimension of kernel filer and its coefficients. The canny edge detection gives the best performance even in noise condition compared to the first order edge detection. This is more costly compared to the Sobel. Prewitt and Robert's operator. The main disadvantage with canny is that it has high computational time and responsible for weak edges. The best edge detection technique is necessary to provide an errorless solution. In future rather than using existing edge detection technique can use fuzzy logic and morphological based edge detection technique for regulating traffic control system based on traffic density to save the time and reduce operating cost.

Accordingly "Manoj Kumar Asst. Professor, Dept of CSE"[6] they calculated all the various steps done and various results are compared with test cases. Students can be at corner or they can be at in front in a group etc. Test case I display two students are sitting and their subtracted image is another image also test case II display two students are sitting and their subtracted image is shown in another image. The study shows that this method is helpful in saving electricity. This method is very cheap, efficient and can reduce wastage of power. This will consistently detect that is there any person in a classroom and auditorium and hence saves electricity.

[6] Accordingly "Vankatesh K and Sarath Kumar P "they conclude that image processing is better technique to control the power supply in the auditorium. It shows that it can reduce the wastage of electricity and avoids the free running of those electrical equipments. It is also more consistent in detecting presence of people because it uses real time images. Overall, the system is goog but it still needs improvement to achieve a hundred percent accuracy. If achieved, then we can extend this application to many places like theatres and even for home automation Also they proposed a scope for face detection. With respect to "Shraddha Dhirde, Priyanka Ghuge, Sneha Khulape " they conclude that monitoring and controlling is done using parameter like temperature and human count by using Rasberry pi3. MB-LBP algorithm is implemented on the attributes of faces of people. This is one of the effective method to control the electric equipment and to reduce power

consumption. Kiiruthika G, Meenatchi R, Mohan raj[9] proposed a system that image processing is one of the useful technique to control the power supply in large areas like malls and auditorium. Also this prevents the free running of electrical application thereby reducing the power wastage. Also it proves to be a consistent and efficient technique to detect the presence of people since it uses real time image.

Patteri Sooraj, Faizankhan Pathan, Gohil Vishal[2] conclude that a classroom can be visualized where all the appliances can be controlled automatically without further human assistance. This makes the camera smart enough to monitor the electrical equipment and thus brings the whole idea of automation into classroom. Hence a lot of efforts and resources can be conserved which can be utilized for different purpose. Vankatesh K developed a system in that image processing is main keyword to monitor the classroom and control power supply. The drawback with this system is that, it can be used only for the places whose orientation or arrangement is fixed. But they overcome it by resetting the reference images whenever the arrangement is altered. The main program needs not to be altered. Another way of overcoming this limitation is using face detection technique. That is expected to give much flexibility to the overall system.

For overcoming the previous problems related to the work, Here in this recent work we are using same technique of image processing with the temperature sensor and light sensor to sense the atmospheric temperature and light for calculating the need of appliances and making the system more accurate and convenient. In the alternation of face detection we are calculating the centered of object and on the basis of results, the operation will perform through microcontroller programming. In that we firstly take a reference image of empty classroom. This reference image compared to real time image after every 10 seconds. And with respect to changes, the operation will perform. There are many steps and parameter involves in this project that make it better and accurate than before.

Programming MATLAB GUI

In this section we will discuss some concepts and techniques needed to program GUIs.Typically we would like a GUI to respond in an appropriate manner to events resulting from the interaction of the user with one or another component of the GUI. In a common scenario, after some specific graphical interaction with the UI component, a corresponding event is triggered and a callback function is executed. The reference to thecallback function is passed using the relevant component's property(such as Callback, Clicked Callback, ButtonDownFcn, etc.)

In many cases the actions performed by the callback depend on the state of the GUI,so a standard mechanism is required which would allow each callback to routinely accessProperties of objects. Data exchange must also be properly organized.A GUI writer must be aware of certain MATLAB language conventions. For example, ifthe callback property is specified as a string, then the callback expression is evaluated in DSTO–GD–0442 the base workspace, but if it is specified as a cell-array, then the variables additional to the callback object handle and the event data will be interpreted in the scope of the segment of the code where the callback property was originally set

Results

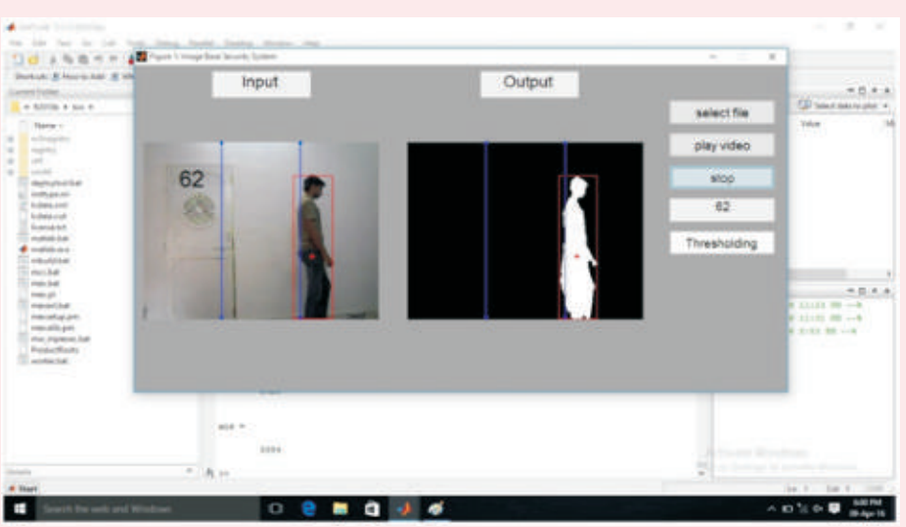

Project GUI

Working

An image or a video, if digitized is represented by a number of frames per unit of time, with each frame in turn represented by a number of components (three colours or more), each again represented by a set of pixel at a given precision (8 or more bits), scanning the frame component on a raster, line by line. This is often referred to as first general representation, and was introduced taking into account practical issues such as camera and scan technologies, as well as simplicity of their representation. First generation image and video can be represented as one or more matrices whose elements correspond to a frame's component pixel. When compared to the first, second generation representation approach represents image and video as set of what is called attributes. A

largely popular second general representation is that of object-based representation where to each object has been assigned some colour, texture or motion attributes .

The majority of image and video segmentation techniques try to take a first general image or video as an input and provide as output a second generation representation of them. Other image and video analysis tools extract other and provide what one generally calls a content-based representation in form of edges, features points, and others.

PROPOSED ALGORITHM

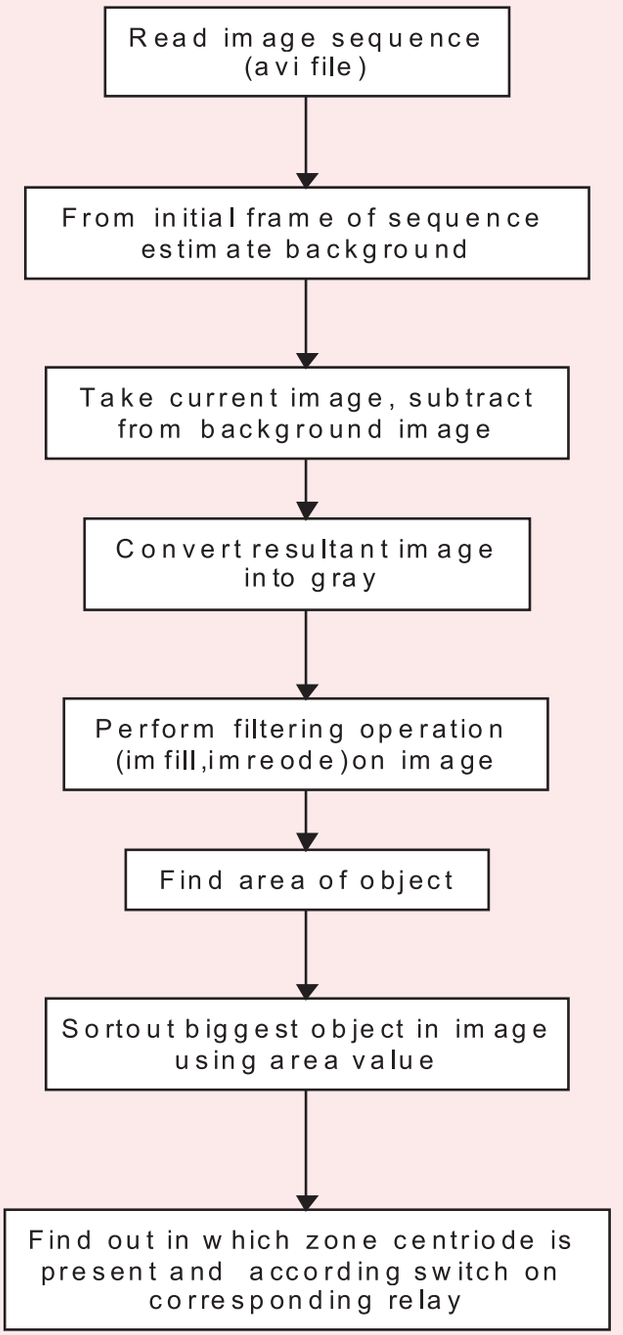

Fig No .5

Object Classification

The ultimate aim of different smart visual surveillance applications is to extract semantics from video to be used in higher level activity analysis tasks. Categorizing the type of a detected video object is a crucial step in achieving this goal. With the help of object type information, more specific and accurate methods can be developed to recognize higher level actions of video objects. Hence, we developed a novel video object classification method based on object shape similarity as part of our visual surveillance system. Typical video scenes may contain a variety of objects such as people, vehicles, animals, natural phenomenon (e.g. rain, snow), plants and clutter. However, main target of interest in surveillance applications are generally humans and vehicles. Also, real time nature and operating environments of visual surveillance applications require a classification scheme which is computationally inexpensive, reasonably effective on small targets and invariant to lighting conditions.

We have satisfied most of these requirements by implementing a classification scheme which is able to categorize detected video objects into pre-defined groups of human, human group and vehicle by using image-based object features.

Detection

The main difficulties of such approach lie in the fact that, even in controlled environments, the background undergoes a continual change, mostly use to the existence of lighting variations and distracters (example: clouds passing by, braches of trees moving with the wind). The robustness towards lighting variation of the scene is achieved using adaptive background models and adaptive per-pixel thresholds.

Detection is done on the basis of centroid of object is present.

Tracking

The purpose of tracking is to determine the spatial temporal information of each target present in the scene. Since the visual motion of targets is always small in comparison to their spatial extends, no position prediction is necessary to construct the strokes. The association of regions and their classification is based on a binary association matrix computed by testing the overlap of regions in consecutive frames. Whenever there is a match, the stroke is updated. Tracking also interacts with the detection.

The aim of object tracking is to establish a correspondence between objects or

Object Tracking

Object parts in consecutive frames and to extract temporal information about objects such as trajectory, posture, speed and direction. Tracking detected objects frame by frame in video is a significant and difficult task. It is a crucial part of smart surveillance systems since without object tracking, the system could not extract cohesive temporal information about objects and higher level behavior analysis steps would not be possible. On the other hand, inaccurate foreground object segmentation due to shadows, reflectance and occlusions makes tracking a difficult research problem. We used an object level tracking algorithm in our system. That is, we do not track object parts, such as limbs of a human, but we track objects as a whole from frame to frame. The information extracted by this level of tracking is adequate for most of the smart surveillance applications. The tracking method we have developed is inspired by the study presented in [2]. Our approach makes use of the object features such as size, center of mass, bounding box and color histogram which are extracted in previous steps to establish a matching between objects in consecutive frames. Furthermore, our tracking algorithm detects object occlusion and distinguishes object identities after the split of occluded objects. By analyzing the object trajectory information, our tracking system is able to detect left and removed objects as well.

Conclusion:

In conclusion, the integration of video processing techniques with hardware control mechanisms offers a promising solution for automatic power saving and energy efficiency in indoor environments. The proposed system, implemented using MATLAB, Arduino, and relay boards, demonstrates the feasibility and effectiveness of leveraging real-time video analysis and environmental sensing for intelligent power management.Through the detection of human presence and monitoring of ambient temperature levels, the system dynamically adjusts the operation of electrical appliances, such as fans, to optimize energy consumption while maintaining user comfort. By automatically activating and deactivating the main power supply based on occupancy and environmental conditions, the system minimizes energy wastage during periods of inactivity and ensures a comfortable indoor

environment when needed.The experimental results and performance evaluations presented in this paper validate the efficacy of the proposed approach in achieving automatic power saving and enhancing energy efficiency. Furthermore, the scalability and flexibility of the system make it suitable for deployment in various indoor environments, including residential buildings, offices, and commercial spaces.Moving forward, future research could explore additional functionalities and enhancements to further improve the system's capabilities. This may include the integration of advanced machine learning algorithms for more accurate human presence detection, as well as the incorporation of additional environmental sensors for comprehensive environmental monitoring. Additionally, efforts to optimize the system's energy-saving algorithms and communication protocols could contribute to further reducing energy consumption and enhancing overall system performance.In summary, the proposed system represents a significant step towards realizing intelligent power management solutions that effectively balance energy efficiency, user comfort, and convenience in indoor environments. By harnessing the power of video processing and hardware integration, the system holds the potential to make a meaningful contribution towards sustainable energy utilization and environmental conservation efforts.

REFERENCES

1] Vankatesh K1 and Sarath Kumar P2. "Automatic Real Time Auditorium Power Supply Control Using Image Processing". DOI:03.LSCS.2013.

2] Patteri Sooraj1, Faizankhan Pthan2, Gohil Vishal3, Pritesh Kukadia4,"Automatic Controlling Of Electrical Appliancesin Classroom Using Image Processing".IJERD:April2016.

3] Anisha Gupta/Punit Gupta2, Jasmeet Chhabra3."IoT based Power Efficient System Design Using Automation For Classroom". IEEE 2015.

4] N. SribhagatVarma, Ganesh Taduri, N. Bhagirath Sai."Automatic Electrical Appliances control Based on Image Processing". IJERT September2013.

5] Kavya PWalad, Jyothi Shetty" Traffic Light Control System Using Image Processing". IJIRCCE Octomber2014.

6] Manoj Kumar."Power Saving in Electrical Devices Using Image Processing". In IJEAST May2016.

7] Omkar Ramdas Gaikwad, Anil Vishwasrao, Prof. Kanchan Pujari, Tejas Talathi "Image Processing Based Traffic Control" in IJSETR April2014.

8] ShraddhaDhirde1, PriyankaGhuge2, Sneha Khulape3"Monitoring and Controlling of an Auditorium " in IJEST2017.

9] Kiruthika G1, MeenatchiR1,Mohan Raj V1, Pradeepa S1."Device Power Consumption avoidance using Image Processing" in IJARMET March2017.

10] Sunil Kumar Matangi and, Sateesh Prathapani, "Design of Smart Power Controlling and Saving System in Auditorium by using MCS51

11] Vikramadity Dangi, AmolParab, Kshitij Pawar, S.SRathod,"Image Processing Based Intelligent Traffic Controller", Undergraduate Academic Research Journal(UARJ), ISSN:2278-1129,volume-1, Issue-1,2012

♦ ♦ ♦

A Study of Network Intrusion Detection Systems Using

Artificial Intelligence

Thamraj N. Ghorsad[1], Dr. Amol Zade[2], Swati T. Ghorsad[3]

[1] Department of Computer Science & Engineering, Dr. Sau. Kamaltai Gawai Institute of Engineering & Technology, Darapur.

[2] Department of Computer Science & Engineering, G.H. Raisoni University, Amravati.

[3] Department of Computer Engineering, Takshashila Polytechnic, Amravati.

Abstract:

The rapid growth of the Internet and communications has resulted in a huge increase in transmitted data. These data are coveted by attackers and they continuously create novel attacks to steal or corrupt these data. The growth of these attacks is an issue for the security of our systems and represents one of the biggest challenges for intrusion detection. An intrusion detection system (IDS) is a tool that helps to detect intrusions by inspecting the network traffic. Although many researchers have studied and created new IDS solutions, IDS still needs improving in order to have good detection accuracy while reducing false alarm rates. In addition, many IDS struggle to detect zero-day attacks. Recently, machine learning algorithms have become popular with researchers to detect network intrusion in an efficient manner and with high accuracy. This paper presents the concept of IDS and provides a taxonomy of machine learning methods. The main metrics used to assess an IDS are presented and a review of recent IDS using machine learning is provided where the strengths and weaknesses of each solution is outlined. Then, details of the different datasets used in the studies are provided and the accuracy of the results from the reviewed work is discussed. Finally, observations, research challenges and future trends are discussed.

Keywords:

Intrusion Detection Systems (IDS), machine learning, network security, Intrusion Prevention Systems (IPS), deep learning algorithms

1. Introduction

The concept of IDS started in 1980 with James Anderson's paper, Computer SecurityThreat Monitoring and Surveillance [1]. James was a member of the Defense Science BoardTask Force on Computer Security at the U.S. Air Force. In his paper, James explained howanalyzing audit trails could be useful to detect unauthorized or malicious activities. Forinstance, analyzing the log of the files provides important information to determine if thereis an abnormal use. The paper formed the basis of what will be known as Host IntrusionDetection System (HIDS). Soon after the first IDS was built to detect threats that were in a list of known attacks.

2. Intrusion Detection Systems (IDS)

An IDS is a tool, either a hardware device or software, that raises an alarm when it detects

malicious activity on the network. IDSs are the "watch-eye" of the network. It is an important component of the security architecture of modern networks. It allows earlystages of attacks to be detected and thus, gives the opportunity to mitigate against them. Inaddition, they allow detection of a variety of attacks, e.g.: Denial of Service (DoS), Man inthe Middle (MitM), etc. IDSs can monitor and log any, and all, network traffic as specified.Since IDSs can provide details on attacks as they occur, it helps security administrators tounderstand what has happened. Therefore, in the case of future similar attacks the securityof the system can be configured to detect and prevent attacks of this type. There are twotypes of IDS, Network Intrusion Detection System (NIDS) and Host Intrusion DetectionSystem (HIDS) [3]:

• Network Intrusion Detection Systems are IDSs placed in the network at strategicpoints. NIDS analyses the overall traffic of the network to detect if there are maliciousactivities in the network. NIDS helps to detect attacks from your own hosts and is akey component of the security of most organization networks.

• Host Intrusion Detection Systems are IDSs that are in all client computers (hosts) ofthe network. Contrary to NIDS, HIDS analyses the traffic of a single host as well as itsactivities, if

it detects abnormal behaviour, it will raise an alarm.There are three different detection types for IDS: Misuse Detection, Anomaly Detection,and Hybrid detection [3]:

• Misuse detection, also known as signature detection, searches for known patternsof intrusion in the network or in the host. Each attack has a specific signature, forinstance, it can be the payload of the packet, the source IP address, or a specific header.The IDS can raise an alarm if it detects an attack that has one of the signatures listedin the list of known signatures of the IDS. The advantage of this approach is its highaccuracy to detect known attacks. However, its weakness is that it is inefficient againstunknown or zero-day (never seen before attack) patterns.

• Anomaly detection defines a normal state of the network or the host, called a baseline,and any deviation from this baseline is reported as a potential attack. For instance,anomaly-based IDS can create a baseline based on the common network traffic such asthe services provided by each host, the services used by each host and the volume ofactivity during the day. Thus, if an attacker accesses an internal resource at midnight,and if in the baseline there should be almost no activity at midnight, then the IDS will raise an alarm.

• Hybrid detection combines both of the aforementioned detections. Generally, they havea lower false detection rate than anomaly techniques and can discover new attacks.

3. IDS Performance Evaluation

To evaluate IDS's, which use machine learning methods, we use performance metrics.A confusion matrix is a table which describe the performance of a classification model, alsocalled a "classifier", on a set of test data for which the true values are known. The matrixcompares the actual target values with those predicted by the machine learning model.

To describe a confusion matrix the following terms are used:

• True Positive (TP): An attack sample has been correctly identified as an attack.

• True Negative (TN): A normal sample has been correctly identified as normal traffic.

• False Positive (FP): A normal sample has been incorrectly identified as an attack.

• False Negative (FN): An attack sample has been incorrectly identified as normal traffic

IDS should have a low false positive rate to avoid false alarms in the system, as this creates network disturbances. In addition, it is necessary to have a low false negative rateto avoid undetected attacks entering your network. When using the aforementioned terms and matrix from Table 1, we can evaluate thevarious metrics that are frequently used to assess the performance of an IDS. A list of themain metrics that are used by researchers follows here:

Table 1. Metrics used to assess the performance of IDS.

		Predicted Class	
Actual class		**Normal**	**Attack**
	Normal	TN	FP
	Attack	FN	TP

3.1. Precision

Corresponds to the ratio of correctly predicted attack samples to all the predictedattack samples.

$$\text{Precision} = \frac{TP}{TP + FP}$$

3.2. Recall

Corresponds to the ratio of correctly predicted attack samples to all the samples thatcorrespond to an attack. This metric is also known as the Detection Rate.

$$\text{Recall} = \frac{TP}{TP + FN}$$

3.3. False Alarm Rate

Corresponds to the ratio of wrongly predicted attacks to all the samples that arenormal. This metric is also known as the False Positive Rate.

$$\text{False Alarm Rate} = \frac{FP}{TN + FP}$$

3.4. True Negative Rate

Corresponds to the ratio of all correctly predicted normal samples to all the samplesthat are normal.

$$\text{True Negative Rate} = \frac{TN}{TN + FP}$$

3.5. Accuracy

Corresponds to the ratio of correctly identified classes to all the samples. This metricis often used to measure the efficiency of an IDS when the dataset is balanced.

$$\text{Accuracy} = \frac{TP + TN}{TP + FN + TN + FP}$$

3.6. F-Measure

Corresponds to the harmonic mean of the Precision and Recall. It is used to provide abetter evaluation of the system by showing the gap between the two metrics to see if thesolution is balanced. This metric is also known as the F-Score or the F1-Score.

$$F - \text{Measure} = 2 \times \frac{(\text{Precision} * \text{Recall})}{(\text{Precision} + \text{Recall})}$$

Since the attack detection rate and false alarm rate are often opposed to each other,evaluation of IDSs is also performed using Receiver Operating Characteristics (ROC)analysis. A ROC curve, as shown in Figure 1, represents the trade-off between attackdetection rate and false alarm rate. The closer the ROC curve is to the top left cornerthe more effective the IDS is [4]. As shown in Figure 1, ROC Curves can also be used tocompare different IDS using the same dataset.

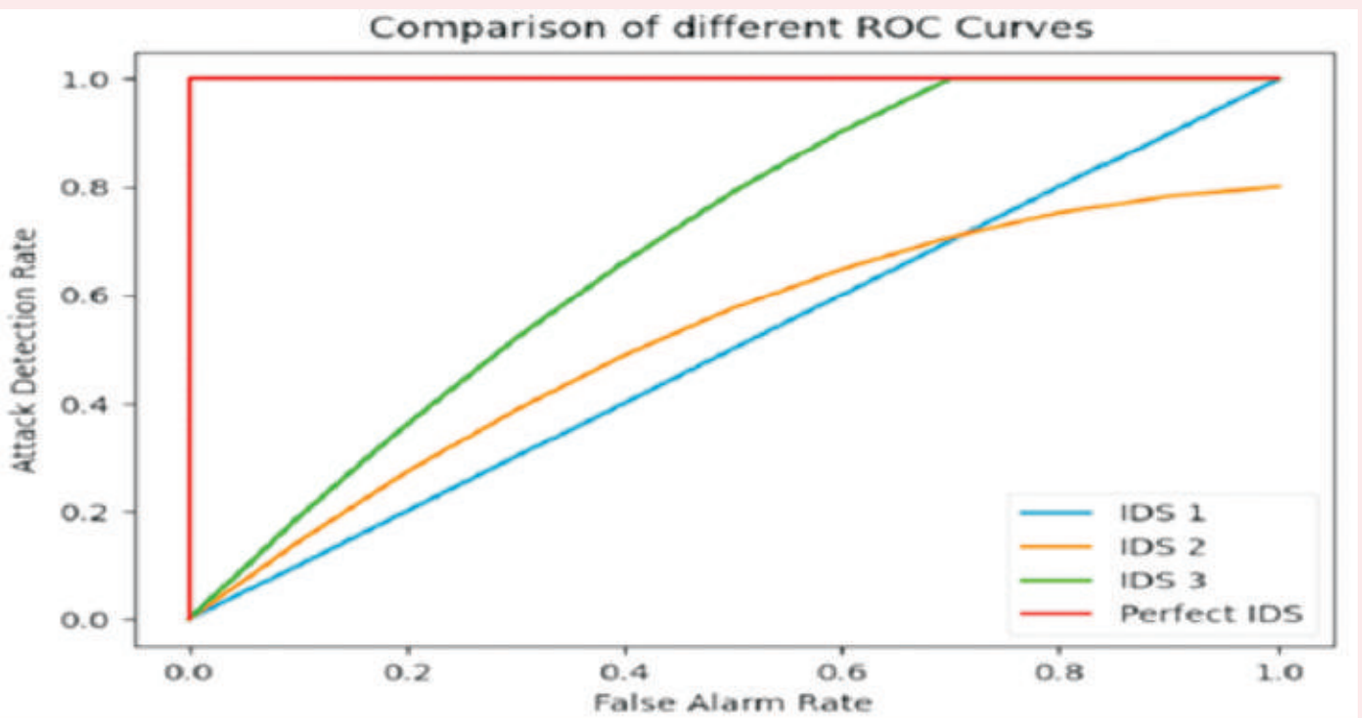

Figure 1. ROC Curves for different IDSs.

IDSs can also be evaluated according to their time performance. The time performancecorresponds to the total time that the IDS needs to detect an intrusion. This time is composed of the processing time and the propagation time. The processing timeis the time needed by the IDS to process the information to detect an attack. The processingspeed of the IDS needs to be as fast as possible, if not, real-time processing of intrusion isnot feasible. The propagation time is the time needed to propagate the information to the security analyst or the Security Operation Centre (SOC). Both times, processing time and propagation time need to be as short as possible to allow security analysts to have enough time to react to an attack in real-time [4].

4. Machine Learning

Machine learning is closely linked to Artificial Intelligence (AI) technology. It trains an algorithm to find regular patterns in a dataset. This training results in a model that canbe used to predict or automate things. For IDSs, machine learning can be used to detecteither known attacks or unknown attacks if the model has been sufficiently trained. As shown in Figure 2, there are three main types of machine learning methods:supervised, unsupervised and semi-supervised machine learning [5]. These methodsare discussed further in this section.

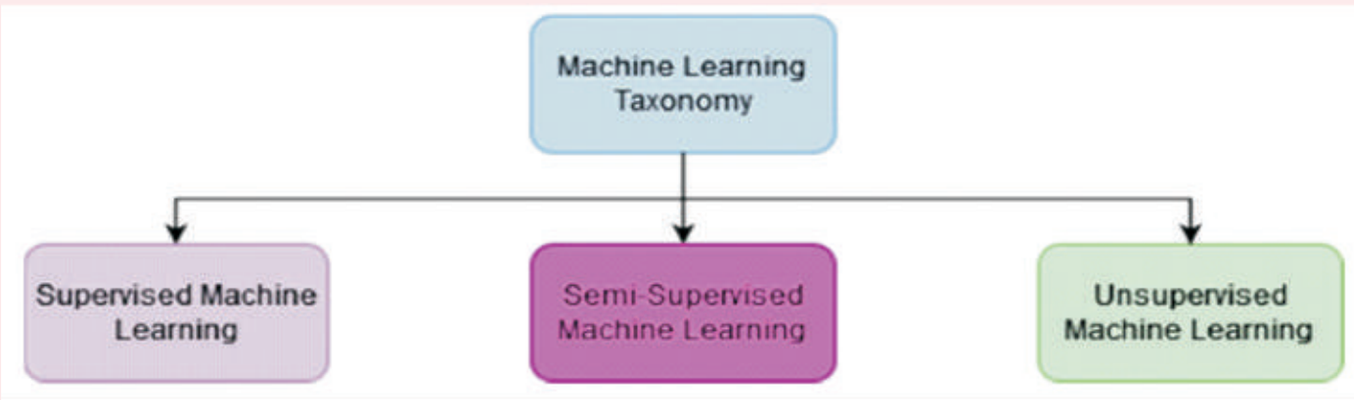

Figure 2. Main types of machine learning methods.

4.1. Supervised Machine Learning

Supervised machine learning uses labelled data to generate a function that map input to an output. The function is constructed from labelled training data.Supervised learning can be categorized into two types of models, classification and regression:

• Classification models are used to put data into specific categories. From a dataset itrecognizes the category it belongs to based on its features. The model will be trainedon labelled input and output data to understand what the features of the input data areso as to correctly classify it. Classification models are very useful to detect attacks. Forinstance, for traffic coming into our network, a well-trained classification model canclassify the traffic as normal traffic or as abnormal traffic. If the model performs well,the abnormal traffic can then be classified into subcategories of well-known attackssuch as DoS, phishing, worms, port scan, etc. Common classification algorithms are decision tree, k-nearest neighbour, support vector machine, random forest, and neuralnetwork [6]

4.2. Unsupervised Machine Learning

Unsupervised machine learning is used with unlabeled data. As suggested by itsname, unsupervised machine learning is not supervised by the user to improve the model.The model will improve by itself as it will discover patterns and information from thedataset it was given. Usually, the algorithm will group the different data into categoriesthat have the same similarities or by differences. Unsupervised learning is useful for bigdata analysis. As shown in Figure 3, unsupervised learning can be categorized as threetypes of problems clustering, association, and dimensionality reduction:

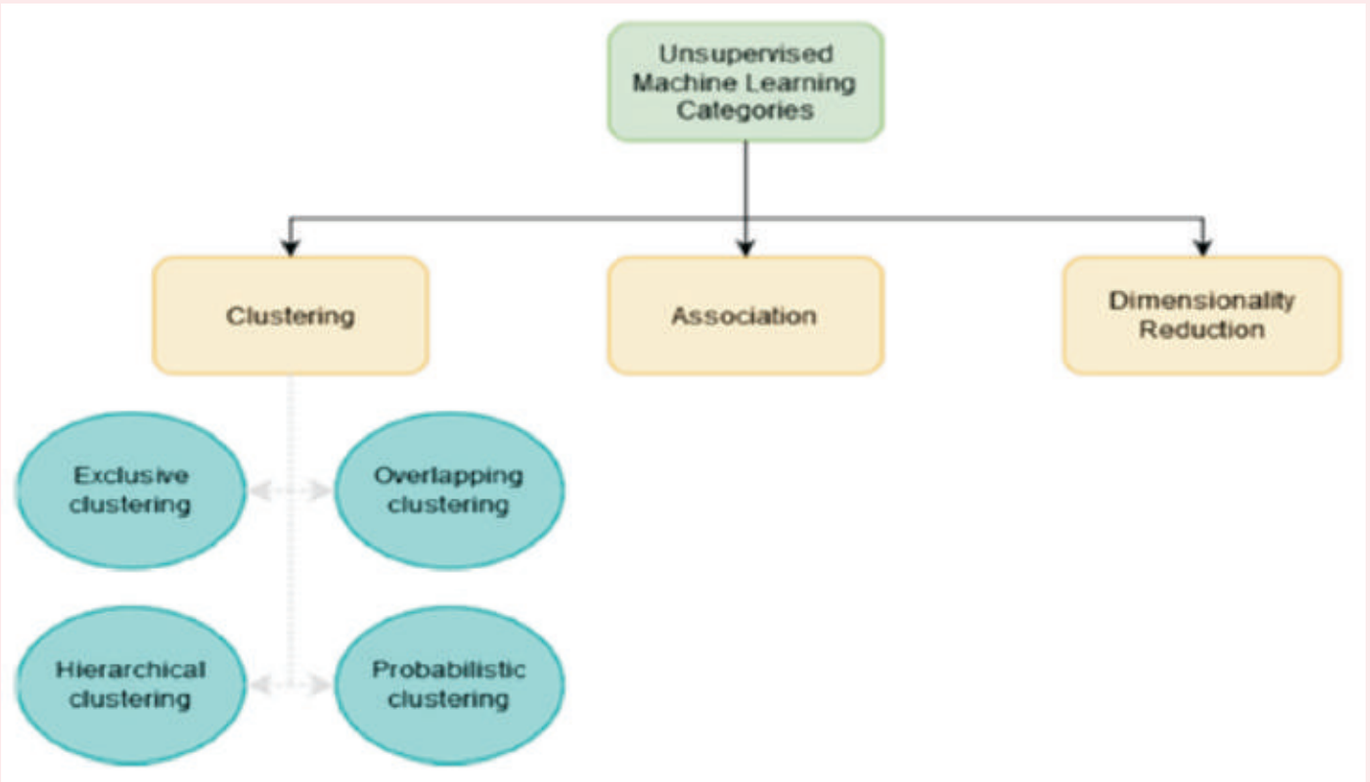

Figure 3. Unsupervised Machine Learning Categories.

• Clustering is a technique which groups unlabeled data according to their common oruncommon features [8]. At the end of this process, the unlabeled data will be sortedinto different data groups. Clustering algorithms can be subcategorized as exclusive, overlapping, hierarchical and probabilistic [9].

With exclusive clustering, data that aregrouped can only belong to onecluster only. Overlapping clustering allows data tobelong to multiple clusters to have a richer model when data can belong to differentcategories. For instance, overlapping clustering is required for video analysis, sincevideo can have multiple categories [10].

The Manhattan distance is another metric often used [9]. Withhierarchical clustering, it is possible to use the differences instead of the similaritiesto merge the clusters into a single cluster. It is known as Divisive clustering. With probabilistic clustering data points are put into clusters based on the probability thatthey belong to this cluster. Common clustering algorithms of the different clusteringtypes are K-means, Fuzzy K-means, and Gaussian Mixture.

• Association is a method that finds relationships between the input data. Associationis often used for marketing purposes to find the relationship between products andthus, to propose other products based on customer purchases. A common association algorithm is the A priori algorithm [11].

• Dimensionality reduction is a method used to reduce the number of features in adataset to make it easier to process. Nowadays, due to the growing size of the datasetthat is used, it is common to use a dimensionality reduction method before applyinga specific machine learning algorithm to a dataset. There are two main methods toreduce the dimensionality of a dataset. The first one is feature elimination. It consists of removing features that will not be useful for the prediction that we want to make.The second one is feature extraction. Feature extraction will create the same numberof features that already exist in the dataset. These new features are a combination of the old features. These features are independent and ordered by importance. Thus,we can remove the least important new features. The advantage of this approach isthat we reduce the dataset while keeping the important part of each original feature.One of the most used methods for feature extraction is Principal Component Analysis (PCA) [12].

4.3. Semi-Supervised Machine Learning

Finally, semi-supervised learning is the combination of both types of machine learning; supervised and unsupervised. With semi-supervised learning, only a part of the dataset is labelled. All the previous methods and techniques can be applied to this dataset.

In addition, semi-supervised learning is less time consuming since it does not need to use an entire set of labelled data. However, semi-supervised learning also has the disadvantages of both above techniques. Table 2 summarises these ML methods.

Table 2. Summary of ML Methods—Advantages and Disadvantages

ML Methods	Frequently Used Algorithms	Advantages	Disadvantages
Supervised ML Based on Known + unknown = Known (Labelled data used to generate a function that maps an input to an output).	SVM, Random Forest, Linear and Logistic Regression [6,7]	Uses labelled/trained data sets and can work with larger data sets. Works well in predictive environment/use-cases.	Takes a longer time to compute.
Unsupervised ML Based on Known + unknown = Unknown (Uses unlabeled data)	K-means, Apriori, Principal Component Analysis [9–11]	Uses unlabeled data sets, works well in analytical environment/use-cases	Takes less time to compute
Semi-Supervised ML (Mixed labelled and unlabelled)	Q-Learning, Deep Learning (DQN)	Is a combination of supervised and unsupervised learning and enables the predictive and analytical aspects of analysing data.	Time factor and computing complexity may depend on the combination of algorithms used

5. Datasets

To train and test their models, the researchers used datasets. Following is a discussionof the most known and used datasets for Intrusion Detection System training and testing.

5.1. KDDcup99

The KDDcup99 dataset has been one of the most widely used datasets to assess IDS. It is based on the DARPA'98 dataset. The KDDcup99 contains approximately 4,900,000 samples. Each sample has 41 features and is labelled as Normal or Attack.

The attack samples are classified into four categories: Denial of Service (DoS), User to Root (U2R), Remote to Local (R2L), and Probe. There are three different datasets for KDDcup99, thefirst one is the whole dataset, the second corresponds to 10% of the whole dataset the thirdone is a test dataset which contains 311,029 samples. One of the main disadvantages of thisdataset is that it is imbalanced, i.e., many samples are like each other for major classes suchas DoS and Probe whereas for R2L and U2R there are few. Depending on which part of thedataset is used some classes might be completely absent [13].

5.2. Kyoto 2006

This dataset was created by deploying honeypots, darknet sensors, email servers, webcrawlers, and other network security measures outside and inside Kyoto University tocollect various types of traffic. Based on the 41 features from the KDDcup99 dataset, theyextracted 14statistical features. In addition, they also extracted 10 additional features toform the dataset, thus, each sample has 24 features. The most recent version of the Kyotodataset includes traffic from 2006 to 2015 [14].

5.3. NSL-KDD

This dataset was created to fix the main issue of the KDDcup99 dataset. It wasproposed in 2009 by Tavallaee et al. [13]. It keeps the four attack categories of the KDDcup99. The NSL-KDD proposes two files, a training set, and a testing set. The training set is madeof 21 different attacks and has 126,620 instances. The testing set is made of 37 differentattacks and has 22,850 instances [14].

5.4. UNSW-NB15

This dataset was created by the Australian Centre for Cyber Security. It was createdto generate traffic which is a hybrid of normal activities and attack behaviours. Thisdataset has nine types of attacks:

Fuzzers, Analysis, Backdoors, DoS, Exploits, Generic,Reconnaissance, Shellcode and Worms. The UNSW proposes two files, a training set, and atesting set. These files contain records from different types of traffic, attacks and normal,from the original dataset. The original dataset has a number of records of 2,540,044 while,the training set has 175,341 records, and the testing set has 82,332 records [15].

5.5. CICIDS2017

This dataset was created by the Canadian Institute for Cybersecurity (CIC) in 2017.This dataset was built using real-world traffic containing both normal and recent attacksamples. The results were analyzed based on the time stamp, source, and destinationIP, protocols, and attacks using CICFlowMeter. In addition, they implemented commonattacks such as Brute Force FTP, Brute Force SSH, Denial of Service (DoS), HeartBleed, WebAttack, Infiltration, Botnet and Distributed Denial of Service (DDoS) [16].A summary of the different datasets is given below in Table 3.

Table 3. Datasets summary

Dataset	Year	Attack Types	Attacks
KDDcup99	1999	4	Probe, DoS, U2R, R2L
Kyoto 2006	2006	2	Known attacks, Unknown attacks
NSL-KDD	2009	4	Probe, DoS, U2R, R2L
UNSW-NB15	2015	7	Fuzzers, Analysis, Backdoors, DoS, Exploits, Generic, Reconnaissance, Shellcode, Worms
CICIDS2017	2017	7	Brute Force, DoS, HeartBleed, Web attack, Infiltration, Botnet, DDoS

6. Literature Review

The solution proposed by Lirim et al. [17] used a Convolutional Neural Network(CNN) with a multi-layer perceptron for its model. Multi-layer perceptron can be considered as a fully connected network where a neuron corresponds to one layer and is connected to all neurons in the next layers.

In CNN, the input is a tensor made of different parameterssuch as the number of inputs, the input height, width, and channels. The convolutional layer convolves the input and forwards the result to the next layer. However, the tensor sizecan grow tremendously after multiple convolutions. To tackle this issue, Lirim et al. [17] use padding to reduce the tensor dimension. They trained their model by optimizing thehyperparameters until a decrease in performance is met. Their final model uses ten classes (nine for attacks and one for normal traffic) and is made of multiple dual convolutionallayers followed by a pooling and a dropout layer to avoid oversize. However, their modelpresents a class imbalance between the upper and bottom class which needs the use ofbootstrapping to solve the issue. They tested their model on the pre-partitioned UNSW-NB15 dataset and on a user-defined dataset which corresponds to 30% of the whole dataset.They obtained, respectively an accuracy of 94.4% and 95.6% for both datasets.

Lin et al. [18] proposed another IDS based on CNN. Their solution is composed oftwo parts. The first one is offline training using CNN, where in their model, they startwith an input layer of 9 × 9 and reduce it through successive convolutional layers and amaximum pooling layer to reach an output layer of 1 × 1. The second part of their system isthe online detection phase, where they use Suricata, an open-source IDS, to catch the traffic.Then, the packets are pre-processed, and the trained model is used on the network trafficto produce the outcome of the detection. To test their model, they used the CICIDS2017dataset. They tested it on the feature dataset and the raw traffic dataset. They obtained,respectively an accuracy of 96.55% and 99.56%, showing that their model is better with rawtraffic than with an extracted feature set.

Rohit et al. [19] proposed an ensemble approach to detect intrusion. They perform three tests to show how their approach proposed better results. They first performed normalization on the KDDCup99 dataset, then, they use a correlation method to perform feature selection.

The feature selection used information gain as a

decision factor, and finally, they use an ensemble approach combining three algorithms: Naïve Bayes, PART, and Adaptive Boost. The result of each algorithm is then compared, and the average ofthe results or most voting results is used to decide the outcome. In addition, they use thebagging method to reduce the variance error. They obtained an accuracy of 99.9732% onthe KDD Cup99 dataset using their solution.

Al-Yaseen et al. [20], proposed a new model for intrusion detection systems, using ahybrid multi-level model combining SVM (Support Vector Machine) and ELM (ExtremeLearning Machine). In their model there are five levels, the first level distinguishes thetraffic into DoS or Other. The second level distinguishes the previous unknown trafficinto Probe or Other. The third distinguishes the previous unknown traffic into User toRoot attack (U2R) or Other, and, the fourth level distinguishes the previous unknowntraffic into Remote to Localattacks (R2L) or Other. Finally, the previous unknown trafficis distinguished between normal or unknown traffic in the fifth level. R2L and U2R areplaced at the bottom level because they are similar to normal connections. At each level,a classifier is used. Their model is composed of 4 SVM classifiers at levels 1, 3, 4, and 5and of 1 ELM classifier at level 2. They choose to use an ELM classifier to detect Probebecause ELM has shown better results than SVM. After pre-processing the training set fromthe KDD dataset, they performed a modified K-means for feature extraction to have the 5different categories that their solution can detect. Using their solution, they obtained anaccuracy of 95.75%, which is slightly better than if they only used multi-level SVM (95.57%).

Kanimozhi et al. [21], proposed a solution using oppositional tunicate fuzzy C-meanfor detecting cloud intrusions. In their model, they first pre-processed the data and per-formed a normalization to have two datasets, one for training and one for testing. They performed a feature selection using logistic regression to keep the more relevant features,and they used the OPTSA and FCM clustering model. The dataset is split into C clustersusing the fuzzy C-means algorithm. Once the data is clustered, they performed a clusterexpansion and integration to reduce redundant clusters. They tested their solution ondifferent datasets such as CICIDS2017 and obtained an accuracy of 80%.

Yiping et al. [22] created an intrusion detection system for wireless networks basedon the random forest algorithm. They first created a signal detection model to catch theimportant features of signals, then, they created the model to detect malicious non linear scrambling intrusion signals. An improved random forest algorithm was used to extractthe spectral features of the malicious signal, and then, optimal detection of malicious trafficin a wireless network was performed using a reinforcement learning method and staticfeature fusion. They obtained a mean accuracy of 96.93%.

The OGFA is used for classifying data with major features, whereas the IGFAis used for classifying data with minor features. The two genetic-fuzzy algorithms interact with each other to develop new solutions to have better accuracy. The goal is to make theinteraction between the best results of the OGFA with weak results from the IGFA to havethe best model possible. They tested their solution on the KDDcup99 and UNSW-NB15datasets and they obtained an overall accuracy of 98.19% and 80.54%, respectively. However, due to the complexity of their model, the training time is high.A summary of this study is provided in Table 4. In addition, the strengths, and weaknesses of each solution are presented in Table 5.

Table 4. Summary of Literature Review (Feature extraction method and Classifier)

Authors	Year	Feature Extraction Method Used	Classifier Used	Attack Detected
AI-Yaseen et.al. [20]	2017	Modified K-means	Multi-Level Hybrid SVM and ELM	DoS,User to Root(U2R) and Remote to Local(R2L)attacks
Rohit et.al. [19]	2018	Correlation method	Ensemble method (Naïve Byyes,PART and Adaptive Boost)	Dos,Probe,U2R,R2L
Lin et.al. [18]	2020	NA	CNN	FTP Brute Force,SSH Brute Force,Dos,Web attacks
Lirim et.al[17]	2021	NA	CNN with multi-layer perceptron	Dos,DDos,PortScan,Web Attack,Heartbleed,Benign,Infiltration,Brute Force,SSh,FTP
Kanimozhi et.al. [21]	2021	Logistic Regression	Oppositional tunicate fuzzy C-mean	-
Yiping et.al [22]	2022	NA	Improved random forest algorithm	Wireless Network Attacks

Table 5. Summary of Literature Review

Authors	Advantages	Disadvantages
AI-Yaseen et.al. [20] 2017	A Hybrid multilevel model merging SVM and ELM. They achieved a better overall accuracy.	Old dataset used for the model. The accuracy for R2L and U2R attacks is very low.
Rohit et.al. [19] 2018	An ensemble approach combining three algorithms: Naïve Bayes, PART and Adaptive Boost with an average voting result to decide the outcome.	The dataset used KDDcup99 is very old. There is no description on how well model can classified.
Lin et.al. [18] 2020	A NIDS using CNN which achieves excellent results on one of the most recent datasets, the CICIDS2017	There are no accuracy details on each kind of attacks.
Lirim et.al[17] 2021	A NIDS based on CNN with multilayer perceptron that achieves good accuracy on recent dataset.	The model has a class imbalance between the upper and bottom class.

7. Evaluation Metrics

The datasets used in the different papers analyzed in Secion 6, the main outcome for their solution is given in Table 6. The evaluation metrics used in the literature review (Section 6) to asses their solution is given in Table 7.

Table 6. Outcome / Accuracy.

Authors	Database Used	Outcome / Accuracy
Al Yaseen et.al. [20]	KDDcup99	95.75%
Rohit et.al. [19]	KDDcup99	99.97%
Lin et.al. [18]	CICIDS2017	99.56%
Lirim et.al. [17]	UNSW-NB15	95.60%
Kanimozhi et.al. [21]	CICIDS2017	80%
Yiping et.al. [22]	NA	96.93%

Table 7. Evaluation Metrics

Authors	Evaluation Metrics						
	Accuracy	Precision	Detection Rate	F-Measure	False Alarm Rate	ROC Curves	Others
Al Yaseen et.al. [20]	✓		✓		✓	✓	
Rohit et.al. [19]	✓	✓	✓				
Lin et.al. [18]	✓						
Lirim et.al. [17]	✓		✓				
Kanimozhi et.al. [21]	✓		✓		✓		
Yiping et.al. [22]	✓					✓	

8. Discussion

8.1. Observations

This study shows that the impact of machine learning is significant to improve theefficiency of IDSs, and that the quality of the dataset is an important factor that determineshow efficient an IDS will be. Using well-constructed datasets is necessary and in many ofthe research papers reviewed here, they used labelled data to improve the training of themodel. However, nowadays the size of datasets is growing and previous research showsthat machine learning models are often not suitable when the dataset size grows too large.

Thus, deep learning models, such as CNN are being adopted more and more by researchersto develop new solutions. These new methods learn and extract useful features from rawdatasets to make NIDS efficient against zero-day attacks. In addition, NIDS need to betrained frequently with up-to-date data from real networks. However, these new solutions have a cost. They require more powerful computing resources and more time processing to train an efficient model.

Table 5 shows the main advantages and weaknesses from the different reviewed solutions. The first observation that can be done is that traditional machine learningtechniques such as clustering are less popular compared to deep learning techniques.Indeed, it was shown that in most cases using deep learning techniques such as neuralnetworks significantly improved the accuracy of the IDS. One of the main drawbacks thatwas observed in this study, is that most of the existing solutions used old datasets suchas KDDcup99 and NSL-KDD to test their model.

Those datasets can be out of date and not accurate with regard to real-world network traffic. In addition, it was observed that for some solutions, when recent data sets were used the accuracy of the system decreasedcompared to older datasets where

the accuracy was excellent. Another point of concernrelated to most of the solutions studied is their inefficiency to detect specific attack classes that have fewer samples in their dataset. This is mainly due to a class imbalance in the dataset, which results in a lower detection rate for those classes. This is a serious issue asthose minor classes could be zero-day attacks. We also observed that there is a trade-off between the complexity of the model and the number of layers used in deep learningmodels. The more layers used in the algorithm the more complex the model will be, andtherefore, the model will require more computing resources and time. Efficient filtering and selection of the important features for the model training helps to decrease the amountof time and resources needed.

Figure 4 shows the number of times each classifier was used in the literature reviewgiven in Section 6. It can clearly be seen that the researchers are using more and moredeep learning techniques such as CNN or DNN. We can also see that many researchersare using SVM as their classifier because it has great performance when detecting minorclasses. Thus, they often combine it with other machine learning methods in a multi-layer manner. Additionally, ensemble methods are frequently used as it allows the use ofdifferent methods together to improve the efficiency of the IDS. The advent of these new powerful techniques is possible, thanks to the improvement in GPU utilization and cloud computing platforms. Finally, old traditional machine learning methods such as K nearest neighbourhood, K-mean clustering, and genetic algorithms are less used as compared to CNN and DNN.

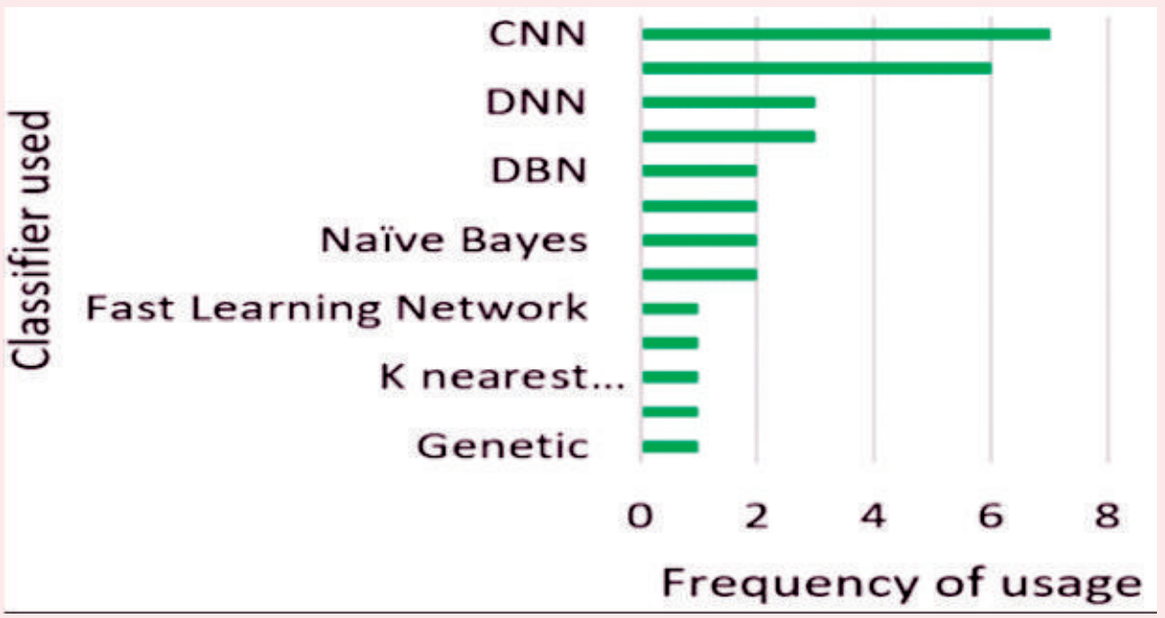

Figure 4. Frequency of Classifier used (Section 6)

In Section 6, it is shown that more and more researchers are using feature extractionin their solutions. Indeed, as shown in Figure 5, 60% of the reviewed articles in Section 6 used feature extraction. It was clearly shown that feature extraction greatly helps toimprove the accuracy of the system. In addition, it helps to improve the structure of thedataset so that the amount of computing resources needed is decreased.

The analysis of the metrics used to assess the various solutions studied is shown in Figure 6. The most used metrics are the Accuracy and the Detection rate (Recall). Thosemetrics are indeed the most important to assess the quality of a solution. Thus, they shouldalways be used when assessing the efficiency of an IDS. Nevertheless, we consider thatthe F-measure should also be used more when assessing an IDS because it shows if thesolution is efficient to detect samples that are indeed attacks even from minor classes.

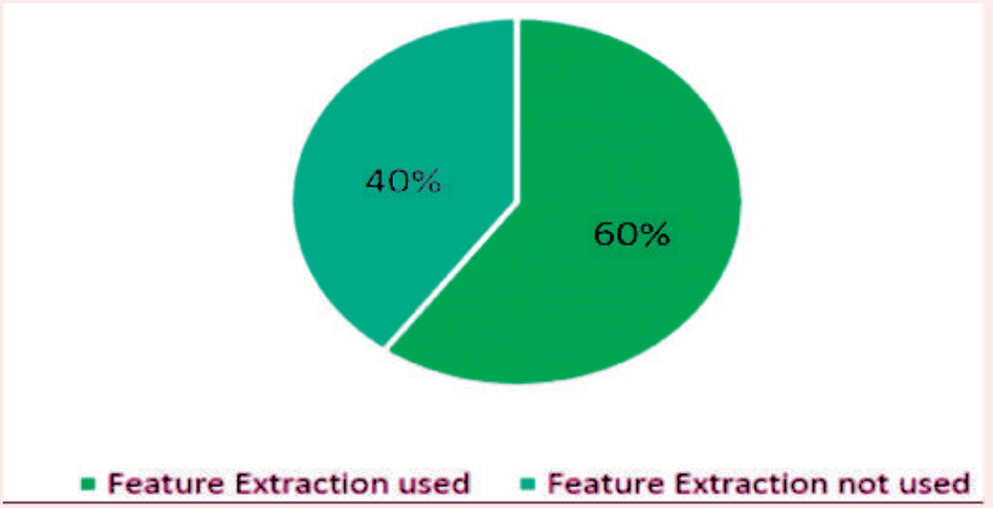

Figure 5. Feature extraction distribution (from Section 6).

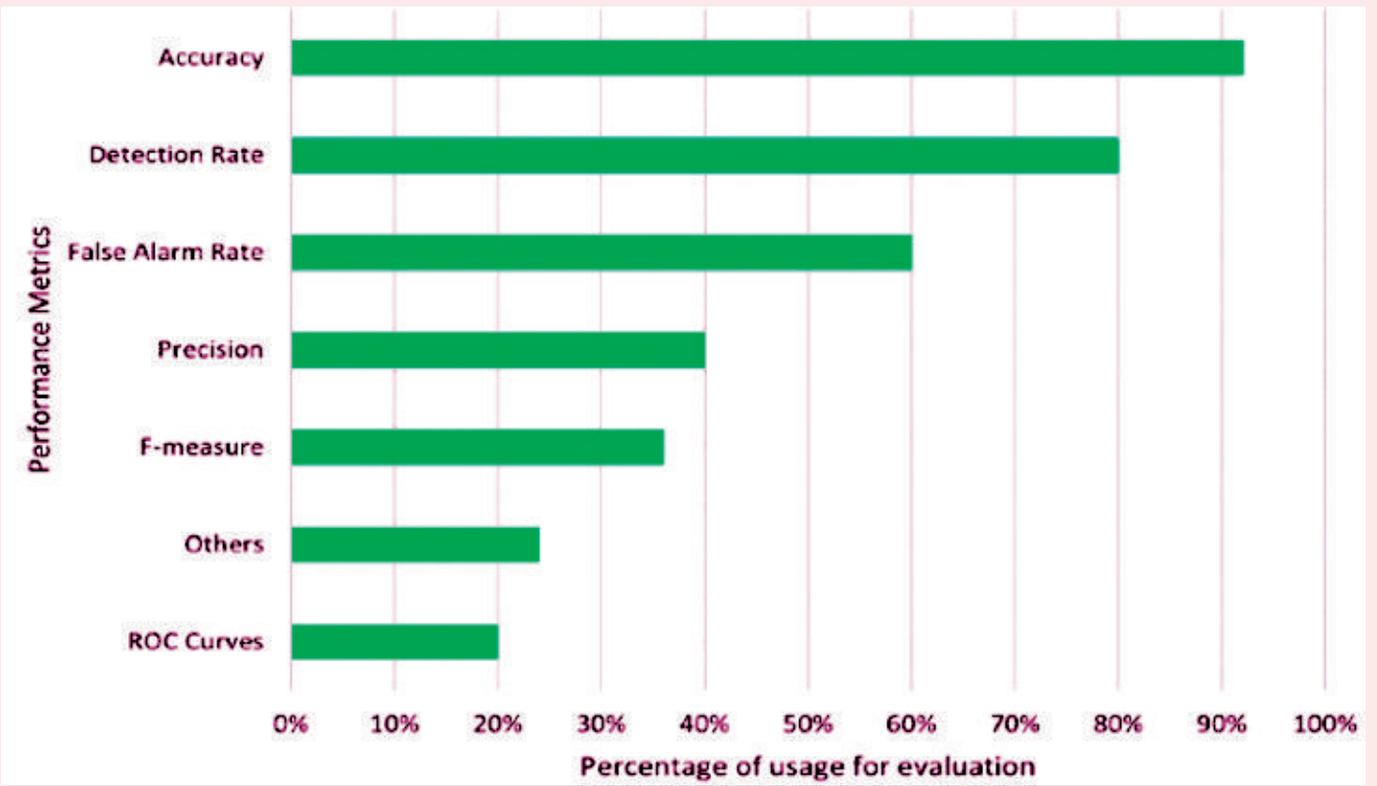

Figure 6. Metrics used (Section 6).

Datasets are a key component of IDSs. The analysis of which public datasets is usedfor testing is shown in Figure 7.

It is shown that the KDDcup99 and NSL-DD were used56% of the time for testing. Those datasets are old but still very popular with researcherssince many studies have been made using them. However, the network structure andarchitecture have changed compared to 20 years ago. Indeed, nowadays IoT devices andwireless device usage has significantly increased. Thus, the amount of data exchangedin the world is incomparable with what existed 20 years ago, in addition, many noveland powerful attacks have since been created. If a new IDS solution is trained on an olddataset only, it is likely that the solution will not be efficient when utilized in a real-worldenvironment. Thus, this study shows the need of using recent datasets to have bettertrained models that will be efficient in real-world modern networks.

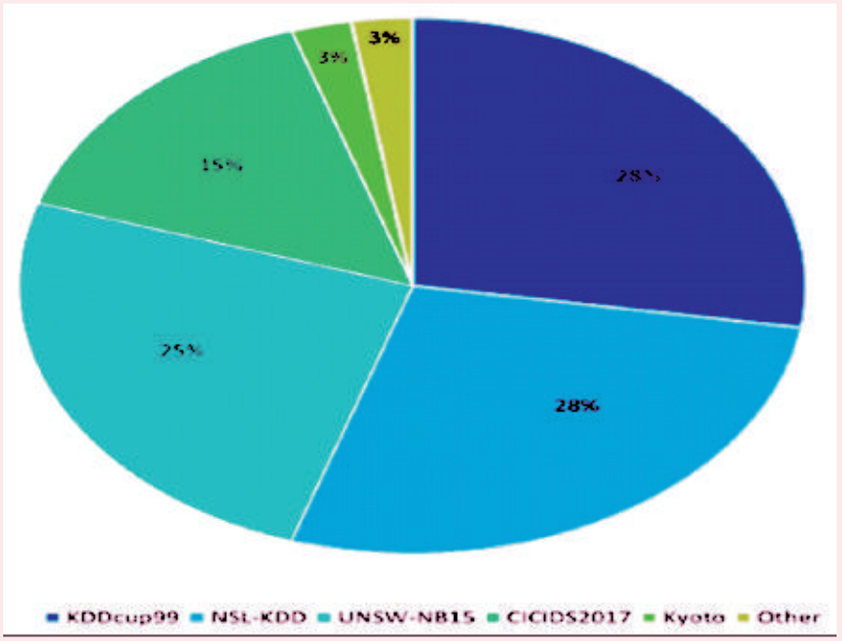

Figure 7. Public datasets percentage of use (Section 6).

8.2. Research Challenges

This subsection highlights the main research challenges for IDS.

8.2.1. Unavailability of Recent Dataset

The study highlighted the lack of recent datasets that represent new attacks that are used against our networks. Most of the solutions studied were not able to detect zero-dayattacks because the models were not sufficiently trained with enough diverse attacks. Tohave a powerful and efficient IDS, it is needed to train it with a large dataset that includesthe most recent attacks. The dataset needs to have both old and new attacks so that theIDS would be able to learn the important features of each attack to detect them. Therefore,one of the challenges for researchers is to have an up-to-date dataset that would containenough samples of all types of attacks. In addition, the dataset should be frequently up-dated with new intrusions samples from the real-world environment.

8.2.2. Lower Detection Accuracy for Minor Classes

It was also shown in the study, that most of the solutions available are inefficient indetecting minor classes even if they have a very good overall accuracy to detect abnormalbehavior. This problem comes from imbalanced datasets.

This results in an accuracy that is lower for minor classes than for major classes. One way to solve the problem isby using an up-to-date dataset that contains enough instances of minor classes. However,it was shown that such a dataset still needs to be made. Another solution would be to use feature extraction methods, so that the datasets can be split into two parts, one with the major classes and one with the minor classes. Then, using a multi-level structure anddifferent machine learning techniques the model can be trained to have good results to detect minor classes.

8.2.3. Low Performance in a Real-World Environment

Another challenge for IDS is their lack of testing in real-world environments. Indeed, most of the studied solutions were tested using available datasets and those datasets wereold and are not reflective of modern network traffic. In addition, none of the solutions were tested using real-world data. Thus, it is not certain if any of these solutions will perform well in a real-world environment. Therefore, one of the main challenges going forward is to ensure that future solutions will be tested in a real-world environment to check their efficacy.

8.2.4. Resources Consumed by Complex Models

As shown in this study in Section 6, most IDSs are very complex and require a lot ofcomputing resources and time. This requirement may affect the efficiency of IDS in a realenvironment. The use of multi-core GPUs can be a solution to reduce the time required,however, this solution is costly. Therefore, the algorithms developed need to use featureextraction to select the most important features to monitor to speed up the processing.

However, as shown in Figure 5, 40% of the solutions reviewed were not using featureselection. Future solutions should try to find new feature extraction methods to reduce theprocessing of their algorithm.

8.2.5. IDS for IoT

There is a need to develop IDS specifically for IoT. One of the main challenges with IDS for IoT is that IoT devices generally use wireless networks. Most of these devices contain sensor nodes and they collect a tremendous amount of data. However, most of these nodes have limited computing power. Thus, to implement IDS for IoT, the IDS needsto be lightweight, require less computing power and utilize a smaller amount of data todetect threats. However, most of the reviewed papers in this study proposed solutions forwired networks, therefore, one of the biggest challenges for researchers will be to developlightweight IDS that would have a high detection rate in a wireless environment.

8.3. Future Trends

8.3.1. Efficient NIDS

Recent studies show the limitation of NIDS to detect zero-day attacks. New methodsare proposed to improve the accuracy of NIDS, but no solution has been proved to beenough.

Future research might be oriented toward the development of an up-to-datedataset that would represent the real environment and propose enough instances of eachattack category. Another solution might be to develop a framework that would combinethe most recent deep learning methods and use its results to improve itself by learning newfeatures each time a new instance is encountered. In addition, to face the large computingresources that will be required for this framework, separating the NIDS into two partscan be a solution. One part that captures the traffic and analyses it and another partthat will continuously train the model with the up-to-date datasets would improve theefficiency of how the resources are used in the NIDS. In addition, the second part whichrequires the biggest number of resources can be in the cloud to benefit from its powerfulcomputing resources.

8.3.2. Solution to Complex Models

Deep learning methods are finding more and more used in recent research and thisresults in a growth of the complexity of the models. One solution to this growth problemis to use a cloud platform for its computing power. Another solution is to use a high-performance GPU platform. However, these solutions are expensive. Therefore, the use ofnew feature extraction methods to optimize the dataset that will be used during the trainingprocess can be an interesting compromise solution. Using such methods will reduce thecomplexity of the model while optimizing the accuracy of the solution.

8.3.3. Detecting Encrypted Traffic

Few solutions have proposed a way to detect encrypted traffic. However, now a days almost everything is encrypted, and hackers are also using encryption to forward attacks. Thus, there is a need to find an efficient way to detect abnormal traffic from encryptedtraffic. As discussed in Section 6, all the solutions were tested using public datasets. However, those datasets are not properly representing our networks of today where asignificant amount of the data is encrypted. New solutions to extract important featuresfrom encrypted traffic are required to detect abnormal instances.

8.3.4. Use of Feature Extraction

As discussed, only 60% of the reviewed papers in this work used feature extraction, and in most cases the methods used are old such as Principal Component Analysis. Futureresearch should be directed towards deep learning methods for feature extraction and thenusing simple machine learning techniques to decrease the computing resources needed fortheir solution.

9. Conclusions

This paper provides a thorough study of Intrusion Detection Systems and how theycould be improved using machine learning.

Firstly, the concept of IDS was presented. There are three main types of IDS: Network Intrusion Detection System, Host Intrusion Detection System, and a Hybrid Intrusion Detection System. In addition, each type of IDS can either detectattacks by using a recorded signature or by comparing the behavior of the network with abaseline of the normal traffic or both. Then, the different metrics used to assess IntrusionDetection System by various researchers are presented. The most important metrics are the Accuracy, the Detection Rate (Recall) and the F-Measure. A general overview of whatis machine learning, and a global taxonomy is also discussed. There are three types ofmachine learning techniques: Supervised, Semi-supervised and Unsupervised. Most of themachine learning techniques studied fall into one of these categories. A comprehensive review of recently published papers

using machine learning for IDS was also discussed.Based on this study, the recent trends show that deep learning methods are more and moreused to detect attacks. However, this increases the complexity of the models which requiresmore computing resources. In addition, it was shown that more and more solutions areusing feature extraction with Auto-Encoder as one of the techniques used.

This study also shows that 56% of the proposed IDSs were tested using KDDcup99and NSL-KDD which are both old datasets. Therefore, these datasets by themselves arenot enough to verify the effectiveness of their solution, and, an up-to-date dataset must becreated. This new dataset should provide enough instances of minor classes, which havea very low detection rate, and recent attack instances in a real environment. Finally, thiswork highlights the main issue for IDS is their complexity and their low accuracy for minorclasses. In addition, future research trends are presented with the idea presented of a NIDS framework that would continuously be improved using cloud computing.

Future work proposed includes the development of a solution, that can addressencrypted network traffic by extracting traffic features to facilitate abnormal instance detection while decreasing required computing resources.

References

1. Anderson, P. Computer Security Threat Monitoring and Surveillance. 1980. Available online: https://csrc.nist.gov/csrc/media/publications/conference-paper/1998/10/08/proceedings-of-the 21st-nissc-1998/documents/early-cs-papers/ande80.pdf(accessed on 19 May 2022).
2. ThreatStack. The History of Intrusion Detection Systems (IDS)—Part 1. Available online: https://www.threatstack.com/blog/the-history-of-intrusion-detection-systems-ids-part-1(accessed on 19 May 2022).
3 Checkpoint. What Is an Intrusion Detection System? Available online: https://www.checkpoint.com/cyber-hub/network-security/what-is-an-intrusion-detection-system-ids/ (accessed on 19 May 2022).
4. Sabahi, F.; Movaghar, A. Intrusion Detection: A Survey. In Proceedings of the 2008 Third International Conference on Systemsand Networks Communications, Sliema, Malta, 26–31 October 2008; pp. 23–26. [CrossRef].
5. IBM Cloud Education. Machine Learning. Available online: https://www.ibm.com/cloud/learn/machine-learning (accessed on19 May 2022).
6. IBM Cloud Education. Supervised Learning. Available online: https://www.ibm.com/cloud/learn/supervised-learning(accessed on 19 May 2022).
7. Seldon. Machine Learning Regression Explained. Available online: https://www.seldon.io/machine-learning-regression- explained (accessed on 19 May 2022).
8. Terence, S. All Machine Learning Models Explained in 6 Minutes. Available online: https://www.ibm.com/cloud/learn/unsupervised-learning (accessed on 19 May 2022).
9. IBM Cloud Education. Unsupervised Learning. Available online: https://www.ibm.com/cloud/learn/unsupervised-learning(accessed on 19 May 2022).
10. Ben n'cir, C.-E.; Cleuziou, G.; Nadia, E. Overview of Overlapping Partitional Clustering Methods. In Partitional ClusteringAlgorithms; Springer: Cham, Switzerland, 2015; pp. 245–275.
11. Joos, K. The Apriori Algorithm. Available online: https://towardsdatascience.com/the-apriori-algorithm-5da3db9aea95 (ac-cessed on 22 June 2022).
12. Matt, B. A One-Stop Shop for Principal Component Analysis. Available online: https://towardsdatascience.com/a-one-stop-shop-for-principal-component-analysis-5582fb7e0a9c (accessed on 28 June 2022).
13. Ashiku, L.; Dagli, C. Network Intrusion Detection System using Deep Learning. Procedia Comput. Sci. 2021, 185, 239–247.[CrossRef]
14. Tavallaee, M.; Bagheri, E.; Lu, W.; Ghorbani, A.A. A detailed analysis of the KDD CUP 99 data set. In Proceedings of the 2009IEEE Symposium on Computational Intelligence for Security and Defense Applications, Ottawa, ON, Canada, 8–10 July 2009; pp.1–6. [CrossRef]
15. Protic, D. Review of KDD Cup '99, NSL-KDD and Kyoto 2006+ Datasets. Vojnoteh. Glas. 2018, 66, 580–596. [CrossRef]
16. Moustafa, N. The UNSW-NB15 Dataset. Available online: https://research.unsw.edu.au/projects/unsw-nb15-dataset (accessedon 28 February 2022).
17. Sharafaldin, I.; Lashkari, A.H.; Ghorbani, A. Toward Generating a New Intrusion Detection Dataset and Intrusion Traffic Characterization;Canadian Institute for Cybersecurity (CIC): Fredericton, NB, Canada, 2018; pp. 108–116.
18. Chen, L.; Kuang, X.; Xu, A.; Suo, S.; Yang, Y. A Novel Network Intrusion Detection System Based on CNN. In Proceedings of the2020 Eighth International Conference on Advanced Cloud and Big Data (CBD), Taiyuan, China, 5–6 December 2020; pp. 243–247.[CrossRef]
19. Gautam, R.K.S.; Doegar, E.A. An Ensemble Approach for Intrusion Detection System Using Machine Learning Algorithms. In Proceedings of the 2018 8th International Conference on Cloud Computing, Data Science & Engineering (Confluence), Noida,India, 11–12 January 2018; pp. 14–15. [CrossRef]
20. Al-Yaseen, W.L.; Othman, Z.A.; Nazri, M.Z.A. Multi-level hybrid support vector machine and extreme learning machine basedon modified K-means for intrusion detection system. Expert Syst. Appl. 2017, 67, 296–303. [CrossRef]
21. Kanimozhi, P.; Victoire, T.A.A. Oppositional tunicate fuzzy C-means algorithm and logistic regression for intrusion detection oncloud. Concurr. Comput. Pract. Exp. 2022, 34, e6624. [CrossRef]
22. Chen, Y.; Yuan, F. Dynamic detection of malicious intrusion in wireless network based on improved random forest algorithm.In Proceedings of the 2022 IEEE Asia-Pacific Conference on Image Processing, Electronics and Computers (IPEC), Dalian, China,14–16 April 2022; pp. 27–32. [CrossRef]

Image Forgery detection

Apeksha P. Ingle
Assistant Professor, Dept. of Electronics & Telecommunication Engineering,
Dr. Sau. KGIET, Darapur ,

Abstract –

In the current digital age, the prevalence of image falsification has grown significantly, creating considerable hurdles for fields such as journalism, law enforcement, and digital media in terms of trust and authenticity. This study is an all-inclusive survey of techniques used to detect image forgery, spanning from conventional methods to cutting-edge machine learning and deep learning strategies. We investigate the foundations of image forgery, examining prevalent forgery methods and the driving factors behind such destructive actions. Our review extends to feature-oriented techniques, sector-based algorithms, and advanced learning designs like convolutional neural networks (CNNs) and generative adversarial networks (GANs) used to identify diverse forms of image falsifications. We also scrutinize the metrics employed in evaluating the effectiveness of detection algorithms and bring attention to the constraints and obstacles encountered by existing methods, such as adversarial assaults and biases in datasets.

Key Words:

Development image, Minutiae, Digital copyright, Feature Extraction, Detection.

1. INTRODUCTION

In the current digital age, the prevalence of image falsification has grown significantly, creating considerable hurdles for fields such as journalism, law enforcement, and digital media in terms of trust and authenticity. This study is an all-inclusive survey of techniques used to detect image forgery, spanning from conventional methods to cutting edge machine learning and deep learning strategies. We investigate the foundations of image forgery, examining prevalent forgery methods and the driving factors behind such destructive actions.

Our review extends to feature-oriented techniques, sector based algorithms, and advanced learning designs like convolutional neural networks (CNNs) and generative adversarial networks (GANs) used to identify diverse forms of image falsifications. We also scrutinize the metrics employed in evaluating the effectiveness of detection algorithms and bring attention to the constraints and obstacles encountered by existing methods, such as adversarial assaults and biases in datasets. In addition, we engage in a discourse on the future trajectory of research and burgeoning trends in the field of image forgery detection. We emphasize the necessity for crossdisciplinary

cooperation along with the formation of sturdy detection systems. Splicing, retouching, and copymove forgery are only a few examples of the various forms of image forgery. Copy-move forgery entails cutting, pasting, and reassembling pieces of a picture to produce a new one. Splicing is the process of fusing various pictures to produce

a brand-new one. Retouching is the process of changing the look of an image.

1.1 Aims and Objective:

In the current digital age, the prevalence of image falsification has grown significantly, creating considerable hurdles for fields such as journalism, law enforcement, and digital media in terms of trust and authenticity. This study is an all-inclusive survey of techniques used to detect image forgery, spanning from conventional methods to cutting edge machine learning and deep learning strategies. We investigate the foundations of image forgery, examining prevalent forgery methods and the driving factors behind such destructive actions. Our review extends to feature oriented techniques, sector-based algorithms, and advanced learning designs like convolutional neural networks (CNNs) and generative adversarial networks (GANs) used to identify diverse forms of image falsifications. We also scrutinize the metrics employed in evaluating the effectiveness of detection algorithms and bring attention to the constraints and obstacles encountered by existing methods, such as adversarial assaults and biases in datasets.

In addition, we engage in a discourse on the future trajectory of research and burgeoning trends in the field of image forgery detection. We emphasize the necessity for cross-disciplinary cooperation along with the formation of sturdy detection systems.

1.2 Trust and authenticity in the digital age.

1. Trust in the Digital Age:

Trust in the digital age refers to the confidence that individuals and institutions have in the reliability, integrity, and security of digital systems, platforms, and information. Trust is essential for various online interactions, including e-commerce transactions, social media engagement, and communication with government agencies. Factors influencing trust in the digital realm include cybersecurity measures, data privacy policies, transparency of algorithms, and user experience.

2. Challenges to Trust:

Trust in digital platforms can be undermined by various factors, including data breaches, identity theft, online scams, and misinformation. Lack of transparency and accountability from tech companies regarding data handling practices can erode trust among users. The proliferation of fake news, deep fakes, and manipulated content on social media platforms poses significant challenges to trust in online information sources.

3. Authenticity in the Digital Age:

Authenticity refers to the genuineness, originality, and accuracy of digital content, including text, images, videos, and audio recordings. Authenticity is crucial for establishing credibility, veracity, and trustworthiness in online communications, media, and transactions. Digital content can be manipulated or altered, leading to questions about its authenticity and reliability.

4. Challenges to Authenticity:

The ease of editing and manipulating digital content using software tools creates chal lenges for verifying the authenticity of media, such as images and videos. Deep fake technology, which uses artificial intelligence to create realistic yet fake audiovisual content, poses a significant threat to the authenticity of digital media. Content creators may face challenges in protecting their intellectual property rights and ensuring that their work is not misrepresented or plagiarized online.

5. Mitigating Challenges:

Addressing trust and authenticity challenges in the digital age requires a multi-faceted approach involving technological solutions, regulatory frameworks, and user education. Tech companies can enhance trust by implementing robust security measures, providing transparent data policies, and empowering users with control over their personal information.

2. RELATED WORK

In the realm of trust and authenticity in the digital age, there's a wealth of related work spanning various disciplines, including computer science, sociology, psychology, and law. Here's an overview of some key areas of related research:

Digital Forensics and Authentication: Research in digital forensics focuses on developing techniques and methodologies for verifying the authenticity of digital evidence, including images, videos, and documents. Studies explore methods such as metadata analysis, file hashing, and steganography detection to determine the origin and integrity of digital content.

Authentication protocols and cryptographic techniques are also investigated to ensure the security and trustworthiness of online transactions and communications.

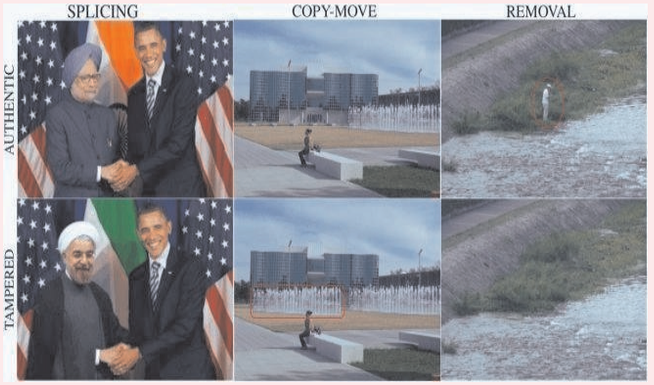

Media Literacy and Misinformation scholars in communication studies and media literacy examine the impact of misinformation and disinformation on public trust and perception.

Research explores the psychological factors influencing individuals' susceptibility to fake news and strategies for promoting critical thinking skills and digital literacy.

2.1 LITERATURE SURVEY

A literature survey on trust and authenticity in the digital age would involve examining a wide range of academic papers, articles, and books across various disciplines. Here's how you can structure your literature survey:

Provide an overview of the importance of trust and authenticity in the digital age. Explain the scope and objectives of the literature survey. Review studies on trust dynamics in online platforms, including e-commerce websites, social media networks, and digital service providers. Summarize research findings on factors influencing user trust, such as security measures, privacy policies, and user experience design. Discuss the implications of trust issues, such as online fraud, identity theft, and data breaches. Authenticity of Digital Content Examine research on methods for verifying the authenticity of digital media, including images, videos, and documents. Review studies on forensic techniques, cryptographic algorithms, and digital watermarking for ensuring the integrity and origin of digital content.

Discuss the challenges posed by digital manipulation, deep fakes, and other forms of media forgery.

International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET) e-

Misinformation and Trustworthiness Explore literature on the spread of misinformation and disinformation in online environments. Review studies on the psychological factors influencing individuals' susceptibility to fake news and conspiracy theories.

Discuss the role of social media platforms, algorithmic biases, and echo chambers in shaping trust perceptions and information consumption habits. User Perceptions and Behaviors Summarize research on user attitudes, perceptions, and behaviors related to trust and authenticity in digital contexts. Review studies on trust calibration, risk perception, and decision-making processes in online interactions. Discuss the impact of interface design, transparency mechanisms, and feedback mechanisms on user trust and satisfaction.

2.2 IMAGE CONVERTING USING MACHINE LEARNING

With the advent of the digital age, the frequency of imagetampering has increased significantly. Individuals and corporations alike are creating manipulated images with diverse motives. Whether it's for spreading misinformation, propaganda, or other malicious purposes, these doctored photos are becoming a growing concern. As a result, the development and implementation of tools to detect and prevent image fraud have become increasingly critical, and one of the most promising avenues is the application of machine learning. Machine learning, a subset of artificial intelligence, is a field that empowers computers to learn from data without being explicitly programmed to do so. It has extensive applications in the realm of image processing, including the detection of doctored images. The objective is to train a machine learning model to recognize patterns in authentic images so that it can leverage this knowledge to detect falsified ones. There are numerous types of image tampering such as splicing, retouching, and copy-move forgery. Copy-move forgery involves slicing, duplicating, and rearranging parts of an image to concoct a new one. Splicing involves merging different images to create an entirely new composite. Retouching refers to modifying an image's appearance. These manipulations can be detected and halted with the help of advanced machine learning methods.

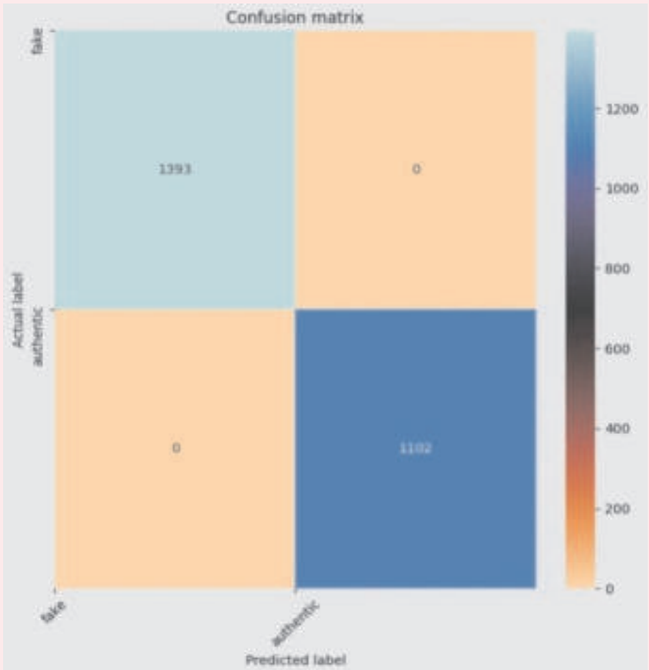

Fig -1: Image forgery confusion matrix

2.3. Advantages of image forgery detection using machine learning Machine learning presents a comprehensive array of advantages over conventional methods when it comes to detecting image forgeries. This technology surpasses the traditional means of forgery detection in numerous ways; it offers speed, automation, precision, adaptability, scalability and uniformity. These advantages make it an appealing approach for pin pointing falsified images across various applications. Some of the key advantages include:

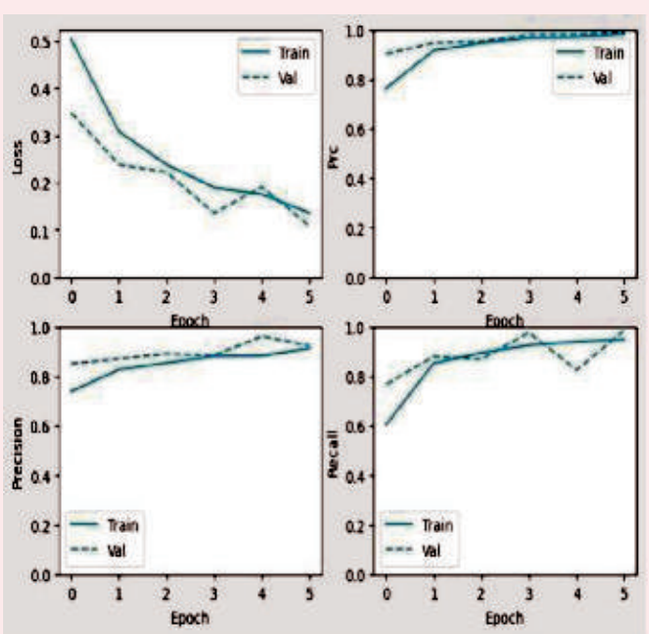

i. Utilizing machine learning algorithms on vast datasets of pictures enables the identification of image forgeries on a grand scale. This aspect is International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET) vital for operations such as social media scrutiny and forensic probes.

ii. Machine learning algorithms possess the ability to adapt to different types of image forgeries and various image processing methods. This suggests that detection of image frauds based on machine learning can be more reliable compared to previous methods.

iii. The ability of machine learning algorithms to discern between authentic and falsified images, even in the most minute details, implies that detection of image frauds based on machine learning can be more accurate than previous methods.

iv. Algorithms associated with machine learning can yield steadfast outcomes, thereby guaranteeing a methodical and trustworthy approach towards detecting image forgery.

v. These algorithms can be tutored to identify manipulated images on their own, eliminating the requirement for human interference. This not only conserves time and resources but also minimizes the possibility of mistakes made by humans. There is a necessity to contemplate the selection of characteristics and the classification algorithm, since various algorithms might exhibit superior performance on diverse types of manipulations or image attributes.

3. CONCLUSION

In essence, the use of machine learning as a tool for identifying falsified images holds significant potential and proves to be a viable solution to the growing issue of image falsification. However, there are still several challenges that need to be overcome, including the need for large databases of authentic and manipulated images, dependable methods for extracting features, and the development of algorithms capable of identifying complex forgeries. With further research and evolution, machine learning can become an invaluable resource in confirming the authenticity and credibility of digital images.

The following outlines several advantages of employing machine learning in identifying insurance fraud:

The application of machine learning algorithms provides a rapid and real-time analysis of massive data quantities, greatly accelerating the detection of fraudulent claims compared to traditional methods.

Machine learning algorithms can scrutinize data from a plethora of sources and discern patterns indicative of fraud, leading to reduced false positives and enhanced precision in fraud identification. A significant financial boon for insurance companies is the early detection of fraudulent claims.

Through the use of machine learning algorithms, insurance corporations can pinpoint and halt fraudulent claims before payouts are made, saving substantial amounts of money. Improving the client experience is another benefit for insurance companies when detecting and preventing fraudulent claims. By reducing fraud, legitimate claims are less likely to be hindered or denied, thereby boosting customer satisfaction. The scalability of machine learning algorithms allows them to adapt to the needs of the insurance company. As data volume mounts, machine learning algorithms can manage the additional load without requiring extra resources.

REFERENCES

1] Rani Susan Oommen, Jayamohan M and Sruthy S," A Survey of Copy-Move Forgery Detection Techniques for Digital Images", IJIET'2016.

2] Najah Muhammad, Muhammad Hussain, Ghulam Muhammad, and George Bebis," Copy-move forgery detection using dyadic wavelet transform", IEEE'2011.

3] Yuan Rao, Jiangqun Ni," Pixel and Edge Based Illuminant Color Estimation for Image Forgery Detection", Elsevier 2015.

4] Davide Cozzolino, Diego Gragnaniello and Luisa Verdoliva, "Image forgery localization through the fusion of camera-based, feature -based and pixel-based techniques", IEEE'2014.

5] Yuan Rao and Jiangqun Ni,"A Deep Learning Approach to Detection of Splicing and Copy-Move Forgeries in Images", IEEE'2016.

6] Ira Tuba, Eva Tuba, and Marko Beko, "Digital Image Forgery Detection Based on Shadow Texture Features", IEEE'2016.

7] Ashwini V Malviyaa and Siddharth A Ladhakeb, "Pixel based Image Forensic Technique for copy-move forgery detection using Auto Color Correlogram", Elsevier 2016.

8] Tae Hee Park, Jong Goo Han, Yong Ho Moon and Kyu Eom, "Image splicing detection based on inter-scale 2D joint characteristic function moments in wavelet domain", Springer 2016.

9] Vanita Agarwal and Vanita Mane, "Reflective SIFT for Improving the Detection of Copy-Move Image Forgery" IEEE Computer Society 2016.

10] "Copy-Move Forgery Detection Using Segmentation", Bhavya Bhanu MP Dr. Arun Kumar MN,IEEE'2017. International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET)

11] Xu Bo, Wang Junwen, Liu Guangjie and Dai Yuewei, "Image Copy-move Forgery Detection Based on SURF", IEEE Computer Society'2010.

12] Harpreet Kaur and Kamaljit Kaur," Image Forgery Detection Using Steerable Pyramid Transform and LAB Color Space", IJARCSSE'2015.

13] Ahmet Emir Dirik and Nasir Memon, "Image Temper detection based on demosiacing artifacts", IEEE 2009.

14] Yanping Huang, Wei Lu, Wei Sun and Dongyang Long," Improved DCT-based detection of copy-move forgery in images", Elsevier 2010

15] Hany Farid, Member, IEEE, "Exposing Digital Forgeries from JPEG Ghosts".

♦ ♦ ♦

Career Development and the Challenges of Women

Mr. Pranit Ramteke
Research Scholar,
Smt. Radhabai Sarda Arts, Commerce
& Science College, Anjangaon Surji

Abstract:

When it comes to equality in the workplace, we still have a long way ahead of us**.** Although we've come a long way, women still face considerable barriers and obstacles in the workplace and even within female-dominatedcareers Whether it's under representation of women in executive roles, lack of childcare support, harassment or biased and discriminatory behaviour, these issues are an ongoing occurrence for women across all industries and organizations around the world.In order to climb the career ladder and chase after our professional ambitions, we must first break the glass ceiling. Below, we consider some of the biggest challenge women face in today's work place.In this paper,I have tried to make a multidimensional analysis of the various challenges and discrimination of working women in various sectors and corporate world.

Keywords:

Pregnancy Discrimination, Sexual Harassment, Gender Pay Gap, The Grooming Gap

Pregnancy Discrimination

Many working women are faced with a major dilemma when it comes ty.Pregnancy discrimination occurs when a woman is treated unfairly due to pregnancy, childbirth or a medical condition related to their pregnancy. It also involves bias towards an expectant woman, and behaviours such as social isolation, stereotyping, intrusive comments, change of duties, lack of development opportunities and pay reduction.In some other cases, employers may be unwilling to offer reasonable accommodations to their pregnant employees, which could have serious health repercussions for both the expectant mother and the baby, as reported in a Baylor University study. While there are laws in place that prohibit the unlawful termination of employment for pregnant workers, the latest Women, Business and the Law 2021 report found that 38 of 190 economies do not, in fact, prohibit dismissal of pregnant workers in their laws.

In the US, despite the Pregnancy Discrimination Act (PDA), statistics show that over 50,000 claims of pregnancy discrimination have been filed over the past decade, with numbers steadily climbing. These concerning facts are mere proof that pregnant women still face discrimination by their employers, something which also demonstrated by *The New York Time*'s in-depth exposé, which shared true stories of numerous women who faced such behaviours.

Sexual Harassment

Workplace sexism and harassment have become even more evident in recent years, with women plucking up the courage to share their horrific experiences. With the #MeToo movement exposing just how widespread sexual violence, abuse and harassment are in professional environments, and beyond.

Sexual harassment can manifest in multiple forms, from sexual remarks about a person's body, appearance or clothing, to unwelcome physical advancements and any other nonverbal actions that can create a hostile, offensive or intimidating environment.

Despite there being laws in place to reprimand such behaviours, victims of sexual harassment have found that reporting cases of sexual harassment resulted in their career being in jeopardy and them becoming a pariah at the office. This is a direct result of the prevailing culture of victim blaming and blame-shifting, which places responsibility on the victim instead of the abuser. This pattern faults the accuser for what they were wearing, for how they conducted themselves, and for not shutting down their abuser earlier on. As a result, it absolves the perpetrator from their actions and puts the blame on the victim's shoulders.It is not surprising, then, that 99.8% of harassment cases go unreported, despite findings suggesting that over five million workers are sexually harassed at work every year in the US.

Gender Pay Gap

The gender pay gap is something that's widely discussed in today's working world.While some may try to dismiss this issue as a myth, the numbers and figures prove this claim to be false.PayScale's 2021 survey found that women make only $0.82 for every dollar a man makes — one cent more than what they made in 2020. Findings by the Pew Research Center as well as the U.S. Census Bureau also demonstrate the ever-prevailing pay gap across the US. Meanwhile, the World Economic Forum has reported that, at this rate, the gender pay gap will not close for another 99.5 years.

Despite the gender pay gap deniers out there, the numbers don't lie — as a woman, you will probably earn a lower salary than a man applying for the exact same position.

Racial discrimination

Sadly, racial discrimination is still prevalent in the workplace. In fact, in a survey by *Essence* magazine, 45% of Black women in the US said that the workplace is one of the most frequent places where they experience racism. Indeed, according to McKinsey and Leanin's '*Women in the Workplace*' report, women of colour experienced microaggression at the workplace at the same frequency as two years before. The study also notes that women who experience microaggressions are also more likely to have a negative feeling about their careers and be impacted by burnout.

When it comes to the gender pay gap in the US, Black, Hispanic and Native American women earn even less than their white counterparts and face more barriers in their careers due to racially biased behaviour. *Essence*'s survey reported that 44% of women of colour also said they faced discrimination when being considered for a job promotion or equal pay.

The Grooming Gap

Also known as the beauty expectation gap, this phenomenon encapsulates the social norms that are imposed on women regarding their grooming and appearance, and the financial and time constrictions it imposes.In most professional settings, for women to 'look the part', they are expected to abide by certain beauty standards, such as wearing makeup, having well-manicured nails, wearing high-heels and so on. It is important to note that many women use makeup and fashion as a form of self-expression. However, the problem arises when this becomes a mandate — women are *expected* to look a certain way to be considered 'polished', 'professional' and 'competent' to do their job. As a result, the respect we receive by others in the workplace, and beyond, becomes tied to our appearance — enter appearance-based discrimination. Indeed, a study found that appearance, both for men and women, plays a key role in career advancement and income potential.

An important consideration bound to this issue is also the time and financial cost it commands. For men, looking polished and professional usually means a haircut and business casual attire. Meanwhile, for women to fulfil expectations regarding their appearance, they must spend significantly more time on beauty regimes and grooming routines. This might also be a good time to mention that female grooming products have been proven to be more expensive due to the infamous 'pink tax', which found that women pay more for products that are marketed towards them 42% of the time.

Work-life Imbalance

Another noticeable challenge that the working women face is the lack of work-life balance. Of course, everyone struggles with balancing their work and personal life. This was made especially

obvious during the COVID-19 pandemic, with workers working from home reporting they were unable to switch off and maintain boundaries with their work.That said, women are still facing societal expectations regarding family roles, especially in heterosexual relationships. In a survey by the Pew Research Center, mothers with children under 18 were three times more likely than men to say that being a working parent made it harder to advance in their careers. Women were also more likely to face career interruptions due to family matters, as 39% said they had to take significant time off work to care for a child or family member, compared to 24% of working fathers.

While these gender-based expectations seem to have improved over the past few years, COVID-19 hindered this change, as social distancing measures and the closing of schools in combination with parents working from home had more negative implications for women, as they were faced with an unequal distribution of housework and childcare, research has shown. Another study by the OECD also found that 61.5% of mothers of children under age 12 took on the majority or entirety of the extra care work during the pandemic, while 22.4% of fathers reported that they did.

As a result, this imbalance placed a significant amount of pressure on working women, which also placed a strain on their career and advancement within their roles, but also resulted in serious burnout.

Lack of Childcare Support

Following up from the previous point, it's important to address the detrimental effects that lack of childcare support can have on working moms and their careers.Indeed, research demonstrates how the high cost of childcare and limited help offered by employers in the US is reducing women's participation in the workforce; from reduced hours to pay cuts to loss of employment altogether. Indeed, the same research found that just as fee-based childcare costs began to increase, the number of women in the labour force entered a 20-year-long decline.

In a CAP survey, participating mothers said that if they had access to affordable childcare, then they would seek higher-paying job roles, promotional opportunities and more working hours. However, it seems that lack of governmental support, especially when it comes to policies for paid family leave and support access, is causing a loss of female talent in the workplace.

Being Talked Over

This is a scenario that women are all too familiar with: You start making a point during a meeting only to be interrupted halfway through, talked over and have your idea handed back to you and presented as the culprit's suggestion.This might not seem like such a big issue at first — it's something that everyone experiences every now and again. But the problem here is that women being interrupted whilst speaking is a systematic behaviour that stems from women being viewed as less authoritative and influential figures, as Jessica Preece, associate professor in political science at BYU, told BYU Magazine. Preece goes on to explain that this behaviour is not necessarily intentional. Rather, this dynamic is often the result of cultural and gendered messages that affect people's perceptions of social engagement.

This, however, should not detract from the fact that women get interrupted 50% of the time in meetings; and 38% have experienced others taking credit for their ideas, according to McKinsey and Leanin's '*Women in the Workplace*' report. Another study also suggests that women are 33% more likely to be interrupted when speaking.

Conclusion:

In this way, still we find threats and challenges to the working women while developing their career and so central government and state government have directed to form cells to protect the rights of women at various institutions and working places.ICC and WDC (Internal Complaint Cell and Women Development Cell) are some of these committees which work to meet out the grievances of women.While the ground may be considerably more level than howit was few decades ago, there is still a long way before we can say that there is true equality in the workplace (and beyond). Indeed, a lot of these issue are much more nuanced, and hence easier to dismiss and met with scrutiny by individuals who believe we have achieved gender equality.

References:

1. Angrist, S.S. (1969) *The Study of Sex Roles*. Journal of Social Science, 25, 215-232
2. Astin, H.S. (1984) *Career development of Women*. The Counselling Psychologist,12,117-126
3. Fouad, N.A. (1994). *Careers in a Cultural Context*. Career Development Quarterly, 43, 96-104
4. Galesjs, I., & King, A. (1983) *Sex-role Perceptions of Traditional and Non-traditional College Women*. The journal of Psychology, 113, 257-264
5. Grant, J. (2000). *Women Managers and the Gendered Construction of Personal Relationships*. Journal of Family Issues 21,963-985

नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक आणि शारीरिक समस्या आणि त्यावरील उपाय

प्रा. अनिता गंगादास राठोड,
डॉ. जगदीश वि. मनवर
कमलप्रकाश फार्मसी कॉलेज अँड रिसर्च सेंटर,
खेर्डा ता. कारंजा (लाड), जि. वाशिम महाराष्ट्र – ४४४१०५

गोषवारा:

महिलांना नोकरी करण्याची संधी दिल्यावर, त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्यावर काही प्रमुख प्रकारची प्रतिक्रिया सापडते. महिलांच्या समस्यांची एक विशेष गळचाळ होते, कारण त्या मानसिक आणि शारीरिक समस्यांची उमेदवारी अधिक पेक्षा वळणारी असते. त्यामुळे, ह्या समस्यांचा संघर्ष काहीतरी वेगान वाढत असू शकतो. अशा परिस्थितीत, महिलांना त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्यावर ध्यान देण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी साधारणपणे नियोजित कार्यक्रम आणि कार्यक्रम घेणे, स्वस्थ आहे तसेच समृद्ध आहे असे शाळा किंवा कॉर्पोरेट संस्था व्यवस्थापित करण्याची गरज आहे. अतिरिक्त, सामाजिक समावेशाने, महिलांना समर्थन देण्यासाठी समुदाय ठरवण्याची गरज आहे. त्यांच्याशी सामाजिक संबंध वाचवण्याचे प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे, ज्यात मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्याचा ध्यान घेतला जातो. समाजातील समस्यांचा समावेश सुरक्षित आणि आत्म – समर्थ महिलांच्या विकासासाठी आवश्यक आहे. त्यांना त्यांच्या समस्यांचा समाधान शोधण्यासाठी सक्षम वातावरण देण्याची गरजआहे, ज्यामुळे त्यांची स्वतंत्रता, स्वास्थ्य आणि सामाजिक समावेशाने वाढते.

माहितीतील अति महत्त्वाचेशब्द :

मानसिक – शारीरिक समस्या, उपाय, स्वास्थ्य, महिला सशक्तिकरण, संघर्ष

प्रस्तावना:

नोकरी करणाऱ्या महिलांना अनेक मानसिक आणि शारीरिक समस्यांचा सामना करायला लागतो. या समस्यांची कारणे विविध आणि संवेदनशील असू शकतात, ज्यामुळे समस्यांची प्रकृती आणि प्रमाण विविध महिला गटांमध्ये भिन्न असू शकतात. खासगी महिला नोकरीच्या क्षेत्रातील सामाजिक परिस्थिती, कार्यस्थळाचे वातावरण, अनैतिक वर्तन, लिंगात्मक उत्पीडन, आणि कामातील असलेले अधिकार नसलेल्या स्त्रियांच्या समस्या आढळून येतात. तसेच, कामातील ताण, कर्मचारीच्या संबंधातील संघर्ष, आणि कामातील अधिक दाब, स्वास्थ्य समस्या, वैयक्तिक – परिवारिक संताप, आणि सामाजिक समाधानांची कमी अशा समस्यांमुळे त्यांची मानसिक स्थिती आणि शारीरिक क्षमता धडकते.

भारत पुरुषप्रधान संस्कृतीवर आधारलेला आहे. पुरुषांना महत्त्व आहे, सर्व अधिकार पुरुषांच्या हातात एकवटलेले असे व त्यामुळे स्त्रियांना समाजात दुय्यम दर्जा देण्यात आला होता पूर्वीपासून स्त्रियांना आपला समाज दुर्बल कमकुवत समजत आलेला आहे व त्यातूनच स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारात वाढ झाली. पूर्वी स्त्रियांना चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच मर्यादित

ठेवले होते त्या त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता आणि या सर्वांचे कारण म्हणजे स्त्री ही पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाच्या आहे, तिला कसे वागवावे, उपभोग कसा करावा ह्याचा उल्लेख अनेक वेदांमध्येसुद्धा केलेला आहे व त्यातूनच स्त्रियांवरील अत्याचाराला दिशा मिळाली आहे. महिलांच्या समस्यांची अध्ययनवस्तूत सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीयस्तरावर अनेक समस्यांचा सामना करण्याची गरज आहे. ह्या समस्यांमध्ये महिलांच्या अधिकारांच्या अभाव, गरोदरपण, लिंगात्मक शोषण, सामाजिक न्यायाची अभाव, व्यावसायिक असमानता, आणि आरोग्य संबंधित समस्या यासह त्यांच्या स्तिथीचे महत्त्वाचे कारक आहेत. बालविवाह, सती प्रथा, बेजोडविवाह, स्त्रीभ्रूणहत्या, छेडछाड, स्त्रियांनी विक्री, कौटुंबिक हिंसाचार, हुंडाबळी अशा अनेक अत्याचारांना स्त्रियांना बळी ठरत होत्या. त्यांची स्थितीही अतिशय गंभीर होती तेव्हा काही समाजसुधारकांनी समाजातून ही प्रथा बंद करण्यासाठी, सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळेच आज स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मिळाला आहे. बहुतांश स्त्रिया चांगल्या नोकरीवर कार्यरत आहे व समाजात आपले अस्तित्व निर्माण करतआहे. मात्र आजही स्त्रियांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे जसे की, कौटुंबिक हिंसाचार, नोकरी करत असलेल्या स्त्रियांना या हिंसाचारांना बळी पडावे लागत आहे. पती – पत्नीचे भांडण, नोकरी असल्यामुळे तिच्यावर संशय घेणे, तिचा अपमान करणे या गोष्टी आजही घडताना दिसत आहे. आज जरी आपण अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रगती केली असती तरी आजही स्त्री सुरक्षित नाही आहे. मग ती कामाच्या ठिकाणी असो शाळेत असो महाविद्यालयात असो किंवा कुटुंबात असो तिच्यावर अनेक प्रकारच्या अत्याचार केले जाते लैंगिक छळ केला जातो.

आज गर्भात असलेली स्त्रीसुद्धा सुरक्षित नाही आहे. गर्भ चाचणीद्वारे माहिती करून स्त्री असेल तर तिला जगात येण्यापूर्वीच मारून टाकतात ही खरी शोकांतिका आहे आणि ह्याचा परिणाम म्हणजेच आज आपल्या भारतातले लिंग गुणोत्तर प्रमाण हे दरहजार पुरुषांमाग फक्त ९२७ स्त्रिया आहे. ह्या गोष्टीवर वेळीच आळा घालण्यात आला नाही तर येणाऱ्या काळात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारात आणखी वाढ होण्याची शक्यता आहे.

समाजरुपी रथ विकासाकडे दौडवायचं असेल तर पुरुषरुपी चाकासोबत स्त्रीरुपी चाकालाही तेवढीच चालना मिळणे गरजेचे आहे. याच विचाराने स्त्रियांना शिक्षणाचे दारे उघडी झाली व स्त्री शिक्षण घेण्यासाठी बाहेर पडली. बदलत्या काळाबरोबर बदलणारे जीवनमान आणि त्या अनुषंगाने नव्याने अनुकरण करणारे जगण्याची सुधारित जीवनपद्धती अंगीकारल्यामुळे कुटुंबप्रमुखावर आर्थिक ताण पडतो. त्यातच मुलांचे शिक्षण शारीरिक, उद्भवणाऱ्या आकस्मिक व्याधी व इतर घरगुती बाबींवर होणाऱ्या खर्चांची पूर्तता करताकरता कुटुंबप्रमुखांची उडणारी आर्थिक तारांबळ थांबवण्यासाठी व आपले आयुष्य सुखसमाधानकारक घालवण्याकरिता पतीबरोबर पत्नीही अर्थचरणासाठी घराबाहेर पडली कारण कुटुंबाच्या स्थैर्यासाठी आर्थिक प्राप्ती आवश्यक असते. परंपरागत समाजात ही जबाबदारी प्रमुखता पुरुषांची मानले जात असे, परंतु बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेत स्त्रियासुद्धा अर्थाजन करू लागल्या आहे. डॉक्टर, इंजिनिअर, प्राध्यापक, शिक्षक, संशोधक, वैज्ञानिक, शासकीय अधिकारी, उद्योजक, आर्किटेक, प्रशासक, व्यावसायिक, गुंतवणूकदार बँक व्यवस्थापक, राजकारणी, समाजसुधारक, विमानसेवा इ. अशा सर्व जबाबदारी तिने स्वीकारले आहे आणि यशस्वीरित्या पार पाडत आहे. आज एकही क्षेत्र सुटले नाही की जिथे स्त्री काम करत नाही. स्त्रियांनी यशाची उंच शिखरे सर्व क्षेत्रात पादाक्रांत केलेली आहे. स्त्रियांनी आज सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शिक्षण आणि सांस्कृतिक या सर्व क्षेत्रात आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटवलेला आहे. तर काही स्त्रिया उच्चशिक्षित होऊन तर काही स्त्रिया कमी शिकूनसुद्धा कुटुंबात मुलांवर योग्य संस्कार करण्याचे काम करीत आहे.

नोकरदार महिलांना भेडसावणाऱ्या ५ आरोग्य समस्या :

शारीरिक आरोग्य समस्या :

आज स्त्रियांना ज्या काही महत्त्वाच्या शारीरिक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे त्यामध्ये डायबिटीज, ओव्हेरियनसिंड्रोम, पोलिसिस्टिक ओव्हेरियनसिंड्रोम (PCOS), गर्भाशयातील किंवा स्तनातील किंवा अन्य स्त्रावाच्या संबंधित समस्या, गर्भपात, गर्भाची समस्या, प्रसवाच्या समस्या, अनियमित मासिक धर्म, अत्यंत अधिक स्तन संबंधित समस्या (Breast Cancer), कॉलेस्ट्रोल, हृदयरोग, मानसिक आरोग्य, डोळ्यांचे प्रॉब्लेम, रजोनिवृत्ती यांचा समावेश होतो. ज्यामुळे नियमित दैनंदिन कामांमध्ये थकवा येतो.

मानसिक आरोग्य समस्या :

निरोगी कार्य – जीवन समतोल राखण्यात सक्षम नसणे, अतिश्रम करणे, स्वतःला वेळ नसणे यामुळे चिंता, नैराश्य, उत्साहाचा अभाव आणि एकाकीपणाची भावना निर्माण होते. कामाचे वातावरण आणि सहकारी सहकाऱ्यांशी असलेले नाते हे विवाहित नोकरी करणाऱ्या महिलांमध्ये मानसिक त्रासाचे कारण असल्याचे संशोधन देखील दर्शवते. मुलांची उपस्थिती, आजारी कुटुंबातील सदस्य आणि समवयस्क गटाचा अभाव यामुळे नोकरदार महिलांमध्ये सध्याच्या मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढतात.

झोपेचा त्रास :

झोप हा निरोगी जीवनशैलीचा एक आवश्यक घटक आहे. काम – जीवनाचा समतोल आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांच्या अभावामुळे निद्रानाश, झोपेची आणि जागे होण्याची जास्त वेळ,

दिवसा झोप आणि रात्रीची चिंता यासारख्या झोपेचा त्रास होतो. झोपेच्या व्यत्ययामुळे कामाची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता कमी होते. पती आणि सासरच्या लोकांकडून समजूतदारपणा नसल्यामुळे त्यांच्या त्रासात भर पडते.

हृदयाच्या समस्या :

नोकरदार महिलांमध्ये हृदयविकाराचे प्रमाण वाढत आहे. संशोधकांना स्त्रिया, विशेषत: नोकरदार महिलांमध्ये हृदयविकाराच्या दरामध्ये एकसमान आढळून आले आहे. या अभिसरणाची प्रमुख कारणे म्हणजे नोकरदार महिलांमध्ये तणाव आणि नैराश्य. नोकरदार महिलांना होणारा सर्वात सामान्य हृदयरोग हा उत्स्फूर्त कोरोनरीआर्टरी डिसेक्शन असल्याचे आढळून आले आहे. ही एक आणीबाणीची परिस्थिती आहे जिथे हृदयालारक्त पुरवठा करणारी धमनी फाटली जाते ज्यामुळे हृदयविकाराचा झटका येतो. तंदुरुस्तीचा अभाव हे महिलांमध्ये हृदयविकाराचे आणखी एक कारण आहे.

स्त्रीरोगविषयक समस्या :

नोकरीकरणाऱ्या महिलांना त्यांच्या मासिक पाळीत वेदनादायक मासिक पाळी, अस्वस्थता, जड रक्तस्त्राव यांसारख्या समस्या आढळल्या आहेत ज्यात सर्वातसामान्य समस्या म्हणजे पॉलीसिस्टिक ओव्हेरियन सिंड्रोम (PCOS).

या त्रासांमध्ये भर घालण्यासाठी, नोकरदार महिलांना लठ्ठपणा, थायरॉईड समस्या, ॲनिमिया, व्हिटॅमिन डी ची कमतरता, वंध्यत्व, मधुमेह आणि रक्तदाब समस्यांसारख्या जीवनशैली विकारांना देखील बळी पडतात.

आर्थिक हिंसा :

काही आर्थिक संकटांमुळे व्यक्तींना विचारलेल्या हिंसेची प्रेरणा होते. उदाहरणार्थ, काही लोकांना आर्थिक शासन प्रमुखांनी वाढवून लोकांच्या लिंगीय स्वतंत्रतेच्या हिंसेची दबाव अद्याप वाटत आहे.

कौटुंबिक हिंसा :

प्रकाराच्या हिंसेमध्ये कोणत्याही कुटुंबियांच्या सदस्यांवर शारीरिक, मानसिक किंवा आर्थिक हिंसा घडते. हे कुटुंबियांच्या सदस्यांमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक आधारे, आर्थिक वर्गांच्या, लैंगिक आणि धार्मिक धारांच्या संघर्षांमुळे होते.

लैंगिक शोषण :

या प्रकाराची हिंसा हे लैंगिक आधारावर विशेष दर्जाची आणि अशिक्षित सामाजिक स्थानाच्या व्यक्तिच्या प्रतिष्ठाचा उपयोग करते. लैंगिक शोषणात व्यक्तिचित्राचे दबाव, बेइज्जती, आणि आत्महत्या यासारख्या प्रकारातील प्रतिसादांचा सामावला जातो.

सेक्स ट्रॅफिकिंग :

व्यक्तींची भरती, वाहतूक, हस्तांतरण, आश्रय देणे किंवा प्राप्त करणे, धमकी किंवा बळाचा वापर करून किंवा इतर प्रकारची बळजबरी, अपहरण, फसवणूक, सत्तेचा दुरुपयोग किंवा असुरक्षिततेची स्थिती किंवा शोषणाच्या उद्देशाने, दुसऱ्या व्यक्तीवर नियंत्रण असलेल्या व्यक्तीची संमती मिळविण्यासाठी देयके किंवा लाभ देणे. शोषणामध्ये, इतरांचे शोषण किंवा वेश्याव्यवसाय किंवा लैंगिक शोषणाचे इतर प्रकार, सक्तीचे श्रम किंवा सेवा, गुलामगिरी, अवयव काढून टाकणे, फेरफार करणे किंवा रोपण करणे यासारख्या पद्धतींचा समावेश असेल.

हुंडाबळी :

हुंडयासारखी सामाजिक समस्या स्वातंत्र्यनंतर आजही ज्वलंत आहे. आजही आपण हुंडयापायी नववधुंचा छळ, हुंडाबळीच्या घटना ऐकतो. या पध्दतीचे निर्मूलन करणे म्हणजे प्रचलित रुढी, परंपराविरुध्द जनजगृतीची एकप्रकारची लढाईच आहे. हुंडापध्दतीही आपण पुरुष महिला समानतेचा जो नारा देत आहोत त्याच्याशी विसंगतच आहे. त्यातुनच स्त्रीचे समाजातील स्थान, स्त्रीला समाजात असणारी किंमत याविषयी समाजाची मानसिकता काय आहे हे कळून येते. हुंडापध्दतीचे निर्मूलन म्हणजे ही मानसिकता बदलण्याचे मोठे आवाहन सर्व समाजापुढे आहे.

नोकरी करणाऱ्या महिलांना मानसिक आणि शारीरिक समस्यांवर उपाय केल्यास त्यांच्याजीवनात संतुलन आणि समृद्धी साधू शकते. त्या उपायांचे अनुसरण खालीलप्रमाणे असू शकतात:

स्वास्थ आहार :

एक संतुलित आहार महत्त्वाचा आहे. त्यांना पूर्ण पोषण प्राप्त करण्यासाठी सकारात्मक आहार घ्यायला पाहिजे, ज्यात फळे, सब्जी, प्रोटीन, फिबर, अशी स्वस्थ खाणे समाविष्टकेले जातात.

व्यायाम :

नियमित शारीरिक व्यायाम करणे महत्त्वाचे आहे. योग, ध्यान, व्यायाम, डान्स, स्विमिंग अशी संरक्षित प्रक्रिया केली जाते, ज्यात शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य सुधारित होते.

स्वच्छता :

स्वच्छ आणि सुरक्षित पर्यावरण जगायला आवश्यक आहे. ह्यामध्ये स्वच्छ औषधे, पाणी, वातावरण, आणि स्वच्छतेचे उत्तम प्रवाह सांगितले जाते.

सामाजिक सुरक्षा आणि समर्थन :

खरोखरच, महिलांना समाजातील समस्यांपासून सुरक्षित ठेवण्यासाठी समाजिक संघटनांचा समर्थन महत्त्वाचा आहे. या संघटनांनी खासगीत महिलांना समाजातील त्याग, अत्याचार, लष्करीकरण, लिंगभेद, वैवाहिक प्रतिबंध, आदिकांच्या समस्यांपासून संरक्षण देण्याचे कार्य केले जाते. त्यांनी महिलांना त्यागाच्या संकटांपासून संरक्षित ठेवण्यासाठी संघटनेचे विविध कार्यक्रम संचालित करतात. त्यांच्यामध्ये महिलांचे संघटन, सामाजिक संघटने, नारी प्रतिष्ठाने, महिलासहाय्या संस्था, आदिकांचे समावेश येते. या संघटनांच्या कामात विविध

विभागांचा समावेश असतो, जसे की विवाह विचाराची सल्ला, न्यायालयिक संरक्षण, त्यागाच्या परिस्थितीत साहाय्य देणे, शिक्षण, रोजगार सुविधा, स्वास्थ्य व सुरक्षा सेवा प्रदान करणे, आदि. त्यामुळे महिलांना समाजिक संरक्षणात सामील होऊन स्वतंत्रतेच्या आणि स्वाभिमानाच्या भावना स्थापित करण्यात मदत होते.

कामाचे स्तर आणि वातावरण:

महिलांना समान कामाच्या संधी देण्यासाठी न्याय्य आणि समानता अभियानातील सहभागीता आवश्यक आहे. समान कामाच्या संधी तयार करण्यासाठी, समाजातील लिंगीय विचारधारा आणि वैयक्तिक प्राधान्यांचा निर्मूलन आवश्यक आहे. महिलांना पुरुषांसोबत समान वेतन, समान पदस्थान, आणि समान कर्तव्यांसाठी मिळावं लागेल. संबंधित कंपन्यांनी महिलांना शारीरिक स्वास्थ्यासाठी सुविधांसह संघटन करावे. शारीरिक स्वास्थ्य सुधारित करण्यासाठी, कंपन्यांनी महिलांना फिटनेस केंद्र, योगा, व्यायाम, नियोजित आहार प्रोग्राम, आदि या प्रकारच्या सुविधा प्रदान करू शकतात. या संघटनांना महिलांना कामात आणि परिवारात समय देण्याची सहाय्य करण्याची गरज असू शकते, ज्यामुळे त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्याला मदत मिळवू शकते.

मानसिक स्वास्थ्य आणि समर्थन:

मानसिक स्वास्थ्य आणि समर्थन एक महत्त्वाचे आधार आहे, विशेषतः कामाच्या संदर्भात महिलांना. महिलांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा काळजी घेण्याचे महत्त्व अद्याप अधिक वाढत आहे, कारण त्यांच्यावर दाब, तंत्रज्ञानाची कमतरता, वैवाहिक संबंधांची समस्या, आणि कामाच्या संबंधांमुळे त्यांच्या सामाजिक वातावरणातील दाब यांची अधिक प्रमाणात अनुभवले जाते. मेंटल हेल्थ समर्थन सेवा महिलांना मानसिक स्वास्थ्याच्या आवश्यकता असलेल्या किंवा संदेशांच्या शिकार झालेल्या किंवा अनुभवी माहिती देण्यात मदत करते. स्वास्थ्य चिकित्सासेवा महिलांना मानसिक स्वास्थ्याच्या संबंधित समस्यांसाठी उपचार प्रदान करते. त्यांच्यासाठी सांगडीची वातावरण आणि संघटनांच्या स्वागतपूर्वक संरक्षणाची प्राथमिकता असल्याने त्यांच्या समस्यांचा समाधान करण्यात मदत करते. परिवार योग्यता कार्यक्रमांचा प्रदान अधिक महत्त्वाचा आहे, कारण ते मानसिक स्वास्थ्याच्या समस्यांसाठी परिवाराचा संरक्षण आणि समर्थन प्रदान करते. परिवाराचे समर्थन महिलांना सुरक्षित आणि सामाजिकतात्मकतेत सहाय्य करते, ज्यामुळे त्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याची काळजी घेण्यात मदत होते. मानसिक स्वास्थ्याची काळजी घेण्याचे महत्त्व अधिक महसूसले जाते कारण त्यामुळे महिलांना समाजातील स्थानावर अधिक स्वतंत्रता, सामाजिक समावेशन आणि समाजिक न्याय मिळू शकते.

स्वास्थ्य जीवन शैली :

स्वास्थ्य आहार, व्यायाम, आणि ध्यान योग्य जीवनशैली अवलंबून राहणे महिलांना मानसिक आणि शारीरिक समस्यांमध्ये मदत करण्यास मदत करू शकते.

शैक्षणिक संघटना आणि प्रशिक्षण :

शैक्षणिक संघटना आणि प्रशिक्षण महिलांना उच्चशिक्षण आणि कौशल्य विकसित करण्यात मदत करू शकते, ज्यामुळे त्यांच्या पेशेवर स्थिती सुधारित करण्यात मदत होऊ शकते. या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून, महिलांना नवीन आणि ताज्या कौशल्ये शिकविण्याचा आणि त्यांच्या व्यक्तिगत विकासासाठी आवश्यक ज्ञान प्राप्त करण्यात मदत मिळते. उच्च शिक्षण या महत्त्वाच्या अवसरांचा उपयोग करून, महिलांना उत्तम करिअर विकसित करण्यात मदत होते. उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक स्वतंत्रता, समाजिक समावेशन, विचारशीलता, आणि आत्मविश्वास वाढते. संबंधित प्रशिक्षणांमध्ये कौशल्य विकसित करण्यात मदत केल्यास, महिलांना पेशेवर आणि व्यावसायिक स्थितीत सुधारण्यात मदत होते.

स्वावलंबन :

महिलांना स्वावलंबनात समर्थन देण्याची गरज आहे. स्वतंत्रतेच्या आणि स्वावलंबनाच्या जीवनशैलीच्या प्रोत्साहनाची आवश्यकता आहे. यासाठी, नोकरीकऱ्या या महिलांना समर्थन आणि सामाजिक संघटनांचा समर्थन प्रदान केला जाण्याची गरज आहे, आणि त्यांना आरोग्य आणि सुखाच्या नियमित मार्गांवर उभारण्यासाठी सामाजिक स्थिरता आणि संवेदनशीलता प्रदान केली जाण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष:

समाजातील महिलांच्या शारीरिक आणि मानसिक समस्यांवर उपाय कशाच्या प्रमाणातीलच आहेत हे समजल्यास, त्यांना समर्थन आणि संबोधन होण्याची गरज आहे. समाजातील संरक्षण, सामाजिक सामाजिक संघटनांच्या समर्थनाची गरज आहे, आणि समाजातील विविध अंगांच्या जागरूकतेची गरज आहे. महिलांना त्यांच्या आत्मविश्वासात विश्वास ठेवण्याची गरज आहे आणि त्यांना त्यांच्या स्वतंत्रतेत समर्थन करण्याची गरज आहे. सामाजिक संरक्षण, शिक्षण, आणि आरोग्य विचाराच्या तत्पर मार्गांचे विकसन आणि संरक्षण महत्त्वाचेआहे. महिलांच्या सर्वांसाठी समाजातील समान अधिकार आणि संरक्षण महत्त्वाचे आहे, आणि याच्यातून योग्य आणि संवेदनशील प्रतिसाद देणे आवश्यक आहे. अखेरच्या मानसिक आणि शारीरिक समस्यांवर उपायांच्या प्रसंगात, समाजातील समर्थनाची गरज आणि महिलांना त्यांच्या पोषकाच्या स्वतंत्रतेत समर्थन देण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:

०१. कांचन जी.पाटील पी.एच.डी संशोधक पदवीधर शिक्षणशास्त्र विभाग कवीकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक महाराष्ट्र भारत. आणि डॉ. इंदुमती भारंबे निवृत्त विभाग प्रमुख पदवीत्तर शिक्षणशास्त्र विभाग कवी कुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक महाराष्ट्र भारत.

०२. प्रो.कुमारी पल्लवी रमेशराव देशमुख, गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान, महाविद्यालय रिसोड, जि. वाशिम

०३. डॉ. संपदा संत, अधिष्ठाता, पोद्दार आयुर्वेद रुग्णालय आणि महाविद्यालय, मुंबई

०४. हींीं:/ /ु.लवल.सेीं/पळेीह/ेीळिली/ेाशप/

०५. हींीं:/ /ु.ींहशहळपर्वी.लेा/पशुी/परींळेपरश्र/ज्ञरीपरींरज्ञर/७५-लि-ेष-ेीज्ञळपस-ेाशप-ह...

०६. हींीं:/ /ु.पशेुशीषींश्रुीव.लेा/२०१०/१०/१८-लशपशषळीी-ेष-वशशि-लीशरींहळपस-रपव...

०७. हींीं:/ /ु.ारूेलश्रळपळल.ेीस/हशरश्रींहू-श्रळींळपस/षळींपशीी/ळप-वशींहि/शुशीलळीश/रींी-२...

०८. प्रा. पोकळे, एस. एम. समाज विभाग प्रमुख, टिळक महाविद्यालय वडवणीता, वडवणी. जि.बीड

♦ ♦ ♦

स्त्रियांचे उध्दारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे
मराठी विभाग प्रमुख
नारायणराव राणा महाविद्यालय,
बडनेरा (रेल्वे), जि. अमरावती.

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार महामानव भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे द्रष्टे युगपुरूष होते. ते कृतिशील समाजसुधारक होते. त्यांच्या विचाराची प्रेरणा ही 'माणूस' होती. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या त्रैमूल्यांचा त्यांनी पुरस्कार केला. त्यांनी शोषणाविरूध्द आवाज उठविला. १९ व्या शतकात स्त्रीचे जीवन हे बंदिस्त होते. केवळ घरकाम, पतीसेवा, मुलांचे संगोपन, व्रतवैकल्ये एवढेच तिचे कर्तव्य राहिले होते. लेखन, वाचन व इतर सामाजिक कार्यात तिचा कुठलाही सहभाग नव्हता. मनुस्मृतीमध्ये 'न स्त्री स्वातंत्र्य अर्हती' म्हणजे स्त्रियांना स्वातंत्र्य प्राप्तीची लायकी नाही. तिचे रक्षण पिता, पती, व पुत्रांनी केले पाहिजे. स्त्री दुर्बल आहे असे उल्लेख आहेत. या काळात समाजात स्त्रियांबाबत अनेक जाचक प्रथा, परंपरा, चालीरिती होत्या. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा, संपत्तीचा अधिकार नव्हता, विधवांना पूर्नविवाह करता येत नव्हता, अशा अनेक वाईट प्रथा दिवसेंदिवस समाजात वाढत होत्या. अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी ज्या महामानवांनी आपले महत्त्वपूर्ण योगदान दिले त्यापैकी एक बोधीसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपली पत्नी रमाबाई आंबेडकर यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे की, मी महिलांच्या प्रगती आणि मुक्तीसाठी लढणारा योध्दा आहे. बाबासाहेब दोन्ही हातात. शस्त्र घेऊन महिलांच्या अधिकारासाठी लढले. त्यांच्या एका हातात कायद्याचे शस्त्र होते तर दुसऱ्या हातात आंदोलनाचे शस्त्र होते. हिंदु समाजात ज्या अनेक विषमता आहे त्यापैकीच एक म्हणजे स्त्री–पुरुष विषमता आहे. या पुरूषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारापासून तिला दूर करण्यासाठी बाबासाहेबांनी कायद्याच्या शस्त्राचा उपयोग केला. समाजात स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार बघून बाबासाहेब चिंतीत झाले होते. इतिहास साक्षी आहे. हजारो वर्षापासून स्त्री ही कधी पिता तर कधी पती तर कधी पुत्र यांच्यावर अवलंबून राहिलेली आहे. परंतु कोणीच तिला आर्थिक बळ देऊन स्वतंत्र केले नाही. उलट तिच्यावर अनेक बाबतीत निर्बंध लादले.

अशा परिस्थितीतून महिलांना बाहेर काढण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना समाजात मान, सन्मान आणि प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी हिंदू कोड बिल तयार केले. १९४७ पासून ४ वर्षे१ महिना २६ दिवस त्यांनी अथक परिश्रम घेऊन हे हिंदू कोड बिल तयार केले. हे हिंदू कोड बिल बाबासाहेबांच्या जीवनाचे ध्येय बनले होते. स्त्री–पुरूष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी जुन्या जाचक कायद्यांना पहिले बदलवून महिला केंद्रित कायदा बनविणे हा त्यांचा हिंदू कोडबिल तयार करण्यामागील मुख्य उद्देश होता. स्त्रियांना त्यांना सुरक्षा कवच देणे होते. त्यांचा शेवटचा उद्देश हा होता की,

कायद्याने महिलांना हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे. हे कोड बिल वेगवेगळया सात गोष्टी एकत्रित करून स्त्रियांना सन्मान तसेच अधिकार देणारे होते. १) स्त्रियांना घटस्फोट देण्याचा अधिकार २) पतीने घटस्फोट दिल्यानंतर पोटगीचा अधिकार ३) एक पत्नी विवाह ४) स्त्रियांना दत्तक वारसा अधिकार ५) वडीलांच्या संपत्तीवर अधिकार ६) आंतरजातीय विवाहाचा अधिकार ७) स्त्रियांना वारस निश्चित करण्याचा अधिकार.

एवढया महत्वाचे हे विधेयक सत्राच्या शेवटी चर्चेकरिता सभागृहाच्या समोर ठेवण्यात आले. स्त्री स्वातंत्र्याचा हा जाहिरनामा म्हणजेच हे विधेयक सभेत मंजूर होऊ शकले नाही. यामधील घटस्फोट तथा बहुपत्नी विवाहाला निर्बंध करणाऱ्या कलमाला विरोध करणाऱ्यांची संख्या खूप होती. या बिलाला विरोध करणाऱ्यांना बाबासाहेबांनी २० सप्टेंबर १९५१ ला दिलेल्या भाषणातून अत्यंत जोरदार उत्तर दिले. त्यांचे म्हणणे हे होते की, आजच्या आधुनिक युगात स्त्रियांना समान हक्क देण्याकरिता आपण विरोध का करता? पुरूषांसाठी संपत्तीत कितीही वाटे होऊ शकतात पण स्त्रियांसाठी नाही. ही हिंदु पुरूषांची मानसिकता या नव्या विचाराला त्रासदायक आहे. बहुपत्नी विवाह प्रतिबंधक कायद्याला खूप विरोध झाला. झाला. त्यासाठी त्यासाठी बाबासाहेब आंबेडकरांना खूप मानसिक त्रास सहन करावा लागला. स्त्रियांना केव्हाही घरात आणताना पुरूष आपले वय बघत नव्हता. लग्नानंतर घरात स्त्रियांना पायपुसण्याच्या इतकी किंमत होती. बाबासाहेबांनी एवढया परिश्रमाने तयार केलल्या हिंदू कोडबिलाला सर्व बाजूने विरोध झाला एवढेच नव्हे तर ज्यांच्यासाठी बाबासाहेबांनी हे बिल तयार केले त्या महिला देखील पतीच्या दबावात येऊन त्यांच्या पतींनी बाबासाहेबांच्या विरूध्द जे निषेध म्हणून मोर्चेकाढले त्यात त्या सहभागी झाल्या. सत्र संपले तरी हिंदू कोडबिलाचे फक्त चार कलम मंजूर झाले. यामुळे दुःखी आणि निराश होऊन बाबासाहेबांनी कायदेमंत्री पदाचा २७ सप्टेंबर १९५१ ला राजीनामा दिला. त्यांनी एवढा मोठा त्याग स्त्रियांच्या हक्कासाठी केला. पुढे १९५२ च्या नंतर केंद्र सरकारने त्यांच्या मसुद्यातील ४ स्वतंत्र कायदे केले ते पुढील प्रमाणे

१) हिन्दू विवाह कायदा १९५५

२) हिन्दू सेक्सन ॲक्ट १९५६ (जून)

३) हिन्दू मायनॉरिटी ॲण्ड गार्डीयनशिप ॲक्ट १९५६ (ऑगस्ट)

४) हिन्दू ॲडाप्शन ॲण्ड

५) मेन्टेनन्स ॲक्ट १९५६ (डिसेंबर)

आज या कायद्यांमुळे स्त्रिया स्वाभिमानाने जीवन जगत आहे. आपल्या हक्कांसाठी स्त्री सजग झाली आहे. स्त्रियांच्या समस्यांचे आकलन बाबासाहेबांना पूर्वीपासूनच होते. दि. २७/१२/१९२७ ला जी सभा झाली त्यावेळी बाबासाहेब कोणत्याही पदावर नसताना त्यांनी महाड सत्याग्रहाच्यावेळी जवळजवळ ५ हजार स्त्रियांना सभेत सहभागी केले होते. भारतीय समाजात स्त्रियांचा मोठा वर्ग आहे. स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून आहे. ही गोष्ट बाबासाहेबांना ज्ञात होती. स्त्रियांच्या समस्या लक्षात घेऊन या सभेत त्यांनी मत व्यक्त करताना म्हटले की, स्त्री-पुरूष दोघांनी मिळून समाज आणि संसारातील अडचणी सोडविणे गरजेचे आहे. जर पुरूषांनी एकटयांनीच ही संपूर्ण जबाबदारी आपल्या डोक्यावर घेतली तर त्याला वेळ लागू शकतो. जर हेच काम स्त्रिया आपल्याकडे घेतील तर त्यांना लवकर यश प्राप्त होईल. दलित स्त्रियांना राहणीमानाच्या संदर्भात उपदेश करताना ते म्हणाले की, आपण स्वत:ला अस्पृश्य मानू नये. घरात स्वच्छता ठेवा. स्पृश्य जसे कपडे घालतात तसे कपडे घाला. कपडे फाटके असले तरी चालेल पण ते स्वच्छ असावे. गळयात मोठया माळा तसेच हातात चांदीच्या खूप साऱ्या बांगडया घालणे ही अस्पृश्यतेची खूण आहे. आभूषण घालायचे झाल्यास ते सोन्याचे घाला. कोणत्याही गोष्टीला अमंगल होऊ देऊ नका. मेलेल्या जनावरांचे मास खाणे बंद करा. दारू पिणारा पती, भाऊ वा मुलगा याना जेवण देऊ नका. मुलगा-मुलगी यांना शिक्षण शिकविण्याची महत्त्वकांक्षा ठेवून जगा.

१९३० ला काळाराम मंदिर सत्याग्रहात अटक झालेल्या स्त्रियांची तुकडी ही पहिली तुकडी होती. दि. २० जुलै १९४२ ला नागपूरला दलित स्त्रियांची सभा आयोजित केली गेली. या सभेला २०-२५ हजार स्त्रियांची उपस्थिती बघून बाबासाहेब खुश झालेत. त्यावेळी राधाबाई कांबळे, जाईबाई चौधरी, अंजनीबाई देशभ्रतार, गीताबाई गायकवाड, सुलोचनाबाई डोंगरे, शांताबाई दाणी, मीराबाई आंबेडकर, किर्तीबाई व इंदिराबाई पाटील या महिला नेता आंबेडकरांच्या आंदोलनात सहभागी होत्या. आजही सार्वजनिक क्षेत्र हे पुरूष प्रधान आहे, अशी परिस्थिती असतानाही बाबासाहेबांनी त्याकाळात चूल, मूल, घर एवढ्यापुरतेच स्त्रियांचे क्षेत्र मर्यादित असताना गावातील दलित वर्गातील स्त्रियांना सर्वसामान्य स्त्रियांना, शोषित वर्गातील स्त्रियांना घराचा उंबरठा ओलांडून प्रत्यक्ष लढाईत सक्रिय केले. त्यावेळी बाबासाहेबांनी सांगितले की, स्त्रीची प्रगती समाजात ज्या प्रमाणात होते, त्याच प्रमाणात त्या समाजाची प्रगती मोजली जाते. याच भाषणात त्यांनी विवाह योग्य युवतींना संदेश दिला की, प्रत्येक विवाहित स्त्रीने स्वत:ला पतीची मैत्रिण समजून त्याच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य केले पाहिजे, परंतु त्याने जर तिला गुलाम म्हणून वागणूक दिली तर तिने पतीला सडेतोड उत्तर दिले पाहिजे आणि समानतेसाठी आग्रह धरला पाहिजे.

धनबाद येथील कोळसा खाणीला भेट दिली त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या अधिकाऱ्यासोबत खाणीत ४०० फूट खोल उतरले. त्या ठिकाणी काम करणाऱ्या मजूर स्त्रियांना त्यांनी काही प्रश्न विचारले. त्यांच्या बरोबर चर्चा केली. गर्भवती

महिलांना काम करताना बघून त्यांना खूप राग आला. त्यांना वाटत होते की, गर्भवती स्त्रियांना वेगळे काम द्यायला हवे. प्रसूतीच्या पूर्वी दहा आठवडे आणि त्यानंतर चार आठवडे त्यांना पूर्णपगारी सुट्टी द्यावी हा निर्णय त्यांनी घेतला. या निर्णयाला भविष्यात त्यांनी कायद्याचे रूप दिले.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदामंत्री झाले. भारतीय राज्यघटनेचे महत्वपूर्ण काम म्हणजे मसुदा समितीचे ते अध्यक्ष झाले. समता, स्वातंत्र्य, न्याय व बंधुता या चार मुद्यांवर त्यांनी घटनेमध्ये जोर दिला. जगभरातील ही सर्वात मोठी लिखित भारतीय राज्यघटना आहे. या भारत देशात हजारो वर्षापासून चालत आलेली विषमतेची परंपरा असताना समतेवर आधारित स्वतंत्रतेची इच्छा असणे व्यर्थ होते. व्यक्तिचे मूल्यमापन धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान यावरून होत होते. हा भेदभाव नष्ट करण्यासाठी संविधानाचे १४ वे कलम तयार केले. कोणत्याही व्यक्तीसाठी भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायदा एकच आहे. त्यातून त्याची सुटका नाही. कलम १५ -१ राज्याचे केवळ धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान अथवा यामधील कोणत्याही कारणासाठी कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकुल राहिल असा भेदभाव केला जाणार नाही.

कलम १५-३ स्त्रिया तथा बालकांसाठी विशेष तरतूद. कलम १६- १ व २ सेवा योजनासाठी महिलांना आरक्षण इ. धर्म, जात, वंश लिंग, कुळ, जन्मस्थान, निवास इ. कारणाने भेदभाव केला जाणार नाही. सर्व नागरिकांना समान अधिकार मिळेल. परंपरागत कायद्यात बंदिस्त असलेली स्त्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संविधानाने मिळालेल्या अधिकारांच्या कारणांमुळे विकासाच्या समानतेच्या संधी मिळाल्याच्या कारणामुळे कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळून सर्व क्षेत्रात गुणवत्तेच्या बाबत पुरूषांपेक्षा पुढे जात आहे. आज जागतिकस्तरांवर महिला एका ठिकाणी यायला लागल्या आहेत. १९९५ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून घोषित केले गेले. स्त्रियांच्या संदर्भातील प्रश्नांना सर्व ठिकाणी स्थान मिळायला लागले. १९९८ मध्ये चीनच्या बिजिंग येथे आंतरराष्ट्रीय महिला परिषद आयोजित केली गेली. तेथे १८९ देशातील महिला प्रतिनिधी सहभागी झाल्यात, त्यांनी जागतिक स्तरावर महिलांच्या समस्यांना समोर आणले.

निष्कर्ष :-

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महिलांच्या प्रगती व मुक्तीसाठी लढणारा योध्दा आहे.

२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना समाजात मान, सन्मान, हक्क व प्रतिष्ठा मिळवून दिली आहे.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांसाठी केलेल्या कायद्यांमुळे स्त्रिया आपल्या हक्कांसाठी सजग झालेल्या आहे.

४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सविधानाने मिळालेल्या अधिकारांमुळे विकासाच्या समानतेच्या संधींमुळे स्त्रिया सर्व क्षेत्रात गुणवत्तेच्या बाबत आज पुरूषांपेक्षा पुढे जात आहे.

५) जागतिक स्तरांवर महिला आज एका ठिकाणी यायल्या लागल्या आहे.

६) स्त्रियांच्या संदर्भातील प्रश्नांना आज सर्व ठिकाणी स्थान मिळायला लागले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - धनंजय कीर
२) हिंदू कोड बिल - डॉ. बी. आर. आंबेडकर
३) डॉ. आंबेडकर लेखन व भाषणे - हरि नरके
४) डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री - अरूणा सबाणे
५) हिंदू संस्कृती आणि स्त्री - डॉ. आ. ह. साळुंखे
६) भारतीय स्त्री जीवन - डॉ. लिला पाटील

♦ ♦ ♦

आदर्श व्यक्तिमत्व : महाप्रजापती गौतमी थेरी

प्रा.डॉ. रजनी भीमराव गेडाम
प्राध्यापक व पाली विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तक्षशीला महाविद्यालय अमरावती

प्रस्तावना:

भारताच्या इतिहासात गौतम बुद्ध आणि बौद्ध साहित्य संस्कृतीचा इतिहास अतिशय महत्त्वाचा आहे. मनातील उदात्त भावना सतत जागृत ठेवण्याचे काम ही संस्कृती करते कुणाही विचारशील माणसाला बुद्ध संस्कृतीची भुरळ पडावी असेच हे तत्त्वज्ञान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांनी निर्माण केलेला नवसमाज हे सारे अद्भुत आहे. याबद्दल आपण नेहमी बोलतो. पण जिथे जिथे गौतम बुद्ध हा शब्द उच्चारला जातो, तिथे तिथे मला महाप्रजापती गौतमीची, त्यांच्या कार्याची आठवण येते. एक विचार असाही मनात येऊन जातो की गौतमी नसती तर बाळ गौतमाचे काय झाले असते ?

बुद्ध काळामध्ये अनेक प्रज्ञावान स्त्रिया होऊन गेल्या. कारण भूतकाळात सामान्य माणसावर बौद्ध धम्माचा प्रचंड प्रभाव होता त्यामुळे बुद्धाने स्त्रियांना दिलेल्या प्रतिष्ठेचा जनतेवर निश्चित परिणाम झाला होता. भिक्षू संघामार्फत समाजाच्या सर्व स्तरात बुद्धाचे विचार पोहोचत असत. राजाच्या राजकारणात अथवा परदेश प्रवासात जरी त्यांना स्थान नव्हते तरी स्त्री सन्मानपूर्वक आपले जीवन घालवीत असलेली आपणास दिसते. तिचे स्थान आदराचे व बौद्ध विचारानुसार मित्रत्वाचे आणि सहधर्मचरणीचे होते. प्राण्यांप्रमाणे निव्वळ प्रजोत्पतीचे साधन म्हणून असलेले तिचे गौण स्थान नष्ट झाले. पतीपेक्षा कनिष्ठ असलेली तिची भूमिका आता समानतेची समजली गेली आणि स्त्रियांनी देखील आपल्या चारित्र्य व त्यागाने भारतीय इतिहासात एक अद्वितीय स्थान निर्माण केले आहे. बुद्ध काळातील अशाच एका प्रज्ञावान, शीलवान, धनवान अशा आदर्श व्यक्तिमत्व महाप्रजापती गौतमी थेरी आहे .

पाली साहित्यामध्ये ज्या स्त्रियांची जास्तीत जास्त माहिती उपलब्ध आहे त्यामध्ये महाप्रजापती गौतमी थेरीचे स्थान फार मोठे व आदरणीय व श्रेष्ठत्वाचे असल्याचे दिसून येते.

महाप्रजापती गौतमी थेरी जी माहिती उपलब्ध आहे त्यावरून ती प्रज्ञा, शील, करूणा, ममता यांची मूर्तीमंत प्रतिमा असल्याची दिसून येते. उपासिकात तिचे स्थान यामुळेच अग्रगण्य आहे. बौद्ध धम्माने सर्व स्तरातील, सर्व जातीतील स्त्रियांना समान पातळीवर आणले होते. स्त्रियांना समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली व त्यांच्या आत्मसन्मान स्वाभिमान आणि स्वावलंबन भाव जागृत केला होता. बौद्ध धम्मात पंचशीलास अत्यंतिक महत्त्व आहे. 'भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या ग्रंथात बाबासाहेब स्पष्ट बजावतात की, शील हे प्रारंभी असते व ते शेवटीही असते. सर्व सद्गुणांची शील हीच जननी आहे. सर्व चांगल्या गुणांचा प्रारंभ शिलापासून होतो म्हणून आपले शील स्वच्छ ठेवा. अशा स्त्रीचा आदर्श आजच्या काळातील समाजाला घेण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

राजकुमारी गौतमीचा एक बौद्ध भिक्खूनी होण्यापर्यंतचा

प्रवास हा स्त्रीचा मुक्तीच्या दिशेने झालेला प्रवास होता. धम्मात येऊन बौद्ध विचारांचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी भिक्खू होण्याची परवानगी असल्याने नाकारणाऱ्या गौतम बुद्धांना कि हे काम करू शकते हे पटवून देणान्या त्यांच्या माता गौतमीच होत्या. त्यासाठी त्यांनी स्वतंत्र भिक्षुणी संघ स्थापन केला. या स्त्रियांनी लिहिलेल्या अनुभवांतून भारतीय वाङ्मयात श्रीवादाची मांडणी करणाऱ्या पहिल्या साहित्यकृतीची, 'थेरीगाथा'ची निर्मिती झाली. सहाव्या शतकात स्त्रियांची चळवळ गौतमर्मोच्या माध्यमातून सुरूच नव्हे तर गतिमान झाली. सिद्धार्थचा जन्म झाला आणि हे बाळ अवघे ७ दिवसांचे असताना त्यांची आई राणी महामाया यांचा मृत्यू झाला. पण या सात दिवसांच्या बाळाला पोरके होऊ न देता राणी महामाया यांची धाकटी बहीण– कोशाल राज्याची राजकुमारी गौतमी यांनी त्या बाळाला हृदयाशी कवटाळले. ते आजन्म पुढे त्यांनाही मुले झाली, पण त्यांचे पहिले आणि लाडके अपत्य राहिले ते सिद्धार्थच. गौतमी यांनी सिद्धार्थना आपले बाळ म्हणूनच वाढवले. त्या अतिशय प्रेमळ जरी असल्या, तरी योग्य ठिकाणी कडक शिस्त बाळगण्यात कचरल्या नाहीत. पुढे जेव्हा सिद्धार्थ गौतम बुद्धत्वास पोहोचले आणि त्यांनी बुद्धधम्माचा स्वीकार करून प्रचार आणि प्रसार सुरू केला, तेव्हा त्या अरहंत पद प्राप्त करणाऱ्या एक भिक्खूनी होत्या. राजकुमारी गौतमी! एक भिक्खूनी होण्याचा हा प्रवास एका दिवसाचा नाही, त्यामागे त्यांचे दीर्घ चितन होते. विचार होता. त्या अतिशय हुशार, कुशाग्र बुद्धीच्या होत्या. शाक्य संघात झालेल्या घडामोडीवर त्या त्यांचे पती राजा शुद्धोदन आणि तरुण सिद्धार्य यांच्याबरोबर संवाद करीत असत. राज्यकारभारात जरी त्या हस्तक्षेप करीत नसल्या, तरी महालात राजा शुद्धोदन आणि राजपुत्र सिद्धाथाच्या चर्चेत त्या भाग घेत आणि योग्य ठिकाणी आपली मतेही ठामपणे सांगत या चर्चेतूनच त्यांना कपिलवस्तूचे शाक्य आणि देवदह रामग्रामचे कोलीय या दोन गणराज्यांत रोहिणी नदीच्या पाण्यावरून चालत असलेल्या वादाची पूर्ण कल्पना होती. राजा शुद्धोदन त्यांना प्रेमाने रागावू लागले. निर्णय बदलण्यास भाग पाडण्याचा प्रयत्न करू लागाने आईची मायाही अश्रूवाटे वाहू लागली 'इतका कठोर निर्णय तु आमच्याशी चर्चा न करता कसा घेऊ शकतोस'? म्हणून गौतमी यांनी सिद्धार्थला कवटाळले. गौतमाची पत्नी यशोधरेचे दुःख बघवत नव्हते. कुणीच कुणाचे सांत्वन करण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते पण काही वेळाने माता गौतमीच भानावर आल्या आणि राजा शुद्धोदनाला व यशोधरेला समजावत त्या म्हणाल्या, 'महाराज, आपण तिचे असतो, तर आपणही पाण्यासाठी होणाऱ्या युद्धाला विरोधच केला असता. युद्धात काय होते. किती रक्तपात होतो, किती घरे उजाड होतात, कित्येकांच्या आयुष्यात अंधार पसरतो, हे आपण जाणतोच. गौतमाचा निर्णय मानवजातीच्या आणि शाक्यांच्या कल्याणाचा आहे. आपल्या शोकाने त्याचे पाय मागे खेचणे बरोबर नाही तो एका उदात्त हेतूसाठी परिव्रजक (संन्यासी) होतो आहे.' गौतमी यांचे बोलणे ऐकून सारेच अवाक झाले. एवढे धारिष्ट्य, इतका मनाचा मोठेपणा कुठून आला असेल गौतमर्मीमध्ये? यातूनच आपल्याला गौतमी यांच्या मोठ्या मनाची, उदात्त विचारांची कल्पना येते. प्रचंड दुःख झालेले असतानाही मानवकल्याणासाठी परिव्रजक या देशात की, शुतिमुद्रांच्यातील पहिले त्यांच्याच बरोबरीने, किसा गौतमी आणि यशोदरा आहे. भगवान बुद्धाने आपल्या प्रगतिशील आणि तिकारी विचारांतून वातिशील कालील पहिले तत्वज्ञानी मानले जातात ज्यांनी यांचा अधिकार मान्य केला तौलमोचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. गौतम बुद्धांनी भिक्षु संस्थापन केल्या सतत फिरत असत त्यांचे शिष्यही भरपूर हा त्याने फक्त पुरुषांना त्यात प्रवेश होता

गौतमी यांनी बुद्ध धम्मात प्रवेश परवानगी मागताच बुद्ध म्हणाले भिक्खू जीवन है गृहहोन जीवन असते. तो कुठे ही झाडाखाली राहतो. अरण्यात झोपडी बांधून जगतो. पाच घरे भिक्षा मागून खातो. नदी – विहिरीवर स्नान करतो एकटाच फिरतो आणि माझ्या ज्ञानाचा प्रसार करतो. पुरुषप्रधान समाजात स्त्री कडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला नाही. गौतमीचे मात्र या उत्तराने समाधान झाले नाही. त्यांच्या मनात तर बुद्ध धम्मात येऊन त्या धम्माचा प्रचार करण्याचा विचार ठाण मांडून बसला होता. त्यांनी बराच विचार केला, यशोधरा आणि इतर सहकारी स्त्रीयांसोबत चर्चा केली आणि प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवात केली. त्या वेगवेगळया गावी जाऊन स्त्रीयांना भेटत होत्या, त्यांच्याशी चर्चा करत होत्या, त्यांना बुद्ध धम्माचे महत्व पटवून देत होत्या 'पुरुषांना जशी भिक्यू होण्याची संधी तथागतांनी दिली, तशी आम्हाला का नको, याबद्दल आपणास काय वाटते?' असे विचारून त्या स्त्रियांना बोलते करीत होत्या. हळूहळू अनेक स्त्रीया बोलायला लागायचे आणि समाजाचे मानसिक परिवर्तन चांगल्याने काही आहे विषादी समाज बदलून समतावादी समाज पाया ही स्त्री आहे या विचारात आपणही सहभागी झाले पाहिजे.' असे गौतमी सभांमध्ये सांगत होत्या स्त्री या तयार होत होत्याग स्त्री या एकत्र करणे, त्यांना आपला गुहा पटवून देणे आणि स्वेच्छेने येणाऱ्या स्त्री यांना आपल्या समुदायात सामावून घेणे हे क्रांतिकारी कार्य गौतमी यांनी केले आणि शेवटी सर्वानी मिळून एक दिवस निश्चित करून यशोधरा व इतर शाक्य खियांना बरोबर घेऊन त्या वैशालीला जिये बुद्ध मुक्कामी होते, लिये निघाल्या, वैशालीला पोहोचल्यावर सर्वप्रथम त्यांनी बुद्धाचा आवडता शिष्य आनंद याच्याशी चर्चा केली. आपली मते त्याला पटवून दिली आणि आनंदच्या मदतीने स्त्री यांचा भिक्षुणी संघ स्थापन करण्याची परवानगी गौतम बुद्धांकडून मिळवली. जगातील स्त्रीयांचे पहिले संघटन हे महाप्रजापती गौतमीचेच आहे. कपिलवस्तु ते वैशाली हा प्रवास केवळ खियांना तोही ५०० स्त्रियांना घेऊन करणे सोपे नव्हते. पण हा प्रवास करण्याचे साहस आणि भिक्षुणी संघ स्थापन करण्याचे

प्रयत्न दोन्ही त्यांनी यशस्वी करून दाखवले.

महाप्रजापती गौतमी यांचे हे कर्तृत्व वाचल्या ऐकल्यावर माझ्या मनात एक प्रश्न नक्कीच येतो, बुद्धासारख्या समान वागणूक देणाऱ्या महान तत्त्ववेत्त्याच्याही मनात श्री सामर्थ्याबद्दल शंका का यावी ? गौतमीवर, आपल्या माय-मावशीवर त्यांनी लगेच विश्वास का टाकू नये? त्यासाठी आनंदच्या मध्यस्थीची गरज का भासावी? ते म्हणतात, 'सध्याची सामाजिक परिस्थिती स्त्रियांसाठी अनुकूल नाही.' पण गौतमी, यशोधरा आणि इतर स्त्रियांनी ती शक्य करून दाखवलीच. निवडलेला मार्ग त्यांनी चोखपणे पुढे हाताळला आणि यशस्वीही करून दाखवला. महाप्रजापतीने ज्ञानप्रक्रियेत, समाजनिर्मिती प्रक्रियेत स्वतः सामील होण्याचे आणि इतर श्रियांना सामील करण्याचे शिक्षण दिले. एक स्वतंत्र भिक्षुणी संघ स्थापन केला. पुढे या स्त्रियांनी हे नवे आयुष्य जगत असताना आलेले अनुभव लिहून काढले आणि त्यातूनच 'थेरी गाया या स्त्री वादी वाययाची निर्मिती झाली भारतीय वाङ्मयात स्त्री वादाची मांडणी करणारी पहिली साहित्यकृती ही थेरीगाथा'च मानली जाते. सहाव्या शतकात हो स्त्रीयांची चळवळ गौतमीच्या माध्यमातून सुरूच नव्हे तर गतिमान झाली, यशोधरेमुळे ती विकसित झाली. त्यातून अनेक स्त्रिया पुढे गुरुपदी पोचल्या विचारवंत, कवयित्री झाल्या. सम्राट अशोकाने आपली मुलगी संघमित्रा हिला श्रीलंकेत बौद्धभिक्षुणी म्हणून पाठवले. ती जागतिक पातळीवर पहिली स्त्री गुरू उपदेशक म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध झालेली आहे, हे आपण पाहतोच महणूनच मी म्हणते. की आजच्या स्त्रीवादी चळवळीला महाप्रजापती गौतमी आणि यशोधरेच्या प्रयत्नांचे योगदान आहे ते अनन्यसाधारण आहे हे आपण विसरता कामा नये. यात यशोधरेचे नाव घेण्यास सबळ पुरावा आहे तो स्वयभू खी होती, हे तिने सिद्ध करून दाखवले. ती जेव्हा बुद्धाला भेटायला येते तेव्हा बुद्धला म्हणते, 'मीच माझे आश्रयस्थान आहे' (संदर्भ, भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म', लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर) हे यशोधरेचे वाक्य म्हणजे, खियांनी स्वतःच स्वतः च्या जीवनाच्या शिल्पकार झाले पाहिजे आपणच आपले आश्रयस्थान असले पाहिजे दुस?यांवर अवलंबून राहणे योग्य नव्हे हे बोधवाक्य आजच्या अनेक सुशिक्षित, बुद्धिवादी विचारसरणी स्वीकारणा-यांनी घेण्यासारखे आहे 'बेरगाया' या पुस्तकात अनेक स्त्रियांच्या दुःखमुक्तीची साक्ष सापडते. हा स्त्री सुधारणेचा इतिहास कालपर्यंत पडद्याआड होता तो आता आता पुढे आला

गौतमी यांनी अनेक स्त्रियांना श्रीमुक्तीचा मार्ग दाखवला त्या काळात यशोधरा, गोपी, भद्रा , काच्यायना अशा विदुषी होऊन गेल्या. गौतमी तर या श्रेष्ठ संस्कृतीच्या जडणघडणीसाठी झटणारी एक सांस्कृतिक स्त्री म्हणून दया, क्षमा, शांती, संघर्ष आणि संयम या तत्त्वांची साक्षात मूर्तिमंत मूर्ती म्हणून माझ्या डोळयासमोर उभी राहते.

महाप्रजापती, यशोधरा, संघमित्रा किवा बुद्धाने हा विचार केला असता, तर 'थेरीगाथा ' निर्माणच झाली नसती. भिक्खुनी संघही निर्माण झाला नसता कोण कोणत्या जातीत जन्माला येतो, हे महत्त्वाचे नाही, तर तो कोणते विचार आयुष्यात पेरतो, हे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. वसंत मून; बुद्धकालीन स्त्री जीवन; सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे; प्रथम आवृत्ती ऑक्टोबर १९८९

२. डॉ. विमलकीर्ती; नारी जातीकी स्वतंत्रता का ऐतिहासिक दस्तावेज थेरीगाथा; सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली; तृतीय संस्करण २००८

३. डॉ. भरत सिंह उपाध्याय; पाली साहित्य का इतिहास; हिंदी साहित्य संमेलन, प्रयाग, इलाहाबाद, शक १९३५ सन २०१३ संस्करण सातवा

४. सुनील हेतकर, थेरीगाथा ,स्त्रीमुक्ती ,समाज आणि तत्वज्ञान , ,सुगावा प्रकाशन ,पुणे ,२०१७

५. डॉ. भाऊ लोखंडे व प्रा. रत्नमाला लोखंडे; थेरी गाथा; करुणा प्रकाशन,नागपूर; प्रथम आवृत्ती इसवी सन १९८४

६. डॉ .अनिल सूर्या ,प्राचीन अर्वाचीन भारतीय स्त्री ,सुगावा प्रकाशन पुणे ,२०१०

♦ ♦ ♦

महिला सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व योगदान

डॉ.संदिप भिकाजी खंडारे
ग्रंथपाल
रामकृष्ण महाविद्यालय,दारापूर

प्रस्तावना:

असे म्हणतात की, प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या पाठीमागे एका स्त्रीचा हात असतो, परंतु स्वतंत्र भारताच्या संपूर्ण स्त्रियांच्या प्रगती मागे एका महान महापुरुषाचा हात आहे. आणि तो म्हणजे महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ....

स्त्री मुक्तीचे कैवारी असर्णा ?या या प्रकांड पंडिताला असे कळून चुकले की, कोणत्याही समाजाची जर उन्नती करायची असेल तर त्या समाजात शिक्षणाचा प्रसार होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचा हा प्रसार फक्त केवळ पुरुषातच होवून चालणार नाही तर तो सर्वत्रिक रित्या पुरुषासोबतच स्त्रियातही होणे आवश्यक आहे. प्रत्येक समाजातील स्त्री चा दर्जा हा त्या समाज सुधारण्याचा मापदंड असतो. म्हणूनचडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री स्वातंत्र्याच्या पुरस्कार करताना अनेक सभा-समेलांनातून, परिषदातून, महिला परीसंवादातून तसेच आपल्या लिखाणातून, हिंदू कोड बिलच्या माध्यमातून, भारतीय राज्यघटनेतून स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करून स्त्री शिक्षणावर भर दिला.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १५ नुसार स्त्री-पुरुष समानता आहे. म्हणून शिक्षण हे पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांचाही हक्क आहे आणि तो हक्क तीला मिळायलाच हवा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे प्रखर मत होते व त्याप्रमाणे त्यांनी राज्यघटनेत तरतूद सुद्धा केलेली आहे. त्याचेच एक फलित म्हणून आज प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण, कृषि, उद्योग, लघूद्योग, शिक्षण, मनोरंजन , व्यापार जगत प्रसार माध्यमे इ. या सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. शिवाय, विज्ञान-तंत्रज्ञान, सामाजिक चळवळी आदि क्षेत्रामध्ये पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्वत:ला सिद्ध करीत आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षण बाबत स्पष्ट असे विचार आहेत. त्यांच्या मते मुलगा शिकला तर फक्त त्याचा एकट्याचा विकास होतो परंतू जर मुलगी शिकली तर संपूर्ण कुटुंबाचा विकास होतो. स्त्रिया जर शिकल्या तर त्या त्यांच्यावर होत असलेल्या सामाजिक अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू शकतील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. जो हे प्राशन करेल तो गुरगुरल्या शिवाय राहत नाही यालाच अनुसरून स्त्री जर शिकली तर ती तिच्यावर होत असलेल्या अन्याय व सामाजिक विषमता विरुध्द्ध आवाज उठवेल. बाबासाहेबांचे महिला सक्षमीकरण बाबतचे काम फक्त जन जागृती पर्यन्त मर्यादित नव्हते तर त्यांनी ते प्रत्यक्ष कायदे निर्मितीत पण स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढा दिला. हिंदू समाजातील स्त्रियांना समान हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी संसदेत आणलेले हिंदू कोड बिल हा त्याचाच एक भाग होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांकडे आर्थिक स्वायत्तता,क्षमता, परिपूर्णता असेल तर ती स्वावलंबी होवू शकते. स्त्रियांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक प्रगतीमुळे त्यांना स्वत:चाशोध घेता येईल त्यातून त्या स्वत:च्या विकासा बरोबरचकुटुंबाचा आणि देशाच्या विकासात भर घालतील. स्त्रियांची शैक्षणिक प्रगती झाली तर त्या परावलंबितातून स्वत:ची सुटका करून घेऊन त्यांचा आत्मविश्वास, आत्मबल वाढेल असाही मानसडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार आणि कृतीत होता. (जाधव, सचिन)

महिलांनी शिक्षण घ्यावे याकरिता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः पुढाकार घेतला होता.भारतातील पन्नास टक्के महिला कष्टाचे जीवन जगतात,त्यांनी शिक्षित व्हावे,आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हावे अशी त्यांची तळमळ होती.स्त्रियाच विकास हा समाज व त्या राष्ट्राचा प्रगतीचा आरसा असतो.स्त्रियांनी किती प्रगती केली यावरून त्या समाजाच्या व राष्ट्राच्या प्रगतीचे मोजमाप होते अशी त्यांची भूमिका होती.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मुंबई विधान परिषदेचे सदस्य असतांना १९२८ साली त्यांनी भारतीय महिला कामगारासाठी ङ्कमेटरनीटी बेनेफिट बिलङ्क पहिल्यांदा चर्चेसाठी आणले व त्यांच्याच प्रयत्नामुळे ते मंजूर झाले.त्यांच्याच प्रयत्नामुळे स्त्री-पुरुष समान कायदा,समान वेतनाचा कायदा, स्त्रियांना शिक्षण,प्रसूतीपूर्व काळात ठराविक विश्रांती आणि सेवा प्रसूती रजा, इ.असे अनेक स्त्रीविषयक कायदे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले.(इंगळे,नरेश)

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांविषयी योगदान:

- महिलांना मतदानाचा अधिकार
- महिलांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार
- महिलांनी पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार
- महिलांना व पुरुषांना समान अधिकार
- घटस्पोटघेण्याचा अधिकार
- पोटगी मागण्याचा अधिकार
- स्त्रियांना वारसा हक्क
- समान वेतनाचा अधिकार
- महिलांना बाळतपन रजा

इत्यादीअधिकार मिळून देण्यास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मोलाचे योगदान आहे.

स्त्री-पुरुष समतेचा विचार करतांना, स्त्री शिक्षणाचा विचार हा मुलभूत विचार आहेअशी त्यांची भूमिका होती. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते,शिक्षणच सुक्षीर न्यायाचीजाणीव देते, बुद्धिवादाची दारे मुक्त करते आणि अस्मितेची पायाभरणी करते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना स्त्री स्वातंत्राचा विचार फक्त विशिष्ट वर्गातल्या,विशिष्ट थरातल्या स्त्रीयांपुरातच मर्यादित नव्हता तर तो सर्व थरातील स्त्रियांसाठी होता.म्हणूनच मजूरमंत्री असतांना कामगार स्त्रियांनाही पुरुषांइतकेच वेतन असावे, त्यांचे कामाचे तास ठराविक असावे,कामाचे ठिकाण सुरक्षित असावे,बाळंतपणाची रजा मिळावी, कामगार स्त्रियांच्या लहान मुलांसाठी पाळणाघराची सोय असावी,त्यांना माताधीकाराचे स्वातंत्र्य असावे अशा प्रकारे स्त्रियांना विविध क्षेत्रात स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा बाबासाहेबांनी प्रयत्न केला. (मुलजाधव, सुशीला)

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे भारतात स्त्रीला नेहमीच दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे.अगदी वैदिक व मध्ययुगीन कालखंड सुद्धा स्त्री वर्गाच्या दृष्टीने अत्यंत भयंकर समजला जातो.आधुनिक काळातही पुरुष वर्चस्वाची मानसिकता पूर्णपणे संपलेली नाही.हि मानसिकता तोडण्याचे कार्य हे स्त्री शिक्षणामुळे प्रभावीपणे घडून येत आहे.हा शिक्षणाचा अधिकार महिलांना मिळवून देण्यास डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मोलाचे योगदान आहे.शेवटी एवढे मात्र खरे कि,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणाचे धोरण महिलांच्या सर्वांगीण विकासाकरीता अत्यंत महत्वपूर्ण ठरले आहे.म्हणूनच त्यांना खऱ्या अर्थाने महिलांचे कैवारी म्हणून संबोधले जाते.

संदर्भ:

१. महिरे, आर.डी., डॉ.आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार व कृती. संपादक, अहिरे, सुनंदा व साळुंके, उषा, स्त्री अभ्यासाच्या दिशा, अथर्व प्रकाशन, जळगाव, २०१२,प.न.१०६.

२. शिंदे, राजू., महिलांच्या सशक्तीकारणात शिक्षणाची भूमिका. संपादक,अहिरे,सुनंदा व साळुंके,उषा, स्त्री अभ्यासाच्या दिशा, अथर्व प्रकाशन, जळगाव, २०१२,प.न.१४३.

३. मुलजाधव,सुशीला., भगवान बुद्ध,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री. कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद.२०१२.

४. सावरकर, तुषार., रूपगंध:महिला सक्षमीकरण आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार.प्रभात ई-पेपर https://www.dainikprabhat.com/roopgandh-women-empowerment-and-dr-thoughts-of-babasaheb-ambedkar.इथे उपलब्ध.

५. विकिपीडिया, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्रियांबाबतचा लढा. https://mr.wikipedia.org/wiki.इथे उपलब्ध.

६. जाधव सचिन बा., महिला सबलीकरण आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. सामना ई-पेपर, https://www.saamana.com/article-on-women-empowerment-and-dr-babasaheb-ambedkar/इथे उपलब्ध.

७. इंगळे नरेश शं., महिला साक्षमिकरणात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान. पुरोगामी संदेश ई-पेपर साप्ताहिक, https://www.purogamisandesh.in/news/27247#google_vignette इथे उपलब्ध.

८. विसपुते, आर. सी., स्त्रियांचे सबलीकरण. संपादक,अहिरे,सुनंदा व साळुंके,उषा, स्त्री अभ्यासाच्या दिशा, अथर्व प्रकाशन, जळगाव, २०१२,प.न.१५२.

९. वर्मा, मृदुला., महिला सक्षमीकरण युग कि आवश्यकता. संपादक,अहिरे,सुनंदा व साळुंके,उषा, स्त्री अभ्यासाच्या दिशा, अथर्व प्रकाशन, जळगाव, २०१२,प.न.१६४.

१०. Narayan, Badri. Women Heroes and Dalit Assertion in North India Culture, identity and politics. SAGE Publication, New Delhi, 2006.

११. बेचैन, श्यौराजसिंह,. स्त्री विमर्श और पहिली दलित शिक्षिका. साहित्य संस्थान, गाजियाबाद, २०१२.

♦ ♦ ♦

शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. खेमानंद सुखदेव फुलझेले
अर्थशात्र विभाग
रामकृष्ण महाविद्यालय दारापुर

प्रस्तावना

बदल हा निसर्गाचा नियम आहे आणि त्याच्या गतिमान स्वभावामुळे, आपण लोकांच्या काळानुसार आणि गरजेनुसार घडामोडी पाहतो, परंतु, आजच्या आधुनिक जगात या घडामोडी फार कमी किंवा कोणत्याही खंडित होत नाहीत. प्रत्येकासाठी वापरण्यासाठी सर्व काही पुरेसे आहे परंतु भावी पिढ्यांसाठी काहीही शिल्लक नाही याचा अभिमान बाळगण्यासारखे काहीही नाही, म्हणूनच शाश्वत विकास चित्रात येतो. १९८७ मध्ये ब्रुंडलँड अहवालात शाश्वत विकासाची व्याख्या करण्यात आली होती ज्याचा सराव हवामान बदलामुळे उद्भवलेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी देशांनी केला पाहिजे. नवीन तांत्रिक उपाय, जसे की मोबाइल सोशल आणि ट्रेड सोल्यूशन्स, डेटा ॲनालिटिक्स आणि मॅन्युफॅक्चरिंग आणि कृषी उत्पादनाचे डिजिटलायझेशन, लोक, सरकार आणि व्यवसायांसाठी नवीन संधी देतात. या तंत्रज्ञानामध्ये व्यक्तींना नवीन ज्ञान, कौशल्य आणि पुनर्कौशल्य विकसित करण्याची, नवीन नोकऱ्या शोधण्याची, सामाजिक आणि व्यावसायिक नेटवर्कची स्थापना करण्याची, राष्ट्रीय आणि स्थानिक प्राधिकरणांशी संवाद साधण्याची आणि विविध प्रकारच्या वस्तू आणि सेवांमध्ये प्रवेश करण्याची क्षमता आहे ज्यांना अलीकडे शारीरिक आवश्यकता होती. जवळीक डिजिटायझेशन सरकारांना नागरिक आणि व्यवसायांना पुरवत असलेल्या सेवांची गुणवत्ता आणि गती वाढवण्यास अनुमती देते, परिणामी सार्वजनिक अधिकारी आणि समुदाय यांच्यातील घनिष्ठ संबंध आणि जबाबदारी वाढते. डिजिटलायझेशनमध्ये व्यवसायांसाठी मोठी क्षमता आहे, नवीन बाजारपेठेच्या संधी उघडून आणि संभाव्यत: वर्धित उत्पादकता आणि नफा, अधिक टिकाऊ उत्पादन पद्धती आणि अधिक स्पर्धात्मकता. कोविड-१९ महामारीने अर्थव्यवस्था आणि समाजाच्या डिजिटल परिवर्तनाला गती दिली आहे. डिजिटल विभाजने, तथापि, विकासाच्या वेगवेगळ्या स्तरांवर असलेल्या देशांमध्ये राहतात आणि दीर्घकाळापर्यंत लिंग अंतरांमध्ये नवीन लिंग डिजीटल अंतरांमध्ये वाढ होण्याचा धोका असतो. अशा तफावतींकडे लक्ष न दिल्यास, जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मार्जिनवर असलेले देश आणि लोक मागे जाण्याच्या जोखमीसह, मानवी आणि आर्थिक विकासासाठी डिजिटलायझेशनच्या संभाव्यतेचा सर्वांना समान फायदा होणार नाही.

शाश्वत विकास :

शाश्वत विकास आज आणि भविष्यासाठी संसाधनांच्या समान वितरणावर अवलंबून आहे. स्त्री-पुरुष समानतेशिवाय ते साध्य होऊ शकत नाही. शाश्वत आर्थिक वाढ, सामाजिक विकास आणि पर्यावरणीय शाश्वतता साध्य करण्यासाठी महिला

सबलीकरण हा महत्त्वाचा घटक आहे. शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास अशी स्थूलमानाने व्याख्या केली जाते. शाश्वत विकास हे सर्व धोरणे आणि कृतींचे मुख्य तत्व असले पाहिजे, जे स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि मूलभूत हक्कांचा आदर, संधीची समानता आणि पिढ्यांमध्ये एकता वाढविणारा समाज निर्माण करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. शाश्वत विकास संतुलित आर्थिक वाढ आणि किंमत स्थिरता, उच्च स्पर्धात्मक सामाजिक बाजार अर्थव्यवस्था, पूर्ण रोजगार, उच्च शिक्षण आणि सामाजिक प्रगती आणि उच्च पातळीचे संरक्षण आणि पर्यावरणाची गुणवत्ता सुधारणे यावर आधारित असावा. शाश्वत विकास हे सर्व राष्ट्रीय धोरणांचे प्रमुख उद्दिष्ट असले पाहिजे आणि सध्याच्या आणि भावी पिढ्यांच्या पृथ्वीवरील जीवनाचा दर्जा सतत सुधारणे हे उद्दिष्ट असले पाहिजे. हे पृथ्वीच्या सर्व विविधतेमध्ये जीवनास समर्थन देण्याच्या क्षमतेचे रक्षण करण्याबद्दल आहे. हे लोकशाहीच्या तत्त्वांवर आणि कायद्याचे राज्य आणि स्वातंत्र्य आणि सर्वांसाठी समान संधींसह मूलभूत अधिकारांचा आदर यावर आधारित आहे. हे पिढ्यांमध्ये आणि त्यांच्या दरम्यान एकता आणते. सांस्कृतिक विविधतेचा आदर करत शांततापूर्ण आणि सुरक्षित जगात उच्च स्तरावरील रोजगार आणि शिक्षण, आरोग्य संरक्षण, सामाजिक आणि प्रादेशिक एकता आणि पर्यावरण संरक्षणासह गतिशील अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

उद्दिष्टे :

- सर्वत्र सर्व स्त्रिया आणि मुलींविरुद्ध सर्व प्रकारचा भेदभाव संपवा.
- तस्करी आणि लैंगिक आणि इतर प्रकारच्या शोषणासह सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील सर्व महिला आणि मुलींवरील हिंसाचाराचे सर्व प्रकार दूर करा.
  सर्व हानिकारक प्रथा काढून टाका, जसे की मूल, लवकर आणि सक्तीचे विवाह आणि स्त्री जननेंद्रियाचे विच्छेदन.
- सार्वजनिक सेवा, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक संरक्षण धोरणांच्या तरतुदीद्वारे आणि राष्ट्रीय स्तरावर योग्य म्हणून कुटुंब आणि कुटुंबातील सामायिक जबाबदारीच्या जाहिरातीद्वारे बिनपगारी काळजी आणि घरगुती काम ओळखणे आणि मूल्यवान करणे.
- राजकीय, आर्थिक आणि सार्वजनिक जीवनातील निर्णय घेण्याच्या सर्व स्तरांवर महिलांचा पूर्ण आणि प्रभावी सहभाग आणि नेतृत्वासाठी समान संधी सुनिश्चित करणे.
- इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑन पॉप्युलेशन अँड डेव्हलपमेंट आणि बीजिंग प्लॅटफॉर्म फॉर ॲक्शन आणि त्यांच्या पुनरावलोकन परिषदांच्या परिणाम दस्तऐवजांच्या अनुषंगाने मान्य केल्यानुसार लैंगिक आणि पुनरुत्पादक आरोग्य आणि पुनरुत्पादक अधिकारांसाठी सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करा.
- महिलांना आर्थिक संसाधनांवर समान अधिकार देण्यासाठी, तसेच राष्ट्रीय कायद्यांनुसार, जमीन आणि इतर प्रकारच्या मालमत्ता, आर्थिक सेवा, वारसा आणि नैसर्गिक संसाधनांवर मालकी आणि नियंत्रण मिळवण्यासाठी सुधारणा करा.
  महिलांच्या सक्षमीकरणाला चालना देण्यासाठी सक्षम तंत्रज्ञान, विशेषत: माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे.
- लैंगिक समानता आणि सर्व स्तरांवर सर्व महिला आणि मुलींच्या सक्षमीकरणासाठी योग्य धोरणे आणि अंमलबजावणी करण्यायोग्य कायदे स्वीकारणे आणि मजबूत करणे.

शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण

शाश्वत विकास हा सामाजिक विकास, आर्थिक विकास, पर्यावरण संरक्षण आणि सांस्कृतिक विविधतेचे जतन या चार स्तंभांवर अवलंबून असतो. आम्ही महिला सक्षमीकरण किंवा लैंगिक समानता यांचा संबंध ज्याप्रमाणे सामाजिक विकास आणि महिलांसाठी जबाबदारी आणि जागतिक विकासासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे योगदान या दोन्ही गोष्टींशी जोडण्याचा प्रघात आहे, त्यामुळे महिलांचे बेहिशेबी काम आणि नैसर्गिक संसाधने यांच्यात मला आढळणारी पहिली समानता आहे. एक देणारा म्हणून चित्रित केले जाते, परतावा न मागता किंवा अनंत सेवांचा स्रोत म्हणून दाखवले जाते ज्यांचा सहसा लेखाजोखा नसतो.

काम, अर्थव्यवस्था, पर्यावरण यांना स्त्रीलिंगी स्पर्शाची ओळख हवी नसून गरजेची आहे आणि असमानतेचा राष्ट्राच्या विकासावरच परिणाम होत नाही तर निसर्गाच्या समतोलावरही परिणाम होतो. त्याचप्रमाणे शाश्वत विकास हा हवा नसून गरजेचा आहे आणि लैंगिक समानता साध्य करण्यासाठी ध्येय ५, २०३० पर्यंत दारिद्र्य संपवण्याचे उद्दिष्ट १, त्याचप्रमाणे आरोग्य पायाभूत सुविधा सुनिश्चित करण्याचे लक्ष्य ३ आणि उत्पादक रोजगार आणि असमानता कमी करण्याचे लक्ष्य ८ आणि लक्ष्य १० सारखे उद्दिष्ट आहेत. चांगल्या भविष्यासाठी आवश्यक आहेत.

महिला आणि अर्थव्यवस्था

ग्रेटर लिंग समानता म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, ती एखाद्या देशाशी संबंधित आहे म्हणजे उत्तम आरोग्य आणि शिक्षण, सर्वसमावेशक आर्थिक वाढ आणि अधिक आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता असलेला देश. अर्थव्यवस्थेतील महिलांच्या सहभागाचा आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि पर्यावरणावर मोठा परिणाम होतो, महिलांच्या सहभागामुळे विकासाचे चक्र सुरळीत चालते. एक दिवसासाठीही महिलांनी मोफत घरगुती काम करणे बंद केले आणि त्यांच्या कुटुंबाची काळजी घेणे बंद केले, तर अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होईल, म्हणून आपण घरगुती काम ही

महिलांसाठी स्वयंचलित निवड करू नये आणि महिलांसाठी अधिक जबाबदार आणि सन्माननीय व्यवस्था आवश्यक आहे. जे गृहनिर्माण करणारे आहेत. म्हणूनच, विकसनशील देशांमध्ये केवळ महिला सक्षमीकरण हा एक चांगला उपाय नाही तर एक स्मार्ट गोष्ट आहे. उदाहरणार्थ, सुमारे ५०% स्त्रिया जर कर्मचारी वर्गात सामील झाल्या तर भारत दरवर्षी १.५ टक्के गुणांनी ९ टक्के वाढ करू शकेल.

महिला आणि निर्णय घेणे

महिलांना प्राचीन काळापासून निर्णय घेण्याच्या अधिकारांपासून दूर ठेवण्यात आले होते आणि आरोग्य, शिक्षण आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांच्या असमान प्रवेश आणि प्रतिनिधित्वामुळे त्यांचे समाजातील स्थान खालावले आहे. जागरूकता आणि प्रवेशाच्या कमतरतेमुळे समाजातील कोणताही घटक सोडला जाऊ नये, म्हणून निर्णय घेण्याच्या अधिकाधिक महिलांच्या कल्पनेला चालना दिली पाहिजे कारण त्या सुविधांचा संभाव्य वापरकर्तेआहेत आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीत एक मोठा भाग आहेत.

महिला आणि पर्यावरण

जगभरातील स्त्रिया पाणी, इंधन, अन्न आणि जंगले यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरकर्त्या आणि व्यवस्थापक आहेत आणि हे त्यांच्या घरगुती कामात आणि अर्थव्यवस्थेच्या अनौपचारिक क्षेत्रांमध्ये मोठ्या सहभागामुळे आहे आणि आजच्या जगात, कधीकधी घरगुती काम पाहिले जाते. एक कमकुवतपणा म्हणून परंतु साधर्म्य खूपच चुकीचे आहे कारण या कामात मोठ्या संख्येने महिलांच्या सहवासामुळे निसर्गावर महान शक्ती येते

लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करू शकणाऱ्या कुटुंब नियोजनात योगदान देण्यासाठी महिला सर्वोत्तम स्थितीत आहेत. दुसरे म्हणजे, स्त्रिया त्यांच्या घरातील सहवासात स्वच्छता सुनिश्चित करू शकतात आणि आपल्याला माहित आहे की अस्वच्छता आणि अस्वच्छ वातावरणामुळे आरोग्य आणि संपत्ती खराब होते. मुद्दा असा आहे की पुरेशा पर्यावरणीय शिक्षण आणि जागरूकतामुळे स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेत ऊर्जा संसाधनांचे अधिक कार्यक्षमतेने संरक्षण करू शकतात.

कमी महिलांच्या सहभागाची कारणे

महिलांना पुरुषांपेक्षा कमी मोबदला दिला जातो, हे अज्ञात तथ्य नाही आणि महिलांच्या कमी सहभागाचे एक प्रमुख कारण आहे. पगारातील तफावत स्त्रिया त्यांच्या पुरुष सहकाऱ्यांपेक्षा कमी पात्र असण्याची वस्तुस्थिती निश्चितपणे प्रस्थापित करते आणि महिलांच्या मनात तडजोड करून काम करणाऱ्यांपेक्षा पुरुषांपेक्षा अधिक स्थायिक होण्याची धारणा पसरली आहे. २०१७ च्या लैंगिक अंतराच्या अहवालानुसार, वेतनातील तफावत २३ टक्के राहिली आणि २०१९ आणि २०२१ मध्ये ती अपरिवर्तित दिसली. आणि हे लक्षात घेतले पाहिजे की या आकडेवारीवर पूर्णपणे विसंबून राहता येणार नाही कारण विकसनशील देशांमध्ये लिंग-मजुरीतील तफावत अस्तित्वात आहे जेथे महिलांचा कल आहे. अनौपचारिक क्षेत्रात आणि स्वयंरोजगारात काम करण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठीची संख्या अहवालात विचारात घेतलेली नाही.

महिलांना कमी सामाजिक आणि कौटुंबिक आधार मिळतो ज्यामुळे त्यांना मानसिकदृष्ट्या मागे खेचले जाते, रोजगारातील लैंगिक असमानतेमुळे पेन्शनची उपलब्धता, कामाची सुरक्षा, आणि बेरोजगारीचे फायदे किंवा मातृत्व भरपाई आणि संरक्षण यासारख्या रोजगाराच्या विविध क्षेत्रांमध्ये अवांछित तोटे निर्माण होतात. कमाईचा मार्ग शोधत असलेल्या एका सरासरी स्त्रीला या संघर्षांचा सामना करावा लागतो परंतु कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील मुली आणि स्त्रियांना त्यांच्या कुटुंबाचे एकमेव ध्येय त्यांच्याशी लग्न करणे असते तेव्हा त्यांना आदर्शातून बाहेर पडणे अधिक कठीण होते. समाजाचा पोकळ संकुचितपणा आणि स्त्रियांच्या पूर्वनिर्धारित भूमिकांमुळे राष्ट्रांच्या विकासात महिलांचा सहभाग कमी होतो.

निष्कर्ष

शाश्वत विकासात महिलांचे योगदान ओळखले पाहिजे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर आणि संरक्षणाबाबत त्यांना काळजी आणि जबाबदारी शिकवण्यासह त्यांच्या मुलांना शिक्षण आणि सामाजिकीकरणामध्ये महिलांची भूमिका मजबूत असते. पर्यावरणविषयक निर्णय घेण्यामध्ये महिलांचा आवाज वाढवण्यासाठी आणि महिलांना 'हरित अर्थव्यवस्थेत' संधी मिळविण्यास सक्षम करण्यासाठी आणखी काही केले पाहिजे. महिलांच्या गरजेनुसार अधिक क्षमता निर्माण कार्यक्रम आणि प्रशिक्षण आवश्यक आहे. शाश्वत विकासासाठी महिलांना उत्प्रेरक म्हणून तयार करण्यासाठी, कुटुंब, समाज आणि समाजातील त्यांची भूमिका सामाजिक-सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरांपासून मुक्त असणे आवश्यक आहे जे महिलांच्या सहभागास प्रतिबंध करतात. मानसिकता बदलण्याची गरज आहे.

संदर्भ

१. यशी बाजपेयी (विवेकानंद इन्स्टिट्यूट ऑफ प्रोफेशनल स्टडीज, दिल्ली) UN आर्थिक आणि सामाजिक परिषद (२०१७), शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या दिशेने प्रगती: महासचिवांचा अहवाल (ए/२०१७/६६)

२. रमेशचंद्र दास, :-जागतिकीकरण, उत्पन्न वितरण आणि शाश्वत विकास: एक सैद्धांतिक आणि अनुभवजन्य तपासणी /

३. बर्नाडेट अँड्रोसो-ओ'कॅलाघन, सर्ज रे आणि रॉबर्ट टेलर:-आशियातील शाश्वत विकास : सामाजिक-आर्थिक, दृष्टीकोन

४. प्रोफेसर ज्योती के. पारिख यांच्या सन्मानार्थ निबंध / पीयूष तिवारी, किरीट पारीख यांनी संपादित.:- भारतातील शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यात महिला खासदारांची भूमिका : पोषण, कुटुंब नियोजन आणि लैंगिक आणि पुनरुत्पादक आरोग्य / भूमिका मोध .भारतातील शाश्वत विकास आणि वाढीची धुरा इलेक्ट्रॉनिक संसाधनें

सामाजिक क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. प्रकाश वामनराव म्हस्के
रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर
ता. दर्यापूर, जि. अमरावती

प्रस्तावना:

महिलांनी समाजात नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, मग ती कुटुंबात असो, मुलांचे संगोपन असो, आरोग्य, शिक्षण, समाज बांधणी, राजकारण किंवा सामाजिक क्षेत्र असो. शिक्षण, लैंगिक समानता, आरोग्यसेवा आणि समुदाय विकास यासारख्या कारणांसाठी काम करताना , सहानुभूती, लवचिकता आणि कारणाप्रती बांधिलकी यासारख्या त्यांच्या जन्मजात सॉफ्ट स्किल्समुळे स्त्रिया सामाजिक कार्याच्या सरावात नैसर्गिक नेते आहेत. महिलांनी तळागाळात काम करून आणि लोकांना थेट फायदा होणाऱ्या धोरणातील बदलांचा पुरस्कार करून, उपेक्षित समुदायांच्या उत्थानासारख्या जटिल सामाजिक समस्यांचे निराकरण करणारे अनेक उपक्रम चालवले आहेत.

सामाजिक क्षेत्रात महिला शक्तीचा आधारस्तंभ आहेत. डॉ. किरण बेदी, अरुणा रॉय आणि सुधा मूर्ती या त्यांच्यापैकी काही आहेत ज्यांनी देशभरात पुढाकार घेतला आणि समाजात परिवर्तनवादी बदल घडवून आणले. मात्र, त्यांचा प्रवास साधा राहिला नाही. सामाजिक कार्यातील त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका, त्यांना आलेले अडथळे आणि त्यांनी समाजात कशी प्रगती साधली यावर प्रकाश टाकला आहे.

सामाजिक क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने:

सामाजिक क्षेत्रातील महिलांना त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करण्यापासून रोखणारे अनेक अडथळे आहेत. समाजातील लिंगभेद आणि भेदभावामुळे महिलांना नेतृत्व आणि निर्णय घेण्यास अडथळा निर्माण झाला आहे. नोकरी आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचे ओझे हे आणखी वाईट करते. हे देखील लक्षात येते की व्यवस्थापनाच्या कामांऐवजी काळजी घेण्याची जबाबदारी मुख्यतः महिलांना दिली जाते. संस्थात्मक पाठबळाचा अभाव, निधीची कमतरता आणि अपुरी संसाधने यामुळे सामाजिक क्षेत्रातील महिलांच्या संघर्षात वाढ होते.

महिलांसह सामाजिक कार्याच्या सरावाच्या जटिलतेवर नेव्हिगेट करणे:

स्त्रिया सामान्यतः सामाजिक क्षेत्रात आघाडीवर असलेल्या कामगार असतात. ते अत्यावश्यक सेवा देतात आणि असुरक्षित लोकसंख्येला आधार देतात. त्यांचे कार्य सकारात्मक बदलांना चालना देत आहे, जसे की कौशल्य-निर्माण कार्यक्रमांद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण करणे, महिलांच्या हक्कांचे समर्थन करणे आणि घरगुती हिंसाचारातून वाचलेल्यांचे समुपदेशन करणे. तथापि, लैंगिक असमानता कायम ठेवणारे आणि महिलांच्या एजन्सीला प्रतिबंध करणारे सांस्कृतिक नियम हे अडथळे आहेत ज्यांना सामाजिक क्षेत्रात प्रगती करण्यासाठी महिलांना नेव्हिगेट करावे लागत आहे. स्त्रिया या विद्यमान शक्ती रचनेला आव्हान

देऊ शकतात आणि सामाजिक कार्य पद्धतीमध्ये स्त्रीवादी दृष्टिकोन स्वीकारून सर्वसमावेशकता आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देऊ शकतात असे म्हणता येते.

सामाजिक क्षेत्रातील महिलांचा विजय आणि लवचिकता साजरी करणे:

सामाजिक क्षेत्रातील महिलांनी उल्लेखनीय विजय संपादन केले आहेत आणि कायमस्वरूपी प्रभाव निर्माण केला आहे. असंख्य आव्हानांना तोंड देत असतानाही, अर्थपूर्ण बदल घडवून आणण्याच्या त्यांच्या मजबूत मोहिमेने लवचिकता, दृढनिश्चय आणि अटूट बांधिलकी याद्वारे इतरांना प्रेरणा दिली आहे. तळागाळातील आयोजक आणि समुदायाच्या नेत्यांपासून ते धोरणकर्तेआणि वकिलांपर्यंत महिलांनी सामाजिक क्षेत्राची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध भूमिका बजावल्या आहेत. लवचिक समुदाय तयार करण्यासाठी आणि अधिक न्याय्य आणि समावेशक समाजाला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांचे योगदान आवश्यक आहे. सामाजिक क्षेत्रात असंख्य महिला नेत्या झाल्या आहेत, तर त्यांच्यापैकी काहींनी त्यांच्या कार्यातून लाखो लोकांच्या प्रगतीला मदत केली आहे.

१. अरुणा रॉय:

अरुणा रॉय यांनी वंचित आणि उपेक्षित गटांच्या हक्कांसाठी प्रयत्नांचे नेतृत्व केले आहे. याव्यतिरिक्त, त्यांनी २००५ च्या माहिती अधिकार कायद्याच्या प्रवक्त्या म्हणून काम केले, ज्याला भारतीय संसदेने मान्यता दिली. गेली अनेक वर्षेलोकांसाठी अथक परिश्रम घेऊन त्या नॅशनल फेडरेशन ऑफ इंडियन वुमनच्या अध्यक्षा आणि मजदूर किसान शक्ती संघटनेच्या संस्थापक म्हणून कार्यरत आहेत .

२. डॉ. किरण बेदी:

युनायटेड नेशन्स पोलिस आणि युनायटेड नेशन्स डिपार्टमेंट ऑफ पीस ऑपरेशन्सच्या प्रमुखपदी नियुक्त झालेल्या त्या पहिल्या भारतीय आणि पहिल्या महिला आहेत. त्या नवज्योती इंडिया फाऊंडेशनच्या संस्थापक आहेत, जे दिल्लीच्या विविध भागांमध्ये अंमली पदार्थांच्या गैरवापराच्या समस्यांचे निराकरण करते. त्यांनी १९९४ मध्ये इंडिया व्हिजन फाउंडेशनची स्थापना केली, पोलिस सुधारणा, महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण आणि समुदाय विकास या क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय काम केले आहे.

३. रोहिणी नीलेकणी:

रोहिणी निलेकणी हया पाणी आणि स्वच्छतेच्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या अराघ्यम या ना-नफा संस्थेच्या संस्थापक आहेत आणि त्या अक्षरा फाऊंडेशनच्या अध्यक्षा आहेत जे सर्वांना प्राथमिक शिक्षण देण्याचे काम करते. स्वभावाने परोपकारी, त्या रोहिणी नीलेकणी परोपकारी संस्थेच्या अध्यक्षा आहेत.

४. सुधा मूर्ती:

सुधा मूर्ती हया कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (CSR) द्वारे योगदान देणाऱ्या इन्फोसिस फाउंडेशनच्या त्या अध्यक्षा आहेत. इन्फोसिस फाउंडेशनने देशातील पूरग्रस्त भागात २३०० हून अधिक घरे बांधली आहेत तसेच ग्रंथालये आणि स्वच्छता सुविधा निर्माण करण्यासाठी योगदान दिले आहे. ग्रामीण सशक्तीकरण आणि महिलांच्या उन्नतीसाठीही त्या काम करतात.

सामाजिक क्षेत्रातील महिलांना सक्षम बनवण्यात शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची भूमिका:

सामाजिक क्षेत्रात महिलांना सक्षम बनवण्यात शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका असलेली दिसून येते. ISDM मधील पोस्ट ग्रॅज्युएट प्रोग्राम इन डेव्हलपमेंट मॅनेजमेंट (PGP-DM) सारखे अभ्यासक्रम महिलांना केवळ सर्वसमावेशक प्रशिक्षणच देत नाहीत तर त्यांना धोरणात्मक विश्लेषण, नेतृत्व कौशल्य, ज्ञान आणि जटिल सामाजिक बदलांना प्रभावीपणे सामोरे जाण्यासाठी साधनांनी सुसज्ज करतात. शिवाय, सामाजिक क्षेत्रात लैंगिक समानता वाढवणे, निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागास आणि या क्षेत्रातील महिलांच्या विकासास प्रोत्साहन देणाऱ्या उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. सामाजिक क्षेत्रातील महिला वेबिनार, चर्चा आणि विविध सोशल प्लॅटफॉर्मवर कामाचे प्रदर्शन यासारख्या मार्गदर्शक उपक्रमांद्वारे इतरांना प्रेरणा देत आहेत. यामुळे इतर महिलांना केवळ सामाजिक कार्यात करिअर करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळत नाही तर सामाजिक क्षेत्रालाही चालना मिळते असे दिसते.

सामाजिक कार्यात महिलांसाठी एक सहाय्यक परिसंस्था निर्माण करणे:

महिलांच्या अनन्य गरजा आणि आव्हानांना संबोधित करणारी एक परिसंस्था तयार करणे हे सामाजिक क्षेत्रातील त्यांच्या क्षमतांचा खऱ्या अर्थाने उपयोग करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. ही परिसंस्था मुख्यत्वे अशी ठिकाणे विकसित करून तयार केली गेली आहे जिथे महिलांच्या दृष्टीकोनांचा आदर केला जातो आणि ऐकला जातो, नेटवर्किंग आणि मार्गदर्शनाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात. लिंग-प्रतिसादात्मक धोरणाची वकिली करणे. अडथळे नष्ट करण्यासाठी आणि सामाजिक क्षेत्रात महिलांना यशस्वी होण्यासाठी मार्ग मोकळा करण्यासाठी देखील महिला नेत्यांच्या प्रगतीसाठी आणि लिंग-समावेशक धोरणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी निधी आवश्यक आहे. या संदर्भात विविधता मोठी भूमिका बजावते; संस्कृतीमध्ये विविध मते आणि दृष्टीकोन आणणे संस्थांना त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांबाबत अधिक माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत करते. हे नवकल्पना वाढवते आणि प्रत्येकासाठी त्यांचे विचार आणि दृष्टीकोन सामायिक करण्यासाठी सर्वसमावेशक इकोसिस्टम तयार करते असे म्हणता येते.

निष्कर्ष:

स्त्रिया सामाजिक क्षेत्राचा अविभाज्य भाग आहेत, त्या समाजात बदल घडवून आणतात आणि सामाजिक न्यायाची प्रगती करतात. त्यांच्या समोर असंख्य अडचणी असूनही, त्यांची दृढता, इच्छाशक्ती आणि जगभरातील समुदाय सुधारण्यासाठी सर्वांसाठी त्या एक आदर्श आहेत. त्यांच्या समोरील अडथळ्यांचा पद्धतशीरपणे सामना करून, लैंगिक समानतेला पाठिंबा देऊन आणि महिलांच्या शिक्षणात आणि नेतृत्व विकासामध्ये गुंतवणूक करून, आम्ही महिलांसाठी अधिक न्याय्य आणि सर्वसमावेशक सामाजिक क्षेत्र तयार करू शकतो. जिथे महिलांचे योगदान स्वीकारले जाईल, ओळखले जाईल आणि त्यांचा सन्मान राखून त्याने सक्षमीकरण होण्याच्या दृष्टीने वाटचाल केली जाईल असे म्हणता येते.

सन्दर्भ–ग्रन्थ सूची

१. सिंह, इंद्रराज, महिला सशक्तिकरण, अल्फा इद प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती २०२०

२. डॉ. सूर्यवंशी, सुवर्णा, महिला सबलीकरण, ऑरेंज बुक पब्लिकेशन्स, आवृत्ती पहिली २६ जानेवारी २०२१

३. बेदी, किरण, मजल दरमजल, मेहता पब्लिकेशन्स हाउस दिल्ली, डिसेंबर २०१३

४. मूर्ती, सुधा,(अनु. उमा कुलकर्णी), महाश्वेता, मेहता पब्लिकेशन्स हाउस दिल्ली, जून २०१२

♦ ♦ ♦

बुद्ध धम्म व स्त्री – पुरुष समानता

सहा. प्रा. गंगाधर पांडे
रामकृष्ण महाविद्यालय दारापूर
पाली – प्राकृत विभाग

भगवान बुद्धाचा जन्म भारतातच झाला होता. त्या कारणाने बौद्ध धम्म हा भारतीय धम्म आहे. कि ज्या धम्माने संपूर्ण जगाला भारताची संसकृती, सभ्यता चे वास्तविक स्वरूप प्रदान केले आहे. संपूर्ण मानव जाती साठी दया, करून, मैत्री चा संदेश तथागतांनी आपल्या धम्माच्या माध्यमातून संपूर्ण विश्वाला दिला. याच धम्मामुळे भारताला विश्व गुरु समजण्याचा मान सन्मान प्राप्त झाला. भारताला विश्व गुरु म्हणून गौरव प्राप्त झाला. तथागताना याच भूमीत सम्यक साम्बोधीचे ज्ञान वैशाख पौर्णिमेला प्राप्त झाल्यामुळे आपण असी सुद्धा म्हणू शकतो कि, भारत देश बुद्ध धम्माचे शरीर आहे तर बिहार राज्य हे जणू काही बुद्ध धम्माचे हृदय असावे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण याच बिहार च्या धरतीवर तथागतांच्या थोर भिक्षु – भिक्षुणी संघाने घोर तपाचरण करून स्वतः अर्हत पद प्राप्त करून संपूर्ण जगाला मार्ग दर्शन करून ज्ञानाची गंगा घराघरा पर्यंत पोहचवली म्हणूनच या बिहार राज्याला खास गौराव प्राप्त झाला आहे. या राज्यामध्ये बुद्ध कालापासूनच विहारांची संख्या जास्त असल्यामुळे या राज्याला बुद्ध काळातच बिहार असे नाव प्राप्त झाले आहे. त्या मध्ये प्रामुख्याने बौद्ध धम्मामध्ये तथागाताद्वारे प्रवज्जा प्राप्त करण्याचा मान प्रत्यक्ष तथागताची मावशी जिने शिद्धार्थ गौतमाचे संगोपन केले होते. त्यानंतर आम्रपाली, क्षेमा, चला, उपचाला, शिर्शोपचाला, रोहिणी, पटाचारा, किसागोतमी, धम्मदिन्ना, पुर्निका आदि एकूण ७३ स्त्रियांनी बौद्ध धम्मामध्ये आपले वेगळे स्थान निच्छित केले होते भगवान बुद्धांनी आपल्या धम्मामध्ये कुठेही विषमता रुजू दिली नाही. बुद्धाचा धम्म हा परिपूर्ण समतावादी विचारांनी प्रेरित आहे, इथे कुणीही श्रेष्ट किवा कुणीही कनिष्ट नाही, सर्व मानव प्राणी समान आहेत, एवढेच नव्हे तर, पुरुषांप्रमाणे स्त्रिया सुद्धा समान आहेत, बौद्ध धम्मामध्ये स्त्रियांना सुद्धा मनाचे स्थान आहे.

बौद्ध धम्मामध्ये जाती – पाति, उच्च – नीच, अमीर – गरीब भेदभाव सुद्धा नाही. बौद्ध धम्म म्हणजे संपूर्ण संसार सागरासोबत भारताला विलीन करणारा धम्म होय. याच कारणाने भारतामध्ये हजारो धर्म असून सुद्धा, हजारो विचाराचे लोक असून हि जगातील अनेक सुखी संपन्न देश्यांमध्ये आजही पंचशील ध्वज फडकत आहे. याच कारणाने तेथे सर्व लोक मिळून मिसळून आपले जीवन सुखासमाधानाने जगात आहेत. याच बुद्ध धम्माचा वारसा जपत असताना जगातील चीन, भूतान, बांगलादेश, थायलंड, इंडोनेशिया, जपान, म्यानमार, ब्रम्हदेश, बर्मा, श्रीलंका, तिबेट, वियतनाम, कोरिया इत्यादी देश्यासोबत भारत देशाचे समंध अतिशय मजबूत आहेत. भगवान बुद्धाचा धम्म अहिंसावादी असल्यामुळे इथे हिंसेला किंचितही थारा नाही. त्यामुळे बौद्ध धम्मामुळे संपूर्ण जगात शांततेचे वातावरण निर्माण होऊन जगात सुख शांती निर्माण होऊ शकते, यात शंका नाही. जगात कटुता, हिंसा, घृणा, विषमतेचा अंत होऊन सुख

शांती बहाल करता येईल. आज भारता मध्ये भगवान बुद्धाचा धम्मा किंबहुना लुप्त झाला असल्यामुळे नैराश्य, अस्थिरता, हिंसा तथा अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. देशाचे तुकडे – तुकडे पडत आहेत. अंतर्गत विषमता उग्र रूप धारण करत आहे. शासन व्यवस्थेमध्ये बेईमानी निर्माण झालेली आहे. आपली शक्ती वाढविण्यासाठी काही अदृश्य शक्ती साम, दाम, दंड, भेद या वाईट गोष्टींचा वापर करतांना दिसत आहेत. खुलेआम नरसंहार होताना दिसत आहे. हा अतिशय गंभीर विषय आहे. या परिस्थितीवर एकच मार्ग आहे तो म्हणजे तथागतांचा अहिंसावादी धम्म. भगवान बुद्धानी जेव्हा आपला धम्म लोकांना सांगण्यास सुरुवात केली तेव्हा सुद्धा समाजाची अशीच स्थिती होती. चोहीकडे अन्याय, अत्त्याचार, बेबंदशाही, पशुबळीव नैतिकतेचे पतन झालेले होते. मनुष्य हतबल झाला होता. अश्या वेळी भगवान बुद्धाच्या उपदेश्याने लोकांमध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले होते.

भारताला अशी चमत्कारिक आध्यात्मिक शक्ती तथागतांनी दिली होती कि, ज्याच्या प्रभावाने संपूर्ण संसार सागर पावन झाला. परंतु आजही या जगाला भगवान बुद्धाच्या धम्माची आवश्यकता आहे. बुद्ध धम्म जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. समाजामध्ये समता, बंधुभाव, न्याय, करूणा विश्व बंधुत्व निर्माण करायचे आहे. सुख शान्ति स्थापन करून समग्र मानवतेचा विकास करायचा आहे आणि त्यावरील एकमेव उपाय म्हणजे बुद्धाचा धम्म होय. समस्त भारता वासी पुन्हः पंचशील, सत्य, अहिंसा, करूणा मैत्री अस्तेय्य, अपरिग्रह ग्रहण करतील आणि सम्यक, समबुद्ध भगवान बुद्धाच्या मार्गावर मार्गक्रमण करून समस्त दुःखातून मुक्ती मिळवतील. भगवान बुद्ध म्हनंतात मनुष्यांची मानसिक शान्ति तथा निर्वाण प्राप्ती चा मार्ग हा मनुष्यांद्वारा केल्या गेलेले कर्मच आहेत. जसे कर्म आपण करू तसे फळ आपणास मिळते. कर्म फळ प्राप्ती साठी सैरा – वैरा भटकण्याची कुणालाही आवश्यकता नाही. त्यासाठीच तर तथागत भगवान बुद्धांनी संसारातील दुःख चक्रातून मुक्त होण्यासाठी तृष्णेचे मुळ शोधून तथागतांनी मानवाला निर्वाणाचा मार्ग उपलब्ध करून दिला.

भगवान बुद्ध म्हनंतात कि, मनुष्य हा स्वतःच स्वतःचा मार्गदाता आहे, दुसरा गुरु होऊच शकत नाही. 'अत्तदिपा विहरथ अत्तसरंना' म्हणजेच तुम्ही आपल्या प्रकाशानेच प्रकाशित व्हा, आणि तुम्ही आपल्या स्वतःच स्वतःला शरण जा. मि केवळ मार्गदाता आहे, मुक्ती दाता नाही. माझी आणि तुमची भेट या घनदाट जंगलात झाली आहे, परंतु तुम्ही माझ्यावर अवलंबून राहू नका, तुम्हाला तुमचा रस्ता स्वतःच निवडायचा आहे. अश्याप्रकारे भगवान बुद्धांनी स्वावलंबी जीवन जगण्याचा मार्ग मनुष्य प्राण्याला दाखवलेला आहे. त्यामुळे जनतेमध्ये जागृती निर्माण झाली आहे व सामाजिक व्यवस्थे मध्ये अचानक परिवर्तन घडून आले. जनता ईश्वर, देव , ब्रह्मा अश्या मनोवैज्ञानिक दबावातून मुक्त होऊन समाज परिवर्तन झाले. वर्ण मुक्त समाज निर्माण झाला व सामाजिक समरसता आणि समता, स्वतंत्र, बंधुता पुरस्कृत समाजाचा माहोल निर्माण झाला. त्यामुळे समाजातील अनेक जातीतील, अनेक वर्णाचे, अनेक विचाराचे, जाती, धर्माचे लोक एका मंचावर एकत्र आलेत. हे खूप मोठे परिवर्तन भारतात घडून आले ते केवळ भगवान बुद्धांच्या समतावादी धम्मामुळे.

संदर्भ ग्रंथ –

भगवान बुद्ध व त्यांचा धम्म – डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर

धम्म जीवन जिने कि कला –स . ना . गोयंका विपस्सना विशोधन विन्यास इगतपुरी प्रकाशन .

क्या बुद्ध दुःखवादी थे – स . ना . गोयंका विपस्सना विशोधन विन्यास इगतपुरी प्रकाशन .

थेरीगाथा – प्रा . डॉ . विमलकीर्ती सम्यक प्रकाशन नागपूर

♦ ♦ ♦

लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण

डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग
रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर

गोषवारा :–

लिंग ही संज्ञा पुरुष किंवा स्त्री असण्याशी संबंधित आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आणि संधींचा संदर्भ देते. बहुतांश समाजात, पुरुष किंवा स्त्री असणे हा केवळ वेगवेगळ्या जैविक आणि शारीरिक वैशिष्ट्यांचा विषय नसतो. महिलांच्या सक्षमीकरणाचे वर्णन, महिलांची आत्मसन्मानाची भावना, त्यांच्या स्वतःच्या निवडी ठरवण्याची त्यांची क्षमता आणि स्वतःसाठी आणि इतरांसाठी सामाजिक बदलावर प्रभाव टाकण्याची त्यांची निवड वाढवणे असे केले जाऊ शकते. संयुक्त राष्ट्रांनी असे निदर्शनास आणून दिले आहे की, आर्थिक विकासासाठी आणि गरिबी कमी करण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण हे एक सर्वोत्कृष्ट साधन आहे. हा पेपर महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लैंगिक समानते वर प्रकाश टाकतो.

मुख्य शब्द :–

लिंग, गुणधर्म, सक्षमीकरण, असमानता, आर्थिक विकास... इ.

परीचय :–

लैंगिक समानता ही महिला आणि पुरुषांसाठी समान असण्याची प्रक्रिया आहे. समता समानतेकडे नेत असते. लैंगिक समानतेसाठी महिला आणि पुरुषांना सामाजिकदृष्ट्या मौल्यवान वस्तू, संधी, संसाधने आणि बक्षिसे यांचा समान आनंद मिळणे आवश्यक आहे. जेथे लैंगिक असमानता अस्तित्वात आहे, तेथे सामान्यतः निर्णय घेण्याच्या आणि आर्थिक आणि सामाजिक संसाधनांच्या प्रवेशाच्या संदर्भात महिलांना वगळले जाते किंवा वंचित ठेवले जाते. त्यामुळे लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्याचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे महिलांचे सक्षमीकरण, ज्यामध्ये शक्ती असंतुलन ओळखणे. महिलांना त्यांचे स्वतःचे जीवन व्यवस्थापित करण्यासाठी अधिक स्वायत्तता देणे यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. लैंगिक समानतेचा अर्थ असा नाही की पुरुष आणि स्त्रिया समान होतात, केवळ संधी आणि जीवन बदलांची उपलब्धता त्यांच्या लिंगावर अवलंबून नाही किंवा त्यावर निर्बंध नाहीत. लैंगिक समानता साध्य करण्यासाठी खासगी आणि सार्वजनिक स्तरावर निर्णय घेणे आणि संसाधनांची उपलब्धता यापुढे पुरुषांच्या बाजूने राहणार नाही हे सुनिश्चित करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे, जेणेकरून महिला आणि पुरुष दोघेही उत्पादक आणि पुनरुत्पादक जीवनात समान भागीदार म्हणून पूर्णपणे सहभागी होऊ शकतील.

कृषी क्षेत्रातील लैंगिक विषमता :–

राव, ई. कृष्णा (२००६) यांच्या अहवालानुसार ५० टक्क्यांहून अधिक भारतीय कामगार शेतीमध्ये कार्यरत आहेत. बहुसंख्य ग्रामीण पुरुष शेतकरी म्हणून काम करतात, तर

बहुसंख्य महिला पशुधन देखभाल, अंडी आणि दूध उत्पादनात काम करतात. हे लक्षात घेतले जाऊ शकते की सुमारे ७८ टक्के ग्रामीण महिला शेती करतात, तर ६३ टक्के पुरुष शेती करतात. सुमारे ३७ टक्के महिला शेतकरी आहेत, परंतु ते शेतीच्या सिंचन, तण काढणे, नांगरणी, लागवड आणि कापणीच्या टप्प्यात अधिक सक्रिय आहेत. भारतातील चहाच्या मळ्यांमध्ये महिलांचा कामगार सहभाग दर सुमारे ४७ टक्के, कापूस लागवडीमध्ये ४६ टक्के, तेलबियांच्या लागवडीमध्ये ४५ टक्के आणि फलोत्पादनामध्ये ३९ टक्के आहे. भारतात पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये वेतनात विषमता आहे. सर्वात मोठी वेतनातील तफावत नांगरणीच्या कामांमध्ये आढळते. पेरणी, तण कापणी यासारख्या इतर कृषी कामांसाठी, पुरुष आणि महिला वेतनात भिन्नता आढळते.

व्यावसायिक विषमता :–

सशस्त्र दलात महिलांना लढाऊ भूमिका बजावण्याची परवानगी नाही. या मुद्द्यावर केलेल्या अभ्यासानुसार, जिथे शत्रूशी शारीरिक संपर्काची शक्यता जास्त असते अशा जवळच्या लढाऊ शस्त्रांमध्ये महिला अधिकाऱ्यांना समाविष्ट करण्यापासून वगळण्याची शिफारस करण्यात आली होती. महिला अधिकाऱ्यांना कायमस्वरूपी कमिशन दिले जाऊ शकत नाही, कारण त्यांना कमांडसाठी प्रशिक्षण दिलेले नाही किंवा त्यांना आतापर्यंत जबाबदारी देण्यात आलेली नाही, असे अहवालात म्हटले आहे. भारतातील काही विशिष्ट व्यवसायांमध्ये महिलांच्या निःशक्ततेची चिकाटी यातून दिसून येते.

मालमत्तेचे हक्क :–

कायद्यानुसार महिलांना मालमत्ता बाळगण्याचा आणि वारशाचा समान हक्क मिळण्याचा समान अधिकार आहे, परंतु व्यवहारात, महिलांना तोटा होतो. याचा पुरावा असा आहे की ग्रामीण भागातील ७० टक्के जमीन पुरुषांच्या मालकीची आहे. १९७४ च्या विवाहित महिला मालमत्ता हक्क कायद्यासारखे कायदे महिलांना संरक्षण देतात, परंतु काही कायदे कायदेशीर निवारण मागतात. जरी २००५ चा हिंदू उत्तराधिकार कायदा पूर्वजांच्या आणि संयुक्त मालकीच्या मालमत्तेवर समान वारसा हक्क प्रदान करतो, तरी विशेषतः उत्तर भारतात या कायद्याची अंमलबजावणी कमी प्रमाणात केली जाते. मालमत्तेचे हक्क नाकारणे हे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात अडथळा आणते.

शिक्षणाची विषमता :–

शिक्षणात लैंगिक समानतेचे सहस्राब्दी विकास उद्दिष्ट साध्य करण्याचे भारताचे लक्ष्य आहे. युनिसेफचे उपस्थितीचे प्रमाण आणि शिक्षणातील लैंगिक समानता निर्देशांक (जी. ई. ई. आय.) हे शिक्षणाचा दर्जा दर्शवतात. काही लाभ असूनही, मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल्स अंतर्गत २०१५ पर्यंत ९५ टक्के जी. ई. ई. आय. स्कोअर गाठण्यासाठी भारताला त्याच्या सुधारणेच्या दराला तिप्पट करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भारतात मुलींचं शिक्षण मुलांपेक्षा कमी आहे. भारतातील मुलींच्या शैक्षणिक सक्षमीकरणाला नाकारले जात असल्याचे यातून दिसून येते.

साक्षरता :–

कल्याणी मेनन–सेन, ए. के. शिवकुमार (२००१) यांच्या अहवालानुसार भारतातील महिला साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या साक्षरतेच्या दरापेक्षा कमी आहे. भारताच्या जनगणनेनुसार २०११ मध्ये महिलांचा साक्षरता दर ६५.४६ टक्के होता तर पुरुषांचा साक्षरता दर ८२.१४ टक्के होता. मुलांच्या तुलनेत शाळांमध्ये मुलींची संख्या खूपच कमी आहे आणि त्यापैकी अनेक शाळा सोडतात. १९९७ च्या राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण आकडेवारीनुसार, केवळ केरळ आणि मिझोराम या राज्यांनी सार्वत्रिक महिला साक्षरतेचे प्रमाण गाठले आहे. केरळमधील महिलांच्या सुधारित सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीमागील प्रमुख घटक म्हणजे साक्षरता. २००६ – २०१० पर्यंत किमान माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या महिलांची टक्केवारी पुरुषांच्या तुलनेत जवळजवळ अर्धी होती. सध्याच्या तरुण पिढीमध्ये, प्राथमिक स्तरावर अंतर कमी होत आहे आणि माध्यमिक स्तरावर वाढत आहे असे दिसते. पंजाबमध्ये, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण–३ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे शालेय नावनोंदणीत मुली आणि मुलांमधील अंतर वयानुसार लक्षणीयरीत्या वाढते, जिथे पंजाबमध्ये १५–१७ वयोगटातील मुलींमध्ये मुलांपेक्षा शाळा सोडण्याची शक्यता १० टक्के जास्त आहे. जरी ही तफावत लक्षणीयरीत्या कमी झाली असली तरी मुलींच्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेत अजूनही समस्या आहेत, जिथे एकाच कुटुंबातील मुलांना उच्च दर्जाच्या खाजगी शाळांमध्ये पाठवले जाते आणि मुलींना गावातील सरकारी शाळेत पाठवले जाते.

विद्यार्थिनींना आरक्षण :–

बिगर औपचारिक शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत, राज्यांमधील सुमारे ४० टक्के केंद्रे आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील १० टक्के केंद्रे केवळ महिलांसाठी राखीव आहेत. २००० सालापर्यंत, सुमारे ०.३ दशलक्ष एन. एफ. ई. केंद्रे सुमारे ७.४२ दशलक्ष मुलांना सेवा पुरवत होती, ज्यापैकी सुमारे ०.१२ दशलक्ष केवळ मुलींसाठी होती. ओडिशा सारख्या काही राज्यस्तरीय अभियांत्रिकी, वैद्यकीय आणि इतर महाविद्यालयांनी त्यांच्या ३० टक्के जागा महिलांसाठी राखीव ठेवल्या आहेत. भारताच्या पंतप्रधानांनी आणि नियोजन आयोगानेही केवळ महिलांसाठी भारतीय तंत्रज्ञान संस्था स्थापन करण्याच्या प्रस्तावाला नकाराधिकार दिला. जरी १९९० च्या दशकापासून भारतात महिला साक्षरता आणि नावनोंदणी दरात लक्षणीय सुधारणा झाल्या असल्या तरी, देश अजूनही महिलांपेक्षा पुरुषांना अधिक महत्त्व देत असल्याने महिलांच्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी मोठ्या प्रमाणात तडजोड केली गेली नाही.

लिंग आधारित हिंसा :–

भारतातील गुन्हेगारीच्या (२०१२) अहवालानुसार भारतातील राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनुसार दर १००,००० महिलांमागे सरासरी वार्षिक गुन्हेगारीचे प्रमाण आहे. बलात्कार, लैंगिक अत्याचार, विनयशीलतेचा अपमान, अपहरण, जिवलग जोडीदार किंवा नातेवाईकांकडून क्रूरता, मुलींची आयात किंवा तस्करी, हुंडा, हुंडा मृत्यू, अशिष्टता आणि भारतीय कायद्याने ओळखल्या गेलेल्या इतर सर्व गुन्ह्यांसारखे भारतीय दंड संहितेचे गुन्हे.

घरगुती हिंसाचार, बलात्कार आणि हुंडा संबंधित हिंसाचार हे लैंगिक हिंसाचाराचे स्रोत आहेत. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड्स ब्युरोच्या २०१३ च्या वार्षिक अहवालानुसार, २०१२ मध्ये संपूर्ण भारतात २४,९२३ बलात्काराच्या घटना नोंदल्या गेल्यायापैकी २४,४७० प्रकरणे नातेवाईक किंवा शेजाऱ्यांनी केली होती; दुसऱ्या शब्दांत, ९८ टक्के प्रकरणांमध्ये पीडित कथित बलात्कारीला ओळखत होती.

राजकीय विषमता :–

लैंगिक असमानतेचे हे मोजमाप सर्वोच्च स्तरावर राजकीय निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत पुरुष आणि स्त्रियांमधील अंतर विचारात घेते. डेन्मार्क, स्वित्झर्लंड, जर्मनी, फ्रान्स आणि युनायटेड किंगडम यांच्या तुलनेत भारताच्या राजकीय सक्षमीकरणातील लैंगिक असमानता कमी दर्शविणाऱ्या या उपाययोजनांमध्ये, २०१३ मध्ये ९ व्या स्थानासह भारत अनेक वर्षांपासून जगभरातील पहिल्या २० देशांमध्ये आहे. पंतप्रधानांपासून ते विविध राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांपर्यंत, भारतीय मतदारांनी अनेक दशकांपासून राज्य विधानसभा आणि राष्ट्रीय संसदेसाठी मोठ्या संख्येने महिलांना निवडून दिले आहे.

लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण :–

लैंगिक समानता म्हणजे असा समाज ज्यामध्ये स्त्रिया आणि पुरुषांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात समान संधी, परिणाम, हक्क आणि जबाबदाऱ्या आहेत. जेव्हा दोन्ही लिंग सत्ता आणि प्रभावाच्या वितरणात समान वाटा घेण्यास सक्षम असतात. कामाच्या माध्यमातून किंवा व्यवसाय सुरू करून आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी समान संधी असतात. शिक्षणात समान प्रवेश आणि वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा विकसित करण्याची संधी मिळते तेव्हा पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये समानता अस्तित्वात असते. लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्याचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे महिलांचे सक्षमीकरण, ज्यामध्ये शक्ती असंतुलन ओळखणे आणि त्याचे निराकरण करणे आणि महिलांना त्यांचे स्वतःचे जीवन व्यवस्थापित करण्यासाठी अधिक स्वायत्तता देणे यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. शाश्वत विकासासाठी आणि सर्वांसाठी मानवी हक्कांच्या पूर्ततेसाठी महिला सक्षमीकरण महत्त्वाचे आहे. जिथे महिलांचा दर्जा कमी असतो, तिथे कुटुंबाचा आकार मोठा असतो, ज्यामुळे कुटुंबांची भरभराट होणे अधिक कठीण होते. जेव्हा ते महिलांच्या शैक्षणिक संधी, दर्जा आणि सक्षमीकरणाकडे लक्ष देतात तेव्हा लोकसंख्या आणि विकास आणि प्रजनन आरोग्य कार्यक्रम अधिक प्रभावी ठरतात. जेव्हा महिला सशक्त होतात, तेव्हा संपूर्ण कुटुंबाला फायदा होतो आणि या फायद्यांचा अनेकदा भावी पिढ्यांवर परिणाम होतो. समाजात पुरुष आणि स्त्रिया ज्या भूमिका बजावतात त्या जैविकदृष्ट्या निर्धारित नसतात, त्या सामाजिकदृष्ट्या निर्धारित, बदलत्या आणि बदलू शकणाऱ्या असतात. जरी ते संस्कृती किंवा धर्मानुसार आवश्यक असल्याचे न्याय्य असले तरी, या भूमिका स्थानिकतेनुसार मोठ्या प्रमाणात बदलतात आणि कालांतराने बदलतात.

प्रमुख समस्या आणि संबंध :–

प्रजननक्षम आरोग्यः शारीरिक आणि सामाजिक अशा दोन्ही कारणांमुळे स्त्रिया पुरुषांपेक्षा पुनरुत्पादक आरोग्याच्या समस्यांना बळी पडण्याची शक्यता जास्त असते. मातामृत्यू आणि विकृतीसह प्रजननक्षम आरोग्य समस्या, विकसनशील देशांमधील महिलांसाठी मृत्यू आणि अपंगत्वाचे एक प्रमुख परंतु टाळता येण्याजोगे कारण दर्शवतात. त्यामुळे महिलांना त्यांच्या पुनरुत्पादन आरोग्याचे रक्षण करण्यात मदत करण्यासाठी माहिती, सेवा आणि अटी प्रदान करण्यात अयशस्वी होणे हा लिंग-आधारित भेदभाव आणि महिलांच्या आरोग्य आणि जीवनाच्या अधिकाराचे उल्लंघन आहे.

नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन :–

भारतातील स्त्रिया सहसा पाणी, अन्न आणि इंधन सुरक्षित ठेवण्याची आणि कौटुंबिक आरोग्य आणि आहाराची देखरेख करण्याची जबाबदारी घेतात. त्यामुळे, ते पोषण आणि पर्यावरण आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संवर्धनाबद्दल जे काही शिकतात ते तात्काळ आचरणात आणतात.

आर्थिक सक्षमीकरण :–

भारतात पुरुषांपेक्षा महिला अधिक गरिबीत जगत आहेत. आर्थिक विषमता अंशतः कायम आहे कारण कुटुंबे आणि समुदायांमधील बहुतेक विनावेतन काम महिलांच्या खांद्यावर पडते आणि त्यांना आर्थिक क्षेत्रात भेदभावाला सामोरे जावे लागते.

शैक्षणिक सक्षमीकरण :–

भारतातील निरक्षर प्रौढांपैकी सुमारे दोन तृतीयांश महिला आहेत. महिलांच्या शिक्षणाचे उच्च स्तर हे कमी बालमृत्यू आणि कमी प्रजननक्षमता, तसेच त्यांच्या मुलांसाठी उच्च पातळीचे शिक्षण आणि आर्थिक संधी या दोन्हींशी दृढपणे संबंधित आहेत.

राजकीय सक्षमीकरण :–

सामाजिक आणि कायदेशीर संस्था अजूनही मूलभूत कायदेशीर आणि मानवी हक्कांमध्ये, जमीन किंवा इतर संसाधनांमध्ये प्रवेश किंवा नियंत्रणात, रोजगार, कमाईत,

सामाजिक आणि राजकीय सहभागात महिलांना समानतेची हमी देत नाहीत. घरगुती हिंसाचाराविरोधातील कायदे अनेकदा महिलांच्या वतीने लागू केले जात नाहीत.

निष्कर्ष :–

महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी लैंगिक समानता अत्यंत आवश्यक आहे. आपल्याला देशातील सरकार आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांद्वारे संघटित दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे, जी योग्य दिशेने केंद्रित असेल जी केवळ महिलांना सर्व प्रकारच्या वाईट गोष्टींपासून स्वातंत्र्य देईल. आर्थिक विकास, उच्च शिक्षणाची कामगिरी आणि देश किंवा प्रदेशातील जीवनाच्या चांगल्या गुणवत्तेवर लिंग-संवेदनशील धोरणांचा थेट परिणाम झाल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संस्था विकासाच्या हस्तक्षेपांमध्ये प्रमुख प्राधान्य म्हणून लैंगिक समानतेवर लक्ष केंद्रित करतात. अशा हस्तक्षेपांची प्रगती मोजण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय विकासातील मुख्य चिंता म्हणून लैंगिक समानता राखण्यासाठी प्रभावी तंत्रांची वाढती गरज आहे.

महिलांना विकासाच्या फायद्यांचा आनंद घेण्यासाठी विविध प्रकारचा भेदभाव आणि अपंगत्व सहन करावे लागले आहे. सामाजिक, आर्थिक विकासामध्ये लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन दिल्यास महिलाचे सक्षमीकरण होऊन विकासीत भारत निर्माण होईल.

संदर्भ :–

- उहरपवी,. उी. ठरज्ञशीह, थेाशप एोंशिीाशपीं ळप खपवळर – चळश्रशींीपशी । उहरश्रश्रशपसशी.
- उीळाश ळप खपवळर २०१२ डींरींळींीळली, छरींळेपरश्र उीळाश ठशलेीवी ईीशरीं (छउठइ), चळपळींीूष केाश अषषरळीी, त्रेींीष खपवळर.
- त्रशपवशी एींरिश्रळीूं रपव थेाशप ी एोंशिीाशपीं ळप खपवळर, छरींळेपरश्र त्रराळश्रू कशरश्रींह डींींशू (छत्रक्रड-३) खपवळर २००५-०६, खपींशीपरींळेपरश्र खपींीळींींश षेी झेींश्रिरींळेप डलळशपलशी ऊशेपरी, चींीलरळ – ४०० ०८८
- त्रींींरि, चेपळलर ऊरी (१९८७), 'डशश्रशलींळींश वळीलीळाळपरींळेप रसरळपींीं षशारश्रश लहळश्रवीशप ळपींीरिश्र झींपक्षरल, खपवळर.' झेींश्रिरींळेप रपव वशींशश्रेशिपींीशींळशु.
- छरीरीरळरह, च. ङ. (२००४) एोंशिीाशपीं षेी थेाशप, ऊशश्रहळ झींलश्रळीहशी हेींीश, ऊशश्रहळ.
- ठरे, ए. घीळीहपर (२००६), 'ठेश्रशे ष थेाशप ळप असीळलींश्रींीीश: अ चळली डशींशश्र डींींवू.' गेींीपरश्रे ष त्रश्रेलरश्र एलेपेाू, तेश्र २

♦ ♦ ♦

महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषत: साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे.
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश :–

समाजपरिवर्तनामध्ये प्रक्रिया अत्यंत सावकाशपणे होत असते. समाजाच्या कोणत्याही अंग उपांगामध्ये परिवर्तनाधी प्रक्रिया बाह्य व आंतरिक स्वरूपाने होते. स्त्रियांचा प्राचीन काळापासूनच्या विकासाचा आढावा घेतला असता महिला विकासाची प्रक्रिया आंतरिक व बाह्य अंगाने अत्यंत सावकाशपणे सुरू असल्याचे दिसून येते. प्रामुख्याने महिला विकासाच्या प्रक्रियेत इंग्रजी राजवटीत खऱ्याअर्थाने वेग आला असलाचेही दिसून येते. महाराष्ट्रामध्ये महिला विकासाचा आढावा घेतला असता. असे दिसून येते की महाराष्ट्र राज्य महिला विकासांमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व व तसेच स्वातंत्र्योत्तर कारकिर्दीत सर्वाधिक प्रगतीपथावर असून प्रगती चा वेग व महिला सहभागीतेची विविध क्षेत्रे यांच्यात लक्षणिय बाढ झालेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये महिलांनी आपला सहभाग सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक, क्रिडा, कला व साहित्य इत्यादी क्षेत्रात दर्शविलेला असून त्या सहभागाची तीव्रता ही महाराष्ट्रात सर्वाधिक आहे. महिलांनी केलेली विविधांगी क्षेत्रातील रचनात्मक कामे ही भावी पीढीतील महिलांसाठी प्रेरणादायी ठरलेली असून महिला विकासाच्या पुढिल वाटचालीस दिशादर्शक ठरणारी आहेत. तसेच विशेषतः महराष्ट्रातील महिलांनी केलेली साहित्य शेत्रातील प्रगती वाखानण्यासारखी आहे, साहित्याच्या विविधांगी क्षेत्रात महिला सतत व निरंतर प्रगती करीत आहेत, विविध साहित्य कृतीतून महिलांनी सद्यस्थितीतील समाज जीवनाचे चित्र रेखाटल्याचे आढळून येते.

भारत हा विविध संस्कृतीचा देश मात्र तो अनेक वर्षापासून विविध सत्तांचा गुलाम होता. गुलामीच्या काळात स्त्री पुरुष या दोघांचाही हवा तसा विकास झालेला दिसून येत नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये खरे तर सर्वांगिन विकासच मुळात कमि जास्त प्रमाणात झालेला होता. यामध्ये ही महिलांचा विकास व विकासामध्ये महिलांची सहभागिता हि कमीच होती. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकिय क्षेत्रातील सहभागाव आढावा घेण्या आधी स्त्रियांचा ऐतिहासिक काळापासूनच्या वाटचालींचा थोडक्यात आढावा घेणे अत्यावश्यक आहे. उत्तर वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांची स्थिती फारशी चांगली नव्हती एकोणविसावे शतक हेच खरे भारतीय उपखंडात स्त्रियांच्या प्रगतीची सकारात्मक वाटचाल करणारे शतक होय. ती वीसाव्या शतकापर्यदिन ऋवेदीक कालावधीपासून स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्त्रियांचा पाहिजे तसा सहभाग सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक,साहित्य व क्रिडा क्षेत्रात नव्हता तर महिलांशी संबंधीत समस्या सुध्दा पूर्णतः २० व्या शतकापर्यंत नष्ट झालेल्या नव्हत्या. सतीप्रथा, पडदा प्रथा, बहुविवाह, बालविवाह, विधवा समस्या इत्यादी कुरिती

भारतीय समाजात होत्या. ब्रिटीश कालखंडात भारतीय उपखंडात खऱ्या अर्थाने आधुनिक व सामाजविकासास वाव देणारे शिक्षण देण्यास सुरवात झाली. इंग्रजी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार झाल्यामुळे व कांही कर्तृत्ववान कर्त्या सुधारकांच्या प्रेरणेमुळे भारतीय उपखंडात महिलांचा विकास होण्यात व विकासामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविण्यास अत्यंत मोलाची भर पडली. स्त्रीयांची विविधांगी क्षेत्रात सहभागगिता वाढावी यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या पुरुषांची संख्या महाराष्ट्रात सर्वाधिक दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर कालावधी पूर्व म. फुलेंच्या प्रेरणेने सावित्रिबाई फुलेंनी याची महर्त मेळ रोवलेली दिसून येते. सावित्रीबाई फुले ह्या सर्व प्रथम आद्यशिक्षिका होत. त्यांनी तत्कालीन परिस्थितीमध्ये समाजाच्या सर्वचा क्षेत्रात आपला सहभाग नोंदविला होता. साहित्याच्या क्षेत्रात सावित्री आईचा मोलाचा वाटा आहे. कविता लेखन असो कि नाटक लेखन याची सुरवात सावित्री आईनेच केलेली दिसून येते. याच पठडीतील पुढचे पाऊल म्हणजे रमाबाई रानडेचे कार्य होय. यांचाही महिला उत्थानामध्ये मोलाचा वाटा आहे. परंतु खऱ्या अर्थाने महिलांचा विकास व विकासामध्ये महिलांचा सहभाग स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात झालेला दिसन येतो. महिलांचा विकास व महिलांचा सर्वांगिन क्षेत्रात सहभाग याचा आढावा घेत असतांना ज्या महिलांनी महिला सक्षमीकरणामध्ये व साहित्य क्षेत्रामध्ये प्रामुख्याने सहभाग नोंदविला त्याचाही आढावा घेणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील साहित्य क्षेत्रामध्ये स्त्रियांच्या सहभागाचा आढावा –

साहीत्याच्या क्षेत्रात महाराष्ट्रातील स्त्रियांनी स्वतःच्या कतृत्वाच्या आधारावर प्रचंड झेप घेतली. संशोधक, समिक्षक, अभ्यासक, कवियित्री, कादंबरीकार, लेखिका, गजल गायिका व लघु कथा लेखिका म्हणून त्यांनी आपले स्थान निर्माण केलेले दिसून येते. स्त्रीयांची वाङमयीन दृष्टी विकासीत झाल्यामुळे स्त्रियांनी प्रतिकुल परिस्थीतीत विविधांगी स्वरूपाचे साहीत्य निर्माण करूण समाजापुढे एक आदर्श निर्माण केला. विषेशतः सावित्री बाई फुले यांचे कडून प्रेरणा घेऊन स्त्रियांनी लेखन केलेले दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतर विवधांगी प्रकारातील साहित्याच्या क्षेत्रात स्त्रियांनी अतिशय प्रगती केली. स्त्रीवादी साहित्यकार, कथाकार कादंबरीकार, कवियीत्री म्हणून प्रतिष्ठा मिळवली. १९५० पर्यंत च्या व पुढील काळात काळात 'काव्यसंजीवानिकार' संजीवनी मराठे, शांता शेळके, इंदिरा संत, लक्ष्मीबाई टिळक, बहिणाबाई चौधरी, ताराबाई मोडक, मालतीताई बेडेकर, विभावरी शिरुरकर, कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडूलकर, सुनंदा कुलकर्णी, मेघना पेठे, निरजा, अरुणा ढेरे, रिता वेलिणकर, प्रज्ञा लोखंडे, अनुराधा परुळेकर, आसावरी काकडे, सिसिलिया कार्वालो, मलिका अमर शेख, आशा बघे, प्रभा गणोरकर, डॉ इरावती कर्वे, डॉ विजया राजाध्यक्ष, कुसुमवाती देशपांडे, डॉ अरूणा ढेरे, दुर्गाबाई भागवत, शांताबाई शेळके, बेबी कांबळे, मुक्त सर्वगोड, उर्मिला पवार, कुमुद पावडे, सिंधुताई सपकाळ इत्यादी अनेक स्त्रियांनी साहित्याच्या विकासात योगदान दिले आहे. त्यामुळेच स्त्री साहीत्याच्या क्षेत्रात मोठया प्रमाणात विकास घडून आला. या साहीत्यकृतीवर समाज व संस्कृतीचा परिणाम पडला असल्याचे दिसून येते अशाप्रकारे साहित्याच्या विकासात स्त्रियांचे माठे योगदान आहे.

निष्कर्ष :–

१९ व्या शतकामध्ये इंग्रजी राजवटीत पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रचार व प्रसारामुळे स्त्री शिक्षणास सुरवात झाली. शिक्षणामुळे स्त्रियांचा विकास व विकासामध्ये सहभाग वाढण्यास मदत झाली. समाजातील सर्वच क्षेत्रात महिलांनी आपली सहभागिता दर्शविली आहे. आधूनिक महाराष्ट्रातल्या सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सक्रिय सहभाग हे दिसून येतो. महिलांचा वास्तविक विकास स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातच झालेल आहे. स्त्रियांमधील आत्मसन्मान जागृत झालेलया दिसून येतो. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाविषयी जागृतीनिर्मित झालेली दिसून येते. स्त्री जागृतीमुळेच त्यांनी राजकारण, समाजसेवा, क्रिडा, संस्कृती, कला व साहित्य निर्मिती इत्यादी सारख्या विविधांगी क्षेत्रात दैदिप्यमान कामगिरी करून सहभाग नोंदविलेला दिसतो. सध्यास्थितीत महाराष्ट्रमध्ये असे एकही क्षेत्र नाही की ज्या मध्ये महिलांनी सहभाग नोंदविलेला नाही. साहित्य क्षेत्रात तर स्त्रियांनी मोलाची भर घातलेली दिसून आली आहे. साहित्याच्या विविध प्रकारामध्ये स्त्रियांनी लेखन केल्याचे व अजरामर कृती निर्माण केल्याचे दिसून आले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर महिला विकासाच्या सर्वच क्षेत्रात तसेच साहित्य निर्मिती क्षेत्रात सतत व निरंतर प्रगती होत असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील महिला विकासाचा आलेख चढता आहे. मात्र सर्वांगीण परिवर्तनाची प्रक्रिया बाह्य व आंतरिक स्वरूपात सावकाशपणे होत असल्याचे दिसून येते.स्त्री विकासाची दिशा शाश्वत असण्याची गरज असल्याचे दिसून येते. तसेच साहित्य क्षेत्रातील नवोदित कवयित्री, लेखिका, कादंबरीकार, स्तंभ लेखिका व मुक्त पत्रकार यांची सहभागीता वाढविण्यासाठी तसेच त्यांना अधिक सक्षम पणे वाव देण्यासाठी शासनाने, विविध अशासकीय संस्थांनी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :–

१) साखरे सीमा ; स्त्रीवाद
२) माधवनंदा, स्वामी ; ग्रेट वुमन इन इंडिया.
३) कर्वे, स्वाती ; स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा.
४) आपटे, शं. ज. ; भारतीय महिला विकासाची वाटचाल.
५) गाडे, सोपान ; महाराष्ट्रातील महिला राज.
६) देशमुख, प्रभाकर ; उद्योजकता विकास संकल्पना व विकास.
७) कवि, माधवी ; १०१ श्रेष्ठमहिला
८) भारद्वाज, निधी ; महिला सक्षमिकरण
९) ढेरे, अरूणा ; संस्कृती आणि स्त्री

१०) अहिरे, प्रतिभा ; समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून स्त्रियांची आत्मकथने
११) रानडे, प्रतिभा ; स्त्रीप्रश्नांची चर्चा ; एकोणविसावे शतक
१२) जोगळे, मृणालिनी स्त्री मुक्तीच्या उद्?गात्या.
१३) पाटिल, पद्मजा व जाधव, शोभना ; भारतीय इतिहासातील स्त्रिया.
१४) साळुंखे, आ. ह. ; हिन्दू संस्कृती आणि स्त्री.
१५) लोकराज्य जुन जुलै–२०११.
१६) पारधी, आर. एन. भारतीय स्त्री जीवन व कर्तृत्व
१७) देव, वि. रा. ; स्त्री चळवळीची वाटचाल.
१८) माळी, मा. गो ; क्रांतीज्योती सावित्रीबाई जोतीराव फुले.
१९) कांबळे, गिता रिपब्लिकन नेत्या कु. शांताबाई दाणी
२०) कुमार, पंकज, प्रतिभा पाटील.
२१) प्रभू, सिताकांत, समिधा (साधना आमरे)
२२) नानिवडेकर (मेघा (संपा.) महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा
२३) आठवलेकर मंगला ; महर्षी ते गौरी, स्त्री स्वातंत्र्याची वाटचाल.
२४) खडपेकर, विनया ; स्त्री मुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाऊल खुणा स्त्री स्वातंत्र्य वादिनी विसावब शतकातील परिर्वतन.
२५) दै. हिन्दुस्तान, ८ मार्च २०१३ महिला दिनाचा गोषवारा (अग्रलेख) एक आढावा – ओमप्रकाश बोबडे.
२६) महिला धोरण– २०१८ .

♦ ♦ ♦

मराठी कादंबरी साहित्यातील देवदासी स्त्री– जीवन

प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत
प्राध्यापक तथा मराठी विभाग प्रमुख,
रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर.

प्रस्तावना :–

धार्मिक अधिष्ठान लाभलेली 'देवदासी' प्रथा फार प्राचीन काळापासून जगाच्या विविध भागात चालत आलेली आहे भारत, बाबीलोन, इजिप्त, ग्रीस तसेच युरोप राष्ट्रातूनही ही प्रथा पाहावयास मिळते. भारतामध्ये महाराष्टआणि कर्नाटक या राज्यांत आढळून येते.

'देवदासी' म्हणजे 'देवाला, देवीला वाहिलेली महिला किंवा नपुसंक' होय. तर 'उपभोगाची स्त्री' अशा धारणेने ज्या स्त्रियांकडे पाहिले जाते, अशा स्त्रियांचा समाज म्हणजे देवदासींचा समाज होय. असा समाज ख्रिस्तपूर्व १२२६, २००० या काळात अस्तित्त्वात होता. हे कल्याण पंडित यांनी लिहिलेल्या 'राजतरंगिनी' या ग्रंथावरून लक्षात येते. पुढे सहाव्या शतकात बुद्धकाळात गायन, वादन, नर्तन करणाऱ्या अनेक स्त्रियांचे उल्लेख आढळतात. उदा. वैशालिची आम्रपाली किंवा शालावती अशा स्त्रियांना 'नगरवधू' म्हणून संबोधले जाई. मात्र या स्त्रियांना 'देवदासी' म्हटले जात नव्हते. कारण त्या 'गणिका' होत्या. संस्कृत नाटककार शूद्रक यांच्या 'मृच्छकटिक' या सुप्रसिद्ध नाटकाची नायिका 'वसंतसेना' ही गणिकाच होती. तर देवल यांच्या 'संशयकल्लोळ' या नाटकातील 'रेवती' ही सुद्धा गणिकेचीच मुलगी होती.'देवदासी' हा शब्द कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात समाविष्ट केलेला दिसतो. त्याचप्रमाणे पाचव्या शतकातील बुद्धघोषानेही हा शब्द वापरलेला आहे. दक्षिण भारतात ही प्रथा नवव्या शतकात सुरु झाल्याचे

कर्नाटकमध्ये अशा स्त्रियांना 'जोगतिणी' या नावाने संबोधले जाते, तर भारतातील विविध भागातील देवदासींना वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाते. उदा. ओरिसामध्ये 'महारिस' कोईमतूरमध्ये 'कैकोलन' आंध्रमध्ये 'जोगिणी' महाराष्ट्रातील खंडोबा, जोतिबा या देवांना वाहिलेल्या मुलींना 'मुरळी' तर मुलांना 'वाघ्या', गोवा, कोकणमध्ये 'भाविनी' इत्यादी होय.

'देवदासी' म्हणजे देवाची सेवा करून गणिका वृत्तीने राहणारी स्त्री. देवालय स्वच्छ करणे, देवमूर्तीला वारा घालणे, देवापुढे नृत्यगायन करणे, देवाच्या मिरवणुकीत अग्रभागी नाचणे, ही तिची नित्याची कामे होत. मंदिरातील देवमूर्ती म्हणजे प्रत्यक्ष देव असे मानून त्याला स्नान, गंधपुष्प, अन्नवस्त्र इत्यादी मानवी भोग अर्पण करण्याची प्रथा 'देवपूजा' या नावाने रुढ झाली. त्यासाठी मंदिराचे व्यवस्थापक गणिकांना विकत घेत किंवा काही भाविक लोक आपल्या मुली देवाला दासी म्हणून अर्पण करीत. अशा या देवदासी मग देवस्थानाच्या परिसरात राहून देवसेवा आणि गणिकावृत्ती यांवर आपली उपजिवीका करीत. इ.स. १००० च्या सुमारास तंजावर मंदिरात ४०० देवदासी होत्या, याचा उल्लेख आधी केलाच आहे.

मराठी साहित्यामध्ये देवदासी, जोगतीण, भावीण, मुरळी इत्यादींवर लेखन झालेले आहे. प्राधान्याने याठिकाणी 'कादंबरी' यासाहित्य प्रकारातून झालेल्या देवदासींच्या चित्रणाचा काही कादंबऱ्यांच्या संदर्भात स्थूलमानाने आढावा घ्यायचा आहे.

मराठीमध्ये 'वर आभाळ खाली धरती' (महादेव मोरे), 'महानंदा' (जयवंत दळवी), 'जोगीण (सुभाष भेंडे)', 'नापत' (बळवंत कांबळे), 'भंडारभोग' (राजन गवस), 'झुलवा' (उत्तम बंडू तुपे), 'भावीण' (भा. वा. आठवले) इत्यादी कादंबरींचे लेखन आणि अनल अवचट, उत्तम कांबळे, बळवंत कांबळे, राजन गवस, उत्तम बंडू तुपे, विजयकुमार दळवी यांनी लेखन केले आहे.

वरील लेखकांपैकी बळवंत कांबळे, राजन गवस, अनिल अवचट, उत्तम कांबळे, इत्यादी लेखक देवदासी पुनर्वसन चळवळींमध्ये सक्रिय होते हे याठिकाणी नमूद केले पाहिजे.

बा.भ. बोरकर यांची 'भावीण' ही कादंबरी १९५० साली प्रकाशित झाली. ही कादंबरी गोमंतकाच्या परिसरात आकार घेते. 'भावीण' म्हणजे देवळातील दिवाबत्ती, साफसफाई, देवीच्या पालखीची व्यवस्था अशी कामे करणारी स्त्री. अशा स्त्रिया एकप्रकारे देवाचे वडिलोपार्जित सेवक असतात. 'भावीण' या कादंबरीत अंताशेठ, फुलवंती, केशव वर्दे, ऋषी, रंजना इत्यादी पात्रे असून 'शेवंती' हे केंद्रवर्ती पात्र आहे. बोरकर या कांदबरीतून शेवंतीच्या स्वप्नाळू भावविश्वातील कारुण्य संगवितात. शेवंतीचे आत्मबलिदान दाखवून तिच्या संदर्भात वाचकांची सुहानुभूति मिळवितात. वास्तवात 'भावीण' कादंबरीची नायिका शेवंती देवदासी आहे. देवदासींचा प्रश्न हा सामाजिक प्रश्न आहे. या कादंबरीतील केशव या पात्राच्या बोलण्यात या प्रश्नाची सामाजिक बाजू काही प्रमाणात येतेही. पण प्रस्तुत कादंबरीचा निवेदके यावर लक्ष केंद्रित करीत नाही. तर या कादंबरीतील निवेदक उदात्त प्रीतीभावना आणि भाविन जीवनाचे उन्नयन यांवर भर देतो. त्यामुळे कादंबरी कल्पनारम्यतेकडे आणि आदर्शवादाकडे झुकते.

प्रस्तुत कादंबरीतील निवेदक पात्रांची स्वीकारार्ह वृत्ती कल्पितो, यामुळे या व्यवस्थेतून बाहेर पडण्याचा मार्ग तो सूचवीत नाही. 'भावीणी'चे जीवन जसे आहे तसे मांडणे असाच निवेदकाचा दृष्टिकोन असल्यामुळे ही संस्था कायम टिकावी असेच यांतून प्रकट होते. म्हणून या कादंबरीत 'भावीण' या संस्थेकडे पाहाण्याचा निवेदकाचा दृष्टीकोन पारंपरिक आहे तो परिवर्तनवाद नाही असेच म्हणावे लागेल.

जयवंत दळवी यांची 'महानंदा' (१९७०) ही कादंबरीही भावीणीच्याच जीवनाला अधोरेखित करते. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये बागूल, बागूलचे मामा व मामी, कल्याणी भावीण व तिची मुलगी महानंदा इत्यादी पात्रे आहेत. कादंबरीच्या केंद्रस्थानी बागूल व महानंदा यांची हळवी प्रेमकथा आहे. कादंबरीची नायिका 'महानंदा' ही कल्याणी भावीणीची मुलगी आहे. महानंदेचे बागूलवर प्रेम जडते. वास्तवात महानंदा बागूलच्या मामाची अनौरस संतती असते. बागूलला महानंदेशी विवाह करायचा असतो. पण भावीण परंपरेच्या विरुद्ध आपल्या मुलीने विवाह करावा हे कल्याणीला मान्य नाही. महानंदेनेही आपल्यासारखे देवदासी जीवन मनाने स्वीकारून समाधानाने जगावे असे तिला वाटते. देवदासी जीवनासंदर्भातील परंपरेवर तिची ठाम निष्ठा आहे. त्यामुळे 'महानंदा व बागूलचे लग्न झाले तर त्याचे वाटोळे होईल तर अशी भीतीही तिच्या मनात आहे. यांतूनच ती या विवाहाच्या आड येते. परंपरेने अवगुंठीत बनलेली माताच मुलीच्या विवाहातील अडचण ठरते असे कल्पून निवेदक या कादंबरीत देवदासीचे अंतर्विश्व साकारण्याचा प्रयत्न करतो. आणि अंधश्रद्धा, परंपरांचे जोखड मानवी मनाभोवती किती घट्ट रुतलेले आहे. यावर प्रकाश टाकतो.

महादेव मोरे यांची 'वर आभाळ खाली धरती' (१९७२) ही जोगतीणीचे वास्तववादी जीवनचित्रण करणारी कादंबरी होय. महादेव मोरे यांनी निपाणी परिसरात तमाखूच्या वखारीमध्ये काम करणाऱ्या जोगतीर्णीचे जीवन जवळून पाहिले होते. प्रस्तुत कादंबरीत चंपा, चंपाची आई, रामलिंग, तंगव्वा, तायव्व, पदुबाई, विडी फॅक्टरीतील दिवाणजी, बाळा इत्यादी पात्रे येतात. यांपैकी केंद्रवर्ती पात्र 'चंपा' असून, चंपाच्या अनुभवविश्वाला, दुःखाला ही कादंबरी साकार करते. चंपा 'देवदासी' हा आपला जीवनमार्ग बदलू पाहाते. पण तिला परिस्थितीला शरण जावे लागते. म्हणून एका अर्थाने ही कादंबरी म्हणजे चंपाच्या पराभूत जीवनाचा प्रवास आहे. देवदासी प्रथा, देवदासींचे विविध धार्मिक विधी, यांविषयीही वाचकांना माहिती पुरवितो. वास्तवात जसे बहुतांश देवदासींना देवदासी म्हणून जगताना भोगदासी म्हणून जगणे अपरिहार्य ठरते तसेच जगणे अपरिहार्यपणे चंपाच्याही नशिबी येते. यातून निवेदक धर्म, श्रद्धा, रुढी, परंपरा या नावाखाली समाजातील प्रस्थापित आणि आर्थिक समृद्धी लाभलेल्या वर्गाच्या स्वस्वार्थी वृत्तीवर प्रकाश टाकतो. आणि चंपाच्या जीवनप्रवासातून देवदासींचा जीवनप्रवास वाचकांसमोर साकारतो.

सुभाष भेंडे यांची 'जोगीण' (१९७४) ही कादंबरी गोवा प्रांतातील भावीणीचे जीवनदर्शन घडविते. 'बर्नी' हे या कादंबरीतील मध्यवर्ती पात्र आहे. बींचा भाऊ आजारी पडतो, त्याच्या आजारपणात देवीला नवस केला जातो. म्हणून जोगीन बनणे तिच्या नशिबी येते. मुलाच्या आयुष्यासाठी मुलीच्या आयुष्याचे दान देवीच्या पदरात टाकणाऱ्या अंधश्रद्धेला ही कादंबरी मुखरीत करते. आणि याचबरोबर कौटुंबिक व सामाजिक पातळीवरील मुलीचे स्थानही अधोरेखित करते.

बळवंत कांबळे यांची 'नापत' (१९८४) ही कादंबरी म्हणजे प्रत्यक्ष देवदासी जीवनाशी संबंधित व्यक्तीने लिहिलेली कादंबरी आहे. बळवंत कांबळे स्वतः देवदासी कुटुंबात जन्माला आलेले

असल्यामुळे देवदासींचे जीवन हा त्यांचा अनुभवाचाच विषय आहे. या कादंबरीत पारू, कुशापा, रावसाहेब, आबासाहेब इनामदार, जनाआक्का, रामराव, देसाय, बाळासाहेब पाटील इत्यादी पात्रे असून 'पारू' हे मध्यवर्ती पात्र आहे. 'पारू' या पात्राच्या दुःखाची कारुण्यमय कहाणी रंगविताना एकूण दलित समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक स्तरांवरही प्रकाश टाकतो. आणि त्याचबरोबर देवदासींकडे विकृत दृष्टीने पाहाणाऱ्या समाजमनालाही अधोरेखित करतो. 'पारु' ही दलित समाजातील स्त्री आहे. परिस्थितीमुळे तिला देवदासींचे जीणे जगणे भाग पडते. पण पुढे ती देवदासी प्रथेला, व्यवस्थेला नाकारून स्वतःला बदलू पाहाते. निवेदक या कादंबरीत देवदासी प्रथेमागील परंपरा, रुढी, दारिद्र्य यांना अधोरेखित करतानाच अनिष्ट रुढी, परंपरांतून देवदासींनी स्वतःच मुक्त झाले पाहिजे, ही संदेश 'पारु' या पात्राच्या वर्तमानधर्मातून देतो.

राजन गवस यांची 'चौंडकं' (१९८५) ही कादंबरी बालजोगतीणीचा जीवनप्रवास रेखाटते. राजन गवस स्वतः प्रभाव क्षेत्रात काम करीत आहेत. देवदासी पुनर्वसन आणि देवदासी सुधार कार्यक्रमात ते सक्रिय सहभागी आहेत. 'चौंडकं' ही समूहचित्रणात्मक कादंबरी असून या कादंबरीत बायजा, सुभान्या, अक्कू, बबन्या, शेवंता, सुली इत्यादी पात्रे आहेत. 'सुली' हे या कादंबरीतील केंद्रवर्ती पात्र आहे. शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलेल्या सुलीच्या नशिबी देवदासीपण प्रामुख्याने तिच्या आईच्या बायजाच्या अंधश्रद्धाळू वृत्तीमुळे येते. याकरिता सुलीच्या केसातील जट, आक्का जोगतीणीचा स्वार्थ, बायजाची अंधश्रद्धा, बायजाच्या घरासमोर पडणाऱ्या लिंबू, टाचण्या बायजाच्या डाव्या हाताचे दुखणे इत्यादी गोष्टी सुलीसारख्या निरागस मुलीला देवदासीच्या वळणावर घेऊन जातात. तिचा कारणविधी होतो. पुढेही घरातील अनेक संकटांच्यावेळी तिलाच कारण मानले जाते. अंधश्रद्धेने घेतलेल्या चुकीच्या निर्णयामुळे सुलीचे अवघे जीवनच नासून जाते.

प्रस्तुत कादंबरीतील निवेदक सुलीच्या शोषणाला तिची आई कारण ठरते असे चित्र वरवर कल्पून जनमानसाच्या मनात रुजलेल्या अंधश्रद्धेला व स्वार्थाला उघडे करतो. आणि हे दुष्टचक्र थांबविण्याकरिता मानसिक प्रबोधनाच्या गरजेचा आग्रह धरतो.

उत्तम बंडू तुपे यांची 'झुलवा' (१९८६) ही कादंबरी महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावर्ती प्रांतातील जोगत्यांच्या आयुष्याला अधोरेखित करते. प्रस्तुत कादंबरीत जगन, बेलू, भल्या, परसू, क्रिष्णा, रेणू, दारशी इत्यादी पात्रे असून 'जगन' हे केंद्रवर्ती पात्र आहे. ही कादंचरी संपूर्णतः देवदासी जीवनाचे, त्या जीवनातील समस्यांचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. देवदासी परंपरा सुरु रहाण्याला धर्मश्रद्धा व दारिद्र्य या गोष्टी जेवढ्या जनाबदार आहेत तेवढ्या प्रमाणात 'झुलवा' पद्धतही जबाबदार आहे, असा संदेश ही कादंबरी देते.

'जगन' ही येलू जोगतीणीची मुलगी आहे. ती जोगतीसीची मुलगी असल्यामुळे तिनेही जोगतीणीचाच वसा चालवावा असा समाजाचा आग्रह आहे. मात्र शिक्षणाने संस्कारित झालेल्या जगनला ही व्यवस्थाच मान्य नाही. तिला नर्स किंवा शिक्षिका म्हणून स्वतःला घडवायचे आहे. तिने स्वतःविषयी घेतलेला हा निर्णय समाजाच्या हीताचा नाही, त्यामुळे तिने पिढ्यानपिढ्या घराण्यात चालत आलेल्या देवदासीचा वारसा चालवावा असा समाज आग्रह धरतो. हा आग्रह गावातील प्रस्थापित समाजाचाच असतो असे नाही तर स्वस्वार्थासाठी येलूचा गुरु परसू आणि रेणुका यांचाही हाच विचार दिसतो. प्रस्तुत कादंबरीतील जगन संघर्ष करते, धडपडते पण शेवटी आईच्याच जीवनप्रवासाचा मार्ग पत्करावा लागतो. जयंता तिच्याशी प्रेमाचे नाटक करतो पण तिच्या शरीराचा उपभोग घेऊन झाल्यावर तिला दूर लोटतो. क्रिष्णा तिच्याशी झुलवा लावतो पण रखेलीचे जगणे तिच्या माथी मारतो.

राम शिर्केयांची 'यज्ञ' (१९८८) ही खजुराहोचे शिल्प ज्यांनी घडविले त्या शिल्पकार आनंद आणि देवदासी मालविका यांच्या विफल प्रेमाची कहाणी आहे. प्रस्तुत कादंबरीत आनंद, मालविका, कपालिक, महंत, शुभांगी, धंगदेव, गौरी, शिवदास, गंडदेव, इत्यादी पात्रे आहेत. ही एक ऐतिहासिक, सामाजिक स्वरुपाची कादंबरी आहे. या कादंबरीचा अर्ध्याहून अधिक भाग मध्ययुगीन देवदासींच्या जीवनदर्शनाने व्यापलेला आहे. या कादंबरीचा निवेदक शुभांगी व मालविका या माता-कन्येच्या जीवनप्रवासातून देवदासींच्या जीवनप्रवासाला मुखरीत करतो. 'यज्ञ' कादंबरीत शुभांगी-मदनराज व मालविका आनंद अशादोन प्रेमकथा गुंफलेल्या आहेत. या दोन्ही प्रेमकथांमध्ये देवदासीला भ्रष्ट केले, त्यांना पापाच्या कुमार्गाला लावले म्हणून त्यांच्या प्रियकरांना बळी दिले जाते. यामागे देवदासींशी प्रेमसंबंध ठेवणाऱ्यांना जरब बसावी हा हेतू आहे. त्याचप्रमाणे परंपरा नाकारून अशा वाटेने प्रवास करू इच्छिणाऱ्या देवदासींच्या मनात दहशत निर्माण व्हावी हाही उद्देश आहे. मालविकाची आई शुभांगी देवदासींचे जीवन निमूटपणे स्वीकारते. एवढेच नव्हे तर आपली जीवनकथा ती मालविकाला सांगते आणि देवदासींनी भोगदासी म्हणूनच राहावे असा समजूतीचा सल्लाही देते. पण मालविकाला हे जीवन मान्य नाही. मालविका सुंदर आहे, बुद्धीमान आहे व धीटही आहे. तिच्या कलानैपुण्यावर खूष झालेल्या राजाजवळ ती धीटपणे विवाहाची अनुमती मागते. यावेळी राजा धंगदेवने तिला दिलेले उत्तर बोलके आहे. 'धर्मक्षेत्रात आपण हस्तक्षेप करू शकत नाही' हे राजाचे उत्तर धर्मसंस्थेवर भाष्य करतेच आणि याचवेळी राज्यसत्तेच्या संदर्भातही विचार करायला प्रवृत्त करते. 'स्त्री' म्हणजे भोगदासी ! मग ती एकाची असो की अनेकांची...! हे मालविकाचे विचार स्त्रीच्या भोगरूपाला अधोरेखित करता. देवदासी म्हणजे भोगदासीच. मालविकाला भोगदासी बनने मान्य

नसल्यामुळे ती स्वतःपुरता यांतून मार्ग काढते. ती स्वतःला सर्पदंश करून घेते व आपला जीवन–प्रवास संपविते. प्रस्तुत कादंबरीतील निवेदक मालविकाला आत्महत्त्येची कृती करायला लावतो. यांतून तो देवदासींना या दुष्टचक्रातून बाहेर पडायचे असेल तर 'मृत्यू' हा एकमेव पर्याय आहे असे सूचित करतो. म्हणून या कादंबरीतील निवेदक परंपरावादी दृष्टीचाच स्वीकार करतो असेच म्हणावे लागेल.

बळवंत कांबळे यांची 'जोगव्याचे दिवस' (१९९३) ही कादंबरी आत्मचरित्रात्मक पद्धतीने लिहिलेली असली तरी ही कादंबरी देवदासीच्या जीवनाचा वेध घेणारी कादंबरी आहे. या कादंबरीत किसन, गंगा, परसूमामा, तानू मावशी, यल्लू मावशी, बंडू जाधव, भिमा मांगले, गोविंदा कांबळे, बागवान मास्तर, रघुनाथ सोनार काका, किसनबाई, बाळशिा, इत्यादी पात्रे येतात.प्रस्तुत कादंबरीची विभागणी दोन भागात असून पहिल्या भागात 'किसन'चे म्हणजे कांबळे यांच्या वडिलांचे आयुष्य कथन केले जाते. इथे निवेदक स्वतः वडिल आहेत. तर दुसऱ्या भागात स्वतः लेखकाच्या म्हणजे बळवंत कांबळे यांचा लहानपण ते सातवीनंतर मुंबईस जाणे, एवढा जीवनप्रवास आलेला आहे. असे असले तरी ही कादंबरी 'गंगाबाई' या पात्रासंदर्भात बोलताना दिसते आणि त्या अनुषंगाने देवदासी प्रथेसंदर्भात माहिती पुरविते. म्हणून या कादंबरीतील केंद्रवर्ती पात्र 'गंगाबाई' हेच आहे. गंगाबाई ही साळवा जोगतीणीची मुलगी. जोगतीणीचे जीवन जगताना जे जे वाट्याला आले ते ते सर्व ती नीमूटपणे भोगते. किंबहुना किसनला भोगावी लागलेली परिस्थिती, दुःख, दारिर्द्य यावरील उपाय म्हणजे यल्लूआईला शरण जाणे अशी तिची अढळ श्रद्धा आहे. म्हणूनच ती किसनला डोंगरावर नेऊन त्याचे 'कारण' करायला प्रस्ताव मांडते. किसन जोगती व्हायचे नाकारतो. पुढे गंगाबाई किसनच्या मुलाला म्हणजे आपल्या नातवाला बळशिाला जोगता बनवायचे ठरविते. तिचा हा विचार किसनला समजल्यावर तो तिला विरोध करतो. गंगाबाईचा सर्व जीवनप्रवास देवदासी परंपरेने अवगुंठीत झालेल्या मानसिकतेला अधोरेखित करतो.

राजन गवस यांची 'भंडार भोग' (१९८८) ही कादंबरी धर्मकल्पनेने लादलेले खोटे नपुसंकत्व जगताना होणारी जोगत्यांची शारिरीक व मानसिक घुसमट या विषयसुत्राला साकारते. जोगत्यांच्या अनुषंगाने जोगतीणींच्या जीवनाचे चित्रणही या कादंबरीत येते.

प्रस्तुत कादंबरीत तायप्पा, कल्लवा, अकव्वा, गंगव्वा, शेवंतामावशी, बसप्पा, म्हादू गुरव, म्हादू जोग्या, रत्नव्वा, मोरे मास्तर, माने इत्यादी पात्रे असून 'तायप्पा' हे या कादंबरीतील केंद्रवर्ती पात्र आहे. तायप्पाला मागावर काम करताना अचानक चक्कर येते, ही घटना त्याचे संपूर्ण जीवन विस्कटून टाकणारी ठरते. या घटनेचा परिणाम म्हणजे त्याच्या आईने कल्लवाने त्याला जोगता बनवायचा घेतलेला निर्णय होय. कल्लवाने घेतलेल्या या निर्णयामागे परंपरागत अंधश्रद्धा आहे पण त्याचबरोबरीने पुत्रप्रेमही आहे. मात्र मुलाचा जीव वाचविण्यासाठी तिने पत्करलेला मार्ग तिच्या मुलाला सर्वार्थाने जीवनातून उठविणारा ठरतो. आईने आपल्या जीवनासंदर्भात घेतलेला निर्णय तायप्पा स्वीकारतो. सुरुवातीला त्याला या जीवनाचा संताप येतो, पण काही काळानंतर जोगतीणींच्या मेळाव्याबरोबर राहून हळूहळू नाईलाजाने का होईना या जीवनाशी समरस होण्याचा तो प्रयत्न करू लागतो, तो रतनवर मनापासून प्रेम करतो पण याचवेळी विकृत वासनांचा तो बळी ठरतो. यातून त्याला परिस्थिती शरण बनावे लागते. तो स्वतः 'देव' करू लागतो. लोकांच्या अडचणींवर उपाय सांगू लागतो. हळूहळू त्याचे प्रस्थ वाढत जाते. विचारी आणि संवेदनशील तायप्पाला आपण जे करतो ते बरोबर नाही याची पूर्ण जाणीव आहे. यातूनच तो मोरे मास्तरांच्या 'जोगतीणी–जोगत्याच्या समस्या निर्मूलन' कार्याला सहकार्य करतो. पण येथेही काही कार्यकर्त्यांचा स्वार्थ पाहिल्यावर चांगूलपणावरील त्याची श्रद्धा ढासळते, परिणामी तो पुन्हा व्यसनाच्या आहारी जातो.

मनातील भय, जोगतीणींचे आंतरसंबंध, भक्तांचे शोषण, डोंगरावरील विवाहविधी, रांडपुनवेचा उत्सव, इत्यादीतून जोगत्यांच्या जीवनासंदर्भात वाचकांना माहितीही पुरवते. जोगत्यांच्या जीवनप्रवासासंदर्भात वाचकांना माहिती करून देणे हे या कादंबरीचे आणखी एक वैशिष्ट्य नोंदविता येईल.

निष्कर्ष :–

'देवदासी' संदर्भात लिहील्या गेलेल्या वरील कादंबऱ्यांचा विचार केला तर यांतील भावीण, महानंदा, जोगीण इत्यादी कादंबऱ्यातील नायिका त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला विरोध करताना दिसत नाहीत. आयुष्याच्या वाटेवर जे जे भोग येतात, जी दुःखे येतात, वेदना होतात, त्या सर्व गोष्टी या नायिका मुकाट्याने सहन करतात. या कादंबरीतून निवेदक देवदासींचे दुःखमय, अपयशी जीवन रेखाटतो. या निवेदकांना देवदासींच्या संदर्भात सहानुभूती दिसते पण त्यांचा दृष्टीकोन मात्र पारंपरिक आहे, असेच म्हणावे लागते. उलट नापत, चौंडकं, झुलवा इत्यादी कादंबऱ्यांमधील पारु, सुली, जगन, इत्यादी स्त्रीपात्र किंवा नायिका जोगतिणीचे जीवन बदलायची आस बाळगतात. अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याचा प्रयत्न करतात. शिक्षण घेऊन, नोकरी पकडण्याचे स्वप्न पाहतात. म्हणून या नायिका परिवर्तनवादाची इच्छा बाळगताना दिसतात.

थोडक्यात देवदासींचा प्रश्न हा सरकारचा, समाजसुधारकांचा किंवा संघटनांचा नाही तर संपूर्ण समाजाचा आहे. सरकारी यंत्रणेने या संदर्भात कायद्याची कठोर अंमलबजावणी केली पाहिजे. समाजसुधारकांनी आणि संघटनांनी व्यापक प्रमाणात समाजप्रबोधन केले पाहिजे. असे प्रबोधन करण्यासाठी सर्वांनीच

प्रसार माध्यमांचा म्हणजेच साहित्य, कला, नाटक, चित्रपट, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, आकाशवाणी, दूरदर्शन इत्यादी सर्व माध्यमांचा मोठ्या प्रमाणात व योग्य तन्हेने वापर करून घेतला पाहिजे. असे अव्याहत प्रबोधन झाल्यास या प्रथेविरुद्ध चळवळ करणे, लोकमत जागृत करणे सोपे जाईल. तरच देवदासी प्रथेच्या किडेतून समाजाला मुक्त करता येईल. आणि निरोगी व सुदृढ समाजाच्या दिशेने वाटचाल करता येईल. महाराष्ट्रातील प्रबोधनवादी चळवळींचा मागोवा घेतला तर महाराष्ट्रातील प्रबोधनाच्या विविध चळवळींचे काही अपवाद वगळता देवदासींच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्षच झाले असेच म्हणावे लागेल. 'देवदासी' हा वर्ग आजही सामाजिक न्यायापासून वंचित राहीलेला असा वर्ग आहे. अशा वर्गाच्या वेदनांचे चित्रण करताना समाज प्रबोधन आणि समाजजागृती ही उद्दिष्टे समोर ठेवून लेखन केले पाहिजे. तरच माणसाचे माणूसपण हिरावून घेणाऱ्या या परंपरेच्या संदर्भात समाजाला विचार करावासा वाटेल. म्हणून या विषयावरील कादंबऱ्यांनी लोकरंजनापेक्षा लोकजागरणाला, लोकशिक्षणाला आणि परिवर्तनाला महत्त्व दिले पाहिजे. वरील कादंबरीपेकी काही कादंबरी लेखनातून असा प्रयत्न केला गेला आहे. हा प्रयत्प स्तुत्य आहे असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ सूची :–

१) कांबळे उत्तम – देवदासी आणि नग्नपूजा, लोकवाययगृह, मुंबई– १९८८.
२) कांबळे बळवंत – भारतातील देवदासी प्रथा चळवळ आणि पुनर्वसन श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे – २०००
३) कुलकर्णी मदन – देवदासी यल्लमा जोगतिणी, विजय प्रकाशन, नागपूर १९९४.
४) जोशी महादेवशास्त्री (संपा) मराठी विश्वकोश, खंड–३,
५) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिकमंडळ, १९७६ मराठी विश्वकोश खंड ७
६) डॉ. भोसले नारायण – महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण, द ताईची प्रकाशन, पुणे माय मराठी (देवदासी विशेषांक) एप्रिल १९७६.

♦ ♦ ♦

१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार.

सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती.

प्रस्तावना

अर्थव्यवस्थेच्या दिर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता देशातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाचा आर्थिक विकासाचा आलेख तपासताना भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीतील परिस्थिती अभ्यासणे आवश्यक आहे. स्वातंत्रपूर्व कालखंडाच्या आर्थिक विश्लेषणाकरता आर्थिक विचारांचे निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञ, व्यापारवादी अर्थशास्त्रज्ञ तसेच सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ अशी विभागणी केली जाते .इ.स.१७७६ मधील राष्ट्राची संपत्ती या ग्रंथामुळे ॲडम स्मिथ यांना अर्थशास्त्राचे जनक संबोधले गेले. जगातील विविध देशांमधली आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक परिस्थिती भिन्न असल्यामुळे वेगवेगळ्या देशांचा आर्थिक विकासाचा आलेख वेगवेगळा आहे .भारताच्या आर्थिक विकासाच्या अवलोकना करीता १९ व्या शतकाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीत इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये भारताची आर्थिक लूट करण्यात आली. संपत्तीचा ओघ इंग्लंडमध्ये गेला. तेथील औद्योगिक क्रांतीला चालना मिळाली असे अनेक व्यक्तींचे मत आहे. व्यापार करण्याच्या दृष्टिकोनाणे हिंदुस्थानात केलेला प्रवेश आणि हळूहळू प्रत्येक संस्था उद्धवस्त करून त्या ठिकाणची प्रशासकीय जबाबदारी ईस्ट इंडिया कंपनीने मिळवली. ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर खाजगी व्यापार करत तसेच व्यक्तींचे, राष्ट्राचे सर्वतोपरी शोषण करत. हिंदुस्थानातील गरीब शेतकरी, विणकाम करणारे, कला कुसरीचे काम करणारे व्यावसायिक इंग्रजांच्या मालासमोर आपला टिकाव धरू शकले नाही.

इग्रजांनी भारतावर सुमारे २००वर्ष राज्य केले. भारताच्या राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रगतीस इंग्लंडने अंशतः हातभार लावला यात शंका नाही इंग्रजांच्या राजवटीमुळे भारताला कायदा व सुव्यवस्था लाभले. अन्य क्षेत्रातील प्रगतीसाठी कायदा व सुव्यवस्था या गोष्टी आवश्यक असल्याचे लक्षात आल्याने इंग्लंडने भारताला शिक्षण विषयक सुविधा, रेल्वे, या सुविधा निर्माण करून भारताचे सर्वतोपरी आर्थिक शोषण केले. या घटकांचा विचार करताना भारतातील १९व्या शतकातील काही निवडक समाज सुधारकांच्या स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचारांचे अध्ययन महत्त्वाचे ठरते

संशोधनाचा उद्देश–

१– १९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक विचार अभ्यासणे.

२. १९ व्या शतकातील समाज सुधारकांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.

वास्तविक पाहता मानवाच्या आर्थिक क्रियांचे अध्ययन करताना सभोवतालची आर्थिक ,सामाजिक ,सांस्कृतिक,

राजकीय, शैक्षणिक संसाधनांची उपलब्धता तिचा योग्य वापर उपलब्धता यावर आर्थिक वृद्धी व विकास अवलंबून असतो.सर्वांगीण परिवर्तनाच्या अध्ययनाच्या अनुषंगाने १९व्या शतकातील महान समाज सुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले इ.सन. १८२७ ते इ.सन १८९० तसेच विचार सदैव प्रेरणादायी व आर्थिक विकासासाठी आवश्यक ठरतात. १९ व्या शतकापर्यंत तसेच त्यापूर्वी शिक्षणाचा प्रचार प्रसार होण्यापूर्वी भारतात सामाजिक परिस्थिती अत्यंत भयावह होती. शिक्षणाचा अभाव, परिणामी वैज्ञानिक प्रगतीचा अभाव, जुन्या बुरसटलेल्या सामाजिक चालीरीती त्यांचा प्रभाव समाजावर होता स्त्रियांची अत्यंत दयनीय अवस्था होती. अशा समाजाच्या परिवर्तनाकरीता अत्यंत प्रखर विचारांच्या दृष्ट्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. समाजाचा खालावलेला जीवनमानाचा दर्जा तसेच आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी समाजातील असलेला जातीभेद , अस्पृश्यता नष्ट करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली होती, मानवाच्या सर्वांगीण उद्धराकरता जातीभेद , गरीब–उच्च वर्णभेद या समस्या दूर करण्याकरिता अनंतकाळ आदर्श जीवन जगण्यास प्रेरणादायी ठरणाऱ्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले आपले विचार मांडून समाजातील स्त्रियांचे व समाजाचे परिवर्तन आणले आहे.

तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले, संपूर्ण जीवन खर्च केले महात्मा फुलेंनी शिक्षणासाठी महत्त्वाचे कार्य केले .शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन तर दिले शिवाय स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्काचे संरक्षण करणारे अनेक कायदे केले. त्यामुळे स्त्रियांची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली.

संशोधन लेखाचे महत्त्व व आवश्यकता –१– १९व्य शतकात भारतातील सामाजिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती. शिक्षण, आरोग्य तसेच निम्न दर्जाचे राहणीमान ,स्त्रियांवरती होणारे अत्याचार या परिस्थितीला सुधारण्यासाठी समाज सुधारकांची आवश्यकता होत.

२– १९ व्या शतकात ई सन १८४८ साली महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांसाठी शाळा काढल्या .. समाजातील समस्या बेरोजगारी कमी व्हावी जातीभेद नष्ट व्हावा यासाठी आरक्षण जाहीर केले .

१) ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार–

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या तत्त्वांवरती वागणारे शेतकरी व कामकरी यांच्या दारिद्र्याचे समस्या स्रीयांच्या समस्या निवारण करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे महत्त्वाचे व्यक्ती आहेत. इ. सन १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा काढली, दलित शोषित आणि पीडित तसेच सर्व जातीच्या लोकांना शासनाने प्राथमिक शिक्षणाची संधी उपलब्ध करावी अशी मागणी केली. तसेच नंतर तीन ते चार वर्षाच्या काळात एकूण बारा शाळांची सुरुवात केली. प्राथमिक शिक्षणासाठी त्रीभाषा सूत्राचा पुरस्कार केला. बहुजन समाजाच्या शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी शिष्यवृत्ती, वस्तीगृहाची सोय व्हावी याचा पाठपुरावा केला. महात्मा फुले यांनी मुलींसाठी अनेक शाळा काढल्या स्री शिक्षिका मिळावी म्हणून आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षिका बनविले.

२) महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार–

समाजातील दारिद्र्य, बेकारी आणि निम्न दर्जाचे जीवन या आर्थिक समस्यांचे निवारण करण्याकरिता महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला. तसेच आरोग्य विषयक सुविधा निर्माण करण्याचे आवाहन केले. भारतातील शेती क्षेत्रातील अनेक अडचणींना दूर करण्यासाठी व्यावसायिक शेतीला प्रोत्साहन दिले. ग्रामीण भागातील उद्योगांना द्यावे असे शासनाला आवाहन केले. हिंदुस्तानच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी शिक्षणाला महत्त्व दिले. समाजविकासाशी निगडित शिक्षण व्यवस्था असावी याकरिता शिक्षण पद्धतीची पुनर्रचना करण्याची मागणी केली. तसेच समाजातील बेरोजगारी नष्ट करण्याच्या अनुषंगाने व्यावसायिक शिक्षण देण्याची मागणी केली. ग्रामीण व शहरी भागात व्यवसायिक शिक्षण देण्या साठी तांत्रिक शाळांच्या निर्मितीला प्राधान्य द्यावे. समाजातील दारिद्र्य गुलामगिरी कर्जबाजारीपणा यातून शेतकऱ्यांची मुक्तता व्हावी याकरिता शेती व्यवसायाला सिंचन सुविधा, विपणन व्यवस्था असावी मागणी केली.

निष्कर्ष–

१९ व्या शतकातील भारतीय व्यवस्थेची खालावलेली आर्थिक स्थिती ,समाजाची सर्वागीण परस्थिती उंचावण्यासाठी दीर्घकालीन सुधारणाघडवून अनन्या करिता महात्मा फुले यांनी संपूर्ण जीवन खर्च केले. स्री सक्षमीकरण केल्याने समाजाचा विकास झाला. शेती ,लघु उद्योग, हातमाग, शेतीपूरकव्यवसाय .यांना चालना मिळाली. स्रियाना शिक्षण प्रवाहात आल्याने कुटुंबाची सर्वागीण विकास होण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ–

१) भांडारकर पू.ल (१९७६) सामाजिक संशोधन पद्धती. मरा. ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

२) कीर धनंजय (१९०९) महात्मा ज्योतिबा फुले , पौपुलर प्रकाशन प्रा. लि..ताडदेव.मुंबई.

३) भोळे भास्कर लक्ष्मण (१९९६) महात्मा ज्योतिबा फुले साहित्य अकॅडेमी मुंबई.

४) घडीयाल रेहना, समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया(२००८) मराठी अनुवाद,मंजुषा गोसावी.

५) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले ज्योतीपर्व (२०१०) रुद्रायनी ऑफसेट औरंगाबाद.

बुद्धिझम व स्त्री सक्षमीकरण

प्रो. डॉ. आर. जे. वानखडे
तक्षशिला महाविद्यालय अमरावती

प्रस्तावना

भगवान बुद्धांचे विचार पाली साहित्यामध्ये संकलित केल्या गेलेले आहे. पाले ती रखती ती पाली पालीनी बुद्ध वचनाचे रक्षण केले आहे. जे बुद्ध वचन पूर्वी मागणी भाषेमध्ये होते, त्याचे जतन करून ठेवले म्हणून देखील मागधी ला पाली नावाने संबोधल्या जाते. भगवान बुद्धांनी सुरुवातीला ज्या भाषेमध्ये उपदेश दिले तिला सकाळी निवृत्ती असे म्हटले जाते ती मागधी भाषा होय, भगवान बुद्धांचे विचार पाली भाषेमध्ये अंतर्भूत आहेत आणि ते वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर आधारित आहे, ज्या काळामध्ये वर्णव्यवस्था प्रस्थापित होती संपूर्ण समाज विषमतेच्या जोखंडात जखडलेला होता त्या स्थितीमध्ये भगवान बुद्धांनी समतेचा संदेश दिलेला पाली साहित्यामधून दिसून येते मनुष्यामध्ये स्त्री आणि पुरुष अंतर्भूत आहेत. भगवान बुद्धांचा धम्म व्यक्तीला केंद्रबिंदू मानून उपदेशित केलेला आहे भगवान बुद्धांनी आपल्या संघामध्ये स्त्रियांना प्रथमता प्रवेशित करून, तिला एक व्यक्ति म्हणून सिद्ध होण्यास संधी उपलब्ध करून दिलेली आहे. पाली साहित्यातील थेरी गाथा या ग्रंथामध्ये आम्ही पाहतो उच्च प्रतीचे जीवन जगताना अतिशय हर्ष उल्हासामध्ये गीती काव्य गायलेली आहेत, ते थे री गाथांमध्ये अंतर्भूत आहेत. या थेरींची संख्या ७३ आहे थेरी गाथा या ग्रंथामधून या तेरी आपले अनुभव पूर्वीचे जीवन, दारिद्र्यता बंदिस्त जीवन आणि धम्मप्रवेश केल्यानंतर वाट्याला आलेले स्वातंत्र्य या साऱ्या इतर गोष्टी विस्तृत रूपात मांडतात आहे थे रीगाथा हा ग्रंथ स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच आहे. थेरी गातेतील भिक्षुनेचे उदान गीतिकाव्य गाथा या अतिशय मार्मिक आहेत त्यांच्या विमुक्त सुखाच्या आनंदाने त्या सहजपणे त्यांच्या तोंडून गाईला गेलेले आहेत त्यांची सुखाची स्थिती त्या स्पष्ट करीत आहे. निर्भीडपणे त्या भिक्षूनी त्या काळामध्ये पर्वत चढून जातात आणि साधनेच्य उच्च कोटीच्या पदांचा अनुभव घेतात, एक व्यक्ती म्हणून स्वतःला सिद्ध करतात त्यांचं हे वागणं आजच्या स्त्रीला प्रेरणादायी आहे मी माझ्या साधनेतील सातत्यपूर्णतेने अनंत पदापर्यंत पोहोचली आहे यात माझं स्त्री पण माझं काहीही बिघाडू शकलं नाही अशा प्रकारचे प्रेरणादायी उद्गार मार्मिक असून आज ते सर्वांनाच प्रेरणा देणारे आहे.

पूर्णिका थेरी ही अनाथपिंडीकाच्या घरची दासी होती भगवान बुद्धाच्या उपदेशामध्ये प्रतिष्ठित होऊन ती एका ब्राह्मणाला उद्देशून म्हणते आहे की मी माझ्या स्वामीच्या भक्तीमुळे सकाळी थंड पाण्यात उतरते आहे परंतु तू कुणाच्या भीतीमुळे एवढ्या सकाळी थंड पाण्यात स्वतःच्या शरीराला पीडा देतो आहेस, त्यावर ब्राह्मण म्हणतो आहे की, स्नान केल्याने पाप मुक्ती होते त्यावर पूर्णिका थेरी चे उत्तर मार्मिक आहे.

आंघोळीने शुद्धी केल्याने पापांपासून मुक्ती मिळते हे तुला कोणी सांगितले? हे अज्ञानी आणि मूर्ख लोकांसाठी उपदेश आहे.

जर पाणी शुद्धीकरणाचा स्त्रोत असेल तर बेडूक, कासव, पाण्याचे साप, मगरी आणि इतर जलचर स्वर्गात जाणे निश्चित आहे!

आम्रपाली थेरी गाथा :

आम्रपाली थेरी मध्ये आम्ही पाहतो की आपल्या आंतरिक सौंदर्याचे महत्त्व वर्णन करताना आम्रपाली खालील गाथा गाते आहे एके काळी माझे शरीर अतिशय सुंदर होते. कमानी सारख्या माझ्या भुवया होत्या कमळाच्या पुष्पासारखे माझे होठ होते वगैरे परंतु वृद्धत्वामुळे माझे शरीर जर जर होऊन अनेक दुःखाचे घर झालेले आहे जसे भिंती चे लेपन निघावे त्या प्रकारे हे शरीर थकले आहे जीर्ण झाले आहे काही दिवसात हे शरीर जमिनीवर पडेल, ज्या प्रकारे जीर्ण झालेले घर. सत्यवादी बुद्धांचे वचन कधी खोटे ठरत नाही अशा प्रकारचे उद्गार आम्रपाली आपल्या अनुभवातून गाते आहे.

भगवान बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानामध्ये आम्ही पाहतो परिवर्तन हा जगाचा नियम आहे हे अतिशय स्पष्टपणे आपल्या व्याख्यानातून अनेक उदाहरण देऊन भगवान बुद्धांनी स्पष्ट केलेले आहे. हे परिवर्तन तत्व आज अभ्यासकरणे आवश्यक आहे. आम्ही विज्ञान वादी समजणारे आज स्त्रियांच्या प्रगतीकडे कुठल्या दृष्टिकोनातून पाहतो? आज स्त्रीला आम्ही एक व्यक्ती म्हणून स्वीकारले आहे का? तिची प्रगती तिने साध्य केलेली आहे त्यामध्ये किती पॉझिटिव्ह विचारधारा सर्वांच्या तिच्यासोबत आहेत? ती आज कुठेही कोणत्याही वेळी स्वतंत्रपणे संचार करू शकत आहे का? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे आम्हास छाती ठोकपणे देता येत नाही आहेत. आज चाललेला वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या नावावर चेंगळवाद,

डायनासोर प्रमाणे लागलेला प्रगतीचा ध्यास, नीती मूल्याचा झालेला ह्रास त्या गोष्टी आमच्या अधोगतीला कारणीभूत आहेत. आज कुटुंबातील स्त्री पुरुष दोन्ही सुशिक्षित आणि नोकरदार आहेत. दोघांनाही एकमेकांसोबत सुसंवाद साधायला वेळ मिळत नाही. त्यातल्या त्यात स्त्रियांना ड्युटी करून घरामध्ये हातभार लावावा लागतो. स्त्रिया ते आनंदाने स्वीकारत आहे आमची कुटुंब पद्धती सध्या साबूत आहे. परंतु ती स्त्रियांच्या पुढाकारानेच टिकून आहे असं निदर्शनास येते.

आज वर्तमान युग, वैज्ञानिक युग म्हणू, मानव मुक्तीचे युग याला आम्ही म्हणतो आहोत परंतु जी स्त्री, भगवान बुद्ध म्हणतात की, ती पुत्ररत्न प्राप्त करून देणारी आहे तिच्यावर आज आम्ही पाहतो आहोत नाना प्रकारचे अत्याचार होत आहे आज हे स्त्रीच्या प्रगतीचे युग म्हणावं की? स्त्रीच्या अधोगतीचे युग म्हणावं.

अशा मनस्थिती मध्ये आम्ही आहोत असं का व्हावं ? यावर काय उपाय शोधावा तर एकच उत्तर आम्हाला सापडतं की आज आम्हाला मूल्ये शिक्षणाची आवश्यकता आहे. आमची राज्यघटना आम्हाला आमच्या नीतिमत्ते नुसार आमचे कर्तव्य व जबाबदारी पाडण्याची अनुज्ञा देते, असे वागल्यानेच आम्ही आमचे जीवन सुखकर बनवू शकतो. आम्ही पाहतो की पाली साहित्यामध्ये भगवान बुद्धाची वाणी ही मूल्यांनी ओत पोत भरलेली आहे सर्व समस्यांचा निराकरण भगवान बुद्धांच्या विचारधारेमध्ये सामावलेले आहे जर आम्हाला आमच्या सर्व समस्या सोडवायच्या असतील तर आम्हाला बुद्ध तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन करणे आज आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

१) वैज्ञानिक दृष्टिकोन देणारे पाली साहित्य आहे.

२) पाली साहित्याचे रचनाकार भगवान बुद्धांनी समतेचा संदेश दिलेला आहे.

३) भगवान बुद्धांनी आपल्या संघामध्ये स्त्रियांना प्रवेशित करून घेतले, भगवान बुद्धाच्या काळातील स्त्री एक व्यक्ती म्हणून उभी राहिलेली व अपली संपूर्ण प्रगती साधलेली आपल्याला दिसून येते.

४) आजच्या आधुनिक विज्ञानिक युगामध्ये स्त्रिया सुशिक्षित आहेत, सर्वोच्च पद भूषविलेल्या आहेत परंतु आज समतेचे वातावरण सभोवताली दिसून न आल्यामुळे स्त्रिया भयभीत स्थितीत दिसून येतात.

स्त्रियांना मानव म्हणून जगण्याकरिता, निर्भयपणे जगण्याकरिताआज बुद्धाचा विचार स्वीकारणे आवश्यक झाले आहे.

संदर्भ :

१) पाली साहित्याचा इतिहास – भरतसिंह उपाध्याय

२) थेरी गाथा पाली–सत्यनारायण गोयंका – विपश्यना विशोधना विन्यासा इगतपुरी.

३) दिघनिकाय पाली–स्वामी द्वारिका दास शास्त्री– ग्रंथ आकरमाला.

४) माझिम निकाया–डॉ विमल कीर्ती–सुगम प्रकाशन नागपूर.

५) ु.सेसरश्र.लेा

♦ ♦ ♦

महिलांचे मानसिक आरोग्य

प्रा. डॉ. सारीका एस.बोदडे
रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर,
ता.दर्यापूर. जि. अमरावती

मानसिकआरोग्य हे शारीरिक आरोग्याइतकेच महत्त्वाचे आहे आणि ही सर्वात मोठी संपत्ती आहे जी कोणत्याही परिस्थितीत जतन करणे आवश्यक आहे. शारिरीक आरोग्यासोबतच मानसिक आरोग्य ही दुसरी संपत्ती आहे जी व्यक्तीने स्वतःला सुदृढ ठेवण्याची गरज आहे. आपण आपल्या दैनंदिन दिनचर्येत गुंतून जातो, काम आणि घर यांमध्ये अडकून जातो आणि आपण हे विसरून जातो की आत्म-मूल्याची जाणीव होण्यासाठी स्वतःवर प्रेम करणे आणि स्वतःला महत्त्व देणे खूप महत्त्वाचे आहे.

मानसिक आजार ही शारीरिक आजाराच्या विपरीत गोष्ट आहे. ज्याकडे बहुतेक लोक दुर्लक्ष करतात किंवा दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न करतात मानसिक आजार म्हणजे लाज वाटण्यासारखे काही नाही. ही हृदयविकार, उच्च रक्तदाब किंवा मधुमेहासारखी वैद्यकीय समस्या आहे.

मानसिक आरोग्य म्हणजे स्वतःवर लक्ष केंद्रित करणे, तणाव मुक्त राहणे, पुरेशी झोप घेणे, स्वतःसोबत दर्जेदार वेळ घालवणे आणि चांगला वेळ घालवणे. फक्त तुम्ही आहात तसे. कदाचित तुमच्या नियंत्रणात नसलेल्या गोष्टींवर ताण न ठेवता तुमच्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षणाचाआनंद घेण्यासाठी तुम्हाला ऊर्जा मिळायला हवी.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या व्याख्येनुसार आरोग्य म्हणजे केवळ रोगाचा अभाव नव्हे तर शारीरिक मानसिक व सामाजिक स्वास्थ्याची परिपूर्ण स्थिती असणे म्हणजे आरोग्य होय. या व्याख्येवरून असे लक्षात येते की, मानसिक आरोग्याचे महत्त्व आपल्या जीवनात खूप मोठे आहे.

डब्ल्यू एच ओ म्हणजेच जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार मानसिक आरोग्य म्हणजे अशी स्वास्थ्य स्थिती ज्यामध्ये प्रत्येक व्यक्ती आपल्यातील क्षमता ओळखून त्यायोगे पुरेपूर वागू शकेल, दैनंदिन जीवनातील ताण-तणावांचा सामना करू शकेल, सफल व उत्पादनक्षमरित्या कार्यरत राहील व समाजाप्रती योगदान देऊ शकेल. या व्याख्येत मानवाच्या जीवनातील मानसिक स्वास्थ्य याचे महत्त्व निश्चितच खूप जास्त आहे असेच दिसून येते. विविध मानसशास्त्रज्ञांच्या मानसिक आरोग्यामध्ये मनाची खूप मोठी भूमिका आहे. मन, मानसिकता आणि विचार, भावना व वर्तन या त्रिसूत्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण मानसिक आरोग्य ही संकल्पना समजून घेण्यास उपयोगी ठरते.

वेबस्टर यांच्यामते, मानसिक आरोग्य म्हणजे मनाची नैसर्गिकरित्या झालेली निकोप, सुदृढ वाढ व विकास होय.

शरीराच्या विविध अवयवांवरप्रमाणे मनाचेही अनेक पैलू आहेत ज्ञान, विचार, मन, मत, स्मरणशक्ती भावना, कल्पनाशक्ती, तर्कशक्ती, चेतना या गोष्टी ज्या ठिकाणी होतात त्या ठिकाणाला मन असे म्हणतात. हे मन कोठेही जाऊ शकते

काहीही करू शकते. मन हा शरीराचा एक भाग आहे म्हणून मानसिक स्वास्थ्याचा शारीरिक स्वास्थ्यावर परिणाम होते. म्हणून मानसिक स्वास्थ चांगले राहिल्यास शारीरिक स्वास्थ्य देखील उत्तम राहते नाहीतर मानसिक स्वास्थ्य बिघडते व त्यामुळे ताणतणाव व शारीरिक स्वास्थ्य त्याचे रूपांतर विविध आजारांमध्ये होते.

उद्दीष्टये

१. ताण येणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे,

२. मानसिक आरोग्य उत्तम राहण्याकरीता व ताणतणावापासून दूर राहण्याकरीता उपाय सुचकव.

ताण येण्याची प्रमुख कारणे

अनुवांशिक घटकः–

आनुवंशिक घटक देखील मानसिक आरोग्य विकारांचे कारण असू शकतात. ज्या व्यक्तीच्या कुटुंबातील सदस्याला मानसिक आजार आहे त्यांना मानसिक आरोग्य विकार होण्याची शक्यता वाढू शकते. तथापि, कुटुंबातील एका सदस्याला मानसिक आजार आहे याचाअर्थ इतरांना होईल असे नाही.

मादक पदार्थ आणि अल्कोहोलचा गैरवापर

जर नियमितपणे औषध सेवन केले तर मनोविकृतीचा एक भाग होऊ शकतो. मारिजुआना, कोकेन, गांजा आणि ॲम्फेटामाइन्स यांसारख्या ड्रग्जमुळे पॅरोनिया होऊ शकतो.

इतर जैविक घटक

काही वैद्यकीय परिस्थिती किंवा हार्मोनल बदलदेखील मानसिक आरोग्य विकारांचे कारण असू शकतात.

प्रारंभिक जीवन वातावरण

सुरुवातीच्या जीवनातील वातावरणामुळे मानसिक आरोग्य बिघडते. मुलांवर अत्याचार करणे किंवा दुर्लक्ष करणे यासारखे बालपणीचे नकारात्मक अनुभव काही मानसिक आजारांचा धोका वाढवू शकतात.

आघात आणि तणाव

तारुण्यात, जीवनातील क्लेशकारक घटना किंवा सतत तणाव जसे की सामाजिक अलगाव, नातेसंबंध तुटणे, घरगुती हिंसाचार, आर्थिक किंवा कामाच्या समस्या मानसिक आजाराचा धोका वाढवू शकतात. युद्धक्षेत्रात राहण्यासारखे आघातजन्य अनुभव चा धोका वाढवू शकतात.

व्यक्तिमत्त्वाचे घटक

परिपूर्णता किंवा कमी आत्मसन्मान यासारख्या काही गुणांमुळे नैराश्य किंवा चिंतेचा धोका वाढू शकतो.

मानसिक स्वास्थ्य उत्तम राहण्यासाठी ताणतणावापासून दूर राहण्याकरिता उपाय पुढीलप्रमाणे

- स्वहित व परहित जपा. आपण आत्मकेंद्री आहोत का तेव्हा आपण स्वार्थी आहोत का याचा विचार नेहमी करायला हवा तसा प्लास्टिक वापराबाबत नेहमी आढळून येते. आपण एकट्याने प्लास्टिक वापरल्याने कितीसे प्रदूषण होणार आहे की न वापरल्याने प्रदूषणाचे कितीसे नुकसान टाळता येईल असा विचार न करता आपण आपल्यापासुन सुरुवात करावी. सामाजिक नियम मोडणे चुकीचेच असते किंवा आपल्या भूमिकेचा आपण गैरवापर करू नये. उदा. सासूच्या भूमिकेत असताना सुनेचे बरोबर असले तरीसुद्धा तिचे चुकीचेच आहे असे म्हणणे चुकीचे आहे. म्हणूनच स्वतःच्या हिताचा सोबतच परहित जपणे आवश्यक आहे तरच तणाव टाळता येईल. पर्यायाने मानसिक स्वास्थ्य उत्तम राखता येईल.
- निर्णयाची जबाबदारी स्वीकारा किंवा निर्णयाची जबाबदारी घेणे माझा निर्णय ही माझी जबाबदारी आहे हे नेहमी लक्षात ठेवायला हवे. आपण केलेल्या कुठल्याही बदलाची जबाबदारी आपण स्वीकारली पाहिजे तरच तणावापासून निश्चितच दूर राहता येईल. उदा. श्रम बचतीच्या साधनांचा उपयोग करून वेळ आणि श्रमाची बचत करण्याचा निर्णय जर आपला असेल तर मिळालेल्या फावल्यावेळेचे योग्य नियोजन करणे, शारीरिक व्यायाम करणे यासारखे उपाय आपणच करावे नाहीतर मिळालेल्या फावल्यावेळेत टीव्ही बघणे, झोपणे यामुळे स्थूलपणा येते. डिप्रेशन यासारख्या समस्या उद्भवतात. त्यामुळे देखील तणाव निर्माण होऊन मानसिक आरोग्य बिघडू शकते. म्हणून आपण घेतलेल्या निर्णयाची जबाबदारी आपणच घेणे आवश्यक आहे.
- वैफल्य याचा स्वीकार करावा किंवा पराभवाचा स्वीकार करावा. अनेकदा थोड्या फार पराभवाने किंवा वैफल्य आल्याने ताण येतो. परंतु अपयश आले तर त्याचा स्वीकार केल्यास नको असलेला ताण कमी होईल. कुठलीही गोष्टही चांगल्यासाठीच होते. की मग काहीही जरी वाईट घडत असेल तरीसुद्धा त्यातूनही काही चांगले घडणार हे निश्चित अशी सूचना मनाला केल्यास पराभवाचे भांडवल केल्यास येणारा ताण टाळता येऊ शकतो किंवा मानसिक स्वास्थ्य देखील चांगले ठेवता येते.
- विचारांची लवचिकता असली पाहिजे. आपले विचार हे लवचिक असायला पाहिजे आपले. मत विचार हे काळाबरोबर कालबाह्य होणार आहेत पण प्रत्येकवेळी आपण आपल्या मतांवर किंवा विचारांवर ठाम राहिल्यास आपल्यावर ताण येऊ शकतो. वेळेनुसार, प्रसंगानुसार आपण आपल्यामतांमध्ये आपल्या विचारांमध्ये बदल करू शकलो पाहिजे. व्यवहारात किंवा इतर ठिकाणीही आपण इगो आणू नये. मी म्हणते तेच योग्य तेच बरोबर असे असल्यास देखील मानसिक स्वास्थ्यावर परिणाम होतो. व ताण वाढीस लागतो म्हणून आपले विचार मत काळानुरूप प्रसंगानुरूप बदलवता आले पाहिजे.
- परिस्थितीचा स्वीकार करावा. कधीही काहीही घडू शकते. पण त्याचा स्वीकार आहे त्या परिस्थितीचा व प्रसंगांचा स्वीकार करता यायला हवा. असे झाले ताणतणाव कमी होतो.

● स्वतःविषयी चा स्वीकार मी माझा आहे तसा स्वीकार करणे. आज आपण आपल्या उंचीबद्दल, रंगाबद्दल, इतकच काय तर जेंडरबद्दलही उदासीन असतो. जे आपल्याजवळ आहे त्याचा स्वीकार आपण केला पाहिजे.

● न्यूनगंड किंवा स्वतः विषयीचा स्वीकार स्वतःच्या प्रत्येक दोषांचा स्वीकार करता यायला हवं. तिथे किंवा आपण स्वी आहोत किंवा मुलगी आहे त्याचाही स्वीकार करावा लागतो.

● नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया स्वतःला सुपर वुमन्स व्हायचा अट्टाहास करतात. त्या आपल्या मर्यादांची जाणीव करून घेत नाही व मर्यादे पलीकडे करण्याची इच्छा व्यक्त करतात व त्यामुळे त्या जास्त तणावात असतात. आणि प्रत्येक गोष्ट त्यांना स्वतःला करायची असते. त्यामुळे सर्व आपण स्वतः करण्याचा अट्टाहास करू नये.

● दृष्टिकोन वस्तुनिष्ठ असायला हवा. एखाद्या आयडियालॉजी स्वीकारतो तेव्हा ती अभ्यास करून स्वीकारली पाहिजे. आदर्श हे लॉजिकल असलं पाहिजे. आपलं मत ते अभ्यास करून स्वीकारलं पाहिजे. ताणतणावापासून दूर राहण्याचे नैसर्गिक उपाय

● संवाद : बरेचदा केवळ औषधाने आणि बोलण्याने ताण कमी होतो. कारण त्यावरचे उपाय असतो तो म्हणजे आपल्या मनात नक्की काय चालू आहे दुसर्याला स्पष्ट सांगणे. मनात गोष्टी ठेवून त्या साठत जातात आणि त्यामुळे आपल्या मनावरील ताण वाढत जातो. परिणामी मानसिक आजारांना निमंत्रण असतं. त्यामुळे घडलेल्या वेळीच गोष्टीचा सोक्षमोक्ष लावणे हा सर्वात महत्त्वाचा नैसर्गिक उपाय यावर आहे. संवाद हा खरं तर सर्वांसाठी महत्त्वाचा आहे. संवादाशिवाय आयुष्यात काहीही घडू शकत नाही. त्यामुळे संवाद हा खूप महत्वाचा आहे.

● योगा : योगा हा मानसिक आजारावरील नैसर्गिक उपायच आहे. योगामुळे तुमची मानसिक शक्ती वाढते आणि त्यामुळे तुम्हाला मानसिक शांतता अधिक लाभून तुमच्या मनावरील ताण कमी होतो. त्यामुळे हा उपचार अतिशय चांगला आहे. लगेचआराम देणारा आहे. योगा हा बऱ्याच आजारावरील योग्य उपचारआहे. तुम्ही केलेल्या व्यायामामुळे तुमच्या शरीराला आणि मनाला योग्य राखण्यास योगाची मदत होतो.

● ध्यान साधना : ध्यान साधना हा देखील तितकाच महत्त्वाचा उपचार आहे. ध्यान साधनेमुळे तुमचं मनावर चांगलं नियंत्रण रहातं आणि त्यामुळेच मानसिक आजारातून बरे होण्यासाठी नेहमीं यांचा ध्यान साधनेचा आधार घेतला जातो. अगदी तज्ञांनी देखील ध्यान साधना करण्याचे सल्ले दिले आहे. त्यामुळे मानसिक आजाराची लक्षणे जर तुम्हाला जाणवत असतील तर अगदी नैसर्गिक उपचार करून त्याला ध्यान साधना अतिशय महत्त्वाचा उपचार आहे. यासाठी तुम्हाला महाराष्ट्र आणि महाराष्टबाहेरही अनेक विपश्यना केंद्र सापडतील तिथे जाऊन तुम्ही ध्यानसाधना करून आपल्या मनावर योग्य ते उपचार करून घेऊ शकता. महाराष्ट्रातील नाशिक आणि लोणावळा येथे खास यासाठी विपश्यना केंद्र निर्माण करण्यात आली आहे.

● फॉरेस्टबाथिंग : हे वाचून थोडे आश्चर्य वाटेल पण हे खरं आहे. तुम्ही तुमच्या रोजच्या तणावातून बाहेर पडून निसर्गाच्या सानिध्यातचा आनंद घ्या. जंगलातील धबधब्यामध्ये अंघोळ हा देखील एक नैसर्गिक उपाय आहे. त्यामुळे अतिशय हलकं वाटतं, इतकंच नाही तर, अगदी तुमच्या घरांमध्ये बागेमध्ये तुम्ही वेळ घालवलात तर तुम्हाला या आजारातूनबाहेर यायला मदत होईल.

● योग्य आहारविहार : विटामिन्स आणि मिनरल्स डोक्यामध्ये योग्य विचार असतील तर. तुमचं मनही चांगलं राहतं आणि त्यासाठी तुम्हाला शरीराला विटामिन्स आणि मिनरल्स आवश्यकता भासते. त्यामुळे तुम्ही अशा आजारातून बाहेर येण्यासाठी व्हिटॅमिन्स आणि मिनरल्स त्यांचा वापर करू शकत.

● दिवसाची सुरुवात स्वतःला सकारात्मक स्वयंसूचना देणे. सर्वप्रथम देवाचे आभार मानावे.

● मी स्वतः आनंदी आहे. निरोगी आहे. अशा सूचना स्वतःला द्याव्यात सकाळी लवकर उठावे.

● छोट्याछोट्या चांगल्या गोष्टीची यादी करावी त्या चांगल्या गोष्टी तुम्हाला सकारात्मक ऊर्जा देतात. आपल्या जीवनातही वाईट गोष्टींची यादी देखील करावी.

● जे अडथळे आहेत त्यांचे संधीत रूपांतर करावे.

अशा प्रकारे मानसिकरित्या सुदृढ होवून ताणतणावापासून दूर राहण्यास मदत होते.

संदर्भ

१. पवार राजेश्वरी, ०७ सप्टें. २०१९, महाराष्ट्रटाइम्स
२. विकीपीडीया, उत.उ.पापचमकपं.वतह
३. कौशल्य विकास डॉ डेहलीवाल प्रा. कामथे
४. संघटनात्मक वर्तणूक– डॉ सुधीर बोधनकर

♦ ♦ ♦

आदर्श व्यक्तिमत्व : विशाखा थेरी

प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार
सहयोगी प्राध्यापक व पाली विभाग प्रमुख
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता. गंगाखेड जि. परभणी

प्रस्तावना:

बुद्ध काळामध्ये अनेक प्रज्ञावान स्त्रिया होऊन गेल्या. कारण भूतकाळात सामान्य माणसावर बौद्ध धम्माचा प्रचंड प्रभाव होता त्यामुळे बुद्धाने स्त्रियांना दिलेल्या प्रतिष्ठेचा जनतेवर निश्चित परिणाम झाला होता. भिक्षू संघामार्फत समाजाच्या सर्व स्तरात बुद्धाचे विचार पोहोचत असत. राजाच्या राजकारणात अथवा परदेश प्रवासात जरी त्यांना स्थान नव्हते तरी स्त्री सन्मानपूर्वक आपले जीवन घालवीत असलेली आपणास दिसते. तिचे स्थान आदराचे व बौद्ध विचारानुसार मित्रत्वाचे आणि सहधर्मचरणीचे होते. प्राण्यांप्रमाणे निव्वळ प्रजोत्पतीचे साधन म्हणून असलेले तिचे गौण स्थान नष्ट झाले. पतीपेक्षा कनिष्ठ असलेली तिची भूमिका आता समानतेची समजली गेली आणि स्त्रियांनी देखील आपल्या चारित्र्य व त्यागाने भारतीय इतिहासात एक अद्वितीय स्थान निर्माण केले आहे. बुद्ध काळातील अशाच एका प्रज्ञावान, शीलवान, धनवान अशा आदर्श व्यक्तिमत्व विशाखाची प्रस्तुत शोधनिबंधातून माहिती अभ्यासणार आहोत.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१.विशाखाची कौटुंबिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. विशाखाचे जीवन अभ्यासणे.
३.विशाखाचे बौद्ध धम्मातील कार्य अभ्यासणे.

विषय विवेचन:

पाली साहित्यामध्ये ज्या स्त्रियांची जास्तीत जास्त माहिती उपलब्ध आहे त्यामध्ये विशाखा या महिलेचे स्थान फार मोठे व आदरणीय व श्रेष्ठत्वाचे असल्याचे दिसून येते. मेंडक श्रेष्ठीचा मुलगा धनंजय आणि त्याची पत्नी सुमनदेवी या उभयतांना विशाखा हे कन्यारत्न प्राप्त झाले. अंग देशातील भद्दीय नगरातील हे श्रेष्ठीचे कुटुंब खूप श्रीमंत व आदरणीय समजले जाई. सुमनदेवी ही नगरच्या राज्याची एक सल्लागार होती. एकदा भगवान बुद्ध भद्दीय नगरामध्ये भिक्षू संघासोबत प्रवेश करणार होते. त्यावेळी राजाने विशाखा सोबत पाचशे स्त्रिया आणि पाचशे रथ देऊन बुद्धाचे स्वागत करण्यास पाठविले. नगरीत प्रवेश करीत असतानाच बुद्धाने विशाखाला जो उपदेश केला त्यामुळे ती अंतर्मुख झाली आणि तिने 'स्त्रोतापत्तीफळ' प्राप्त केले. त्यानंतर तिने बुद्धाला आपल्या वाड्यात भोजनाचे आमंत्रण दिले.

वयात आल्यानंतर वयाच्या सोळाव्या वर्षी तिचा श्रावस्तीच्या पुण्यवर्धन श्रेष्ठीशी विवाह झाला. ती पंचगुण संपन्न होती. तिला विवाहात मिळालेले संपूर्ण आंदण व भेटवस्तू तिने नगरातील लोकांना वाटून दिल्या त्यामुळे संपूर्ण नगरवासी तिला आपली कन्या व माता समजू लागले. तिचे सासरे दिगंबर पंथाच्या नग्न साधूंचे उपासक होते. परंतु विशाखा या नग्न साधूंचे दर्शनही घेत नसे. पुढे तिने आपल्या सासऱ्याला देखील बौद्ध

धम्माची दीक्षा दिली. तिला अतिप्रिय असलेला तिचा नातू जेव्हा मरण पावला तेव्हा दुःखातिरेकाने ती ओले वस्त्र व ओल्या केसांनीच बुद्धाला भेटायला गेली. बुद्धांनी तिला उपदेश केला व लोकमाता होण्यास सांगितले. तिने बांधलेल्या व भिक्षु संघाला दान केलेल्या पूर्वारामात भगवान बुद्ध विहार करीत असताना विशाखा जेव्हा भेटायला गेली तेव्हा भगवंतांनी सांगितले आर्य उपोसथ हे सर्वश्रेष्ठ उपोसथ होय. या उपोसथात बुद्ध, धम्म, संघ यावर ध्यान करणे, शिलाचे तंतोतंत पालन करणे, वगैरे गोष्टींचे पालन करावे लागते. दुसऱ्यावर अवलंबून राहणे दुःखकारक आहे असेही त्यांनी सांगितले.

विशाखाने बुद्धा करिता सुवर्णाचे जलपात्र तयार केले होते. श्रामणेर सुमनने त्यात अनुतत्त सरोवरातून बुद्धासाठी पाणी आणले. बुद्धाला जल पात्राप्रमाणेच एक झाडू आणि एक पामपर्णाचा विणलेला पंखा तिने भेट दिला. विशाखा इतकी सुजाण व जाणकार समजण्यात येई की भिक्षू मधील भांडणे सोडविण्याकरिता तिला मध्यस्थ नेमित असत. विशाखाच्या घरी भिक्षूना मुली देखील भोजन वाढीत असत. विशाखाची नात दत्ता तिच्या गैरहजरीत भिक्षुणी संघाची व्यवस्था पाहत असे. तिच्या मृत्यू पश्चात विशाखाला खूप दुःख झाले. एकदा बुद्धाचे प्रवचन ऐकायला गेली असताना विशाखाने आपले दागिने दासीजवळ दिले ते ती विहारातच विसरली व त्या दोघी परत आल्या. पुन्हा विहारात पोहोचल्यावर ते दागिने तेथेच आढळले. ते तिने भिक्षू संघास दान दिले. ते विकून विहार बांधण्यात आला. त्या दागिन्याची किंमत नऊ कोटी एक लाख मोहरा आली.

कुंडधामस्थवीर हे एका स्त्रीला पाठीवर घेऊन फिरत असत. त्या विरुद्ध भिक्षुनी संघाकडे तक्रार केली. हे भांडण विशाखाने मिटविले. कौशाम्बीचे भिक्षू हे नेहमी भांडण करीत असत. यांचे भांडण कसे मिटवावे असा सल्ला विशाखाने भगवंतांना विचारला. दोन्ही पक्षांना भरपूर खाऊ घाल नंतर त्यांचे ऐकून घे असा त्यांनी विशाखाला उपदेश केला. एकदा बुद्ध आणि त्यांच्या भिक्षू संघाला विशाखाने जेवणाचे आमंत्रण दिले. सकाळच्या प्रहरी खूप पाऊस पडला. भिक्षूना दुसरी वस्त्रे नसल्यामुळे नग्न अवस्थेत ते आपली वस्त्रे वाळवीत होते. ही बाब दासी मार्फत विशाखाला कळली. ती काही न बोलता वाट पाहून राहिली. दुसऱ्या तथागताचे भोजन झाल्यानंतर त्यांच्याजवळ बसून विशाखा त्यांना म्हणाली भगवान मला आपल्याकडून आठ वर हवे आहेत. भगवान म्हणाले विशाखा वर कोणते आहेत ते समजल्या वाचून तथागत वर देऊ शकत नाहीत. विशाखा बोलली मी मागणार आहे ते वर उचित आणि निरोपद्रवी असेच आहेत. तथागतांनी अनुज्ञा देतात विशाखा बोलली भगवान आयुष्यभर वर्षा काळात भिक्षूंना चीवरे द्यावे अशी माझी मनीषा आहे. तसेच विहारात दाखल होणारे आणि बाहेर जाणाऱ्या भिक्षूंना व आजारी तसेच त्यांची सुश्रुषा करणाऱ्या भिक्षुंना भोजन द्यावे. आजारी भिक्षूंना औषधी आणि भिक्षू संघाला खीर तसेच भिक्षूनींना स्नानासाठी वस्त्रे पुरवावीत अशी माझी इच्छा आहे. तथागत म्हणाले पण विशाखा तथागता कडून हे अष्ट वर मागण्यात तुला काय हेतू आहे? आणि विशाखा म्हणाली भगवान, मी सेविकेला आज्ञा केली की जा आणि भोजन तयार आहे असे भिक्षु संघाला सांग. माझी सेविका त्याप्रमाणे गेली पण ती विहारात पोहोचली तेव्हा पाऊस पडत असल्यामुळे भिक्षुणी आपापली वस्त्रे उतरून ठेवली असल्याचे तिच्या दृष्टीत्पत्तीस आले तिला असे वाटले की ते भिक्खू नसून पावसात देह भिजून घेणारी कुणी नग्न तपस्वी आहेत.म्हणून ती परतली तिची समजूत घालून पुन्हा मला तिला पाठवणे प्राप्त ठरले.

१. भगवान नग्नता अपवित्र आणि असते त्यामुळेच संघाला अजन्म वर्षावास उपयुक्त अशी वस्त्रे द्यावी अशी मी इच्छा प्रकट केली.

२. माझ्या दुसऱ्या वरा बद्दल सांगायचे म्हणजे दुरून येणारे भिक्खु सरळ मार्ग अपरिचित असल्यामुळे आणि भिक्षा उपलब्ध होईल असे गाव माहीत नसल्यामुळे भिक्षा मिळविताना वाटेत थकून जातात भगवान यामुळेच विहारात येणाऱ्या भिक्षूंची आजन्म भोजनाची व्यवस्था करावी अशी माझी इच्छा आहे.

३. तिसरे म्हणजे बाहेर जाणारा भिक्षु भिक्षा मिळवता मिळवता कदाचित मागे पडेल अथवा जाण्याच्या ठिकाणी उशिरा पोहोचेल साहजिकच मार्ग काढता काढता तो थकून जाईल.

४. चौथे म्हणजे रुग्ण भिक्खूला आवश्यक अन्न मिळाले नाही तर त्याचा आजार वाढेल आणि कदाचित त्याचा अंतही होईल.

५. पाचवे म्हणजे रुग्णाचे सुश्रुषा करणाऱ्या भिक्खूला बाहेर जाऊन भिक्षा मिळवण्यास सवड मिळणार नाही.

६. सहावे म्हणजे रुग्ण भिक्खूला आवश्यक औषध प्राप्त झाली नाही तर त्याचा आजार वाढेल आणि कदाचित त्याचा अंतही होईल.

७. सातवे म्हणजे भगवान आपण खिरीची प्रशंशा केली आहे की तिच्यामुळे बुद्धी तल्लख होते भूक तहान क्षमते निरोगी माणसास ती पौष्टिक आणि रुग्णास पथ्यकारक ठरते म्हणून आजन्म संघास खीर पुरवावी अशी माझी मनीषा आहे.

८. आठवे आणि शेवटचे म्हणजे भगवान अचिरावती नदीत भिक्खुनी गणिका समवेत विवस्त्रावस्थेत तटापसी स्नान करीत असतात गणिता त्यावेळी त्यांना खिजवतात आणि बोलतात तारुण्यात पावित्र्य राखण्यात काय फायदा वृद्धापकाळी पावित्र्य राखा म्हणजे दोन्ही साधेल. भगवान, नग्नात ही स्त्रीच्या बाबतीत अपवित्र, किळसवाणी आणि तिटकारा आणणारी गोष्ट ठरते. माझ्यावर मागण्याचे हे प्रयोजन आहे.

तथागत म्हणाले, पण विशाखा तथागता कडून हे आठ वर मागण्यात तुला स्वतःचा काय लाभ आहे? विशाखा म्हणाली वर्षासाठी ठीक ठिकाणी राहणारे भिक्खू तथागतांना भेटण्यासाठी श्रावस्तीला येतील आणि तथागता कडे आल्यावर ते विचारतील

अमुक अमुक भिक्खू निधन पावला आता त्याला काय गती मिळेल त्यावर जशी त्याची गती असेल त्याप्रमाणे तथागत सांगतील की त्याला मार्गफल प्राप्त झाले आहे किंवा त्याला निर्वाण प्राप्त झाले आहे किंवा त्याला अरहत्व प्राप्त झाले आहे. आणि मग मी त्यांच्यापाशी जाऊन त्यांना विचारीन की प्रस्तुत भिक्खु श्रावस्तीत कधी पूर्वी होता काय? आणि होकार मिळाला तर मला जाणवेल की नक्की वर्षावासासाठी त्याला चिवडरे प्राप्त झाली असतील किंवा बाहेर जाणाऱ्या अथवा आत येणाऱ्या त्या भिक्खूला भोजन मिळाले असेल किंवा त्या रुग्णाला किंवा त्याची सुश्रुषा करण्याला अन्य मिळाले असेल किंवा त्याला आजारपणात औषध आणि खीर सतत मिळाली असेल आणि मग माझ्या मनात प्रसन्नता वाटेल आणि प्रसन्नतेमुळे आनंद प्राप्त होईल आणि आनंदामुळे सर्व देहाला शांती प्राप्त होईल. शांतीच्या प्राप्तीने सुखकर तृप्तीची अनुभूती मिळेल आणि त्या अनुभूतीने माझ्या हृदयात शांती निर्माण होईल. एक प्रकारे माझ्या नैतिक सामर्थ्याचा किंवा सप्त संबोधीचा उपयोग केल्यासारखे होईल भगवान हे आठ वर मागण्यात माझा हा लाभ होणार आहे.. त्यावर तथागत म्हणाले विशाखा हे फार बरे हे फार बरे की हे लाभ ध्यानात घेऊन तू हे आठ वर मागितले जे पात्र आहेत त्यांना दान करणे सुपीक फल देणाऱ्या मातीत सुबीज पेरण्यासारखे आहे उलट जे राग लोभादी मनोविकाराच्या आधीन आहेत त्यांना दान करणे हे खराब भूमीत बीज पेरण्यासारखे आहे. दानाचा स्वीकार करणाऱ्यांचे मनोविकार गुण विकासास कुंठीत करून टाकतात. त्यानंतर बुद्धांनी विषयाचे आभार मानले ते असे म्हणतात सील संपन्न उपासिका श्रद्धायुक्त मनाने आणि निस्वार्थी वृत्तीने जे काही दान देईल ते दान दिव्य दुःखनाशक आणि सुखकारक ठरेल. अपवित्रता आणि कलंक ह्यापासून मुक्त असलेल्या मार्गाने जीवन कंठीत असताना सुखी जीवन तिला प्राप्त होईल. सत्य प्रवृत्तीमुळे तिला सुख मिळेल आणि आपल्या दातृत्वाने तिला आनंद प्राप्त होईल. विषय घेणे पूर्वाराम विहार संघास दान दिला आणि उपासिकांमध्ये व्यवस्थापिका होण्याचा बहुमान तिला लावला. यावरून विशाखा किती दानशूर होती हे आपल्याला दिसून येते.

विशाखाची जी माहिती उपलब्ध आहे त्यावरून ती प्रज्ञा, शील, करूणा, ममता यांची मूर्तीमंत प्रतिमा असल्याची दिसून येते. उपासिकात तिचे स्थान यामुळेच अग्रगण्य आहे. विशाखाच्या चरित्र्यातून निर्विवादपणे दिसून येते की, बौद्ध धम्माने सर्व थरातील, सर्व जातीतील स्त्रियांना समान पातळीवर आणले होते. स्त्रियांना समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली व त्यांच्या आत्मसन्मान स्वाभिमान आणि स्वावलंबन भाव जागृत केला होता. बौद्ध धम्मात पंचशीलास अत्यंतिक महत्त्व आहे. 'भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या ग्रंथात बाबासाहेब स्पष्ट बजावतात की, शील हे प्रारंभी असते व ते शेवटीही असते. सर्व सद्गुणांची शील हीच जननी आहे. सर्व चांगल्या गुणांचा प्रारंभ शिलापासून होतो म्हणून आपले शील स्वच्छ ठेवा. अशाच प्रकारची शीलवान विशाखा होती म्हणून तिची कीर्ती बुद्धकाळात सर्व दूर पसरली होती. ती शीलवान, धनवान, रूपवान, दयाळू, ज्ञानसंपन्न,दानशूर होती. हा तिचा आदर्श तिला बुद्धाने दिलेला आदर्श आहे. हा आदर्श व्यक्तिमत्व प्राप्त करण्याकरता माणसाने पर स्त्रीबद्दल आपल्या मनात मातृभाव, बहीण भाव व कन्या भाव जागृत केला पाहिजे. विशाखाचा आवाज मधुर होता. कुणाल पक्षासारखा आवाज होता. असा एक प्रसंग आहे विशाखा एकदा मैत्रिणीबरोबर नदीवर आंघोळ करायला गेली होती तेव्हा पाऊस आला तिच्या मैत्रिणी धावत धावत ज्या ठिकाणी काही ब्राह्मण थांबले होते त्या ठिकाणी आल्या आणि थांबल्या. विशाखा मात्र हळूहळू तिच्या नेहमीच्या गतीने चालत आली तिचे वस्त्र पावसाने ओली झाली होती ती भिजली होती. ब्राह्मणांनी निरीक्षण केले आणि ती सुंदर आहे, रूपवान आहे, बलवान आहे पण ती आळशी दिसत आहे असे तिच्या चालण्यावरून असा निष्कर्ष काढला. ती जवळ आल्यावर ब्राह्मणांनी प्रश्न विचारला तेव्हा ती उत्तर देताना अतिशय मधुर आवाजात बोलली तेव्हा तिचा आवाज मधुर आहे असे ब्राह्मणांना समजले. तेव्हा त्याने तिला हळूहळू का आलीस? धावत का आली नाहीस? असा प्रश्न केला. तेव्हा तिने उत्तर देताना अतिशय विचारपूर्वक समजदारपणे योग्य अशा प्रकारचे उत्तर दिले. ते उत्तर देताना म्हणाली काही कारणास्तव मी धावत आली नाही. त्या ब्राह्मणांनी प्रश्न केला असे कोणती कारणं आहेत की तू धावत आली नाहीस? तेव्हा तिने प्रश्नाचे उत्तर देताना सांगितले की चार प्राण्याला धावणे शोभत नाही. एक म्हणजे राजाचा मंगलमय हत्ती त्या हत्तीला धावणे शोभत नाही कारण त्या हत्तीची चाल मदमस्त असते. दुसरे राजाला धावणे शोभत नाही. तिसरे स्त्रीला धावणे शोभत नाही कारण शालिनता हा तिचा अलंकार आहे. आणि चौथे म्हणजे भिक्षूला धावणे शोभत नाही हे चार प्राणी आहेत ज्यांना धावणे शोभत नाही. मी धावत आले नाही कारण मी एक स्त्री आहे स्त्री ही काचेप्रमाणे नाजूक असते या पावसात मी जर पाय घसरून पडली असती तर माझा हात, पाय मोडला असता आणि त्याचे मला दुःख झाले असते, माझ्या आई – वडिलांना दुःख झाले असते माझा विवाह होण्यास अडचण आली असती हे सगळे दुःखमय आहे म्हणून मी धावत आली नाही. तेव्हा तेथील ब्राह्मणांनी विशाखेचे उत्तर ऐकून ते स्तब्ध झाले आणि तेव्हा ती आळशी नाही हे त्यांच्या लक्षात आले. म्हणून ती सर्व गुणसंपन्न अशा प्रकारची त्या काळातील एक आदर्श व्यक्तिमत्व स्त्री होती. यातून तिची प्रचंड प्रज्ञा, प्रगल्भता दिसून येते. ती १२० वर्षेजगली. तिच्या पश्चात तिला दहा मुले आणि दहा मुली झाल्या होत्या. तिच्या परिवारात चार हजार पेक्षा जास्त लोक होते. अशा स्त्रीचा आदर्श आजच्या काळातील समाजाला घेण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष:

१. बुद्ध, धम्म, संघ यावर विशाखाची अत्यंत निष्ठा होती.

२. प्रज्ञावान, शीलवान, धनवान, सौंदर्यवान, दयाळू अशा प्रकारची विशाखा होती.

३. बुद्धाच्या विचाराचा प्रभाव विशाखेवर प्रचंड झालेला असल्यामुळे भिक्षू संघाची सर्व प्रकारची जिम्मेदारी तिने घेतली होती.

४. सर्व प्रकारची भांडणे ती तिच्या प्रज्ञेमुळे, बुद्धिमत्तेमुळे मिटवीत असत त्यामुळे तिची नियुक्ती मध्यस्थी म्हणून केली होती.

५. विशाखा बुद्ध धम्म, संघ याशिवाय ती कोणालाच शरण गेली नाही.

६. तिच्याकडे आदर्श कन्या आदर्श पत्नी आदर्श माता आदर्श स्त्री आदर्श भिक्षुणी म्हणून तिचा बुद्धकाळात नावलौकिक आहे.

७. बुद्धकाळात माता विशाखाला अग्र उपासिका म्हणून बुद्धाने मानलेले आहे.

८. बुद्धकाळात विशाखा अतिशय दानशूर असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ:

१. वसंत मून; बुद्धकालीन स्त्री जीवन; सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे; प्रथम आवृत्ती ऑक्टोबर १९८९

२. डॉ. विमलकीर्ती; नारी जातीकी स्वतंत्रता का ऐतिहासिक दस्तावेज थेरीगाथा; सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली; तृतीय संस्करण २००८

३. डॉ. भरत सिंह उपाध्याय; पाली साहित्य का इतिहास; हिंदी साहित्य संमेलन, प्रयाग, इलाहाबाद, शक १९३५ सन २०१३ संस्करण सातवा

४. डॉ .भीमराव रामजी आंबेडकर; अनुवाद घनश्याम तळवटकर प्राचार्य म.भि. चिटणीस शां. शं. रेगे; भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म; धम्म सासन विश्व विद्यापीठ; विशेष आवृत्ती १९९७

५. डॉ. भाऊ लोखंडे व प्रा. रत्नमाला लोखंडे; थेरी गाथा; करुणा प्रकाशन,नागपूर; प्रथम आवृत्ती इसवी सन १९८४

♦ ♦ ♦

भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाचे प्रमाण

प्रा. डॉ. प्रशांत वा. खेडकर
रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर
राज्यशास्त्र विभाग

भारताच्या स्वातंत्र्य लढयामध्ये पुरूषा सांबतच महिलांचा सहभाग राहलेला दिसून येतो. भारताच्या स्वातंत्र्याचा दिवस उजाडण्याकरीता अनेकांनी बलिदान दिले यामध्ये स्त्रियांचा सुध्दा महत्वाचा वाटा राहलेला आहे हे विसरून चालणार नाही. भारताच्या स्वातत्र्यलढयामध्ये अनेक महिलांनी योगदान दिले त्यामध्ये राणी लक्ष्मीबाई यांनी ५ जुन १९५७ ला इंग्रजा विरूध्द क्रांतीची घोषणा केली. बेगम हसरत महल या महिलेने इंग्रजा विरूध्द सेना सांभाळली होती. अरूणा आसफ अली यांनी १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलनात महत्वपूर्ण योगदान दिले. एनीबेजंट विदेशी महिलेने स्वातंत्र्य संग्रामात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. कस्तूरबा गांधी, कमला नेहरू या सारख्या अनेक महिलांनी स्वदेशी आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेतला आहे. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होउन पंच्यात्तर वर्ष पूर्ण होत आहेत. स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सव साजरा करीत असतांना भारताच्या स्वातंत्र्यामध्ये स्त्रियांना राजकीय प्रतितीनिधीत्व प्राप्त झाले आहे काय जर असेल तर त्याचे प्रमाण किती. भारतीय संविधाना नुसार महिलांना समान मतदानाचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे मात्र याच महिलांना समान प्रतीनिधीत्व प्राप्त झाले काय हे जाणने आवश्यक आहे. आज घरोघरी झेंडा हा उपक्रम साजरा करतांना त्या घरातील महिलांना राजकारणामध्ये केवळ मतदाना पूरते मर्यादित ठेउन राजकीय प्रतीनिधीत्वापासून दुर ठेवल्या जात आहे काय, त्याच प्रमाणे जागतीक पातळीवर महिलांचे राजकारणामध्ये कशाप्रकारचे प्रतिनिधित्व आह तसेच महिलांचे राजकारणातील प्रतीनिधीत्व कमी होण्याची काय कारणे आहेत हे शोधुन त्यावर काय उपाय योजन करता येतील याचा शोध घेण्याच्या उद्येशाने प्रकरणाची प्रस्तृती आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारत एकसंध देश होण्याच्या आधी विविध राज्यांमध्ये वाटलेला होता. वेगवेगळे राजे राज्य करीत असत. त्यांच्या काळात महिलांचं स्थान महत्त्वाचं होतं. अभ्यासक मोहिनी कडू यांच्या मते, 'ऋग्वेदातील मंत्रांमध्ये स्त्रियांचं राजकारणातील स्थान दिसतं. वैदिक काळाच्या उत्तरार्धात स्त्रियांच्या शिक्षणाचे दाखले मिळतात.' रामायणात सीतेचं स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. महाभारत कुंती, द्रौपदीच्या भोवती फिरतं. सम्राट अशोकाची मुलगी धर्मप्रचारासाठी विदेशात गेलेली दिसते. चंद्रगुप्ताची मुलगी प्रभावती एका भागाची प्रमुख झालेली दिसते. चालुक्य वंशातील राजकुमारी विजय भट्टारिका राजकारणात सक्रिय असलेली दिसते.मुस्लिम राजवटीत रझिया सुलतानची कारकीर्द इतिहासानं नोंदविलेली आहे. चांदबिबी, राणी दुर्गावती, छत्रपती शिवरायांच्या मातोश्री जिजाऊ भोसले, औरंगजेबाच्या दरबारातील एक हिंदू सेनापती म्हणून पुढे आलेली सावित्रीबाई उदाराम ज्यांना औरंगजेबानं रायबागण हा किताब दिला होता.

मोगलांना जेरीस आणणारी छत्रपती राजाराम यांची पत्नी ताराराणी, १८५७ च्या युद्धात ब्रिटिशांना सळो की पळो करणारी झाशीची राणी यासारख्या कर्तबगार महिलांच्या नोंदी इतिहासाच्या पानापानांवर नोंदविलेल्या आहेत. यावरून राजकारणात महिला कुठंही मागे नव्हत्या, असं दिसतं.

मतदानाचा हक्क व महिला

भारतीय राजकारणातील स्त्रीयांची स्थिती पाहण्या आधि जागतीक पातळीवर महिलांची राजकीय क्षेत्रात प्रतिनिधीत्वाची स्थिती काय आहे हे जाणन्याचा प्रयत्न करू. जागतीक पातळीवर राजकीय सहभाचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, स्त्रीयांना पुरूषाच्या बरोबरीने मतदानाचा अधिकार मिळावा या करीता १९ व्या शतकात युरोपीय देशात, अमेरीकेत आणि युरोपीयनांची मोठी वस्ती असलेल्या दक्षिण आफ्रिकेसारख्या वसाहतीत चळवळ सुरू झाल्या. फिडलंडमध्ये १९०७ मध्ये नॉर्वेत १९१३ तर डेन्मार्कमध्ये १९१५ मध्ये स्त्रियांना समाज मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. बोल्शेविक क्रांती नंतर १९१७ मध्ये ब्रिटन, जर्मन पोलंड १९१८, ऑस्टिया आणि नेदरलँडमध्ये १९१९ मध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला फ्रान्स मध्ये १९४४, इटलित १९४६ तर ग्रीसमध्ये १९५२ मध्ये स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. स्विझलँडमध्ये स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार १९७१ मध्ये प्राप्त झाला. दुसद्या महायुध्दानंतर अनेक आशिया आणि आफ्रीका देशांना स्वातंत्र्य प्राप्त झालेल्या देशामध्ये स्वातंत्र्य मिळताच स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला त्यामध्ये भारताचा समावेश आहे.

भ्वू प्दकपं इमबंउम क्मउवबतंजपब या पुस्तकात डॉ. शनी यांनी वसाहतवादी सरकारच्या काळात महिलांच्या मतदानाच्या अधिकाराला कसा विरोध करण्यात आला याबद्दल लिहिलं आहे. शनी लिहितात, 'सार्वभौम मताधिकार भारतासाठी योग्य राहणार नाही, असं ब्रिटिश अधिकार्यांचं म्हणणं होतं. ब्रिटिशकालीन भारतात निवडणुका मर्यादित स्वरूपात होत होत्या, ज्यात धार्मिक, सामुदायिक आणि व्यावसायिक बाबींना आधारभूत मानून वर्गीकरण केलेल्या जागांवर उमेदवार उभे केले जात असत. त्यासाठी निवडक लोकांना मतदान करण्याची परवानगी असे.' महिलांच्या अधिकारासाठी लढणार्या मृणालिनी सेन यांनी १९२० मध्ये लिहिलं होतं, 'ब्रिटन सरकारनं तयार केलेले सर्व कायदे महिलांना लागू होत आणि महिलांकडे संपत्ती असेल, तर त्यांना करही भरावे लागतय पण मतदानाचा अधिकार मात्र महिलांना देण्यात आला नव्हता.' १९२१ नंतर मुंबई आणि मद्रास पहिले प्रांत ठरले जिथं महिलांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. नंतर १९२३ ते १९३० च्या दरम्यान इतर सात प्रांतांमध्ये महिलांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. महिलांचं नाव मतदारयादीत समाविष्ट करण्यासंबंधी वेगवेगळ्या प्रातांनी वेगळेवेगळे नियम बनवले. मद्रासमध्ये जर कुणी महिला पेन्शन घेणारी विधवा असेल, एखाद्या अधिकार्याची पत्नी अथवा आई असेल, तिचा पती कर भरत असेल अथवा संपत्तीचे मालक असतील, तर अशा महिलांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला.

'भारत स्वतंत्र झाला. नोव्हेंबर १९४७ मध्ये मतदार याद्या तयार करण्याचं काम सुरू झालं. १९५० मध्ये भारताला स्वतरूची राज्यघटना मिळाली, तोपर्यंत सर्वांना मतदानाचा अधिकार आणि निवडणुकीतून लोकशाहीचा विचार पक्का झाला होता,' असं शनी यांनी लिहिलं आहे. १९४८ मध्ये जेव्हा मतदारयादीचा मसुदा तयार करण्याची वेळ आली, तेव्हा त्या वेळी अनेक समस्यांना सामोरं जावं लागलं. महिलांची नावं लिहिताना अडचणी येत होत्या. अनेक महिलांनी स्वतरूचं नाव सांगण्यास नकार दिला. स्वतरूच्या नावाऐवजी त्यांनी कुणाची तरी पत्नी, आई, मुलगी अथवा विधवा असं सांगितलं. ती परिस्थिती ते आजची परिस्थिती, यात खूप बदल झालेला आहे. आज महिला पुरुषांच्या बरोबरीनं मतदानाचा हक्क बजावत आहेत. त्यांना अद्याप योग्य प्रतिनिधित्व प्राप्त झालेलं नाही.

जागतीक क्रमवारीत भारत

जगातील १९० देशांमधील राजकीय क्षेत्रात स्त्री प्रतिनिधित्वाचे सर्वेक्षण अहवाला नुसार देशातील कायदेमंडळातील कनीष्ठ व वरीष्ठ सभागृहामध्ये सब.त्री प्रतिनिधीचे प्रमाण हे अशा प्रकारे दिसुन येते. १९० देशाच्या क्रमवारी मध्ये स्त्री प्रतीनिधीत्वामध्ये रवांडा देशाचा पहिला व क्युबा देशाचा दुसरा क्रमाक दिसुन येतो. सयुक्त राज्य अमेरीकेचा ७७ वा क्रमाक दिसून येतो. रशीया सारख्या विकसीत देशाचा १३० वा क्रमांक आहे. तर या क्रमवारीमध्ये भारताचा १४९ वा क्रमांक लागतो. एकुण १९० देशाच्या यादी मध्ये कनीष्ठ सभागृहातील स्त्री प्रतीनीधीमध्ये म्हणजेच भारताच्या लोकसभेमध्ये एकुण ५२४ पैकी ६६ स्त्रीया प्रतीनिधी त्याचे प्रमाण १२ण्६: एवढे आहे. तर वरीष्ठ सभागृहामध्ये एकुण २४४ पैकी २८ राज्यसभेच्या सभासद बनल्या त्याचे प्रमाण ११ण्५: एवढे असल्याचे दिसून येते.

भारतातील लोकसभेमध्ये स्त्रीयांचे प्रतिनिधीत्व.

१९५७	४९४	४५	२७	३	५ण४७
१९६२	४९४	६६	३४	३ण७	६ण८८
१९६७	५२३	६७	३१	३	५ण९
१९७१	५२१	८६	२२	३ण३	४ण२२
१९७७	५४४	७०	१९	३	३ण४९
१९८०	५४४	१४३	२८	३ण२	५ण१५
१९८४	५४४	१७१	४४	३ण१	८ण०९
१९८९	५२९	१९८	२८	३ण३	५ण२९
१९९१	५०९	३३०	३६	३ण९	७ण०७
१९९६	५४१	५९९	४०	४ण३	७ण३९
१९९८	५४५	२७४	४४	५ण९	८ण०७

१९९९	५४३	२८४	४८	६०२	८०८४
२००४	५४३	३५५	४५	६०६	८०२९
२००९	५४३	५५६	५९	६०९	१००८७
२०१४	५४३	६६८	६१	७०६	११०२३
२०१९	५४३	७११	७८	८०८	१४०३६

भारतामध्ये जवळपास स्त्रीयांचे प्रमाण पन्नास टक्के असल्याचे दिसून येते म्हणजेच मतदान करण्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पन्नास टक्के आहे असे असतांना प्रतीधित्वामध्ये स्त्रीयांचे प्रमाण हे अतिशय कमी असल्याचे दिसुन येते. जागतीक क्रमवारीमध्ये प्रत्तेक स्त्रियांचे प्रतिनिधीचे प्रमाण हे कमी असल्याचे दिसुन येते मात्र जगातल्या क्रमवारीचा विचार केल असता त्यामध्ये भारताचा १४९ वा क्रमांक लागतो भरतामध्ये स्वतंत्र भारताच्या लोकसभेची पहिली निवडणूक १९५२ ची झाली त्यामध्ये २२ स्त्रीया निवडून आल्या होत्या. त्यानंतर पाच वर्षानी १९५७ मध्ये २२ स्त्रीया निवडून आल्या म्हणजेच या पाच वर्षामध्ये स्त्री अमेदवरांची संख्या ही जैसे थे राहिली आहे १९६२ च्या लोकसभेमध्ये स्त्री उमेदवाराची संख्या वाढून ३१ एवढी झाली. पण चौथ्या १९६७ व पाचव्या १९७१ आणि सहाव्या १९७६ च्या लाकसभेमध्ये स्त्री प्रतिनिधीची संख्या घसरत जाउन अनुक्रमे २९, २८, १९ अशी झाली असल्याचे दिसुन येते. त्यामध्ये आर्श्चर्याची गोष्ट ही की १९६८ ते ७० या अकरा वर्षाच्या काळात भारताच्या पंतप्रधानपदावर एक स्त्री इंदिरा गांधी हया विराजमान होत्या. ज्या जगातील दुसद्यया शासन प्रमुख होत्या त्यापुर्वी हा मान फक्त सिलोनच्या जो आज श्रिलंका म्हणून ओळखल्या जातो तेथील सिरिनाओ बंदरनायके यांना मिळाला होता त्यानंतर १९८० मध्ये लोकसभेत २८ स्त्रीया निवडून आल्या होत्या. इंदिरा गांधीच्या हत्ये नंतर १९८४ मध्ये जी निवडणूक झाली त्यामध्ये तब्बल ४३ स्त्रीया लोकसभेत निवडून आल्या हेत्या हा त्यावेळेसचा उच्चांक होता. पण त्यानंतर १९९० मध्ये ४१,१९९६ मध्ये४०,१९९८ मध्ये ४३, १९९९मध्ये ४९ आणि २००४ मध्ये ४५ अशी महिलांची संख्या चाळीसीच्या आसपास स्थीर राहीली. २००९ मध्ये लोकसभेमध्ये महिला प्रतीनिधिनी पहिल्या वेळेस ५० चा आकडा पार केला त्या वर्षी ५९ महिला लोकसभेत निवडून आल्या होत्या त्यानंतर सोळाव्या लोकसभेत तो आकडा ६१ झाला.त्या नंतर २०१९ मध्ये सताराव्या लोकसभेमध्ये एकुण ७८ महीला निवडून आल्या. म्हणजेच १९५२ पासून तर आजपर्यत लोकसभेमध्ये स्त्रियांच्या प्रतिनीधीची संख्या ही चढउतार करत केवळ २२ वरून ७८ एवढी पोहचलेली दिसून येते. वेळोवेळी ही संख्या वाढावी याकरीता स्त्री आरक्षणाचे प्रस्ताव संसदेत मांडल्या गेले परंतु आजपर्यत ते मंजुर हेउ शकले नाहीत. भारतातील पंचायराज मध्ये महिलांना आरक्षण प्रदान करण्यात आले आहेत मात्र निर्णय निर्धारण प्रक्रीयेमध्ये त्याचा फार उपयोग झालेला दिसून येत नाही.

भारतातील राज्यसभेमध्ये स्त्रीयांचे प्रतिनिधीत्व.

संसदेचे वरीष्ठ सभागृह राज्यसभा या मध्ये स्त्रीयांच्या प्रतिनिधित्वाचे प्रमाणे हे १९५२ पासून तर २०२० पर्यत १२.७ टक्यापेक्षा वाढू शकली नाही. १९५२ मध्ये १५ सब.त्रीय हया राज्यसभेमध्ये प्रतिनीधि होत्या. त्यानतर २०१४ मध्ये हि संख्या वाढून ३१ एवढी झाली. त्यानंतर पुन्हा ही संख्या कमी होउन २०२० मध्ये २५ एवढी झाली असल्याचे दिसून येते. या आकडेवारी वरून राज्यसभेमध्ये सुध्दा स्त्रीयांचे प्रतिनीधित्वाचे प्रमाण अतिशय कमी असल्याचे दिसून येते.

स्त्रीयांचा राजकारणामध्ये सहभाग वाढविण्याचे उपाय–

१. स्वस्थ सामाजिक सरंचना–

स्त्रीयांची राजकारणातील स्थीती खालावण्यामागे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे आपल्याकडील नकारात्मक सामाजिक सरंचना आहे जी स्त्रीयांना त्यांच्या राजकीय अधिकारापासून वंचित ठेवत आहे. वर्तमान स्थितीमध्ये गरज आहे की एक अशी सामाजिक रचना जी समानतेवर आधारीत असेल ज्यामध्ये लींग भेद न होता सहयोगाची भावना निर्माण होईल. प्रत्तेक कुंटूबामध्ये स्त्री पुरूष समानता निर्माण होणे आवश्यक आहे. स्त्रीयांचा राजकारणात सहभाग वाढवीण्याकरीता केवळ कायद्यामध्ये बदल करणे पुरेसे नाही त्या करीता सामाजिक दृष्टिकोण बदलला पाहिजे. समाजामध्ये स्त्रियांचे स्थान हे पुरूषा समान आहे हे समजनारी समाज सरंचना निर्माण करणे गरजेचे आहे.

२. स्त्रीयांमध्ये शैक्षणिक सुधारणा झाली पाहिजे –

स्त्रीयांना राजकारणामध्ये अधिकार प्राप्त होउनही त्या त्याचा उपयोग करतांना दिसत नाही.निर्णय निर्धारण प्रक्रीयेमध्ये स्त्रिया सहभागी होतांना दिसत नाही त्या केवळ नावापुरत्या राजकरणामध्ये पदावर विराजमान झालेल्या दिसून येतात निर्णय मात्र त्यांच्या वतीने पुरूष घेतात. या मागचे सर्वात महत्वपूर्ण कारण म्हणजे स्त्रीयामध्ये असणारा शिक्षणाचा अभाव. या करीता स्त्रीयामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे अनिवार्य आहे.

३. सब.त्रीयांनी आपल्या विचारामध्ये बदल करणे आवश्यक आहे–

भारतीय संविधाना नुसार स्त्रीयांना पूरूषाच्या बरोबरीचे अधिकार प्राप्त झाले असतांना सुध्दा महिलांची स्थिती विचारणीय आहे. आजही पुरातन काळापासून चालत आलेल्या काही जुनाट अनीष्ठ व अन्यायकारक पंरपरेमध्ये स्त्रीया जगत आहेत आणि त्यांचे समर्थन स्त्रियाकडून होतांना दिसते. आणि ज्या स्त्रीयाकडून या अन्यायकारक परंपरेला विरोध होता त्यांचा विरोध बहुसंख्याक स्त्रीयाकडून केला जातो. गरज आहे की स्त्रीया व्दारे या पंरपरेला विरोध करून एक सन्मानाचे जिवन जगतायावे या करीता प्रत्तेक

स्त्रीने वैज्ञानीक दृष्टिकोणातून विचार करून आपल्या वास्तवीक राजकीय अधिकार ओळखण्याची.

४. कौटूबिक सामज्यस्याची आवश्यकता –

स्त्रियांचा राजकारणात सहभाग वाढविण्याकरीता केवळ आरक्षण कायदा करून चालणार नाही त्याकरीता त्यांना कौटूबिक सामज्यस्याची गरज आहे. स्त्रियांवर कौटूबीक जबाबदाद्या एवढया टाकल्या जातात की त्या मुळे त्या राजकीय पदप्राप्त करूण सुध्दा त्याला न्याय देउ शकत नाहीत. जर स्त्रीयांना कौंटूबीक वागणूक योग्य मिळाली नाही तर त्या राजकारणामध्ये सक्रीय सहभाग नोंदू शकत नाही. आजपर्यत ज्या स्त्रिया राजकारणमध्ये यशस्वी झाल्या त्यांच्या मागे त्यांच्या कुटूंबाची महत्वपूर्ण भूमिका आहे. त्या मध्ये भारताच्या पंतप्रधान श्रिमती इंदिरा गांधी, भारताच्या राष्ट्रपती प्रतीभाताई पाटिल यांचा समावेश होतो. एकतर त्या महिला यशस्वी झाल्या ज्यांच्यावर कुंटूबाची काहीच जबाबदारी नव्हती. या करीता गरज आहे कौटूबिक सामज्यस्याची. प्रत्तेक कुटूंबाने स्त्रीच्या पाठिमागे राहुन तिला प्रोत्साहीत करणे आवश्यक आहे.

५. राजकीय जागृकता आणि स्त्री संघटनची आवश्यकता –

स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग वाढविण्याकरीता राजकीय जागृकता स्त्रियामध्ये निर्माण होणे गरजेचे आहे. स्त्रियांना आपले राजकीय अधिकार काय आहेत या बद्यल माहिती असणे गरजेचे आहे.या करीता महिला प्रौढ केंद्र स्थापन करून शिक्षित महिलांनी त्याचा प्रसार करावा. स्त्रियांना राजकीय अधिकार प्राप्त करण्याकरीता ठराविक काही महिलांनी लढा देउन चालणार नाही त्या करीता गरज आहे स्त्रीयांचे विषाल संघटन तयार करण्याचे जेणे करून त्या आपला राजकीय प्रभाग व दबाव निर्माण करू शकतील. त्याकरीता विशाल संघटन तयार होणे गरजेचे आहे या करीता सब.त्री प्रयत्नाची गरज आहे.

६. स्त्रीयांना राजकारणात आरक्षण प्रदान करणे –

समाजातील अनिष्ठ प्रथा व अन्यायकारक परंपरेने स्त्रियांना मुख्य राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहापासून दुर ठेवले आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये ज्या घटकाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दुर ठेवल्या गेले त्यांना घटकांना राजकारणामध्ये व शिक्षणामध्ये आरक्षण प्रदान करून त्यांच्या विकासाकरीता प्रयत्न करण्यात आला. त्याच आधारावर स्त्रियांना राजकीय आरक्षण प्रदान करणे गरजेचे आहे. भारतीय संविधाना नुसार स्त्री पुरूषांना समान राजकीय अधिकार प्रदान करण्यात आले असले तरी राजकारणामध्ये आजपर्यतचे स्त्रीयाचे प्रतीनिधित्व पाहता स्त्रियांचा केवळ मतदारापूरता उपयोग करून त्यांना प्रतिनिधित्वाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आलेले आहे. राजकारणामध्ये स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व वाढावे याकरीता स्त्रियांना केंद्रीय व राज्याच्या कायदेमंडळात तसेच राज्याच्या मंत्रीमंडळात ५० टक्के आरक्षण प्रदान करणे गरजेचे आहें. भारतामध्ये पंचायत राज मध्ये स्त्रियांना ५० टक्के राजकीय आरक्षण प्राप्त झाले त्याचा परीणाम म्हणून आज अनेक स्त्रिया निर्णय निर्धारण प्रक्रीयेत सहभागी होत आहेत मात्र पचायतराजच्या अधिकाराला मर्यादा असल्यामुळे त्याचा परीणाम स्त्रियांच्या अधिकारावर हेत असल्याचे दिसून येते.

भारतीय राजकारणात स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढविण्याकरीता गरज आहे या सर्व घटकाच्या अंमलबजावणीची त्या करीता राजकीय ईच्छाशक्ती व सामाजिक दृष्टिकोण बदलने गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची –

डॉ. निशांत सिह, महिला राजनीती और आरक्षण, ओमेगा पब्लीकेशन्स दिल्ली.

कमलेश कुमार गुप्ता, भारतीय महिलाए शोषण, उत्पीडन एंव अधिकार, प्रकाष्न बुक एनक्लेव जयपूर.

देशमुख निलिमा, महिला जनप्रतिनिधिचे सबलीकारण, नागपूर प्रकाशन.

भारतीय निवडणनूक आयोग ची रिर्पोट, प्रेस सुचना केंद्र आणि प्रसार मंत्रालय व्दारा प्रकाशीत हँडबुक.

♦ ♦ ♦

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण

डॉ. मंगल पांडुरंग खेडेकर
मराठी विभाग प्रमुख,
उत्तमचंद बगडिया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
रिसोड जिल्हा वाशिम

प्रस्तावना

आपला भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश आहे.भारतात विविध जाती धर्माचे लोक राहतात.सांस्कृतिक भिन्नता असलेले लोक राहतात.भौगोलिक स्थिती पाहता ती देखील भिन्न असल्याचे आपल्याला दिसते.भारत देशामध्ये जाती, धर्म आणि पंथ रितीरिवाज यामध्ये देखील भिन्नता दिसते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोकशाहीच्या माध्यमातून ही विषमता दूर करण्याचे प्रयत्न झालेत व आजही होत आहेत. राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस नेण्याचा प्रयत्न सतत वेगवेगळ्या माध्यमातून होतच आहे .पूर्वी भारत देशामध्ये स्त्रीयांना विविध संकटांना सामोरे जावे लागत होते .परंतु महात्मा ज्योतिबा फ्फुले व डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रीमुक्तीचे दार उघडले व स्त्रियांच्या विकासाला सुरुवात झाली.पूर्वी भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना अगदीच खालच्या पातळीवर लेखलं जात होते .स्त्रियांना ज्ञानापासून वंचित ठेवण्यात आले होते .शिक्षणापासून दूर ठेवण्यात आले होते .त्यांना धर्म ज्ञान शास्त्र यांच्या अधिकार तर नाहीच परंतु जगण्याच्या अधिकारावर देखील गदा आणल्या गेली होती .पतीचे मृत्यू झाल्यानंतर तिची इच्छा असेल नसेल तरी देखील तिला बळजबरीने सती जावे लागत असे .याविरुद्ध आद्य समाज सुधारक राजाराम मोहन राय यांनी आवाज उठवत महिलांची मुक्तता करण्याकडे पहिले पाऊल उचलले .महात्मा ज्योतिबा फ्फुले यांनी प्रथम मुलींसाठी शाळा उघडली आणि स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. यातूनच सतीबंदी ,मुरळी बंदी ,अन्याय अत्याचार हुंडाबंदी इत्यादी कायदे अस्तित्वात आले व स्त्रियांच्या दृष्टीने मानव अधिकार निर्माण झाला.आज शिक्षणाचा अधिकार स्त्रियांना बरोबरी मिळत आहे. मोफ्फत शिक्षण, मोफ्फत प्रवास, अभ्यासाची साधने याद्वारे त्यांचे शिक्षणाचे यथायोग्य सोय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा ज्योतिबा फ्फुले यांच्यामुळे झालेली दिसून येते .

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलाविषयक दृष्टिकोन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री मुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर गौतम बुद्ध यांच्या शिकवणीचा व महात्मा ज्योतिबा फ्फुले यांच्या विचाराचा प्रभाव होता. बाबासाहेबांच्या मते, कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातील स्त्रीयांची परिस्थिती कशी आहे यावरून करता येते. समाजाने स्त्रियांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित करावे ही त्यांची आग्रही भूमिका होती. त्यांच्या मते, पुरुषांबरोबर स्त्रीयांची प्रगती झाली पाहिजे.

त्यांनी औरंगाबाद येथे(छत्रपती संभाजी नगर येथे)महाविद्यालय सुरू केले असता त्यामध्ये मुलांबरोबरच मुलींना देखील प्रवेश दिला.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन परिवर्तनवादी होता. त्यांनी त्यांच्या भाषणामध्ये स्त्रियांना प्रोत्साहित केले. २७ डिसेंबर १९२७ ला

स्त्रियांच्या संदर्भात अत्यंत शोषित तथा पीडित बनवणारी मनुस्मृतीचे दहन करून त्यांनी महिलांच्या मुक्तीचा मार्ग मोकळा केला. स्त्रियांची स्वतंत्रता स्वाभिमान त्याचबरोबर पुरुषांसारखे समानतेचे अधिकार त्यांनी दिले.महिलांच्या प्रगतीला खूप महत्त्व दिले. नागपूरमध्ये दलित स्त्रियांची परिषद संपन्न झाली.त्याचे अध्यक्ष अमरावतीच्या सुलोचनाबाई डोंगरे होत्या.त्यावेळेस आंबेडकर यांनी स्त्रियांना संबोधित करताना म्हणाले, स्त्रियांना आपले कर्तव्याचे महत्त्व समजण्यासाठी काम केलं पाहिजे आणि आपलं कर्तव्य अधिकार समजून घेतले पाहिजे.१६ जुन १९३६ ला मुंबई येथे कामठीपुरा दामोदर हॉलमध्ये त्यांनी देवदासी वाघ्या मुरळी जोगतीन ह्या हिंदूंच्या देवतांना अर्पण केलेल्या महिलांना त्यांनी प्रबोधित केलं.स्वतः समाजात इज्जत कमवायची. चुकीचा व्यवसाय करायचा नाही. आपण गरीब आहोत, गरिबीची भीती बाळगायची नाही, कष्ट करायचे शिकायचे आणि स्वतःच्या पायावर उभे राहून स्वाभिमानी जगायचं.असा संदेश त्यांनी दिला. देव देवतांच्या नावावर स्त्रियांमध्ये देवदासी मुरळी जोगतीन बनून आणि परंपरा पाळायच्या नाहीत. त्याला विरोध करायचा आणि स्वाभिमान आणि शुद्ध चरित्राने आपल्या जीवन जगायचा हा मूलमंत्र त्यांनी दिला. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.

घरातील महिला शिकली तर संपूर्ण घर पुढे येते थोडक्यात जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उधारी या म्हणीप्रमाणे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला महत्त्व दिलेले दिसते. एक स्त्री शिकली तर कुटुंब सुधारते. कुटुंब सुधारले तर समाज सुधारतो आणि समाज सुधारला तर देश सुधारतो असे उदारमतवादी विचार स्त्रियांच्या विषयी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते. १९३६ मध्ये त्यांनी मजूर पक्षाची घोषणा केली . त्यामध्ये त्यांनी पुरुषांच्या सोबत स्त्रियांच्या शिक्षणाची घोषणा दिली.महिलांचे शिक्षण अधिकार ठुकराणा?या विचारांचे दहन मनुस्मृतीच्या रूपात त्यांनी केले . स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व देताना डॉक्टर आंबेडकर म्हणतात, शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे आणि शिक्षण घेतले नाही तर जीवन व्यर्थ आहे. विचार करण्याची, समजण्याची आणि चिंतन करण्याची ताकद माणसाला शिक्षण देत असते आणि म्हणून शिक्षण हे महत्त्वाचे असल्याचे डॉ. आंबेडकर यांनी सांगितले.भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांवर खूप सारी बंधन होती आणि त्यातून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांना स्त्रियांची मुक्ती करायची होती म्हणून त्यांनी राज्यघटनेतून स्त्रियांना अनेक अधिकार मिळवून दिले आणि महिला शक्तिशाली बनविण्यावर भर दिला. स्त्री सक्षमीकरण योजना बनवल्या.वैदिक कालीन सामाजिक व्यवस्थेत स्त्रियांची मृतप्राय अवस्था निर्माण झाली होती आणि त्यातून बाहेर काढण्यासाठी कायदा हाच आधार होता. हे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर चांगल्या पद्धतीने जाणत होते.स्त्रियांसाठी त्यांनी पुरुष समानतेचे अधिकार उपलब्ध करून दिले आणि त्यासाठी महत्त्वपूर्ण काही गोष्टी त्यांनी केल्या.

१) आधारावर भेदभाव आणि महिलांना अनादरपूर्वक व्यवहारांचा त्याग

२) समान काम समान वेतन ही सुविधा

३) आर्थिक विषमता कमी करणे

४) महिलांना प्रस्तुती काळात रजा

५) राजनीतिक आणि आधारभूत स्तरावर विकास प्रक्रियेत महिलांची भागीदारी

तसं पाहिलं तर या सर्व गोष्टीचे प्रतिबिंब किंवा आधार आपल्या संविधानात असल्याचे दिसून येते .स्वातंत्रता समता न्याय तथा बंधुभाव हे तत्व संविधानात अंतर्भूत आहे .संविधानात स्त्रियांना सामाजिक न्याय व विकास ही संधी दिलेली दिसते .ब्रिटिश शासनाच्या काळामध्ये हिंदू समाजाला समाजव्यवस्थात मनोस्मृती आधार बनून हिंदू कायदा बनवला होता परंतु या कायद्यामध्ये महिला व पुरुषांमध्ये विषमता केली होती. ही विषमता दूर करण्यासाठी समाज सुधारक तथा महिला आंदोलकांनी बरेचसे प्रयत्न कायद्याच्या आधारावर केले. १९३७ मध्ये मध्यवर्ती कायदा मंडळाने विधेयक/ बिल प्रस्तुत केले.परंतु कायदा संमत झाला नाही. त्यानंतर बरीच आंदोलने मोठ्या प्रमाणात चालली आणि त्याचा प्रभाव किंवा परिणाम म्हणून २६ जानेवारी १९५० ला संविधानामध्ये या सगळ्या गोष्टी यशस्वीपणे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पुढाकाराने मिळाल्या

हिंदू कोड बील आणि भारतीय स्त्री

डॉ.बाबासाहेबांनी १९३६ मध्ये हिंदू कोड बिलाची पायाभरणी केली. त्यानंतर पुढील ११ वर्षेत्यांनी या कामासाठी धडपड केली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांसाठी प्रेरणादायी असे हिंदू कोड बिल तयार केले आणि ते १९४८ मध्ये घटना कमिटीसमोर सादर केले. परंतु पंतप्रधान पंडित नेहरूजींनी हे विधेयक १९५१ पर्यंत संमत करण्यास स्थगिती दिली, या कारणामुळे डॉ. आंबेडकरांनी कायदामंत्री पदाचा राजीनामा दिला. भविष्यात हिंदू कोड बिल भारतीय महिलांसाठी संजीवनी ठरू शकते असे मान्य केले. परंतु हिंदू सनातनवाद, अंधश्रद्धा आणि महिलांना गुलामगिरीत ठेवण्याची मानसिकता असलेल्या समाजकंटकांमुळे त्यावर बंदी आली.पण बाबासाहेबांच्या काळात १९५५ पासून हळूहळू त्याची अंमलबजावणी झाली.

२५ डिसेंबर १९५२ रोजी कोल्हापुरात झालेल्या महिला परिषदेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, 'स्त्रियांना संपत्तीचा वारस बनवण्याची तरतूद हिंदू कोड बिलात करण्यात आली आहे. त्यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला

१. स्त्रियांना घटस्फ्फोटाचा अधिकार

२. पतीच्या कमाईवर हक्क

३. वडिलांच्या उत्पन्नात समान वाटा

४ पत्नी असतानाही पती पुन्हा लग्न करू शकत नाही.

५. महिलांना दत्तक घेण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे.

६. मुलींनाही मुलांप्रमाणे दत्तक घेण्याचा अधिकार मिळायला हवा

७. स्त्रीचा स्वतःचा वारसा हक्क

८. पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार.

९. पतीने घटस्फ्फोट घेतल्यास आयुष्यभर पालनपोषणाचा अधिकार

१०. अंतर जातीय विवाह मान्यता दिली

अशाप्रकारे हिंदू संहिता बील स्त्रीसाठी वरदान ठरली. महिलांच्या भविष्यातील उज्ज्वल जीवनाच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या चौकटीत महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीचे सर्व अधिकार बहाल केले आहेत.

अमेरिकन महिलांना त्यांचे हक्क मिळवण्यासाठी खूप संघर्ष करावा लागला. पण भारतीय महिलांना अनेक अधिकार न मागता सहज मिळाले. आज हिंदू कोड बिलाने दिलेल्या अधिकारांचा महिला सर्व क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात लाभ घेत आहेत. हे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मेहनतीचे फ्फळ आहे.

निष्कर्ष

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे भारतीय बंदिस्त गुलामगिरीत जीवन जगणारी स्त्री मुक्त झाली आणि तिची क्षमता ओळखायला लागली

२) हिंदू कोड बिलामुळे भारतीय स्त्रियांना त्यांचे मूलभूत अधिकार मिळाले

३) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिश्रमामुळे भारतीय स्त्रियांना स्वाभिमानी जीवन मिळाले

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे परंपरातून आणि बंधनातून भारतीय स्त्रियांना मुक्ती मिळाली

४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यातून अस्पृश्यनादेखील प्रगती मिळाली आहे

५) भारतीय स्त्रीचे अधिकार आणि वैचारिक जागृती ही डॉ. आंबेडकरांमुळेच मिळालेली आहे

६) भारतीय संविधानामुळेच भारतीय स्त्रियांना पुरुषप्रधान मानसिकतेतून समता, न्याय, स्वातंत्र्य मिळाले आहे

७) संविधानामुळे भारतीय महिलांना सन्मानपूर्वक वागणूक, आत्मविश्वास आणि नेतृत्व क्षमता विकसित झाली आहे

संदर्भसूची

१) धनंजय कीर – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,पॉपुलर प्रकाशन मुंबई

२) खेरमोडे, चां भा .(सपा.) – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल , सुगावा प्रकाशन पुणे

३) भारतीय राज्यघटना ,– डॉ. बी . आर . आंबेडकर

♦ ♦ ♦

मानसिक आरोग्याबाबत सामाजिक दृष्टीकोन

कु.संगिता गंगाराम मेश्राम
संशोधक विद्यार्थीनी

मानवाला जसे शारीरिक आजार होतात तसेच मानसिक आजार देखील होतात.परंतु शारीरिक आजार हे दृश्य स्वरुपात असल्यामुळे लवकर लक्षात येऊन त्यावर तात्काल उपाययोजना केली जाते.मात्र मानसिक आजार अदृश्य स्वरुपात असल्यामुळे या आजाराची सुरुवात लक्षात येत नाही.जेव्हा मानसिक आजार तीव्र रूप धारण करतात तेव्हा त्याचे गांभीर्य लक्षात येते. मानसिक अस्वास्थ्य असलेल्या व्यक्तींची लक्षणं लगेच ध्यानात आली नाहीत तर त्या आजाराची तीव्रता अधिक वाढत जाते.मानवाचे संपूर्ण आरोग्य हे व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यावर अवलंबून असते.

आधुनिक आणि धावत्या युगातील ताण–तणावामुळे होणारे मनोकायिक आजार प्रचलित आहेत हे आजार अपुर्या वैद्यकीय उपायांना दाद न देता बळावू लागल्यानंतर या आजाराची प्रचिती येते. मानसिक आरोग्य हा आपल्या संपूर्ण आरोग्याचा अविभाज्य व महत्वपूर्ण भाग आहे.आपले शारीरिक आरोग्य,आपण किती पोषक घटकयुक्त आहार घेतो तसेच शारीरिक व्यायाम कसे करतो यावर अवलंबून आहे. मानसिक आरोग्य हे आपले आंतरिक कार्य आणि आपण आपल्या जीवनात कसे आहोत याचे वर्णन करते.मानसिक आरोग्य सर्वसाधारणपणे जीवनाच्या विविध क्षेत्रामध्ये जसे की नातेसंबंध,काम,खेळणे आणि बरेच काही चढ –उतार असूनही भरभराट होण्याची स्थिति आहे,हे ज्ञान आहे की,आपण आपल्या समस्यांपासून वेगळे असल्यामुळे आपण त्या समस्या हाताळू शकतो हा ठाम विश्वास असायला हवा.

'मानसिक आरोग्य म्हणजे मानसिक आजाराची अनुपस्थिती होय.'

जीवनात समस्या,आव्हाने आणि संकटाचा अभाव असेल तर मानसिक आरोग्य स्थिर राखणे सोपे जाईल.

'मानसिक आरोग्य म्हणजे जीवनातील चढ–उतरांना आपण कसा प्रतिसाद देतो.'या साध्य मानसिक आरोग्याच्या परिभाषेत आपल्या जीवनासाठी सखोल अर्थ आणि परिणाम दडलेला आहे. यात एखादी व्यक्ति कशी विचार करते,भावना कशी हाताळते,आणि कार्य कसे पूर्णत्वास नेते.या बाबी देखील महत्वपूर्ण आहेत.

मानसिक आरोग्य हे शारीरिक आरोग्या इतकेच महत्वाचे आहे. 'विचार,भावना आणि वर्तन हे जेव्हा समभुज असतात.तेव्हा त्याला मानसिक आरोग्य म्हणायचं.जीवनात खेचाखेच चालू असली की,त्याला म्हणायचं विसंवाद आणि त्रिकोण फ्फाटला की,त्याला म्हणायचं मानसिक विकार अशा प्रकारे मानसिक विकाराची परिभाषा आपल्याला करता येईल.मनाचा समतोल ढासळला की,आपल्या कृतीवरील नियंत्रण हळूहळू कमी व्हायला लागत.यातूनच सुरुवात मानसिक दुर्बलतेची होते.परंतु ही लक्षणे लवकर निदर्शनास येत

नाहीत.

'विचार,भावना आणि वर्तन यांच्या मार्गात विकास आहे. विचारांच्या मध्ये विकास करून घेणे म्हणजे ज्ञानमार्ग, भावनांचा विकास करणे म्हणजे भक्तिमार्ग आणि वर्तनाचा विकास करणे म्हणजे कर्म मार्ग.'(डॉ.आनंद नाडकर्णी)

मानवाने आपल्या मानसिक आरोग्याला तडे कधी जायला लागले याचा विचार करावा, तसेच आपल्या मनात नकारात्मक भावना येत-जात असतात. परंतु प्रत्येकाने हा विचार करावा की मी नकारात्मक भावनेला महत्त्व देणार नाही अथवा स्थान देणार नाही. या नकारात्मक भावनेला माझ्या मनात कणमात्र देखील जागा देणार नाही. ही भावना माझ्या मनात उत्पन्न व्हायला नको कारण ही भावना मानसिक आरोग्य बिघडण्यास करणीभूत आहे.

मानसिक आरोग्य असंतुलित होण्याचे प्रमुख कारण तुमच्या मनातील नकारात्मक भावना आहे. या नकारात्मक भावनेमुळे आपण आपल्या जीवनातील उद्दिष्टांपासून दूर जातो व आपले वर्तन असंतुलित होऊन नातेसंबंधापासून तुटण्याची शक्यता वाढते. मानसिक आरोग्याबाबत पारंपारिक,अवैज्ञानिक गैरसमज दूर करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. अशिक्षित समाजातील मनोविकार विषयक अंधश्रद्धा आपण विचारात घेणार आहोत.पण सुशिक्षितांमधील मानसशास्त्र विषयक अविवेकी आत्मविश्वास मानसिक आरोग्यातील प्रगतीला अडथळे आणू शकतात. जागतिक पातळीवर समाजात शंभरात एक जण तरी कोणत्या ना कोणत्या मानसिक आजाराने बाधित आहे. सुमारे १० ते १२ टक्के माणसं कमी तीव्रतेच्या मानसिक आजारांनी पछाडलेली असतात. महाराष्ट्र राज्यात लोकसंख्येचा जर विचार केला तर सुमारे ८ ते १० लाख मानसिक आजाराने त्रस्त आहेत. म्हणजेच आपल्या राज्यात मानसिक आजार ही समस्या गंभीर रूप धारण करू पाहत आहे. म्हणूनच या गंभीर समस्येवर विविध दृष्टीकोणातून संशोधन होऊन आजच्या धावपळीच्या युगात या समस्येवर उपाययोजना शोधणे काळाची गरज आहे.

मानसिक आरोग्य आणि त्यात समाविष्ट असलेल्या सर्व गोष्टी त्यांच्या स्वत:च्या अधिकारात जीवनाचे महत्वपूर्ण घटक आहेत. मानसिक आरोग्य आणि तंदुरुस्ती ही वैशिष्ट्ये आणि कौशल्ये आहेत. जी आपणसतत विकसित आणि सुधारित करतो.कारण आपण गोंधळलेले आणि दर्जेदार जीवन जगतो.

वेब्स्टर यांच्या मते, 'मानसिक आरोग्य म्हणजे मनाची नैसर्गिक रित्या झालेली निकोप,सुदृढ वाढ व विकास होय.'

मानसिक स्वस्थता,ज्यामधे एखाद्या व्यक्तिला स्वत:च्याक्षमतेचा अनुभव येतो. ती व्यक्ति जीवनातले सर्वसामान्य तणाव सांभाळून समजाच्या विकासात हातभार लावू शकते. मानसिक आरोग्य हे मुख्यत: आपल्या मेंदूच्या आरोग्याशी आणि भावनिक स्थिरतेशी संबंधित आहे.तसेच मानसिक आरोग्य हा एक व्यापक शब्द असून जो आपल्या एकूण सकारात्मक कार्याच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास करतो.

सारांश

मानसिक आरोग्य ही एक जागतिक समस्या झालेली आहे. व्यक्तीच्या, कुटुंबाच्या, समजाच्या तसेच देशाच्या प्रगतीसाठी त्या देशातील नागरिक सुदृढ व निरोगी असणे आवश्यक आहे. कोणत्याही देशाची संपत्ती त्या देशातील पैसा किंवा जमीन-जुमला नसून त्या देशातील सर्वांगिण विकसित जनता आहे. ज्यांचा शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक विकास होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच संशोधक या समस्येवर तोडगा काढण्याचा अविरत प्रयत्न करत आहेत. काही अंशी यश आलेले आहे,परंतु पुष्कळ संशोधन बाकी आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. मानसिक आरोग्य – विकिपीडिया
२. मानसिक आरोग्य मानसिक आजाराची व्याख्या
Research Gate https://www.researchgate.net255
३. HindustanTimes Marathi-Mental Health Issue
https://www.marathi Hindustantimes.com.....
४. Mental health First Aid India https://mhfaindia.com
५. मानसिक आरोग्य आणि मानसिक आरोग्याची संकल्पना
Lippincott https://www.journals.comfulltext

♦ ♦ ♦

महिलांचे शारिरीक आरोग्य

कु. अश्विनी सु. हूड
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र) बी.एड., संशोधक विदयार्थी
रामकृष्ण महाविद्यालय, दारापूर

प्रस्तावना

प्रत्येकाने आपल्या जीवनात स्वस्थ राहणे किंवा असणे हे खूप गरजेचे आहे त्यासाठी आपले आरोग्य चांगले असने आवश्यक आहे म्हणूनच आरोग्याचे महत्व समजल पाहिजे आपले आरोग्य हा आपल्या जीवनातला सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे तशी म्हण ही प्रचलित आहे.

। आरोग्यम् धन संपदा ।
सुदृढ शरीर असावं
मस्त तब्येतीत जगावं
स्वतः जगण्याचा आनंद घ्यावा
आणि इतरांनाही तो दयावा
मनं शांत, समाधानी असावं

वरील ओळी ऐकायला फार छान वाटतान, आणि असचं प्रत्येकाला वाटत असतं पण नुसतं वाटणे वेगळे आणि प्रत्येक्षात ते अवतरणं वेगळे या शोधाच्या वाटेवरचा पहिला टप्पा म्हणजे आरोग्याच अर्थ. जाणून घेणे केवळ आजार नसणं आणि तक्रारी नसणं म्हणजे उत्तप आरोग्य नव्हे.

आरोग्याचा अर्थ

आरोग्य हा आनंदायी असा अनुभव आहे की जो जीवनात आपल्याला सातत्याने शारिरीक आणि मानसिक स्तरावर जानवत असतो. आपली उर्जा, मन आणि शरिर हे सतत समाधानकारक स्थितीची अनुभूती देत असतात आपले आरोग्य चांगले राहिल्याने आपली उपयोगिता आणि शारिरीक क्षमता वाढते. आपण कोणत्याही क्षेतात यशस्वी होवू शकतो आनंद आणि तीव्रता ही आपले स्वभाव गुण बनुन जातात. आरोग्य चांगले असल्यास आपण आनंदी व उत्साही असतो याउलट आरोग्य बिघडले असल्यास आपण निरुत्साही, निराश अशा अवस्थामध्ये. राहतो म्हणजेच शरिराचा आणिआरोग्याचा जवळचा संबंध आपण रोगमुक्त जीवन जगण्याची इच्छा करणे स्वाभाविकच आहे. पण त्यासाठी आपल्याच आरोग्यदायी जीवनशैलीचा अंगीकार करावा लागेल आजच्या धावपळीच्या युगात रोगमुक्त जगण फार अवघड आहे त्यासाठी अनेक बाबीचा वापर टाळने आणि अंगीकारणे आवश्यक आहे सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पाश्चात्य संस्कृती आणि त्यांच्या जीवनशैलीचा अट्टाहास सोडायला हवायं.

रोग नसणं म्हणजेच आरोग्य का? निरोगी निरामय अशी विषेशन उत्तम प्रकृतीच्या माणसाला उद्देशून वापरली जातात, तेव्हा आरोग्याची व्याख्या आपण नकारार्थी शब्द वापरून करत असतो. परतू आरोग्य या शब्दाचा अवाका कितीतरी आधिक आहे. या अधिक चिन्हाचा अर्थ कळण्यासाठी आपल्याला आरोग्य समजावून काय ? हे समजावून घेणे आवश्यक आहे.शारीरिक सक्षमता म्हणजे काय या शरीराला कोणत्याही जुनाट व्याधी, विकार नसणं हे तर त्यात गृहीतच आहे. याखेरिज

त्यांना रोग म्हणता येणार नाही. पण तरीही त्रासदायक अशा बारिक – बारिक तक्रारीचाही इथे पूर्ण अभाव असायला हवा. उन्हान गेले की डोके दुखी, आईसक्रीम खाल्ली की घसा खराब वैगरे सतत कंटाळा, थकवा, अशक्तपणा, निरुत्साह ही असी चांगल्या आरोग्याची लक्षणे नव्हे.

आरोग्याची व्याख्या : जागतिक आरोग्य संघटना यांच्या मते 'शारिरीक मानासिक, सामाजिक, लैंगिक पातळीवरील सक्षमता आणि आनंदी वृत्ती म्हणजे शरिरीक आरोग्य होय.'

महिलांच्या शारिरीक आरोग्याची उदिष्टये

१) महिलांच्या शारिरीक आरोग्याचे अध्ययन करणे

२) महिलांचे हिमोग्लोबीनचे प्रमाण तपासणे

३) महिलांच्या शारिरीक आरोग्याच्या दृतिकोणातून आहार सुचवणे

महिलांच्या शारिरीक क्षमता वाढविण्याचे पाच महत्वपुर्ण पैलू खालील प्रमाणे,

१) स्नायूमधील ताकद :

आजच्या काळात महिला आणि पुरुष यांच्यामधील हीच कामे महिलांची आणि हीच कामे पुरुषाशी असे म्हनता येणार नाही बरेचदा शारिरीक क्षमता असेल नसेल तरीही काही कामे करावीच लागतात उदा. फर्निचर हलवणे जड बॅग उचलणे, गैस सिंलेडर हलवणे वैगरे अशी कामे पण बरेचदा करतो खरं! पण कुठे कमरेत नाही तर खादयात लचक भरली म्हणून विव्हळत बसतो. याच कारण आपले स्नायु अशी कामे करायला असमर्थ असतात. त्यांची ताकद कमी असते ही ताकद वाढविण्यासाठी दररोज व्यायाम आणि योग करणे फार गरजेचे आहे.

२) लवचिकता :

नुसतं स्नायु पुष्ट असून आणि ताकदवान असून चालत नाही तर शरिराच्या सर्व हालचाली सांध्याच्या लवचिक तेवर अवलंबून असतात. सांध्याचे घटक असणारी हाड त्यांना जोडणारे आस्थिबंध (लिगमेट्) स्नायुबंध सांध्याची मर्यादा जपणारी कॅप्सुल हे सारचं निरोगी असावं लागत शरीर लवचिक असलं की हालचालीत चपळता येत सहजता येते अशा व्यक्तीच बसणं, उठणं चालणं काम करणं सार काही डौलदार असत यामूळे कुठल्याही महिलेचे व्यक्तीमत्व आकर्षक दिसतात.

३) चिवटपणा :

कोणतेही एकाच प्रकारच काम दीर्घकाळ सतत त्याच क्षमतेने करत राहणं उदा. दिवसातून आठ–आठ किलो पापड लाटणाऱ्या माहिला अशा कामाच स्वरूप असे असत की तिथे ताकद आणि लवचिकतेपेक्षा, सहनशक्ती, चिवटपणाची गरज असते.

४) एरोबीक फिटनेस :

आपली फुफ्फुस, हृदय आणि रक्तवाहिण्या यांच्यामुळे शरीरातल्या प्रत्येक पेशीला प्रत्येक क्षणाला प्राणवायू आणि पोषक द्रव्याचा पुरवठा होत राहतो. त्यामुळे पेशींचे कार्य सुरळीत चालते आणि पेंशीची दमणूक होत नाही शरीर उत्तम राखण्यासाठी सपाट रस्त्यावरून जलद चालणं हा सर्वात सुरक्षित व्यायामाचा प्रकार आहे.

५) शरीर संररचना

शरीरानील मेद आणि स्नायुचा परस्पर गुणोत्तर– यथायोग्य असणं महत्त्वाच असत स्थूलता ही केवळ सौदर्य आणि व्यक्ती महत्त्वाची बाधा आणते अस नाही तर अशा स्थूलतेच्या पोटी अनेक विकारांची बीजे रोवली जातात शरीर संररचनेचा मापदंड म्हणजे उंची, वजन कमरेचा घेर आणि नितंबनाचा घेर याचं गुणोत्तर आणि त्वचेखालील चरबीच प्रमाण बदलण्यासाठी त्वचेची जाडी मोजणं.

कौंटुबीक आरोग्य :

कोणत्याही कुंटूबाची राहण्याची, जगण्याची एक पद्धत असते. चालीरिती असतात. आपण याला 'कोंटुबीक संस्कृती' म्हणजेच फॅमिली कल्चर म्हणतो. या संस्कृतीचेही अनेक पदर अनेक पैलू आहेत. आपल्या कुटुंबात कोणत्या प्रकारच अन्न शिजवावं? त्यात तेला–तुपाचा, साखरेचा वापर किती करावा? फळ – हिरव्या भाज्या सॅलडसब, पालेभाज्या यांना स्थान किती? बाहेरचे तळणीचे पदार्य, वाढीच्या मुलांना रोज दूध, कडधान्य प्रथिनं मिळाली की नाही वृद्धांना पचतील असेच पदार्य मिळतील या सर्वांचा विचार एक गृहीणी करने मात्र या सर्वात तिच्या आहाराकडे ती लक्ष देत नाही तिची भूमिका या खांदय संस्कृतीत फारच महत्त्वाची असते दिवसात एक तरी वेळा जेवन सर्वांनी एकत्र बसून घ्यावं त्या वेळी गप्पागोष्टी व्हाव्यात कारण कुंटूबातील एकमेकाच्या आवडी–निवडी जपणं ही तिची एकटीची जवाबदारी नाही तर कुंटूबातील प्रत्येकानेच एकमेकांच्या आवडीनिवडी जपणं तितकेच महत्वाचे आहे.घरातल्या गृहीणीच सारं लक्ष इतरांना खाऊपिऊ घालण्यात असतं यात स्वतःच्या आहाराची ती हयगय करण ही ब–याच बायकांची अंगवळणी पडलेली सवय आहे. 'गृहीनी गृहमुच्चते' असे जर असेल तर घरच्या गृहीनीने कुपोषित राहुन जमेल का?

प्रत्येक कुटुंबाच्या काही चालीरिती असतात. कुळाचार, व्रत, सणवार करण्याच्या पध्दती असतात. त्यांना कालबाह्य समजल जात, हल्ली या पद्धतीतून माणसं एकमेकांना जास्त जवळ जात होती हे आपण विसरतो. आपली छोटी मुलं आई–बाबाच्या, आजी–आजोबाच्या कुशीत मांडीवर कडेवर खांद्यांवर वाढावायला हवीत, मायेचे, वात्सलतेचे स्पर्श आणि तितकेच हक्काने मारलेले धपाटे या दोन्हींना महत्त्व आहे. कौंदुबीक आरोग्यासाठी आणि त्यातूनच स्त्रियाचे मानसिक आरोग्यही सुधारते.

महिलामधील हिमोग्लोबीनचे प्रमाण :

हिमोग्लोबीन हा रक्तातल्या तांबड्या पेशीत असूणारा मोठा वैशिष्ट्यपूर्ण घटक आहे. त्यात ग्लोबीन नावाचे प्रोटीन असते आणि हीम नावाचे रंग द्रव्य असते या हिम ला प्राणवायू आणि

कार्बन डायऑक्साईड (तसेच कार्बन मोनोकसाईड सुद्धा) या दोन्हीची भारी ओढ असते हिम मुळे रक्तातून हे दोन वायू वाहून नेले जातात आणि शरीरातल्या सर्व पेशींची कार्य सुरळीत पार पाडली जातात. हीमची आणि तांबड्या पेंशीची निर्मिती तांबड्या आस्थिमज्जैत होते आणि प्रत्येक तांबडी पेशी मृत झाल्यावर पूढची विल्हेवाट स्लूप्लिन (पाणथरी) नावाच्या अवयवात लावली जाते. हीमच्या निर्मिती साठी मुख्यतः लोह, फोलीक ॲसिड, बी-१२, जीवनसत्व, पॅरिडॉ- क्सीन, कोबाल्ट वैगरे सुक्ष्य द्रव्य यावरून आपल्या लक्षात येईल की ॲनिमिया व्हायला. हिमोग्लोबीनची निर्मिती कमी पडते.आपल्या, शरीरात हिमोग्लोबीनचे प्रमाण किती असायला हवे हे खालील सारणीवरून त्यक्षात येईल.

Ages and Genders	Normal Haemoglobin levels (gm/dl)
1) New born	- 17-22
2) One week	- 15-20
3) One month	- 11-15
4) Children	- 11-13
5) Adult males	- 14-18
6) Adult womens	- 12-16
7) Men after middle age	- 12.4 - 14.9
8) Women after middle age	- 11.7 - 13.8

हिमोग्लोबीनचे प्रमाण वाढविण्यासाठी रोजच्या आहारामध्ये पालेभाज्या त्यातही विशिष्ट पालेभाज्जाचा समावेश अतिशय महत्त्वाचा आहे.

१) पालेभाज्या:-

फ्लावरची पानं, हरमट्याची पानं, माठ, चवळाई, शेपू यांचा जास्त प्रमाणात सामावेश असावा.

२) कडधान्ये :-

सोयाबीन, मस्की, फुटाणे, वाटाणे

३) फळामध्ये

कलिंगड, मनुका, खारिए,

४) धान्यामध्ये

पोहे, बाजरी

५) तेलबिया

हळीव, आणि कारळे

६)मसाल्यांमध्ये

हळद, आमचूर, हिंग

वरील सर्व पदार्थाचा समावेश आहारात असणे गरजेचे आहे. शक्यतो भाज्या लोखंडी कढईमध्ये शिजवाव्यात आंबवलेले पदार्थ, मोड आणणं, या प्रक्रियामुळे शरिरामध्ये लोहाचे शोषण आधिक यशस्वीपणे होते.

आहार आणि शारिरीक आरोग्य :

खरं तर हल्लीच्या स्त्रीया त्यांच्या आई आजीच्या मानाने आरोग्यविषयक जास्त जागरूक आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा उपलब्धमूळे कोणत्याही समस्येची माहिती त्या निमिषार्धात काढतात पण माहिती म्हणजे ज्ञान नव्हे आणि ज्ञान म्हणजे शहाणपन नव्हे यापैंकी किती ज्ञानकण जानिवेपर्यंत पोहचतात आणि त्यांचा उपयोग करन कितीजणी चांगल्या आरोग्यासाठी झटतात हा महत्त्वात्चा मुद्दा आहे. मुलांच्या संगोपणाच्या बाबतीत शहरातील सुशिक्षित स्त्रिया फार जागरूक आहे. त्याचा आहार, आरोग्य आणि व्यक्तीमत्त विकासासाठी त्या झटतात. त्या नादात स्वतःचा आहार-व्यायामा- कडे दुर्लक्ष करतात, मात्र यातल्या काही महत्वाकांक्षी आया मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी अतिरेकी कठोर पावलं उचलतात. अवास्तव अपेक्षा धरतात शिस्तीचा बडगा वापरतात. मुलांच्या दैनदिन उद्योगात नको इतके लक्ष घालून त्याचं जगणं अवघड करून टाकतात आणि अपेक्षाभंग झाला की स्वतःच्या मनो- शारिरीक विकारांना बळी पडतात.

शहरामधल्या नोकरी व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया या पुरुषप्रधान जगात स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करण्यासाठी जिवापाड मेहनत करित आहेत. त्यांना वाटतं त्या जे काही करत असतील त्यात त्यांनी सर्वोकृष्ट यश मिळवलच पाहिजे. 'बायका आम्ही ठरवून टाकलयच-टाकलय बायांना नोकरीवर घ्यायचंच नाही'अशी कामाच्या ठिकाणी होणारी स्त्रियांची अवहेलना टाळण्यासाठी स्त्रिया त्याच्या पुरुष सहकाऱ्यांन पेक्षा जास्त कष्ट करतात ऑफिस मध्ये पुरुष वरिष्ठाकडून सहकाऱ्यांकडून मत्सर किंवा तुच्छता आणि घरी अपराधी भावना या कात्रीत सापडलेल्या स्त्रिया स्व:ताला जराही सुट न देता झुंजत आहेत शिक्षणाने जग पाहिल्यामुळे वाढलेल्या संवेदनशीलतेमुळे अनेक प्रकारचे ताणतणाव आणि त्यातून होणारे मनोशारिरीक विकार अशा स्त्रियांना त्रस्त करत आहेत त्यामूळे आजकाल सदोष शैलींशी निगडीत असे अनेक रोग स्त्रियामध्ये वाढत्या प्रमाणात दिसून येत आहेत आणि ते म्हणजे उच्च रक्तदाब, मधुमेह हदयविकार, आम्लपित्त, अल्सर, संधीवात, स्थुलपणा निद्रानाश, मानसिक तणाव, चिंता, नैराश्य - अगदी आत्महत्या सुध्दा,स्त्रीरोगां व्यतिरिक्त कित्येक रोग असे आहेत की त्याचे प्रमाण पुरुषापेक्षा स्त्रियामध्ये जास्त प्रमाणात आहे.मधुमेहाच्या रुग्णात स्त्रीयाचे प्रमाण पुरुषापेक्षा जास्तच आहे ऋतूसमाप्तीनंतर वयात हृदयविकाराचं प्रमाण स्त्रियामध्ये वेगाने वाढत-वाढत जात. स्त्रियाच हृदयविकार पुरुषांच्या हृदयविरापेक्षा वेगळा आणि आणि विशेष असतो 'अजायना पेक्टोरिस' छातीतली आणि उपचाराची खात्री असते, पुरुषाच्या बाबतीत मात्र स्त्रियाना अजायनासारखी कळ न येता किरकोळ कुठेतरी दुखतं याच खर स्वरूप डॉक्टरांना काय पण खुद्द पेंशटलाही ओळखू येत नाही. त्यामूळे ती स्त्री पटकन डॉक्टरांपर्यंत पोहचत नाही दुर्लक्ष करते डॉक्टरांकडे गेली तरी डॉक्टरांना ते दुखनं अपचना मूळे किंवा मानासिक वाटू शकतं ई.सी.जी. (ECG) काढला तरी फारसे बदल नसतात हृदय विकाराच्या रुग्णावर बायपास शस्त्रक्रिया केली जाते तिथेही स्त्री पुरुष भेदाभेद दिसून येतो. ऋतूसमाप्ती, नंतरच्या स्त्रिया आणि त्याच वयाचे पुरुष यांच्यावर बायपास सर्जरी मध्ये सहा पुरुषामागे

एक स्त्री रुग्ण एवढी तफावत पडते बायपास सर्जरीच्या दीर्घकालीन फायदा पुरुषांनाजास्न होतो. मात्र स्त्रियाच्या तुलनेन कारण त्यांच्या रक्त वाहिन्या मुळातच अरुंद असतात.

नवनवीन प्रतिजैविकामूळे, पाण्याच्या शुद्धी- करणामुळे प्रतिबंधक लसीमूळे जंतुजन्य विकारांना आळा बसतो. पण याचा परिणाम माणसाच आयुष्य वाढण्यास जितक जास्त वर्ष जगाव नितकेच वृद्धत्वाचे प्रश्न उभे राहतात ऋतू समाप्ती नंतर आणि वृद्धत्वताचा अपरिहार्य परिणाम म्हणून स्त्रियाच्या हाडातलं कॉल्शिअम झपाट्याने कमी होत आणि ठिसूळपणा वाढतो, उंची कमी होते, पाठीला पोक येन थोड्याश्या आघाताने अस्थिभंग होणं म्हणजे हे प्रकार ऑस्टिओपोरोसिसचे दृश्य परिणाम या गोष्टी होऊ नयेत म्हणून अगदी तरूण वया पासूनच स्त्रियानी कॅल्शियम आणि व्हिटॅमिन डी युक्त आहार, पुरक गोळ्या आणि वजन उचलणं, वजन ढकलणं अशा पध्दतीने व्यायाम केले पाहिजेत.

घरून कामाच्या ठिकाणी पोहचन आणि घरी परत येणं यामुळे अधिकच निरनिराळ्या समस्या उद्भवतात. शहरातली स्त्री. गृहीणी असो की नोकरदार दुचाकी, वाहनावरून रोजचा कित्येक किलोमीटरचा प्रवास तिला करावाच लागतो. यामूळे तिल्या अनेक प्रकराचे धोके संभवतात. प्रदुषणामूळे ॲलर्जी त्वचा आणि केस खराब होण हवामानाचा अनिष्ट परिणाम कडक ऊन, पावसात भिजणं, थंड वारा लागण यामुळे होणारा त्रास भरगच्च आणि बेशिस्त गर्दीतून वाट काढतांना येणारा रोजचा तान आणि थकवा शरीर स्थिती चुकीची असल्यामूळे होणारी मान दुखी पाठ दुखी वैगरे स्त्री गर्भवती असली तरी ती शेवटपर्यंत वाहन चालवतेच. कारण दुसरा पर्याय नसतो गर्भपात, अकाली प्रसुती दिवस भरण्यापूर्वीच कळा येणं याशिवाय अपघाताची शक्यता आहेच.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात विविध क्षेत्रामध्ये पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीने स्थान मिळवले आहे. संगणावर दीर्घकाळ काम केल्याने होणारे विकार आता स्त्रीयामध्ये दिसू लागले आहे.वांरवार माउस क्लिकींग, टायपिंग केल्यामुळे मनगटाच्या सांध्याला इजा होणे (कार्बल टनेल सिंड्रोम) डोळे कोरडे पडणं, डोळ्याना तान, डोके दुखी, अपचन, पाठदुखी, चक्कर लैंगिकतेच्या समस्या, मानसिक ताण वैगरे लक्षण सर्व तरुणमुली मध्ये आता आढळत आहेत. त्या गोष्टी टाळण्यासाठी प्रत्येकाने स्वंतंत्र प्रशिक्षण घेतल पाहिजे आपली शरिर स्थिती जाणिवपूर्वक सुधारली पाहिजे.

आज अनेक स्त्रीयानी मूलभूत शास्त्रशाखात उच्चशिक्षण घेतलेले आहे आणि अनेक संशोधनकार्यात गुंतलेल्या आहेत याचा अर्थ दिवसाचे अनेक तास एका ठराविक शरीर स्थितीत उभे राहुन उंच स्टुलावर बसून ओणवं वाळून त्या काम करित असतात काहीजणी रसायन हाताळतात तर काहीजणी जीवजंतू विषयी संशोधन करित आहेत याशिवाय बाहेरिल उकाडा आणि ऑफीसमधील थंडगार हवा याशिवाय बाहेरील विरोधाभासाचाही त्रास होवू शकतो. अशा प्रकारची कोणतीही परिस्थती असेल तर स्त्रियांनी आपल्या कामामध्ये नेमका काय धोका आहे तो टाळण्यासाठी काय कराव तसेच ठराविक कालावधी नंतर नियमित तपासण्या करून घ्याव्यात म्हणजे गरज पडल्यास उपचारही लवकर करता येईल.

आजच्या सुशिक्षीत स्त्रियांना हे नक्की माहिती आहे की आरोग्य तीन खांबी तंबू आहे योग्य आहार व्यायाम आणि ताणतणाव समायोजन ही आरोग्याची त्रिसूत्री आहे आणि तरीदेखील आपण सारे आधिक साखर मीठ मैदा खातच आहे. बेकरीचे पदार्य,फास्ट- फुड, शीत पेय आईस्क्रीम, खूप जास्त कॅलरी आणि स्निग्धता असलेल्या पदार्थाच सेवन प्रचंड प्रमाणात वाढतच आहे कामावरन घरी जाता-जाता असे पदार्थ विकत घेणाऱ्या दर शनिवारी-रविवार किंवा सुटीच्या दिवशी कुटुंवियासोबत बाहेर हॉटेलमध्ये जेवायला जाणाऱ्या स्त्रियाच प्रमाण दिवसे दिवस वाढतच आहे. आपल्याला कळायला हव की आपले सारे पांरपारिक सण, उत्सव पक्वान आहेत.

आहार नियोजनाचे मूलभूत नियम.

१) आहारात विविधता असावी
२) मोजकंच जेवाव
३) स्निग्ध पदार्थ माफक प्रमाणात घ्यावेत
४) संपृक्त मेद एकदम कमी घ्याव
५) वनस्पती तेलापासून केलेले घन पदार्थ पूर्ण वर्ज्य करावेत
६) आहारामध्ये पुरेसा चोथा पाहिजेच
७) साखर, मैदा या पांढऱ्या शत्रूवर बहिष्कार टाकावा.
८) मधपान, मिठाचा वापर बंदच करावा.
९) ताजे, सात्विक शुद्ध अन्न खाः
१०) अवेळी खाणे, जागरण टाळा.

आपले शरीर, आरोग्य सुदृढ शरीर हे ईश्वराचे श्रेष्ठ वरदान आहे, सर्व सुख सोयीचा वस्तु असूनही तब्येतच ठिक नसेल आपल्यासाठी सर्वच निरुपयोगी प्रत्येक गृहीणी घराची आधारशिला आहे. ती प्राचीन काळापासून आई, परिचारिका डॉक्टर, शिक्षिका, बहिण, बायको अश्या अनेक भूमिका बजावते आहे. समाजातील प्रत्येकच स्त्री ही वंदनीय आहे.

संदर्भ सूची

१) डॉ.लिली जोशी- आनंदी शरीर आनंदीमन रोहन प्रकाशन पुणे
२) डॉ.श्रीपाद ढवळे आहारातून आरोग्य कसे मिळवालं विद्याभराती प्रकाशन

♦ ♦ ♦

महिला सक्षमीकरण व श्रम प्रतिष्ठा की भूमिका

डॉ. अनिल खांडेकर
भारतीय महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना

२१ वी सदीमें महिलाओंकी स्थिती और सशक्तीकरण सामने आता है तो कई प्रकारकी घटनायें प्राप्त होती है। संपूर्ण विश्वमें किसीनी किसी रुपमें महिला असमानता, अत्याचार एवं शोषणकी शिकार हो रही है। उनकी इन अवस्थामें अब तक कोई परिवर्तन नही आया है। २१ वी सदीमें महिला सक्षमीकरणकी पहला १९८५ में नैरोबीमें हुई थी। उसके पूर्व १९७५ में पूर्वी बर्लिनमें आंतरराष्ट्रीय महिला दिन मनाया गया था। पिछले दशक में यह आंतरराष्ट्रीय सम्मेलन चीनमें मनाया था। इस बिच कई देश अलग – अलग महिलाओंके वर्ष घोषित करते रहे है। २१ वी सदीकी शुरुवात भारतमें सन २००१ वर्ष को महिलासक्षमीकरण का वर्ष घोषित किया था। आज देश की आधी जनता अर्थात स्त्रियोंका एक बहुत विशाल प्रतिशत अपने वैधानिक अधिकारों को जानता ही नही। अधिकारोंका जब ज्ञान ही नही है तो उससे लाभ देने का प्रश्नही नहीं। अधिकारों का जब ज्ञानही नही है तो उससे लाभ लेनेका प्रश्नही उपस्थित नहीं होता। आजभी दूरदराज के गावोंमे स्त्रि की दिनभर छीनकर उसका पती शराब पी आता है और पत्नी को पिटता है। आश्चर्य तो इस बात का है, स्त्रि इन पिटाई को अपना अधिकार समझती है। आज हिन्दू दूल्हन आगमेंजल रही हैं तो मुस्लीम औरत तपेंदिक मे गल रही है। २१ वी सदी की और अग्रेसर भारतकी नारीका यह चित्रण हमारी विभागगाथा पर एक कलंक है। आज महिला जागरण प्रारम्भ हो चुका है। नारीकी पिडा नारीही समझ सकती है। आज आवश्यकता यह है कि, भारतमें जो भी कानून महिलाओंके लिए बने है उन का ज्ञान महिलाओंको दो। महिला सक्षमीकरणका प्राथमिक उद्देश महिलाओंकी सामाजिक एवं आर्थिकदशा को सुधारता है ऐसी स्थितीमें डॉ आंबेडकरके विचार स्त्रियोंके संदर्भ काफी व्यापक थे आज वह स्थिती आ गयी।

भारतीय संस्कृतीमें महिलाओंको लक्ष्मी माना जाता है पर उसके हाथोमें आर्थिक सत्ता बहाल नही करते महिलाओंको सरस्वतीका रुप मानते है। लेकीन अपने बेटीके शिक्षणके उपर खर्चा करना, भविष्य के लिए जैसा गुंतवणूक किये नही लगता उसे हम रणरागीणी बोलते लेकीन उसे खुदके विचार प्रगट करने का स्वातंत्र्य बहाल नही करते डॉ. बाबासाहाब अम्बेडकरजी के विचारोंसे और उनकी दुरदृष्टीसे महिलाओंकी उन्नती करने हेतू उन्होने तत्कालीन महिलाओंके विरोध के बावजुद भारतीय संविधानमें जो प्रावधान रखै उसे विचारोसे प्रेरीत होकर, महिला शिक्षित बनी और शासन और प्रशासन आज महिला सशक्तीकरण करनेके विविध उपाय, उपक्रमका समाज में वापर कर रही है।

इस आशयसे ही महिलाओंके विकास का सशक्तीकरण का वेध लिया गया है। भारत को स्वातंत्र्य प्राप्त होकर ६४ साल पुरे हो रहे है और डॉ. बाबासाहब अम्बेडकरव्दारा लिखित संविधान

लागू होकर ६१ साल पुरे हुए लेकीन आजभी हमारी ८० प्रतिशत महिलाये गुलामीका जीना जी रही है । भारतमें आजभी पती को कहती है की 'मारना है तो पीठ पर मारो, मगर पेट पर मत मारो क्योंकी पेट में तुम्हारा वंश पल रहा है और पीठ यह तुम्हे मारने के लिए ही मैकें के लोगोने दी है' ऐसी स्थिती १०० प्रतिशत स्त्रीयों की नही रही तो भी आजकी ३५ प्रतिशत ग्रामीण अनुजाती जनजाती मागा सजातीयों के स्त्रियों की स्थिती है । संयुक्त राष्ट्रसंघने वूमन यह नयी संघटना स्थापीत की, उसमें 'प्रोग्रेस ऑफ दी वर्ल्ड्स वुमेन' अहवालमें आज भी भारत की ३५ प्रतिशत महिलाये नियमीत रुपसे मार खाती है ढोल, गवार, शुद्र, पशू नारी, सब है ताडनके अधिकारी इस मनुवादी विचारोंका पगडा आजभी हमारे देशकी महिलाओ पर कायम है । यह सबसे बडा चिंतनका विषय है ।

भारतमें जन्मे सन्तो, महापुरुषोने इस परंपरागत विचारोंका खंडन करनेका प्रयास किया । इसमें महात्मा गौतम बुध्द, संत कबीर, महात्मा ज्योतीबा फुले, राजश्री छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती महापुरुष शाहु महाराज ऐसे कई महापुरुष हुये उन्होंने अपने जीवनकी आखरी साँस तक इस मनुवादी व्यवस्थाके विरुध्द संघर्ष किया महात्मा फुलेने अपनी पत्नी क्रांतीमा सावित्रीबाई को शिक्षीत कर समाजके सामने शिक्षीत होने से स्त्रीकेविचार कैसे बदल सकते है और वो कैसी आत्मनिर्भर बनती है, यह उनके चरित्रसे हमे दिखाता है ।

देश को तत्वज्ञान अपनानाही पडेगा । नारीवाद की शुरुवात सन १९२० में समान मताधिकारके मुद्दे को लेकर हुयी थी जो बाद सर्वेतनिक कार्यके क्षेत्र और घरेलू कार्यकलापो, कानुनी संबंधो और सांस्कृतिक प्रथाओंमें लैगिक समानताके एक आमूल परिवर्तनवादी आंदोलन बदल गया। नारीवादकी प्रथम लहर मुख्यत स्त्रि एवं पुरुषकी औपचारिक समानताकी समस्यासे संबंधित थी । व्दितरतहर जिसका १९६० में दशक हुआ था । इसमें नारीवाद आंदोलनने निखेतेवर प्रदर्शित हुये।

विभिन्न समाजोमें लैगिंग संबंधोके भिन्नरुपस्वरुप है । ऐतिहासिक काल, प्रजाविक और जातीय समूहो, सामाजिक वर्ग और पिढीयोंमें फिरभी पुरुषों और स्त्रियोंके बीच अन्तरमे मामलेमें सभी समाजोमें समानता है । यद्दपियह अंतरकी प्रकृतीमें काफी सामाजिक भिन्नता है । लिंगभेदसे संबंधित एक सर्वाधिक समान विशेषताहमे लिंग असमानतामें देखने को मिलती है और यह विशेषता एक सार्वभौमिक विशेषत है । सामाजिक जीवनके कई अंगोमे लिंगभेद की रचना और अभिव्यक्तीकी जाती है । सहसंस्कृती विचारधारा औरतार्किक धारणाओं तकही सिमित नही है । घर में लैगिक श्रमविभाजन से लेकर श्रम बाजार तक राज्यकी व्यवस्थामें काम, हिंसाकी रचना और सामाजिक संगठनमें कई पक्षोंमें संबंधोकी रचना होती है । लगभग १३ मौले प्रसव और बच्चे के समुह होती है ।

महिला सक्षमीकरण –

सामंतवादी, साम्राज्यवादी शक्तिया अर्थशोषण के स्त्री शोषण को भी महत्व देती नजर आती है। इतिहास इन बातो का गवाह है की नारीओ को हासिल करने के लिए भी युध्द लडे गये है। अक्सर युध्द जितकर नारीओ को हासिल किया गया है। सामंत वादी युग तो सुरा और सुंदरी से भरा हुआ नजर आता है। स्त्रि के बाह्य सौदर्य पर रीझनेवाला कवि उसके अन्तरंग को नही समझ सका। वह अबला बनकर ही जीवन अर्जित करती नजर आती है।

नारी को बाल्या अवस्था मे पिता, यौवन मे पति और बुढापे मे बेटे पर निर्भर रहना पडता था जो नारी के साथ सरासरी ज्यादती है। जब की डॉ. आंबेडकर स्त्रि के स्वतत्र अस्तित्व के पक्षधर है। डॉ. बाबासाहब आंबेडकर अपने हिन्दू स्त्रीयों की उन्नती और अवनती इस ग्रंथ लिखते है की हिन्दुओं ने स्त्रियोंके साथ जो अमानवीय तरीक से बर्ताव किया, जिसकी विश्व मे कोई ?मिला नही है। इसी का परिणाम यह हुआ है कि,? हिन्दू कोडबील व्दारा डॉ. आंबेडकर के विचारों की पहल करते हूये नारीयों को समान की जिंदगी बक्शते है। डॉ. आशारानी व्होरा ने अपनी नारी शोषण आईने और आयाम तथा भारतीय नारी अस्मिता और अधिकार मे महिलाओं की दशा व दिशा पर विस्तुत अध्ययन प्रस्तृत किया है। उसके विचार मे जाने का यह अवकाश नही है। हम अनुभव कर रहे है की आज भी बकॉल एंगेल्स परिवार मे पति बुर्जआ होता है और पत्नी सर्वहारा। संभव है जब उन्हे क्रांतिकारी न आंदोलनो मे शामिल किया जाए। महिला मुक्ति संघर्ष के आंदोलनो के विस्तार से चर्चा करने का यह समय नही है। प्रसंग मे नव बौध्द डॉ. भिमराव आंबेडकर के प्रयत्नो का विशेष रुप से उल्लेख करना चाहूंगी। उन्होंने ?दलित महिला और बहू संख्यांक समाज की घृषीत गूलामी और गेर इंसानी ना इंसाफी की जंजीर तोडने मे आधुनिक जग मे प्रवर्तक की भुमिका निभाई। दलित में भी दलित महिला की स्वतंत्र्यता और समता गरिमा और मुक्ति के प्रश्न पर प्रतिगामी ताकतोसे उन्होंने लगातार संघर्ष किया।

निष्कर्ष –

डॉ. आंबेडकर ने शुद्र–अतिशुद्र और दलितत महिलाओ की धर्म शक्ति का हिस्सेदार ही नही बल्कि अधिकारी भी बनाया। विद्यमान व्यवस्था को बदलने के लिए उन्होने एक हाथ मे शिक्षा,संघर्ष और संगठन सुत्र तो दूसरे हाथ मे स्वतंत्रता, समानता और बंधत्व के नयी सिध्दांत का हथियार अवाम के लिए बहाल ?किया। हम कह सकते है कि महिला सशक्तीकरण के सामुहक संघर्ष हम कह सकते है की महिला सशक्तीकरण के सामुहिक संघर्ष और जनआंदोलन को डॉ. आंबेडकर के विचार आज भी प्रेरित कर सकता है। यह तय है कि अपनी स्वतंत्र्यता और मुक्ति के लिए हमे संघर्ष करना होगा। आधुनिक स्त्री विमर्श की एक प्रमुख लेखिका डॉ. प्रभा खेतान मानो बुध्द की आत्मशरह की अवधारणा को आधुनिक संदर्भ मे प्रस्तृत करते हुये सही कहा हैकि हमारा अपना

अंतरंग ही हमारा पहला अस्त्र है वही हमारा बौध्दीकता का प्रस्थान बिन्दू है। महिलासक्षमीकरण के लिये अपने इसी अंतरंग अनुभव और आत्मशरण के मार्ग पर चलकर संगठीत संघर्ष की जरुरत है, स्वयंमुक्ति का मार्ग आत्मसंघर्ष और समवेत संघर्ष का मार्ग है। १ महिला सक्षमीकरण के हेतू से महिला आर्थिक सामाजिक एवंम राजकीय और सांस्कृतिक रुप से स्वयंपूर्व बनना होगा। २ महिला हर बात पर सक्षम है। परंतू वह काम करने की संधी और जिम्मा उसे सौपना जरुरी है। ३ महिलाओं मे शिक्षा देकर जागृती की बहुत आवश्यकता है। ४ स्वतंत्र्यता के बाद भी महिला अंधश्रध्दा, कुपोषन मे डूबी है। उनका स्तर सभी अंगो से बढना होगा। ५ महिला सक्षमीकरण के लिये समाज मन यह महत्वपूर्ण कारण है।

♦ ♦ ♦

संदर्भ ग्रंथ

१. भारतीय नारी– अस्मिता और अधिकार आशारानी व्होरा १९८६.
२. डॉ. आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा भाष्कर लक्ष्मण १९९८.
३. डॉ. आंबेडकर धनंजय किर २००३.
४. डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण एक अभ्यास शेषराव मोरे.
५. भारतीय इतिहासातील स्त्रीया पाटील पदमजा, जाधव शोभना, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
६. कीर धनंजय –डॉ. आंबेडकर फॅप्युलर प्रकाशन मंबई १०८६.

सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामी : महिला सक्षमीकरण के आद्य प्रेरक एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. संदीप महादेवराव हाडोळे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
रामकृष्ण महाविद्यालय दारापूर

प्रस्तावना –

हिंदूस्थान में प्राचीन काल से जातीव्यवस्था और वर्णव्यवस्था परंपरा से चली आ रही थी, ऐसा ठतिहास में लिखा है। ब्राम्हण जाती सबसे श्रेष्ठ और शुद्र जाती का दर्जा सबसे निम्न था। स्त्री चाहे ब्राम्हण की हो या शुद्र की वह निंदनीय, अबला, कम बुध्दीवाली समझी जाती थी। स्त्री पुरूषें के एक उपभोग्य वस्तू से जादा उसको समाज में दर्जा नहीं था। आध्यात्मीक, धार्मिक जगत में स्त्री जाती को काई स्थान नहीं था। समाज का पचास प्रतिशत हिस्सा स्त्री का होते हुए भी, उसको कोई सामाजिक दर्जा नहीं था। हिंदुस्थान में नागरी एवं ग्रामीण समाज में पितृसत्ताक कुटूंब पध्दती स्त्री सक्षमीकरण के लिए बाधा थी।इस अंधियारें में स्त्री खुद अपना मार्ग ढुढ नहीं सकती थी। वह अज्ञान और पिडा में इतनी फसी हुयी थी की, कोई पुरूष ही उसे इस अंधेरे से बाहर निकालने के लिए सामने आए , उस पुरूष की राह देखते देखते इ.स. ११०० की सदीयाँ गुजरी थी। डॉ. आ.ह. साळुंखे ने मरीठी में बताया है की, 'डावपेचांचा अत्यंत विषारी अर्क इ.स. पूर्व दुसद्यया शतकात मनुस्मृतीमध्ये घनीभूत झाला आणि पुढे दोन हजार वर्षेयेथील बहूजनांच्या मनगुटीवर बसला' बिल्कुल ऐसी ही हालत पुरे बहूजन समाज और स्त्री जाती की थी।

स्त्री–शुद्रों के उध्दारक श्री चक्रधर : जीवन और कार्य –

हिंदूस्थान ऐसा देश है, ऐसी कर्मभूमी है, जीसमे बडे बडे महापुरूष यहाँ आकर उन्होंने समाज को अच्छी विचारधारा प्रदान की। समाज में समता, बंधूता और न्याय के लिए संघर्ष किया। अन्याय को रोककर यहॉ न्याय की प्रतिष्ठापना की। इ.स. ११ वीं सदी में गुजरात से महाराष्ट्र जो आए वह अलौकीक पुरूष श्री चक्रधर स्वामी उन महापुरूषों में एक है। श्री चक्रधर स्वामी पच्चीस बरस की उम्र में विदर्भ में रिध्दपुर जिला अमरावती में पहले पधारे। वह अपने गुरू श्री गोविंद प्रभूजी को मानते थे। उनसे मिलने हेतू श्री चक्रधर स्वामी यहॉ आए। इस समाज में उस वक्त स्त्री – शुद्रों की, बहुजनों की पिडा उनसे देखी नहीं गयी। उस वक्त समाज बहुत दुःखी और पिडित था।

इस भूमी पर वैदिक विचारों ने काफी हंगामा मचा दिया था। सत्री एवं शुद्रों पर अगणित अन्याय और अत्याचार हो रहे थे। श्री चक्रधर स्वामी ने पुरे महाराष्ट्र के गावं गावं में जाकर समाज का निरिक्षण किया, पिडितों के आंसू पोछे, स्त्री अबला को सहारा दिया, स्त्री – पुरूष ऐसा भेद उन्होंने नहीं माना। शुद्रों के घर का खना खाया, पानी पिया, सबके साथ समता का व्यवहार किया। वैदिक धर्म के विरोधी अपना तत्वज्ञान समाज को बताया। धर्म में चली आ रही ब्राम्हणों की मक्तेदारी समाप्त की और खुद का नये विचारों पर आधारीत 'महानुभाव पंथ' स्थापन किया। नैसर्गिक, सामाजिक, संकट में गावं की रक्षा की, समाज को आधार दिया, नैतिक मुल्यों के पाठ अपने शिष्य परिवार को किये, श्री चक्रधर

स्वामी ने स्त्री – शुद्र एक साथ बैठकर ईश्वर का नाम स्मरण करणे का अधिकार है, ऐसा बताया।

श्री चक्रधर स्वामी के क्रांतीकारी विचार –

श्री चक्रधर स्वामी ने हिंदु धर्म के अनुसार चली आयी धार्मिक परंपरा का विरोध किया। हिंदुओं के सभी देवताओं का धिक्कार किया। मुर्तिपूजा,यज्ञ और कर्मकांड का विरोध किया और श्रीकृष्ण भक्ती का एकही मार्ग जो, नामस्मरण से मुक्ता की ओर ले जाता है, वह बताया। अंधश्रध्दा का विरोध किया। जाव और ईश्वर यह दो अलग अलग वस्तू है, जीव अज्ञानी है, वह माया के प्रभाव से अपने स्वरूप को जान नहीं पाता, इंद्रिय सुख में लिन रहता है, यह जीव ईश्वर से बिल्कुल अलग है। हिंदु धर्म में जीव और ईरूवर एकही माने जाते है। मरणोपरांत जीव ईश्वर में विलिन हो जाता है, ऐसा माना जाता था। श्री चक्रधर स्वामी ने चातुर्वण की जाती व्यवस्था का विरोध किया। 'एथ जातीकुळ नाही : ऐथ खुंट दावे नाही' कृष्ण भक्ती का सुसंघटीत संप्रदाय महानुभाव पंथ है। ऐसा जाती रहीत समाज श्री चक्रधर स्वामी को अपेक्षीत था।

श्री चक्रधर स्वामी आद्य स्त्री दास्य विमोचक –

पुरूषांचा काही जीव आणि स्त्रीचा काही जिऊलिया? ऐसा सवाल श्री चक्रधर स्वामी ने एक शिष्य के साथ बातचित करते हुए किया था। कोई भी जीव अपने लिंग के आधार पर एक दुसरे से अधिकार के बारें में उँच निच नहीं होता। श्री चक्रधर स्वामी ने अपने महानुभाव संप्रदाय में अधिकतर स्त्रीयों को ही समाविष्ट किया था। हिंदु धर्म स्त्री को शुद्र मानता था। श्री चक्रधर स्वामी ने स्त्रीयों को मोक्ष का अधिकार है ऐसा पहली बार बताया। उस काल में बचपन में शादी ब्याह होने से बहुतसी महिलाएँ कम उम्र में विधवा होती थी और सामाजिक बंधन में फंस जाती थी। श्री चक्रधर स्वामी ने ऐसे बहुतही निराधार पिडीत स्त्रीयों को अपने पंथ में प्रवेश दिया, उनको तत्वज्ञान बताया।

'महदंबा' वह बचपन से ही विधवा थी, वह शिष्य परिवार की विश्वासू स्त्री थी। श्री चक्रधर स्वामी को हर वक्त प्रश्न पुछती थी। ब्रम्हातीरी चर्चक म्हातारी जिज्ञासक, ऐसा श्री चक्रधर स्वामी उसके बारे में कहते थे। महदंबाने श्री चक्रधर स्वामी से प्रेरणा लेकर धवळे लिखे। 'महानुभाव पंथ टिकविण्याचे कर्तूत्व महदाईसेने केले' यह घवळे मराठी भाषा की पहली काव्य रचना है। उससे यह कहा जाता है की, महदंबा मराठी भाषा की आद्य कवियत्री है। श्री चक्रधर स्वामी ने स्त्रीयों को धार्मिक और वैचारिक स्वातंत्र्य दिया। स्त्री हो या पुरूष दोनों को समान रूप से ज्ञान और भक्ती का अधिकार है। दोनोंही ईश्वर से मुक्ती पा सकते है, ऐसा बताया। स्त्री में जो मातृत्व शक्ती है उसका सम्मान होना चाहिए, यह शक्ती जगत की सबसे बडी शक्ती है। इस जगत का अस्तित्व इसी शक्ती के आधार पर मजबूत रूप से खडा है। इस शक्ती का सम्मान हसेना चाहिए, लेकिन सन्यास लेने वाले पुरूष ने स्त्री से दुर रहने आग्रह खुद श्री चक्रधर स्वामी ने किया है। स्त्री को सुरक्षीत रखना चाहिए। स्त्रीयोंने लोंगों की दृष्टी जहाँ पर हो वैसे ही जगह रहना चाहिए, ऐसा स्त्री संन्यासी के बारें में श्री चक्रधर स्वामी ने कहाँ है।

वर्तमान भारतीय स्त्री सक्षमीकरण के आधार : श्री चक्रधर स्वामी –

श्री चक्रधर स्वामी ने ८०० वर्षो पहले ही बताया था की, स्त्री और पुरूष में भेदाभेद नहीं, सभी जीव समान है। इसी तत्वज्ञान का आगे चलकर विस्तार हुआ। महाराष्ट्र का कार्य समाप्त होते ही श्री चक्रधर स्वामी उत्तर भारत की ओर निकले। मध्यप्रदेश, हरियाना, पंजाब में जाकर श्री चक्रधर स्वामी ने स्त्री पुरूष समता का पुरस्कार किया। शुद्र –बहूजन समाज को मुक्ती का मार्ग बताकर, उनको धर्म और विचार व्यक्त करणे का स्वातंत्र्य है, अधिकार है ऐसा बताया। यह श्री चक्रधर स्वामी का कार्य इस देश के लिए महत्वपूर्ण है। इस कार्य को अष्ठि मानकर महाराष्ट्र में वारकरी संतों का अभियान शुरू हुआ। वारकरी संप्रदाय के सामने श्री चक्रधर स्वामी के समतावादी विचार असैर कार्य थे। उन्हों ने स्त्री – पुरूष ऐसा भेद नहीं माना। आगे मुस्लीम सत्ता इस देश पर आयी। १८ वीं सदी महात्मा फुले ने अंग्रजी सत्ता का आधार लेकर स्त्री साक्षरता का अभिनव कार्य शुरू किया। महात्मा फुले संतों के विचार को मानते थे। स्त्री दास्य मुक्ती शिक्षा से होगी यह उन्होंने जाना था। स्त्री जब शिक्षित होगी त बवह विचार करेगी, खुद अन्याय का विरोध करेगी, यह महात्मा फुले मानते थे। महात्मा फुले का स्त्री सक्षमीकरण कार्य इस देश में महत्वपूर्ण है।

वर्तमान काल में स्त्री सक्षमीकरण के भिन्न भिन्न प्रयोग इस देश में शुरू है। पुरूषी मानसीकता भी अब पहले जैसी नही रही। हर घर में स्त्री का आदर और सम्मान किया जाता है। कुछ प्रतिशत समाज में स्त्री पर अन्याय होता दिखाई देता है। पितृसत्ताक कुटूंब पध्दती जो बरसों से चली आ रही यह उसका परिणाम है। प्राचीन काल से लेकर आज स्त्री पुरूष समानता की लढाई महापुरूषों ने ही आगे आकर लढी है। समाज में स्त्री को बराबरी का दर्जा पुरूषों ने ही दिया है। अन्याय का विरोध किया, स्त्री को आत्मसम्मान देकर उनमें जागृती जताई है। इस परिवर्तन की शुरवात महाराष्ट्र में श्री चक्रधर स्वामी ने की है।

निष्कर्ष –

१) ११ वीं सदी तक भारतीय स्त्री अन्याय और अत्याचार से पिडित थी।

२) श्री चक्रधर स्वामी ने वैदिक धर्म विरोध करके, अपनी अलग विचारधारा स्थापीत की, जो समतावादी और जातीभेद रहीत थी।

३) श्री चक्रधर स्वामी ने अपना जीवन सामाजिक समता और स्त्री शुद्रों का उध्दार करनें में व्यतित किया।

४) श्री चक्रधर स्वामी ने पहलीबार स्त्री को धार्मिक और सामाजिक अधिकार बहाल किया, पुरूषों के बराबर स्त्री को समझा।

५) मराठी भाषा में पहली बार कविताएँ लिखने वाली श्री चक्रधर स्वामी की शिष्या महदंबा थी जो श्री चक्रधर स्वामी के परिवार से जुडी थी।

६) महाराष्ट्र, हरियाना और पंजाब के स्त्री मुक्ती अभियान को श्री चक्रधर स्वामी के विचारों का अधिष्ठान है।

७) वर्तमान काल की स्त्री सक्षमीकरण को श्री चक्रधर स्वामी के स्त्री दास्य मुक्ती के विचार और कार्य की पृष्ठभूमी है।

संदर्भ –

१) डॉ. आ. ह. साळुंके – वैदिक धर्मसुत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी, एक्सप्रेस पब्लिकेशन हाउस, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १९९८

२) प्रा. पुरूषोत्तम नागपूरे – महानुभाव एक आव्हान, श्री प्रभू प्रकाशन, रिध्दपूर, १९९३

३) डॉ. सुशीला धाबे – क्रांतीदुत, महानुभाव पंथातील स्त्रीया, राज्यस्तरीय चर्चासत्र स्मरणिका

४) डॉ. अण्णासाहेब अडसोड – महानुभाव दर्शन विश्वभारती प्रकाशन, नांदगावं खंडेश

♦ ♦ ♦